

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী

(History of Sanskrit Literature)

শ্ৰীহৰমোহন দেৱ গোস্বামী এম. এ. (সংস্কৃত), বি-টি

বুকলেণ্ড

পানবজাৰ, গুৱাহাটী-১

(অসম)

SANSKRIT SAHITYA BURANJI : An analytical appraisal of different aspects of Sanskrit Literature written by Sri Haramohan Dev Goswami, M.A., B.T. Guwahati and Published by Sri Binod Nath, Book Land, Guwahati-1.

First Published : August, 1977

Second Published : September, 1988

Third Published : September, 1992

প্ৰকাশক :

শ্ৰীবিনোদ নাথ

বুকলেণ্ড

পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১

(অসম)

প্ৰথম প্ৰকাশ : আগষ্ট, ১৯৭৭

দ্বিতীয় প্ৰকাশ : চেপ্তেম্বৰ, ১৯৮৮

তৃতীয় প্ৰকাশ : চেপ্তেম্বৰ, ১৯৯২

মূল্য : ৫০.০০ টকা মাথোন ।

ছপাওঁতা :

শ্ৰীববীন নন্দী

সাবিত্ৰী প্ৰিণ্টাৰ্ছ

১১এ, গড়পাৰ ৰোড

কলিকতা-৬

—উছর্গা—

হালধিবাৰী নিবাসী

পৰম আৰাধ্য পিতৃদেৱত। ৩ আত্মনাথ দেৱ
গোস্বামীৰ কৰকমলত।

—গ্ৰন্থকাৰ।

পাঠনি

১২৭২ চন। মই গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বি-টিৰ ছাত্ৰ। দুই-চাৰিজন অনসীয়া শ্ৰান্তকোন্তৰ মহলাৰ ছাত্ৰৰ লগত চিনাকি হোৱাৰ এটা সুযোগ পাইছিলোঁ। তেওঁলোকে মোৰ কাব চাপিছিল। উদ্দেশ্য আছিল সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীৰ কিবাকিবি সমল লাগে। ময়ো এই বিষয়ত যে অনসীয়া ভাৱাত এখন কিতাপ অতি আৱশ্যক তাক বাককৈ অহুস্তৰ কৰিলোঁ। পিছে কেইজনমান সংস্কৃত শ্ৰেয়ীক আৰু মোৰ চিৰ-আৰাধ্য পিতৃমহোদয় আভনাথ দেৱ গোস্বামীৰ অহুশ্ৰেয়ণাত 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'খন লিখিবলৈ ললোঁ। বহুতো আলৈ-আহকালৰ মাজেদি তিনিবছৰৰ মূৰত ইয়াক সম্পূৰ্ণকৈ লিখি উলিয়ালোঁ। কিতাপখনত সংস্কৃত সাহিত্যৰ সকলো দিশৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছোঁ।

কিতাপখন যুগুত কৰোঁতে কেবাননো ইউৰোপীয় তথা ভাৰতীয় পণ্ডিতৰ ৰচনাৱলীৰ সহায় লবলগীয়া হৈছে। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ অধ্যাপক ডঃ প্ৰিয়ংতপ্ৰবল উপাধ্যায় দেৱে তেখেতৰ বহুমুখীয়া সময় নষ্ট কৰি কিতাপখনৰ বিষয়-বস্তুখিনি চাইচিতি ভূমিকা লিখি দিয়া বাবে তেখেতৰ ওচৰত আমি চিৰকৃতজ্ঞ।

গ্ৰন্থখনৰ পাণ্ডুলিপিটো প্ৰেছৰ উপযোগীকৈ লিখি দিয়া বাবে বহুবৰ শ্ৰীকামেশ্বৰ চক্ৰৱৰ্তী আৰু মোৰ সহধৰ্মিনী শ্ৰীমতী বীণা গোস্বামী এম. এ. (ভৱন) বি. টি-ক ধন্যবাদ জ্ঞাপন কৰিছোঁ। গুৱাহাটীৰ বুকলেণ্ডৰ স্বৰাধিকাৰী শ্ৰীবিনোদ নাথে গ্ৰন্থখনৰ প্ৰকাশৰ দায়িত্ব হাতত লোৱাত তেখেতলৈ আমাৰ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা ও শলাগ আগবঢ়াইছোঁ।

কিতাপখনে ছাত্ৰসমাজ তথা পঢ়ুৱৈ সমাজৰ মাজত সমাদৰ পালেহি আমাৰ প্ৰম সার্থক হোৱা বুলি ভাবিম।

॥ ৩ শ্ৰীকৃষ্ণকৰ্ণনমঃ ॥

—শ্ৰীকমোদন দেৱ গোস্বামী।

৬ ভূমিকা

পৰম প্ৰীতিভাজন শ্ৰীমান হৰমোহন দেৱ গোস্বামী এম-এ., বি.টিব দ্বাৰা বিৰচিত 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী' নামৰ কিতাপখন পঢ়িলোঁ। সাহিত্যবিষয়ক অসমীয়া গ্ৰন্থসমূহৰ মাজত ই অন্ততম এক লেখক লবলগীয়া অৱদান বুলি ক'লে অভ্যুক্তি কৰা নহব। গোস্বামীয়ে এই কিতাপখন যুগুত কৰোঁতে যিমান বিভিন্ন গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰি উধ্যাখিনি সংগ্ৰহ কৰিছে, তাৰপৰা তেওঁৰ দৃঢ় অধ্যৱসায় তথা বিজ্ঞানসন্মিলনৰ স্পষ্ট পৰিচয় পোৱা যায়। প্ৰাণালীবদ্ধভাৱে বৈদিক যুগৰপৰা আৰম্ভ কৰি পুৰাণ, মহাকাব্য, লিপিকাব্য, খণ্ডকাব্য, গীতিকাব্য, ঐতিহাসিককাব্য, গল্প-সাহিত্য, গল্প-সাহিত্য, চম্পূকাব্য, নাট্য-সাহিত্য, বৌদ্ধ-সাহিত্য, অলংকাৰশাস্ত্ৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, জ্যোতিষশাস্ত্ৰ, আয়ুৰ্বেদ, সঙ্গীতশাস্ত্ৰ আদি বিষয়বোৰ অতি সূক্ষ্মভাৱে সহজ সবল ভাষাত এই গ্ৰন্থত তেওঁ লিপিবদ্ধ কৰিছে। এনেকুৱা এখন সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী যুগুত কৰাটো যে কঠিন কাম ই একমাত্ৰ এই বিষয়ে পঢ়াশুনা কৰি থকা ব্যক্তিয়ে জানে। শ্ৰীমান গোস্বামীয়ে বহুতো কষ্ট স্বীকাৰ কৰি অতি সাফল্যেৰে ইয়াক যুগুত কৰিছে। এতিয়ালৈকে অসমীয়া আৰু সংস্কৃতৰ স্নাতক তথা স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে আঞ্চলিক ভাষাত মৌলিক-ভাৱে লিখা এনেকুৱা এখন সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীৰ অভাৱ অনুভৱ কৰি আহিছে। এই কিতাপখনে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয় তথা উত্তৰ-পূৰ্ব পাৰ্বত্য বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া তথা সংস্কৃত বিষয়ৰ স্নাতক আৰু স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বহুদিনীয়া এটা অভাৱ পূৰণ কৰিব বুলি আশা কৰোঁ। কিতাপখনত আটাইবোৰ অধ্যায়েই সূক্ষ্মদৃষ্টিভঙ্গীৰে পৰীক্ষাৰ উপযোগীকৈ ৰচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও ভাৰতীয় সাহিত্য বিষয়ৰ গবেষণা তথা অধ্যাপনাৰ ক্ষেত্ৰত কিতাপখনে বিশেষ সহায়তা কৰিব বুলি মোৰ দৃঢ় ধাৰণা। মুঠতে, এই কিতাপখনে সাহিত্য আলোচনাৰ দিশত এটা যে ডাঙৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব তাত কোনো সন্দেহ নাই।

মোৰ নিজৰে মনৰ এটা বিহুদিনীয়া ইচ্ছা শ্ৰীমান গোস্বামীয়ে আজি প্ৰশংসনীয় উচ্চমৰ্যে কিতাপখন ৰচনা কৰি পূৰণ কৰাত বিশেষ সন্তোষ পাইছোঁ। আৰু তাৰ বাবে তেওঁ ধন্যবাদাৰ্হ। শ্ৰীশ্ৰীভগৱন্তৰ চৰণত তেওঁৰ স্বস্থ আৰু দীৰ্ঘ জীৱন, উত্তৰোত্তৰ সাফল্য আৰু উন্নতি কামনা কৰিলোঁ। ইতিশব্দ।

ডঃ ত্ৰিলালেন্দ্ৰকল উপাধ্যায়।

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়।

আশীৰ্বাদ

শ্রীমান হৰমোহন দেৱ গোস্বামীৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুজী’ গ্ৰন্থখন পঢ়ুৱৈ সমাজৰ মাজত সমাদৃত হোৱাত সংশোধিত আৰু পৰিৱৰ্দ্ধিত দ্বিতীয় সংস্কৰণ ছপা কৰি উলিয়াবলৈ ওলোৱাত নৈধ স্তুতী হৈছে। শ্রীমান গোস্বামীৰ উত্তৰোত্তৰ সাক্ষ্য আৰু উন্নতি কামনা কৰিছোঁ।

ত্ৰিপ্রিয়াংগু প্ৰবল উপাধ্যায়।

২/৬/৮৮

দ্বিতীয় তাণ্ডৰণ সম্পৰ্কে একাধাৰ

‘সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুজীখন’ৰ প্ৰথম তাণ্ডৰণ পঢ়ুৱৈ সমাজে অতি মৰমেৰে গ্ৰহণ কৰাত, কিতাপখন বজাবত শেষ হোৱাত দ্বিতীয় তাণ্ডৰণ পঢ়ুৱৈ সমাজলৈ অতি আগ্ৰহেৰে আগবঢ়োৱা হ’ল। যাতে পৰীক্ষাৰ্থীয়ে কিতাপখনৰপৰা বিশেষ-ভাবে উপকৃত হ’ব পাৰে তালৈ লক্ষ বাখি বহুতো নতুন বিষয়-বস্তু সন্নিবিষ্ট কৰি সংশোধিত আৰু পৰিৱৰ্দ্ধিত দ্বিতীয় তাণ্ডৰণ প্ৰকাশ কৰা হ’ল। কিতাপখনৰ দ্বাৰা স্তম্ভসমাজৰ উপকাৰত আহিলে আমাৰ পৰিত্ৰম সাৰ্থক হোৱা বুলি ভাবিম। গুৱাহাটীৰ বুকলেণ্ডৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীবিনোদ নাথে গ্ৰন্থখনৰ দ্বিতীয় তাণ্ডৰণো প্ৰকাশ কৰি উলিয়াই দিয়াৰ দায়িত্ব লোৱাত তেখেতলৈ আন্তৰিক ধন্যবাদ জ্ঞাপন কৰিছোঁ।

শেষত বীণাপানি প্ৰেছৰ কৰ্মকৰ্তাসকললৈ মোৰ হিয়াভৰা শলাগ থাকিল।

আশু-ভৱন।

কক্‌মিনী নগৰ।

স্বৰ্গাকান্ত বৰুৱা পথ।

শ্ৰীহৰমোহন দেৱ গোস্বামী

গুৱাহাটী—২২

১৯৮৮ চন

বিষয়-সূচী

বিষয়

পৃষ্ঠা

প্রথম অধ্যায় :

...

১

বৈদিক যুগের সাহিত্য—বেদের লক্ষণ-ত্রয়ো, যজ্ঞ আৰু ব্ৰাহ্মণ বেদৰ

বিষয়-বস্তু : ঋগ্বেদ, সামবেদ, যজুৰ্বেদ, অথৰ্ববেদ, ঋগ্বেদৰ ধৰ্ম আৰু
দৰ্শন, ঋগ্বেদত সামাজিক চিত্ৰণ, সংহিতা : ঋক্ সংহিতা, সামবেদ
সংহিতা, যজুৰ্বেদ সংহিতা, অথৰ্ববেদ সংহিতা, বেদৰ শাখা : শ্ৰুতি-ঋষি-
ছন্দ : দেবতা, বিনিয়োগ, বেদান্ত, দেবতা, যজ্ঞ, পুৰোহিত, বেদৰ
অপেক্ষাৰেণ, বেদৰ কাল, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ : ঐতৰেয়
উপনিষদ, কৌষীতক উপনিষদ, বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ, তৈত্তিৰীয়
উপনিষদ, ছান্দোগ্য উপনিষদ, কেনোপনিষদ, কঠোপনিষদ, শ্বেতাশ্ব-
তৰোপনিষদ, মাণ্ডুক্যোপনিষদ, ঈশাৰাস্ত্ৰোপনিষদ, মুণ্ডকোপনিষদ,
প্রশ্নোপনিষদ, উপনিষদৰ মত : কৰ্মফলবাদ, জন্মান্তৰবাদ, উপনিষদৰ
বিশ্বভূতি, আৰণ্যক আৰু উপনিষদত সামাজিক চিত্ৰণ, সূত্ৰ : শ্ৰৌতসূত্ৰ,
গৃহ্যসূত্ৰ, ধৰ্মসূত্ৰ, বচনা কাল ; ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থ : ঋগ্বেদ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ,
ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ বচনাকাল, যজুৰ্বেদ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ, সামবেদ
সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ, অথৰ্ববেদ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ, ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ
প্ৰয়োজনীয়তা ।

দ্বিতীয় অধ্যায় :

...

৪৮

মহাকাব্যৰ উৎস—মহাকাব্যৰ স্বৰূপ, বাৰায়ণ, ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনত

বাৰায়ণৰ প্ৰভাৱ, বাৰকথাৰ উদ্ভাৱনা, পিচৰ কালত মূল বাৰায়ণত
যোগ দিয়া অংশ, বাৰায়ণত বোন্ধৰ প্ৰভাৱ, বচনাকাল, বাৰায়ণৰ
বৰ্তমান সংস্কৰণ : ঔদীচ্য, গোঁড়ীয়, পশ্চিমোত্তৰীয়, দাক্ষিণাত্য ।
বাৰায়ণত সামাজিক চিত্ৰণ । আদিকাৰ্য বাৰায়ণ ।

তৃতীয় অধ্যায় :

...

৭৩

মহাভাৰত—শকুন্তলা উপাখ্যান, যযাতিৰ উপাখ্যান, নল আৰু

দময়ন্তীৰ উপাখ্যান, বামোপাখ্যান, শিবি উপাখ্যান, সাহিত্যী
উপাখ্যান, হৰিবংশ, গীতা আৰু মহাভাৰত, মহাভাৰতৰ কলেৱৰ,
মহাভাৰতৰ বচক আৰু বক্তা, বচনাকাল, বাৰায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ
ভুলনা । মহাভাৰতত সামাজিক চিত্ৰণ ।

বিষয়	পৃষ্ঠা
চতুৰ্থ অধ্যায় :	৯১

পূৰ্বাণ—পূৰ্বাণৰ উৎপত্তি, মহত্ব, পূৰ্বাণৰ বচক, পূৰ্বাণ আৰু উপপূৰ্বাণৰ
সংখ্যা, পূৰ্বাণৰ বচনাকাল ।

পঞ্চম অধ্যায় :	১০৯
-----------------	-----

অৰ্দ্ধাৰ্ছোৰ —আবিৰ্ভাব কাল, বচনাৱলী : মহাযানত্ৰয়োৎপাদক সংগ্ৰহ
বজ্ৰসূচী, গণ্ডীস্তোত্ৰ, স্তোত্ৰাংকাৰ, বৃদ্ধচৰিত, সৌন্দৰ্যানন্দ, চাৰিপুত্ৰ-
প্ৰকৰণ, কবিত্ব-প্ৰতিভা । মাতৃচেতা । কুমাৰগাত । জাতক আৰু
অৱদান সাহিত্য ।

ষষ্ঠ অধ্যায় :	১১৭
----------------	-----

মহাকাব্য যুগ—কাব্যৰ অত্থান যুগ : কালিদাস, আবিৰ্ভাব কাল,
আবিৰ্ভাব সম্পৰ্কে আলোচনা, বচনাৱলী : স্বতুসংহাৰ, কুমাৰ সম্ভৱ,
মেঘদূত, বহুবংশ, বৰ্ণনা শৈলী, কবিত্ব-প্ৰতিভা, সমীক্ষা, কালিদাসৰ
উপমা, প্ৰকৃতি বৰ্ণনা ।

সপ্তম অধ্যায় :	১৩৮
-----------------	-----

কালিদাসোক্তৰ কাব্য—ভাৰবি : কিৰাতাজুৰ্নীয়া, বচনাৱলী, কবিত্ব-
প্ৰতিভা । ভট্ট : বাৰণবধ মহাকাব্য-একসমীক্ষা, কবিত্ব-প্ৰতিভা ।
মাঘ : ভাৰবি আৰু মাঘ, কবিত্ব-প্ৰতিভা : মাঘেসম্ভিত্তয়োপাঃ ।
ত্ৰিঃ, আবিৰ্ভাবকাল, বচনাৱলী : শৈৱ্য-বিচাৰণ প্ৰকৰণ, বিজয়-
প্ৰশস্তি, অৰ্ণৱ-বৰ্ণন, শিৱশক্তিসিদ্ধি, খণ্ডন-খণ্ড-খাণ্ড, গোঁড়োবীৰ্যকুল-
প্ৰশস্তি, চিন্দপ্ৰশস্তি, নৱসাহস্যাংক চৰিত চম্পু, নৈষধ চৰিত, কবিত্ব-
প্ৰতিভা, কেইজনমান কবি আৰু মহাকাব্য : বৃদ্ধাৰ্ছোৰ, ভীম, বন্ধাকব,
শিৱধামী, মহাকবি অভিনন্দ আৰু শংকুৰ, কুমাৰদাস, ভট্টমেষ্ট,
ক্ষেমেন্দ্ৰ, মংথক, হৰিচন্দ্ৰ, হেমচন্দ্ৰ, বাগভট্ট, মাধৱ ভট্ট, চণ্ডিকবি,
বিষ্ণুমঙ্গল । সঙ্ঘাকৰ নন্দী, বিজ্ঞাপতি । অজুত ৰামায়ণ, অধ্যাত্ম
ৰামায়ণ, কীচক বধ, হৰিচৰিতকাব্য

বিষয়	পৃষ্ঠা
অষ্টম অধ্যায় : ...	১৬৪
কাব্য-সাহিত্য—কাব্য-সাহিত্যৰ বিকাশ, লিপি কাব্য : এলাহাবাদ লিপি, গিবনৰ লিপি, নাসিক লিপি, মান্দাসৰ লিপি, নিধানপুৰ লিপি। খণ্ডকাব্য, ঐতিহাসিক কাব্য : কোঁমুদীমহোৎসৱ, হৰ্ষ- চৰিত, সেতুবন্ধ, গউডবাহো, যশোধৰ চৰিত, নৱসাহস্যাংকচৰিত, ৰাজতৰঙ্গিনী, বিজয়ানন্দচৰিত, কুমাৰপাল চৰিত।	
নবম অধ্যায় : ...	১৭৬
গীতিকাব্য—গীতিকাব্যৰ প্ৰকাৰ, সন্দেশ কাব্য বা দূতকাব্য : মেঘদূত, ঘটকৰ্পৰ কাব্য, পাৰ্ব্বীভূদয়, নেমিদূত কাব্য, পৰনদূত ; শত্ৰুৰ কাব্য : গাথাশত্ৰুশতী, ঋতুসংহাৰ, অমকশত্ৰু, নীতি শত্ৰু, শত্ৰুৰশত্ৰু, বৈবাগ্যশত্ৰু, চৌৰপঞ্চাশিকা ; স্তোত্ৰকাব্য বা ভক্তিকাব্য : শিৱ-মহিম্যস্তোত্ৰ, সূৰ্য্যশত্ৰু, চণ্ডীশত্ৰু, শত্ৰুৰাচাৰ্য্যৰ গীতি-কাব্য, মুকুন্দ মালা, আলকন্দাৰ স্তোত্ৰ, কৃষ্ণকৰ্ণায়ুত, লক্ষ্মীসহস্ৰ, স্তুতিকুসুমালি, বৌদ্ধ-স্তোত্ৰ।	
দশম অধ্যায় : ...	১৮৮
গল্প-সাহিত্য—গল্প-সাহিত্যৰ উৎস, গল্প-সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য, গল্প- সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ, পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ, গুণাচাৰ বৃহৎকথা, বৃহৎ- কথাৰ কথাবস্তু, বেতালপঞ্চবিংশতি, শুকসপ্ততি, সিংহাসন- দ্বাত্রিংশিকা।	
একাদশ অধ্যায় : ...	১৯৮
গল্প-সাহিত্য—গল্প-সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতা, আখ্যায়িকা : কথা, হুবহু’ কবিত্ব-প্ৰতিভা, বচনাৱলী, হৰ্ষচৰিতৰ কথা-বস্তু, কাদম্বৰী, বাণোচ্ছিষ্টং জগৎসৰ্বম্, দণ্ডী, আৰিষ্ঠাৰ কাল, দশকুমাৰচৰিত, শৈলী।	
দ্বাদশ অধ্যায় : ...	২১৬
চম্পু-কাব্য—চম্পু-কাব্যৰ অৰ্থ, নলচম্পু, যশজিলক চম্পু, বাৰাণস চম্পু, ভাবত চম্পুভিলক, ভাগৱত চম্পু, অভিনৱ ভাবত চম্পু, ভাগৱত- পাদসপ্ততি, কলিবিদ্বদন, ভাগৱত চম্পু, অকল্যাণ চম্পু, বাঘৰ- যাদৱ পাণ্ডৱীৰ চম্পু, আনন্দকাণ্ড চম্পু, বিশ্বকণ দৰ্শনম্।	

বিষয়

পৃষ্ঠা

ব্রহ্মোৎসব অধ্যায় :

...

২১৯

নাট্য-কাব্য—সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি, পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলৰ
 অভিমত : ডঃ কীথ : প্রাকৃতিক পৰিৱৰ্তনৰ স্থলচিহ্ন, পিশেল :
 পুতুলনাচ, ডঃ কোনো : ছায়া নাটক, মে'পোল সিদ্ধান্ত, সংস্কৃত
 সাহিত্যত ঐক্য প্ৰভাৱ । নাট্যকাবসকল : ভাস, ভাসৰ নাটকা-
 স্বলীৰ চমু পৰিচয় : দূতকাব্য, কৰ্ণভাব, দূত ঘটোৎকচ, উকভঙ্গ,
 মধ্যমব্যায়োগ, পঞ্চৰাত্র, অভিষেক, বালচৰিত, অবিম্বাবক, প্ৰতিমা,
 প্ৰতিজ্ঞামোৰ্গন্ধৰায়ণ, স্বপ্নবাসৱদত্ত, চাকদত্ত, কবিত্ব-প্ৰতিভা ।
 কালিদাস : কালিদাসৰ নাটকাৱলী : মালবিকায়িমিত্ৰম্, নাটকীয়
 সংবিধান, বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্, নাটকীয় সংবিধান, অভিজ্ঞানশকুন্তলম্,
 নাটকৰ কথা-বস্তৱ আধাৰ, নাটকীয় সংবিধান, চৰিত্ৰবিগ্ৰেষণ, চতুৰ্থ
 অঙ্কৰ বৈশিষ্ট্য । শূক্ৰক : স্থিতিকাল, বচনাকাল, মুচ্ছকটিকৰ কথা-
 বস্ত, নাটকখনৰ নামাকৰণ, চৰিত্ৰ বিগ্ৰেষণ, কবিত্ব । হৰ্ষবৰ্দ্ধন :
 বচনাৱলী, কথাবস্ত : প্ৰিয়দৰ্শিকা, বভ্ৰাবলী, নাগানন্দ : নাটকীয়
 সংবিধান । ভবভূতি : পৰিচয়, বচনাৱলী : মালতী মাধৱ, উত্তৰ
 বামচৰিত, উত্তৰবামচৰিতে ভৱভূতিবিশিষ্টতে ; বাহুপক্ষ : প্ৰকৃতি-
 বৰ্ণন, যুদ্ধবৰ্ণন । আন্তৰিকপক্ষ : প্ৰণয় চিত্ৰণ, ভৱভূতিৰ কৰণ বস ।
 বিশাখদত্ত : পৰিচয়, মূদ্ৰাবাক্স । ৰাজশেখৰ : বচনাৱলী, কপূৰ্ব-
 মঞ্জৰী, বিদ্যশালভক্তিকা, বালবামায়ণ, বালভাবত, কবিত্ব-প্ৰতিভা,
 ভট্টনাৰায়ণ, বচনা, বেণীসংহাৰ, চৰিত্ৰ । অনঙ্গহৰ্ষ : তাপস বৎসৰাজ
 নাটক । মূৰাবী : অনৰ্থবাক্যৰ নাটক । জয়দেৱ : প্ৰসন্নবাক্যৰ নাটক ।
 কেম্বিখৰ : চণ্ডকৌশিকনৈবধানন্দ নাটক । বিলহন : কৰ্ণহৰ্ষ-
 নাটিকা । ৰামচন্দ্ৰ, নলবিলাস, নিৰ্জয়ভীমব্যায়োগ, হৰিশ্চন্দ্ৰ, কোমুদী
 মিত্ৰানন্দ । জয়সিংহনুবি : হৰ্ষীৰমহ-বৰ্ণন । ৰবিবৰ্মা : প্ৰহ্লাদাভূত-
 বাসণভট্টৰাণ, পাৰ্বতী-পৰিণয়, শূক্ৰাবলুৰণ । মহাদেৱ : আদ্য-
 বৰ্ণন । শক্তিভট্ট : আশ্চৰ্য্যহৃদায়নি । নুত্ৰন মিত্ৰ আৰু হামোদৰ
 মিত্ৰ বিৰচিত হৰ্ষমাদ্ৰাটক । কোমুদী নাটক । কপকৰ শ্ৰেণী-
 বিভাগ ; ভাণ, প্ৰহসন, একাংকী, ব্যায়োগ, কপকৰ অগ্ৰচলিত
 শ্ৰেণী, বৎসবাক্যৰ বচনাৱলী : কপূৰ্বচৰিত, হাঙ্গুহৃদায়নি, ত্ৰিপুৰদাহ,

বিষয়

পৃষ্ঠা

কিৰাতাজুৰী, সমুদ্রযখন, মাধবী, শৰ্মিষ্ঠা-যযাতি, কল্পিনী
পৰিণয়। ছায়ানাটক, প্ৰতিকাস্মক বা ভাবাস্মক নাটক, যশোপাল,
বেদান্ত দৈনিক।

চতুৰ্দশ অধ্যায় :

...

২৯৭

বৌদ্ধ-সাহিত্য—পালি-সাহিত্য, পালি-সাহিত্যৰ বিদ্বতি, বংশ-
সাহিত্য, পালি কাব্য, অশ্বঘোষ, নাগাৰ্জুন, বসুবন্ধু, আৰ্য্যঅঙ্গল,
আচাৰ্য্য দিগ্‌নাগ, ধৰ্মকীৰ্তি, চন্দ্ৰগোমিন্।

পঞ্চদশ অধ্যায় :

...

৩০৪

কৌষকাব্য—কবীন্দ্ৰ-বচন-সমুচ্চয়, সহস্ৰিকৰ্ণামৃত, শাকৰ্ণৰ পদ্ধতি,
পত্ন্যৰসী।

ষোড়শ অধ্যায় :

...

৩০৬

অলংকাৰ শাস্ত্ৰ—অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীনতা, অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ
উৎপত্তি, ভবতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ, ভামহ, দণ্ডী, বামণ, উদ্ভট, কল্পত,
অভিনবগুপ্ত, ধন্যবিত্তৰ আচাৰ্য্যসকল, ধনঞ্জয়, ভোজবাজ,
ধন্যমার্গৰ আচাৰ্য্য, ক্ষেমেন্দ্র, কৰ্ণাক, হেমচন্দ্র, বিশ্বনাথ কবিবাজ,
পণ্ডিতবাজ জগন্নাথ, অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সম্প্ৰদায়, বসুসম্প্ৰদায়,
বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায়, বীতি বা গুণসম্প্ৰদায়, ধন্যসম্প্ৰদায়, ঔচিত্য
সম্প্ৰদায়।

সপ্তদশ অধ্যায় :

...

৩১৭

(ক) ধৰ্মশাস্ত্ৰ—ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি, ধৰ্মসূত্ৰ, চিত্ৰশিখণ্ডি শাস্ত্ৰ,
মল্লনৃত্তি, যাজ্ঞবল্ক্যনৃত্তি, কপিলনৃত্তি, নাবদনৃত্তি, বিষ্ণু-নৃত্তি,
ধৰ্মসূত্ৰ, নৃত্তিচন্দ্ৰিকা, নৃত্তিসংগ্ৰহ, চতুৰ্ভুজ-চিন্তামণি, মদন
পাৰিজাত, নৃত্তি-বস্তাকৰ, কালমাধৱী, চিন্তামণি, সব্বভূতাবিলাস,
অগ্নিপৰীকা, নৃত্তিমুক্তাকল, তিথি-নিৰ্ণয়, নিৰ্ণয়সিদ্ধ, ভগৱন্তভাকৰ,
বীৰমিত্ৰোদয়।

(খ) অৰ্থশাস্ত্ৰ—কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ, কামদক্ষকনীতিসাব, রাজনীতি
প্ৰকাশ, রাজনীতি বস্তাকৰ।

(গ) কামশাস্ত্ৰ—বাংত্ৰায়ণৰ কামশাস্ত্ৰ, পঞ্চসায়ক, অনঙ্গবদ, বতি-
বহুত, বতিমঞ্জৰী, বতিবস্ত, প্ৰদীপিকা, কন্দৰ্প-চিন্তামণি।

বিষয়

পৃষ্ঠা

(খ) জ্যোতিষ শাস্ত্র—প্রাচীনকালত জ্যোতিষচর্চা, হোবা গণিত, প্রহ্ন, পঞ্চসিদ্ধান্তিকা, ব্রহ্মসূটসিদ্ধান্ত, ব্যবহার গণিত, ক্ষেত্রগণিত, লীলাবতী, সামুদ্রিক তিলক, স্বপ্নচিন্তামণি, সিদ্ধান্তদর্পণ, গোল-দীপিকা, প্রাচীন কাম্বজপত জ্যোতিষ, ভারতীয় জ্যোতিষৰ প্ৰভাৱ ।

অষ্টাদশ অধ্যায় :

...

৩২২

আয়ুৰ্বেদ—আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীনতা, চৰকসংহিতা, স্থশ্ৰুত সংহিতা, কোষাবৃত্ত্য চিকিৎসা, বসায়নভঙ্গ, বসবস্ত্ৰ-সমুচ্চয়, বসবস্ত্ৰাকৰ, লৌহশাস্ত্ৰ, কৰ্ণপুট, আবোগ্যমঞ্জৰী, যোগাচাৰ, বসেন্দ্ৰমঙ্গল, বতিশাস্ত্ৰ, বসকচ্ছুপুট, সিদ্ধান্ত-নাগার্জুন, অষ্টাঙ্গহৃদয়, অষ্টাঙ্গসংগ্ৰহ, মাধৱনিদান, বৃন্দমাধৱ, চিকিৎসা সাৰ, শাঙ্গধৰ সংহিতা, চিকিৎসা মৃত, শতক্লোকা, চিকিৎসা কলিকা, ভাস্কৰাকাশ, বৈদ্যজীৱন । যাত্ৰলীলা, গজবৈদ্য, যোগমঞ্জৰী, অশ্ববৈদ্যক, অশ্ব-আয়ুৰ্বেদ, অশ্বচিকিৎসা, বিদেশত আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰভাৱ ।

উনবিংশ অধ্যায় :

...

৩২৫

সঙ্গীত—সঙ্গীতৰ আবিৰ্ভাব, নাৰদীয় শিক্ষা : চছাবিংশদ বাগ নিৰূপণ, সঙ্গীত মকৰন্দ । ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ, বৃহৎ-দেশীয়, সঙ্গীতসময়সাব, বাগ বিবোধ, সবঙ্গতীহৃদয়ালংকাৰ, সঙ্গীতবত্ৰাকৰ, সঙ্গীতদৰ্পণ, অম্বপৰিলাস, অম্বপাংকুশ, অম্বপসঙ্গীত, বত্ৰাকৰ, সঙ্গীতপাবিকাত, হৃদয়কৌতুক, বাগতবঙ্গিনী, নৰ্ত্তননিৰ্ণয়, বাগমঞ্জৰী, বত্ৰমালা, সত্ৰগ্-চম্ৰিকা, চতুৰ্দণ্ডপ্ৰকাশিকা, বাত্ৰবত্ৰকোষ, বসকৌমুদী, ত্ৰিবিষ্ণু-নাৰায়ণ ভাতথণ্ডে ।

বিংশ অধ্যায় :

...

৩২৭

দৰ্শনশাস্ত্ৰ—দৰ্শনৰ পৰিচয়, আস্তিকদৰ্শন, নাস্তিকদৰ্শন, চাৰ্বাক দৰ্শন বৌদ্ধদৰ্শন, জৈনদৰ্শন, জায়দৰ্শন, বৈশেষিকদৰ্শন, সাংখ্যদৰ্শন, যোগদৰ্শন, ব্ৰীহাস্পদদৰ্শন, বেদান্তদৰ্শন, বৈষ্ণৱদৰ্শন, বেদান্ত আৰু বৈষ্ণৱ সাহিত্য ।

পৰিশিষ্ট : কেইজনমান প্ৰবন্ধকাৰৰ চমু পৰিচয় ...

৩৩৬

প্ৰথম অধ্যায়

বৈদিক যুগৰ সাহিত্য

১। বেদৰ লক্ষণ

‘বেদ’ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি সংহিতাবোৰৰপৰা আৰম্ভ কৰি উপনিষদ, আত্মবেদ, নাট্যশাস্ত্ৰ, কোশ, কল্প আৰু মহামুত্তি আদি গ্ৰন্থলৈ ব্যাপকৰূপে প্ৰকাশ পাইছে। ‘বেদ’—চাৰিটা ধাতুৰপৰা নিম্পন্ন—বিদ্ জানে, বিদ্—সত্যায়াম্, বিদম্—সত্যে আৰু বিদ্—বিচাৰণে। উক্ত আটাইবোৰ গ্ৰন্থত ‘বেদ’ শব্দৰ প্ৰয়োগ মন্ত্ৰ সংহিতাৰ অৰ্থত কৰা হৈছে। ঋগ্বেদ—ভাস্কৰ্যমিকাত স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে ‘বেদ’ শব্দৰ ব্যাখ্যা এইদৰে দিছে—“বিদম্ভি, জানম্ভি, বিত্তম্ভে ভত্তম্ভি অথবা বিন্দ্ভে, লভম্ভে, বিন্দ্ভি, বিচাৰম্ভি, সৰ্বে মন্ত্ৰভাঃ সত্যবিভাঃ যৈৰ্বেমু বা ভবা বিবাৎ-সম্ভ ভত্তম্ভি ভে বেদাঃ। অৰ্থাৎ য’ৰপৰা মানুহে সত্য বিজ্ঞা জানে অথবা লাভ কৰে, অথবা বিচাৰ কৰে, অথবা বিধান হয়, অথবা সত্যবিজ্ঞা প্ৰাপ্তিৰ বাবে য’ত প্ৰযুক্ত হয়, সেইবোৰেই বেদ।

যাজ্ঞবল্ক্যৰ মতে প্ৰত্যক্ষ নাইবা অনুমানৰ জৰিয়তে যি জ্ঞান লাভ কৰাৰ কোনো বাট নাই সেই অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞান ‘বেদ’ৰপৰা অনায়াসে লাভ কৰিব পাৰি বাবে সেই গ্ৰন্থ ‘বেদ’ নামে অভিহিত। বেদক শ্ৰুতি, ত্ৰয়ী, আগম, ছন্দস্ আদি নামেৰেও জনা যায়। বেদৰ পৰাই ধৰ্ম, কৰ্মফলসম্বন্ধ, যন্ত্ৰফলস্বৰ্গ, পৰলোকভুক্ত, অদৃষ্ট আদি ধৰ্মসম্বন্ধীয় জ্ঞান, মোক্ষ আদি জ্ঞান বোধগম্য হয়।

মানৱ জাতিৰ গোঁৱৰ আৰ্য্যসকলে ভাৰতভূমিত সত্যতাৰ জ্ঞানৰ শলিতা অলোহাৰ কালছোৱাৰ পৰা বহু দিনলৈ বেদৰ বাণীসমূহ গুৰু-শিষ্যৰ মাজত মুখে মুখে চলি আহিছিল। এইদৰে বেদ মন্ত্ৰসমূহ গুৰু-শিষ্যৰ মুখে মুখে পৰম্পৰাগতভাৱে চলি অহা বাবে ইয়াৰ আন এটা নাম শ্ৰুতি। অৱশ্যে আৰ্য্যসত্যতাৰ লীলাভূমি মহেঞ্জোদাৰ আৰু হৰপ্পাৰ লিপিবোৰৰপৰা প্ৰমাণ হৈছে যে, আৰ্য্যমানৱ কালৰপৰাই আৰ্য্যসকলৰ মাজত লিখাৰ প্ৰথা চলি আহিছিল।

প্ৰচলিত ধীতি অনুসাবে বেদ চাৰিখন—ঋগ্, যজুঃ, সাম আৰু অথৰ্ব। ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদক বেদৰ অন্তৰ্গত বুলি ধৰি হসেনেও ই যুল বেদক-পৰা পৃথক। তৈত্তিৰীয় সংহিতাৰ ভাস্কৰ্যমিকাত চাম্বণাচাৰ্যই এই বিকল্পে সন্দেহ সাহিত্যৰ দুৰ্গী—১

এইদৰে স্পষ্টীকৰণ দিছে—“যতাপি যজ্ঞব্রাহ্মণাশ্চাকো বেদ, তথাপি ব্রাহ্মণস্ত যজ্ঞব্যাখ্যানম্বক্ষপত্যাং যজ্ঞা এবাকৌ সমান্নাতা”, অৰ্থাৎ, যদিও যজ্ঞ আৰু ব্রাহ্মণ উভয়কে বেদ বোলা হয়, তথাপি ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থ যজ্ঞৰ ব্যাখ্যান ৰূপ। এতেকে ইয়াৰ স্থান যজ্ঞৰ পিচত ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থ ব্যাখ্যান গ্ৰন্থ যজ্ঞৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এইবোৰৰ মন্ত্ৰসমূহৰ দৰে নিজস্ব অস্তিত্ব নাই। সেই বাবে যজ্ঞকেহে বেদ আখ্যা দিব পাৰি; ব্রাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ আদি নহয়।

যদিও বেদ আৰু ব্রাহ্মণ আদি বেদৰ ব্যাখ্যান গ্ৰন্থ, তথাপি আজি পৃথক ৰূপে পৰিচিত আৰু বেদ বুলিলে আমি চাৰিখন যজ্ঞ-সংহিতাক বুজো। কিন্তু এইটো নিশ্চিত যে আমাৰ সকলো ক্ৰিয়াৰ মূল উক্ত হৈছে বেদ। ধৰ্ম, সংস্কৃতি, দৰ্শন, সাহিত্য আদি সকলোবোৰৰ কেন্দ্ৰস্থান বেদ। সেই বাবে যজ্ঞে বেদক সৰ্বজ্ঞানময় বুলিছে। আধুনিক যুগৰ বেদজ্ঞ পণ্ডিত মোক্ষমূলাৰ, স্বামী দয়ানন্দ সবস্বতী আদিয়ে বেদৰ সৰ্বজ্ঞানময় স্বৰূপ স্বীকাৰ কৰিছে।

ঋক্-জাম-যজুঃ—এই তিনি বেদক ‘ত্ৰয়ী’ বোলা হয়। কিন্তু ‘ত্ৰয়ী’ৰ ভিতৰত অথৰ্ববেদৰ স্থান সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য দেখা যায়। কিছুমানৰ মতে যিহেতু ঋক্-যজুঃ-সাম—এই তিনিবেদেই কেৱল যজ্ঞৰ লগত সম্বন্ধ গতিকে এই তিনি বেদেই ‘ত্ৰয়ী’ বিত্তাৰ অন্তৰ্গত আৰু অথৰ্ববেদৰ যজ্ঞৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নথকা বাবে ই ‘ত্ৰয়ী’ৰ বহিৰ্গত। যজ্ঞ অহুষ্ঠানৰ বাবে যি ১৬ জন পুৰোহিতৰ আবশ্যক তেওঁলোকৰ ভিতৰত হ’ল ৪ জন ঋগ্বেদী, ৪ জন সামবেদী, ৪ জন যজুৰ্বেদী আৰু ৪ জন ত্ৰিবেদবিদ। ইয়াত অথৰ্ববেদীৰ কোনো স্থান নাই। আকৌ কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে ‘ত্ৰয়ী’ শব্দই তিনিখন বেদৰ কথা কোৱা নাই।

তেওঁলোকৰ মতে ঋক্-সাম-যজুঃ—এই তিনিবিধ যজ্ঞৰ উল্লেখ আছে। কিন্তু অথৰ্ববেদৰ যজ্ঞৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নথকা বুলি কলে ভুল কৰা হয়, যিহেতু ষাগ আৰু শান্তি শৌচিক আদি কামত অথৰ্ববেদৰ যজ্ঞ প্ৰয়োগ কৰা হয়। আনকি এইটোও মনকবিবলগীয়া যে ঋক্ আদি বেদৰ কিছুমান যজ্ঞও অথৰ্বত পৰিলক্ষিত হয়।

‘উক্ৰিষ্ট দেবতাং ত্ৰব্যভ্যাগো বাগোহতিথীৰভে’—অৰ্থাৎ দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে ত্ৰব্য ভ্যাগ কৰাৰ নামেই বাগ্। বাগৰ লগত ত্ৰব্য আৰু দেৱতাৰ কথাও যেনেভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

২। মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ

বেদৰ প্ৰধান ভাগ দুটা—মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ। মন্ত্ৰ বুলিলে ঋক্-সাম্-যজুঃ আৰু অথৰ্ব—এই চাৰি বেদৰ সংহিতা অংশকেই বুজায়। যিদৰে ‘বেদ’ শব্দৰ এক পৰিভাষিক নিজা অৰ্থ আছে, সেইদৰে ‘মন্ত্ৰ’ শব্দৰো নিজা শাস্ত্ৰব্যুৎপন্ন স্বতন্ত্ৰ অৰ্থ আছে। বৈদ্যাকৰণিকে ‘মন্ত্ৰ’ শব্দৰ পৰম্পৰাগত সঙ্গতি অৰ্থ তিনি প্ৰকাৰ বুলি কৈছে—জ্ঞানার্থক, বিচাৰার্থক আৰু সংকাৰার্থক। ‘মন্ত্ৰ’ শব্দটিৰ মূল উৎস পৰ্য্যবেক্ষণ কৰিলে দেখা যায় যে ‘মনন্’ শব্দৰপৰাই ইয়াৰ উৎপত্তি।

দিবানিগণৰ জ্ঞানার্থ প্ৰতিপাদক ‘মন্’ ধাতুত ‘টুন্’ প্ৰত্যয় যোগ দি ‘মন্ত্ৰ’ শব্দৰ নিৰ্মাণ কৰিছে, যাৰ অৰ্থ হৈছে ‘মন্ত্ৰতে (জানতে) ঈশ্বৰাদেশঃ অনেক ইতি মন্ত্ৰঃ।’ অৰ্থাৎ মন্ত্ৰই ইয়াকে বুজায়—যাবপৰা ঈশ্বৰীয় আদেশ জানিবলৈ পোৱা যায়। হিন্দু ধৰ্মত বেদক ঈশ্বৰীয় আদেশ বুলি শিৰোধাৰ্য্য কৰা হয়।

তনাদিগণৰ বিচাৰার্থক ‘মন্’ ধাতুত ‘টুন্’, প্ৰত্যয় যোগ দিলেও ‘মন্ত্ৰ’ শব্দ নিৰ্মাণ হয়, আৰু ইয়াৰ অৰ্থ হয়—‘মন্ত্ৰতে (বিচাৰ্য্যতে) ঈশ্বৰাদেশো যেন স মন্ত্ৰঃ।’ অৰ্থাৎ ইয়েই মন্ত্ৰ, য’ত ঈশ্বৰীয় আদেশৰ সম্যক বিচাৰ, চিন্তন-মনন কৰা হৈছে। কিয়নো মন্ত্ৰত ঈশ্বৰ সম্বন্ধীয় আদেশৰ বিধান বৰ্ণনা কৰা আছে, এতেকে ‘মন্ত্ৰ’ শব্দৰ এই ব্যুৎপত্তিও বিষয়সম্মত।

তনাদিগণৰ ‘মন্’ ধাতুৰ এটা অৰ্থ সংকাৰ কৰা বুলিও ব্যাকৰণত বৰ্ণনা কৰা আছে। এই সংকাৰার্থক ‘মন্’ ধাতুত ‘টুন্’ প্ৰত্যয় যোগ দিলেও ‘মন্ত্ৰ’ শব্দৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থৰ কোনো ব্যতিক্ৰম নহয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ’ব—‘মন্ত্ৰতে (সংক্ৰিয়তে) দেৱতাবিশেষঃ অনেক ইতি মন্ত্ৰঃ।’ অৰ্থাৎ ইয়েই মন্ত্ৰ য’ত দেৱতাগণৰ সন্মানার্থক বিধিসমূহ বৰ্ণনা কৰা আছে। কাৰণ বেদত তিন্ তিন্ দেৱতাৰ পৃথক পৃথক মন্ত্ৰ বৰ্ণিত আছে। এতেকে বেদ-মন্ত্ৰৰ এই ব্যুৎপত্তিও উপযুক্ত।

‘মন্ত্ৰ’ শব্দৰ উক্ত বেলেগ বেলেগ ব্যাখ্যাবোৰৰ এটাই অৰ্থ ওলাইছে, যাৰ অৰ্থ ঈশ্বৰীয় জ্ঞানৰ প্ৰতিপাদন হোৱা। মন্ত্ৰ ভাগত স্তব, স্তুতি, আশীৰ্বচন, প্ৰাৰ্থনা আদি নিৰ্দিষ্ট কৰা হৈছে।

ব্ৰাহ্মণ ভাগ গম্ভীৰ বচিত। ‘ব্ৰাহ্মণ’ শব্দৰ অৰ্থ হ’ল ‘বেদ’ আৰু ‘ব্ৰাহ্মণ’। কোনো কোনোৰ মতে ব্ৰাহ্মণ মানে ‘বেদ’। ব্ৰাহ্মণ সকলেই যজ্ঞত পৌৰোহিত্য কৰিছিল। সেই পুৰোহিতসকলৰ যজ্ঞৰ বিবিধ ক্ৰিয়াকাণ্ড বি প্ৰথমমূহত নিৰ্দিষ্ট

কবি ৰাখিছে তাৰ নামেই 'ব্রাহ্মণ'। ব্রাহ্মণত প্ৰধানকৈ ছয়টা বিষয় আলোচনা কৰা হৈছে। যেনে—বিধি, অৰ্থবাদ, নিন্দা, প্ৰশংসা, পুৰাকল্প আৰু পৰকৃতি। বিশেষ বিশেষ কৰ্মাহুষ্ঠানৰ বাবে যি নিৰ্দেশ বা চোদনা বাক্য দিয়া হয় তাৰ নাম 'বিধি' আৰু বেদমন্ত্ৰৰ অৰ্থ সম্বন্ধে আৰু বিবিধ ক্ৰিয়াকাণ্ড সম্পৰ্কে ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থত যিবিলাক ব্যাখ্যা প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে তাৰ নাম 'অৰ্থবাদ'। বিধি অংশই প্ৰকৃত ব্রাহ্মণ।

কোনো কোনো মন্ত্ৰৰ প্ৰকৃত অৰ্থ, সূক্ত নিৰ্বাচন বিষয় আৰু কিছুমান হোম বা যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়া বিষয়ে পুৰোহিতসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। 'তৎ তথা ন কৰ্তব্যম্।' 'তৎ তথা ন হোতব্যম্।'—এইদৰে এজন ব্রাহ্মণৰ উক্তি আন এজনে যুক্তিৰে খণ্ডন কৰি নিজৰ মত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। এই ব্রাহ্মণ বাক্য নিন্দাশূচক। কোনো ক্ৰিয়াৰ বা অহুষ্ঠানৰ প্ৰশংসাৰ অৰ্থ হ'ল সেই ক্ৰিয়াৰ সম্পাদনাৰ বাবে চোদনা বা নিৰ্দেশ। 'যৎস্ময়তে তদ্ বিধীয়তে'—অৰ্থাৎ যি প্ৰশংসিত তাক কৰা উচিত।

পুৰণি কালত যিবিলাক যজ্ঞ সমাপন কৰা হৈছিল, তাৰ নাম 'পুৰাকল্প'। যাগ-হোম আদি শ্ৰেণীত ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ যিবিলাক কাহিনী ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থত উল্লেখিত আছে সেইবিলাকো পুৰাকল্পৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

পৰৰ কৃতি বা কাৰ্য্যক 'পৰকৃতি' বুলি অভিহিত কৰিছে। ইয়াত পৰকৃতি মানে বিদ্বান পুৰোহিতবিলাকৰ কীৰ্তি, কীৰ্তিমান বজাসকলৰ যজ্ঞ, দান, দক্ষিণাৰ কথাকে বুজায়। প্ৰথিতযশা যজ্ঞমানৰ যজ্ঞ সম্পাদন আৰু দক্ষিণাৰ বাবে ঐহিক আৰু পাৰলৌকিক সাফল্য পৰকৃতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

৩। বেদৰ বিষয়বস্তু

প্ৰত্যেক বেদৰ চাৰিটা ভাগ—সংহিতা, ব্রাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ। সংহিতা ভাগত জ্ঞতি, মন্ত্ৰ; ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থত মন্ত্ৰৰ বিভিন্ন ভাগৰ ব্যাখ্যা, আৰণ্যক গ্ৰন্থত বাণপ্ৰস্থী জীৱন যাপন কৰা মাহুহৰ কৰ্মবিধান প্ৰতিপাদন আৰু উপনিষদ গ্ৰন্থত মন্ত্ৰবোৰৰ দাৰ্শনিক ব্যাখ্যা কৰা আছে।

ঋগ্বেদ :—ঐত্তৰেয় আৰু কোবীতকি—এই দুখন ঋগ্বেদৰ ব্রাহ্মণ আৰু ঐত্তৰেয় আৰু কোবীতকি—এই দুখন আৰণ্যক। ঋগ্বেদৰ উপনিষদ দুখনৰ

নামো ক্ৰমে ঐতৰেয়োপনিষদ আৰু কোবীতকি উপনিষদ। কোবীতকি ব্ৰাহ্মণক শাংখায়ন নামেৰেও জনা যায়।

ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত অগ্নিহোত্ৰ, সোমযাগৰ প্ৰকৃতি অগ্নিষ্টোম আৰু বজ্জাৰ অভিষেক আদি অহুষ্ঠানবোৰত ঋগ্বেদীয় হোতাৰ কাৰ্য্য কি তাক অতি চমৎকাৰ ভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে। ই ৮ খণ্ডত বিভক্ত আৰু প্ৰতিটো খণ্ড পাঁচটা অধ্যায়ৰ সমষ্টি। প্ৰত্যেক অধ্যায় আকৌ কিছুমান খণ্ডত বিভক্ত। একৰপৰা বৰ্ষ অধ্যায়লৈ জ্যোতিষ্টোম বা অগ্নিষ্টোম নামৰ সোমযজ্ঞৰ বহুল বৰ্ণনা পোৱা যায়। সপ্তদশৰপৰা অষ্টাদশ অধ্যায়লৈ গবাময়ন নামৰ সত্ৰ বা দীৰ্ঘযজ্ঞত হোতাৰ কাৰ্য্য কি তাক বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণিত কৰা আছে। ঊনবিংশৰপৰা চতুৰিংশ অধ্যায় পৰ্য্যন্ত দ্বাদশাহ নামৰ সোম যাগত হোতাৰ কৰ্ত্তব্যৰ কথা বৰ্ণিত আছে। পঞ্চবিংশৰপৰা দ্বাভিংশ অধ্যায়লৈ অগ্নিহোত্ৰ আৰু প্ৰায়শ্চিত্তাদি অহুষ্ঠানৰ কথা বহুলভাৱে আলোচনা কৰা আছে। বজ্জিৰপৰা চল্লিছ অধ্যায়লৈ ইন্দ্ৰৰ আৰু ক্ষত্ৰিয় নৃপতিসকলৰ অভিষেকৰ কথা পোৱা যায়।

ঋগ্বেদ দহ মণ্ডলত সংগৃহীত। ইয়াত দহ হেজাৰৰ অধিক ঋক্ আৰু এহেজাৰ সূক্ত আছে। বচনাৰ বিচিত্ৰতাৰ ফালৰপৰা ঋগ্বেদীয় মন্ত্ৰবোৰৰ কাব্যিক মূল্য যথেষ্ট। বস্তুতঃ ই ধাৰ্মিক স্তুতি-প্ৰাৰ্থনাতকৈ পৃথিৱীৰ সৌন্দৰ্য্য তথা প্ৰকৃতিৰ অপ্ৰকট শক্তিৰ প্ৰতি লিখা প্ৰশংসামূলক কবিতা।

“ঋগ্বেদৰ সূক্তবোৰত বিভিন্ন নামত দেৱদেৱীসমূহৰ স্তুতি আছে। অধিকাংশ সূক্ত অগ্নি, ইন্দ্ৰ, বৰুণ, সূৰ্য্য, বায়ু আদি দেৱতাবোৰৰ অৰ্চনাৰ বাবে ৰচিত। পাৰ্থিৱ দেৱতাসকলৰ ভিতৰত পৃথিৱী, সোম, অগ্নি; অন্তৰিক্ষ দেৱতাসকলৰ ভিতৰত ইন্দ্ৰ, বায়ু, পৰ্য্যুত্ন, মৰুত আৰু দ্যুলোক দেৱতাসকলৰ ভিতৰত সূৰ্য্য, মিত্ৰ, বিষ্ণু, বৰুণ আদি দেৱতাসকলৰ স্তুতিও ঋগ্বেদৰ সূক্তত বৰ্ণিত আছে।

এই পুৰণ প্ৰধান দেৱতাসকলৰ উপৰিও স্ত্ৰী প্ৰধান দেৱীসকলৰ ভিতৰত ইন্দ্ৰাণী আৰু উবা আদিৰ স্তুতি বিষয়ক মন্ত্ৰ বৰ আকৰ্ষক আৰু ই কাব্যশৈলীত বৰ্ণিত আছে।

জামবেদ :—আচাৰ্য্য কুমাৰিল ভট্টৰ ‘ভত্ত্ববাৰ্ত্তিক’ নামৰ গ্ৰন্থত জামবেদৰ আৰ্থখন ব্ৰাহ্মণৰ কথা পোৱা যায়। সায়নাচাৰ্য্যই সেই ব্ৰাহ্মণ কেইখনৰ নামাকৰণ কৰিছে— ১। তাত্ত্বমহাব্ৰাহ্মণ বা পঞ্চবিংশ ব্ৰাহ্মণ, ২। বড়বিংশ ব্ৰাহ্মণ, ৩।

ছান্দোগ্য ব্ৰাহ্মণ, ৪। জৈমিনীৰ ব্ৰাহ্মণ বা ভাস্কৰকাৰ ব্ৰাহ্মণ, ৫। সামবিধান ব্ৰাহ্মণ ৬। দেৱতাধায়, ৭। আৰ্বেয় আৰু ৮। বংশ ব্ৰাহ্মণ।

ইয়াৰ পিচৰ চাৰিখন সামবেদৰ বিষয়সূচী য়াথোন। প্ৰথম চাৰিখনহে সামবেদৰ ব্ৰাহ্মণ। তাত্ত্বব্ৰাহ্মণত ব্ৰাত্যসকলৰ প্ৰায়শ্চিত্ত বিধি দিয়া আছে। বড়বিংশ ব্ৰাহ্মণত অন্ত, অমঙ্গল, অনিষ্ট আদিৰ বৰ্ণনা আৰু তাৰপৰা পৰিত্ৰাণ পোৱাৰ উপায়ৰ কথা লিখা আছে। জৈমিনীৰ ব্ৰাহ্মণত বিবিধ অহুষ্ঠানৰ কথা, পৰলোকৰ বৰ্ণনা আছে। দেৱতাধায়, আৰ্বেয় আৰু বংশ ব্ৰাহ্মণত সামবেদৰ স্তবোবৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱতাসকলৰ নাম আৰু সামবেদীৰ আচাৰ্য্যসকলৰ বংশাৱলী পোতা যায়। তাত্ত্বব্ৰাহ্মণ বা পঞ্চবিংশ ব্ৰাহ্মণত অনেক যোগৰ অহুষ্ঠানৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে।

সামবেদৰ উপনিষদ দুখনৰ নাম হৈছে—ছান্দোগ্যোপনিষদ আৰু কেনোপনিষদ। ছান্দোগ্যোপনিষদত আত্মতত্ত্ব, জীৱ ব্ৰহ্মৰ ঐক্য, ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ আদিৰ বিচাৰ পেট্ৰা যায়। অকণিয়ে কেনেদৰে পুতেক খেতকেডুক নানা ধৰণৰ স্তম্ভৰ দৃষ্টান্তৰ জৰিয়তে জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ ঐক্য আদি বেদান্তৰ গভীৰ তত্ত্ব পিকাইছে তাক ইয়াত অতি স্তম্ভৰ আৰু প্ৰাঞ্জল ভাষাত বৰ্ণনা কৰা আছে। কেনোপনিষদত প্ৰাণৰ চলেৰে কাৰ দ্বাৰা বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ড নিয়ন্ত্ৰিত হৈছে আৰু উত্তৰ দিয়াৰ চলেৰে বিশ্বৰ সৃষ্টি আৰু ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ কি তাক উল্লেখ কৰিছে।

‘সমন’ৰ অৰ্থ স্মিত বা মাধুৰ্য্য। ধৰ্মৰ সংস্কাৰৰ লগে লগে ক্ষতিবোৰৰো আৱণ্ণকতা অহুত্ব কৰা হ’ল আৰু ফলত সৃষ্টি হ’ল কবিত্বপূৰ্ণ আৰু স্বৰযুক্ত কবিতাৰ। সামবেদৰ উৎপত্তিৰ কাৰণো এইটোৱেই।

যজুৰ্বেদ :- যজুৰ্বেদ দুই শাখাত বিভক্ত—গুৰুযজুৰ্বেদ আৰু কৃষ্ণযজুৰ্বেদ। গুৰুযজুৰ্বেদ আৰু কৃষ্ণযজুৰ্বেদক ক্ৰমে বাজসনেয়ী আৰু তৈত্তিৰীয় সংহিতা বুলিও জনা যায়। কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ ব্ৰাহ্মণ কেইখন হ’ল কঠ, মৈত্ৰায়ণী, তৈত্তিৰীয়। আৰণ্যকখনৰ নাম তৈত্তিৰীয় আৰণ্যক। মহানাৰায়ণ, মৈত্ৰায়ণ, তৈত্তিৰীয়, কঠ আৰু খেতাস্তব এই কেইখন ইয়াৰ উপনিষদ। তৈত্তিৰীয় উপনিষদত প্ৰাচীন ভাৰতৰ আৰণ্য বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শ্রাতকসকলৰ সমাহৰ্ত্তন উৎসৱত দিয়া দীক্ষান্ত ভাষণাবলী লিখা আছে। ভৃগুৰ পিতাক বৰণৰ ওপৰত ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ আৰু আত্মাৰ আনন্দস্বৰূপতা ইয়াত বৰ্ণিত আছে।

কঠোপনিষদত নচিকিতাৰ পৰলোক তত্ত্ব, আত্মাৰ স্বৰূপ আৰু ব্ৰহ্মবিজ্ঞা

সম্বন্ধে যযবাজৰ ওচৰত কৰা প্ৰশ্ন আৰু যযবাজে দিয়া তাৰ উত্তৰেই প্ৰধানভাৱে দিয়া আছে। বেতাখতবোপনিষদত বেদান্ত আৰু সাংখ্য দৰ্শনৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

তুৰু যজুৰ্বেদৰ ব্ৰাহ্মণৰ নাম শতপথ ব্ৰাহ্মণ। ই চৈধ্যটা কাণ্ডত বিভক্ত। প্ৰথম কাণ্ডত বৰ্ণনা কৰা আছে ইটি নামক যজ্ঞৰ প্ৰকৃতি দৰ্শপূৰ্ণ মাস নামক ইটি। দ্বিতীয় কাণ্ডত অগ্নিহোত্ৰ নামক দৈনন্দিন হোম, নৱান্ন নামক ইটি, শিঙশিঙু'য়জ আৰু চাতুৰ্মাস্তৰ প্ৰসিদ্ধ সোমযাগৰ দীক্ষা, প্ৰায়নীৰ ইটি, সোমজ্ঞৰ, আতিথ্য ইটি, উপসং ইটি, যজুৰ্বেদী নিৰ্মাণ, সোমবস তৈয়াৰ, পূবভল আৰু পত্ৰ আহুতি, পত্নী-সংযাজ আৰু অৱভূথ যজ্ঞাদি।

পঞ্চম কাণ্ডত বাজস্যুৰ আৰু বাজপেয় নামক দুটা যজ্ঞৰ বিৱৰণ আছে। ইয়াত বাজ-অভিষেকৰ ৰীতিৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। তদুপৰি সেই সময়ৰ খাশন কাৰ্য্যহা, সমাজ ব্যৱস্থা আদিৰ বিষয় ইয়াত নিহিত আছে। শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ ষষ্ঠপৰ্বা দশম কাণ্ডলৈ আমি যজ্ঞৰ বেদী নিৰ্মাণৰ নিয়ম, অগ্নিবহু আৰু যজ্ঞৰ বেদীৰ আধ্যাত্মিক তত্ত্বৰ বিষয়ে জানিব পাওঁ। ত্ৰয়োদশ কাণ্ডত অশ্বমেধ, পুৰুষমেধ, সৰ্বমেধ আৰু পিতৃমেধ নামক চাৰিবিধ যজ্ঞৰ কথা উল্লেখ আছে। তদুপৰি জাতিভেদ আৰু স্ত্ৰী-পুৰুষ ভেদে শব্দ-সংকাৰৰ প্ৰথা ইয়াত বিধান কৰা আছে।

শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ বৃহদাৰণ্যকেই যজুৰ্বেদৰ আৰণ্যক আৰু বৃহদাৰণ্যকৰ একেবাবে শেষৰ ছটা অধ্যায়ক বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ নামেৰে নামকৰণ কৰিছে। ইয়াৰ বিষয়বস্তু হ'ল—জনক বজ্জাৰ ৰাজসভাত বিধান ঋষি আৰু বিদুষী নাৰীসকলে কোনো বিষয় এটাৰ ওপৰত বিতৰ্কৰ অৱতাৰণা কৰি যি বিজয় হৈছিল, তেওঁক বজ্জাই মুক্তহস্তে সোণৰূপ আৰু গো-দান কৰিছিল। এনে ধৰণৰ দাৰ্শনিক বিতৰ্কৰ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থক 'ব্ৰহ্মোত্ত' বোলা হৈছে। ঋষি যাজ্ঞবল্ক্য আৰু পত্নী বৈবাগ্যশীলা মৈত্ৰেয়ীৰ কথোপকথন আৰু যাজ্ঞবল্ক্যই মৈত্ৰীক দিয়া ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ কাহিনীৰ কথা ইয়াত পোৱা যায়। ইয়াৰ বাহিৰেও সপ্তৰ আৰু নিগুণ ব্ৰহ্মৰ লক্ষণ ইয়াত বৰ্ণিত আছে।

অথৰ্ববেদ :—অথৰ্ববেদৰ ব্ৰাহ্মণখনৰ নাম গোপথ ব্ৰাহ্মণ। মৃগক, মাণ্ডূক্য আৰু প্ৰশ্ন—এই তিনিখন অথৰ্ববেদৰ উপনিষদ।

বিষয়বস্তুৰ ফালৰপৰা লক্ষ্য কৰিলে, গোপথ ব্ৰাহ্মণ আনবেদৰ ব্ৰাহ্মণতকৈ পিচৰ কালৰ বুলি অনুমান হয়। ইয়াৰ বিষয়বস্তু হৈছে—ব্ৰহ্মচৰ্য্যৰ প্ৰয়োজন,

ছাত্ৰ-জীৱনৰ কৰ্ত্তব্য আদি। শিশুই গুৰুৰ বাবে ভিক্ষা কৰা, লম্বিহ আহৰণ কৰা, গুৰুৰ প্ৰতি ভক্তি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু জীৱ-জন্মৰপৰাও শিশুই কিদৰে উপদেশ লাভ কৰিব পাৰে তাৰ কথা অতি কোমলপূৰ্ণভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে।

প্ৰথম মুণ্ডকৰ প্ৰথম খণ্ডত পৰা আৰু অপৰাবিত্তাৰ বৰ্ণনা আছে। ঋক্ আদিক অপৰা বিত্তা আৰু তৎস্তিন্ন যি বিত্তাৰ দ্বাৰা অক্ষয় ব্ৰহ্মৰূপৰ উপলব্ধি হয় তাৰ নাম পৰাবিত্তা। দ্বিতীয় খণ্ডত অগ্নিহোত্ৰ, চাতুৰ্মাস্ত আদি যজ্ঞৰ কথা আৰু তাৰ অনিত্যতাৰ (নিন্দাৰ) উল্লেখ আছে। যাগযজ্ঞৰ দ্বাৰা মোক্ষ লাভ নহয়। মোক্ষ লাভৰ পথ পৰাবিত্তা প্ৰাপ্তিৰ বাবে ব্ৰহ্মনিষ্ঠ গুৰুৰ নিতান্ত প্ৰয়োজন। দ্বিতীয় মুণ্ডকৰ প্ৰথম খণ্ডত বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৃষ্টি আৰু সি কিদৰে পৰম পুৰুষৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হৈ আছে তাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দ্বিতীয় খণ্ডত ব্ৰহ্মৰ ধ্যান আৰু পৰমপুৰুষৰ সাক্ষাতত কেনেকৈ কৰ্ম বন্ধনৰপৰা মুক্তি হয় তাৰ উল্লেখ আছে।

তৃতীয় মুণ্ডকৰ প্ৰথম খণ্ডত জীৱাত্মা আৰু পৰমাট্মাৰ জীৱদেহত সংহাৰস্থানৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। তৃতীয় মুণ্ডকত কামবিহীন পুৰুষৰ ব্ৰহ্মচৰ্যাৰ যোগেদি ব্ৰহ্মৰ লাভ আৰু কামনাসক্ত মাতৃহৰ বাৰ্থতাৰ কাৰণ দৰ্শাইছে।

মাণ্ডুকোপনিষদত পৰব্ৰহ্মৰ প্ৰতীক ঔ-কাৰৰ ব্যাখ্যা কৰি দেখুৱাইছে যে যিজনে পৰব্ৰহ্মৰ জ্ঞান পায় তেওঁ ব্ৰহ্মৰ সৈতে মিলি অভিন্ন হৈ পৰে।

প্ৰমোপনিষদত ঋষিসকলে ভগৱান পিজ্জলাদৰ ওচৰলৈ গৈ কৰা প্ৰশ্ন আৰু সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ লিপিবদ্ধ কৰা আছে। সৃষ্টিৰ মূল কাৰণ, দেৱতাসকলৰ আৰু প্ৰাণৰ বিৱৰ্ণ, প্ৰাণৰ উৎস আৰু শৰীৰত প্ৰাণ সঞ্চাৰৰ কাৰণ, স্বপ্ন আৰু সুষুপ্তিৰ পাৰ্থক্য আৰু নিদ্ৰা অৱস্থাত পঞ্চবায়ুৰ ক্ৰিয়া, শিবিপুত্ৰ সত্যকামৰ প্ৰশ্ন আৰু তাৰ যথাযথ উত্তৰ পিজ্জলাদে দিছে।

ঋগ্বেদৰ ধৰ্ম আৰু লক্ষণ : বেদ হিন্দুসমাজৰ মূল গ্ৰন্থ। তাৰ ভিতৰত ঋগ্বেদ প্ৰধান। ঋগ্বেদৰ ধৰ্ম অজ্ঞাত ধৰ্মৰ দৰে নীতিনিৰ্দেশমূলক ধৰ্ম নহয়। এই ধৰ্ম মনয় উপলব্ধিৰ জীৱন ধৰ্ম। বৈদিক ঋষিসকল মূলতঃ আছিল কবি আৰু সাধক। ধ্যানদৃষ্টিত তেওঁলোকে অৱলোকন কৰিছিল প্ৰকৃতিৰ বিচিত্ৰ-লীলাৰ মাজত অন্তৰ্নিহিত আধ্যাত্মিক শক্তিৰ ক্ৰিয়াশীলতা। এই শক্তিৰ ক্ৰিয়া আৰু বহিঃপ্ৰকাশৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি তাৰ ব্যক্তিস্বৰূপ অংকিত কৰিছিল তেওঁলোকৰ কবিত্বপ্ৰতিভাৰে। প্ৰকৃতিৰ লীলাবৈচিত্ৰ্যৰ অন্তৰালশাৱী এই

মূল শক্তিয়েই যে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড সৃষ্টিৰ আদি উৎস তাক ভেঙলোকে উপলব্ধি কৰিছিল। সেয়ে কবিৰ অহুত্বভিগ্ৰহণ ক্ষয়বৰণৰ এই মূল শক্তিৰ যিবোৰ ব্যক্তিবিশিষ্ট (Personification) ভেঙলোকে গঢ়ি তুলিছিল, তাক ভেঙলোকে দেৱ-দেৱীৰূপে কল্পনা কৰিছিল।

বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ স্তৱন্ততিয়েই ঋক্-সংহিতাৰ মূল অংশ। যজ্ঞ অহুষ্ঠানৰ সময়ত দেৱ-দেৱীৰ উদ্দেশ্যে অগ্নিত সোমৰস, বি আদি আহুতি দিয়াই আছিল আৰ্যাসকলৰ ধৰ্মসাধনাৰ প্ৰধান অৰ্চন। বৈদিক ধৰ্মত বিভিন্ন দেৱ-দেৱী মুখ্য স্থান অধিকাৰ কৰি আছে।

যাহুই বৈদিক দেৱতাসকলক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে—পৃথিৱীৰ দেৱতা, অন্তৰীক্ষৰ দেৱতা, আৰু ছালোকৰ দেৱতা। পৃথিৱীৰ দেৱতাসকলৰ ভিতৰত অগ্নি আৰু সোম প্ৰধান। অন্তৰীক্ষৰ দেৱতাসকলৰ ভিতৰত ইন্দ্ৰ আৰু ছালোকৰ দেৱতাসকলৰ ভিতৰত সূৰ্য্য প্ৰধান দেৱতা।

সূৰ্য্য আলোকৰ দেৱতা। সূৰ্য্যই বেমাৰ আঁজাৰ আৰু দুঃখৰ নাশ কৰি লোকক দীৰ্ঘজীৱন দান কৰে। তেওঁ অমৰত্বৰ প্ৰতীক। অৰ্থাৎ মৰণৰ বিৰুদ্ধে মানুহৰ যি সংগ্ৰাম তাৰ মূল শক্তিৰ উৎস হ'ল সৱিতা।

অন্তৰীক্ষৰ দেৱতা ইন্দ্ৰ বৰষুণ আৰু বজ্জৰ দেৱতা। অন্তৰীক্ষ শক্তি বৃদ্ধক পৰাভূত কৰি তেওঁ মানুহৰ সম্পদ বৃদ্ধি কৰে। কুব্জীৱী আৰ্যাসকলৰ মাজত স্বাভাৱিকতেই এই বৰষুণৰ দেৱতাৰ মহিমা আছিল অসীম।

• বৰুণ পানীৰ দেৱতা। তেওঁ সপ্তসিদ্ধিৰ অধীশ্বৰ। অগ্নিৰ স্থান সকলো যজ্ঞতেই আগত। ঋগ্বেদৰ অন্ত্যন্ত দেৱ-দেৱীৰ ভিতৰত সোম, মিত্ৰ, কত্ৰ, বিষ্ণু, পৰ্জন্ত, পুষণ, বায়ু, যম আদি প্ৰধান। স্তৌদেৱতাৰ ভিতৰত ৰাজি, উবা, অদিতি আদি উল্লেখযোগ্য।

• বেহত দেৱতাসকল আৰু যাগযজ্ঞমূলক ধৰ্মসাধনৰ লগতে সূক্ষ্ম দাৰ্শনিক ভাৱনাবো সূত্ৰপাত হৈছে। বৈদিক দৰ্শনত ব্যাখ্যাত বহুদেৱবাদী হলেও ঋগ্বেদৰ মাজত একেশ্বৰবাদৰো সূচনা হৈছে। ঋগ্বেদৰ প্ৰথম মণ্ডলৰ এটা সূক্তত একেশ্বৰবাদৰ 'ইন্দ্ৰিত এনেদৰে দিছে—'একং সৰ্বিত্ৰা বহুধা বদন্ত্যগ্নিঃ যমং মাতৰিখানমাহঃ।' (ঋক্-সংহিতা ১।১৬৭।৪৬)। অৰ্থাৎ তেওঁ এক হলেও সদ্বিভাগে ভেঙক বহুতা বুলি মাতে, সেই 'এক'কেই অগ্নি, যম, মাতৰিখা বোলা হয়।

এই এক ঈশ্বৰেই গোটেই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত ব্যাপী আছে। পৰৱৰ্তীকালত বেদান্তত যি বিশ্বব্যাপী ব্ৰহ্মত্ব প্ৰতিষ্ঠিত হয়, তাৰো সূচনা হৈছিল ঋগ্বেদতেই। তাৰপৰা

ধৰ্মদৰ্শনৰ দুটা প্ৰধান ধাৰা হ'ল—বেদান্তৰ ব্ৰহ্মবাদ আৰু তত্ত্বৰ শক্তিবাদ। ব্ৰহ্মবাদৰ দৰে শক্তিবাদৰ পূৰ্বাভাসো ঋগ্বেদতেই পোৱা যায়। আৰ্য্যসকলৰ ধৰ্ম-দৰ্শনত দেৱতাৰ প্ৰাধান্য থাকিলেও ঋগ্বেদত বাজি, উষা, অদিতি, বাক আদি দেৱীৰো উল্লেখ পোৱা যায়। দেৱী-স্বৰূপ বিশ্বৰ জনয়িত্ৰী মূলীভূতা আদি শক্তি-বুলি অভিহিত আছে। ঋগ্বেদৰ দশম মণ্ডলত বাগ্‌দেৱী কৈছে—

“অহং স্তবে পিতৰমন্ত্ৰ মূৰ্ধ্যম যোনিৰপ্‌স্বন্তঃ সমুদ্রে।

ভতো বিতিষ্ঠে ভুবনান্ত্ৰ বিম্বোতাম্‌ ত্ৰাং বয়গোপম্পৃশামি ॥

অহমেব বাত ইব প্ৰবাম্যাবন্ত মাণা ভুবনানি বিশ্বা।

পৰো দিবা পৰ এনা পৃথিব্যোত্যাবন্তী মহিনাসংবভূৱ ॥”

(ঋগ্বেদ সংহিতা—১০।১২৫।৭-৮)

অৰ্থাৎ,

“মই পিতা, মই আকাশক জন্ম দিছো। সেই আকাশ এই জগতৰ মন্তক স্বৰূপ। সমুদ্ৰত পানীৰ মাজত মোৰ স্থান। সেই স্থানৰপৰা মই সৰ্বভূবনত বিস্তাৰিত হৈ নিজৰ উন্নত দেহেৰে এই দু্যলোক স্পৰ্শ কৰোঁ। মই ভুবন সৃষ্টি কৰি কৰি বায়ুৰ দৰে বহুমান হওঁ। মোৰ মহিমা ইমান প্ৰসাৰিত হৈছে যে দু্যলোককো অতিক্ৰম কৰি গৈছে, পৃথিৱীকো অতিক্ৰম কৰি গৈছে।”

বৈদিক দৰ্শনত এটা সুসংহত বিশ্বদৃষ্টিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। বৈদিক ঋষি-সকলৰ মতে ভূলোক-দু্যলোক-অন্তৰীক্ষলোকৰ সমস্ত ক্ৰিয়া আৰু গতিধাৰা এটা মহান ব্যাপক বিশ্ব-ছন্দত গথা। এই বিশ্বব্যাপী ছন্দত গথা নিয়মক বৈদিক দৰ্শনত ‘ঋত’ নামে অভিহিত।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ মতে আত্মা অমৰ। ঋগ্বেদৰ দশম মণ্ডলৰ সূক্তত ইয়াৰ সুস্পষ্ট ইঙ্গিত আছে। দেহৰ মৃত্যু হলে আত্মা যমৰ নিৰ্দেশত লোকান্তৰলৈ গুচি যায়—

“যমো নো গাতুং প্ৰথমো বিবেদ নৈবা গব্ৰ্য্যতিৰপতৰ্ভবাউ।

যত্রা নঃ পূৰ্বে পিতৰঃ পৰেযুৰেণা জ্ঞানাঃ পথ্যা অহুত্বাঃ ॥”

(ঋ. সংহিতা—১০।১৪।২)

অৰ্থাৎ,

“আমি কোন বাটে যাম, তাক যমেই প্ৰথমতে দেখুৱাই দিয়ে। সেই পথ বিনিষ্ট নহয়। যি বাটে আমাৰ পূৰ্বপুৰুষসকল গৈছে, সকলো জীৱই নিজ নিজ কৰ্ম জৰ্জসাৰে সেই বাটে যাব।”

ভাৰতীয় দৰ্শনত আত্মাৰ অমৰত্বৰ জগত জড়িত আছে কৰ্মবাদৰ ভিত্তি—
ইহজন্মৰ কৰ্মাৱশ্যে পৰজন্মৰ ফলপ্ৰাপ্তি। পৰজন্মৰ সুখ-দুঃখ পূৰ্বজন্মৰ কৰ্ম
অনুসাৰে লাভ হয়।

বিশ্বসৃষ্টিৰ ভিত্তি সন্ধান ঋগ্বেদৰ দাৰ্শনিক ভাবনাৰ এটি অন্ততম বিষয়। এটি
সূক্তত কোৱা আছে—প্ৰথমতে একোৱেই নাছিল, মাথোন নিৰাকাৰ আত্মা
আছিল, তাৰ মাজত কামনাৰ আবিৰ্ভাৱ হোৱাত সৃষ্টিক্ৰিয়াৰ সূচনা হ’ল :

“তুচ্ছানাভুপিহিতং যদাসীন্তপসন্তমহিনাভ্যায়ৈতকম্।”

কামন্তদগ্ৰে সমবৰ্ততাধি মনসৌ বেতঃ প্ৰথমং যদাসীৎ ॥”

(ঋ, সংহিতা ১০।১২২।৩-৪)

অৰ্থাৎ,

“অবিভক্তমান বস্তুৰ দ্বাৰা সেই সৰ্বব্যাপী ব্ৰহ্ম আচ্ছন্ন আছিল। তপস্তাৰ প্ৰভাৱত
সেই এক বস্তুৰ জন্ম হ’ল। সৰ্বপ্ৰথমে মনত কামৰ আবিৰ্ভাৱ হ’ল, তাৰপৰাই
প্ৰথমে উৎপত্তিৰ বীজ নিৰ্গত হ’ল।”

বেদ ভাৰতীয় ধৰ্মদৰ্শনৰ মূল উৎস। হিন্দু ধৰ্মৰ তথা দৰ্শনৰ পৰৱৰ্তীকালৰ
মতসমূহৰ বীজ পোৱা যায় ঋগ্বেদত।

ঋগ্বেদত সামাজিক চিত্ৰণ : ঋগ্বেদযুগত আৰ্য্যসকলৰ অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ
মূল আশ্ৰয় আছিল প্ৰধানতঃ চিকাৰ আৰু খেতি। কৃষিকেন্দ্ৰিক অৰ্থনৈতিক
ব্যৱস্থাই আৰ্য্যসকলৰ সামাজিক আৰু পৰিবাৰিক ব্যৱস্থাক নিয়ন্ত্ৰিত কৰিছিল।
কৃষিকাৰ্য্যৰ বাবে আৰ্য্যসকলৰ পৰিয়ালত একাধিক পুৰুষ ঐক্যবদ্ধ হৈ ঘৰৰ কাম
পৰিচালনা কৰিছিল। এই একায়বৰ্তী পৰিয়ালক কেন্দ্ৰ কৰি বৈদিক সমাজ
গঢ়ি উঠিছিল। প্ৰত্যেক পৰিয়ালৰ কৰ্তৃত্ব আছিল একোজন পুৰুষৰ হাতত।
সেয়ে আৰ্য্যসকলৰ সমাজ-ব্যৱস্থা আছিল পুৰুষপ্ৰধান। অৱশ্যে পৰিয়ালৰ প্ৰশাসনিক
কৰ্তৃত্ব পুৰুষৰ হাতত থাকিলেও নাবীয়েই আছিল একায়বৰ্তী পৰিয়ালৰ আভ্যন্তৰীণ
কৰ্তা। ঋগ্বেদৰ দশম মণ্ডলৰ এটি সূক্তত কোৱা আছে যে ন-বোৱাবীয়ে পতিৰ
ঘৰত নিজ গুণৰ বলত সকলোৰে মন জয় কৰিব। ন-কোৱাবীৰ প্ৰতি এনেদৰে
নিৰ্দেশ দিয়া আছে—

“সম্ৰাজী যন্তবে তব সম্ৰাজী যন্তাং তব।

ননান্ধবি সম্ৰাজী তব সম্ৰাজী অধি দেবু ॥”

অৰ্থাৎ,

“তুমি শব্দৰ গুচবত কৰ্ত্তব্য কৰা, শাৰদ্য বশ কৰা, নন্দ আৰু দেহবসন্তলৰ
ওপৰত সন্তোষীৰ দৰে হোৱা।”

একো একোটা পৰিয়াল আছিল আৰ্য্যসমাজৰ মূল একক (unit)। সমাজৰ
সংগঠন আছিল সুস্থ আৰু সাম্যাভিত্তিক। বৈদিক যুগৰ আৰম্ভণিতে জাতি-
ভেদ প্ৰথাৰ কোনো উল্লেখ নাই। পিছত ক্ৰমশঃ বৃত্তি অনুসৰি ব্ৰাহ্মণ, বৈশ্য
আৰু শূদ্ৰ—এই চাৰিটা জাতি গঢ়ি উঠে। ঋগ্বেদৰ মাথোন দশম মণ্ডলৰ পুৰুষ-
সূক্তত এই চাৰিটা বৰ্ণৰ উল্লেখ আছে, আনবোৰ সূক্তত নাই। এই পুৰুষ
সূক্তটো বৈদিক যুগৰ শেষৰ পিনে ৰচিত। ইয়াৰপৰা ধাৰণা হয় বৈদিক যুগৰ
শেষৰ পিনে আৰ্য্যসমাজৰ চাৰিবৰ্ণৰ সূত্ৰপাত হয়। কিন্তু এই জাতি-বিভাগ আছিল
এটা গুণগত আৰু কৰ্মগত সমাজ-বিকাশ মাথোন। তেওঁলোকৰ মাজত কোনো
ভেদা-ভেদ নাছিল। সমাজৰ মাজত এটা অবিচ্ছেদ্য একতা আছিল।

বৈদিক শিক্ষা-পদ্ধতিও আছিল অতি চমৎকাৰ। জীৱনৰ প্ৰভাত-সন্ধ্যাত
ব্ৰহ্মচৰ্য্য ব্ৰত অৰ্হলম্বন কৰি চিন্তাবৃত্তিৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰাই আছিল বৈদিক শিক্ষাৰ
মূল লক্ষ্য। ছাত্ৰই গুৰুৰ গৃহত থাকি ব্ৰহ্মবিজ্ঞা অৰ্জন কৰিছিল। গুৰুৰ ব্যক্তি-
গত দৈনন্দিন জীৱনচৰ্য্যা দেখি তাৰ আদৰ্শতেই ছাত্ৰসকলে নিজ জীৱন গঠনত
প্ৰবৃত্ত হৈছিল। সেই যুগত শিক্ষা কেৱল পুৰণিগত জ্ঞান চৰ্চাত সীমাবদ্ধ নাছিল,
তাৰ এটা ব্যৱহাৰিক তথা গঠনমূলক দিশো আছিল। আৰ্য্যসকলে ব্ৰহ্মচৰ্য্য সাং-
কৰি গাৰ্হস্থ্যজীৱনত প্ৰৱেশ কৰাৰ উদ্দেশ্য আছিল বিবাহিত জীৱনত সু-সন্তান
লাভ কৰি মানৱ-কল্যাণ সাধন কৰা। ব্ৰহ্মচৰ্য্য, গাৰ্হস্থ্য, বানপ্ৰস্থ আৰু সন্ন্যাস—
জীৱনৰ এই চাৰিটা স্তৰক বলা হয় চতুৰাশ্ৰম। পৰৱৰ্তীকালত জাতি-বিভাগ
আৰু বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মই ভাৰতীয় সমাজ-ব্যৱস্থাৰ মূল কাঠামো ৰচনা কৰে।

আৰ্য্যসকলৰ আনন্দ-উপভোগৰ কচিসন্মত বিষয় আছিল সঙ্গীত আৰু নৃত্য-
চৰ্চা। বীণাবাদনত তেওঁলোক বিশেষ পাবদশী আছিল।

তেওঁলোক আছিল ঋণসচেতন আৰু সৌন্দৰ্য্যপ্ৰিয়। তেওঁলোকে সোণৰ
অলংকাৰ বেচি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বাস, অধিবাস, নিবি, ত্ৰাপি, পেশ ইত্যাদি
তেওঁলোকে পৰিধান কৰিছিল। যব, মাংস, সোমবস ইত্যাদি তেওঁলোকৰ প্ৰিয়
খাদ্য।

স্বামীয়ে পত্নীৰ ওচৰত প্ৰণয় নিবেদন কৰাৰ স্বাভাৱিক জীৱনকামনাৰ চিত্ৰ
ওক সংহিতাত চিত্ৰিত হৈছে। বিবাহিত জীৱনত পাণ্ডিত্য আৰু সহধৰ্মিতা

আছিল আৰ্যসমাজৰ পৰিবার-জীৱনৰ আদৰ্শ। স্বামী-স্ত্ৰীৰ মিলন যাতে নিবিড় হয় তাৰ বাবে এইদৰে প্ৰাৰ্থনা কৰা আছে—

“অনুক্ষৰা ঋজবঃ সন্ত পুৰা যেতিঃ সখ্যায়ো যন্তি নো বৰেয়ম্।

সমৰমা সঃ ভগো নো নিনীয়াং সঃ দাম্পত্যং স্বয়ময়ন্ত দেৱাঃ ॥”

অৰ্থাৎ,

“যিবোৰ পথেৰে আমাৰ বন্ধুসকলে বিবাহৰ বাবে কষ্টা প্ৰাৰ্থনা কৰে, সেইবোৰ পথ যেন সবল আৰু কটকবিহীন হয়, হে অৰমা আৰু ভগ আমাক উত্তমৰূপে লৈ বলক। হে দেৱগণ ! পতি-পত্নী যেন উৎকৃষ্টৰূপে প্ৰথিত হয়।”

প্ৰেমৰ দৰে সত্যও আছিল বিবাহিত জীৱনৰ আদৰ্শ। সেয়ে বিবাহিতা কষ্টাক কোৱা হৈছে—‘ঋতন্ত যোনৌ স্কৃতন্ত লোকহৰিষ্টাং স্বা সহ পত্যা দধামি।’ অৰ্থাৎ, ‘(হে কষ্টা) যি সত্যৰ আধাৰ, যি সংকৰ্মৰ আবাসস্থান-স্বৰূপ, এনেকুৰা ঠাইত তোমাক পতিৰ লগত স্থাপন কৰিছো।’

উদাৰতা আৰু মানৱিক সহানুভূতি ঋক্ বেদকালীন সমাজ-ব্যৱস্থাত বিদ্যমান। বিধবা-বিবাহৰ প্ৰচলন তথা বহু বিবাহৰ সমৰ্থনো পোৱা যায়।^১

সেই সময়ৰ সমাজৰ অন্ধকাৰ দিশটোও ঋক্বেদত চিত্ৰিত কৰিছে। সমাজত প্ৰচলিত মত্তাসক্তি, জুৰাখেল আৰু যৌন ব্যভিচাৰৰ প্ৰচলনো ঋক্বেদত চিত্ৰিত কৰিছে। এনেকি পিতা-কন্যাৰ মাজত আৰু ভাই-ভনীক মাজতো যৌনসম্পৰ্ক থকাৰ কথা কোনো কোনো স্কৃত পোৱা যায়। ঋক্বেদৰ দশম মণ্ডলৰ দশম স্কৃৰ যম-যমীৰ সংলাপ এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখযোগ্য।

ঋক্বেদ কালত ৰাষ্ট্ৰবিধি ৰাজতান্ত্ৰিক আৰু সমাজ-ব্যৱস্থা ধৰ্মভিত্তিক হলেও এটা অন্তৰ্নিহিত সাম্য আৰু সমষ্টি চেতনাই আছিল এই সমাজৰ প্ৰকৃত বুন্যাদ। প্ৰীতিপূৰ্ণ সন্মিলিত জীৱনেই আছিল আৰ্যসকলৰ সমাজ-জীৱনৰ মূল আদৰ্শ।

পিতৃ-প্ৰধান আৰ্যসমাজত নাৰীৰ স্থানো আছিল অতি উচ্চ। মহিলা ঋষি-সকলৰ ৰচিত মন্ত্ৰবোৰেই তাৰ প্ৰমাণ। এই মন্ত্ৰবোৰত স্থতী গাৰ্হস্থ্য-জীৱনৰ কামনা স্বাভাৱিকভাৱেই মূৰ্ত হৈ উঠিছে—‘সংদাম্পত্যং স্বয়মা কুৰূষ।’ অৰ্থাৎ, ‘আমাৰ দাম্পত্য সম্পৰ্কে স্বয়মামতিত কৰক।’

১। cf. The Rigveda certainly permits polygamy.—The History and culture of the Indian people, the vedic Agl. ed. by Majumder, Dr. R. C. and Pusalker, Dr. A. D. Tondon, George Allen & Unwin, 1952, p. 390.

বৈদিক মন্ত্ৰসমূহত যম-যমী সংবাদ, পুৰুষবা-উৰ্বশী সংবাদ আদি কিছুমান আখ্যান-উপাখ্যানৰ ইঙ্গিত পোৱা যায়। পৰৱৰ্তীকালত পুৰাণসমূহত যি কথাবস্তু লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে তাৰ উৎসও এই সংবাদ স্মৃতিবোৰ। স্মৃতিবোৰত নাটকীয় গুণো বিস্তৰমান। স্মৃতিবোৰত শীতি-কাব্যিক গুণো পৰিলক্ষিত। ঋক্বেদত ঋষিসকলে প্ৰকৃতিৰ একো একোটা ৰূপক, কালপ্ৰৱাহৰ একো একোটা লগ্নক জীৱনৰ গভীৰ ভাষণৰ প্ৰতীকৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে। যেনে ঋক্বেদৰ ঋষিৰ ওচৰত ঊষা হ'ল বিলীমমান অতীতৰ অন্ধকাৰৰ পিচত উল্লীৰমান উজ্জল ভৱিষ্যতৰ চিহ্নজন প্ৰতীক :

“ইদং শ্ৰেষ্ঠং জ্যোতিৰ্যং জ্যোতিৰাগাচ্চিত্তঃ প্ৰেক্ষতো-অজনিষ্টঃ বিত্ত।।

যথা প্ৰসূতা সৱিতুঃ সৱায় এৱা ৰাক্ষ্যমসে যোনিম্যটৈক ॥”

অৰ্থাৎ,

“জ্যোতিসমূহৰ ভিতৰত জ্যোতিৰ জ্যোতি উষা। তাৰ বিচিত্ৰ যথা জগৎ প্ৰকাশক ৰাজিও ব্যক্ত হৈ প্ৰকাশ পাইছে। যিদৰে ৰাজি সৱিতাৰ প্ৰসূত, তেনেদৰে ৰাজিও উষাৰ উৎপত্তিৰ বাবে জন্মস্থান কল্পনা কৰিছে।”

আধ্যাত্মিক অহুত্বাতি প্ৰকাশৰ বাবে যুগে যুগে যি ‘মিষ্টিক’ কাব্যৰ ধাৰা পৰিলক্ষিত হয়, ঋক্বেদৰ স্থান তাৰ সকলোৰে ওপৰত।

৪। সংহিতা

যুগ যুগ ধৰি মন্ত্ৰসমূহ অবিভক্ত ৰূপে ঋষি সমাজত চলি আহিছে। কালক্ৰমত যেতিয়া যজ্ঞই প্ৰধান স্থান লাভ কৰিলে তেতিয়া যজ্ঞ অহুত্বানৰ বাবে মন্ত্ৰসমূহ বিভিন্ন শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হয়। হোতা, অধ্বৰু, উদগাতা আৰু ব্ৰহ্মা—এই চাৰিজন ঋত্বিকৰ প্ৰথমতে যজ্ঞত প্ৰয়োজন হয়। তেওঁলোকৰ কাম হ'ল—হোতাই মন্ত্ৰ পাঠ কৰি দেৱতাৰ আৱাহন জনোৱা। অধ্বৰুই আহুত দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে মন্ত্ৰ পাঠ কৰি অগ্নিত আহুতি দিয়া, উদগাতাই দেৱতাৰ শ্ৰীতিৰ বাবে মন্ত্ৰত হুব লগাই গায় আৰু এই তিনিজনৰ মন্ত্ৰৰ দোষাদোষ ব্ৰহ্মাই লক্ষ্য কৰে। এই চাৰিজন ঋত্বিকৰ প্ৰথম তিনিজনৰ পাঠ্যমন্ত্ৰবোৰ মন্ত্ৰৰাজিৰ মন্ত্ৰৰূপৰা

পৃথক কৰি তিনিভাগত সংগৃহীত কৰা হয় আৰু প্ৰতিটো সংগ্ৰহক ‘সংহিতা’ বোলা হয়। হোতাৰ পাঠ্য মন্ত্ৰবোৰ সংগৃহীত কৰি বখা পুথিখনৰ নাম ঋক্-সংহিতা (হোত্ৰবেদ), অধ্বযুৰ পাঠ্য মন্ত্ৰবোৰ সংগৃহীত আৰু ‘উদ্গাতা’ৰ পাঠ্যমন্ত্ৰবোৰ সংগৃহীত কৰি বখা পুথিখনৰ নাম ক্ৰমে ‘যজুঃ সংহিতা’ (অধ্বযুৰবেদ) আৰু ‘সাম-সংহিতা’ (উদ্গাত্ৰবেদ)। কিন্তু সংহিতা তিনিভাগত বিভক্ত হৈছে বুলিয়ে ‘বেদ’ তিনিখন নহয়। এখন বেদৰ তিনিটা অংশ মাথোন।

ঋক্-সংহিতা :—ঋক্, সাম, যজুঃ আৰু অথৰ্ব সংহিতাৰ ভিতৰত ঋক্-সংহিতাই প্ৰাচীন। সংহিতা তিনিভাগত বিভক্ত হ’লেও বেদৰ একমুখী হালি হোৱা নাই। ঋক্-সংহিতাৰ বহুতো মন্ত্ৰ যজুঃ-সংহিতাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে আৰু সেইবাবে সেইবোৰ যজুৰ্ভুক্ত হৈ যোৱা নাই। আকৌ—

“দেবো বঃ সবিতোংপুণাতু।

অচ্ছিন্ধেণ পশ্বিন্ধেণ

বসোঃ সূৰ্য্যন্ত বশ্বিতিঃ।”

এই ঋক্ মন্ত্ৰটি ঋক্-সংহিতাত নাই, কিন্তু যজুঃ-সংহিতাত আছে। ঋক্-সংহিতাত নাই বাবেই ই ঋক্ হব নোৱাৰে আৰু যজুঃ-সংহিতাত আছে বাবেই ই যজুৰ্ভুক্ত—এইবুলি মন্তব্য কৰিব নোৱাৰি। তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণত ‘সবিশ্লিষ্টা’ পদৰ দ্বাৰা ইয়াক ঋক্ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে।

ঋক্-সংহিতাক দুই প্ৰকাৰত বিভক্ত কৰা যায়—প্ৰথম বিধ হ’ল মণ্ডল, অল্পবাক, সূক্ত আৰু ঋক্। দ্বিতীয় বিধ অষ্টক, অধ্যায়, বৰ্গ আৰু মন্ত্ৰ।

ঋক্বেদৰ মন্ত্ৰৰ স্তম্ভকক ‘ঋক্’ বোলা হয়। কিছুমান ঋকৰ সমষ্টিয়েই ‘সূক্ত’। কিছুমান সূক্তৰ সমষ্টি একোটা ‘অল্পবাক’ আৰু কেইটামান অল্পবাকৰ সমষ্টিয়েই হ’ল একোটা ‘মণ্ডল’। গোটেই ঋক্-সংহিতাত দহটা মণ্ডল, ৮৫টা অল্পবাক, ১০১৭টা সূক্ত আৰু ১০৬০০ ঋক্ আছে। দ্বিতীয় বিধৰ বিভাগ অল্পবাকী ঋক্-সংহিতাত ৮টা অষ্টক, ৬৪টা অধ্যায় আৰু ২০০৬টা বৰ্গ আছে। কেইটামান বৰ্গ অগলাগি একোটা অষ্টক গঠিত হৈছে।

ঋগ্বেদৰ ঋষিকল বেলেগ বেলেগ কুটুম্বৰ লগত সন্মত। এক বংশৰ ঋষিৰ দ্বাৰা দৃষ্ট মন্ত্ৰ এটা মণ্ডলত সংগৃহীত কৰা হৈছে। প্ৰথম আৰু দশম মণ্ডল নানা কুটুম্ব ঋষিৰ মন্ত্ৰ, কিন্তু দ্বিতীয়বৰ্ষা মন্ত্ৰৰ মণ্ডললৈ প্ৰত্যেকতে এখন ঋষিৰ দ্বাৰা

দৃষ্ট মন্ত্ৰৰ সংকলন। এই ঋষিসকল ক্ৰমশঃ—১। গৃৎসমদ, ২। বিশ্বমিত্ৰ, ৩। বামদেব ৪। অজি, ৫। তবছাজ, ৬। বশিষ্ঠ। এওঁলোকৰ ক্ৰমশঃ দ্বিতীয় মণ্ডলৰপৰা সপ্তম মণ্ডললৈ সৰহ। অষ্টম মণ্ডলত কথ বংশ আৰু অগ্নিৰা গোত্ৰৰ ঋষিসকলৰ মন্ত্ৰ। নবম মণ্ডল সোম-বিষয়ক মন্ত্ৰৰ সংকলন। দশম মণ্ডলৰ মন্ত্ৰত নানা ঋষিকুলৰ সৰহ। ইয়াত কেৱল দেৱতাৰ জ্ঞতিয়েই নহয়, আন বিষয়ো সন্নিবেশ হৈছে।

সামবেদ-সংহিতা :—‘সাম’ৰ অৰ্থ হৈছে—স্বন্দৰ, সুখকৰ কথা। সঙ্গীত-বিজ্ঞানক আটাইতকৈ সুখকৰ আৰু আনন্দদায়ক বিজ্ঞা হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হৈছে। ‘সাম’ৰ অৰ্থ সঙ্গীতো অৰ্থাৎ গান।

সামবেদৰ বেছিভাগ মন্ত্ৰই ঋগ্বেদত পোৱা যায়। সামবেদ সংহিতাৰ ১৮১০টা মন্ত্ৰৰ ভিতৰত ৭৫টা মন্ত্ৰৰ বাহিৰে আটাইবোৰ ঋগ্বেদৰ। কিন্তু এইটোও মনত ৰাখিব লাগিব যে ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰসমূহ সামবেদত পুনৰুক্ত হলেও ইয়াৰ ভিতৰত এটা ছাঙৰ পাৰ্থক্য আছে। ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰবোৰ স্ববৰিহীন, কিন্তু সামবেদৰ মন্ত্ৰবোৰ স্ববস্তু। ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰবোৰত স্বৰ সংযোগ কৰিলেই ই সামৰূপে পৰিগণিত হয়।

গানেই সামস্বত্বৰ প্ৰাণ। ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা দেৱতাৰ আহ্বান আৰু সামবেদৰ মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা জ্ঞতি কৰা হয়। সামবেদৰ শাখা তিনিটা—ৰাণায়নীয়, কোথুমী আৰু জৈমিনীয়। তাৰ ভিতৰত কোথুমী শাখাই প্ৰধান। আকৌ সামবেদ-সংহিতা দুই ভাগত বিভক্ত—আচিক আৰু উত্তৰাচিক। উত্তৰাচিকৰ সামমন্ত্ৰসমূহ প্ৰধান প্ৰধান যজ্ঞত গোৱা হয়। আচিক খণ্ডৰ মন্ত্ৰবোৰ কিছুমান ছন্দ অহুযায়ী আৰু কিছুমান অগ্নি, সোম, বৰুণ, ইন্দ্ৰ আদি দেৱতা অহুযায়ী যুক্ত কৰা হয়।

বেদৰ মন্ত্ৰ তিনি প্ৰকাৰৰ—ঋক্, যজুঃ আৰু সামগীতি। ঋক্ দুই প্ৰকাৰৰ—গেয় আৰু অগেয়। সামবেদত গেয় ঋক্ আৰু গেয় যজুঃ দুয়োটা আছে। সামবেদৰ ঋক্‌সমূহক ‘আচিক’ আৰু যজুঃসমূহক ‘স্তোক’ বোলে। আচিক আৰু স্তোকক সাম বুলি কোৱা হয়। ইয়াতো দেশ, কাল, পাঠ আৰু গুৰু ক্ৰম অনুসাবে ভেদ আছে। সামবেদৰ গুৰু পৰম্পৰা সম্বন্ধে মহৰ্ষি জৈমিনী সামবেদৰ প্ৰথম ঋষ্ঠী আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে মন্তপোষণ কৰে। তাৰ পিচত তেওঁ সামবেদৰ শিক্ষা নিজৰ শিষ্য বা পুতেক স্বমন্তক, স্বমন্তই স্বমাক আৰু স্বমাই স্বকৰ্মীক দিয়ে। স্বকৰ্মীই নিজৰ শিষ্য স্বৰ্য্যবৰ্ণসহস্ৰক সামজ্ঞান দিয়ে।

কিন্তু অনধ্যায়ৰ দিনত হীৰা গ্ৰহণ কৰা অপবাদত দুৰ্য্যবচানহঁতৰ এই জ্ঞান ক্ষেত্ৰৰ ইহাই নষ্ট কৰি দিয়ে। পুনৰ দেৱৰাজ ইহাই হুকুমাৰ কোপভ্ৰমত আন এজন নিম্ন-ধীমান পৌত্ৰক বেদাধ্যায়নৰ বৰদানে দি হুকুমাৰ সন্তুষ্ট কৰে। ইয়াৰ পিচত পৰম্পৰাগতভাৱে হিবথ্যনাত, প্ৰাচ্যসামগ, লোঁগাকি, কুৰ্মী, কুৰ্মীতি আৰু লাংগলী সামবেদ অধ্যয়ন কৰে।

সামবেদৰ প্ৰাৰ অধিকাংশ শ্লোক গায়ত্ৰী আৰু জগতী ছন্দত লিখা। এই দুই ছন্দৰ ব্যুৎপত্তি 'গো' অৰ্থাৎ গানৰপৰা হৈছে। সেই বাবেই এইটো স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে, সামবেদৰ অধিকাংশ শ্লোক গায় আৰু সঙ্গীতবদ্ধ।

ছান্দোগ্য উপনিষদত সামবেদ সম্বন্ধে এনে এটা কথা বৰ্ণনা আছে—যদিও অজিষ্মে দৈৱতী পুত্ৰ ঐক্ককক বেদান্তৰ উপদেশ দিয়াৰ সময়ত সোম সামবেদৰ গানৰ বিধি-নিয়ম বুজায়। এই বিধিৰ নাম 'চালিকা'। ঐক্কক যেকিলা এই বিধিত পাৰ্গত হৈ উঠিল তেতিয়া তেওঁ মুকলীত সামগান গায়।

সামগান বিশেষকৈ সোমৰস বনোৱাৰ সময়ত বা চন্দ্ৰলোকবাদী দেৱীৰ স্তুতিত গোৱা নিয়ম। সেই সময়ৰ বাস্তৱ আছিল—চন্দ্ৰুতি, বেনু আৰু বীণা। 'সতপৰ' ব্ৰাহ্মণত এইদৰে উল্লেখ আছে যে সামগান বিনা যজ্ঞ সিদ্ধি হ'ব নোৱাৰে। সামবেদৰপৰা গান্ধৰ্ববেদৰ উৎপত্তি। গান্ধৰ্ববেদত ১৬ হাজাৰ বাগ-বাগিনীৰ স্তুতি হয়। সংস্কৃত সাহিত্যত ললিতকলা বিবৰক যিমান সঙ্গীতৰ গ্ৰন্থ বচনা হৈছে, আটাইবোৰৰ মূল হ'ল এই বাগ-বাগিনীবোৰ।

যজুৰ্বেদ সংহিতা :—যজু, খাতুৰপৰা 'যজু' শব্দ নিস্পন্ন। 'যজু', শব্দৰ অৰ্থ পূজা আৰু যজ্ঞ। যিদৰে যজুৰ্বেদৰ যজ্ঞৰ বিষয় দেৱতাক আৱাহন কৰা ঠিক সেইদৰে যজুৰ্বেদৰ যজ্ঞবোৰৰ বিষয় হৈছে যজ্ঞবিধি সম্পন্ন কৰা। যজুৰ্বেদ কৰ্মকাণ্ড প্ৰধান। যজ্ঞ অনেক বিধ। দেৱতাৰ স্তুতিৰ বাবে যজ্ঞৰ বিধান। দেৱতাই স্তুত হৈ স্তুতি কৰে, যাৰ দ্বাৰা ধন-ধাত্ত বৃদ্ধি হৈ সাহুহে স্থখেৰে কাল কটাব পাৰে। যজ্ঞৰপৰাই কলাৰ উৎপত্তি। কি যজ্ঞত কি কি যজ্ঞ ব্যৱহাৰ কৰা উচিত, এই বিধি যজুৰ্বেদত বৰ্ণিত আছে। এনেকুৱা যজ্ঞৰ সংগ্ৰহৰ নামেই 'যজুৰ্বেদ সাহিত্য'।

যজুৰ্বেদৰ দুটা ভাগ—কৃক আৰু শুক। ছন্দোবদ্ধ যজ্ঞ আৰু গভাস্তক বিনি-যোগৰ সম্মিশ্ৰণৰ বাবে প্ৰথম ভাগৰ নাম কৃক আৰু ছন্দোবদ্ধ যজ্ঞ তথা বিনিযোগ নোহোৱা বাবে দ্বিতীয় ভাগৰ নাম শুক। যজুৰ্বেদৰ সম্বন্ধে এনেদৰে কথিত সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—২

আছে যে স্বৰ্গ্যৰ দানী স্বৰ্গ্যৰ অধিব দিনৰ ভাগত জান প্ৰাপ্ত হোৱা বাবে দ্বিতীয় ভাগৰ দানী গুৰু বজুৰেদ।

দ্বিবিলাক বন্ধু আৰু লামত সন্নিবিষ্ট কৰা নাই সেই অৱশিষ্ট বেদমন্ত্ৰমূহ বন্ধু। ঋক আৰু সাম সংহিতাত গন্ত নাই, ই হুন্দোবন্ধ পণ্ডত বচিত। কিন্তু বন্ধু-সংহিতাত মন্ত্ৰবোৰ পণ্ড-গন্ত উভয়তে বচিত। বন্ধু-সংহিতাত কিছুমান ঋক মন্ত্ৰ নথকা নহয়, কিন্তু বেছি ভাগেই বজুৰেদৰ নিজৰ মন্ত্ৰ। স্বাগ-মন্ত্ৰ আদিত ঋক মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা দেৱতাক আহ্বান আৰু সাম মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা স্তুতিগান কৰা হয়।

ঋক আৰু গুৰু বজুৰেদ সম্বন্ধে বাহুবোৰ আৰু বিষ্ণুবোৰ এটা বিন্দুসন্ধানক উপাখ্যান পোৱা যায়। মহৰ্ষি বেদব্যাংসে তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য পৈল, বৈশম্পায়ন, জৈমিনি আৰু হুত্বক যথাক্ৰমে ঋক, যজুঃ, সাম আৰু অথৰ্ববেদ পঢ়াইছিল। বৈশম্পায়নে যথাসময়ত বজুৰেদত অনীম পাণ্ডিত্য অৰ্জন কৰি নিজ শিষ্য যাজ্ঞবল্ক্য আদি ঋষিসকলক বজুৰেদ পঢ়ায়। সেই সময়ত ঋষিসকলে হেকপৰ্বতৰ ওপৰত নিজ নিজ বিত্তাৰ পাণ্ডিত্য দেখুৱাবলৈ সন্মিলিত হয়। যিয়ে এই মন্ত্ৰ সন্মিলনত যোগদান নিদিয়ৈ সেইজন সাতদিনৰ ভিতৰত ব্ৰহ্মহত্যা পাপত লিপ্ত হব। ব্ৰহ্মহত্যা পাপৰপৰা হাত সাৰিবলৈ ঋষিবৃন্দই যৎপোনোস্তি চেষ্টা কৰি হলেও সেই সন্মিলনত যোগদান কৰে। এবাৰ বিশেষ কাৰণ বশতঃ বৈশম্পায়নে সন্মিলনত যোগদান কৰিব নোৱাৰিলে। সেইবাবে যাতে তেওঁ ব্ৰহ্মহত্যা পাপত লিপ্ত হব লগা নহয় তাৰ বাবে শিষ্যসকলৰ মাজৰপৰা কোনে তেওঁৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব হুছিলে। তেতিয়া শিষ্যসকলৰ মাজৰপৰা যাজ্ঞবল্ক্যই তপৰাই মাত লগালে—“ঐকদেৱ! আপোনাৰ শিষ্যসকলৰ এনেকুৱা তপঃ প্ৰভাৱ নাই যাৰ দ্বাৰা আপোনাৰ ব্ৰহ্মহত্যা পাতক নিৰাৰণ হব। ইহঁত আটাইবোৰ হীনবিত্ত আৰু ক্ৰীণবীৰ্য্য। অকল ময়েই একনিষ্ঠ কঠোৰ তপস্তাৰ দ্বাৰা আপোনাৰ এই ব্ৰহ্মহত্যা পাপক বোধ কৰিবলৈ সক্ষম।” যাজ্ঞবল্ক্যৰ এনেকুৱা দান্তিকতাপূৰ্ণ কথাত বৈশম্পায়ন খঙত জলি-পকি তেওঁক ভংগনা কৰি কলে—“তোমাৰ নিচিনা দান্তিক শিষ্যৰ মোৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই, তুমি মোৰ সমস্ত বিত্তা প্ৰত্যাৰ্পণ কৰি কষ্টকতে ইয়াৰপৰা আঁতৰি যোৱা।” যাজ্ঞবল্ক্যই গুৰুৰ আদেশ শিবোধৰ্য্য কৰি সমস্ত বিত্তা বৰি কৰি উলিয়াই দিলত আন শিষ্যবৰ্গই গুৰুৰ আদেশ মতে ‘ভিত্তিৰি’ চৰাইৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি সেই উল্লীৰ বিত্তা গ্ৰহণ কৰিলে। উল্লীৰ বন্ধ হুৰিত বাবেই বজুৰেদৰ এই সংহিতা খণ্ডক ‘ঋকবজুৰেদ’ সংহিতা বোলা হয় আৰু ‘ভিত্তিৰি’

চৰাইৰ বন ধাবৰ কথি প্ৰকল্প কৰা বাবে ইয়াৰ আন এটা নাম ‘ৱেদভীৰৱ-সংহিতা’।

ইপিনে যাজ্ঞবল্ক্যই বিত্তাহীন হৈ মনঃ কষ্ট কুসিৰলৈ ধৰিলে। বেদবিতাহীন হোৱাৰ ব্ৰাহ্মণ কুলত জন্ম নিবৰ্ধক। গতিকে পুনৰ বিত্তালভৰ উপায় চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। অল্পবয়সত তেওঁ স্বৰ্গায়েৰতাৰ ওচৰত বেদ-বিত্তা শিকিবলৈ গুৰু সন্মিলন হ’ল। স্বৰ্গায়েৰ তেওঁৰ ওপতাত ভুট হৈ বাজীৰূপ ধাবৰ কথি প্ৰকল্প কৰা দান কৰিলে। স্বৰ্গাৱৰণা শোৱা বেদাংগৰ নাম হ’ল স্তম্ভসমূহৰ বা ‘বাক্সনৈৰি’ সংহিতা। ‘বাক্স’ শব্দৰ অৰ্থ স্বৰ্গাৰ কিৰণ আৰু ‘নৈৰি’ৰ অৰ্থ ধনসম্পদ। অৱশ্যে স্বৰ্গাৰ কিৰণবৰণা বিত্তমান সেই ধন-সম্পদ অৱশ্যে বেদাংগৰ নাম ‘বাক্সনৈৰি’ সংহিতা বা ‘স্তম্ভসমূহৰ’।

অথৰ্ববেদ-সংহিতা :—যি গীতিবৃত্ত নহয় আৰু য’ত ঋক আৰু যজুঃ এই দুবিধ মন্ত্ৰই দৃষ্ট হয়, সেই সংহিতাই অথৰ্ববেদ সংহিতা। অথৰ্ববেদক সংহিতা হিচাবে গণনা কৰিলে সংহিতা হয় চাৰিখন। ইয়াতে এটা প্ৰশ্ন হয়, বেদক তেনেহলে ‘ত্ৰয়ী বোলাৰ কাৰণ কি? বেদক যি ‘ত্ৰয়ী’ বোলা হয় সি সংহিতাৰ সংখ্যাহুসাৰে নহয়,—মিতত্ব, অমিতত্ব আৰু স্বত্বৰূপে যি তিনিবিধ লক্ষণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি মন্ত্ৰাংশিক ঋগাদি তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে, মন্ত্ৰসমূহৰ সেই তিনিবিধ লক্ষণ অনুসাৰে বেদক ‘ত্ৰয়ী’ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে।

অথৰ্ববেদৰ প্ৰাচীন নাম ‘অথৰ্বাক্সিৰস’। অথৰ্ব আৰু আক্সিৰস এই দুটা শব্দৰ যোগত অথৰ্বাক্সিৰস নামটো নিষ্পন্ন। ‘অথৰ্ব’ শব্দই শান্তি, পৌষ্টিক আদি মাতুলিক ক্ৰিয়া আৰু ‘আক্সিৰস’ শব্দই শত্ৰু বধাদিকাৰক অমঙ্গল অভিচাৰ ক্ৰিয়া আদি বুজায়। অথৰ্ববেদৰ ব্ৰাহ্মণৰ নাম গোপথ ব্ৰাহ্মণ। ঋগবেদৰ দশম মণ্ডলৰপৰা বহু অংশ হৰাত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। ২০ টা কাণ্ডত, ৩৮টা প্ৰ-পাঠক, ২০টা অম্বাক, ৭৩১টা স্তব্ধত প্ৰায় ৬,০০০ মন্ত্ৰত অথৰ্ববেদ ৰচিত। গল্প আৰু পত্ৰত ৰচিত হলেও পদ্যৰ প্ৰাধান্যই বেছি।

বিষ্ণুপুৰাণৰ মতে অথৰ্ববেদৰ পাঁচটা খণ্ড—নক্ষত্ৰকল্প, বৈতানকল্প, সংহিতাকল্প, আক্সিৰসকল্প আৰু শান্তিকল্প। নক্ষত্ৰকল্পত নক্ষত্ৰাদিৰ পূজাবিধি, বৈতানকল্পত বৈভালিক ব্ৰহ্মবাদি বিৱৰণ, শান্তিকল্পত অষ্টাদশ মহাশক্তি বিধি, আক্সিৰসকল্পত অভিচাৰ বিধি লিখা আছে।

অৰ্ধৰবেদত বি সভ্যতা আৰু সংস্কৃত উমান পোৱা যায় ভাৱনা। এইটো অৰ্হান কবিৰ পাৰি যে অৰ্ধৰবেদ কণ্ঠবেদৰ পৰমৰ্শকালৰ। এই কণ্ঠে অৰ্ধ-সকলে নিহু ময়ীৰ পানৰ পৰা পুষ্পিনে পদা-ময়ীৰ পানৰে আসবাটি আহিছিল। অৰ্ধন বা আৱিৰ্ভাৱক ময় পুৰোহিতসকলৰ বচিষ্ঠ। বিষ্ণুশাস্তি, ময়লগ্ৰন্থাৰি কৰ্মনমূৰ পুৰোহিতৰ। এভেক দেখা গ'ল পুৰোহিত সন্তানদ্বাৰৰ প্ৰাৱাণ অৰ্ধৰবেদৰ সৰ্বাঙ্গত স্বেতিষ্ঠিত।

ভৈৰৱ আৰু চিকিৎসাবিজ্ঞা সম্পৰ্কে অৰ্ধৰবেদত পোৱা যায়। বহুব্যাপিক অৰ্ধৰৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াত নানা ব্যাধিৰ বহুল বৰ্ণনা আৰু তাৰ প্ৰতি-বেদক নানা বনজ ঔষধৰ নাম আছে। অগ্নি আৰু বকণক ব্যাধিনাশক দেহতা হিচাপে উক্তি কৰা হৈছে। অনেক জৰৰ উপলগ্ন বিশদভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে। জৰক অৰ্হবৰূপে কল্পনা কৰিছে আৰু সেই অৰ্হবৰ নামকৰণ কৰিছে 'তক্‌সন'। এই 'তক্‌সন' বা জৰৰ অৰ্হবৰ বিনাশকক বহুতো ময় অৰ্ধৰবেদত আছে। অৱিষ্ঠা আৰু অৱিষ্ঠাৰ বিষয়ে অৰ্ধৰবেদত পোৱা যায়।

অৰ্ধৰবেদত বসীকৰণ ময়ও অনেক আছে। বামীৰ ক্ৰোধ বা অস্তিমান দূৰ কৰিবলৈ, আন বমণীৰ প্ৰতি বামীৰ আসক্তি দূৰ কৰিবলৈ, অতিষ্ট পুৰুষ বা নাবীক বশ কৰিবলৈ নানা অৰ্হুষ্ঠান পাতি এই ময়বোৰ পাঠ কৰা হয়।

তদুপৰি আবৃত্ত ময়, পৌষ্টিক ময়, প্ৰায়শ্চিত্ত ময়, অভিচাৰ ময় আদি ইয়াত পোৱা যায়।

এই ময়বোৰৰ বাহিৰেও সৃষ্টিতত্ত্ব, সৃষ্টিকৰ্তাৰ তত্ত্ব আৰু অন্তান্ত অধ্যাত্ম তত্ত্বও অৰ্ধৰবেদত অন্তৰ্ভুক্ত আছে। অৰ্ধৰবেদৰ আন এটা নাম 'ব্ৰহ্মবেদ'।

বেদৰ শাখা

বেদৰ ময়বোৰ কিমান যুগ-যুগান্তৰ ধৰি আৰ্য্যসকলৰ মাজত পৰম্পৰাগত-ভাৱে চলি আহিছিল তাক নিৰ্ণয় কৰা অতি কঠিন। অৱশ্যে সভ্যতাৰ পাতনিতে যে লিখা প্ৰথা নাছিল এনে নহয়। মহোক্তাদাৰৰ আৰু হব্ধাৰ বুঝীয়ে তাৰ প্ৰমাণ দিয়ে। বেদময়বোৰ এজনবৰণা আন এজনৰ মুখত পৰি দেশ, কাল

আৰু পাণ্ডেয়ে আকৃষ্টি ভৰীজ, উজ্জ্বলভ, পাঠবীতিত বৈদ্যাহুত মেধা বিদ্যা
বাত্যিক। এই বৈদ্যাহুতবশবাই বিভিন্ন শাখাৰ জন্ম। বিষ্ণুপুৰাণ, ভাগৱত
পুৰাণ আৰু সূৰ্যপুৰাণত ঋগ্বেদৰ ২১টা, যজুৰ্বেদৰ ১০০টা, সামবেদৰ ১,০০০টা
আৰু অথৰ্ববেদৰ ১টা শাখাৰ উল্লেখ থকা পোৱা যায়।

‘শোনক’ ৰূপি বৰ্ণিত ‘চৰণমুহ’ নামৰ গ্ৰন্থত ঋগ্বেদৰ পাঁচটা শাখাৰ উল্লেখ
আছে। যেনে—শাকল, বাফল, আবলানন, শাংখ্যায়ন আৰু মল্লক। অৱশ্যে
তৈত্তিৰীয় শ্ৰাতিশাখাত কামিকামুতি গ্ৰন্থত আৰু কল্পহৰ্ষত জৈমিনীয়া শাখাৰ
উল্লেখ থকা দেখা যায়। যেনে—শাকল, মুদগল, খালিৰ, শালীৰ, বাংল, শৈশিৰি,
বাফল, বোধ্য, অগ্নিমাঠৰ, পাবাপৰ, জাজুৰ্ণা, আবলানন, শাংখ্যায়ন, কৌৰীজাকি,
মহাকৌৰীজাকি, শাখ্যা, মাণ্ডুকেৰ, বহুবুত, পৈল, উজ্জ্বলক, সৌতম, শতবলাক,
হোত্ৰিক, ভাবৰাজ, ঐত্ৰ্যবেদ, বশিষ্ঠ, স্থলভ, শোনক, আশ্ববধ্য, কাশ্যপ, কাশিন,
কাৰ্পাখ, জ্যোত্ৰ আৰু কাৰত।

বিষ্ণুপুৰাণ, পতঞ্জলিৰ মহাতান্ত্ৰ আদি গ্ৰন্থত সামবেদৰ সাতটা শাখাৰ উল্লেখ
আছে। যেনে—বাণায়নীয়, শান্তমুগ্ধ, কলাপ, মহাকলাপ, শাহুজ, লাক্ষায়ন
আৰু কোধুম। উক্ত শাখাসমূহৰ ভিতৰত বৰ্তমান তিনিটা শাখাহে পোৱা যায়—
কোধুম, জৈমিনীয় আৰু বাণায়নীয়।

কল্পপুৰাণ, ত্ৰৈলোক্যপুৰাণ, বৃহৎসংহিতা আদি গ্ৰন্থৰ মতে যজুৰ্বেদত ১০৭টা আৰু
পতঞ্জলিৰ মহাতান্ত্ৰৰ মতে ১০০টা শাখা। চৰণমুহ গ্ৰন্থত কৃষ্ণযজুৰ্বেদত ২৭টা
আৰু শুক্লযজুৰ্বেদত ৪০টা শাখা থকাৰ উল্লেখ আছে।

অথৰ্ববেদৰ শাখা নটা—পৈঙ্গলাদ, ভোঁদ, মোঁদ, শোনকীয়, জলাল, জলদ,
ত্ৰকবদ, বেদমৰ্ণ, চাবণবৈত্ৰ। ইয়াৰ ভিতৰত বৰ্তমান দুটা শাখাহে পোৱা গৈছে।
সেই দুটা হ’ল—শোনক আৰু পিঙ্গলাদ।

এটা শাখাৰ মন্ত্ৰবোৰ আন এটা শাখাৰপৰা পাৰ্থক্য কেৱল ভাষাগত নাইবা
বিশ্ৰাস ক্ৰমাগতই নহয়, ই ব্যাখ্যাগতও। মূলতঃ এটা মন্ত্ৰক বেলেগ বেলেগ
শাখাত বিভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

শ্ৰুতি

ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ সকলো এক মত যে, ঋষি মন্ত্ৰ ত্ৰষ্টা নহয়—মন্ত্ৰ ত্ৰষ্টা হে। বেদক শ্ৰুতি বোলাৰ একমাত্ৰ কাৰণও এইটোৱে যে ই পৰম্পৰাগত-ভাৱে ঋষিবংশবৰণৰা শ্ৰুতজীৱী হৈ মন্ত্ৰ যুগলৈ আহে। ‘শ্ৰুতি’ শব্দ বৌদ্ধিক অৰ্থত বেদৰ সমগ্ৰ অংশৰ বোধক, যাৰ উদাস্ত, অল্পদাস্ত আৰু ঋষিও বিধিৰ জ্ঞান গুৰুৰ নিৰ্দেশত অঙ্গগত হব নোৱাৰে। এই দৃষ্টিকোণৰপৰা শ্ৰুতিৰ এই বৌদ্ধিক অৰ্থত অন্তৰ্গত সাহিত্য, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ সকলো আহি যায়।

শ্ৰুতিৰ অৰ্থ ‘শুনা’। এই বেদবিজ্ঞাৰ ঋষিসকলে পৰমাস্কাৰণৰা শুনা আৰু জীৱৰ কল্যাণার্থে ইয়াৰ প্ৰচাৰ কৰিছে। বেদৰ অৰ্থ জ্ঞান। এই বেদৰ দৰ্শন পোন প্ৰথমে যি মহাপুৰুষে কৰিলে, তেওঁৰেই ঋষি।

যাকৰ মতে কঠোৰ ব্ৰতাবলম্বী মহৰ্ষিসকল হৈছে সাক্ষাৎ কৃতধৰ্মা। তেওঁলোকে শিষ্টবৰ্গক তেওঁলোকৰ লব্ধ মন্ত্ৰসমূহ মুখে মুখে দান কৰিছিল আৰু যেতিয়া তেওঁলোকৰ স্মৃতিশক্তি কালক্ৰমত লোপ হবলৈ ধৰিলে তেতিয়া বেদ-বেদাঙ্গ ৰচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। এইদৰে গুৰু-শিষ্টৰ মুখে মুখে পৰম্পৰাগতভাৱে মন্ত্ৰ-সমূহ যুগ-যুগান্তৰ ধৰি চলি আহাৰ পিচত কোনো এটা সময়ত সেইবোৰ বেদ-বেদাঙ্গ ৰূপে লিপিবদ্ধ কৰা হয়। বেদদৰ্শন কৰা ঋষিসকলৰ উপদেশত যিবিলাকে বেদমন্ত্ৰ পালে তেওঁলোক হ’ল ‘শ্ৰুতৰ্ষি’। এওঁলোকৰ ঋষিত্ব প্ৰৱৰণৰ দ্বাৰাহে। ইয়াৰ পিচতেই বেদ-বেদাঙ্গ ৰচনা কাল। ঋষিকালৰপৰা শ্ৰুতিকাললৈ আৰু শ্ৰুতিকালৰপৰা বেদ-বেদাঙ্গ ৰচনা কালৰ সময়ৰ ব্যৱধান কিমান তাক সহজে নিৰ্ণয় কৰা টান।

মন্ত্ৰত্ৰষ্টা ঋষি আৰু ‘শ্ৰুতি’ৰ ওপৰত অৱিসন্দেহ এক গৱেষণাত্মক উক্তি ডাঙি ধৰিছে। এওঁৰ মতে ‘ঋষি’ শব্দৰ স্বয়ং নিৰ্মাতা নহয়, এক সনাতন সত্য আৰু এক অপোৰোষক জ্ঞানৰ এওঁলোক ত্ৰষ্টা।

ঋষি, ছন্দ : দেৱতা, বিনিয়োগ

মন্ত্ৰৰ সম্যক জ্ঞানৰ বাবে অকল মন্ত্ৰৰ অৰ্থ জানিয়েই নহয়, প্ৰত্যেক মন্ত্ৰৰ ঋষি, ছন্দ কি, দেৱতা কোন আৰু যজ্ঞত তাৰ বিনিয়োগ কেনেকুৱা তাক জানিব লাগিব। বেদক-মন্ত্ৰৰ সম্যক জ্ঞানৰ বাবে এইবোৰ জ্ঞান আবশ্যক কৰা নিত্যত বৰ্ণাব; ঋষি, ছন্দ, দেৱতা বিনিয়োগ নামানি যি পাঠ কৰে তাক 'মন্ত্ৰকণ্টক' বোলা হয়—

“ঋষিচ্ছন্দো দৈৱতানি ব্ৰাহ্মণাৰ্থং স্বযাতপি।

অবিদিত্বা প্ৰযুক্তানো মন্ত্ৰকণ্টক উচ্যতে ॥”

অৰ্থাৎ যিৱে বেদমন্ত্ৰৰ ঋষি, ছন্দ, দেৱতা, ব্ৰাহ্মণবাক্যৰ অৰ্থ আৰু স্বৰ প্ৰক্ৰিয়াহি নজনাটক মন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰে তাক 'মন্ত্ৰকণ্টক' বোলে।

‘ঋষিৰ্ণৰ্ণাৎ’—অৰ্থাৎ যিৱে ঈৰ্ণন কৰিলে সিয়েই ঋষি। বেদৰ উৎপত্তি বা বিনাশ নাই। ই অনাদি অনন্ত। পৰমেশ্বৰক বেদ ব্ৰহ্ম নহয়। আত্মল ইচ্ছাতল ঋষিসকলে তপস্বী কৰিলত পৰমেশ্বৰৰ কৃপাত ভেটলোকৰ অনন্তকৰণৰ বেদমন্ত্ৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত্তভাৱে ওলাই আহিল। যাৰ ওচৰত যি যি মন্ত্ৰ আৱিষ্কৃত ভেট সেই সেই মন্ত্ৰৰ ব্ৰহ্ম বা ঋষি।

মন্ত্ৰৰ চৈতন্ত্য বা অধিষ্ঠাত্ৰী হ’ল দেৱতা। সজ্জিদানন্দ স্বৰূপ আত্ম চৈতন্ত্যই দেৱতাত্বন্দৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ। বিভিন্ন নাম আৰু ৰূপত প্ৰকাশ দেৱতাত্বন্দ সেই এক অব্যক্ত অদৃশ্য ব্ৰহ্মাৰ বেলেগ বেলেগ প্ৰকাশ মাত্ৰ। যাকৰ মতে মূলতঃ দেৱতাৰ সংখ্যা তিনিটা—অগ্নি, বায়ু বা ইন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য্য। সেই তিনিটা দেৱতাই কৰ্মামুযায়ী বেলেগ বেলেগ অৱস্থাত বেলেগ বেলেগ নাম পাইছে।

মন্ত্ৰৰ অক্ষৰ পৰিমাণক বোলা হয় ছন্দ। বেদত মুঠ সাতটা মূখ্য ছন্দ দৃষ্ট হয়—গায়ত্ৰী, উষিক, অজষ্টপ, বৃহতী, পঙ্ক্তি, জিষ্টপ আৰু জগতী।

যজ্ঞ কৰ্মৰ মন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগেই বিনিয়োগ। ‘অনেকং তু কৰ্তব্যং বিনিয়োগঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতঃ’—অৰ্থাৎ এই মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা এই যজ্ঞাৰ্হটান কৰা হয়। এইয়ে মন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ, তাৰ নামেই বিনিয়োগ। বিনিয়োগ দুই প্ৰকাৰৰ—সামান্ত আৰু বিশেষ। গোটেই সাহিত্যৰ ব্ৰহ্মযজ্ঞৰ বিনিয়োগ হ’ল সামান্ত বিনিয়োগ আৰু প্ৰতিযজ্ঞৰ আৰু যজ্ঞগত মন্ত্ৰৰ আখলান বিনিয়োগ হ’ল বিশেষ বিনিয়োগ।

বেদান্ত

বেদৰ অৰ্থ ছয়টা—শিক্ষা, কল্প, ব্যাকৰণ, ছন্দ, নিকন্ত আৰু জ্যোতিষ । বেদৰ এই অৰ্থ কেইটা বেদজ্ঞানৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য । সেয়েহে কোৱা হয়—
ছন্দ বেদৰ পাদদেশ, কল্প বেদৰ দুইহাত, জ্যোতিষ বেদৰ চকু, নিকন্ত কাণ, শিক্ষা
নাসিকা আৰু ব্যাকৰণ বেদৰ মূখ । এই বেদাঙ্গসমূহৰ সম্যক জ্ঞান নাথাকিলে
বেদমন্ত্ৰবোৰৰ অৰ্থ উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰি ।

ছয় অঙ্গৰ ভিতৰত শিক্ষাকেই প্ৰথম স্থান দিয়া হৈছে । ইয়াত বেদৰ বৰ্ণ,
স্বৰ, মাত্ৰা আদিৰ যথাযথ উচ্চাৰণ আৰু প্ৰয়োগবিধি লিপিবদ্ধ কৰা আছে ।

যাৰ দ্বাৰা যজ্ঞাদি কল্পিত হয় সেয়ে কল্প । বেদৰ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ যজ্ঞাহুষ্ঠান
প্ৰক্ৰিয়া আদিলৈ সূত্ৰ আকাৰে যিবোৰ গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছে সেইবোৰেই কল্প ।
কল্পসমূহৰ প্ৰধানতঃ দুটা ভাগ—শ্ৰোত আৰু গৃহসূত্ৰ । ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত বৰ্ণিত
শ্ৰোত যাগৰ বিধি, নিয়মাদি যিবিলাক গ্ৰন্থত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে তাৰ নাম শ্ৰোত
সূত্ৰ আৰু গৃহসূত্ৰ কবীৰ পঞ্চমহাযজ্ঞ আৰু গৰ্ভাধানৰূপৰা প্ৰেতকৃত্য অবধি
সকলোবিধ সংস্কাৰৰ বিধান যি গ্ৰন্থত আছে তাৰ নাম গৃহসূত্ৰ ।

বেদাঙ্গসমূহৰ ভিতৰত নিকন্তৰ স্থান অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ । 'নিব্' নিঃশেষৰূপে
পদসমূহৰ স'ত উক্ত হৈছে নিয়েই নিকন্ত । নিকন্তৰ তিনিটা ভাগ—নৈষট্ক
কাণ্ড, নৈগম কাণ্ড আৰু দৈৱত কাণ্ড ।

কোনো এটা ভাষাত পূৰ্ণৰূপে পাণ্ডিত্য লাভ কৰিবলৈ হলে সেই ভাষাৰ
ব্যাকৰণৰ জ্ঞানৰ আৱশ্যক । প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয়, সন্ধি, সমাস, শব্দৰূপ, ধাতুৰূপ
আদি ব্যাকৰণগত নিয়মবোৰৰ সম্যক জ্ঞান নলগিলে কোনো এটা ভাষাত পাণ্ডিত্য
লাভ কৰাটো দুঃসাধ্য । "মুখং ব্যাকৰণং স্বতম্"—সেই বাবেই ব্যাকৰণক বেদৰ
মূখ বোলা হৈছে ।

আটাই কেইখন বেদৰ সবহভাগ মন্ত্ৰই ছন্দোবদ্ধ । নিতুৰ্গভাৱে যজ্ঞত
বেদমন্ত্ৰ পাঠ কৰিবলৈ ছন্দ-জ্ঞানৰ আৱশ্যকত। অপৰিহাৰ্য্য ।

যাগ-যজ্ঞাদি সম্পাদন কৰিবলৈ যথাযথ কাল নিৰ্ণয়ৰ বাবে জ্যোতিষজ্ঞানৰ
আৱশ্যক । বৈদিক যাগ-যজ্ঞাদি অহুষ্ঠানৰ বাবে তিথি, নক্ষত্ৰ আদিৰ জ্ঞান থকা
অতি দৰ্কাৰ ।

দেৱতা

বৈদিক দেৱতাৰ বিষয়ে প্ৰধানকৈ শৌনিকৰ ‘বৃহদ্দেৱতা’ নামৰ গ্ৰন্থত আৰু যাকৰ ‘নিকন্ত’ গ্ৰন্থৰ দৈৱন্তকাণ্ডত উল্লেখ আছে। বেদত অগ্নি, বায়ু, ইন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, বিষ্ণু, সোম, বৰুণ, পূৰ্বা, মৰুৎ, কল্প, সন্নিভা, আৰ্য্যমা অপাংনপাং, অশ্বিন, অদিত্য, তৌ, ঋতু, যম, মিত্ৰ আহি দেৱতাৰ আৰু উবা, ৰাক্ষি, অদিত্তি, ৰাক্ষ, পৃথিৱী, সবন্তী, ত্ৰী, ধিবণা আদি দেৱীৰ নাম পোৱা যায়। বৈদিক দেৱীসকলৰ ভিতৰত ‘উবা’ৰ কল্পনা অতি কবিত্বপূৰ্ণ।

যাকৰই স্থান ভেদে তিনিজন দেৱতাৰ কথা কৈছে—অগ্নি, বায়ু বা ইন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য্য। অগ্নি ভুলোকৰ অন্তৰ্গত। ইন্দ্ৰ বা বায়ু অন্তৰীক স্থানগত আৰু সূৰ্য্য হ’ল দ্যুলোকৰ অন্তৰ্গত। আন আন যিবিলাক দেৱতাৰ নাম ঋগ্বেদত পোৱা যায় সেই আটাইবোৰ এই তিনিজন দেৱতাৰেই বিভিন্ন অভিব্যক্তি মাজ। এক দেৱতাৰ যে বহুনাং পোৱা যায় তাৰ মুখ্য কাৰণ হ’ল, সেই দেৱতাৰ কৰ্মভেদ। অগ্নি, ইন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য্যক মূলতঃ প্ৰধান দেৱতা হিচাপে ধৰি লৈ ৰুচি শৌনকে কৰ্মভেদ অনুসাৰে দেৱতাসকলৰ বিভিন্ন নাম দিছে। কৰ্মভেদ অনুসাৰে অগ্নিৰ নাম ৫টা। ইন্দ্ৰ বা বায়ুৰ নাম ২৬টা আৰু সূৰ্য্যৰ নাম ৭টা পোৱা যায়। বৈদিক গ্ৰন্থত সাধাৰণতঃ দেৱতাৰ সংখ্যা তেতিয়াৰ জন বুলি ধৰা হৈছে। তাৰ ভিতৰত ভুলোক, অন্তৰীক আৰু দ্যুলোকৰ ১১টাকৈ দেৱতাৰ উল্লেখ আছে। শতপথ ব্ৰাহ্মণত তেতিয়াৰ দেৱতাৰ উল্লেখ আছে যদিও ঋগ্বেদত তাতকৈ বেছি দেৱতাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এইবোৰৰপৰা এইটো অতি সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে বৈদিক ৰুচিসকলে বহুদেৱতা বিশ্বাস কৰিছিল। কিন্তু সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰি চালে দেখা যায় যে মুখ্য দেৱতা তিনিজনও সৰ্বব্যাপী সৰ্বশক্তিমান এক পৰমাত্মাৰ তিনিটা ভিন্ন অভিব্যক্তিহে। অৰ্থাৎ আটাইবোৰ দেৱতাৰ মূলতে হৈছে এক পৰমাত্মা বা পৰমব্ৰহ্ম। তেওঁৰেই বিভিন্ন ৰূপত ভিন্ ভিন্ দেৱতা।

অৱশ্যে দেৱতা বুলিলে যে অলৌকিক অভিব্যক্তিয়েই হ’ব পাৰে এনে নহয়। হৃক্তৰ বৰ্ণিত বিষয়বস্তুৰেই দেৱতা। এটা হৃক্ত ৰুচি যি বিষয়ৰ সন্মুখে বৰ্ণনা কৰিছে সেই বিষয়টোৱেই সেই হৃক্তৰ ‘দেৱতা’। যি হৃক্তত অশ্বৰ সন্মুখে বৰ্ণনা কৰা আছে, তাৰ দেৱতা অশ্ব। যি হৃক্তত ইন্দ্ৰৰ সন্মুখে লিখা আছে, সেই হৃক্তৰ দেৱতা ইন্দ্ৰ। আকৌ, যি হৃক্তত ৰুচি নিজৰ বিষয়ে লিখিছে, সেই হৃক্তৰ দেৱতা ৰুচি নিজেই।

যজ্ঞ

হোম, ইষ্টি, পত্ত, সোম আৰু সত্ৰ—এই পাঁচ প্ৰকাৰ যজ্ঞ বেদত পোৱা যায়। প্ৰকৃতি আৰু বিকৃতি ভেদে বৈদিক যাগ্ দ্বি-বিধ। প্ৰকৃতি যাগক প্ৰধান যাগও বোলা হয়। একোটা প্ৰকৃতি যাগক বহুত বিকৃতি দেখা যায়। সেই প্ৰকৃতি যাগক আদৰ্শৰূপে ধৰি লৈ বিকৃতি যাগবোৰ অহুষ্ঠিত হয়। বিকৃতিৰ আন এটা নাম ‘অন্ধযোগঃ’। হোম যাগৰ প্ৰকৃতি অগ্নিহোত্ৰ, ইষ্টিৰ প্ৰকৃতি দৰ্শপূৰ্ণমাস, পত্তযোগৰ প্ৰকৃতি দৈক্ষ্য প্ৰজাপত্য পত্ত, সোমযোগৰ প্ৰকৃতি অগ্নিষ্টোম আৰু সত্ৰ জাতীয় যাগৰ প্ৰকৃতি গবাময়ণ।

হোম যাগত প্ৰতিদিনে প্ৰাতঃ আৰু সন্ধ্যাকালত অগ্নিকুণ্ডত দধি, তৃণ, পুৰোডাশ অগ্নি আহুতি দিয়া হয়। সূৰ্য আৰু অগ্নি এই যাগৰ দেৱতা। প্ৰাতঃকালত সূৰ্য্যক আৰু সন্ধ্যাকালত অগ্নিক উদ্দেশ্য কৰি যজ্ঞপাঠ কৰি আহুতি দিয়া হয়। হোমযোগৰ প্ৰকৃতি অগ্নিহোত্ৰ।

ইষ্টিযোগৰ প্ৰকৃতি যাগৰ নাম ‘দৰ্শপূৰ্ণমাস’। অমাবস্যা আৰু পূৰ্ণিমাৰ এই যজ্ঞ অহুষ্ঠিত হয়। এই যাগৰ চাৰিজন পুৰোহিত—হোতা, অধ্বৰু, অগ্নীধ্ৰ আৰু ব্ৰহ্ম। ইষ্টিযোগত চাৰিজন পুৰোহিতৰ সমান অধিকাৰ। ইষ্টিযোগত তিনিটা আহুতিয়েই মুখ্য। প্ৰথম আহুতিত অগ্নিদেৱতাৰ উদ্দেশ্যে ‘পুৰোডাশ’ অৰ্পণ কৰা হয়।

দ্বিতীয়তে, আহুতিত বিষ্ণু, প্ৰজাপতি, অগ্নি আৰু সোম—এই চাৰিজন দেৱতাৰ এজনক নিবেদন কৰি আহুতি অৰ্পণ কৰা হয় আৰু ইয়াকে ‘উপাংগুযোগ’ বোলে। তৃতীয় আহুতিত অগ্নি আৰু সোম দেৱতাক ‘পুৰোডাশ’ অৰ্পণ কৰা হয়। ইষ্টি-যোগৰ সমাপ্তিৰ সময়ত অগ্নিদেৱতাক যি আহুতি প্ৰদান কৰা হয় তাৰ নাম ‘অগ্নিচ্ছিষ্ট কৃৎ’।

পত্তযোগৰ আহুতি ত্ৰয্য পত্ত। সেইবাবে ইয়াৰ নাম ‘পত্তযোগ’। পত্তযোগৰ দেৱতা প্ৰজাপতি, সূৰ্য ইন্দ্ৰ আৰু অগ্নি। এই যাগৰ প্ৰকৃতি ‘অগ্নিষ্টোম’। ইয়াক ‘জ্যোতিষ্টোমও’ বোলে। এই যাগত সোমৰসেই প্ৰধান আহুতি ত্ৰয্য। এই যাগৰ পুৰোহিত ১৬ জন।

যজ্ঞৰ প্ৰকৃতি ‘গবাময়ণ’। যিবিলাক যজ্ঞৰ অহুষ্ঠান দ্বাদশ দিনৰ অধিক কাল থাকে তাক ‘সত্ৰ’ বোলে। যজ্ঞৰ দ্বাদশ অহুষ্ঠানী সত্ৰৰ অহুষ্ঠান কালক্ৰমে এবছৰ, দ্বয়বছৰ, ত্ৰয়বছৰ আৰু চত্ৰ বছৰ। গবাময়ণ যাগ সম্পন্ন কৰিবলৈ এক সৰবৎসৰ

অৰ্থাৎ ৩৬১ দিন লাগে। গবায়ন সোমবাগৰ অন্তৰ্গত। এডেকে সোমবাগৰ
একুটি অগ্নিটোমত যিমান পুৰোহিত আৰু আহুতি দ্ৰব্য আৱশ্যক, গবায়নতো
গিয়ানেই।

পুৰোহিত

যজ্ঞৰ অহুষ্ঠানত ১৬ জন পুৰোহিতৰ আৱশ্যক। তাৰ ভিতৰত মূল পুৰোহিত
চাৰিজন। হোতা ঋগ্বেদীয় পুৰোহিত, উদ্গাতা সামবেদীয় পুৰোহিত, অধ্বৰু
যজুৰ্বেদীয় পুৰোহিত আৰু ব্রহ্ম ত্ৰিবেদবিৎ পুৰোহিত। পুৰোহিতসকলৰ ভিতৰত
ব্রহ্মাই বেছি সন্মানিত। ব্রহ্মাই নিজৰ ভৱাবধানত যজ্ঞৰ সকলো কাম পৰিচালনা
কৰে। প্ৰতিজন পুৰোহিতৰ তিনিজনকৈ সহকাৰী পুৰোহিত থাকে। যৈত্ৰাযিকণ,
অছাবাক আৰু ঐৰত্বৎ। এই তিনিজন পুৰোহিত হোতাৰ সহকাৰী। প্ৰস্তোতা,
প্ৰতিহতা আৰু সূত্ৰজ্ঞ—এই তিনিজন উদ্গাতাৰ সহকাৰী। প্ৰতিপ্ৰহাণতা,
নেঠা, উন্নতা—এই তিনিজন অধ্বৰুৰ সহকাৰী আৰু ব্ৰাহ্মণাজুসী, অন্নীৰ আৰু
পোতা—এই তিনিজন ব্ৰহ্মাৰ সহকাৰী।

হোতাই ঋক্ যজুৰ দ্বাৰা দেৱতাক আহ্বান জনায়, উদ্গাতাই সামবেদৰ যজুৰ
দ্বাৰা স্তুতিগান কৰে আৰু অধ্বৰুই যজ্ঞৰ সকলো কাম সম্পাদন কৰে। যজ্ঞৰ
বেদী নিৰ্মাণ, হোমকুণ্ড নিৰ্মাণ, পুৰোভাষাদি হব্যদ্রব্য পাক, আহুতি অৰ্পণ আদি
সকলো কাম অধ্বৰুৰ দ্বাৰা সম্পাদিত হয়। সেইবাবেই যজ্ঞত যজুৰ্বেদীয়
পুৰোহিতৰ এক বিশিষ্ট স্থান আছে। ব্রহ্মা ঋক্-সাম-যজু ত্ৰিবেদবিৎ। ব্রহ্মাই
তিনিও বেদৰ পুৰোহিতৰ ভুল-ক্ৰটিলৈ লক্ষ্য ৰাখি সূচাকৰূপে যজ্ঞৰ কাম
পৰিচালনা কৰে।

বেদৰ অপৌকৰ্ষেয়

বেদ পৌকৰ্ষেয় নে অপৌকৰ্ষেয় অৰ্থাৎ পুৰুষৰ দ্বাৰা ই বচিত হয় নে নহয় তাক
সহজে নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। বেলেগ বেলেগ মৰ্মনত পৌকৰ্ষেয় আৰু অপৌক-
ৰ্ষেয় দুয়োটাই বিভিন্নভাৱে ব্যাখ্যা কৰিছে। কোনো কোনোৰ মতে বেদ ঈশ্বৰ-
কৃত অনাদি আৰু অপৌকৰ্ষেয়। অৰ্থাৎ ইয়াৰ ব্ৰহ্মা, অষ্টা নহয়। আন পক্ষৰ মতে
বেদ স্ববিকৃত।

ব্রাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ, কল্পসূত্ৰ, দৰ্শন আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰ সকলোবোৰ এটা সিদ্ধান্তত উপনীত যে বেদ নিত্য অৰ্থাৎ স্থিতিৰ পূৰ্বতে বেদ বিদ্যমান। এইবোৰৰ মতে বেদ অনাদি অৰ্থাৎ ইয়াৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট স্থিতিৰ কাল নাই আৰু ই অপৌকষেয় অৰ্থাৎ ই কোনো পুৰুষৰ দ্বাৰা ৰচিত নহয়। বেদ স্বয়ং তুত, স্বয়ং প্ৰকাশ আৰু স্বয়ং প্ৰমাণ।

নৈয়ায়িকসকলে বেদৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ কৰে, কিন্তু অপৌকষেয়ত্ব স্বীকাৰ নকৰে। তেওঁলোকে কবলৈ প্ৰয়াস কৰে যে বেদ পৰমপুৰুষৰ দ্বাৰা ৰচিত। গতিকে বেদ পৌকষেয়।

মীমাংসাদৰ্শন আৰু বেদান্তদৰ্শনে বেদৰ অপৌকষেয়ত্ব প্ৰতিপন্ন কৰিছে। বৃহদাৰণ্যকোপনিষদত কৈছে—“অশ্ব মহতো ভূতশ্চ নিঃশসিতং যৎ ঋগুবেদো যজুৰ্বেদঃ সামবেদঃ।” অৰ্থাৎ ঋগুবেদ যজুৰ্বেদ আৰু সামবেদ ব্ৰহ্মৰ নিঃশসিত। শ্বতিৰ মতে ব্ৰহ্মাৰপৰা আৰম্ভ কৰি মন্ত্ৰস্ৰষ্টা ঋষিসকল শ্ৰবণকৰ্ত্তাহে, বেদকৰ্ত্তা নহয়।

বেদক মুহুৰ্বেষৰ নিঃশ্বাসৰূপে বৰ্ণনা কৰি ‘সায়ণাচাৰ্য্যই’ বেদৰ অপৌকষেয়ত্ব স্বীকাৰ কৰিছে। পৰমেশ্বৰ বেদৰ আধাৰ, ৰচক নহয়। নিত্যসিদ্ধ যি বেদ তাক তেওঁ প্ৰতিকল্পত শ্ৰবণ কৰে।

সাংখ্য দৰ্শনেও বেদৰ অপৌকষেয়ত্ব স্বীকাৰ কৰে। ঋষিসকল বেদলব্ধ, ৰচক নহয়। বেদৰ প্ৰামাণ্য কোনো পুৰুষৰ ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে বুলিয়েই ই অপৌকষেয়।

“ন পৌকষেয়ত্ব তৎ কতুৰ্ঃ পুৰুষশ্চ অভাবাৎ।”

বহুত বাক-বিতণ্ডাৰ ভৰ্কজাগৰ যেষণাকৰ ভিতৰত নোসোমাই আমি এইটোৱে কব পাৰো, জ্ঞানদৰ্শনৰ মতে বেদ পৌকষেয় আৰু পূৰ্বমীমাংসা, সাংখ্য আৰু বেদান্ত মতে অপৌকষেয়।

বেদৰ কাল

‘বেদ’ বচনাৰ কাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। বেদৰ ব্যাপকতা বহুত। ‘বেদ’ বুলিলে সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদসমূহক বুজা যায়। উক্ত গ্ৰন্থসমূহৰ বচনা কাল বেলেগ বেলেগ ভাৱ অকণো সন্দেহ নাই।

ভাৰতীয় বিখ্যাত মতে বেদ অনাদি আৰু ঈশ্বৰকৃত। গতিকে বেদৰ বচনা কালৰ কোনো নিৰ্ধাৰিত সময় নাই। আনপিনে পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতসকলে বেদক ধৰ্মি নিৰ্ভিত শৌকবেয় বুলি মন্তব্য কৰি ইয়াৰ বচনাকাল নিৰূপণ কৰিছে। কিন্তু এওঁলোকেও এটা শেষ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা নাই।

জাৰ্মান সংস্কৃত পণ্ডিত মেক্সমুলাৰ মতে বেদৰ বচনা কাল বৌদ্ধ ধৰ্মৰ আবিৰ্ভাৱ হোৱাৰ আগত। বৈদিক সাহিত্যৰ আটাইতকৈ শেষ ভাগ যজুৰ বেদৰ বচনা কাল মেক্সমুলাৰে ৬০০-২০০ খ্ৰীঃ পূঃত বুলি নিৰ্ধাৰিত কৰিছে। এইদৰে ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ বচনা কাল ৮০০-৬০০ খ্ৰীঃ পূঃ মন্ত্ৰভাগৰ ১০০০-৮০০ খ্ৰীঃ পূঃ আৰু ঋগ্বেদৰ প্ৰাচীনতম অক্ষবোৰৰ বচনা কাল ১২০০-১০০০ খ্ৰীঃ পূঃত বুলি এওঁ মত পোষণ কৰে। অৱশ্যে মেক্সমুলাৰৰ এই মত অস্বীকাৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এওঁ নিজেই স্বীকাৰ কৰিছে যে বেদৰ বচনা কাল নিৰ্ণয় কৰা অতি কঠিন। বেদ সম্বন্ধে কোৱা হয়—ই বিশ্ব-সাহিত্যৰ আদিগ্ৰন্থ আৰু বিশ্বত জ্ঞানৰ উদয় হোৱাৰ লগে লগে বেদবোৰ অত্যাশ্ৰয় হয়।

পাশ্চাত্য সংস্কৃত পণ্ডিত কোলব্ৰুক, উইলচন, কীথ আৰু মেক্সমুলাৰ আদিয়ে যদিও পোন প্ৰথমে মেক্সমুলাৰৰ মতক বৈজ্ঞানিক মত বুলি স্বীকাৰ কৰিছে, তথাপি এই সিদ্ধান্ত উপযুক্ত প্ৰমাণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয়। এওঁৰ এই কাল নিৰ্ণয় অতি ক্ৰটিপূৰ্ণ।

খ্ৰীঃ পূঃ ১৪০০-ৰ তুৰ্কীৰ কিছুমান প্ৰাচীন লিপিত বৈদিক সংস্কৃতি আৰু বৈদিক দেৱ-দেৱীৰ নাম পোৱা যায়। এইটো কাৰণভেই প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে মেক্সমুলাৰৰ এই সিদ্ধান্ত মানি নলয়।

জাৰ্মান পণ্ডিত উইনটাৰনিংসৰ মতে বেদৰ বচনা কাল ১৫০০-২০০ খ্ৰীঃ পূঃ। কিন্তু তেওঁ নিজেই এই মতৰ ওপৰত সন্দিহান।

বালগদাধৰ ভিলকৰ মতে বেদৰ কাল খ্ৰীঃ পূঃ ৬০০-ৰ পৰা খ্ৰীঃ পূঃ ৪০০-লৈ। ভিলক আৰু যেকবী দুয়োজনে নিজস্বভাৱে সংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণৰ জ্যোতিষ সংক্ৰান্তীয় গবেষণা কৰি একেটা মন্তব্য উপনীত হৈছে। এওঁলোকৰ মতে বেদৰ বচনা কাল খ্ৰীঃ পূঃ ৪৫০০ বছৰ পূৰ্বে। ভিলকৰ মতে ব্ৰাহ্মণ, আবণ্যক আৰু উপনিষদৰ বচনা কাল খ্ৰীঃ পূঃ ২৫০০-ৰ পৰা খ্ৰীঃ পূঃ ১৪০০-ৰ ভিতৰত। পণ্ডিত মুৰক্ষিৰ মতে বৈদিক যুগৰ আৰম্ভ কাল খ্ৰীঃ পূঃ ৪৫০০।

জাপানী পণ্ডিত কাকাসু ওকাকুৰাৰ (Kakasu Okakura) মতে বেদৰ

কাল খ্ৰীঃ পূঃ ৪৫০০-ত আবিষ্কৃত হৈ খ্ৰীঃ পূঃ ৭০০-ত সমাপ্তি হয়। তেওঁৰ যন্ত্ৰে উপনিষদসমূহ ২০০ৰ পৰা খ্ৰীঃ পূঃ ৭০০ৰ ভিতৰত ৰচিত।

যাকৰ নিকটতপৰা জনা যায় ঋগ্বেদৰ আৰম্ভকাল প্ৰায় ৩০০০ খ্ৰীঃ পূঃ আৰু সমাপ্তিকাল ১৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ।

চিন্তামণি বৈষ্ণৱ মতে বেদৰ ৰচনা কাল ৪৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ-পৰা ৮০০ খ্ৰীঃ পূঃ ভিতৰত। জ্যোতিষ বিজ্ঞানী কেট্‌কাৰে তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণৰ এটা ৰচনৰ সহায়ত গবেষণা কৰি কৈছে যে তিস্তা নক্ষত্ৰক টাকি পেলোৱা সময়ছোৱাতে বৃহস্পতি গ্ৰহ আৱিষ্কৃত হৈছিল। তেওঁ গণনা কৰি কৈছে যে ৪৬৫০ খ্ৰীঃ পূঃত এইটো হৈছিল। গতিকে সংহিতাৰ ৰচনা কাল ৪৬৫০ খ্ৰীঃ পূঃৰ আগত।

এইদৰে প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ মাজত বেদৰ কাল নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা সম্বন্ধে অমিল দেখা যায়, যদিও সৰ্বশেষত উইনটাৰনিংসে খ্ৰীঃ পূঃ ২০০ বা ২৫০০ বছৰ পূৰ্বে বেদ ৰচনা হয় বুলি সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে।

আবণ্যক আৰু উপনিষদ

আধ্যাত্মবিজ্ঞা, আত্মতত্ত্ব, ব্ৰহ্মতত্ত্ব, সৃষ্টিবহুত্ব আদিয়েই আবণ্যকৰ প্ৰতিপাত্ত বিষয়বস্তু। ব্ৰহ্মচাৰীসকলে সমাবৰ্তন হোৱাৰ আগতে অবণ্যৰ মাজত গুৰুৰ ওচৰত থাকি যি বিজ্ঞা অৰ্জন কৰে সিয়েই আবণ্যক। ক্ৰিয়াবহুল আৰু ব্যয়বহুল যাগ-যজ্ঞৰ ঠাইত জ্ঞান-যজ্ঞৰ দ্বাৰা অবণ্যৰ আশ্ৰমত বহি অধ্যাত্ম-চৰ্চাত ৰত হয়।

ঋগ্বেদৰ আবণ্যক তখন ঐতৰেয় আৰু শাখ্যায়ন। ঋগ্বেদৰ আবণ্যকৰ নাম বৃহদাবণ্যক আৰু কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ আবণ্যকৰ নাম তৈত্তিৰীয়। সামবেদৰ ব্ৰাহ্মণবোৰৰ আৰু অথৰ্ববেদৰ গোপথ ব্ৰাহ্মণত কোনো আবণ্যক থকা পোৱা নাযায়। কিন্তু সামবেদৰ পঞ্চবিংশ ব্ৰাহ্মণ বা তাণ্ড্যমহাব্ৰাহ্মণৰ প্ৰথম অংশটো মূলতঃ আবণ্যকধৰ্মী।

উপনিষদঃ—মানৱ জাতিৰ গোৱৰ আৰ্য্যসকলে ভাৰত ভূমিত জীৱন-ভৰী বেগি দিয়াৰ লগে লগে ইয়াৰ প্ৰাকৃতিক গাভীৰ্য্য আৰু মনোমোহা দৃষ্টান্তসমূহ দেখি মন্ত্ৰবৃত্ত সাপৰদৰে ধ্যানবশ হৈ সৃষ্টিকৰ্তাৰ সৃষ্টিতত্ত্ব নকহে জানিবলৈ ব্যাকুল হৈ পৰিল। জীৱমাছেই সৃষ্টিকৰ্তা নিত্যানন্দ দ্বিত্ব পূৰুষজন নো কোন তাক জামিওঁলৈ অঙ্গসন্ধিত হৈ পৰে। ই এটা মানৱজাত প্ৰবৃত্তি। আৰ্য্যসকলো

এই প্রবৃত্তি আনন্দ হৈ ইতিহাসে চুপি নোপোয়া মানব সভ্যতাৰ পাতনিতে সংস্কৃত ভাষাত নিজ চিন্তালব্ধ, ধ্যান প্ৰসূত জ্ঞানভিত্তিক স্বৰ্গ, যজ্ঞ, সাধ, অৰ্থৰ্থ-বেদাদি বচনা কৰি মানব সমাজক চমৎকৃত কৰি তোলে।

এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল উপনিষদ কি? অজ্ঞতা নাশ কৰি যি বিজ্ঞা বা জ্ঞানে জীৱক ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্তিৰ বাবে বাট দেখুৱাই দিয়ে, পৰমব্ৰহ্ম প্ৰাপ্তি লাভন জপ সেই ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ নামেই উপনিষদ। ঋষিসকলে বুজিলে যে ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি আৰু মাহুৰৰ স্থায়ী কল্যাণ জ্ঞানৰ পোহৰৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ।

উপনিষদৰ মূলভাৱ হ'ল—ব্ৰহ্ম সত্য, জগৎ মিথ্যা। 'তত্ত্বমসি' অৰ্থাৎ তুমিয়েই সেই। তুমি আৰু ব্ৰহ্ম অভিন্ন। তৈত্তিৰীয় উপনিষদত আছে—জীৱ সংচিৎ আনন্দজাত। আনন্দই তাৰ জীৱন। জীৱ প্ৰথমে আনন্দময়, ছন্দোময়, বৃত্তাঙ্গীত আদিৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ পিচত লাহে লাহে ক্ষয়ৰ গভীৰ নিতৃতন্তম কোণত ব্ৰহ্মময় আনন্দৰ বাবে উন্মুখ হয়।

এই আত্মজাগৰণৰ ফল পৰমানন্দৰ লাভৰ বাবে ব্ৰাহ্মণ, উপনিষদ আদিৰ ক্ৰমবিকাশ হ'ল। এই আত্মজাগৃতিৰ বাবে কৰ্ম, ধৰ্ম আৰু ব্ৰহ্ম অক্ষীলন অপৰিহাৰ্য আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনৰ আৱশ্যক—অহিংসা, সত্য আৰু ব্ৰহ্মচৰ্য্য। ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিয়েই জীৱৰ চৰম লক্ষ্য আৰু জ্ঞানৰ দ্বাৰাই ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি সম্ভৱ।

আত্মা এক। 'একম্ বা ইদমগ্ৰ আসীৎ'; 'একমেবো সৰ্বভূতেষু গৃঢ়ঃ', 'একো দেবঃ অজায়মানো বহুধা বিজায়তে' আদি উক্তিয়ে তাকে প্ৰমাণ কৰে। এই আত্মা জড়, চেতন সকলোতে সমভাৱে বিতৰ্জমান।

উপনিষদ বৈদিক সাহিত্যৰ শেষভাগত হোৱা বাবেই 'বেদান্ত' নামে প্ৰসিদ্ধ। উপনিষদ প্ৰমুখ আত্মজ্ঞান, যৌক্তিকজ্ঞান আৰু ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ প্ৰধানতা থকা হেতু ইয়াক আত্মবিজ্ঞা, যৌক্তিকবিজ্ঞা আৰু ব্ৰহ্মবিজ্ঞা বুলিও কোৱা হয়। বেদান্ত দৰ্শনৰ তিনিটা স্তৰ—উপনিষদ, গীতা আৰু ব্ৰহ্মসূত্ৰ। উপনিষদ হৈছে প্ৰৱণাস্তক, গীতা নিৰ্দিষ্টা-সনাস্তক আৰু ব্ৰহ্মসূত্ৰ মননাস্তক।

শতৰাচাৰ্য্যই ব্ৰহ্মসূত্ৰভাস্কৰ মৈত্ৰায়ণীৰ আৰু মাতৃক্য উপনিষদৰ বাবে ১২ খন উপনিষদৰ কথা উল্লেখ কৰিছে; উপনিষদবোৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট কালত ৰচিত নহয়। সময়ৰ বেলেগ বেলেগ জৰ ইয়াৰ ৰচনা কাল। সৰ্বমুঠ ১২ খন উপনিষদৰ হিচাব আমি পাওঁ। যেনে—ঐত্তৰ, কোবীতকী, বৃহদাৰণ্যক,

তৈত্তিৰীয়, ছান্দোগ্য, কেনোপনিষদ, অখোপনিষদ, কেতাভক্তৰ বাণ্ড্য, কৈশ, মণ্ডক আৰু এৱ।

ভুলভ উপনিষদ কেইখনৰ চমু বিষয়বৰ্ণ দিয়া হ'ল—

১। **ঐজবের উপনিষদ** :—ঋগ্বেদৰ ঐজবের ব্রাহ্মণৰ শেষভাগ 'ঐজবের আবণ্যক'। ঐজবের আবণ্যকৰ পাঁচটা ভাগ আৰু তাক পঞ্চ আবণ্যক বোলা হয়। দ্বিতীয় আবণ্যকৰ চতুৰ্থবৰ্ণৰ বৰ্ণ অধ্যায়লৈকে এই তিনি ভাগক ঐজবের উপনিষদ বোলে। ইয়াত সৃষ্টি, জীৱ আৰু ব্ৰহ্মা এই তিনিজনৰ তত্ত্ব বিচাৰ লিপিবদ্ধ কৰা আছে।

২। **কৌষীভকী উপনিষদ** :—এইখন আটাইতকৈ প্ৰাচীন উপনিষদ। ঋগ্বেদৰ কৌষীভকী ব্রাহ্মণৰ প্ৰথম ভাগ আবণ্যক। ইয়াত ১৫টা অধ্যায় আছে। এই আবণ্যকৰ তৃতীয় আৰু বৰ্ণ অধ্যায়ক কৌষীভকী উপনিষদ বোলা হয়। ইয়াৰ আন এটা নাম কৌষীভকী ব্রাহ্মণোপনিষদ।

৩। **বৃহদাবণ্যকোপনিষদ** :—ভুল যজুৰ্বেদৰ দুয়োটা শাখাৰ ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থৰ নাম 'বৃহদাবণ্যক'। এই দুই ব্রাহ্মণৰ শেষৰ ছয় অধ্যায়ৰ নাম 'বৃহদাবণ্যক'। ব্রাহ্মণ আৰু উপনিষদ দুয়ো মিলি বৃহদাবণ্যকোপনিষদ হৈছে। ইয়াত উপনিষদ ভাগ আবণ্যকতকৈ বেছি। ই উপনিষদ গ্ৰন্থবোৰৰ ভিত্তবন্ত আকাৰত ডাঙৰ। সৃষ্টি আৰু ব্ৰহ্মৰ বিচাৰেই এই উপনিষদৰ বিষয়বস্তু।

৪। **তৈত্তিৰীয় উপনিষদ** :—ভুল যজুৰ্বেদৰ তৈত্তিৰীয় সাহিত্যৰ ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থৰ শেষৰ ভাগৰ নাম তৈত্তিৰীয় আবণ্যক। এই আবণ্যকত দহটা প্ৰপাঠক আছে। ইয়াৰ সাত্ত্ববৰ্ণা নলৈকে প্ৰপাঠকবোৰক তৈত্তিৰীয় উপনিষদ বোলা হয়। এই তিনি প্ৰপাঠকক ক্ৰমে শিকাবলী, ব্ৰহ্মানন্দবলী আৰু তৃণবলী বোলা হয়। প্ৰথম শিকাবলীত ঔ-কাৰ সাহায্যৰ লগত ধাৰ্মিক বিধানৰ বৰ্ণনা, দ্বিতীয় বলীত ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ বিচাৰ আৰু তৃতীয় বলীত বৰ্ণনৰ দ্বাৰা নিজৰ পুস্তকক দিয়া উপদেশৰ বৰ্ণনা দিয়া আছে।

৫। **ছান্দোগ্য উপনিষদ** :—সামবেদৰ কোষ্ম শাখাৰ তিনিওখন ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থৰ নাম ক্ৰমে ভাণ্ড্য, বড়বিংশ আৰু মল্ল। ই ৩২টা অধ্যায়ত ব্যক্তি। কোষ্ম সাহিত্যৰ ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থত ৪০টা অধ্যায়। যি আঠটা অধ্যায় বাকী থাকে তাৰ নাম 'ছান্দোগ্য উপনিষদ'। কোষ্ম ব্রাহ্মণৰ শেষৰ দহ অধ্যায়ক 'ছান্দোগ্য ব্রাহ্মণ'ও বোলা হয়। এই ব্রাহ্মণ গ্ৰন্থৰ নাম 'ছান্দোগ্য উপনিষদ'।

৬। **কেনোপনিষদ** :—সানবেদৰ জৈমিনীয় শাখাৰ ব্ৰাহ্মণ-গ্ৰন্থৰ নৱম অধ্যায়ৰ নাম 'কেনোপনিষদ'। ইয়াৰ আন নাম 'ব্ৰাহ্মণোপনিষদ'। জৈমিনীয় ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰথম আঠ অধ্যায়ত অন্তৰ জ্ঞানৰ বাবে কৰ্ম আৰু উপাসনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। ইয়াৰ বাহিৰে নৱম অধ্যায়ত অৰ্থাৎ 'কেনোপনিষদ'ত ব্ৰহ্মতত্ত্ব প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। কেনোপনিষদৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় হ'ল—যিয়ে ব্ৰহ্মতত্ত্ব জ্ঞান লাভ কৰে তেওঁ সাংসাৰিক সমস্ত পাপৰপৰা মুক্ত হৈ মোক্ষ লাভ কৰে।

৭। **কঠোপনিষদ** : ই কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ কঠশাখাৰ অংশ। ইয়াৰ দুটা অধ্যায়। ঋষি উদালকৰ বিশ্বজিৎ যজ্ঞৰ কথা লৈয়েই ইয়াৰ বিষয়বস্তু আৰম্ভ। ব্ৰাহ্মণ অতিথি নাচিকেতাই যমৰাজৰপৰা প্ৰাৰ্থনা কৰা তিনিটা বৰ এই উপনিষদত অতি মৰ্মস্পৰ্শীভাৱে আলোচনা কৰিছে। নাচিকেতাই তৃতীয় বৰ যোগিছিল ব্ৰহ্মবিদ্যা। যমৰজাই নাচিকেতাক দিয়া ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ উপদেশই ইয়াৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়।

৮। **শ্বেতাশ্বত্ৰোপনিষদ** :—কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ 'শ্বেতাশ্বত্ৰ'ৰ ব্ৰাহ্মণ'ৰ এটা ভাগৰ নাম 'শ্বেতাশ্বত্ৰোপনিষদ'। 'শ্বেতাশ্বত্ৰোপনিষদ'ৰ দুইটা অধ্যায়। ইয়াত ব্ৰহ্মবিদ্যা বিষয়ক গভীৰ কথা অতি সহজ সৰল ভাষাত বৰ্ণনা কৰা আছে।

৯। **মাতৃকোপনিষদ** :—অথৰ্ববেদৰ ই এখন সৰু গ্ৰন্থ। ইয়াত ১২টা মন্ত্ৰ আছে। ইয়াত ঠাণ্ডা-কাৰৰ ত্ৰিকালব্যাপী মহত্বৰ প্ৰতিপাদন কৰি তাৰ উপলক্ষৰ বিষয় বৰ্ণনা কৰিছে।

১০। **ঈশাৱাস্ত্ৰ** :—কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ মাধ্যম্দিন সংহিতাৰ শেষ চম্ভিচ অধ্যায়ৰ নাম 'ঈশাৱাস্ত্ৰোপনিষদ'। 'ব্ৰহ্মবিদ্যা'ৰ ওপৰত সংক্ষিপ্ত আকাৰত অতি স্থূললিভ ভাষাত ই বৰ্ণিত। সেইবাবেই উপনিষদ-সাহিত্যত ইয়াৰ স্থান প্ৰথম।

১১। **মুণ্ডকোপনিষদ** :—ই অথৰ্ববেদৰ শৌনক সংহিতাৰপৰা বৰ্ণিত। গোটেই উপনিষদখন তিনিটা মুণ্ডকত আৰু প্ৰত্যেকটি মুণ্ডক দুটা খণ্ডত বিভক্ত। সৃষ্টিৰ উৎপত্তি আৰু ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ বিচাৰ এই গ্ৰন্থৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়।

১২। **প্ৰশ্নোপনিষদ** :—অথৰ্ববেদৰ পিল্লাদ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ এটা ভাগৰ নাম 'প্ৰশ্নোপনিষদ'। পিল্লাদ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু আৰণ্যক দুখন এতিয়া পোৱা নাযায়। এই উপনিষদত পিল্লাদ নামৰ ঋষিৰ দ্বাৰা ভৰবাজৰ পুত্ৰ ক্ৰেতা, শিবিৰ পুত্ৰ সজ্জবান, কোশলবাসী আশ্বলায়ন, বিকৰ্ণবাসী জাৰ্গল, সঙ্কত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—৩

কাভ্যাজন আৰু কবিতা নামৰ দুয়জন কবিৰ ব্ৰহ্মবিজ্ঞা বিষয়ক প্ৰশ্ন দুটি প্ৰশ্নৰ উদ্ভৱ হৈছে। ই গুৰু প্ৰধান। গোটেই প্ৰশ্নৰ বিষয় হৈছে ব্ৰহ্মতত্ত্ব বিচাৰ।

উপনিষদবোৰৰ মন্তব্যবোৰৰ ভিতৰত দুটা মতেই প্ৰধান—কৰ্মফলবাদ আৰু জ্ঞানাত্মকবাদ। পৰবৰ্তীকালত এই মন্তব্য দুটাই ভাৰতীয় দৰ্শনত এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰিছে। কৰ্মফলবাদ নীতিবাদৰ লগত ওতঃপ্ৰোতঃভাৱে জড়িত। তৈত্তিৰীয় আৰু বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত ক্ৰমে এই নীতিবাদেই প্ৰকাশ পাইছে। উপনিষদৰ মহান শ্ৰেষ্ঠতা এই তথ্যতেই নিহিত আছে। ইয়াৰ বিচাৰধাৰা এক সংগঠিত ৰচনা, এক সম্বন্ধ ব্যৱস্থা। ব্ৰহ্মশ্ৰেষ্ঠ তথা অন্তৰ্যমহ—দুয়োটাই সামাজিক ব্যৱস্থাৰ ধৰ্ম হৈছে ধাৰণা কৰা। ই ব্ৰাহ্মৰূপৰ ওলোৱা। ব্ৰহ্মৰেই এইটো শক্তি, যি সামাজিক জ্ঞান হিচাপে ৰচিত হৈছে। ধৰ্মৰ এনেকুৱা শক্তিয়েই ৰাজনীতি শক্তিকো নিয়ন্ত্ৰিত কৰিব পাৰে। ধৰ্মতকৈ শ্ৰেষ্ঠ একোকেই নাই। ধৰ্মৰ সহায়ত দুৰ্বল ব্যক্তিও সবল ব্যক্তিক সহজে পৰাভূত কৰিব পাৰে।

উপনিষদৰ শ্ৰেষ্ঠতা ইয়াতেই নিহিত আছে যে ই বেদৰ কবিত্বময় দৃষ্টিকোণ আৰু কলাত্মক সংবেদনশীলতা এতিয়াও বক্ষা কৰি আহিছে। হৃদয়ৰ সাহিত্যিক পটভূমিত স্মৃতি উৎকৃষ্ট উপদেশবোৰ কথায় ৰূপত বৰ্ণনা কৰিছে।

উপনিষদৰ তত্ত্বজ্ঞানৰ ভিতৰত আচাৰ, কৰ্তব্য আৰু ব্যৱহাৰ অনেক উপযোগী কথা আছে। মধ্যকালীন যুগত ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনত উপনিষদ যথেষ্ট প্ৰভাৱ পৰিছে। মধ্যযুগত আকবৰে বায়ান্ন, মহাভাৰত, যোগবশিষ্ট আৰু গীতা আদি সংস্কৃত গ্ৰন্থসমূহ ফাৰ্চী ভাষালৈ অনূবাদ কৰায়। সেই কাল-ছোৱাৰ ভিতৰত কিছুমান উপনিষদো অনূবাদ কৰা হয়। ইয়াৰ পিছত শাহ-জাহানৰ পুতেক দাৰাই উপনিষদবোৰ ফাৰ্চীলৈ অনূবাদ কৰাই ‘সিৰে অকবৰ’ নামৰ গ্ৰন্থত সংকলিত কৰে।

১৭৭৫ খ্ৰীঃ এম্ গোটেলে বিখ্যাত ফৰাচী পৰিত্ৰাজক এনক্ৰোটিল ডুপেৰণ-লৈ দাবাৰ দাবা সম্পাদিত উপনিষদৰ ফাৰ্চী অনূবাদ এটা পঠায়। ডুপেৰণে ইয়াক ফৰাচী আৰু লেটিন ভাষালৈ অনূবাদ কৰি ভাৰতীয় জ্ঞানতত্ত্ব গোটেই ইউৰোপত প্ৰচাৰ কৰে। ১৮০১—২ খ্ৰীঃ লেটিন অনূবাদ ‘উপনেখত’ (Oup-nekhat) পেৰিচত প্ৰকাশিত হয়, কিন্তু ফৰাচী অনূবাদখন ছপা নহ’ল। এই গ্ৰন্থ দুখনে ইউৰোপৰ বিদ্বান পণ্ডিতসকলৰ মাজত এনেকুৱা কৌতুহলৰ সৃষ্টি কৰিলে যে তেওঁলোকে মূল উপনিষদ গ্ৰন্থসমূহ পঢ়িবলৈ অতি ব্যগ্ৰ হৈ পৰিল।

কল্পৰূপে সংকল্প সাহিত্যৰ অধ্যয়ন আৰু ইয়াত নিহিত জ্ঞান-ভাণ্ডাৰৰ বহুত গোটেই বিশ্বতে বিয়পি পৰিল।

ডুপেৰণৰ দ্বাৰা সেটিন ভাষালৈ অনূদিত এই গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত সংকল্পবিদ জাৰ্মান পণ্ডিত উইনচাৰনিথসে এইদৰে মন্তব্য কৰিছে—“যদিও অহুৰ্বাদৰ কিছুমান অৰ্থ অস্পষ্ট, অপূৰ্ণ আৰু নানভাবে পৰিপূৰ্ণ, তথাপি এইটো স্বীকাৰ্য্য যে ভাৰতীয় তত্ত্বজ্ঞানত পাণ্ডিত্য লাভ কৰা শেৰিফ আৰু শোপেনহাৰ ইয়াৰ ওচৰত বৰেই ঋণী। আৰ্থাৰ শোপেনহাৰে মূলকৰ্ণে স্বীকাৰ কৰিছে—“বিশ্বৰ বিচাৰ ধাৰাৰ পথ প্ৰদৰ্শক হিচাপে উপনিষদ জ্ঞান এক জ্যোতি। উপনিষদ অধ্যয়নে মোক এই জীৱনতেই কেঞ্চল শান্তি দিয়া নাই, মৃত্যুৰ পিচতো ই শান্তি প্ৰদান কৰিব।

১৮১৮ খ্ৰীঃত ডুপেৰণৰ সেটিন অহুৰ্বাদখন জাৰ্মান ভাষাত প্ৰকাশিত হয়। ইয়াৰ অধ্যয়নৰপৰাই জাৰ্মান জ্ঞান-অনুসন্ধিৎসু পণ্ডিতসকলে উপনিষদ আৰু বৈদিক সাহিত্যৰ বিষয়ে জীৱনলৈ আগ্ৰহশীল হৈ পৰিল। পশ্চিমীয়া দেশবোৰত উপনিষদ জ্ঞানৰ প্ৰতি বিদ্বান পণ্ডিতসকলৰ উৎসুকতা বাঢ়িল আৰু পত্ৰিকাবোৰত উপনিষদ বিষয়ক অতি গভীৰ ভাৱমূল লিখনি প্ৰকাশ পালে।”

১৮২০-১৮৩০ খ্ৰীঃতৰ এই কালছোৱাৰ ভিতৰত ওথমৰ ফ্ৰাংক (Othmar Fronk) উপনিষদসমূহৰ সংক্ষিপ্ত সংকলন প্ৰকাশ কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা জ্ঞান-পিপাসু মানৱৰ উপনিষদ-জ্ঞানৰ প্ৰতি উৎসুকতা দুগুণে বাঢ়িল। জে. ডি. লং জুইনাসে ডুপেৰণৰ সেটিন অহুৰ্বাদখন সম্পূৰ্ণৰূপে কৰাচী ভাষাত প্ৰকাশ কৰি ইয়াৰ নামৰে ‘ভাৰতীয়ৰ ভাষা, বাহ্য, ধৰ্ম তথা তত্ত্বজ্ঞান স্বৰূপৰ অৱেষণ’।

লক্ষপ্ৰতিভা প্ৰাচ্য বিজ্ঞা-বিশাৰদ ৱেবৰে জাৰ্মান ভাষাত ‘ইণ্ডিয়েন ইণ্ডিয়ন’ নামৰ গ্ৰন্থ এখন লিখি ইয়াৰ প্ৰথমভাগত ‘সিৰে অকবৰ’ৰ উপনিষদ গ্ৰন্থসমূহ সংকলিত কৰি তাৰ প্ৰথম ভাগ ১৮৫০ খ্ৰীঃত আৰু দ্বিতীয় ভাগ ১৮৫২ খ্ৰীঃত ক্ৰমে বালিনত প্ৰকাশ কৰে।

১৮৭২-১৮৮৮ খ্ৰীঃত মেক্সমুলাৰে উপনিষদ ১২ খন জাৰ্মান ভাষাত অতি সুন্দৰ আৰু শুদ্ধভাৱে প্ৰকাশ কৰে।

ইয়াৰ পিচত জাৰ্মান পণ্ডিত এফ. মিশেল (F. Mischel) আৰু ও. বোহাটলিন্কে (O. Bohatlink) ক্ৰমে ১৮৮২ খ্ৰীঃত আৰু ১৮৮৩ খ্ৰীঃত জাৰ্মান ভাষাত প্ৰকাশ কৰে। ১৮৮৭ খ্ৰীঃত পাল দ্যাসনে (Paul Daussen) সেটিন অহুৰ্বাদ সংগ্ৰহৰ সৈতে ১০ খন আধৰ্বন উপনিষদ গ্ৰন্থ জাৰ্মান ভাষাত প্ৰকাশ কৰে।

ডক্সবি ১৯২৭ খ্ৰীঃ আব. ই. বৰ্ষে অক্সফোৰ্ডৰপৰা ১৩ খন গ্ৰন্থৰ এক প্ৰাথমিক সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে।

১৮১৬-১৯ খ্ৰীঃ ভিত্তৰত পোন প্ৰথমে ভাৰতত ৰাজা ৰামমোহন ৰায় উপনিষদ গ্ৰন্থসমূহ ইংৰাজীলৈ অহুবাদ কৰে। ইয়াৰ পিচত ১৮৫৩ খ্ৰীঃ ই-ৰোঅৰ (E. Roer) আৰু ৰাজা হিৰেণ্দ্ৰলাল মিত্ৰই শাহৰভাষ্যযুক্ত ১২ খন উপনিষদৰ অহুবাদ কলিকতাত প্ৰকাশ কৰে আৰু ইয়াৰ পিছৰ সংস্কৰণ তুকাৰামে বোম্বাইত প্ৰকাশ কৰে। শ্ৰীশীতামাম শাস্ত্ৰী আৰু ডাঃ গদানাথ ৰা দেৱেও আঠখন উপনিষদ গ্ৰন্থৰ অহুবাদ ১৮৯৮-১৯০১ খ্ৰীঃ ভিত্তৰত বোম্বাইত প্ৰকাশ কৰে।

‘আৰ্যেয়’, ‘গ্ৰন্থ’, ‘শৌনক’ আৰু ‘নৃসিংহোক্তৰতাপনী’ এই চাৰিখনৰ ডঃ শ্ৰীপাদকৃষ্ণ ঘোষাৰুৰে ইংৰাজীৰ অহুবাদৰ সৈতে প্ৰকাশ কৰে।

উপনিষদ সঁচাকৈয়ে এক আধ্যাত্মিক মানস-সৰোবৰ। ইয়াৰপৰা ভিন্ ভিন্ জ্ঞান-নিজৰা ওলাই পুণ্যভূমি আৰ্য্যাবৰ্ত্ততে মানুহ মাত্ৰেই সাংসাৰিক অভ্যুদয় তথা পাৰলৌকিক-কল্যাণৰ বাবে চিৰ-প্ৰবাহিত হৈ আছে।

আৰণ্যক আৰু উপনিষদত সামাজিক চিত্ৰণঃ ব্ৰাহ্মণ-আৰণ্যক উপনিষদ ৰচনা কাল ৮০০ খ্ৰীঃ পূঃ ব পৰা ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ ব ভিত্তৰত। ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থ-সমূহৰ মাজত কৰ্মকাণ্ডৰ যাগ-যজ্ঞৰ যি প্ৰাধান্য দেখা গৈছিল, তাৰ প্ৰতি স্বাভাৱিকতে সমাজ-জীৱনত এক প্ৰতিক্ৰিয়া সৃষ্টি হৈছিল। আৰণ্যক আৰু উপনিষদত সমাজৰ এই প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়।

উপনিষদবোৰ আৰণ্যকৰ সমসাময়িক ৰচনা। উপনিষদসমূহৰ ভিত্তৰত আটাইতকৈ প্ৰাচীন উপনিষদ হ’ল ঐত্তৰেয়, কোষীতকি, বৃহদাৰণ্যক, তৈত্তিৰীয়া আৰু ছান্দোগ্য উপনিষদ। ইয়াৰ উপৰিও বহুকাল ধৰি আন আন বহুতো উপনিষদ ৰচিত হৈছিল।

উপনিষদৰ সামাজিক আচাৰ-ব্যৱহাৰ, বীতি-নীতি বেদকালীন সামাজিক ব্যৱহাৰপৰা বহুত পৃথক। উপনিষদৰ যুগত বৈদিক দেৱতাৰ প্ৰাধান্য তালেখিনি কমি আহিছিল। সমাজত ব্ৰাহ্মণ, পুৰোহিত আৰু যজ্ঞৰ আত্মতানিক দিশৰ প্ৰাধান্য বাঢ়ি গৈছিল যদিও ধ্যানপ্ৰৱণ তত্ত্বজিজ্ঞাসকলৰ মাজত যজ্ঞ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰাধান্য নাছিল। লোক আৰু পৰলোকৰ বহুত সন্ধানেই আছিল তেওঁলোকৰ মূল লক্ষ্য। সেইসময়ত পানীলীয়া সমাজৰ লগে লগে নাগৰিক সভ্যজাৰো নৃত্যপাত

হৈছিল। সেই সময়ত বিখ্যাতজনক ওপাহসাৰে যুজিৰ বিশেষীকৰণৰ কথা দিওঁ। সেই কালত আৰ্যসমাজ পাখিৰ সন্মতি আৰু আধ্যাত্মিক উৎকৰ্ষসাধন কৰোঁৱৰ্তাই আগবঢ়া আছিল। কৰ্মৰ বিশেষীকৰণৰ ফলত সমাজত শ্ৰেণী ভেদৰ প্ৰৱৰ্তন হৈছিল। বৈবয়িক সমাজৰ শ্ৰেণী-বিভাসত ব্ৰাহ্মণৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিষ্ঠিত হলেও, আধ্যাত্ম-জিজ্ঞাসাত ব্ৰাহ্মণেও বৰ্ষৰ, আনকি নাৰীয়ে অধিকাৰ আছিল সমাজ-সীকৃত। বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত স্বাচৰ্যসূৰ কল্পা গাৰ্গী জনক কৰ্মৰ বাক্যসমূহত ব্ৰহ্মৰ পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণক ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণক পত্নী মৈত্ৰেয়ী স্বামীৰ ওচৰত আত্মতত্ত্ব জ্ঞান লাভ কৰে। স্বামীয়ে সন্মাল গ্ৰহণ কৰি দুই পত্নী মৈত্ৰেয়ী আৰু কাভ্যায়নীৰ মাজত ভাগ-বন্টন কৰিবলৈ ওলোৱাত মৈত্ৰেয়ীয়ে এইদৰে প্ৰশ্ন কৰিছিল, 'হে প্ৰভু, পৃথিৱীৰ সকলো সম্পদৰ অধিকাৰিণী হলেও তাৰ দ্বাৰা মই অমৰত লাভ কৰিব পৰিমনে?' যাজ্ঞবল্কই তাৰ দ্বাৰা অমৰত লাভ কৰিব নোৱাৰি বুলি কোৱাত মৈত্ৰেয়ীয়ে কলে—'ভেনেহলে যুত্যাৰ উৰ্দ্ধলৈ যিয়ে মোক উঠাব নোৱাৰিব সেই সম্পদৰে মই কি কৰিম। হে প্ৰভু, যুত্যাৰ সিপাৰে যি জীৱন তাৰ বিষয়ে মোক কওঁক।' ইয়াতে যাজ্ঞবল্কই পৰমাত্মাৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গৈ যি উধ্য উদঘাটন কৰিছে উপনিষদত তাক লিপিবদ্ধ কৰা আছে।

ছান্দোগ্য উপনিষদত আছে জনশ্ৰুতি নামে এজন শূত্ৰই বৈক নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণৰ ওচৰত বিদ্যালিক্ষা লাভৰ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিলে। মাননি স্বৰূপে জনশ্ৰুতিয়ে বৈকক এহেজাব গাই, এডাল সোণৰ হাব আৰু খচ্চৰে টনা এখন বখ দিয়া সত্ত্বেও শুভ শূত্ৰ হোৱা বাবে শিক্ষা দান কৰিবলৈ সন্মত নহ'ল। পিচত পত্নীৰ যোগেদি বৈকই জনশ্ৰুতিক ব্ৰহ্মবিজ্ঞা দান কৰে। ছান্দোগ্য উপনিষদৰ সত্যকাম পতিজা জাবালৰ সন্তান হৈয়ো ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসু হৈছে। গুৰুই সত্যকামক কৈছে—'তুমি সত্যজিজ্ঞাসু, মই তোমাক দীক্ষা দিম, তুমি অনধিকাৰী নোহোৱা।

সেই সময়ত সকলো শ্ৰেণীৰ লোকে অধ্যাত্মবিজ্ঞা শিকিবৰ স্বযোগ লাভ কৰিছিল। কিন্তু অধ্যাত্ম জিজ্ঞাসুকলৰ আটায়ে গৃহত্যাগী সন্ন্যাসী নাছিল। এওঁলোকৰ ভাগ আছিল বিষয়ত আসক্তিত্যাগ, বিষয় ত্যাগ নহয়। উপনিষদৰ ঋষিকলৰ বেছিভাগেই আছিল বিবাহিত গৃহী, কিন্তু মুক্ত ব্ৰহ্মজানী।

উপনিষদত আখ্যানবোৰৰ মাজেদি সৰ্ব্ব অধ্যাত্ম-উপদেষ্টা আৰু পৰাবিজ্ঞা ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। তৈত্তিৰীয় উপনিষদৰ তুত্তৰীয় কাহিনীত আনন্দ ব্ৰহ্ম

ভব ; কঠোপনিষদৰ বৰ-নন্দিকৈতাৰ কাহিনীত যুত্ম ভব, বৃহদাৰণ্যক উপনিষদৰ যাজ্ঞবল্ক্য-বৈশ্বদেৱীৰ কাহিনীত অদ্বৈত বিভাৰ শ্ৰেষ্ঠ অতি স্পষ্টবভাৱে গল্প আকাৰে প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

সূত্ৰ : শ্ৰৌতসূত্ৰ, গৃহসূত্ৰ আৰু ধৰ্মসূত্ৰ

বুৰঞ্জীবিদসকলৰ মতে কল্পগ্ৰন্থ বেদাদ্ৰ সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে কল্পগ্ৰন্থ বৈদিক সাহিত্যৰ একেবাৰে নিকটবৰ্তী আৰু অভিন্ন। কিন্তু বৈদিক সাহিত্য অপৌৰুষেয় আৰু বেদাদ্ৰ সাহিত্য পুৰুষকৃত হোৱা বাবে এইটো বানি লোৱাটো সমীচীন নহব। এইটো অৱশ্যে স্বীকাৰ্য্য যে কল্পগ্ৰন্থ বেদাদ্ৰৰ প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ আৰু বৈদিক সাহিত্যৰ অতি নিকটবৰ্তী।

কেৱল বিষয়বস্তুৰ ফালৰপৰাই নহয়, এটা নতুন যুগৰ সূচনাৰ দৃষ্টিকোণৰ ফালৰপৰাও সংস্কৃত সাহিত্যত কল্পসূত্ৰৰ এক বিশিষ্ট স্থান আছে। উক্তৰ বৈদিক যুগত ৰচিত গ্ৰন্থসমূহৰ বৰঙনি যোগায় সূত্ৰ গ্ৰন্থবোৰে। কল্পসূত্ৰৰ ৰচনা কালৰ পিচৰপৰা ভাৰতীয় সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত এক নতুন যুগৰ সূচনা হয়; কল্পসূত্ৰৰ ৰচনাৰ এক বিশেষ উদ্দেশ্য আছিল। বৈদিক সাহিত্য কঠিন, দুৰ্বোধ্য আৰু বহুশ্লক্ষী হোৱা বাবে ইয়াক বোধগম্য কৰা অতি কঠিন। এই জটিলতা নূৰ কবিৰ বাবে বৈদিক বিধিৰ সূত্ৰবোৰ সংক্ষিপ্ত আৰু সহজ ভাষাত লিখিবৰ আৱশ্যক হয়। কম শব্দত বেছি ভাব প্ৰকাশ কৰাটোৱেই সূত্ৰবোৰৰ বিশেষত্ব।

ভাব, ভাষা, বিচাৰশৈলী আৰু ৰচনা বিধানৰ দৃষ্টিকোণৰ ফালৰপৰাও সূত্ৰ-গ্ৰন্থত অনেক পৰিবৰ্তন দৃষ্টিগোচৰ হয়। ভাষাৰ যি ৰূপ বৈদিক সাহিত্যত পোৱা যায়, ভাৰতবিশ্বক আৰু ৰচনা বিধানৰ দৃষ্টিকোণৰ ফালৰপৰা যি ৰচনাশৈলীৰ প্ৰয়োগ বেদৰপৰা আৰম্ভ কৰি উপনিষদলৈ প্ৰৱাহিত আছিল, সূত্ৰগ্ৰন্থৰ ৰচনাৰ পিচত ভাৰ আমূল পৰিবৰ্তন দেখা যায়।

কল্পসূত্ৰৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু হৈছে কৰ্মৰ প্ৰতিপাদন, সংস্কাৰৰ ব্যাখ্যা আৰু যজ্ঞৰ বিধান বৰ্ণনা। যজ্ঞৰ শ্ৰেষ্ঠতা 'যজ্ঞপৰিভাষা সূত্ৰত' প্ৰতিপাদন কৰিছে। ইয়াত দুই প্ৰকাৰ বৈদিক যজ্ঞৰ বিধান আছে—শ্ৰৌত আৰু গৃহ। এই দুইবিধ যজ্ঞৰ ব্যাখ্যা ক্ৰমে শ্ৰৌত সূত্ৰ আৰু গৃহসূত্ৰত বৰ্ণিত আছে। শ্ৰৌত যজ্ঞৰ দুটা ভাগ—সোম সংস্থা আৰু হবিঃ সংস্থা। গৃহযজ্ঞক পাকসংস্থা নামেও জনাজাত। এই যজ্ঞসমূহৰ সাতটাকৈ ভাগ। অগ্নিষ্টোম, অত্যগ্নিষ্টোম, উক্থা বৌভশী,

বাজেয়, অতিবাজ, আশোপমি,—এইকেইটা হবিসংস্থা যজ্ঞ ; সাংযজোত্ৰ, অতিহোত্ৰ, স্থানীপাক, নবযজ্ঞ, বৈশ্বদেব, পিতৃযজ্ঞ আৰু অষ্টকা—এইকেইটা পাকসংস্থা যজ্ঞ । 'যজ্ঞপৰিভাষা সূত্ৰ'ৰ ২২টা সূত্ৰত এই যজ্ঞৰ বিধান, ব্যৱস্থাপন আৰু নিয়মৰ বিতৰ্ক-ভাৱে বৰ্ণনা আছে ।

কল্পসূত্ৰ প্ৰাচীন ভাৰতৰ কৰ্মপৰায়ণ সাহিত্যিক জীৱনৰ পৰিচায়ক গ্ৰন্থ । ইয়াত জীৱনৰ উন্নতিৰ উপায় আৰু সমাজৰ সদব্যৱস্থাৰ বিধি লিখা আছে ।

কল্পসূত্ৰৰ প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগ—শ্ৰোতসূত্ৰ, গৃহসূত্ৰ আৰু ধৰ্মসূত্ৰ । বৰ্তমান ৪০ খন কল্পসূত্ৰ পোৱা গৈছে । ইয়াত ১৪টা শ্ৰোতযজ্ঞ, ৭টা গৃহযজ্ঞ, ৫টা মহাযজ্ঞ আৰু ১৬টা সংস্কাৰ ; সৰ্বমুঠ ৪২টা কৰ্মৰ প্ৰতিপাদন কৰা আছে ।

কল্পসূত্ৰবোৰৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থবোৰৰ বিষয়বস্তু একে । অগ্নিবেদৰ শাখায়ন ব্ৰাহ্মণ ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থৰ বৈশিষ্ট্য বৰ্জিত । ইয়াৰ বেছি ভাগেই সূত্ৰ আকাৰত ৰচিত । সামবেদৰ 'সামবিধান ব্ৰাহ্মণ' সূত্ৰগ্ৰন্থ । ঐতৰেয় আৰণ্যকখন নামত আৰণ্যক হলেও ই সম্পূৰ্ণ সূত্ৰধৰ্মী । কৰ্মকাণ্ডই যেতিয়া সমাজত বিশেষ প্ৰাধান্য লাভ কৰিছিল, তেতিয়া তাৰ বিধি নিয়মবোৰ যাতে সহজে মনত ৰাখিব পৰা হয় তাৰ বাবে সংক্ষেপে সূত্ৰ আকাৰে ৰচনা কৰি এই কল্পসূত্ৰৰ সৃষ্টি কৰে । কল্পসূত্ৰৰ শ্ৰোতযাগাদি বৰ্ণনা কৰা অংশৰ নাম শ্ৰোতসূত্ৰ আৰু গৃহসূত্ৰৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ কৰ্মৰ উপদেশ বৰ্ণনা থকা অংশৰ নাম গৃহসূত্ৰ ।

শ্ৰোত গ্ৰন্থ :—শ্ৰোত গ্ৰন্থত যদিও ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থত বৰ্ণিত কৰ্মকাণ্ড সম্বন্ধীয় বিধানৰ নিৰ্দেশ আছে, তথাপি ই ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থ আৰু বৈদিক সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত নহয় । বৈদিক সাহিত্যত যি যাগ-যজ্ঞৰ বিধান আছে তাৰ সাৰভাগ ইয়াত সংকলিত আছে । শ্ৰোতসূত্ৰত শ্ৰুতি প্ৰতিপাদিত চৈধ্যটা যজ্ঞৰ বিধান বৰ্ণনা কৰা আছে । প্ৰধান শ্ৰোত সূত্ৰবোৰ হ'ল—আশ্বলায়ন, শাখায়ন, মানৱ, বোধায়ন, আপস্তম্ব, হিৰণ্যকেশী, কাত্যায়ন, লাট্যায়ন, ব্ৰাহ্মায়ন, জৈমিনীয় আৰু বেতান ।

গৃহসূত্ৰ :—গৃহসূত্ৰত গাৰ্হস্থ্যজীৱন-বিষয়ক ধাৰ্মিক বিধিৰ বিধান আছে । গৃহসূত্ৰৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ কৰ্মৰ উপদেশ বৰ্ণনা কৰা আছে । গৰ্ভাধানৰপৰা আৰম্ভ কৰি গৃহসূত্ৰৰ আটাইবোৰ সংস্কাৰ, পঞ্চমহাযজ্ঞ, গৃহনিৰ্মাণ, বস্ত্ৰশোধন, পুত্ৰপালন, কৃষি আদি গৃহসূত্ৰত আলোচনা কৰা আছে । যিদৰে বৈদিক যজ্ঞৰ সংখ্যা ১৪টা সেইদৰে গৃহযজ্ঞৰ সংখ্যা ৭টা । যেনে—পিতৃযজ্ঞ, পাৰ্শ্বযজ্ঞ, অষ্টকযজ্ঞ, আৰণ্য-

যজ্ঞ, অৰ্ঘ্যসূত্ৰীকৰণ, আশ্বিনীপীঠাৰ আৰু চৈত্ৰযজ্ঞ । ইয়াৰ উপৰিও আৰু গন্ধ-মহাযজ্ঞ আছে—দেবযজ্ঞ, কৃতযজ্ঞ, পিতৃযজ্ঞ, ব্ৰহ্মযজ্ঞ আৰু মহামুখ্যযজ্ঞ ।

গৃহসূত্ৰত পুস্কৰন, জাতিকৰ্ম, নাৰ্য্যকৰণ, নিষ্কৰ্মণ, উপনয়ন, সযাৰ্ণভটন ; ব্ৰাহ্ম, বৈশ্ব, আৰ্য, প্ৰোজাপাত্য, অহৰ, গাৰ্ভৰ, বাকস, পৈশাচ—এই আঠ প্ৰকাৰৰ বিয়া ; অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়া আৰু সংস্কাৰৰ বিধিবিধান বৰ্ণিত আছে ।

কৌশিক গৃহসূত্ৰত চিকিৎসা তথা দৈনন্দিক বিপত্তি নিৰাৱণৰ মন্ত্ৰও আছে । এই গৃহসূত্ৰৰ এটা মহত্ব এই যে হিন্দুধৰ্মৰ তৎকালীন গাঁৱীয়া জীৱনৰ পৰিকল্পনা আৰু কৰ্মকাণ্ডবিষয়ক বিধানসৰ ওপৰত সমৰ্থন কৰিছে । প্ৰধান গৃহ সূত্ৰকেইখন হ'ল—আখলায়ন, শাৰ্দ্ধায়ন, মানৱ বোধায়ন, আপস্তম্ব, হিৰণ্যকেশী, ভৰদ্বাজ, পাৰশ্বৰ, দ্ৰাঘায়ন, গোড়িল, খাদিৰ আৰু কৌশিক ।

ধৰ্মসূত্ৰ :—বৈয়ক্তিক আৰু পাৰিবাৰিক জীৱনৰ পৰিকল্পনা আৰু আধ্যাত্মিক উন্নতিৰ বাবে গৃহসূত্ৰই যিদৰে ধাৰ্মিক ক্ৰিয়া-কৰ্মৰ বিধান কৰিছে, ধৰ্মসূত্ৰই সেইদৰে সামাজিক জীৱনৰ বীতি-নীতি নিয়ম-প্ৰথাৰ ভিতৰত সমাজৰ পাৰস্পৰিক কৰ্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে । ধৰ্মসূত্ৰত পাৰলৌকিক, সামাজিক, নৈতিক ক্ৰিয়া-কলাপবোৰ প্ৰতিপাদন কৰা আছে ।

ধৰ্মসূত্ৰত সামাজিক আচাৰ-বিচাৰ আৰু বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আছে । ইয়াৰ বাহিৰেও ৰাজ্যশাসন ব্যৱস্থা, আইন-কানুন আদি ধৰ্মসূত্ৰত বৰ্ণিত আছে । ধৰ্মসূত্ৰৰপৰা জনা যায় যে ৰজাসকল আছিল প্ৰজাবৎসল । ৰজা-প্ৰজাৰ ভিতৰত বৰ ভেদাভেদ নাছিল । বৰ্ণিত ধৰ্মসূত্ৰ, মানৱ ধৰ্মসূত্ৰ, বোধায়ন ধৰ্মসূত্ৰ, আপস্তম্ব ধৰ্মসূত্ৰ আৰু গোতম ধৰ্মসূত্ৰ—এই কেইখনেই হ'ল প্ৰধান ধৰ্মসূত্ৰ ।

ৰচনাকাল :—বৈদিক জ্ঞানৰ পৰম্পৰা সুৰক্ষিত কৰিবলৈ আৰু জ্ঞানৰ নব আবিষ্কৃত সৌভৱ গতিবদ্ধ কৰিবলৈ উদ্ভৱ বৈদিক যুগৰ আবিৰ্ভাব হয় আৰু ইয়াৰ আৰম্ভ হয় সূত্ৰগ্ৰন্থত । সূত্ৰগ্ৰন্থৰপৰাই ভূতপুত্ৰৰ ধৰ্মগ্ৰন্থ লিখাৰ আৰম্ভ হয় । পণ্ডিতসকলৰ মতে 'সূত্ৰকাল' আৰম্ভ হয়—বৌদ্ধধৰ্মৰ আবিৰ্ভাবৰ লগে লগে নাইবা ইয়াৰ কিছুকাল পূৰ্বে । ইয়াৰপৰা এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে সূত্ৰ সাহিত্য ৬০০-৩০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বৰপৰা ২৮০ খ্ৰীঃ পূৰ্বৰ ভিতৰত ৰচিত ।

পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰপৰা কল্পসূত্ৰ লক্ষ্যে এটা নতুন কথা পৰিলক্ষিত হয় ।

অষ্টাধ্যায়ীৰ এটা সূত্ৰত অকল কল্পসূত্ৰৰ নামেই উল্লেখ কৰা নাই, ইয়াৰ প্ৰাচীন আৰু নতুন দুয়োটা ভাগৰ উল্লেখো কৰিছে।

কাশিকাকাৰে প্ৰাচীন কল্পৰ শ্ৰেণীত পৈতৃ, ভবা অকলসুৰাৰ আৰু নতুন কল্পৰ শ্ৰেণীত আশ্বকৰৰ উল্লেখ কৰিছে। সুমাবিল ভট্টৰ ‘অকল পৰাশৰ শাখাভাষ্য’ত কল্পৰূপস্বায়ং’ৰূপৰা কাশিকাকাৰৰ কথাৰ প্ৰাধানিকতা নিহত। বোঁধায়ন যোঁত সূত্ৰটো এক ‘পৈতৃলায়নি’ ব্ৰাহ্মণ উল্লেখ আছে। পানিনিৰ আন এটা সূত্ৰত ‘কান্তপ’ আৰু ‘কৌশিক’ গ্ৰন্থৰ উল্লেখ আছে। কাভ্যায়নকৃত ‘মহাভাষ্য ব্যাক্তিক’ত ‘কান্তপ’ আৰু ‘কৌশিক’ কল্পসূত্ৰৰ প্ৰাধানিকতাৰ সমৰ্থন আছে।

গৃহপতি শৌনিক পানিনিৰ সমকালীন নাইবা কিছু আগৰ আছিল। শৌনিকৰ আখ্যায়ন নামে এজন শিষ্য আছিল। এওঁ আখ্যায়ন আৰু গৃহসূত্ৰৰ প্ৰবচন কৰে। শৌনিকৰ আন এজন শিষ্য আছিল কাভ্যায়ন। এওঁ কাভ্যায়ন শ্ৰেণীত আৰু গৃহসূত্ৰ বচনা কৰে।

কল্পসূত্ৰৰ বচনা হয় ঋষি আশ্বকৰ। পানিনিয়ে ‘অষ্টাধ্যায়ী’ত ধৰ্মসূত্ৰকৰ্মৰ এটা চৰণৰ উল্লেখ কৰিছে। এই সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰি স্পষ্টভাৱে ভাষ্যকাৰ পণ্ডিতসকলে কাঠক, কালাপক, মৌদক, পৈতৃলাদ আৰু আশ্বকৰ নামক প্ৰাচীন ধৰ্মসূত্ৰৰ উল্লেখ কৰে। সম্প্ৰতি এই ধৰ্মসূত্ৰ কেইখন লুপ্ত হৈছে যদিও ইয়াৰ বচনাকাল ৭০০ খ্ৰীঃ পূঃ। ধৰ্মসূত্ৰত গৌতম, বোঁধায়ন, আপস্তম্ব আৰু বশিষ্ঠৰ নাম প্ৰসিদ্ধ। ধৰ্মসূত্ৰৰ বচনাকাল লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য আছে। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে গৌতমৰ কাল আছিল ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ। বোঁধায়নও প্ৰায় সম-সাময়িক। ডঃ জে. জী. বুলবে ১৮৭১ খ্ৰীঃত ‘আপস্তম্ব সূত্ৰ’ৰ সম্পাদন কৰি ইয়াৰ বচনাকাল ৪০০ খ্ৰীঃ পূঃ বুলি কৈছে। ব্ৰহ্মীবিদ্যলকলৰ মতে বশিষ্ঠ, গৌতম আৰু আপস্তম্বৰ পিচত। বোঁধায়ন আৰু আপস্তম্ব দুয়ো দাক্ষিণাত্যৰ আৰু বশিষ্ঠ উত্তৰ ভাৰতৰ আছিল। এই ধৰ্মসূত্ৰকাৰসকলৰ সূত্ৰগ্ৰন্থৰ অতিৰিক্ত এক মহত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ ‘মানৱধৰ্ম সূত্ৰ’ৰও উল্লেখ থকা পোৱা যায়। বৰ্তমান অৱস্থাত ই হুত্ৰাপ্য। ডঃ জোঁলীৰ মতে ‘গৌতম ধৰ্মসূত্ৰ’ সূত্ৰগ্ৰন্থৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰাচীন। ইয়াৰ বচনাকাল ৬০০ বা ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ বুলি নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। ইয়াৰ পিচত ডঃ জোঁলী ‘বোঁধায়ন সূত্ৰ’ৰ বচনাকাল বুলি কয়। ‘আপস্তম্ব সূত্ৰ’ৰ বচনাকাল লগতে এওঁ ‘বুলব’ লগত একত্ৰত হৈ ৫০০ বা ৪০০ খ্ৰীঃ পূঃ বুলি কৈছে। ‘বশিষ্ঠ সূত্ৰ’ একেবাৰে শেষত হোৱা বুলি এওঁ মতপোষণ কৰে।

ডঃ জৱনমালাৰ মতে 'গৌতম ধৰ্মসূত্ৰ'ৰ ৰচনাকাল ৩৫০—৩০০ খ্ৰীঃ পূঃৰ ভিতৰত।

'পাৰশ্বৰ গৃহসূত্ৰ' আৰু 'বৌদ্ধায়ন ধৰ্মসূত্ৰ'ৰ ৰচনাকাল ১০০ খ্ৰীঃ পূঃ। 'আপস্তম্ব'ৰ ৰচনাকাল লম্বা এওঁ ডঃ জোঁলীৰ লগত একমত। বৌদ্ধায়ন আৰু আপস্তম্ব দুয়ো ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃৰ। দুয়ো জ্যোতিষ, গৃহ ধৰ্ম আৰু শুক্লসূত্ৰবোৰ ৰচনা কৰে। সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিত বুলিব মতে বৌদ্ধায়নৰ কাল আপস্তম্বতকৈ দুই শ বছৰ আগৰ। এই ফালৰপৰা 'আপস্তম্ব ধৰ্মসূত্ৰ'ৰ ৰচনাকাল ৩০০ খ্ৰীঃ পূঃ আৰু বৌদ্ধায়ন ধৰ্মসূত্ৰৰ ৰচনাকাল ৪০০ বা ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃৰ। ভাৰতীয় বুৰঞ্জীবিদ ডিলক আদিয়ে সূত্ৰগ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল ইয়াৰো আগত বুলি কয়।

চিন্তামণি বিনায়ক বৈষ্ণৱ ইয়াৰ ৰচনাকাল ১৩০০ খ্ৰীঃ পূঃ বুলি মতামত দিয়ে। ডঃ গোবিন্দ প্ৰসাদৰ মতে বৌদ্ধায়ন জ্যোতিষসূত্ৰৰ সময়ত 'জ্যোতিষ' আৰু 'কৃত্তিকা' একে দিশত উদয় হৈছিল। ইয়াৰপৰা অনুমান হয় যে 'বৌদ্ধায়ন জ্যোতিষসূত্ৰ'ৰ ৰচনাকাল প্ৰায় ১৩০০ খ্ৰীঃ পূঃত। কিন্তু সূত্ৰগ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল ইমান প্ৰাচীন নহয় খুঁজি বহুত পণ্ডিতে কয়।

ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ

ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত হিন্দুধৰ্মৰ আদি প্ৰবাহ আৰু ধৰ্মৰ অতি প্ৰাচীন ব্যাখ্যান থকা হেতু মানৱ-জাতিৰ প্ৰথম ধৰ্ম গ্ৰন্থ বুলিব পাৰি। ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ বেদৰ সমকক্ষ আৰু সমকালীন বুলি ধৰা হয়। বেদভাস্কৰ্য্যৰ আপস্তম্ব ঋষিৰ মতে মন্ত্ৰ-সংহিতাবোৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থবোৰ উভয়েই বেদ। কাৰণ সংহিতা গ্ৰন্থ আৰু ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ উভয়ে যজ্ঞৰ প্ৰমাণ স্বৰূপ। "মন্ত্ৰ ব্ৰাহ্মণো যজ্ঞস্তা প্ৰমাণম্।" আপস্তম্ব ঋষিৰ এই বাক্যৰপৰা জনা যায় যে বেদমন্ত্ৰৰ স্থিতি ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ বাহিৰে আন একো নহয়। বৈদিক সংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থক বেদ বুলি অভিহিত কৰা গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত সূত্ৰ গ্ৰন্থ, মীমাংসা গ্ৰন্থ, বেদান্ত গ্ৰন্থ বাৰ্তিক গ্ৰন্থ আৰু স্মৃতি গ্ৰন্থসমূহেই প্ৰধান।

ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়বস্তু হৈছে যজ্ঞৰ প্ৰতিপাদন আৰু ইয়াৰ বিধি ব্যাখ্যা। "নতপথ ব্ৰাহ্মণত" যজ্ঞক প্ৰজাপতি আৰু প্ৰজাপতিক ব্ৰহ্ম বোলা হৈছে : এৰ হৈ প্ৰত্যক্ষ যজ্ঞো যো প্ৰজাপতি।" ব্ৰহ্ম অৰ্থাৎ যজ্ঞবিষয়ক প্ৰতিপাদক গ্ৰন্থ হোৱা বাবে ইয়াক 'ব্ৰাহ্মণ' বোলা হয়।

বিষয়বস্তুৰ কালবৰণৰা ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ চাৰিভাগত বিভক্ত—বিধিভাগ, অৰ্থবাদ ভাগ, উপনিষদ ভাগ আৰু আখ্যান ভাগ। বিধিভাগত ম্যাত্তঃ কৰ্মকাণ্ড সৰ্বস্বীয় বিধানৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰ লগতে বেদমন্ত্ৰৰ অৰ্থ মীমাংসা আৰু বৈদিক শব্দৰ নিশ্চয়িও প্ৰথম ভাগৰ বিষয়। দ্বিতীয় অৰ্থবাদ ভাগত প্ৰবোচনাত্মক বিষয় বৰ্ণিত আছে। যজ্ঞবিধি জানিবৰ বাবে অৰ্থবাদক বুজাব আৱশ্যক। যজ্ঞৰ বিধান উল্লেখ থকা অৰ্থবাদক নিৰ্দেশ বাক্য বোলে। কি যজ্ঞ কৰিলে কি ফল পায়, কি যজ্ঞৰ বাবে কি বিধিৰ আৱশ্যক এই সকলোবোৰৰ নিৰ্দেশ অৰ্থবাদ ভাগত বৰ্ণিত আছে। মীমাংসাকাৰ মহৰ্ষি জৈমিনিয়ে অৰ্থবাদক তিনিভাগত বিভক্ত কৰিছে। যেনে—গুণবাদ, অহুৰ্বাদ আৰু ভূতাত্মহুৰ্বাদ। ভূতাত্মহুৰ্বাদক আকৌ সাত ভাগত বিভক্ত কৰিছে—হুতাত্মহুৰ্বাদ, কলাত্মহুৰ্বাদ, সিদ্ধাত্মহুৰ্বাদ, নিৰ্বৰ্বহুৰ্বাদ, পৰকৃতি, পুৰাকল্প আৰু মন্ত্ৰ। বিধিৰ অহুৰ্বাদ আৰু নিষেধৰ নিশ্কা কৰা ব্যাখ্যাৰূপীয়েই অৰ্থবাদ।

ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ তৃতীয় উপনিষদ ভাগত ব্ৰহ্মত্বৰ বিষয় বিচাৰ কৰিছে। চতুৰ্থ আখ্যান ভাগত প্ৰাচীন ঋষিসকলৰ যংশ, আচাৰ্য্যসকলৰ যংশ আৰু ৰাজবংশৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে। ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য এই যে, ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰপৰা হিন্দুসকলৰ সামাজিক, ধাৰ্মিক আৰু নৈতিক জীৱন বিকাশৰ পৰম্পৰাৰ বাবে ইয়াত অহুসন্ধানোপযোগী অপৰ্য্যাপ্ত প্ৰামাণিক সামগ্ৰী সিঁচৰিত হৈ আছে।

ঋগ্বেদ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ :—প্ৰত্যেক বেদৰ ব্ৰাহ্মণ বেলেগ বেলেগ। ঋগ্বেদ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থ দুখন—ঐতৰেয় আৰু কোষীতকী। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত ৪০টা অধ্যায়। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণখন ‘ইতৰা’ নামৰ এক শূদ্ৰা দাসীৰ পুতেক মহীদাসৰ ৰচনা বুলি জনা যায়। এই ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ শেষৰ দহ অধ্যায়ৰ লগত আগৰ ত্ৰিশ অধ্যায়ৰ তুলনা কৰি পাৰম্পৰিক ভিন্নতাৰ বাবে কিছুমান পণ্ডিতে ইয়াক বহুতো ব্যক্তিৰ দ্বাৰা ৰচিত বুলি অহুমান কৰে। এই দহ অধ্যায় ঐতিহাসিক আখ্যানেৰে ভৰপূৰ। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ মুখ্য দেহতা ৩৩ জন, তাৰ ভিতৰত ইন্দ্ৰই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ।

ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ ৰচনাকাল :—ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে ডঃ জয়স্বালে কয় যে, “এই বৈদিক ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল প্ৰায় ১০০০ খ্ৰীঃ পূঃ। ইয়াৰ শেষৰ ফালে ৰজা পৰীক্ষিতৰ পুত্ৰ ৰজা অনুমেজয়লৈকে উল্লেখ আছে। ইয়াত দিয়া উক্ত-সুকসকলৰ ইতিহাসৰপৰাও এইটো ধাৰণা হয় যে, ইয়াৰ ৰচনাকাল অতি প্ৰাচীন।

গোবিন্দচাৰী আৰু সাধনাচাৰীৰ ঐভৱেৰ ব্ৰাহ্মণৰ ওপৰত প্ৰামাণিক ভাৱ আছে। সম্প্ৰতি সাৱণ ভাৱৰ চাৰিটা সম্পাদিত সংস্কৰণ পোতা যায়। বাৰ্চিম হাগে পোনপ্ৰথমে ১৮৬৩ খ্ৰীঃ ইংৰাজী অলুবাৰদৰ মৈতে সম্পাদন কৰি প্ৰকাশ কৰে। দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ সম্পাদন ১৮৭২ খ্ৰীঃ খুৰ্জেৰ আউফৰেইনে, তৃতীয় সংস্কৰণ ১৮৯৬ খ্ৰীঃ পণ্ডিত কাৰ্শিনাথ শাস্ত্ৰী আৰু চতুৰ্থ সংস্কৰণ এ. বি. কীথে সম্পাদিত কৰে।

ঋক্বেদ সংহিতাৰ আনখন ব্ৰাহ্মণৰ নাম কোবীতকী বা শাখ্যায়ন। ইয়াৰ ৫০টা অধ্যায়। যজ্ঞৰ স্বেচ্ছতা তথা শাস্ত্ৰীয় বাধ্যৰ বিস্তৃতি প্ৰতিপাদন কৰাই ইয়াৰ বিষয়। কুবীতকী ঋষিৰ পুত্ৰ কোবীতক এই ব্ৰাহ্মণৰ মূখ্য উপদেষ্টা। কোবীতকী ব্ৰাহ্মণৰ ওপৰত মাধৱৰ পুতেক বিনায়ক পণ্ডিতৰ প্ৰামাণিক ভাৱ আছে। সম্প্ৰতি ইয়াৰ দুটা প্ৰকাশিত সংস্কৰণ পোতা যায়। প্ৰথম সংস্কৰণৰ সম্পাদক লিন্দনৰ আৰু দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ সম্পাদক কীথ। ১৮৮৭ খ্ৰীঃ আৰু ১৯২০ খ্ৰীঃ ক্ৰমে দুয়োটা সংস্কৰণ প্ৰকাশ পায়।

এই দুয়োখন ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ সমান ধৰ্ম-কৰ্ম আৰু পাৰম্পৰিক ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ থাকিলেও স্থানভেদে বিৰোধ বিচাৰৰ প্ৰতিপাদন হয়। ভুলনাস্থক দৃষ্টিৰপৰা এই দুয়োখনত পোতা যায় যে কোবীতকীত বিষয় প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ যি ক্ষমতা বিদ্যমান, তাক ঐভৱেৰ ব্ৰাহ্মণত দেখুৱা নাই। দুয়োখনত ঐতিহাসিক, ভৌগোলিক আৰু বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিৰপৰা উপযোগী শোধপূৰ্ণ সামগ্ৰী বিদ্যমান। ইয়াত আখ্যান, অভিযজ্ঞ, গাথা আৰু কি মন্ত্ৰৰ, কি সময়ত, কি বিধিৰ দ্বাৰা আবিৰ্ভাব হৈছে তাক কাৰিকাবপৰা জনা যায়।

যজুৰ্বেদ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ :- কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ নাম মৈত্ৰায়ণী, কাঠক আৰু তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণ। তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণৰ ওপৰত সাৱণাচাৰ্য আৰু ভাৰদ্বাচাৰ্যৰ প্ৰামাণিক ভাৱ আছে। ইয়াৰ ১৮২১ খ্ৰীঃ পুণাবৰপৰা আৰু ১৮২০ খ্ৰীঃ কলিকতাৰপৰা ক্ৰমে দুটা সংস্কৰণ প্ৰকাশ পায়। তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণৰ তিনিটা ভাগ, ২৫টা প্ৰপাঠক আৰু ৩০৮টা অলুবাৰ আছে। ইয়াত পুৰুষমেধ, চতুৰ্ণ, চতুৰ্ভিষ আশ্ৰমৰ ব্যৱস্থা আৰু ইয়াৰ কৰ্ত্তব্যৰ কথা বহুসভাৱে প্ৰতিপাদন কৰা আছে।

কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ ব্ৰাহ্মণৰ নাম 'শতপথ ব্ৰাহ্মণ'। ইয়াত এশ অধ্যায় থকা বাবেই ইয়াৰ নাম শতপথ। ইয়াত ১৪টা কাণ্ড আছে। হবিষাৰী, সাৱন আৰু কবীজ্ৰই

‘শতপথ’ ব্ৰাহ্মণৰ জনসংখ্যা তালি দিছে। এই ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা অনুসৰি টীকাও লিখা আছে। শতপথ ব্ৰাহ্মণত ৮ জন বহু, ১১ জন কন, ১২টা আদিভা, ১ খন আকাশ আৰু ১ খন পৃথিৱী, মুঠ ৩৩টা দেৱতাৰ উল্লেখ আছে।

১৮৫৫ খ্ৰীঃত বেবৰ চাহাবে সায়নভাৰত, হৰিবাৰী ভাৰত আৰু গঙ্গাচাৰ্য্য টীকাৰ সৈতে শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ এক স্থল-পাৰিত সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে।

শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ ঐতিহাসিক মূল্য যথেষ্ট। শতপথ ব্ৰাহ্মণত বাৰ হেজাৰ বহু, আঠহেজাৰ বহু আৰু চাৰি হেজাৰ সাম আছে।

মহাভাৰতৰ অনেক উপাখ্যানৰ মূল এই ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ। বায়ব কথা, কল্প-স্থপাৰ যুদ্ধকথা, পুৰণ-উৰ্বশীৰ প্ৰেমাখ্যান আৰু অধিনীকুমাৰৰ কথাৰ বাহিৰেও আৰু কিছুমান ঐতিহাসিক মহত্বৰ প্ৰাচীনতম উল্লেখ এই গ্ৰন্থত পোৱা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ কাব্য, নাটক আৰু চম্প্ৰ প্ৰভৃতি অনেক গ্ৰন্থৰ নিৰ্মাণ-দৃষ্ট শতপথ ব্ৰাহ্মণত বিদ্যমান।

‘পাৰ্বতী’ আৰু ‘ভিলকৰ’ মতে ‘শতপথ ব্ৰাহ্মণ’ৰ ৰচনাকাল ২৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ। কিন্তু জ্যোতিৰ্বিদ শ্ৰীশঙ্কৰ বাসকৰ দীক্ষিতৰ মতে ইয়াৰ ৰচনাকাল ৩১০০ পৰ্যন্ত আগত।

সামবেদৰ সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ :- সামবেদৰ কোথুমীয় সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ ৪০ অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াৰ ব্ৰাহ্মণ পাঁচখন : পঞ্চবিংশ ব্ৰাহ্মণ বা তাত্ত্ব ব্ৰাহ্মণ, বড়বিংশ ব্ৰাহ্মণ, অদ্ভুত ব্ৰাহ্মণ, মন্ত্ৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু ছান্দোগ্য ব্ৰাহ্মণ। প্ৰথম পটিল অধ্যায়ক ‘পঞ্চবিংশ ব্ৰাহ্মণ’, ২১-ৰ পৰা ৩০-লৈ এই ছয় অধ্যায়ক ‘বড়বিংশ ব্ৰাহ্মণ’, ৩০ অধ্যায়ৰ শেষভাগ ‘অদ্ভুত ব্ৰাহ্মণ’, ৩১ আৰু ৩২ অধ্যায়ক ‘মন্ত্ৰ ব্ৰাহ্মণ’ আৰু শেষৰ আঠ অধ্যায়ক ‘ছান্দোগ্য ব্ৰাহ্মণ’ বোলে। ছান্দোগ্য ব্ৰাহ্মণৰ এক অংশ দৈৱত ব্ৰাহ্মণ নামেৰেও প্ৰচলিত।

সামবেদৰ জৈমিনীয় সংহিতাৰ ব্ৰাহ্মণ-দুখন জৈমিনীয় ব্ৰাহ্মণ আৰু জৈমিনীয় উপনিষদ ব্ৰাহ্মণ। এই ব্ৰাহ্মণ দুখনক ক্ৰমে আৰ্বেয় ব্ৰাহ্মণ আৰু ছান্দোগ্য ব্ৰাহ্মণও বোলা হয়।

সামবেদৰ ব্ৰাহ্মণ আঠভাগত প্ৰকাশিত হৈছে। আটাইবোৰৰে সায়নচাৰ্য্যৰ ভাৱ আছে। ১৮৭৪ খ্ৰীঃত সায়নৰ ভাৱৰ সৈতে এ. চি. বেদান্তবাৰীশে ‘তাত্ত্ব ব্ৰাহ্মণ’ কলিকতাৰপৰা প্ৰকাশ কৰে। ‘বড় বিংশ’ ব্ৰাহ্মণখন কে. ক্লেভ আৰু এছ. এছ. এল্টিংগে ক্লেভে ১৮৩৪ আৰু ১৮০৮ খ্ৰীঃত আৰু সত্যব্ৰত সামন্তৰীয়ে

১৮২০ খ্ৰীঃত 'মহাভাৰত'খন প্ৰকাশ কৰে। ১৮২৮ খ্ৰীঃত 'অদ্ভুত ভাৰত'খন হেবৰ চাহাবে বাৰ্জিনত প্ৰকাশ কৰে। ১৮৮২ খ্ৰীঃত ও. বোটিলিক চাহাবে ছান্দোগ্য উপনিষদ ভাৰত প্ৰকাশ কৰে। 'দ্বৈবত ভাৰত'খন ১৮৭৩ খ্ৰীঃত কৰ্ণেল চাহাবে আৰু আন এটা সংস্কৰণ সঁজাবত সামঞ্জস্যৰীয়ে প্ৰকাশ কৰে। কৰ্ণেল চাহাবে ১৮৭৬ খ্ৰীঃত 'আৰ্য্যেৰ ভাৰত'খনো প্ৰকাশ কৰে। কৈলঙ চাহাবেও আৰ্য্যেৰ ভাৰতখন এটা সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে। 'বংশ ভাৰত'খন বাংলা অম্বুদাৰ সৈতে সামঞ্জস্যৰীয়ে আৰু ইয়াৰ আন এটা সংস্কৰণ হেবৰ চাহাবে আৰু তৃতীয় সংস্কৰণ ১৮৭৩ খ্ৰীঃত কৰ্ণেল চাহাবে প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। কৰ্ণেল চাহাবে আকো 'সংহিতা উপনিষদ'খন ১৮৭৭ খ্ৰীঃত আৰু 'সামবিশদান ভাৰত'খন ১৮৭৩ খ্ৰীঃত স্মাৰণভাৰত সৈতে প্ৰকাশ কৰে।

কৰ্ণেল চাহাবে ১৮৭৮ খ্ৰীঃত 'জৈমিনীয় আৰ্য্যেৰ ভাৰত'খন আৰু ১২২১ খ্ৰীঃত এচ. এটলে 'জৈমিনীয় উপনিষদ ভাৰত'খন প্ৰকাশ কৰে। কৈলঙ চাহাবে 'জৈমিনীয় আৰ্য্যেৰ' ভাৰতখনৰ 'ভাট' ভাষাত এটা সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়।

অৰ্থৰ্থবেদ সংহিতাৰ ভাৰত :—অৰ্থৰ্থবেদ সংহিতাৰ ভাৰত গ্ৰন্থখন হৈছে 'গোপথ ভাৰত'। ই দুই খণ্ড আৰু ১১ অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰথম খণ্ডত পাঁচ অধ্যায় আৰু দ্বিতীয় খণ্ডত ছয় অধ্যায়। আচলতে 'গোপথ ভাৰত' বেদান্ত শ্ৰেণীত গ্ৰন্থ। ইয়াৰ কিছু অংশ 'শতপথ' আৰু 'ভাণ্ড্য'ৰ পৰা উদ্ধৃত আৰু কিছু অংশ বহুদিন পিছত বচনা হোৱা।

ভাৰত গ্ৰন্থৰ প্ৰয়োজনীয়তা :—ভাৰত গ্ৰন্থত এপিনে সংসাৰিক ক্ৰিয়া-কলাপৰ বৰ্ণনা আৰু আনপিনে আধ্যাত্মিক বিষয়ৰ গভীৰ পৰ্যালোচনা সন্নিহিত আছে। সেইবাবেই বৈদিক সাহিত্যৰ ভাৰত গ্ৰন্থসমূহ অধ্যয়নৰ ফালে পণ্ডিত-সকলে মনোনিবেশ কৰি গভীৰ জ্ঞানভাণ্ডাৰ সঞ্চিত কৰে। পান্চাত্যৰ পণ্ডিতসকলে অক্লান্ত পৰিশ্ৰম কৰি ভাৰত গ্ৰন্থসমূহ সমগ্ৰ বিশ্বতে প্ৰকাশ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। তাৰত এই বিদেশী পণ্ডিতসকলৰ ওচৰত চিৰদিন ধৰি।

"যজ্ঞো বৈ শ্ৰেষ্ঠতম কৰ্ম"—ভাৰত গ্ৰন্থত যজ্ঞ শ্ৰেষ্ঠতম কৰ্ম বুলি কৈছে ; লগতে ইয়াকো বৰ্ণনা কৰিছে যে যজ্ঞ কৰ্ত্তাৰূপে সকলো পাপৰপৰা বিমুক্ত হয়। যজ্ঞ কৰাৰপৰা বৈয়ক্তিক আত্মোদ্ধাৰৰ বাহিৰেও সামাজিক কল্যাণো হয়। যজ্ঞৰ হোমৰ ধোঁৱা আকাশত ব্যাপী গৈ সূৰ্য্যৰ ওচৰ পায় গৈ আৰু দেখিব লগত মিলি

বৰযুগৰূপে ধৰাভঙ্গ্য পৰে। বৰযুগবৰণা অস্ত উৎপন্ন হয় আৰু ধন-দাঁত সন্দৰ্ভ বৃদ্ধি হৈ প্ৰজাসকলে স্বৰ্গেৰে জীৱন যাপন কৰে। হবিবৰণা দেৱতাসকল হুগ্ৰপন্ন হয় আৰু প্ৰজাসকলৰ কল্যাণ সাধন কৰে। বৰযুগবৰণা ঐহিক বিপত্তিও নাশ হয় আৰু যাহুহ অন্ধ-বৰণৰ অসীম কষ্টকল্যাণও মুক্তি পায়।

ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থই সভ্যৰ মহিমাৰ জয়গান গাইছে। ইয়াতে স্পষ্টভাৱে কোৱা আছে, যি বিখ্যা কৰা তেওঁ নিজৰ পৰিত্ৰতা নষ্ট কৰি নিজৰেই অনিষ্ট সাধন কৰে। আৰ্যাসকলৰ মনত ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ সাক্ষাৎ দেৱতা স্বৰূপ। সেইবাবেই তেওঁলোকে ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থক 'প্ৰাণ সৰ্বস্ব' ৰূপত পূজা কৰে। ইয়াত প্ৰাচীন ভাৰতৰ জ্ঞান-বিজ্ঞান একেলগে সন্নিবিষ্ট কৰা আছে। আৰ্যাসকলৰ ভাৱ, সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ ব্যাপক সাহিত্যৰ সূত্ৰও ইয়াত সুৰক্ষিত আছে।

দ্বিতীয় অধ্যায়

মহাকাব্যৰ উৎস

মহাকাব্যৰ পাতনি কেতিয়া, কোন কালছোৱাত, কেনেকুৱা পৰিবেশৰ মাজত আৰম্ভ হয়, তাক ঠিংগাকৈ কোৱা যদিও সহজ নহয়, তথাপি পণ্ডিতসকলে কব বিচাৰে যে মহাকাব্যৰ সূত্ৰপাত হয় প্ৰাচীন বৈদিক সাহিত্যসমূহতেই। বৃহদ্ভেদৰতাৰ বচক ঋষি শৌনকে ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰবোৰক কেইবা শ্ৰেণীতো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে যদিও তাৰ ভিতৰত সংবাদ সূক্ত, আখ্যান সূক্ত, দানস্তুতি আৰু নাৰাশংসীয়েই লেখত লবলগীয়া। ঋগ্বেদৰ এই চাৰিপ্ৰকাৰৰ মন্ত্ৰসমূহ আৰু অথৰ্ববেদৰ কৃষ্ণাপ সূত্ৰবোৰেই মহাকাব্যৰ বীজ স্বৰূপ। বিশেষকৈ সংবাদ সূক্তবোৰ পৰবৰ্তীকালৰ নাট্যকাব্যৰ আৰু আন আন মহাকাব্যৰ আদি ৰূপ। মহাভাৰতখন ভাস্কৰ চালি-জাৰি চালে দেখা যায়, ই বাহ্যিক গঠনৰ ফালৰপৰা নাটক আৰু ভিতৰত বৰ্ণিত বিষয়বস্তুৰ ফালৰপৰা কাব্য। ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যবোৰৰ ভিতৰত আখ্যান, উপাখ্যান, ইতিহাস, পুৰাণ, গাথা, শ্লোক, নাৰাশংসী প্ৰভৃতি বিভিন্ন ধৰণৰ ৰচনাশৈলীৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। বৈদিককালত শ্ৰোত আৰু গৃহ অনুষ্ঠানবোৰত এনেকুৱা ধৰণৰ কাহিনী বা আখ্যান শুনাটো ধৰ্মানুষ্ঠানৰ এটা প্ৰধান অঙ্গৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছিল। মহাভাৰতত পোৱা যায় যে ৰজা দ্ৰুমতসেনে ৰাম, নল আদি ৰজাসকলৰ কাহিনী শুনি মনত সাধুনা লভিছিল। তদুপৰি মহাভাৰতৰ পাত লুতিয়াই চালে দেখা যায় ইয়াত দিব্যকথা, আখ্যান, উপাখ্যান আদিৰ উল্লেখ আছে। বৈদিক যুগৰ শেষৰ পিনে ৰচিত স্বৰ্ণপাখ্যান, ৰুক্ম আদি প্ৰাচীন কাহিনীৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচিত আৰু ইয়েই মহাকাব্যৰ আদিৰূপ।

বৈদিক যুগত সমাজৰ মাজত এনে কিছুমান ধাৰণা আছিল যে ইতিহাস, পুৰাণ আদি পাঠ কৰিলে দেৱতাসকল প্ৰসন্ন হয়। পুৰাণসমূহ নকল কৰি দান কৰা জন মহাপুৰুষান হয় বুলি পুৰাণসমূহত উল্লেখ আছে। সেইবাবেই সম্ভৱ ইতিহাস আৰু পুৰাণক 'পঞ্চম বেদ' নামেৰে নামাকৰণ কৰা হৈছে। ইতিহাস নাইবা পুৰাণৰ ভেটিয়েই বামাৰণ আৰু মহাভাৰতৰ সৃষ্টি।

মহাকাব্যৰ স্বৰূপ : “বসন্তক কাক্য কাব্যম্” অৰ্থাৎ বসন্তক কাক্যই কাব্য । বসন্তৰ কাক্য বুলিলে গম্ভ আৰু গম্ভ দুয়োটাই কাব্যৰ অন্তৰ্গত । দৃশ্য আৰু শব্দ, ভেদে কাব্য দৃশ্য আৰু শব্দ এই দুইশ্ৰেণীত বিভক্ত । শব্দ কাব্য আকৌ তিনিটা ভাগত বিভক্ত—পদ, গম্ভ আৰু চম্পু । পদ কাব্য আকৌ তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত—মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য আৰু মুক্ত কাব্য ।

বায়ণ আৰু মহাভাৰতেই প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্য জগতৰ আদি মহাকাব্য । এই মহাকাব্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ সাহিত্য দৰ্পণ, ভাৰতৰ ‘কাব্যালংকাৰ’, আৰু বজা ভাষ্যৰ ‘সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ’, অম্বিপুৰাণ আদি গ্ৰন্থসমূহত মহাকাব্যৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিস্তৃত আলোচনা কৰা দেখা যায় ।

বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ সাহিত্যদৰ্পণৰ মতে কাব্যৰ লক্ষণ উল্লিখিত দ্বিধা ধৰণৰ :

সৰ্গবন্ধো মহাকাব্যঃ তত্রৈকো নায়কঃ সূৰ্যঃ ।

সংলঃ কত্ৰিয়ো বাপি ধীৰোদাত্ত গুণাবিতঃ ॥

একবংশভবাঃ জুগাঃ কুলজা বহুবোহপি বা ।

প্ৰজাববীৰশাস্তানামেকোহঙ্গীৰস ইন্দ্ৰতে ॥

অকানি সৰ্বেহপি বসঃ সৰ্বেনাট কসঙ্কয়ঃ ।

ইতিহাসোক্তং বৃত্তমন্তৰা সঙ্কনাঙ্কয়ম্ ॥

চত্বাৰস্তশ্চ বৰ্গান্তেধেকঞ্চ ফলং ভবেৎ ।

আদৌ নমস্ক্ৰিয়ানীৰ্বা বস্তনিৰ্দেশ এব বা ।

কচিল্লিঙ্গা থলাদীনাং সত্যঞ্চ গুণকীৰ্ত্তনম্ ।

একবৃত্তময়ৈঃ পঠৈৰহসানেহম্ভবৃটকৈঃ ॥

নাতিস্বজাঃ নাতিদীৰ্ঘাঃ সৰ্গা অটোথিকা ইহ ।

নানাবৃত্তময়ঃ কাপি সৰ্গঃ কল্চন দৃশ্যতে ॥

সৰ্গান্তে ভাবিসৰ্গশ্চ কথায়্যঃ সূচনং ভবেৎ ।

সঙ্ঘাতশ্চোদ্ভবজনীপ্ৰদোবধাস্তবাসবাঃ ॥

প্ৰাথমধ্যাহ্নমুগ্ৰাটৈশলভূৰন সাগবাঃ ।

সঙ্কোগবিপ্ৰলভৌ চ মুনিসৰ্গ পুৰাধৰাঃ ।

বণপ্ৰয়াপোপমন-মন্ত্ৰপুৰোদয়াদয়ঃ ।

বৰ্ণনীয়াঃ যথাযোগং সালোপাকা অমীহ ॥

উক্ত শ্লোকবৰ্ণনা এইটো বুজা যায়, মহাকাব্য হ'বলৈ হলে পদকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ বৃদ্ধী—৪

‘সৰ্গবিন্ধ্যাক্ষক’ হ’ব লাগে। মহাকাব্যৰ সৰ্গসমূহ বেছি দীঘল নাইবা বেছি চুটিও হ’ব নালাগে। সাধাৰণতে, আঠবপৰা ত্ৰিশলৈ সৰ্গ থাকিব লাগে। অৱশ্যে ইয়াৰ ব্যতিক্ৰমো হোৱা দেখা যায়। প্ৰতি সৰ্গৰ প্লোক সংখ্যা হ’ব লাগে ত্ৰিশবপৰা দুইশলৈকে। প্ৰত্যেক সৰ্গৰ শেষত দুটা বা তিনিটা স্তম্ভ বেলেগ ছন্দৰ হ’ব পাৰে। ইয়াত এজন নায়কৰ চৰিত্ৰ বিশেষভাৱে অঙ্কিত হ’ব লাগিব। ভেষ্ঠ দেহতা, সংবংশজাত বা ক্ষত্ৰিয় হ’ব লাগে। নায়কজন হ’ব লাগিব বীৰ আৰু ধীৰোদাস্ত গুণসম্পন্ন। কেতিয়াবা একে ৰাজবংশৰ বহুতো ৰজাৰ কথাও থাকিব পাৰে।

বসবোৰৰ ভিতৰত শৃংখাৰ, বীৰ, শাস্ত ৰসৰ যিকোনো এবিধ ৰস মহাকাব্যত প্ৰধান আৰু আনবোৰ ৰস অলপ হিচাপে ব্যৱহাৰ হ’ব লাগিব। নাটকৰ সকলো সঙ্কীৰ্ণ মহাকাব্যত থাকিব লাগে। ঐতিহাসিক সজ্জনৰপৰা উদ্ভূত লোক প্ৰসিদ্ধ বৃত্ত বৰ্ণনা হ’ব।

ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ—এই চতুৰ্গ প্ৰাপ্তিৰ বৰ্ণনাৰ কথা প্ৰধান হ’ব।

মহাকাব্যৰ বিষয়-বস্তুবিলাক হ’ব লাগিব—তুৰ্জ্জনৰ নিন্দা, সজ্জনৰ প্ৰশংসা, সন্ধ্যাকাল, সূৰ্যোদয়, ৰাতি, প্ৰদোষ, ছপৰীয়া, যুগয়া, পৰ্বত, ঋতু, বন, উপবন, সমুদ্ৰ, বিপ্ৰলম্ব শৃংখাৰ, মূনি, সৰ্গ, নগৰ, যজ্ঞ, যুদ্ধ, যাত্ৰা, বিবাহ, মন্ত্ৰৰ উপদেশ, পুত্ৰজন্ম ইত্যাদিৰ বৰ্ণনা।

মহাকাব্যৰ প্লোকবোৰ একেটা ছন্দতেই ৰচিত হ’ব লাগে, কিন্তু সৰ্গৰ শেষৰ পিনে ছন্দৰ সলনি কৰিব পাৰি। অৱশ্যে কোনো কোনো কাব্যত ইয়াৰ ব্যতিক্ৰমো নোহোৱা নহয়।

মহাকাব্যখন নমস্কাৰ, আশীৰ্বাদ বা ব্ৰহ্মনিৰ্দেশাত্মক কথাৰে আৰম্ভ কৰিব লাগে। মহাকাব্যৰ নামাকৰণ, সংস্কাৰ, কবি, বৰ্ণবিষয়, নায়ক বা অগ্ৰ প্ৰসিদ্ধ কিন্তু সম্বন্ধিত ব্যক্তিৰ নামেৰে হ’ব লাগিব।

সন্ধ্যাদি প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনা সান্ধোপান্ধ হ’ব লাগিব; জলকেলি, মধুপান আদি কাল আৰু স্থানভেদে, মাহুহৰ ক্ৰিয়া, যাৰদ্বাৰা বিনোদ হয়, তাৰ বৰ্ণনা থাকিব লাগে।

এইদৰে ছন্দময় প্লোকেৰে যেতিয়া বিস্তৃত কাহিনী ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ মাজেৰে পৰিণতিৰ ফালে আগবাঢ়ে তাকে মহাকাব্য বুলি আখ্যা দিব পাৰি।

সৰ্গক আখ্যান বুলিও কোৱা হয়। আলংকাৰিক আলঙ্কৰণৰ মতে মহাকাব্যত “মহাকাব্যাত্মক শাস্ত্ৰ।” “অশ্বিন্ মহাকাব্য—যথা মহাভাৰতম্।”

প্ৰাকৃত ভাষাত মহাকাব্যৰ সৰ্গৰ পৰিৱৰ্তে “আখ্যান” লিখা হয়। “প্ৰাক্কৃত নিৰ্মিতে অশ্বিন্ সৰ্গ আখ্যান সংজ্ঞকাঃ।” অপভ্ৰংশ ভাষাত মহাকাব্যৰ সৰ্গৰ সন্নি লিখা হয় “কুডবক”। অপভ্ৰংশ নিবন্ধে অশ্বিন্ সৰ্গাঃ কুডবকাতিথাঃ।”

সৰস্বতী কণ্ঠভৰণৰ মতে—

কাব্যংশাজ্জোতিহাসৌ চ কাব্যশাস্ত্ৰ তথৈব চ।

কাব্যোতিহাসঃ শাস্ত্ৰোতিহাসস্তদপি বড়বিধম্।

অৰ্থাৎ, কাব্যৰ হেতু ছয়বিধ—কাব্য, শাস্ত্ৰ, ইতিহাস, কাব্যশাস্ত্ৰ, কাব্যোতিহাস আৰু শাস্ত্ৰ ইতিহাস।

কাব্যশাস্ত্ৰত আলংকাৰিকসকলে মহাকাব্যক তলত দিয়া ধৰণে আৰ্কে ভাগ কৰিছে—

বিকশনশীল—মহাভাৰত, ৰামায়ণ।

অলংকৃত—অশ্ববোৰৰ সৌন্দৰ্য্য আৰু বুদ্ধচৰিত। কালিদাসৰ ৰঘুবংশ আৰু কুমাৰসম্ভৱ।

অলংকৃত মহাকাব্যৰ বিভাগবোৰ—পৌৰাণিক, ঐতিহাসিক, বোমাঞ্চক, ৰূপকথাত্মক, শাস্ত্ৰীয়। ঐতিহাসিক কাব্যৰ শ্ৰেণীত পৰে চৰিতকাব্য আৰু প্ৰশস্তি কাব্য। যেনে—বুদ্ধচৰিত, কল্লনৰ ৰাজতৰ্কাণী, বিহ্লনৰ বিক্ৰমাদেৱ চৰিত।

ৰোমাঞ্চক—কথা চৰিত সাগৰ আৰু ভট্টিকাব্য।

সাহিত্যদৰ্পণ আৰু কাব্যাদৰ্শত কোৱা আছে যে মহাকাব্যত উপস্থাপ্য মূলকাহিনীৰ লগে লগে পৰিবেশৰ অল্পকূলত নৈসৰ্গিক দৃশ্যৰ মনমোহা বৰ্ণনা থাকিব লাগে। অগ্নিপুৰাণমতেও মহাকাব্যত নগৰ, পৰ্বত, পাহাৰ, ঋতু, চন্দ্ৰমা আৰু সূৰ্য্য আদিৰ বৰ্ণনা থাকিব লাগে। মহাকাব্যৰ মূল কাহিনীৰ অগ্ৰগতিৰ লগত যি যি পৰিবেশৰ সৃষ্টি হয় তাৰ অল্পকূলতহে ৰসৰ অভিব্যক্তি ঘটে। মহাকাব্যৰ নামাকৰণ কাহিনীৰ মূল তত্ত্বৰ আধাৰত বা নায়কৰ নাম অনুসৰিও হ’ব পাৰে।

ৰামায়ণ

ব্ৰহ্মাৰ উপদেশ মতে দ্ৰুত বহ্যকৰে আত্মিক স্বভাৱ পৰিত্যাগ কৰি
কঠোৰ তপস্কৃত মন হৈ মহৰ্ষি উপাধিৰে বিদ্বিষিত হৈ মহৰ্ষি ৰাশ্মীকি নামেৰে
নতুন জীৱন লাভ কৰি নিজ মহিমাৰে মহিমাযুক্ত হৈ কাব্য কাননৰ অমূল্য
গ্ৰন্থ ৰামায়ণ ৰচনা কৰে। আধ্যাত্ম ৰামায়ণত কবিজনাৰ নিজৰ অতীত জীৱনৰ
কাহিনী অতি সাৱলীল ভাৱাত স্পষ্টভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। ক্ৰৌঞ্চ মিথুনৰ এটা
ব্যাধৰ শব্দত বিদ্ধ হৈ সিঁথি যন্ত্ৰণাত চাটি-ফুটি হৃদয়-বিদাৰক বিননি কৰিছিল, সেই
বিননিত কবিজনাৰ হৃদয়ৰ নিভৃততম কোণত শোকে খুন্দামাৰি ধৰিলে আৰু স্বতঃ-
স্ফুৰ্ত্তভাৱে ওলাই আহিল তেওঁৰ মুখেৰে এইকি শ্লোক :

“মা নিবাদ প্ৰেতিষ্ঠাং স্বয়মগমঃ শাস্বতী সমাঃ ।

যং ক্ৰৌঞ্চমিথুনাদেকমবধীঃ কামমোহিতম্ ॥”

এনেদৰে শোক সাগৰত বুৰ গৈ থকা অৱস্থাত ব্ৰহ্মাৰ আদেশমতে ৰামায়ণ
ৰচনা কৰিবলৈ প্ৰয়োগ কৰে। ৰামায়ণখন মূলতঃ সাতটা কাণ্ড আৰু পাঁচ খ
অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত সৰ্বমুঠ ২৪,০০০ টা শ্লোক আছে।

ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনত ৰামায়ণৰ প্ৰভাৱ :—ৰামায়ণে ভাৰতীয়
জাতীয় জীৱনত যিদৰে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে, পৃথিৱীৰ আন কোনো গ্ৰন্থই
কোনো জাতিৰ জাতিয় জীৱনত সিমান প্ৰভাৱ পেলাব পৰা নাই। ব্ৰহ্মাই
ৰাশ্মীকিক কৈছিল—

“যাৱৎ স্বাত্ত্বন্তি গিৰিঃ সৰিতশ্চ মহীতলে ।

তাৱৎ ৰামায়ণ কথা লোকেষু প্ৰচৰিত্যতি ।”

অৰ্থাৎ, যিমান দিন পৃথিৱীত পৰ্বত আৰু নদীসমূহ বৈ থাকিব, সিমান দিন
ৰামায়ণৰ কাহিনী পৃথিৱীত চলি থাকিব। ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ চিহ্ননতুনঘটলৈ
চাই ব্ৰহ্মাৰ এই আশীৰ্বাদ বাণী প্ৰকৃতপক্ষে কাৰ্য্যত পৰিণত হৈছে। খৃষ্টাব্দ একাদশ
শতাব্দীৰ পৰবৰ্ত্তীকালত এই ৰামায়ণ ভাৰতৰ প্ৰায় আটাইবোৰ প্ৰান্তীয় ভাষাতেই
অনুবাদ হৈছে। ভালদৰে পৰ্যবেক্ষণ কৰি চালে এইটো সহজে ওলাই পৰে
যে নিভৃতত পুত্ৰ হিচাপে, প্ৰজাহৰণক ৰজা হিচাপে, বৰ্ত্তমানলৈ পৃথিৱীৰ কোনো
আদৰ্শই ৰামচন্দ্ৰৰ আদৰ্শক মান কৰিব পৰা নাই।

ভ্ৰাতৃৰ আদৰ্শৰূপে লক্ষণ আৰু ভৰতৰ চৰিত্ৰ, সেৱক আদৰ্শৰূপে হনুমানৰ

চৰিত্ৰ, সান্নী আৰু পতিব্ৰতা নাবী হিচাপে সীতাৰ আদৰ্শ আৱাহমান কামৰূপৰা ভাবভবানীৰ মাজত চিবনতুন আদৰ্শৰ প্ৰতীক। বামচন্দ্ৰ ভাবভবানীৰ মনত বিক্ৰম অৱতাৰ।

পৰৱৰ্তীকালৰ কবিসকলে যে বামায়ণৰ প্ৰভাৱত প্ৰভাৱান্বিত হৈছে তাত অকণো সন্দেহ নাই। মহাভাৰত, ভাগৱত, আধ্যাত্ম বামায়ণ, পদ্মপুৰাণ, কন্দপুৰাণ, বিষ্ণুপুৰাণ, বাহুপুৰাণ আদি গ্ৰন্থসমূহত বামায়ণৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট পৰিমাণে পৰিছে। প্ৰাচীন ভাৰতৰ প্ৰসিদ্ধ কবি অশ্বঘোষ, কালিদাস, ভট্টকৃষ্ণ, ভাস আদি কবিসকলেও বামায়ণক অৱলম্বন কৰিয়েই ৰচনা কৰিছিল তেওঁলোকৰ ৰচনানৈশলী। তদুপৰি ৰাজশেখৰৰ নাটকত, ভট্টকৃষ্ণৰ উত্তৰ ৰামচৰিত্ৰত, ভট্টিকাৱ্যত, কুমাৰদাসৰ আনকীহৰণত, ক্ষেমেন্দ্ৰৰ বামায়ণ মঞ্জুৱীত বামায়ণৰ প্ৰভাৱ বাককৈয়ে পৰিছে।

মহাকবি কালিদাসে বহুবংশত বামায়ণক ‘কবি প্ৰথম পদ্ধতি’ আৰু ৰাঙ্গীকিক ‘আদিকবি’ হিচাপে আখ্যা দিছে। কালিদাসৰ ৰচনাৱলীৰ ৰচনা-কৌশল, শব্দৰ ব্যৱহাৰ, উপমা আদি মূলতঃ বামায়ণৰপৰাই ধাৰ কৰা। অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটকৰ “বিং এপিচোদ” অৰ্থাৎ আঙুঠিৰ ঘটনাবপৰাই সোৱা। মেঘদূত হৃদ্যাকাণ্ডত হৰুমানৰ বাহৰ ওচৰৰপৰা সীতাৰ ওচৰলৈ যোৱা আৰু প্ৰৱাহমান মেঘক হৰুমানৰ লগত তুলনা কৰা ঘটনাৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। কুমাৰ সন্তৰৰ তৃতীয় সৰ্গৰ বসন্ত বৰ্ণনা আৰু কিঙ্কিণীৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ বসন্তবৰ্ণনাৰ ভিতৰত বহুতো সাদৃশ্য থকা দেখা যায়।

বামায়ণৰ নায়ক আদৰ্শবাদী বামচন্দ্ৰ। বামচন্দ্ৰই নিজকে সাধাৰণ মানুহ বুলি পৰিচয় দিলেও নিজৰ অতিমানৱ সত্তাক যে একেবাৰে পাহৰি যোৱা নাছিল, সেই কথা তেওঁ মাজে মাজে কৰা উক্তিৱেই প্ৰমাণ।

বামায়ণত ৰাঙ্গীকিয়ে প্ৰত্যেক ক্ষেত্ৰতে ভাৰতৰ আদৰ্শ কি হোৱা উচিত ভাব ইঙ্গিত দিছে। বামচন্দ্ৰৰ বিষয় তেওঁ যি লিখিছে, তাত ৰজাৰ আদৰ্শ পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে।

“বৰ্জিতা বশ্ত বৃন্তস্ত বননস্ত চ বৰ্জিতা।

বৰ্জিতা জীৱলোকস্ত ধৰ্মস্ত চ পবন্তপঃ।”

জীৱনক সমৃদ্ধ আৰু পৱিত্ৰ কৰিবলৈ হলে মানুহক যি কেইটা গুণ জীৱনত পৰিপূৰ্ণভাৱে পালন কৰিব লাগে তাৰ বিষয়ে লিখিছে—

সত্যং চ ধৰ্মং চ পৰাক্ৰমং চ ভূতানুকম্পাং

শ্ৰিয় বাদিত্যাং চ ।

দ্বিজাতিদেৱাতিথি পূজনং চ পন্থানমাহ

দ্বিদিবস্তু মাৰ্গঃ ॥

ধৰ্মই মানুহৰ জীৱনৰ লক্ষ্য হোৱা উচিত আৰু অৰ্থাদি ত্ৰিৱৰ্গ ধৰ্মভিত্তিক আৰু ধৰ্মবিৰোধী হৈ নিজেই মানুহৰ হস্তগত হয় ।

“ধৰ্মাদৰ্থঃ প্ৰভৱতি ধৰ্মাৎ প্ৰভৱতে স্বখম্ ।

ধৰ্মেণ লভতে সৰ্বং ধৰ্মসাৰমিদং জগৎ ॥”

অৱশ্য — ২, ৩০ ।

নাৰীজাতিৰ আদৰ্শ কি হোৱা উচিত, তাৰ সম্বন্ধেও বান্ধাকিয়ে বহুত কথা লিখিছে । পতি গুণবানেই হওক বা গুণহীনেই হওক জিৰোতাৰ তেওঁৰেই পৰম দৈৱতা ।

“ভৰ্তা তু খলু নাৰীণাং গুণবান্ নিগুণোহপি বা ।

ধৰ্মং বিশ্বমানানান্ প্ৰত্যক্ষং দেৱী দৈৱতম্ ॥”

অযোধ্যা— ৬২, ৮ ।

ৰামায়ণ ভাৰতীয় সভ্যতাৰ প্ৰতীক । ভাৰতীয় সভ্যতাৰ প্ৰতিষ্ঠা গৃহস্থাত্মম্ । গতিকে এই আশ্ৰমৰ অভিব্যক্তি পূৰণ কৰাটোৱেই আদি কবিৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য বুলি দেখা যায় ।

সেইবাবেই উইনটাৰনিংসে মন্তব্য কৰিছে—ৰামায়ণে ভাৰতীয়ৰ জাতীয় জীৱনত যুগে যুগে যি প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি আহিছে পৃথিৱীৰ আন কোনো সাহিত্যই কোনো জাতিৰ ওপৰত সিমানে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পৰা নাই ।

ৰামকথাৰ উদ্ভাৱনা :—ৰামায়ণৰ অস্তিত্ব অতি প্ৰাচীন । ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থ বেদ-ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ আদি সকলোতে ৰামৰ কথা ব্যাপকভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে । ৰামায়ণৰ মূল উদ্ভাৱনৰ সম্বন্ধে পণ্ডিত-সকলৰ মাজত মতভেদ হোৱা দেখা যায় । ভাঃ ৰেবৰ চাহাবে ৰামায়ণ সম্বন্ধে মন্তব্য কৰে যে বৌদ্ধগ্ৰন্থ ‘দশৰথ জাতক’ত বৰ্ণিত ৰামৰ কথাৰপৰা ধাৰ কৰি

আদি কবিয়ে নিজৰ ভাষাত বিস্তাৰিতভাৱে 'ৰামায়ণ' লিখে। দেৱৰ চাহাবৰ মতে বৌদ্ধ গ্ৰন্থত নথকা সীতাহৰণৰ কাহিনী সম্ভৱত বান্ধীকিয়ে হোমাবৰ কাব্যৰ পেমিসৰ দ্বাৰা, হেলেনৰ অপহৰণ প্ৰসঙ্গৰপৰা আৰু লক্ষ্মী যুদ্ধ সম্ভৱতঃ স্কন্দী সেনাৰ দ্বাৰা 'ঔন্ন নগৰ অববোধ' প্ৰসঙ্গৰ অৱলম্বনত লিখা। পিছে দেৱৰ চাহাবৰ এই মত ভ্ৰান্তিমূলক বুলি প্ৰমাণিত হৈছে।

ডঃ যেকবীয়ে ৰামায়ণৰ ওপৰত বহুবছৰ গৱেষণা কৰি ইয়াক দুই ভাগত বিভক্ত কৰিছে। যেনে—অযোধ্যাৰ ঘটনা, যাৰ কেন্দ্ৰ হৈছে দশৰথ আৰু শত্ৰুকাৰণ্য আৰু ৰাৱণ বধ সংকীৰ্ণ ঘটনা।

ৰামকথাৰ অস্তিত্ব বান্ধীকি মূনিৰও আগত। ই শূত্ৰবিলাকে আৰু লক্ষ্মীশে গোৱা গীতৰ ৰূপত সমাজত প্ৰচলিত আছিল। ইয়াৰ বিষয় 'হৰিবংশ পুৰাণ'ত পোৱা যায়। 'হৰিবংশত' কোৱা আছে যে ৰামায়ণৰ ৰচনাৰ পূৰ্বে ৰামকথা চাৰণ, শূত্ৰ বা কুশীলৰ দ্বাৰা গোৱা হৈছিল। 'মহাভাৰততো' এনেকৈ গোৱা গাথাবোৰৰ উল্লেখ আছে।

বৈদিক সাহিত্যৰ পৌৰাণিক আখ্যানৰ উল্লেখ সকলোতে পোৱা যায়। ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থসমূহতো প্ৰাচীন আখ্যান, গাথা আৰু নৰাশংসৰ যথেষ্ট নিদৰ্শন পোৱা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ গোটেই কাব্য-বিভাগ এই বেদ-ব্ৰাহ্মণত থকা আখ্যান, গাথা আৰু জন-প্ৰশস্তিৰ ওপৰত প্ৰতিস্থিতি আৰু লৌকিক সংস্কৃতিৰ আদিকাৰ্য ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ কথাবস্তৰ প্ৰেৰণা শূত্ৰও উক্ত আখ্যানবোৰেই।

ৰাম সংস্কীৰ্ণ গাথা সাহিত্যৰ উৎপত্তি হয় ইক্ষ্ণু বংশৰ দ্বাৰাই আৰু শূত্ৰৰ দ্বাৰা কবিতা আৰু গীতৰ ৰূপত ৰচিত হৈ শূত্ৰবিলাকে মুখে মুখে গাই ফুৰিছিল। মহাভাৰতৰ বনপৰ্বৰ ৰামোপাখ্যান এক অতি প্ৰাচীন ঐতিহাসিক কথাৰ ৰূপত পোৱা যায়। তাৰপৰা জনা যায় যে মহাভাৰত কাললৈকে ৰামায়ণী কথাই নিজ ঐতিহাসিক মহত্ব ধাৰণ কৰি আছিল।

প্ৰথমতে শূত্ৰ আৰু লৰ-কুশে গোৱা বান্ধীকি মূনিৰ ৰামসংস্কীৰ্ণ কথা সংকলন কৰি আন কোনোৱা ঋষি-মুনিয়ে ৰামায়ণ কাব্য ৰচনা কৰে। সম্ভৱ এই মূলি, জনৰ নাম আছিল তাৰ্গৰ চাৱন। মহাভাৰতৰ মতে এওঁ মহৰ্ষি জুগুপ্স পুত্ৰ। অশ্বমেধৰ 'বুদ্ধিচৰিত'ৰপৰা মহাভাৰতৰ উক্ত কথাৰ সত্যতা এইদৰে প্ৰমাণ হয় যে চাৱন মহৰ্ষি যি ৰাম কথা ৰচনাত্মক সফলতা লাভ কৰিব নোৱাৰিলে, তাক বান্ধীকিয়ে পূৰণ কৰে। সেই বাবেই ভুলবশতঃ চাৱন আৰু বান্ধীকিক একেজন মানুহ হিচাপে ধৰা হৈছে।

ঐতিহাসিকসকলৰ মতেও বান্দীকি মুনি কৃতবংশীৰ আৰু এওঁৰ পূৰ্ববংশজৰ দ্বাৰা বায়কথাৰ বচনা হোৱাৰ উল্লেখ আছে। বায়কল্পৰ সময়ত বান্দীকি নামৰ কৃতবংশৰ এজন মুনি আছিল। এওঁ নাইবা এওঁৰ বংশৰ কোনোবাই পোনপ্ৰথমে বায়কল্পৰ উপাখ্যান লোকবহু কৰে। এই বচনাৰ ওপৰতেই তিনি কবি পিচত বকীৰ ভাষাত বান্দীকিয়ে বায়ৰণ বচনা কৰে।

যথোচিত প্ৰমাণৰ অভাৱত যদি এই কথা জনা যায় যে বান্দীকি মুনিৰ আগতে ভাৰ্গৱ চাৰ্ভনে বায়কথাৰ কাব্যৰূপত নিৰূদ্ধ কৰে আৰু বান্দীকি মুনিয়ে পিচত নিজৰ ৰূপত ‘বায়ৰণ’ বচনা কৰে, তেতিয়া হলে এইটো অস্বীকৃত নহব। যদি চাৰ্ভন মুনিয়ে গীটাকৈ বায়কথাৰ কাব্যৰূপ দিছে, তেতিয়া হলে ইয়াক ‘আদি বায়ৰণ’ হিচাপে আখ্যা দিব পাৰি।

যিদৰে বান্দীকিৰণবা বায়কথা মুখে মুখে প্ৰচলিত আছিল, সেইদৰে বহুকাল ধৰি বান্দীকি ‘বায়ৰণো’ মুখে মুখে প্ৰচলিত আছিল। বান্দীকিৰ দ্বাৰা ‘বায়ৰণ’ কাব্যৰ ৰূপত বচনা হোৱাৰ পিচত সৰ্বপ্ৰথম লব-মুশে পাই জনাৰ আৰু পিচত লোকবহুৰ বাবেই লব-মুশে মুখস্থ কৰি বহু বছৰ ইয়াক মৌখিক ৰূপত জীৱিত কৰি ৰাখে। “লব-মুশে গোৱা বায়কথাৰ বৰ্ণনা ‘বায়ৰণত’ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ‘বায়ৰণ’ অধ্যয়নৰণবা জনা যায় যে ইয়াক বান্দীকিয়েই লিপিবদ্ধ কৰে। আনকি এইটো স্পষ্টভাৱে জনা যায় যে বান্দীকি-কৃত বায়কথা পোন প্ৰথমে লব-মুশে গায়।

বান্দীকি বায়ৰণৰ কথা যে বহুদিন ধৰি মুখে মুখে চলি আহিছিল তাৰ প্ৰমাণ আদি বান্দীকিৰ সংস্কৰণত পাওঁ। বায়ৰণৰ উপলব্ধ সংস্কৰণৰ বিশ্লেষণ কৰি পণ্ডিতসকলে ইয়াৰ ষথেষ্ট পাঠভেদ দেখুৱাইছে। ইয়াৰ কাৰণ এইটোৱেই যে বান্দীকি বায়ৰণ প্ৰথমতে মুখে মুখে প্ৰচলিত আছিল আৰু বিভিন্ন পৰম্পৰা অহুসাৰে ইয়াৰ সংস্কৰণ বিভিন্ন ৰকমে হুণ্ডত হয়।

পিচৰ কালত জুল বায়ৰণত যোগ দিয়া অংশ :- ‘বায়ৰণৰ কথাৰ তুলনাত্মক বিশ্লেষণ কৰি আৰু ইয়াত থকা বিভিন্ন প্ৰসঙ্গৰ ঐতিহাসিক সমীক্ষণ কৰি পণ্ডিতসকলে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে সময়ে সময়ে বায়ৰণত প্ৰসিষ্ট অংশ যোগ দিয়া হৈছে। বায়ৰণৰ যি গুৰুত্বপূৰ্ণ, বিশ্বমিত্ৰ, অহল্যা, বাৰুণ, হৰুমান, গদাৰুদ্ৰণ আদিৰ কথা বালকাণ্ড আৰু উত্তৰাকাণ্ডত আছে, যাৰ মুখ্য কথাৰ প্ৰত্যেক ৰূপত কোনো সন্দেহ নাই, সেই কাহিনীবোৰৰ লেখক নিশ্চয় আন কোনোবা আছিল। গতিকে বায়ৰণৰ এই অংশ প্ৰসিষ্ট।

পৰৱৰ্তীকালত মূল বায়ৱণত সপ্তম কাণ্ড আৰু প্ৰথম কাণ্ড যোগ দিহে বুলি বহুত পণ্ডিতে যত্ন পোষণ কৰে। যখনহে কোঁশল, ভাৰ্য্যৰ দালিভ্য আৰু বিবৰ-বহুত কালকণা চালে এইটো হৃদয়ভাৱে ওলাই পৰে যে দ্বিতীয় কাণ্ডবপনা বৰ্ত কাণ্ডৰ লগত প্ৰথম আৰু সপ্তম কাণ্ডটোৰ যথেষ্ট অমিল আছে। প্ৰথম কাণ্ডত বৰ্ণিত বিবৰবহুত লগত আনবোৰৰ সামঞ্জস্য নাই বাবেই ই মূল বায়ৱণৰ বাহিৰত। পণ্ডিতসকলৰ মতে দ্বিতীয় কাণ্ডবপনা বৰ্ত কাণ্ডটোকে মূল বায়ৱণ।

প্ৰথম আৰু সপ্তম কাণ্ডত বায়ক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। কিন্তু মূল বায়ৱণত তাৰ কোনো উল্লেখ নাই। মূল বায়ৱণৰ বৰ্ণিত বিবৰবহুতৰ ভিতৰত ইটোৰ লগত আনটোৰ মিল আছে; কিন্তু প্ৰথম আৰু সপ্তম কাণ্ডত সেই মিল বৰ্ণনা কৰিব পৰা নাই। সপ্তম জনসাধাৰণৰ মনত দীৰ্ঘত গঢ়ি কবি ভোলাৰ উদ্দেশ্যে পৰৱৰ্তীকালত বায়ক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি প্ৰতিপন্ন কৰি প্ৰথম কাণ্ড মূল বায়ৱণত যোগ দিহে।

মাত্ৰাবা বাৰ্হসকলৰ অভ্যাস-উৎপীড়নত ডং নেপাই দেহভালকলে তাৰ প্ৰতিভাৰ বিচাৰি বিষ্ণুৰ ওচৰলৈ গ'লত, বিষ্ণুই স্বয়ং ইয়াৰ প্ৰতিভাৰ বাবে বাহুহা হাতত লব বুলি অঙ্গীকাৰ কৰিলে। ডেওঁ বাৰ্হস নিধনৰ বাবে দশবথৰ ঘৰত বায়ৰূপে জন্ম ললে। বায়ৰ এই অলৌকিক জন্ম-বৃত্তান্তৰ লগত সঙ্গতি বৰ্ণনাৰ উদ্দেশ্যে সপ্তম কাণ্ড বৰ্ণিত।

বায়ৱণত বৌদ্ধৰ প্ৰভাৱ :—বায়ৱণত বৌদ্ধৰ প্ৰভাৱ কিমানদূৰ পৰিছে তাক অতি হৃদয়ভাৱে বিচাৰ কৰি চোম্বাৰ আৱশ্যক। 'দশবথ জাভক'ত উল্লেখিত বৌদ্ধ ভগ্নাত্ম আৰু তিৰুয়ৰ জীৱনৰ আলম লৈ আদি কাবিয়ে হিন্দুগৃহস্থৰ আদৰ্শ আমাৰ মাজত ভাঙি ধৰে। সম্পূৰ্ণ বায়কথাত ব্ৰাহ্মণ আৰু বৌদ্ধসকলৰ সংঘৰ্ষ প্ৰতীকাত্মক ৰূপত বৰ্ণিত আছে। কাহাৰ কামিল বুৰৰ মতে সপ্তম বৌদ্ধ-ধৰ্মৰ অসীম খ্যাতিৰ বাবে বান্ধীকি মুনিয়ে বৌদ্ধৰ আদৰ্শৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়; কিন্তু বায়ৰ চৰিত্ৰত যি সৌম্যতা, শান্তি আৰু কোমলতা আদি দেখুৱায় তাৰপৰা বুজা যায় যে বান্ধীকিয়ে বায়ৰ এই গুণবোৰ বৌদ্ধ আদৰ্শবৰণাৰ দ্বাৰা নকৰি বায়ৰ স্বভাৱৰ মৌলিকতাৰপৰা গ্ৰহণ কৰা।

বায়চন্দ্ৰই বায়ৱণত এবাৰ হে বৌদ্ধৰ কথা উল্লেখ কৰা দেখা যায়। বায়চন্দ্ৰই বুদ্ধক 'চোৰ' আৰু 'নাস্তিক' বুলি অভিহিত কৰিছে। বায়চন্দ্ৰই পিতৃবাক্য শিৰোধাৰ্ণ্য কৰি লক্ষ্মণ আৰু সীতাসহ বনলৈ যোৱাত পুত্ৰশোকত বজা দশবথে যত্ন বৰণ কৰে। যাক কৈকেয়ীৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে বাৰ্হসিংহাসন গ্ৰহণ নকৰি

ব্রাহ্মত্ব ভৰতে বামচক্ৰক বুঝাই আনিব গ'ল। না-না জনে না-না জ্ঞানে বুজোৱা সম্বন্ধে বামচক্ৰই পিতৃবাক্য উল্লেখ্য কৰি অৰ্থোধ্যাত্ৰৈ যুৰি আহিবলৈ সন্মত নহ'ল। সেই সময়ত জাবালিয়ে বামক যি যুক্তি দেখুৱাই উপদেশ দিছে, সেই উপদেশবোৰ বৌদ্ধ মন্তবাদৰ প্ৰভাৱৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত।

যেকবীৰ মতে এইখিনি বামায়ণৰ প্ৰক্ষিপ্ত অংশ। বামে বুদ্ধৰ বিষয়ে যি উক্তি কৰিছে, সেইবোৰ বামায়ণৰ আটাইবোৰ সংস্কৰণত নাই বাবে তাৰ গুপকত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হোৱা নাই। য়েবৰ চাহায়ে কৰিলে বিচাৰে যে পূৰ্বভাৰতত বৌদ্ধধৰ্মই খোপনি পতাৰ পাছত বামায়ণ ৰচনা হয়। গতিকে বামায়ণত বৌদ্ধৰ প্ৰভাৱ পৰা স্বাভাৱিক। বামৰ উপাখ্যান মূলতঃ বৌদ্ধ উপাখ্যান আৰু বামায়ণৰ মাজেৰে বৌদ্ধধৰ্মৰ আদৰ্শ আৰু নীতি প্ৰচাৰৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। কিন্তু য়েবৰ এই ধাৰণা ভ্ৰান্ত।

ভাষাৰ কালৰপৰা চালে দেখা যায় বামায়ণ লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত। সাধাৰণতঃ কাব্যসমূহ ৰচনা হয় সৰ্বসাধাৰণৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে। এতেকে কাব্যৰ ভাষাও হ'ব ল্যুগিৰ সৰ্বসাধাৰণৰ ভাষাত। গতিকে এইটো অনুমান হয় যে, যি সময়ত বামায়ণ ৰচনা হয়, সেই সময়ত জনসাধাৰণৰ মাজত প্ৰচলিত ভাষা আছিল সংস্কৃত। কিন্তু বুদ্ধৰ বাণীসমূহ সংস্কৃত ভাষাত লিখিবদ্ধ কৰা নহয়। ইয়াৰপৰা জনা যায় যে বুদ্ধৰ সময়ত আৰু অশোকৰ ৰাজত্ব কালত সংস্কৃত কথিত ভাষা হিচাপে প্ৰচলন নাছিল। অশোকৰ শিলালিপিবোৰেও তাৰ প্ৰমাণ দিয়ে। কিন্তু যি সময়ত সংস্কৃত আছিল ভাৰতৰ কথিত ভাষা, সেই কালত ৰচনা হয় বামায়ণৰ। ইয়াৰপৰা বুজা যায় বামায়ণ প্ৰাক-বৌদ্ধ যুগৰ। কিন্তু এই যুক্তিও একেবাৰে অখণ্ডনীয় নহয়। বহুত পণ্ডিতে মত প্ৰকাশ কৰে যে বামায়ণ প্ৰথমতে কোনো প্ৰান্তীয় ভাষাত ৰচিত হৈ পিছৰ কালত সংস্কৃত ভাষালৈ অনূদিত হয়।

শ্ৰী: পৃ: ১০০ বছৰ আগৰ যিবিলাক লিপি পোৱা যায় সেইবোৰ প্ৰান্তীয় ভাষাত লিখা। কিন্তু সেই কালছোৱাত সংস্কৃত সাহিত্যৰো প্ৰভাৱ কম নাছিল। বৌদ্ধ সাহিত্যিকসকলৰ লিখনিত সংস্কৃত সাহিত্যৰ চাপ যথেষ্ট পৰিমাণে পৰা দেখা যায়। বৌদ্ধসকলে কাব্য-সাহিত্যত যে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল, বৌদ্ধ সাহিত্য অৰ্থাৎ ৰচনাৰলীয়ে তাৰ প্ৰমাণ। বামজন্তু হনুমান বামৰ আশীৰ্বাদ লৈ সীতাৰ অন্বেষণত গৈ লঙ্কাপুৰীত নিশা ৰাৱণক মহিষাসকলৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত অৱস্থাত গুই থকা দেখিবলৈ পায়। বহুতে মত প্ৰকাশ কৰে

যে এই অংশৰ বৰ্ণনা অথবােবৰ যুদ্ধচৰিত্ৰক অঙ্কৰণ কৰি লিখা। বামৰ উপাখ্যানৰ বীজ বোদ্ধ সাহিত্যিকসকলেও নিজ নিজ সাহিত্যকামনত বোষণ কৰিছে।

ৰচনাকাল :—জনশ্রুতি মতে বেদৰ ৰচনাৰ পিছত ‘ৰামায়ণ’ ৰচনা হয় আৰু ইয়াৰ কলেৱৰ বৃদ্ধিৰ বাবে প্ৰায় ৫০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বলৈকে অনেক কথা বোণ দিয়া হয়। পণ্ডিতসকলে এক পৰম্পৰা ৰাম আৰু বান্দীকিক সমকালীন বুলি মানি লয়। ত্ৰিচিন্তামণি বিনায়ক বৈষ্ণৱ মতে ঋগ্বেদৰ দশম মণ্ডলত যি ৰামৰ উল্লেখ আছে, ই দাশৰথী ৰামৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়। এই দশম মণ্ডল ৰচনা সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। কিছুমান পাশ্চাত্য পণ্ডিতে ইয়াৰ ৰচনাকাল ১৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ বুলি কব বিচাৰে। লোকমান্য তিলকৰ মতে ঋগ্বেদৰ দশম মণ্ডল ৪০০ খ্ৰীঃ পূঃৰ আগৰ। এই দৃষ্টিভঙ্গিৰ কালবৰষা ৰায়কথাক অস্তিত্ব ৪০০ খ্ৰীঃ পূঃতকৈও আগত।

ৰচনাকাল সম্বন্ধে ত্ৰিচক্ষুশেখৰ পাণ্ডে তলত দিয়া সিদ্ধান্ত কেইটা দাঙি ধৰিছে—

(১) ৰামায়ণৰ বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ ৰচনা আৰু অযোধ্যাকাণ্ডৰপৰা যুদ্ধকাণ্ডলৈকে ৰচনাৰ কালগত ৰায়ধান আছে। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড প্ৰেক্ষিপ্ত অংশ। ইয়াত বান্দীকিক এক পৌৰাণিক ব্যক্তিৰ ৰূপত দেখা যায়। ইয়াৰপৰা জনা যায় যে বান্দীকি-কৃত ‘ৰামায়ণ’ত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড নাই।

(২) ‘মহাভাৰত’ৰ কোনো আখ্যান ৰামায়ণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচিত আৰু মহাভাৰতত বান্দীকিৰ উল্লেখ এক পৌৰাণিক মূনিৰ ৰূপত পোৱা যায়। ইয়াৰপৰা জনা যায় যে, যি সময়ত ‘মহাভাৰতে’ বৰ্তমান ৰূপ পায় তাৰ আগতে ৰামায়ণ প্ৰাচীন গ্ৰন্থ হিচাপে লেখত পৰে।

(৩) মহাভাৰতৰ অন্তিম সংস্কৰণ ৪০০ খ্ৰীঃ আৰু ৰামায়ণৰ ইয়াৰ পূৰ্বে ২০০ খ্ৰীঃত পূৰা হয়।

(৪) মহাভাৰতৰ কথা বেদৰপৰা আৰম্ভ কৰি বোদ্ধ সাহিত্যলৈকে আছে; ৰামচৰিত্ত নাই।

(৫) বোদ্ধ ত্ৰিপিটকত ৰামচৰিত্ত সন্দৰ্ভীয় ইয়াৰ প্ৰাচীনতম ৰূপ বিত্তমান, যিবোৰ চাৰুপসকলে মুখে মুখে গাইছিল।

(৬) ৰামায়ণৰ মূলকথা বোদ্ধ ধৰ্মৰ আবিৰ্ভাবৰ পূৰ্বৰ আৰু ইয়াৰ ৰচনা কাল প্ৰায় ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ।

বামায়ণৰ বচনাকাল সম্বন্ধে পাণ্ডজ পণ্ডিতসকলে পৰ্যাপ্ত বিশ্লেষণ কৰি নানা মন্ত ভাটি ধৰিছে। এ য়েগল আৰু জি. গোৰেনিয়োৰ মতে বামায়ণৰ বচনাকাল ক্ৰমে ১১০০ খ্ৰীঃ পূঃ আৰু ১২০০ খ্ৰীঃ পূঃ। কিন্তু হবীল আৰু হেবৰ চাহাবে বামায়ণৰ ওপৰত বোদ্ধৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি এই মন্তব্য কৰে যে, বামায়ণৰ বচনাকাল ইয়াতকৈ বহুত পিছত। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে প্ৰচলিত বামায়ণ মূল বামায়ণৰপৰা ভিন্ন আৰু ইয়াৰ বচনাকাল ক্ৰমেও ৩০০ খ্ৰীঃ পূঃ। য়েকোবী চাহাবে মূল বামায়ণৰ বচনা ৫০০—৮০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বৰ ভিতৰত বুলি অনুমান কৰে। মেক্‌ডোনেল চাহাবৰ মতে বামায়ণৰ মূখ্য ভাগৰ বচনাকাল ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ। মহাভাৰততো বামায়ণ আৰু বাঙ্গীকিৰ স্পষ্ট উল্লেখ থকা হেতু বামায়ণৰ বচনাকাল নিশ্চয় মহাভাৰতৰ আগত। য়েকোবী আৰু মেক্‌ডোনেলৰ মত খণ্ডন কৰি কীথ চাহাবে এইটো সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে আদি বামায়ণৰ বচনাকাল ৪০০ খ্ৰীঃ পূঃ।

হাপকিল, শ্বিথ, মেক্‌ডোনেল আৰু মেনিয়ৰ উইলিয়ম আদিৰ সিদ্ধান্তক আলোচনা কৰি ঐতিহাসিক বিনায়ক বৈজয় মহাভাৰতৰ মতে বামায়ণৰ দুটা ৰূপ মানে। এওঁৰ মতে বামায়ণৰ প্ৰাচীনতম ৰূপৰ বচনাকাল ১২০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বে ‘ভাৰত’ আৰু ‘মহাভাৰত’ বচনাৰ মাজত আৰু বিত্তীয় ৰূপৰ বচনাকাল ৫০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বে। বৈজয় এই অসঙ্গতি পোন্ধৰে খণ্ডন কৰে।

কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে বাঙ্গীকি বামৰ সমকালীন জেতা যুগৰ। জেতা যুগৰ লীয়া ৮৬৭১০০ খ্ৰীঃ পূঃ। মহাভাৰত ৩১০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বত ৰচিত আৰু বামায়ণৰ বচনা হয় ইয়াৰ বহুত আগত। এই মতানুসাবে বাঙ্গীকিৰ স্থিতিকাল লক্ষ্যৰূপে আগৰ। কিন্তু এইটো মত অতিবক্তকপূৰ্ণ।

যদিও বাম আৰু বাঙ্গীকি সমকালীন হোৱাৰ ক্ষেত্ৰত বামায়ণ, মহাভাৰত, অধ্যায় বামায়ণ আৰু কুন্তিবাস বামায়ণ আদি অনেক গ্ৰন্থই নিজ নিজ মন্তব্য দিয়ে, তথাপি এই গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়বস্তু চিৰ-সত্যতা প্ৰমাণ আৰু বিশেষকৈ জেতা যুগৰ লীয়াৰ যথাযথভাৱে নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ নতুন গৱেষণাৰ আৱশ্যক।

‘যবন’ শব্দৰ অৰ্থ বিদেশী। এই শব্দটো বামায়ণত দুবাৰ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা গৈছে। এই যবন শব্দটোৱে অকল গ্ৰীক সকলোকেই বুজোৱা নাই; উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত যিবিলাক বিদেশীয়ে আক্ৰমণ চলাইছিল সেই আটাইবোৰ জাতিকে বুজাইছে।

বেগাছিনিছৰ চোকাৰণা পোৱা যায়, খ্ৰীঃ পূঃ চতুৰ্থ শতাব্দীতে পাটলিপুত্ৰ

নগৰ স্থাপিত হয়। খ্ৰীঃ পূঃ ৩৫০-ত ই নগৰৰ ৰাজধানী হিচাপে পৰিগণিত হয়। এইটো মন কৰিবলগীয়া কথা যে পাটলিপুত্ৰৰ ওচৰে-পাজৰে থকা কিছুমান নক নক নগৰৰ নাম বামাৱণত পোৱা যায়। কিন্তু এই প্ৰসিদ্ধ নগৰ পাটলিপুত্ৰৰ কোনো উল্লেখ নাই।

বামাৱণত ‘কোশল’ ৰাজ্যৰ ৰাজধানীৰ নাম ‘অযোধ্যা’। বৌদ্ধযুগত ইয়াৰ নাম আছিল ‘সাকেত’। ইয়াৰপৰা এইটো অনুমান হয় যে বৌদ্ধযুগৰ বহুত আগতে বামাৱণ বচনা কৰা হয়।

বামাৱণত উল্লেখ কৰা মতে মিথিলা আৰু বিশালা নামেৰে দুখন পৃথক নগৰ আছিল। বুদ্ধৰ সময়ত দুয়োখন ৰাজ্য চাৰিল হৈ ‘বৈশালী’ নাম লয়। ইয়াৰপৰাও সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে বামাৱণ বৌদ্ধযুগৰ আগত বচিত।

ভাৰতৰ দক্ষিণ অংশ এক বিৰাট অৰণ্যৰ ৰূপত অস্তিত্ব কৰা হৈছে। ই বাক্ষস, ভালুক আৰু অসত্য বা অৰ্ধসত্য জাতিৰ বাসস্থান। আৰ্য্যসভ্যতা প্ৰচাৰ হোৱাৰ আগতে এই ঠাই এনেকুৱা আছিল। এতেকে দক্ষিণ ভাৰতত আৰ্য্যসভ্যতা বিস্তাৰ হোৱাৰ আগতে বামাৱণ বচনা হয়।

ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এইটো সিদ্ধান্তত উপনীত হব পাৰি যে বামাৱণ বুদ্ধ জন্মৰ আগত বচিত। অৰ্থাৎ বামাৱণৰ বচনাকাল ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃৰ আগত বুলি থিৰাং কৰিব পাৰি।

বামাৱণৰ বৰ্তমান সংস্কৰণ :- মহামুনি বাম্মীকিৰ বৰ্তমান বামাৱণ সাত-খণ্ড আৰু ২৪০০০ শ্লোকত পোঁৱা যায়। বামাৱণৰ যি প্ৰাচীন হস্তলিখিত পুথি পোৱা যায় তাৰ লগত বিজাই চালে বৰ্তমান বামাৱণৰ কলেবৰ বিস্তাৰ ঠিক ৰূপত পোৱা নাযায়। বামাৱণৰ সম্প্ৰতি চাৰিটা প্ৰামাণিক সংস্কৰণ প্ৰচলিত আছে—

১। ওৰ্কীচ্য :- ওজবাট প্ৰিণ্টিং প্ৰেছ বোম্বাই আৰু নিৰ্ণয় সাগৰ প্ৰেছ বোম্বাইৰপৰা প্ৰকাশিত। এইখন অধিক প্ৰচলিত আৰু প্ৰামাণিক। ইয়াৰ ওপৰত নাগেশ ভট্টৰ ‘বামীয়া ব্যাখ্যা’ টীকা আছে।

২। গোৰ্ডীয় :- এই সংস্কৰণ ডঃ জি. গোবেলিনো চাহাবে ১৮৪৩-৬৭ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত কলিকতাত সংস্কৃত চিৰিজৰপৰা প্ৰকাশ কৰে আৰু এওঁ এইখন ইটালীয়ান ভাষাত অনুবাদ কৰি পেৰিচৰপৰা প্ৰকাশ কৰে। ইয়াৰ ঠাই বিশেষে গোবেলিনো চাহাবে পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ টোকাও লিখে।

৩। পল্ভিমোডৰীয় :- ইয়াক কাম্বীৰী সংস্কৰণ বোলা হয়। এইখন

১২২৬ খ্ৰীষ্ট জী. এ. বি. কলেজ, লাহোৰৰপৰা প্ৰকাশ হয়। উক্ত-পশ্চিমবঙ্গত ইয়াৰ প্ৰচলন বেছি।

৪। দাক্ষিণাত্য :—চতুৰ্থ দাক্ষিণাত্য সংস্কৰণ দ্বাৰা বিলাস কুৰুজিপো কুমকোপম, মাদ্ৰাজৰপৰা ১২২২-৩০ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত প্ৰকাশ পায়।

এই চাৰিও সংস্কৰণ সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত বেলেগ বেলেগ ধাৰণা। এই সংস্কৰণবোৰৰ পাঠ অহুলতান কৰাবপৰা জানিবপৰা গৈছে যে ইয়াৰ মাজত যথেষ্ট ভিন্নতা আছে। ইয়াৰ ভিতৰত কোনখন বেছি প্ৰামাণিক তাক সঠিককৈ ক'ব নোৱাৰি। বহুতো পণ্ডিতৰ মতে বোম্বাই আৰু কলিকতাৰ সংস্কৰণকে অধিক প্ৰামাণিক বুলি মানি লয়।

দাক্ষিণাত্য, ঔদীচ্য আৰু গোড়ীয়—এই তিনিখনৰ শ্লোক সংখ্যা আৰু সৰ্গসংখ্যা একে নহয়।, বাল কাণ্ডৰপৰা উক্তৰ কাণ্ডলৈকে সৰ্গবোৰৰ সংখ্যা বিভিন্ন পাঠত এনেকুৱা—দাক্ষিণাত্য পাঠৰ মতে ৬৪৩ সৰ্গ, ঔদীচ্য পাঠৰ মতে ৬৬৪ সৰ্গ আৰু গোড়ীয় পাঠৰ মতে ৬৬৬ সৰ্গ।

পণ্ডিতসকলৰ এইটো অভিমত যে, উদীচ্য পাঠ দাক্ষিণাত্য পাঠৰপৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰপৰা বেলেগ হয় আৰু গোড়ীয় তথা পশ্চিমোত্তৰী পাঠৰ স্বতন্ত্ৰ স্থিতি ৫০০ খ্ৰীঃৰপৰা বচনা হয়। উক্ত তিনি সংস্কৰণৰ অসমান পাঠ্যাংশৰ তুলনাত্মক বিশ্লেষণ 'কামিল বুদ্ধ' কৰে।

বামায়ণত সামাজিক চিত্ৰণ : আৰ্যাসকলে সিদ্ধুৰ তীৰত পদাৰ্পণ কৰাৰ নিছতে সমাজজীৱনৰ বিভিন্ন স্তৰত নিৰ্মাণৰ পৰ্ব আৰম্ভ হয় বৈদিক সাহিত্য-মূলতঃ। এই সামাজিক গঠনৰ প্ৰাথমিক কৰ্ম শেষ হোৱাৰ সময়ৰ কাব্য হ'ল বামায়ণ আৰু মহাভাৰত।

বামায়ণ-যুগত আৰ্যসকলৰ প্ৰধান জীৱিকা আছিল কৃষি, পশুপালন, বাণিজ্য আৰু কুটীৰ শিল্প। বিশাল খেতিপথাৰৰ মাজত একো একোখন গাওঁ গঢ়ি উঠাৰ আভাস পোৱা যায়। মাটি চহাৰ একমাত্ৰ আহিলা আছিল নাঙল। গম, যব, ধান, ভিল, মাহ আদি আছিল শস্ত্ৰৰ ভিতৰত প্ৰধান শস্ত্ৰ। উৎপন্ন শস্ত্ৰৰ এক-যষ্ঠাংশ বজাৰ বাজহঁ হিচাপে দিব লাগিছিল। পশুপালন এটা ডাঙৰ বৃত্তি আছিল।

থাগুশস্ত্ৰ, পত্থন, কুটীৰ শিল্প, খনিজ দ্ৰব্য আদিৰ ব্যৱসায়-বাণিজ্য আৰ্য্য-সকলৰ মাজত প্ৰচলিত আছিল। কুটীৰ-শিল্পৰ ভিতৰত সোণ-ৰূপৰ অলংকাৰৰ

কাম, কীৰ্ত্তি-পিতলৰ কাম, কীচৰ কাম, বসুন্ধৰাৰ আৰু চিলাই আদি উল্লেখযোগ্য। অত্যন্ত বুদ্ধিধাৰী লোকৰ ভিতৰত বাহুবিল্ব, গায়ক, ক্ষত্ৰধৰ, চাৰণ-কবি, স্থপতি, বৈদ্য আদি প্ৰধান।

আৰ্হসকলৰ আটাইবোৰ সম্পূৰ্ণ নিৰামিষ ভোজী নাছিল। তেওঁলোকে বিভিন্ন জীৱ-জন্তুৰ মাংস ভক্ষণ কৰিছিল। হৰিশৰ মাংস আছিল অতি প্ৰিয় খাদ্য। সীতাৰ লগত বনবাসলৈ যোৱাৰ সময়ত বংস ৰেশত উপস্থিত হৈ খায় আৰু লক্ষ্মণে বৰাহ, ঋক, পূবত আৰু মহাকক নামে চাৰিটা হৰিশ চিলাই কৰি মাংস ভক্ষণ কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে। মাহুৰ বাহুসায়ে বিশেষ ক্ষেণীৰ শাস্ত্ৰত প্ৰচলিত আছিল। যৌন-সন্তোগ আৰু যুদ্ধক্ষেত্ৰত উত্তেজনা হৰিৰ দ্বাৰে সুৰাপানৰ বাতি থাকিলেও ভদ্ৰসমাজত সুৰাপান নিষিদ্ধ অভ্যাস হুগি নিষিদ্ধ আছিল।

ৰাজনৈতিক জীৱনো আছিল যথেষ্ট উন্নত। ৰাজবংশৰ জ্যেষ্ঠ সন্তানজনে উত্তৰাধিকাৰীস্বৰূপে শাসনভাৰ গ্ৰহণ কৰি প্ৰজাৰ মংগলৰ বাবে সদায় ৰত আছিল। ৰজা আছিল প্ৰজাৰ ওচৰত মহৎ জীৱনৰ আদৰ্শৰূপ। “যদ্যুত্থাঃ সন্তি ৰাজান-স্তদুত্থাঃ সন্তি হি প্ৰজাঃ ॥” অৰ্থাৎ ৰজাৰ অচৰণ যেনেকুৱা হয় প্ৰজাবোৰো অচৰণ তেনেকুৱা হৈ থাকে।

ৰজাই জনমতক যথেষ্ট ভ্ৰাৱ কৰে। তাৰ প্ৰমাণ ৰামায়ণত পোৱা যায়—ৰামে ৰাক্ষস পুৰীৰপৰা সীতাক উদ্ধাৰ কৰি আনিলে সীতাৰ প্ৰতি থকা ৰামৰ অতি ভালপোৱাৰ বাবে, আৰু সেই সীতাকেই তেওঁ নিৰ্বাসন দিলে প্ৰজাক সন্তুষ্ট কৰাৰ বাবে। ৰজা আছিল ‘ধৰ্ম্মস্ত গোষ্ঠাঃ’ অৰ্থাৎ ধৰ্ম্মৰ ৰক্ষাকাৰী। চুইক দমন আৰু শাস্ত্ৰক পালন আছিল তেওঁলোকৰ পৰম পবিত্ৰ কৰ্ত্তব্য। ব্ৰাহ্মণসকলে যি সমাজ বিধান প্ৰণয়ন কৰিছিল, ৰজাই তাকে কাৰ্য্যকৰী কৰি তুলিছিল।

সামাজিক কাঠামো আছিল অতি সুপৰিকল্পিত। পৰিয়ালৰ অভ্যন্তৰীণ অৱস্থা আছিল প্ৰীতিপূৰ্ণ। পিতৃ-সত্য পালনৰ বাবে পুত্ৰৰ স্বেচ্ছায় বনবাস গ্ৰহণ, ভাতৃপ্ৰেমৰ বাবে বনবাসী অগ্ৰজৰ প্ৰতি অমূল্যৰ আহুগত্যা, ভাৰতীয় ৰমণীৰ একনিষ্ঠ পতিভক্তি আদি পাৰিবাৰিক আদৰ্শসমূহ আছিল জীৱন্ত শক্তি। ৰাম আছিল আদৰ্শত দৃঢ় আৰু মানৱতাৰ আদৰ্শনিষ্ঠ সাধকৰ প্ৰতীক। ৰামায়ণৰ যুগতেই হিন্দু-সমাজৰ আদৰ্শ পৰিবাৰ-জীৱন স্থগঠিত হৈ উঠে। এই স্থগঠিত সমাজ-জীৱনৰেই কাব্য হ’ল ৰামায়ণ।

কবিয়ে বায়ানুগত যি পূৰ্ণমানসতাৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰিছে, সি আবহমান-কালবৰবাই ভাবভীৰু সমাজক প্ৰভাৱিত কৰিছে। কবিয়ে মহৎ আদৰ্শ যেনেকৈ স্বপাৰিত কৰিছে তেনেকৈ স্বচ কঠিন সুংসিং বাস্তৱকো ভুলি যোৱা নাই। বৰং আদৰ্শৰ লগত বাস্তৱ স্বচ দিশ চিত্ৰিত কৰা বাবে আদৰ্শৰ স্বপটো আক সুস্পষ্ট হৈ উঠিছে। পাৰিবাৰিক-সামাজিক আদৰ্শৰ বাবে বামৰ ব্যক্তিস্বার্থ ভাগৰ লগতে কবিয়ে কৈকেয়ীৰ নিষ্ঠুৰ স্বার্থাঙ্কতা চিত্ৰিত কৰিছে। সীতাৰ পাত্ৰিত্বা যেনেকৈ চিত্ৰিত কৰিছে, তেনেকৈ অহল্যাৰ পদাঙ্কলনো অংকন কৰিছে। কবিয়ে বামৰ অপোনিষ্ঠ সাংঘিক স্বপৰ লগতে বহুবননীসহ বাস্তৱৰ যন্ত-মাংস-কাম-সন্তোগৰ বাস্তৱিক চিত্ৰও অংকন কৰিছে। ফলত অন্ধকাৰৰ লগত পোহৰৰ দৰে, ক'লাৰ লগত বগাৰ দৰে, বাস্তৱৰ লগত নিৰ্মল আদৰ্শ স্বপটো আক সুস্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ পাইছে।

জ্ঞানৰ স্নোক্ত বাস্তৱিক মূৰ্ত্তিৰ বামৰ সত্যনিষ্ঠা, আন্তিক্যবোধ আৰু আদৰ্শবাদী দৃষ্টিভঙ্গী দাঙি ধৰাত কৃতকাৰ্য্য হৈছে :

সত্যমেবানুশংসক বাজবৃন্তঃ সনাতনম্।

তস্মাৎ সত্যাস্থকং বাজ্যং সত্যে লোকঃ প্ৰতিষ্ঠিতঃ ॥

অৰ্থাৎ, সত্য বাক্য আৰু সকলো জীৱৰ প্ৰতি দয়াই বজাসকলৰ চিৰন্তন আদৰ্শ, সেয়েহে এই বাজ্য সত্যময়। সত্যতেই সমস্তলোক প্ৰতিষ্ঠিত হৈ আছে।

আকো, দন্তমিষ্টং ছতং চৈৱ ভুগ্তানি চ ভপাংসি চ।

বেদাঃ সত্যপ্ৰতিষ্ঠানাস্তস্মাৎ সত্যপৰোভৱেৎ ॥

অৰ্থাৎ, দান, যজ্ঞ, হোম, ভপচৰ্চ্যা আৰু বেদশাস্ত্ৰাদি সত্যতেই প্ৰতিষ্ঠিত। সেয়েহে, যাহুহমাজেই সত্যপৰায়ণ হোৱা উচিত।

সেই কালত সমাজত নাস্তিকবাদী দৃষ্টিভঙ্গীও প্ৰচলিত যে আছিল তাৰ উমান পোৱা যায়। জাবালিয়ে বামক বনবাসৰপৰা নিবৃত্ত হবলৈ যি যুক্তি আগবঢ়াইছিল তাত ভোগবাদী আদৰ্শহীন দৃষ্টিভঙ্গীৰ আভাস পোৱা যায় :

দানসংবননা ছেতে গ্ৰন্থা মেধাবিভিঃ কৃত্যঃ।

যজ্ঞস্ব দেহি দীক্ষস্ব তপস্তপ্যস্ব সন্ত্যজ।

স নাস্তি পৰিমিত্যেতৎ কুক বুদ্ধিং মহামতে।

প্ৰত্যক্ষং যৎ তদা তিষ্ঠ পৰোক্ষং পৃষ্ঠজং কুক ॥

অৰ্থাৎ, “দেহপূজা কৰা, অন্ন দান কৰা, যজ্ঞীত হীৰ্ণা গ্ৰহণ কৰা, তপস্বী কৰা, সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰা—এইবোৰ নানা প্ৰকাৰৰ উপদেশৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য হ’ল কোমল কবি মাহুহক বশীভূত কৰি দান কবিলৈ বাধ্য কৰা আৰু ভাৱেই উপায়স্বৰূপ বেদ আদি শাস্ত্ৰসমূহ কিছুমান গুৰু বেধাবীলোকে প্ৰচাৰ কৰিছে। যুগ্মকলক বৰ্জিত কবি সিহঁতৰ ধন-গ্ৰহণ কৰাই এইসকলো শাস্ত্ৰ প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্য। হে মহামতি তুমি বিচাৰ কৰি চোৱা, ইহলোকৰ বাহিৰে পৰলোক বুলি একো নাই। যি প্ৰত্যক্ষ তাৰ অমুঠান কৰা, যি পৰোক্ষ তাক উপেক্ষা কৰা।”

বামে জাবালিৰ এই যুক্তি খণ্ডন কৰিছে। শেৰলৈ কবিয়ে আদৰ্শবাদী জীৱনদৃষ্টিকেই প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছে। কিন্তু সমাজত আদৰ্শবাদৰ বাহিৰে যে অন্য একপ্ৰকাৰ দৃষ্টিভঙ্গী আছিল, কবি তাৰ প্ৰতি সচেতন।

বামায়ণত তৎকালীন সমাজৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাস আৰু সংকলনৰ চিত্ৰণ চিত্ৰিত হৈছে। সমাজত অন্ধ নীতি-নিয়মৰ প্ৰচলন দেখা যায়। বামায়ণত সমাজৰ বিবিধ ধৰ্মাচৰণৰ লগতে নানা লোকাচাৰৰ চিত্ৰণ দ্ৰাষ্টি ধৰিছে। বহাৰ্কাব্যসমাজত উৰত কাউৰীৰ কৰ্ণপ মাত, উৰ্দ্ধাপাত আদি অন্তৰ্ভুক্তক ইংগিত বুলি কোৱা আছে। বামায়ণত সামাজিক আৰু পাৰিবাৰিক নীতি-বিধানৰ কথাও পোৱা যায়। বালীয়ে সূত্ৰীয়াৰ বৈশ্বায়কক গ্ৰহণ কৰাৰ অপৰাধ প্ৰসক্ত বামে যি কথা কৈছে তাতে তৎকালীন সমাজৰ বিধি-বিধানৰ ইংগিত পোৱা যায় :

“ঔৰলীং ভগিনীং বাপি ভাৰ্য্যাং বাপ্যাহুজন্ত যঃ।

প্ৰচবেত নবং কামাৰ্ত্তস্ত দত্তো বধঃ স্বতঃ ॥”

অৰ্থাৎ, কামাৰ্ত্তহে যি লোকে হুহিতা, ভনী নাইবা কনিষ্ঠ ভাতৃৰ পত্নীত উপগত হয়, তাৰ প্ৰাণদণ্ডই শাস্ত্ৰৰ বিধান।

সমাজত ব্ৰাহ্মণসকলৰ প্ৰাধান্য প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ কথা পোৱা যায়। অধ্যয়ন-অধ্যাপনা আৰু পুৰোহিততালি ক্ৰমে ব্ৰাহ্মণসকলে বৃত্তি হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। কিছুমান সামাজিক অমুঠানত ব্ৰাহ্মণক দান-দক্ষিণা কৰাৰ প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। বনলৈ যোৱাৰ সময়ত বামে মাজলিক কাৰ্য্য হিচাপে ব্ৰাহ্মণক বহুতো ধন-বস্তু যে দান কৰিছিল তাৰ উল্লেখ বামায়ণৰ অযোধ্যা কাণ্ডত এইদৰে আছে :

জাতৰূপময়ৈৰ্মুঠৈখ্যবঙ্গদৈঃ কুণ্ডলৈঃ শুঠৈঃ।

সহেমশুঠৈৰ্মণিভিঃ কেদুৰৈৰ্বলয়ৈপি ॥

অন্তৈশ্চ বক্ষ্যৰহভিঃ কাকুৎস্থঃ প্ৰতাপূজয়ৎ।

স্বয়ম্ভঃ স ভদ্রোবাচ বামঃ সীতা প্ৰচোদিতঃ ॥

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—৫

হাবক হেমশূকৰ ভাৰ্য্যাই সোম্য হাবয় ।

বপনাং চাপ ন সীতা দাতুমিচ্ছন্তি তে নথী ॥

অনুদানি চ মিত্ৰাণি কেদুবাণি শুভানি চ ।

প্ৰযচ্ছন্তি নথী তুভ্যং ভাৰ্য্যাই গচ্ছতী বনম্ ॥

অৰ্ণাং, বামে বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ স্থযজ্ঞক শোণেৰে নিৰ্মিত উত্তম অঙ্গদ, সুহৃদৰ কুণ্ডল, বৰ্ণশূক্ৰত গঠা মণিমালা, কেদুৰ, বলয় আৰু অন্যান্য বহুত বস্তুৰে পূজা কৰিলে । তাৰ পিছত সীতাৰ কথামতে বামে স্থযজ্ঞক ক'লে—সোম্য, আপোনাৰ নথী সীতা দেৱী মোৰ লগত বনলৈ যাব, সেয়ে আপোনাৰ ভাৰ্য্যাক হাব, হেমশূক্ৰ, কাঞ্চী, বিচিত্ৰ অঙ্গদ, সুন্দৰ সুন্দৰ কেদুৰ দান কৰিছে ।

এইবোৰ প্ৰকাৰ অৰ্থ্য হিচাপে দাতাই ব্ৰাহ্মণক দান কৰিছিল । সমাজত ব্ৰাহ্মণসকলৰ স্থান আছিল অতি উচ্চ ।

সেই সময়ত ৰাজতন্ত্ৰ সুপ্ৰতিষ্ঠিত আছিল । ৰজা আছিল ৰাজ্যৰ সৰ্বময় কৰ্তা । ৰজাই প্ৰজাৰ মনোবঞ্জনৰ বাবে যে নিজৰ প্ৰিয়বস্তুকো ত্যাগ কৰিবলৈ কুষ্ঠাবোধ নকৰে, বামে তেওঁৰ প্ৰিয়তমা সীতাক ত্যাগ কৰি বনবাসলৈ পঠিয়াই দিয়াটোৱেই তাৰ জলন্ত উদাহৰণ ।

আদিকাব্য বামায়ণ : তামস-হাবিণী তমসা নদীত স্নান কৰি, বহুগ পৰিধান কৰি শাস্তবনত ভ্ৰমণ কৰি থাকোঁতে ক্ৰৌঞ্চীৰ কৰুণ স্বৰত বান্দীকিৰ দয়াদৃষ্টি আকৰ্ষিত হ'ল । হঠাৎ ক্ৰৌঞ্চৰ মৃত শৰীৰটো শববিন্ধ হৈ তেওঁৰ সন্মুখত পৰিল । এই দৃশ্য দেখি ঋষিৰ কোমল হৃদয়ত নৈসৰ্গিকী কৰুণাৰ সোঁত প্ৰবাহিত হবলৈ ধৰে—স্বপ্ন কৰুণা এই দৃশ্যৰে হঠাৎ জাগি উঠিল । হঠাৎ তেওঁৰ মূৰপৰা এই শ্লোকটো ওলাই আহিল :

‘মা নিবাদ প্ৰতিষ্ঠাং ত্ৰয়গমঃ শাস্ততীঃ সমাঃ ।

যৎ ক্ৰৌঞ্চমিথুনাদেকমবধীঃ কামমোহিতম্ ॥

সম-অক্ষৰযুক্ত চাৰি পাদ মণ্ডিত শ্লোকৰ জন্ম হ'ল । সংস্কৃত কাব্য-সুমাৰৰ এয়েই উদয় । মহাকাব্যৰ ভাৱিনী পৰম্পৰাৰ এই মূলস্ৰোত ।

মহৰ্ষি বান্দীকি আদি কবি আৰু বান্দীকীয় বামায়ণ আদি মহাকাব্য । কবিৰ প্ৰকৃত ৰূপৰ কল্পনা আমি বান্দীকিৰপৰা পাওঁ আৰু মহাকাব্যৰ মহত্ব আমি বামায়ণৰপৰা গ্ৰহণ কৰোঁ । কাব্যৰ বিস্তৃত ৰূপ হ'ল আদিকবিৰ পৰম পাৰদ, মাননীয় ওখা মননীয় আদিকাব্য বামায়ণ । কবিৰ অৰ্থ ক্ৰান্তদৰ্শী । ‘কবয়ঃ

ক্ৰান্তদৰ্শিনঃ’ অৰ্থাৎ চকুৰ অগোচৰ, অতীত আৰু ভৱিষ্যতৰ পৰ্য্যায়ক যথার্থকল্পে দেখা পুণ্যাত্মা পুৰুষ।

বস্তু-তত্ত্বৰ দৰ্শন হলে ঋষিৰ প্ৰাপ্তি হয়, কিন্তু যেতিয়াই ই নিজ-অহুত্বত বস্তু-তত্ত্বক শৃংখৰে ব্যক্ত নকৰে, তেতিয়ালৈকে ইয়াক ‘কবি’ বুলিব নোৱাৰি। কবিৰ কল্পনাত ‘দৰ্শন’ৰ লগত বৰ্ণনাবো মনোৰম সামঞ্জস্য আছে আৰু এই কল্পনাৰ ‘জনক’ স্বয়ং মহৰ্ষি বান্ধীকি। ‘মানিষাদ’ শ্লোকৰ উচ্চাৰণ কৰি ত্ৰক্ষা স্বয়ং ঋষিৰ সন্মুখত উপস্থিত হৈ ক’লে—“হে মহৰ্ষি ! আৰ্হ চক্ষু বা প্ৰোভিত চক্ষু এতিয়া মেল খালে। তুমি আছি কবি।” ভৱভূতিৰ ভাষাত—“কবে প্ৰবুদ্ধোহসি বাগাঅনি ত্ৰক্ষণি। তদ ক্ৰহি বামচৰিতম্। অভ্যাহতজ্যোতিৰাৰ্হে তে চক্ষুঃ প্ৰতিভাতি। আন্তঃ কবিৰসি।”

সংস্কৃত কাব্য-ধাৰাৰ দিশ এই সময়ত নিষ্কপিত কৰা হৈছে, যেতিয়া প্ৰেমপৰায়ণ সহচৰৰ আকস্মিক বিয়োগত সন্তপ্ত ক্ৰৌঞ্চীৰ ককণ নিনাদ শুনি বান্ধীকিৰ হৃদয়ৰ শোক শ্লোকৰূপত নিগৰি ওলাইছে। কাব্যৰ আত্মা বস। এই কথা কবিসকলে তেতিয়া শিকিলে, যেতিয়া আদিকবিৰ আদি কবিতাৰ বসায়ত তেওলোকে পান কৰিলে। পৰৱৰ্তীকালৰ কবিসকলে এই কাব্যত বসৰ নিগূঢ় তত্ত্ব বিচাৰি পায়।

সমাক্ষৰৈশ্চতুৰ্ভিঃ পাদৈৰ্গীতো মহৰ্ষিণা।

সোহৃদ্ব্যাহৰণাদ্ ভূয়ঃ শোকঃ শ্লোকত্বমাগতঃ। (১।২।৪০)

‘প্ৰতীয়মান’ অৰ্থৰ সামান্যৰূপ কাব্যত মুখ্য হলেও আনন্দবৰ্ণনে বসক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে।

‘কাব্যাত্মাত্মা স এবাৰ্থস্তথা চাদিকবে: পুবা।

ক্ৰৌঞ্চদ্বন্দ্ববিয়োগো থঃ শোকঃ শ্লোকত্বমাগতঃ ॥

(ধৰ্ম্মশালোক ১।৫)।

আদিকবিৰ এই সমগ্ৰ কাব্যই কবিতাৰ প্ৰকৃতৰূপত প্ৰকট হৈছে। বান্ধীকীৰ বায়ৰ মনোৰম উপমা তথা উৎপ্ৰেক্ষাৰ এক বিৰাট ভব্যপ্ৰসাদ। কিন্তু ইয়াৰ বাহ্য আৱৰণত বিস্তৃত বসময় হৃদয় উজ্জ্বল হৈ উঠিছে।

মহাকাব্যৰ প্ৰথম তথা ভব্য নিদৰ্শন এই বান্ধীকি-বায়ৰ। বায়ৰণৰ বিশ্লেষণ কৰি আলংকাৰিক সকলে মহাকাব্যৰ লক্ষণ প্ৰস্তুত কৰিছে। ‘সৰ্গবন্ধো

মহাকাব্য' লক্ষণৰ প্ৰথম তথা আটাইতকৈ সূক্ষ্মৰ লক্ষ্য হৈছে বায়ৱণ। যুগীৰ এই প্ৰসিদ্ধ লক্ষণ বায়ৱণক আদৰ্শ হিচাপে লৈ লিখিছে—

‘আলংকৃতমসংক্ষিপ্তং বসন্তাবনিবসন্তবম্।

সৰ্গৈৰ্বনতিবিস্তীৰ্ণৈঃ জব্যবৃষ্টৈঃ স্থগচ্ছিত্তিঃ।

সৰ্বত্র ভিন্নবৃদ্ধান্তৈকপেতং লোকবন্ধনম্।

কাব্যং কল্পান্তবদ্বায়ি জায়েত সদলংকৃতি।

আনন্দবৰ্ধনে স্পষ্টতঃ ককণবসক বায়ৱণৰ মূখ্য বস বুলিছে। বায়ৱণৰ আৰম্ভ ককণ বসেৰে হৈছে আৰু বায়ৱ সন্মুখত সীতাৰ পাতাল প্ৰৱেশ দৃশ্যৰে বায়ৱণৰ অন্তত ককণেৰে হৈছে—‘বায়ৱণে হি ককণো বস : স্বৰমাদিকবিনা স্মৃতিতঃ শোকঃ শ্লোকত্ৰয়াগতঃ ইত্যেবংবাদিনা। নিবৃচ্চ স এষ সীতাত্যন্তবিয়োগ পৰ্য্যন্তেষুৰ অগ্ৰহৰমূপবচয়ত।’ (ধনুৰলোক পৃ ২৩৭)।

বান্ধীকি সমগ্ৰ কবি সমাজৰ উপজীৱ্য। বিশেষকৈ কালিদাস আৰু ভৱভূতিৰ। এই মহাকবি দুজনে বায়ৱণৰ গাঢ় অনুশীলন কৰিছে আৰু এওঁলোকৰ কৃতিতাত যি বস পোৱা যায়, সেইবোৰ বায়ৱণৰ প্ৰভাৱ। কালিদাস শৃংগাৰ বসৰ কবি। কিন্তু এওঁৰ ককণ বস কম প্ৰভাৱশালী নহয়। পত্নীৰ বাবে পতিৰ ককণাৰ ৰূপ আমি বহুবংশৰ অজবিলাপত পাওঁ আৰু পতিৰ বাবে পত্নীৰ ককণ পৰিবেশনা বতিবিলাপৰ ৰূপত পাওঁ। তাৰ পালে লো টিলা হয়, সেইদৰে কোমলহৃদয় মানৱচিন্তা সন্তাপেৰে যুহু হয়। ‘অভিভপ্তময়োহপি মৰ্দ্দবৎ ভজন্তে কৈব কথ্য শৰীৰিযু।’ কালিদাসৰ এই ককণ বৰ্ণনাত মানৱহৃদয়ক প্ৰভাৱিত কৰাৰ ক্ষমতা আছে, কিন্তু ভৱভূতিৰ উদ্ভববামচৰিতত ই মানৱ হৃদয়ত প্ৰৱেশ কৰিছে। ভৱভূতিৰ বৰ্ণনাত সীতাৰ বিয়োগত বায়ৱ কল্পা দেখি পাখৰেও কান্দিছে আৰু বজ্জৰ হৃদয়কো বিদীৰ্ণ হোৱা দেখুৱাইছে। ‘অপি গ্ৰাৱা বোধিতাপি দলতি বজ্জন্ত হৃদয়ম্।’

বান্ধীকি বায়ৱণ মহাকাব্য মাটিৰ তুলৰপৰা গজালিমেলি ওলাই অহা এক বিশাল বট-বৃক্ষ। ইয়াৰ শীতল ছাঁত সমগ্ৰ ভাৰতবাসীক আশ্ৰয় দি প্ৰকৃতিৰ বিশিষ্ট বিভূতিৰ সমান নিজ শিৰ উৰ্দ্ধ কৰি ঠিক হৈ আছে। মহাকাব্য প্ৰধানতঃ বীৰবস প্ৰধান। ইয়াৰ যুদ্ধৰ ঘোষণা, বিজয়-দুৰ্ভুতিৰ শব্দ তথা সৈনিকৰ ভৰ্জন-গৰ্জন আদিয়ে মানৱ হৃদয়ত উৎসাহ আৰু ক্ষুৰ্ভি প্ৰদান কৰে। কিন্তু বায়ৱণৰ মাহাত্ম্য বীৰবস প্ৰদৰ্শনত নহয়। কোনো দ্বেষ-চৰিত্ৰ বৰ্ণনাতো বায়ৱণৰ গোঁৱৰ নহয়,

কাৰণ মহৰ্ষি বান্দীকিয়ে যেতিয়া আদৰ্শ গুণমণ্ডিত কোনো ব্যক্তিৰ পৰিচয় হুবে, তেতিয়া নাৰদে এজন মানৱকেই এই অল্পম গুণৰ অধিকাৰী বুলি কৈছে—
 “ভৈৰ্ব্যুক্তঃ ক্ৰয়তাং নবঃ।” ই নব-চৰিতৰ কীৰ্তন। ভাৰতীয় গাহ-ঈশ্বৰীকনৰ বিকৃত চিত্ৰণ বামাৱণৰ মূখ্য উদ্দেশ্য বুলি প্ৰতীত হৈছে। আদৰ্শ পিতা, আদৰ্শ মাতা, আদৰ্শ ভাই, আদৰ্শ পুতি, আদৰ্শ পত্নী—আদি যিমানবোৰ আদৰ্শ এই অল্পম মহাকাব্যত আদি কবি শব্দতুলিকাত সংৰুদ্ধ কৰিছে, এই আটাইবোৰ গৃহধৰ্মৰ পটত চিত্ৰিত কৰা হৈছে। আনকি বাম-বাহৱণৰ উন্নয়নক যুদ্ধও এই মহাকাব্যৰ মূখ্য উদ্দেশ্য নহয়। ই বাম-সীতা, পতি-পত্নীৰ পৰস্পৰ বিস্তৃত প্ৰীতিক পুঠ কৰাৰ এক উপকৰণ মাথোন। আৰু এইটো হোৱা স্বাভাৱিক। বামাৱণ ভাৰতীয় সভ্যতাৰ প্ৰতীক।

আদি কবিয়ে তেওঁৰ কাব্য-মন্দিৰৰ পীঠত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে—মৰ্যাদাপূৰ্ণবোক্তম মহামানৱ বামচন্দ্ৰক। বিভিন্ন প্ৰতিকূল পৰিস্থিতিৰ মাজত ব্যক্তিয়ে নিজ মীলৰ সৌন্দৰ্য্য কিদৰে বক্ষা কৰিব পাৰে, তাক বান্দীকিয়ে আমাক শিকাইছে। আদিকবিয়ে এই চৰিত্ৰ চিত্ৰণ যদি নকৰিলেহেঁতেন, তেনেহলে আমি মঞ্জুল গুণৰ সামঞ্জস্যৰ পৰিচয় কত পালোহেঁতেন? ভাৰতবাসী মানৱৰ আদৰ্শ চৰিত্ৰ তুলিবলৈ লালায়িত। বান্দীকিয়ে এই চৰিত্ৰ সন্মুখত দাঙি ধৰিছে। বামাৱণ যিমনে বাৰে বাৰে পঢ়া যায় সিমনেই নতুন নতুন কথা পোৱা যায়।

বাম আদৰ্শৰ প্ৰতীক। তেওঁ চিৰদিন অজ্ঞাৰ বিৰুদ্ধে সংগ্ৰাম কৰি গৈছে। বামৰ চৰিত্ৰত কবিয়ে মানুহৰ সকলো অস্থুত্বিয়েই সন্মোচিত কৰিছে। বান্দীকিৰ বাম পূৰ্ণাঙ্গ আৰু জীৱন্ত মানুহ, কেৱল আদৰ্শৰ নীৰস প্ৰতীক বা অৱতাৰ পুৰুষ নহয়।

বামৰ চৰিত্ৰ অতি মধুৰঃ

‘দত্তান প্ৰতিগৃহীয়ায় ক্ৰয়াং কিঞ্চিদপ্ৰিয়ম্।

অপি জীৱিতহেতোবা বামঃ সত্যপৰাক্ৰমঃ।’ (৫/৩৩/৩৬)

অৰ্থাৎ, “এওঁ সদায় দান কৰে, কাৰোপৰা কেতিয়াও প্ৰতিদান গ্ৰহণ নকৰে। এওঁ অপ্ৰিয় কথা কেতিয়াও নকয়। সাধাৰণ পৰিস্থিতিৰতো কথাই নাই, প্ৰাণ-সঙ্কটৰ সময়তো বামে এই নিয়ম কেতিয়াও উলঙ্ঘন নকৰে।”

আত্মীয়ৰ প্ৰতি বামৰ ব্যৱহাৰ অতি কোমল আৰু সহানুভূতিপূৰ্ণ। সীতাৰ প্ৰতি বামৰ প্ৰেম বৰ্ণনাত আদিকবিয়ে মানস-তত্ত্বৰ অতি সূক্ষ্ম নিৰীক্ষণ প্ৰদৰ্শ

কৰিছে। বামে সীতাৰ বিয়োগভ চাৰিটা কাৰণত সন্তপ্ত। ধৰ্মশাস্ত্ৰত স্ত্ৰীক বন্ধা কৰিবলৈ উপদেশ দিছে, কিন্তু বামে তাক পালন কৰিব নোৱাৰিলে, সেয়ে তেওঁ অহুলা নাৰীক বন্ধা কৰিব নোৱাৰা বাবে কাকণ্যাবে সন্তপ্ত। বনত সীতা বামৰ আশ্ৰিতা, কিন্তু বামে নিজৰ আশ্ৰিতাক বন্ধা কৰিব নোৱাৰিলে; সেয়ে আনুশংক্ত-আশ্ৰিত জনৰ সংৰক্ষণ-স্বত্বাৱৰণাৰ বাবে সন্তপ্ত। সীতা বামৰ পত্নী, সহধৰ্মিনী, লগৰী। তেওঁ ভ্ৰষ্ট হোৱাত বামৰ ধৰ্ম পালন কেনেকৈ হ'ব, সেয়ে শোকেৰে সন্তপ্ত। সীতা বামৰ প্ৰিয়তমা। পৰম স্ত্ৰ সাধিকা। পৰম লাক্ষণ্যময়ী সীতাৰ বিনাশে বামৰ হৃদয়ত অতীতৰ আনন্দময় জীৱনৰ মধুৰ স্মৃতি জগাই তোলে—সেইকাৰণে প্ৰেমেৰে সন্তপ্ত।

ইয়ং সা যৎকৃতো বামশচতুৰ্তিঃ পৰিতপ্যতে।

কাকণ্যেনানুশংক্তেন শোকেন মদনেন চ ॥

স্ত্ৰী প্ৰণষ্টেতি কাকণ্যায়াশ্ৰিতেত্যানুশংক্ততঃ।

পত্নী নষ্টেতি শোকেন প্ৰিয়েতি মদনেন চ ॥ (৫/১৫/৪৮-৪৯)।

লক্ষণে “শক্তিশেলত পৰাত বামে ভাৰ্যপ্ৰেমৰ বিষয়ে যি উল্গাৰ কৰিছে, এনেকুৱা নিদৰ্শন পৃথিৱীৰ কোনো স্থ-সভ্য জাতিৰ সাহিত্যতে পোৱা নাযায়—
দেশে দেশে কলত্ৰাণি দেশে দেশে চ বান্ধবাঃ ॥

তং তু দেশং ন পশ্যামি যত্র ভ্ৰাতা সহোদৰঃ ॥

অৰ্থাৎ, “মাহুহে দেশে ভাৰ্য্যা আৰু বহু পাব পাৰে, কিন্তু মই এনেকুৱা দেশ দেখা নাই য'ত সহোদৰ ভাই পোৱা যায়।”

জনক-নন্দিনী সীতাৰ গীল-সৌন্দৰ্য্যৰ জ্যোৎস্নাই কাৰ হৃদয়ত সীতল শান্তি প্ৰদান নকৰিব? জানকীৰ চৰিত্ৰ ভাৰতীয় ললনাৰ মহান আদৰ্শৰ প্ৰতীক। বাৰণক বাবে বাবে অহুৰোধ কৰাৰ পিচত সীতাই যি অৱহেলা-সূচক কথা কৈছে, ই ভাৰতীয় নাৰীৰ গোৰৱ সদায় উদ্‌ঘোষিত কৰি ৰাখিব। সীতাই বাৰণৰ প্ৰতি কৰা উক্তিৱেই তাৰ প্ৰমাণ—

চৰণেনাপি সৰ্বোদ্যমং ন স্পৃশ্যেৎ নিশাচৰম্।

বাৰণং কিং পুনৰহং কাময়েৎ বিগৰ্হিতম্ ॥ (৫/২৬/১০)।

অৰ্থাৎ, “এই নিশাচৰ বাৰণৰ লগত প্ৰেম কৰাতো দূৰে কথা, মই ইয়াক ভৰিৰে—নহয়, নহয়, বাওঁ ভৰিৰেও স্পৃহণ কৰিব নাহি।”

ককণ কোমল মানৱীয় উপাধান প্ৰেমাশ্চতুৰ্তিৰ বৰ্ণনাত কবি যিমান সিদ্ধহস্ত,

ভেনেটক কঠিন দৃঢ়তাৰ চিত্ৰ উপস্থাপনতো হুনিপুখ। সীতাক উদ্ধাৰ কৰি যামে
যেতিয়া সীতাৰ চৰিত্ৰৰ সম্পৰ্কে প্ৰজ্ঞাসকলৰ মাজত সন্দেহৰ আভাস পালে,
তেতিয়া প্ৰজ্ঞাচুৰজনৰ বাবে সীতাক ভিৰহাৰ কৰে।

“কঃ পুমান্ত কুলে জাতঃ স্ত্ৰিয়াং পবনুহোষিতাম্।

ভেজস্বী পুনৰাদিত্যাং হৃদ্ধলোভেন চেতসা।

বান্ধপাক-পম্বিক্ৰিষ্টাং দৃষ্টাং ছুঠেন চক্ষুযা।

কথং য়াং পুনৰাদিত্যাং কুলং ব্যপদিশন্নহং।

অৰ্থাৎ, যি ভিবোতা বহুকাল আনৰ ঘৰত বাস কৰে, কোন সদবৎসল্যত
ভেজস্বী পুৰুষে প্ৰেমৰ সোতত সেই ভিবোতাক পুনৰ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে ? বান্ধপে
তোমাক কু-দৃষ্টিৰে চাইছে, কোলাত তুলিছে, গতিকে তোমাক পুনৰ গ্ৰহণ কৰি
মই নিজৰ স্মহান বংশক কলঙ্কিত কৰিব নোৱাৰোঁ।”

সীতাই তাৰ প্ৰতিবাদত কৈছে—

ত্বয়া তু নবশাদূৰ্ণ ক্ৰোধমেবান্নবৰ্ত্ততা।

লঘুনেৰ মহত্বেণ স্ত্ৰীষ্মেষেৰ পুৰুষতম্।

ন প্ৰমাণীকৃতঃ পাণিৰ্বাল্যে বালেন পীড়িতঃ।

মম ভক্তিঞ্চ শীলং চ সৰ্বং তে পৃষ্ঠতঃ কৃতম্।

অৰ্থাৎ,

“হে নব-শাদূৰ্ণ ! আপুনি মানৱ শ্ৰেষ্ঠ ; কিন্তু খঙৰ আবেগত আপোনাৰ
এই কথা সাধাৰণ মানুহৰ সমান। আপুনি মোৰ স্ত্ৰীষ দোষাবোপ কৰিবলৈ
আগবাঢ়িছে, কিন্তু আপুনি এই কথাটো অলপো লক্ষ্য কৰা নাই যে বাল্যকালতে
আপুনি মোৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিছে, মই আপোনাৰ শাস্ত্ৰ অহুমোদিত ধৰ্মপত্নী।
মই আপোনাক ভক্তি কৰো আৰু মোৰ স্বভাৱ নিষ্কল আৰু পবিত্ৰ। আচৰিত !
আপুনি যেনেকুৱা নব-শাদূৰ্ণই মোৰ স্বাভাৱিক ভক্তি তথা পাণিগ্ৰহণক পিচলৈ
ঠেলি দিছে, কেৱল স্ত্ৰীষক আগত ৰাখিছে।”

সহজ-সৰল ৰূপটোৱে এই উক্তি ওজোদ্বিতাপূৰ্ণ। অনাদৃত্য ভাৰতীয়
ললনাৰ এই হৃদয়োগাৰ কিমান হৃদয়-বিদাৰক। শুনিগেই সন্দেহ মানৱ
চকুৰপৰা সহানুভূতিৰ চকুলো নিগৰি ওলায়।

ৰাম আৰু সীতাৰ নিৰ্মল চৰিত্ৰ বান্ধীকিৰ কোমল কাব্য-প্ৰতিভাৰ মনোৰম
নিদৰ্শন। ৰামায়ণ আমাৰ জাতীয় মহাকাব্য। ই ভাৰতীয় হৃদয়ৰ উচ্চৰাল।
বান্ধীকি আমাৰ প্ৰতিনিধি কবি।

পৰৱৰ্তীকালৰ কবি সকলে কবিতা দিখিবলৈ বাসায়ণৰপৰা প্ৰেৰণা পায়।
অলংকাৰৰ জ্বৰাই কাব্যক নিভান্ধ বসয় কবি ভোলে। কালিদাসো
উপহাৰ বাবে প্ৰসিদ্ধ। কিন্তু এই কলা তেওঁ বাস্তৱিকৰ পৰা ধাৰ কৰা
অযোধ্যাকাণ্ড (১১৪ সৰ্গ) দ্বন্দ্বৰথ-বিহীন নগৰৰ দ্বন্দ্বনীয় অৱস্থা হালোপহাৰে
কৰা বৰ্ণনা অতি বয়গীয়। হৃন্দৰ কাণ্ড (১২ সৰ্গ) অশোক বনত বাস কৰা
সীতাৰ অৱস্থা তথা স্বৰূপ বৰ্ণন ২০টা উপহাৰে ভব্য স্বপ্নত চিত্ৰিত কৰিছে।

হৃন্দৰকাণ্ড কমনীয় কল্পনাব, উজ্জল উৎপ্ৰেক্ষাৰ তথা বিশদ বৰ্ণনাৰ মনোৰম
আগাৰ। সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য্যৰ বাবে ইয়াক সকলো কাণ্ডৰ ভিতৰতে 'হৃন্দৰ'
বুলি কোৱা হয়। নানা প্ৰকাৰ অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ বাস্তৱিক কাব্যৰ বিশেষতা।
ঋতুৰ্ণনাতো বাসায়ণ কবি সকলৰ পথ-প্ৰদৰ্শক। অৰণ্য-কাণ্ড (১৬ সৰ্গ)
হেমন্ত বৰ্ণনা, কিষ্কিন্ধাত (২০ সৰ্গ) বৰ্ষা তথা শবতৰ বৰ্ণনা অতি মনোৰম।

তৃতীয় অধ্যায়

মহাভাবত

মহাভাবতৰ বক্তা সঞ্জয়। সঞ্জয় গোটেই মহাভাবতখন যুভৰাট্টৰ আগত কৈছে। মহাভাবতৰ ১৮টা খণ্ড বা পৰ্ব। যেনে—(১) আদি, (২) সভা, (৩) বন, (৪) বিৰাট, (৫) উত্তোগ, (৬) ভীষ্ম, (৭) দ্রোণ, (৮) কৰ্ণ, (৯) শল্য, (১০) সৌপ্তিক, (১১) ভীম, (১২) শান্তি, (১৩) অৰুণাশ্বিন, (১৪) অশ্বমেধ, (১৫) আশ্রমবাসী, (১৬) মৌষল, (১৭) মহাপ্ৰস্থানিক আৰু (১৮) স্বৰ্গাবোহণ।

আদিপৰ্বত চন্দ্ৰবংশৰ বিস্তৃত ইতিহাস তথা কৌৰৱ-পাণ্ডৱসকলৰ উৎপত্তিৰ বৰ্ণনা; সভাপৰ্বত দ্ব্যভীজীয়া; বনপৰ্বত পাণ্ডৱসকলৰ বনবাস; বিৰাটপৰ্বত পাণ্ডৱসকলৰ অজ্ঞাতবাস; উত্তোগপৰ্বত ক্ৰীড়ক দূত হিচাপে কৌৰৱসকলৰ সভালৈ যোৱা আৰু শান্তিৰ প্ৰস্তাৱ দিয়া; ভীষ্মপৰ্বত অজুনক গীতাৰ উপদেশ, যুদ্ধৰ আৰম্ভ, ভীষ্মৰ যুদ্ধ আৰু শৰণাৰ্থ্যতা পৰা; দ্রোণপৰ্বত অতিমহাব্যৰ্থ, দ্রোণাচাৰ্য্যৰ যুদ্ধ আৰু বধ; কৰ্ণপৰ্বত কৰ্ণৰ যুদ্ধ আৰু বধ; শল্যপৰ্বত শল্যৰ পৰিচালনাত যুদ্ধ আৰু শেষত মৃত্যু; সৌপ্তিকপৰ্বত বনত পাণ্ডৱৰ শুই থকা পুত্ৰক ৰাতি অশ্বখাম্বাৰ দ্বাৰা বধ; ভীমপৰ্বত তিব্বাভাসকলৰ বিলাপ, শান্তিপৰ্বত ভীষ্মৰ পিতামহৰ যুধিষ্ঠিৰক মোক্ষ ধৰ্মৰ উপদেশ; অৰুণাশ্বিনপৰ্বত ধৰ্ম তথা নীতি কথা; অশ্বমেধপৰ্বত যুধিষ্ঠিৰৰ অশ্বমেধ যজ্ঞ; আশ্রমবাসীপৰ্বত যুভৰাট্ট, গান্ধাৰী আদিৰ বানপ্ৰস্থ আশ্রমত প্ৰৱেশ; মৌষলপৰ্বত যাদৱসকলৰ মূলৰ দ্বাৰা বিনাশ; মহাপ্ৰস্থানিক পৰ্বত পাণ্ডৱসকলৰ হিমালয়যাত্ৰা আৰু স্বৰ্গাবোহণ পৰ্বত পাণ্ডৱসকলৰ স্বৰ্গ যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰ বাহিৰেও কিছুমান নীতিমূলক তথা শিক্ষাপ্ৰদ উপাখ্যান মহাভাবতত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

শকুন্তলা উপাখ্যান :—বজা হস্তাক আৰু শকুন্তলাৰ পুত্ৰ ভৰতৰ নাম অনুসাবেই মহাভাবত আৰু ভৰতবৰ্ষ। মহাভাবতৰ হস্তাক আৰু শকুন্তলাৰ কাহিনী অন্তৰ্ভুক্ত। পৰৱৰ্তীকালত মহাকাব্য কালিদাসে এই উপাখ্যানৰ আলমত যি বিখ্যাত 'অভিজ্ঞান শকুন্তলা' নাটক লিখে, তাৰ লগত মহাভাবতৰ উপাখ্যানৰ যথেষ্ট সাদৃশ্য দেখা যায়। শকুন্তলাৰ অভিলাষ, শকুন্তলাৰ আকৃষ্ট হৈবোৱা আদি কাহিনী মূল

মহাভাৰতত নাই। ই কালিদাসৰ নিজস্ব উদ্ভাৱন। দুস্তন্ত আৰু শকুন্তলাৰ কথোপকথনৰ মাজেৰে প্ৰাচীন ভাৰতৰ সমাজৰ নৈতিক আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু সংস্কৃতিৰ সম্বন্ধ পোৱা যায়।

যযাতিৰ উপাখ্যান :—ৰজা যযাতিৰ উপাখ্যানত পোৱা যায় যে দৈত্যৰাজৰ কন্যা শমিষ্ঠাই দৈত্যগুৰু শুক্ৰাচাৰ্য্যৰ কন্যা দেৱযানীক অপহাৰ কৰাত, শুক্ৰাচাৰ্য্যই ৰজাক পৰিত্যাগ কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত কৰে। পিচত ৰজা যযাতিৰ লগত দেৱযানীৰ বিয়া হয়। যযাতি দেৱযানীৰ ওচৰত প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হৈ ক'লে যে তেওঁ কেতিয়াও শমিষ্ঠাক দৰ্শন নকৰে। কিন্তু কালক্ৰমত যযাতিয়ে সেই প্ৰতিজ্ঞা বাখিব নোৱাৰিলে আৰু দেৱযানীৰ পিতাক শুক্ৰাচাৰ্য্যই যযাতিক অকালতে জৰাগন্ত হবলৈ অভিশাপ দিলে। যযাতিৰ অহুৰোধ ক্ৰমে তেওঁৰ কনিষ্ঠ পুত্ৰ পুৰুষি নিজৰ যৌৱন পিতাকক দি পিতাকৰ বান্ধৱ্য গ্ৰহণ কৰিলে। যযাতি যৌৱন লাভ কৰি পুনৰ ভোগ-বিলাসত লিপ্ত হয়। শেষত তেওঁৰ জ্ঞান জন্মিল যে বিষয় ভোগৰ দ্বাৰা বিষয়-বাসনাৰ নিবৃত্তি নহয়।

নল আৰু দময়ন্তীৰ উপাখ্যান :—এই আখ্যানটো মহাভাৰতৰ আদি-পৰ্বৰ। পাণ্ডৱকলে বনবাসত থকা সময়ত এদিন দুখত নিমগ্ন হৈ থকা অৱস্থাত মহৰ্ষি বৃহদশ তেওঁলোকৰ ওচৰত উপস্থিতি হ'ল গৈ আৰু পাণ্ডৱকলক সাৱনা দিবলৈ নল আৰু দময়ন্তীৰ দুৰ্দশাৰ কথা বৰ্ণনা কৰিলে। পাশা খেলত হাৰি কেনেকৈ পত্নী দময়ন্তীৰ লগত নিৰ্বাসন বৰণ কৰে, কেনেকৈ বনৰ মাজত পত্নীক পৰিত্যাগ কৰি বহুবছৰ কাল দুখ-কষ্টৰ মাজত কাল কটাবলগীয়া হয়, এইবোৰেই উপাখ্যানৰ মূল কথা।

ৰামোপাখ্যান :—এই উপাখ্যানটোও বনপৰ্বৰ। বান্দীকিৰ ৰামায়ণ কথাৰ ই সংক্ষেপ মাত্ৰ। সাৱনা দিবলৈ মাৰ্কেণ্ডেয়ই এই উপাখ্যান যুধিষ্ঠিৰক শুনাইছে।

শিৰি উপাখ্যান :—এই উপাখ্যানটো বনপৰ্বত পোৱা যায়। উশীনৰ ৰজা শিৰিয়ে নিজৰ প্ৰাণ দিও শৰণাগত কপৌচৰাই এটাক বাজচৰাই এটাক-পৰা ৰক্ষা কৰিছিল। এইয়েই ইয়াৰ কথাবস্তু।

সাবিজীৰ উপাখ্যান :—ভাৰতীয় জিবোতাৰ বাবে আদৰ্শৰূপ সাবিজীৰ কথা বনপৰ্বত পোৱা যায়। মহাৰাজ দ্ৰুপদসেনেৰ পুত্ৰ সভাবান আৰু বোদাৰী সাবিজীৰ উপাখ্যান পতিব্ৰত ধৰ্মৰ নিদৰ্শন।

ইয়াৰ বাহিৰেও ৰত্নপুৰুষ উপাখ্যান, অগস্ত্যৰ সমুদ্ৰ শোধনৰ উপাখ্যান আৰু বশিষ্ঠ আৰু বিশ্বমিত্ৰক লৈও বহুত উপাখ্যান আছে।

হৰিবংশ :- হৰিবংশ মহাভাৰতৰেই অংশ। ইয়াৰ বক্তা ব্যাস। বিষ্ণুৰ মহিমা কীৰ্ত্তনৰ নানা প্ৰকাৰ আখ্যান, উপাখ্যান আৰু স্তৱ-স্তুতি ইয়াত পোৱা যায়। বৃষ্ণিবংশজাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ উৎপত্তি বিষয়ে জানিবলৈ শৌনকে আগ্ৰহ কৰাত উগ্ৰস্ৰবাই যাদবসকলৰ কথা বৰ্ণনা কৰে। তাৰপৰাই হৰিবংশৰ উৎপত্তি। ই ১৬০০০ টা শ্লোকৰ সমষ্টি আৰু তিনিটা পৰ্বত বিভক্ত—

- (১) **হৰিবংশ পৰ্ব**—ইয়াত কৃষ্ণৰ পূৰ্বজসকলৰ বৰ্ণনা আছে।
- (২) **বিষ্ণুপাঠ**—ইয়াত কৃষ্ণৰ লীলা বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে।
- (৩) **অৰিষ্ট পুৰাণ**—ইয়াত কলিযুগৰ প্ৰভাৱৰ কথা বৰ্ণিত আছে।

কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱসকলৰ ইতিহাস বৰ্ণনা কৰাই এই মহাকাব্যৰ উদ্দেশ্য নহয়। ইয়াত হিন্দু ধৰ্মৰ বিস্তৃত আৰু পূৰ্ণ চিত্ৰ পোৱা যায়। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বত জীৱনৰ সমস্যাবোৰৰ সমাধানৰ ব্যৱস্থা হাজাৰ হাজাৰ বছৰ আগৰপৰা কৰি আহিছে। সেইবাবেই এই ইতিহাস গ্ৰন্থক আমি ধৰ্মগ্ৰন্থ হিচাপে মানো, যাৰ পঠন-পাঠন, শ্ৰৱণ-মনন সৰ্বপ্ৰকাৰে আমাৰ কল্যাণকাৰক। সাংস্কৃতিক মূল্যও ইয়াৰ যথেষ্ট। এই গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিহে আমাৰ সংস্কৃতিৰ স্বৰূপ পৰিচয় পাব পাৰোঁ। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ ভগৱদ্গীতা মহাভাৰতৰেই এটা অঙ্গ। ইয়াৰ বাহিৰেও বিষ্ণু সহস্ৰ নাম, অষ্টগীতা, ভীষ্মদ্ব্যাজ, গজেন্দ্ৰমোক্ষ আদি আধ্যাত্মিক ওখা ভক্তিপূৰ্ণ গ্ৰন্থ ইয়াৰপৰাই উৎপত্তি। এই পাঁচগ্ৰন্থক ‘পঞ্চবঙ্গ’ বোলা হয়।

এই গুণৰ বাবেই ‘মহাভাৰত’ পঞ্চম বেদ নামে বিখ্যাত। বাগ্মীকিৰ নিচিনাকৈ ব্যাসেও সংস্কৃত কবিসকলৰ বাবে উপজীৱ্য। মহাভাৰতৰ উপাখ্যানক অৱলম্বন কৰি পৰৱৰ্তীকালত কবিসকলে কাব্য, নাটক, গল্প, পুথ আখ্যায়িকা আদি সাহিত্যৰ সৃষ্টি কৰে। আনকি সুদূৰ জাভা, সুমাত্ৰা আদিৰ সাহিত্যতো মহাভাৰত বিত্তমান। ইয়াৰ মানুহবোৰেও ভাৰতৰ দৰে মহাভাৰতৰ পাণ্ডৱসকলৰ চৰিত্ৰ অভিনয় কৰি মনোৰঞ্জন পায়। যি নীতি-বীতি মৈনন্দিন জীৱনত পতি-পত্নী, পিতা-পুত্ৰৰ মাজত থকা উচিত তাকো উপাখ্যানবোৰৰ জৰিয়তে মহাভাৰতত বিত্তমান। গোটেই মহাভাৰতত নীতি, ধৰ্ম আৰু মোক্ষ বিষয়ক আলোচনা বিস্তাৰিত হৈ আছে। প্ৰাচীন ৰাজনীতি জানিবলৈ হলে মহাভাৰতৰ আশ্ৰয় লব লাগিব। মুঠতে ঐতিহাসিক, ধাৰ্মিক, ৰাজনৈতিক কালৰপৰা মহাভাৰত এখন গৌৰৱপূৰ্ণ গ্ৰন্থ।

মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ মূল উদ্ভৱ আৰু ইয়াৰ মূল ৰূপ কি আছিল আৰু কি-

দৰে ইয়াৰ বিকাশ হ'ল, সেই সৰ্ব্বদে পণ্ডিতসকলৰ ভিন্ ভিন্ মত। স্বপ্রসিদ্ধ পাশ্চাত্য পণ্ডিত উইনটৰনিংসে এই বিষয়ে মন্তব্য কৰিছে যে মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ মূল ৰূপ পোন প্ৰথমে কেৱল বীৰ গীতৰ ৰূপত প্ৰচলিত আছিল। এই বীৰ গীতবোৰ সংকলন, সংশোধন আৰু ব্যৱস্থাপন কৰি কৃষ্ণদ্বৈপায়ণ বেদব্যাসে মহাভাৰত ৰচনা কৰে। ইয়াৰ হাজাৰ বছৰ পাছত স্মৃত আৰু চাৰণবিলাকৰ দ্বাৰা আন বীৰ-গাথা আৰু গীত যোগ দি়ে আৰু লগে লগে ইয়াৰ কলেবৰ বৃদ্ধি পায়।

ইয়াৰ বাহিৰেও মহাভাৰতৰ উপাখ্যানবোৰত যি ভাগ্য, বৈবাগ্য, ক্ৰমা, দয়া, দাম্ভিক্য, ককশা, উদাৰতা, পশু-পক্ষী, দেৱ-দানৱ, ভূত-প্ৰেত আৰু সাধু-সন্তৰ বিষয়ে কথা পোৱা যায়, এইবোৰৰো নিজ ঐতিহাসিক মহত্বপূৰ্ণ। এই নতুন মনোৰঞ্জনক উপাখ্যানবোৰ যোগ দিয়া বাবে মহাভাৰতৰ কলেবৰ আৰু বৃদ্ধি পায়।

মহাভাৰতৰ পূৰ্বকথা কুকবংশীয় ৰজাসকলৰ আশ্ৰিত স্মৃত আৰু চাৰণসকলৰ দ্বাৰা গোৱা বাবে ইয়াত কুকবংশৰ প্ৰশংসা আৰু পিচত পাণ্ডৱ-বংশৰ প্ৰভুত্ব-বিস্তাৰ হোৱা বাবে পাণ্ডৱ বংশীয় ৰজাসকলৰ আশ্ৰিত স্মৃত আৰু চাৰণসকলে গোৱা পাণ্ডৱ বংশীয় ৰজাসকলৰ যশগুণ পোৱা যায়।

মহাভাৰতত বিষয় বৃদ্ধিৰ ইও এটা কাৰণ যে, ইয়াত সাধাৰণ চাৰণ, স্মৃত, বিদ্বান, পুৰোহিত আৰু বৈবাগ্য সাধু-সন্তাসীৰ বিচিত্ৰমুখী বাণীসমূহ সংগৃহীত হয়। ঘৰ, পৰিবাৰ আৰু সমাজৰপৰা আৰম্ভ কৰি নিৰ্জন অৰণ্যলৈকে সকলো প্ৰকাৰৰ কথা একলগে মহাভাৰতত পোৱাৰ কাৰণে এইটোৱেই।

কালক্ৰমত মহাভাৰতৰ মহত্ব অকল কোঁৱৰ-পাণ্ডৱ যুদ্ধলৈকে সীমিত নাছিল, বৰং ই ভাৰতীয় জীৱনৰ এখন এনেকুৱা বিশ্বকোষ হৈ পৰিল যে, ইয়াত অনাগ্ৰাসে দৰ্পন, ধৰ্ম, পুৰাণ, ইতিহাস স্মৃতি আৰু কাব্য প্ৰভৃতিৰ বিষয়ে সমাবেশ হ'ল। মহাভাৰতৰ এই বৃহৎ বিশ্বকোষৰ ৰূপত সমস্ত পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতসকল মুগ্ধ।

গীতা আৰু মহাভাৰত :- গীতা মহাভাৰতৰেই এটা অংশ। কুক-ক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত কুল বিনাশ আৰু আত্মীয়স্বজন সকলৰ বিনাশ দেখি সন্তান ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰৱল ইচ্ছা কৰাত, এই মনোভাব দূৰ কৰিবলৈ অৰ্জুনক কৰ্মমार्গত প্ৰবৃত্ত কৰিবৰ উদ্দেশ্যে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই যি উপদেশ দিলে, সি়েই গীতাৰূপত বৰ্ণিত আছে। গীতাত কোৱা আছে, বুদ্ধিক সামাৱহাত ৰাখি স্বধৰ্ম্মানুসাৰে যি কৰ্ম কৰা যায়, সি়েই মোক প্ৰদান কৰিব পাৰে। এইয়েই 'গীতাৰ' বাণী আৰু এই উপদেশ দি শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক যুদ্ধত পুনৰ প্ৰবৃত্ত কৰে।

শব্দবাচ্যাই গীতা-ভাষ্যত উল্লেখ কৰা মতে গীতাৰ শ্লোক সাতশ। এই শ্লোকবোৰৰ ভিতৰত ১টা শ্লোক গুডবাটুৰ, ৪০টা সঙ্কল্প, ৮০টা অৰ্জুনৰ আৰু ৫৭২টা শ্লোক। কিন্তু বোধাইবপৰা প্ৰকাশিত গণপত কৃষ্ণাৰ সংকল্পত শ্লোক ৬২০টা, অৰ্জুনৰ ৫৭টা, সঙ্কল্প ৬৭টা আৰু গুডবাটুৰ ১টা, মুঠ ৭৪৫টা শ্লোক আছে। মাত্ৰাধৰ সংকল্পতো শ্লোকৰ সংখ্যা বোধাই সংকল্পৰ সায়মৌই। কিন্তু কলিকতা সংকল্পত ৪৫টা শ্লোক প্ৰসিদ্ধ বুলি কৈছে। এই ৪৫টা শ্লোক কেতিয়া মূলত যোগ দিয়া হ'ল, এই কথা কোৱা টান। কিন্তু এইটো নিশ্চিত যে গীতাৰ মূল শ্লোক সাতশট।

ভগবদ্গীতা মহাভাৰতৰেই এটা ভাগ। মহাভাৰতৰ কোনো অংশত এই কথাৰ স্মৃতিকৰণ কৰি কৈছে যে গীতাত মোক্ষ-ধৰ্ম বুজাই শ্লোকৰ অৰ্জুনৰ মনৰ মোহ দূৰ কৰি দিয়ে। শান্তিপৰ্বৰ কোনো কোনো অংশত গীতা আৰু মহাভাৰত এই বিষয়ৰ উল্লেখ বহুত বিতৃভাৱে থকা দেখা যায়।

দ্বয়োদশ প্ৰহৰ অৰ্ধ-সাপ্ত বিবেচনা কৰি লোকমাত্ৰ ভিলকে কয় যে, 'গীতা' বৰ্তমান মহাভাৰতৰ এটা অংশ আৰু যি পুৰবে বৰ্তমান মহাভাৰতৰ ৰচনা কৰিছে, এওঁ বৰ্তমান 'গীতা'ও বৰ্ণনা কৰিছে।

ভিলকে পূৰ্বৱৰ্তী প্ৰামাণিক পণ্ডিত ঐতিহাসিক বৈষ্ণৱ মতকে সন্মত কৰি স্পষ্ট কৰিছে যে শ্লোক এক ঐতিহাসিক পুৰণ আছিল আৰু পাণ্ডৱসকলৰ তথা কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধৰ সময় কলিযুগত আবদ্ধ হয়। অৰ্ধাং পুৰাণৰ মতে ৫০০০ বছৰ পূৰ্বত।

মহাভাৰতৰ কলেবৰ :- মহাভাৰত এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ত ৰচিত হোৱা নাই। ই বিভিন্ন যুগত ৰচনা হৈ পৰিবৰ্দ্ধিত হৈ থাকে আৰু কালান্তৰত আটাইবোৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ যোগ হৈ একত্বপত নিবদ্ধ কৰা হয়। ইয়াত যোগ দিয়া সম্বন্ধৰূপ একলাখ অক্ষুপ্ত চন্দত পোৱা যায়। সেই বাবেই ইয়াৰ 'নাম শতসাহস্ৰী সংহিতা'। গুপ্তযুগৰ ১২৭ সংবৎৰ এক শিলালিপিত মহাভাৰতৰ এই 'শতসাহস্ৰী সংহিতা'ৰ উল্লেখ আছে। ইয়াৰপৰা জনা যায়, সেই সময়লৈকে ইয়াৰ এই বৃহৎ কলেবৰে ঐতিহাসিক ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল। ইয়াৰপৰা এই কথা মানিলোৱা সমীচীন যে বিক্ৰমীয় পাঁচশ শতাব্দীৰ পিচত 'মহাভাৰত'ত নতুন কথা যোগ দিয়া হয়। উপাখ্যান তথা যুদ্ধ আদিৰ দীঘলীয়া বৰ্ণনা পিচত কেতিয়াবা লোৱা, কিন্তু পাণ্ডৱ-সকলৰ মূলকথা আৰু যুদ্ধৰ সময়ৰ গ্ৰহ-নক্ষত্ৰ সংযোগ কল্পিত নহয়।

মেক্‌ডোনেল চাহাবৰ মতে 'মহাভাৰত'ৰ শ্লোক বিশ হাজাৰ আৰু বিভিন্ন

মুগ্ধ ক্ৰমবৰ্ধন হৈ বৰ্তমান স্বৰূপে আহিছে। দেবৰ আৰু মেঘভোনেলৰ মতে বৈশম্পায়ণ প্ৰাক্ত 'মহাভাৰত'ত কেৱল ৮৮০০টা শ্লোক আছিল। ত্ৰিচিহ্নানি বিনায়ক বৈভৱই গবেষণা কৰি এইটো সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে, বৈশম্পায়ণে কোৱা প্ৰায় ২৪ হাজাৰ শ্লোক আছিল আৰু পিচত উগ্ৰজ্বাই পৌৰাণিক মনোৰঞ্জন কথাব ৭৬ হাজাৰ শ্লোক যোগ দি 'ভাৰত'ক 'মহাভাৰত' ৰূপ দিয়ে।

বৰ্তমান মহাভাৰতৰ দুটা মুখ্যৰূপ পোৱা যায়। এটা উত্তৰীয় আৰু আনটো দাক্ষিণাত্য। উত্তৰ ভাৰতৰ সংস্কৰণত পাঁচটা স্বৰূপ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ সংস্কৰণত তিনিটা স্বৰূপ প্ৰচলিত আছে। মহাভাৰতৰ দুটা প্ৰামাণিক সংস্কৰণ প্ৰকাশিত হয়—এটা বোম্বাই আৰু আনটো এশিয়াটিক চোচাইটিৰপৰা। বোম্বাই সংস্কৰণত একলাখ তিনি হাজাৰ পাঁচশ পঞ্চাশটা শ্লোক আৰু কলিকতা সংস্কৰণত একলাখ সাত হাজাৰ চাৰিশ শ্লোক আছে। ভাণ্ডাৰ বিচাৰ ইন্সটিটিউট, পুণাবৰপৰাও মহাভাৰতৰ প্ৰামাণিক সংস্কৰণ প্ৰকাশিত হয়।

মহাভাৰতৰ ৰচক আৰু ৰক্ষা :—যিহেতু মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল এটা নহয়, এতেকে ইয়াৰ ৰচকো এজন নহয় বুলি সহজে মানি লব পাৰি। ই সময়ৰ সময়ৰ—প্ৰাক্‌কৃত বিভিন্ন প্ৰতিভাৰ সামূহিক প্ৰয়াস। এই দৃষ্টিকোণৰপৰা মহাভাৰত অধ্যয়ন কৰিবলৈ হলে, ইয়াৰ সন্মুখে তিনিটা কথা জনাব দৰকাৰ। প্ৰথম কথা হ'ল মহাভাৰত একসময়ত ৰচিত নহয়। দ্বিতীয়তে, ইয়াৰ ৰচকো এজন নহয়, তৃতীয়তে, ইয়াৰ অন্ত্যেষ্টি বহুত শতাব্দীৰ পিচত হয়। ভাৱ, ভাষা আৰু বিষয়ৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা মহাভাৰতৰ তুলনাত্মক অধ্যয়ন কৰি জনা যায়, ইয়াৰ কথা আৰু উপকথাবোৰত যথেষ্ট ব্যৱধান। কালক্ৰমৰ ফালৰপৰাও বিষয়-সামগ্ৰী ক্ৰমবদ্ধ নহয়। কাৰণ মহাভাৰতৰ কিছু আখ্যান অতি পুৰণি আৰু কিছুমান বহুত পিছৰ।

মহাভাৰতৰ বৰ্তমান স্থিতি চাই ইয়াৰ বিভিন্ন মূল কৰ্তাসকলক ধৰিব পৰাটো অসম্ভৱ। ইয়াৰ কলেবৰ ক্ৰমক আগত বাখি ইয়াৰ মূল কৰ্তাসকলৰ নিৰ্ণয়ৰ বাবে ইয়াৰ অজ্ঞাতনামা চাৰণ-স্বত, ব্ৰাহ্মণ-পুৰোহিত আৰু সাধু-সন্ন্যাসীক উল্লেখ কৰিব লাগিব, যাৰ ব্যক্তিত্বৰ চাপ আংশিক হিচাপেও আজি মহাভাৰতত নাই। সেই বাবেই মহাভাৰতৰ প্ৰকৃত ৰচকসকলৰ নাম আজিও অবিদিত। হাপকিন্সে মহাভাৰতৰ এই প্ৰসঙ্গৰ সন্মুখে কয় যে প্ৰকৃততে এই মহান গ্ৰন্থখন এজন লেখকৰ নহয়। ব্যাস আচলতে লিখক নহয়, সম্পাদকহে।

মহাভাৰতৰপৰা এইটো বিদিত যে মহাভাৰতৰ কথা প্ৰবচন কৰে তিনিজন

ব্যক্তিৱে। ইয়াৰ প্ৰথম বক্তা আছিল কৃষ্ণদৈপায়ন বেদব্যাস। এওঁ পোন প্ৰথমতে বাহ্যৰূপ সম্পূৰ্ণ কথা বৈশম্পায়নক জনায়, বৈশম্পায়নে জয়দেৱৰ নাগ বজ্জৰ পিচত জয়দেৱক জনায় আৰু লোমহৰ্ষণৰ পুত্ৰ সৌতি এই আখ্যান শোনকাৰি ঋষিসকলক জনায়।

এইদৰে মহাভাৰতৰ কথা তিনিজন বেলেগ বেলেগ ব্যক্তিৰ দ্বাৰা তিনিবাৰ পুনৰাবৃত্তি হয়। মূলকথাৰ প্ৰথম বক্তা ব্যাস আৰু এই বিস্তৃত কথাৰ প্ৰৱক্তা শোনকাৰি ঋষিসকল।

এটা কথা মন কৰিবলগীয়া যে মহাভাৰতৰ প্ৰমুখ বক্তা সৰু আৰু সৌতি। এওঁলোক কোঁৱৰপক্ষীৰ। গতিকে সম্ভৱতঃ কোঁৱৰপক্ষীৰ হোৱা বাবে পাণ্ডৱপক্ষৰ প্ৰশংসাত্মক কিছু কথাত উক্ত প্ৰৱক্তাসকলে কিছু হেৰ-ফেৰ কৰিছে।

বৈশম্পায়ণো ভাৰত কথাৰ প্ৰৱক্তা। এই আছিল পাণ্ডৱপক্ষীৰ। এওঁৰ কথাত পাণ্ডৱসকলৰ প্ৰশংসাৰ প্ৰাধান্যতা দেখা যায়।

মহাভাৰতৰ কথাত যি উক্ত তিনিটা পৰিৱৰ্তন দেখা যায়, তাৰো নিজা ইতিহাস আছে। পণ্ডিতসকলৰ গৱেষণাৰুসাৰে কৃষ্ণদৈপায়নে যি কথা কৈছে, তাৰ নাম 'জয়'। এই নামও ঐতিহাসিক। পাণ্ডৱসকলৰ বিজয়ৰ কাৰণে সম্ভৱতঃ এই কথাৰ এনেকুৱা নামকৰণ কৰে, লগতে এইটোও উল্লেখ থকা দেখা যায়, কৃষ্ণদৈপায়ন প্ৰোক্ত এই 'জয়' নামৰ গ্ৰন্থত ৮,৮০০ টা শ্লোক আছিল। বৈশম্পায়ণে যি কথা কৈছে তাৰ নাম 'ভাৰত' আৰু ইয়াৰ শ্লোক সংখ্যাও বাঢ়ি ২৪,০০০ হয় গৈ। শ্লোকবোৰৰপৰা জনা যায়, 'ভাৰত গ্ৰন্থ' আখ্যান উপাখ্যানেৰে ভৰপূৰ। কিন্তু শেষত সৌতিয়ে যি কথা শোনকাৰি ঋষিসকলক জনাইছিল, তাত বিভিন্ন আখ্যান-উপাখ্যান আৰু পৰিশিষ্ট ৰূপত 'হৰিবংশ' যোগ দিহে আৰু ই আকাৰত বৃহৎ হয়। সেই বাবে এই গ্ৰন্থক 'মহাভাৰত' বুলি অভিহিত কৰে।

মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বত পোৱা যায়, মহৰ্ষি ব্যাসে সাতলাখ শ্লোকৰ এখন বৃহৎ গ্ৰন্থ লিখে। ইয়াৰ তিনি লাখ শ্লোক দেৱতাৰ বাবে, ১৫ লাখ পিতৃপুত্ৰৰ সকলৰ বাবে, ১৪ লাখ গৰ্ভৱসকলৰ বাবে আৰু এক লাখ শ্লোক মাহুহৰ বাবে লিখা হৈছিল। মাহুহৰ বাবে লিখা এক লাখ শ্লোক থকা কোন গ্ৰন্থ আছিল তাৰ কোনো স্পষ্টীকৰণ নাই।

মহাভাৰতৰ মূল কথানক আৰু ইয়াৰ ঐতিহ্যৰ ওপৰত বুৰঞ্জীবিদ পণ্ডিত সকলে গবেষণা কৰি মত প্ৰকাশ কৰে যে মহাভাৰতৰ মূল ৰূপ বৰ্তমানৰ ৰূপতকৈ

জিয়। তেওঁলোকৰ মতে ব্যাস ৰচিত মূল 'ভাৰতগ্ৰন্থ' পিচত উত্তৰকালীন পণ্ডিতসকলৰ দ্বাৰা সময়ে সময়ে পৰিবৰ্ধিত কৰা হয়। ইয়াতো এচাৰ পণ্ডিতৰ অভিযন্তা যে, মহাভাৰতৰ পাণ্ডৱসকলৰ চৰিত্ৰ কাল্পনিক আৰু তাক ব্যাসৰ দ্বাৰা পিচত 'যোগ' দিয়া হৈছে। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে আকৌ কুকৰ্ণেয় যুদ্ধও কাল্পনিক।

ঐতিহাসিক বিনায়ক বৈতৰ মতে মহাভাৰতৰ অনেক কথা আৰু হস্তিনাপুৰত ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিৰাট ৰূপ-দৰ্শন সৌতিৰ নিজা ৰচনা। বৈতৰ মহাভাৰতৰ সৌতিৰ দ্বাৰা বৰ্ধিত অংশৰ ওপৰতো বিতৃতভাৱে আলোচনা কৰিছে। এওঁ মহাভাৰতৰ দুটা ৰূপ স্বীকাৰ কৰে—এক ভগবান ব্যাসকৃত 'ভাৰত' আৰু আনটো নৈমিষাৰণ্যত সৌতিৰ দ্বাৰা শৌনকাদি ঋষিসকলক জনোৱা পৰিবৰ্ধিত বৰ্তমান 'মহাভাৰত'। এওঁৰ মতে ব্যাসকৃত 'ভাৰত'ৰ ৰচনাকাল ৩১০০ খ্ৰীঃ পূঃ আৰু সৌতিৰ দ্বাৰা পৰিবৰ্ধিত মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল ২,০০০ খ্ৰীঃ পূঃ।

ৰচনাকাল :—মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মত বেলেগ বেলেগ। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট কালত ইয়াৰ সংকলন আৰম্ভ হৈ শেষ হৈ যোৱা নাই। প্ৰাধাৰণতে ইয়াৰ ৰচনা ১০০০ খ্ৰুঃ পূঃৰপৰা ৪০০ খ্ৰুঃলৈকে এই হ্ৰদীৰ্ঘ কাল ধৰা হয়।

১। বৌদ্ধধৰ্ম বিষয়ক সংস্কৃতৰ চীনা ভাষাত অনূদিত হোৱা কিছু ক্ৰিয়াপোৱা গৈছে। ভাৰত-চীনৰ এই সংস্কৃতিক মৈত্ৰী সমন্ধৰ সময় প্ৰায় খ্ৰুঃ পূঃ দ্বিতীয় শতাব্দী। পণ্ডিতসকলৰ মতে খ্ৰুঃ পূঃ তৃতীয় শতাব্দীত মহাভাৰত চীনত প্ৰচাৰ হয়।

২। গুপ্তকালীন চেন্দি সংবৎ ১২৭ত (৫০২ বিক্ৰমীত) পোৱা এক শিলালিপিৰপৰা জনা যায়, মহাভাৰত একলাখ শ্লোকৰ সমষ্টি। গতিকে মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল ইয়াতকৈও বহুত আগৰ।

৩। শীসৰাহন শৰৰ আৰম্ভণিত সংস্কৃত পণ্ডিত বৌদ্ধ মহাকাব্য অশ্বঘোষ কণিকৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত আছিল। এওঁ 'সৌন্দৰ্য্যবানন্দ' আৰু বৌদ্ধচৰিত এই দুখন মহাকাব্যৰ বাহিৰেও 'বজ্ৰসূচকোপনিষদ' নামৰ আন এখন গ্ৰন্থ লিখে। এই গ্ৰন্থখন ছেবৰ চাহাবে ১৮৬০ খ্ৰীঃত জাৰ্মানত প্ৰকাশ কৰে। এই গ্ৰন্থখনত 'হৰিবংশ' আৰু 'মহাভাৰত'ৰ শ্লোক উদ্ধৃত কৰা আছে। অশ্বঘোষৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দী।

৪। প্ৰায় বিক্ৰমী সংবৎ ৫৩৫ আৰু ৬৩৫-ত জাতা আৰু হালী ৰীপত

‘মহাভাৰত’ অৰুণাৰ প্ৰাচীনতম কবিতাবাদ পোৱা যায়। কবিতাবাদ অৰুণিত আহি, বিৰাট, উত্তোণ, ভীষ্ম, আশ্বমবানী, যুধিষ্ঠিৰ, প্ৰহানিক আৰু বৰ্ণাবোহন এই আঠপৰ্ব আজিও ইয়াত সুবক্ষিত। ইয়াৰপৰা অৰুণাৰ হৰ সাত শতাব্দীলৈকে মহাভাৰতৰ এনেকুৱা কাহিনী পোৱা যায়, যিবোৰ বিদেশত প্ৰচাৰ হয়। ইয়াৰ পিচত মহাভাৰত ডিম্বতীৰ ভাৱলৈ অৰুণাৰ হয়।

৫। অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণত পাণিনিৱে যুধিষ্ঠিৰ, ভীষ্ম, বিহুৰ আদি কুকৰ্ণেৰ যুদ্ধৰ চৰিত নায়কসকলৰ তথা মহাভাৰত গ্ৰন্থৰ উল্লেখ ব্যাকৰণ সন্মত ব্যুৎপত্তিৰ লগত কৰিছে। পাণিনিৰ স্থিতি কাল খ্ৰীঃ পূঃ পাঁচ শতাব্দী। পণ্ডিতসকলে ইয়াৰপৰা এইটো সিদ্ধান্তত উপনীত হব বিচাৰে যে, পাণিনিৰ সময়তে ‘মহাভাৰত’ আছিল। মহাভাৰতৰ পতঞ্জলিও কুকৰ্ণেৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা বহুলভাৱে কৰণা কৰিছে। পতঞ্জলি ‘অষ্টাধ্যায়ী’ প্ৰামাণিক ভাৰতৰ আৰু ‘পতঞ্জলি’ৰ সময় ২০০ খ্ৰীঃ পূঃ।

৬। কল্পসূত্ৰত ‘মহাভাৰত’ সম্বন্ধে বৰ্ণনা পোৱা যায়। ‘শাংখ্যন’ শ্ৰোতৃসূত্ৰতো কুকৰ্ণেৰ যুদ্ধত হোৱা কৌৰৱসকলৰ পৰাজয়ৰ কথা উল্লেখ আছে। আশ্বলায়ন গৃহসূত্ৰতো ‘ভাৰত’ আৰু ‘মহাভাৰত’ৰ নাম বেলেগ বেলেগকৈ উল্লেখ আছে। তদুপৰি স্মৰ্ত্ত, জৈমিনি, বৈশম্পায়ণ আদি ব্যাখ্যাৰ সকলৰো নাম পোৱা যায়। ভাষা বুজাৰ ফালৰপৰা এইটো সিদ্ধান্তত উপনীত হব পাৰি, আশ্বলায়ন পাণিনিৰতকৈ আগৰ।

‘বিষ্ণুসহস্ৰনাম’ আৰু ‘ভগবদ্গীতা’ দুয়োখন মহাভাৰতৰেই অংশ। বোধায়ন গৃহসূত্ৰত দুয়োখন গ্ৰন্থৰ স্লোক উদ্ধৃত আছে।

অৱশ্যে ‘বুল’ চাহাবে কল্পসূত্ৰৰ এই কথা প্ৰামাণিক নহয় বুলি মন্তব্য কৰিছে যদিও খ্ৰীষ্টাব্দক শুকনাথ কাণেৰ লিখনিৰপৰা প্ৰমাণ হয়, ধৰ্মসূত্ৰৰ সকল মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত। এই প্ৰসঙ্গত বুল চাহাবে বোধায়ন ধৰ্মসূত্ৰৰ ৪০০ খ্ৰীঃ পূঃ বুলি মানি লয়। ইয়াৰ দ্বাৰা মহাভাৰতৰ প্ৰাচীনতম অস্তিত্ব সহজে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি।

৭। সংস্কৃত নাট্যকাৰ ভাসৰ প্ৰায় আটাইবোৰ নাটকেই মহাভাৰতৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত। ভাস কালিদাসতকৈ ৩০০—৪০০ খ্ৰীঃ পূঃ আগৰ। ইয়াৰপৰা এইটো প্ৰতীয়মান হয় যে মহাভাৰতৰ অস্তিত্ব ভাসৰ আগত।

৮। বৈদিক যন্ত্ৰ সাহিত্যত ‘ভাৰত’ বা ‘মহাভাৰত’ উল্লেখ নাই, কিন্তু উক্ত বৈদিক সাহিত্য ব্ৰাহ্মণ আৰু আৰণ্যক গ্ৰন্থত কুক আৰু পঞ্চাল নামৰ দুটা সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুজা—৬

আহুৰণীয়া আৰ্য্যজাতিৰ স্মৃতি বিজ্ঞপ্তি পোৱা যায়। এই প্ৰসঙ্গত মুৰব্বী, পৰীক্ষিত, জনমেক্ষ আৰু ভৰত আদি 'মহাভাৰত'ৰ চৰিত-নাটকসমূহৰ নাম উল্লেখ আছে। ইয়াত মুৰব্বীক দেৱপুত্ৰৰ পুণ্যভূমি আৰু প্ৰাণীৰ উৎপত্তিহীন বুলি অভিহিত কৰিছে। মহাভাৰতৰ মূলকথা আৰু ইয়াত বৰ্ণিত কিছুমান আখ্যানৰ ঐতিহাসিক বিশ্লেষণ কৰি ইয়াৰ প্ৰাচীনতা উক্ত বৈদিক সাহিত্যত (১০০০ খ্ৰীঃ পূঃ) বুলি সিদ্ধান্ত কৰিছে।

ইয়াৰ বাহিৰেও পণ্ডিতসকলে মহাভাৰতৰ শেষকাল সম্বন্ধে তলত দিয়া মন্তব্যৰ ভাঙি ধৰিছে—

১। তলত দিয়া কথা চাৰিটাৰপৰা হাঁকিল চাহাবে প্ৰমাণ কৰে, মহাভাৰত খ্ৰীষ্টাব্দ চতুৰ্থ শতাব্দীত ৰচিত নাইবা ইয়াৰ কিছু আগৰ।

হুৱেন্‌সিঙ দাৰ্শনিক কবি কুমাৰিল ভট্টই নিজ ৰচনাৱলীত 'মহাভাৰত'ৰ প্ৰায়বোৰ পৰ্বৰ উদ্ধৃত কৰিছে আৰু ইয়াক ব্যাসৰ দ্বাৰা ৰচিত এখন বিশাল স্মৃতি প্ৰেৰ হিচাবে উল্লেখ কৰিছে। কুমাৰিল ভট্টৰ স্থিতিকাল ৭০০ খ্ৰীষ্টাব্দ। এতেকে দেখা যায়, ৭০০ খ্ৰীঃ আগত মহাভাৰত বৰ্তমানৰ ৰূপত ৰচিত।

হুৱেন্‌সিঙ আৰু বাণভট্টয়ো তেওঁলোকৰ ৰচনাৱলীত মহাভাৰতৰ কথা উদ্ধৃত কৰিছে। এই দুইজন কবিৰ স্থিতিকাল ক্ৰমে ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দ আৰু ৬৫০ খ্ৰীষ্টাব্দ।

কণ্বোত্তিৱাৰ এক প্ৰাচীন শিলালিপিত মহাভাৰতৰ কথা পোৱা গৈছে। এই শিলালিপি ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ। ইয়াৰপৰা জনা যায়, ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে মহাভাৰতৰ মণ-গুণ দেশে-বিদেশে বিস্তাৰিত হৈ পৰিছিল।

৪৪২ খ্ৰীষ্টাব্দত গুপ্তকালীন শিলালিপিত মহাভাৰতক 'শতসাহস্ৰী' সংহিতা নামেৰে উল্লেখ আছে।

২। জয়সবালৰ মতে 'মহাভাৰত'ৰ ৰচনাকালৰ শেষ নীমা ৫০০ খ্ৰীষ্টাব্দ।

৩। মহাভাৰত ৰচনা হয় ৰক্ষসিকাশ্ৰমত। ইয়াৰ পিচত তৃণবংশীয় ব্ৰাহ্মণ-সকলৰপৰা খ্ৰীঃ পূঃ তৃতীয় শতাব্দীলৈকে সম্পাদিত, পৰিৱৰ্তিত আৰু সংশোধিত হৈ বৰ্তমান ৰূপ পাইছে।

৪। ঐতিহাসিক বিনায়ক বৈদ্যই মহাভাৰতৰ অন্তঃস্বাক্ষৰ আধাৰৰ ওপৰত ঠিৰাং কৰিছে যে, মূল মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল ৩৫০—৩২০ খ্ৰীঃ পূঃ ভিতৰত।

৫। ক্ৰীষ্ণচন্দ বিদ্যালংকাৰৰ মতে 'মহাভাৰত' বা 'ভাৰতকাব্য'ৰ প্ৰথম সংস্কৰণ হয় ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃত।

৬। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে মহাভাৰত এখন ঐতিহাসিক কাব্য আৰু ইয়াৰ
ৰচনাকাল ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ যদিও ইয়াৰ শেষকাল প্ৰায় ৪০০—৫০০ খ্ৰীঃপূঃ।

৭। উইন্টাৰনিংসে মহাভাৰত ৰচনাকাল সম্বন্ধে কেইটাবাৰ ঐতিহাসিক
কথাৰ উদ্ধৃতি কৰি বৈদিক সাহিত্য মূলতঃই মহাভাৰতৰ আৰম্ভণি বুলি কয়।
মহাভাৰতৰ অনেক নীতিমূলক সূক্ত আৰু কথা জৈন-বুদ্ধ মতাদেশৰ লগত অসংগতিত
আৰু ইয়াৰ সময় প্ৰায় ৬০০ খ্ৰীঃ পূঃ। ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি উইন্টাৰনিংসে
মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল ৪০০ খ্ৰীঃপূঃতকৈও আগত বুলি কৈছে। কিন্তু আধুনিক
দৃষ্টিভঙ্গীৰ কালৰপৰা উইন্টাৰনিংস চাহাবৰ এই কথা অগ্ৰামানিক আৰু
অস্বীকাৰ্য্য।

বামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনা :—বামায়ণ আৰু মহাভাৰত ভাৰতীয়
সাহিত্যৰ সুদীৰ্ঘ পৰম্পৰাৰ দুটা ভিন্ন মূলত বিভাজিত কথা দুখন মেলেন বেলেন
গ্ৰন্থ। দুয়োখন ভাৰতৰ দীৰ্ঘকালীন সাহিত্য-সাধনৰ দুখন প্ৰতিনিধি গ্ৰন্থ।
বিদৰ্বে সময় বৈদিক সাহিত্যৰ আধাৰভূমি যজ্ঞ-সাহিত্যবোৰ, সেইদৰে সৌকিক
সাহিত্যৰ উৎস এই মহাকাব্য দুখন।

বিষয়বস্তুৰ ৰচনাশৈলীৰ কালৰপৰা লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায়, বামায়ণ আদি
কাব্য আৰু মহাভাৰত ইতিহাস কাব্য। বামায়ণ কাব্যিক বীৰ্য্য-নীতিত ৰচিত
এখন চমৎকাৰ গ্ৰন্থ। মহাভাৰতত প্ৰাচীনকালৰ অনেক ৰজা-মহাৰাজাৰ
ইতিবৃত্ত বৰ্ণনা কৰাটোৱেই গ্ৰন্থকাৰৰ লক্ষ্য। বামায়ণৰ মূলকথা হৈছে বাম-ৰাধনৰ
যুদ্ধ। ইয়াৰ বাহিৰেও অঙ্গাসিক কিছুমান সৰু সৰু কাহিনীৰে বামায়ণ পৰিপূৰ্ত্ত।
কিন্তু কবিয়ে মূল কাহিনীক আগৰচাই নিবৰ বাবেহে এই কাহিনীবোৰ মূল
ঘটনাত যোগ দিছে। মহাভাৰতত প্ৰধান ঘটনা যি কোঁৱৰ আৰু পাণ্ডৱকলমৰ
যুদ্ধ, তাৰ লগে লগে প্ৰাচীন কালৰ অনেক আখ্যান-উপাখ্যানৰ অৰাস্তৰ ৰূপত
দি ইয়াৰ মহত্ব মূল ঘটনাৰ সমপৰ্য্যায় কৰি তুলিছে।

ভৌগোলিক অৱস্থিতিৰ কালৰপৰাও পৰ্য্যবেক্ষণ কৰিলে দেখা যায়, দুয়োখন
মহাকাব্যৰ ভৌগোলিক সীমা ভিন্ ভিন্। বামায়ণৰ ক্ষেত্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণ
সীমা বিজয় আৰু দণ্ডক পুৰ সীমা বিদেশ আৰু পশ্চিম সীমা সৌৰাষ্ট্ৰ। কিন্তু
মহাভাৰতৰ সময়ত আৰ্য্যাবৰ্ত্তৰ সীমা অতি বিস্তৃতভাৱে দেখা যায় ইয়াৰ পূব
সীমা গঙ্গা আৰু সাগৰৰ সঙ্গমস্থল। দক্ষিণে চোল আৰু মালান্ধাৰ দেশ। আনকি
সুদূৰ লঙ্কাৰ অধিপতিও উপহাৰ লৈ আহি যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজত্বৰ যজ্ঞত উপস্থিত
হৈছিল।

বচনশৈলীৰ ফালৰপৰাও দুয়োখন কাব্যত প্ৰভেদ পৰিলক্ষিত হয়। বামাৱণ এজন কবিৰ কোমল হাতৰ পৰশত গঢ়ি উঠা এখন কাব্য। কসৰ সময়তা, শব্দ আৰু অৰ্থৰ মধুৰ সামঞ্জস্যৰপৰা স্পষ্ট হৈ পৰে যে ই এক শ্ৰেষ্ঠ কবিৰ সৃষ্টি। কিন্তু মহাভাৰতত এনেকুৱা সামঞ্জস্য প্ৰতিভাত হোৱা দেখা নাযায়। ই হৈছে অনেক শতাব্দীৰ সাহিত্যিক প্ৰচেষ্টাৰ ফল। চম্ভকন্দাৰ দৰে অল্পকায়ৰপৰা ই ক্ৰমে বাঢ়ি গৈ লক্ষ লোকাত্মক এক বিশালাকাৰ কাব্যগ্ৰন্থত পৰিণত হৈছে। বামাৱণ আৰু মহাভাৰত কোনখন আগৰ এইটোও এটা বিচ্যুতকল্প কথা। জাৰ্মান পণ্ডিত হেৰবৰ চাহাৰৰ মতে বামাৱণজকৈ মহাভাৰতৰ বচনাকাল আগন্ত। বামাৱণৰ লক্ষ্যৰ পদবিভাগ তথা স্ববোধ বচনশৈলীক এওঁ অৰ্বাচীনতাৰ পৰিচায়ক বুলি মানে। জাৰ্মান পণ্ডিত কিছুমানেও হেৰবৰ চাহাৰৰ এই কথাটো মানি লব বিচাবে, কিন্তু জাৰ্মানীৰ সাহিত্যৰ পৰম্পৰা উক্ত মতৰ বিৰোধী।

বাৰ্মীকি আদি কবি আৰু মহাভাৰত বচনিক্তা ব্যাস এওঁৰ প্চাংৱৰ্তী দ্বিতীয় কবি। বাৰ্মীকি ত্ৰেতা যুগৰ, বামচন্দ্ৰৰ সময়কালীন আৰু ব্যাস দ্বাপৰ যুগৰ আৰু পাণ্ডৱলকলৰ সময়সাময়িক। ইয়াৰ উপৰি দুয়োখন গ্ৰন্থৰ অহুশীলনৰপৰা স্পষ্টকৈ বুজা যায়, ৰামায়ণৰ ফালৰপৰাও বাৰ্মীকি বামাৱণ মহাভাৰতকৈ পূৰ্বৰ। ইয়াৰ কেইটামান প্ৰমাণসূচক তথ্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

(১) বামাৱণত আৰ্যাসভ্যতা বিস্তৃত ৰূপত চিত্ৰিত কৰা হৈছে। ইয়াত শ্ৰেষ্ঠ জাতিৰ কথাৰ উল্লেখ থকা দেখা নাযায়, কিন্তু মহাভাৰতত শ্ৰেষ্ঠৰ সম্পৰ্ক পৰ্য্যাপ্ত ৰূপত বিস্তৰ। মহাভাৰতৰ যুদ্ধত দুৰ্য্যোপকৃত যুদ্ধ কৰা অনেক শ্ৰেষ্ঠ ৰজাৰ নাম পোৱা যায়। আনকি বিদ্বান লোকসকলে শ্ৰেষ্ঠৰ ভাষাও জানিছিল। বিদ্বৰে শ্ৰেষ্ঠ ভাষাত যুধিষ্ঠিৰিক লাখৰ দৰৰ ঘটনাৰ কথা প্ৰথমে ৰাজসভাত ব্যক্ত কৰে। আন সভাসদসকলে যাতে এই কথা বুজি নাপায়, সেই উদ্দেশ্যে এই ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰে।

(২) মহাভাৰতৰ ঘটনা আৰু চৰিত্ৰসমূহত ব্যৱহাৰিকতাৰ আভাস আছে। জুৰাখেল, খেলত পৰাজিত হোৱা, ৰাজ্য হেৰুৱা আৰু তাৰ বাবে যুদ্ধ কৰা ঘটনাবোৰ ব্যৱহাৰ তথা বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰৰপৰা বাহিৰত নহয়। কিন্তু বামাৱণত এনেকুৱা কিছুমান ঘটনা আছে, যিবোৰ সাধাৰণ মানুহবোৰ অবিদ্যাস্ত। সম্ভান লাভৰ বাবে পুত্ৰেষ্টি যজ্ঞ কৰা, ৰামদৰৰ সহায়ত যুদ্ধ কৰা, বিশাল লমুৱৰ ওপৰত শিলৰ সাঁকে বজা, ৰামৰূপ দহটা মূৰ আদি কথাবোৰে মানৱ সংস্কৃতিৰ আদিম অৱস্থাৰ সন্বেদ দিয়ে, যি সময়ত এই আশ্চৰ্য্যজনক ঘটনাবোৰ বিশ্বাস কৰা কোনো অস্বাভাৱিক কথা নহয়।

(৩) ভৌগোলিক দৃষ্টিকোণৰ কালছপৰা পৰ্য্যবেক্ষণ কৰি চাওঁলোও দেখা যায় মহাভাৰত বামাংগৰ পৰৱৰ্তীকালত ৰচিত। বামাংগ ৰচনাৰ সময়ত দক্ষিণ ভাৰতত অনাৰ্য্য জাতিসকলেহে বাস কৰিছিল। সেই সময়ত আৰ্য্যসভ্যতা বিতৰ্ণপৰ্বতলৈকেহে বিস্তৃত আছিল। কিন্তু মহাভাৰতৰ সময়ত দক্ষিণ ভাৰত বাহ্যনৈতিক দৃষ্টিত ব্যৱস্থিত, স্থাপিত তথা সভ্যতাৰ প্ৰভাৱ পুৰাতমে পৰা দেখা যায়।

(৪) দুয়োখন মহাকাব্যত বৰ্ণিত সামাজিক ব্যৱস্থাও বেলেগ বেলেগ। বামাংগৰ সমাজ আদৰ্শবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। পিতা পৰিয়ালৰ নেতা আৰু প্ৰতিপালক। বাম আদৰ্শ পুত্ৰ, ভৰত ভাতৃপ্ৰেমৰ আৰু আৰু বৈদ্যৰ মিত্ৰতাৰ সাগৰ। মহাভাৰতত সামাজিক ব্যৱস্থাত আদৰ্শবাদৰ স্থান নাই। ভীমে ভৰতৰ নিচিনা পিতৃতুল্য জ্যেষ্ঠ ভাতৃৰ আদেশ পালন কৰাটো নিজ কৰ্তব্য বুলি নাভাবে। যেতিয়া ধৰ্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰে সন্ধি কৰিবলৈ ইচ্ছুক হয়, তেতিয়া এওঁ ঘোৰ বিদ্বেষিতা কৰে। বিজয়ৰ লাভৰ বাবে অসত্য কথা কোৱা কোনো প্ৰকাৰৰ পাপ নহ'ব বুলি ভাবে।

(৫) মহাভাৰতৰ যুদ্ধত যুদ্ধকৌশলৰ বিশেষ অগ্ৰগতি দেখা যায়। দ্ৰোণদীৰ্ঘ অৱস্থাত সীতা অৱস্থাবৰ নিচিনাকৈ কেৱল এখন ধ্বংসাত্মক বীৰৰ মানদণ্ড জোখা হোৱা নাই বৰং এক বিশিষ্ট ধৰণে লক্ষ্যভেদ কৰি বীৰত্বৰ মাপকাঠি জোখা হৈছে। লক্ষ্যযুদ্ধত উভয় পক্ষৰ যুঁজাৰুসকলে পাথৰ আৰু গছৰ ডাল ভাঙি যুদ্ধ কৰিছিল। কিন্তু মহাভাৰতৰ যুদ্ধত সৈনিকসকলে স্তম্ভক সেনাপতিৰ নেতৃত্বত যুদ্ধ কৰিছিল। 'বৃহৎ'ৰ নিৰ্মাণ এই যুদ্ধৰ এক মহৎ বিশেষতা, যাৰ দ্বাৰা কমসংখ্যক সৈনিকে বহু সৈন্যৰ আক্ৰমণকো অতি সহজে বাধা দিব পাৰিছিল। মহাভাৰতকালীন যুদ্ধকৌশলৰ বিকাশৰপৰা এইটো প্ৰমাণিত হয় যে মহাভাৰত বামাংগৰ পৰৱৰ্তী কালত ৰচিত।

(৬) বামাংগৰ নৈতিক ভাবনা উচ্চ আদৰ্শৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত; কিন্তু মহাভাৰতত এই আদৰ্শ কিছু পৰিমাণে হাল পায়। সীতা আৰু দ্ৰোণদীৰ্ঘ তুলনাত্মক চৰিত্ৰৰপৰা এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰে। স্তম্ভককালত হহুমানো সীতাক পিঠিত তুলি বামৰ ওচৰলৈ অহাৰ প্ৰস্তাৱ কৰে, কিন্তু সীতাই পৰপুৰুষৰ শৰীৰ স্পৰ্শ কৰিবলৈ মান্তি নহ'ল। অকল সেয়ে নহয়, বাহনৰ মৃত্যুৰ পাছত সীতাই অগ্নিপৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ নিজৰ পত্নী চৰিত্ৰৰ প্ৰমাণ দিয়ে। মহাভাৰতত দ্ৰোণদীৰ্ঘ কাম্যক বনত জয়ত্ৰত্বৰ দ্বাৰা হৰণ হয়, কিন্তু এওঁক বিনা দ্বিধাই পুনৰ গ্ৰহণ কৰা হয়।

(৭) বামায়ণত সতীদাসৰ উল্লেখ নাই, কিন্তু মহাভাৰতত আছে। উদাহৰণ হিচাপে মহাভাৰতত যাত্ৰীৰ সতী দাস।

(৮) পণ্ডিত যেকবীৰ হতে বামায়ণ মহাভাৰতৰ পূৰ্বসূৰ্তী আৰু বামায়ণৰ প্ৰভাৱত প্ৰভাৱান্বিত হৈ মহাভাৰত মহাকাব্য স্বপ্ন গঢ় গঢ়। কিন্তু উইল্টাৰশ্বিলে যেকবীৰ এই কথাৰ বিৰোধিতা কৰি কয় যে মহাভাৰতত যি বৰ্ণনাভঙ্গী পোৱা যায় তাত প্ৰাচীনত্বৰ চিন খুন্দাট।

মহাভাৰতত বৰ্ণিত যুদ্ধ আৰু যোদ্ধাবিলাকৰ তিত্তবত যি যুগাতাৰ প্ৰেকট হৈছে সি 'আদিয় যুগৰ আদিয় জাতিৰ অসংখ্য প্ৰকৃতিৰ নিদৰ্শন। তীম আৰু দুৰ্যোধনৰ বিদ্বেষ আৰু হিংসাৰ যি দাবানল জলি থকা দেখা পোৱা যায়, বাম আৰু দ্ৰোণৰ কথা-বতৰাত তেনেকুৱা বিদ্বেষ তাৰ প্ৰকাশ পোৱা নাই। মহাভাৰতৰ ক্ষত্ৰিয় বয়সী গাভাৰী বা কুন্তী ৰাজনীতি আৰু যুদ্ধৰ লগত গুৰুগ্ৰোভভাৱে জড়িত। কিন্তু বামায়ণৰ বয়সী দশৰথৰ ভাৰ্যা কৌশল্যা নাইবা কৈকেয়ী সেই বিষয়ে অনভিজ্ঞ।

মহাভাৰতৰ নাৰী দ্ৰৌপদী ক্ৰোধত ক্ৰোধান্বিত, অজ্ঞাৰ প্ৰভিকাৰক। কিন্তু বামায়ণৰ সীতা ধীৰ-স্থিৰ। এই বৈসাদৃশ্যৰ সন্মুখত দুই প্ৰকাৰৰ কথা হ'ব পাৰে। প্ৰথমতে, সি যুগত বামায়ণ ৰচিত হয় তাৰ আগত মহাভাৰত ৰচিত। দ্বিতীয়তে, মহাভাৰত পশ্চিম ভাৰতৰ সভ্যতা-সংস্কৃতি আৰু বামায়ণ পূৰ্বভাৰতীয় সভ্যতা সংস্কৃতিৰ মাজত ৰচিত। দুয়োখনৰ মাজত সময়ৰ ব্যৱধান নাই বুলি ক'ব পাৰি।

(৯) মহাভাৰতৰ বনপৰ্ব, দ্ৰোণপৰ্ব আৰু শান্তিপৰ্ব আৰু হৰিবংশত বামৰ উপাখ্যানৰ উল্লেখ আছে। কিন্তু বামায়ণত মহাভাৰতৰ কথাৰ উল্লেখ নাই।

উক্ত প্ৰামাণিক কথাসমূহৰপৰা এইটো প্ৰতিভাত হয় যে কালক্ৰমৰ ফালৰপৰা মহাভাৰত বামায়ণৰ পৰৱৰ্তীকালৰ।

মহাভাৰতৰ সামাজিক চিত্ৰণ : মহাভাৰত একাধাৰে ভাৰতৰ জাতীয় মহাকাব্য, হিন্দুৰ ধৰ্মগ্ৰন্থ আৰু ভাৰতৰ সামাজিক ইতিহাস। মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু মূলতঃ ৰাজনৈতিক আৰু পাৰিবাৰিক। ভাৰতৰ মূল সামাজিক গাঁঠনি আছিল বৰ্ণাশ্ৰমৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। বৃদ্ধি অহুসৰি ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ—এই চাৰিটা শ্ৰেণীবিভাগ পোৱা যায়। সমাজত ব্ৰাহ্মণৰ স্থান আছিল উচ্চ। মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বত কোৱা আছে যে গো-ব্ৰাহ্মণৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনা

কবাই মহাভাৰতৰ উল্লেখ । ব্ৰাহ্মণসকলে যে সমাজত সন্মানিত স্থানত অধিষ্ঠিত আছিল সেই কথা ইয়াৰ পৰাই বুজা যায় ।

“অনেকজননী যত্ৰ কাৰ্ত্তিকেশৱত সজ্জতঃ ।

ব্ৰাহ্মণান্য গবৎ চৈব মহাত্ম্যং যত্ৰ কীৰ্ত্ত্যতে ॥”

(ম. ভা. আদিপৰ্ব ৬২/৩৫)

অৰ্থাৎ, “যি মহাভাৰতত গো আৰু ব্ৰাহ্মণৰ বাহাৰ্য্য কীৰ্ত্তিত হৈছে, সি বেদৰ দৰে ; গতিকে ধাৰ্মিকলোকৰ এই মহাভাৰত ভাষণ কৰা কৰ্তব্য ।”

অধ্যয়ন-অধ্যাপনাত ব্যস্ত থকা বাবে ব্ৰাহ্মণসকলক বজাই জীৱিকাৰ বাবে আৰ্থিক সাহায্য দিছিল । কিন্তু ব্ৰাহ্মণৰ বংশাঙ্ককমিক নাছিল । গুণ আৰু কৰ্ম অল্পসাবে যিকোনো ব্যক্তিয়ে ব্ৰাহ্মণৰ লাভ কৰিব পাৰিছিল ।

মহাভাৰতৰ দুই শ্ৰেষ্ঠপুৰুষ বিহুৰ আৰু ত্ৰীকক ব্ৰাহ্মণ নাছিল । পিতৃভো কোৱা আছে—“চাতুৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টং গুণকৰ্মবিভাগশঃ ।” অৰ্থাৎ ভগৱানে চাৰিবিধ সৃষ্টি কৰিছে বংশাঙ্ককমে নহয়, গুণ আৰু কৰ্ম অল্পসাবেহে । ব্ৰাহ্মণৰ উপৰিও ক্ষত্ৰিয়সকলেও বেদ অধ্যয়ন কৰিছিল । পাণ্ডৱসকলে ধৰ্ম্মবিভাৰ লগতে বেদো অধ্যয়ন কৰিছিল । এই কথা মহাভাৰতত পোৱা যায় ।

“মৃতো পিতৃৰি তে বীৰা বনাদেত্য স্বমন্দিৰম্ ।

নাচিবা দেৱে বিধাংসো বেদোধৰ্ম্মবি চাত্বৰন ॥”

(ম. ভা. আদিপৰ্ব ৬১/৬)

অৰ্থাৎ, “পিতৃৰ মৃত্যু হোৱাত পাণ্ডৱসকলে তৎক্ষণাত বনবপৰা নিজৰাজ্যলৈ উভতি আহে আৰু অসপ ভিতৰতে বেদ আৰু ধৰ্ম্মবিভাত পাৰদৰ্শিকতা লাভ কৰে ।”

বাস্তৱ্য ব্যৱস্থা ৰাজতান্ত্ৰিক হলেও বজাই ধৰ্মৰ নিৰ্দেশত শাসন-কাৰ্য্য চলাইছিল । ৰজা কেতিয়াও স্বৈৰচাৰী নাছিল । প্ৰজাৰ সৰ্বতোপ্ৰকাৰে মংগল সাধন কবাই আছিল ৰজাৰ আদৰ্শ । ৰজা-প্ৰজাৰ মাজত সম্পৰ্ক আছিল পিতা-পুত্ৰৰ দৰে । প্ৰজাসকলে যুধিষ্ঠিৰক পিতৃৰ দৰে জ্ঞান কৰিছিল—‘এবং গতে তত্তত্ত্বম্বিন্ পিতৰীবাংসন জনাঃ ।’

সেই সময়ত সমাজ আছিল মূলতঃ কৃষিজীৱী । ৰজাই খেতিয়কক বিনামূল্যে শস্তৰ বীজ বিতৰণ কৰাৰ লগতে আৰ্থিক সাহায্যও আগবঢ়াইছিল । মহাভাৰতত বিদেশী বণিকৰ উল্লেখ থকাবপৰা অজ্ঞান হয় সেই সময়ত ভাৰতৰ বিদেশৰ লগত বাণিজ্যৰ লেনদেন আছিল ।

সমাজত বহুবিবাহ প্রচলন আছিল যদিও জিবোভাৰ বহুবিবাহ সমাজত স্বীকৃত নাছিল। ধৌগবীক পক্ষপাত্তে বিবাহ কৰিব বুলি যুধিষ্ঠিৰে যেতিয়া প্রস্তাব কৰে, তেতিয়া ক্ৰোধে কৈছিল—

“একম্ বহুভ্যা বিহিতা মহিষ্যঃ কুকনক্ষন।

নৈকম্ভা বহুঃ পুংসঃ ক্ৰমন্তে পতয়ঃ কচিৎ।”

(ম. ভা. অদিপৰ্ব ১৩৪/২৭)

অৰ্থাৎ, “হে কুকনক্ষন! এজন পুৰুষৰ বহুত্ৰী গ্ৰহণৰ ব্যৱস্থা সমাজত বিহিত আছে, কিন্তু এজনী নাৰীৰ বহুপতি গ্ৰহণৰ ব্যৱস্থা সমাজত তুনা নাযায়।” বহুত্ৰী গ্ৰহণৰ প্ৰথাও সমাজত সহজ স্বাভাৱিক প্ৰথা হিচাপে প্ৰচলিত নাছিল।

মহাভাৰতত ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰৰ মহিমা বিশেষভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত হলেও বিষ্ণুই মহাভাৰতৰ মূল নিয়ন্ত্ৰণকাৰী শক্তি। মহাভাৰতত বিষ্ণুৰ অৱতাৰ হ’ল ক্ৰীষ্ণ আৰু মহাভাৰতৰ সমগ্ৰ কাহিনীৰ ওপৰত নেপথ্য নিয়ন্ত্ৰণ দুৰ্গম্ভ্যা।

সমাজত প্ৰচলিত নানা লোক বিশ্বাসৰ প্ৰতিকলন ইয়াত দেখা যায়। কোনো বিশেষ সমাজত শগুন, শিয়াল আদিৰ মাত অন্তত লক্ষণ বুলি লোকসমাজত বিশ্বাস। দুৰ্যোধনৰ জন্মৰ সময়ত যেতিয়া শগুন আৰু শিয়ালৰ বিকট চিঞৰ শুনি ব্ৰাহ্মণ সকলে, আনকি মহামতি বিদূৰেও ভাবিছিল যে এই সন্তানৰ জন্ম বংশৰ বাবে সৰ্বনাশৰ কাৰণ হব আৰু এই অন্তত ইঙ্গিতৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰিয়েই দুৰ্যোধনক জয়লগ্নতে পৰিত্যাগ কৰিবলৈ চাইছিল। এই অন্তত লক্ষণ দেখি ব্ৰাহ্মণসকলে আৰু মহামতি বিদূৰে কৈছিল—

“যথেনানি নিমিত্তানি ঘোৰাণি মহুজাধিপ।

উথিতানি স্তুতে জাতে জ্যেষ্ঠে তে পুৰুষৰ্ষভ।

ব্যক্তং কুলান্তকৰণে ভবিতৈষ স্তুতন্তব।”

(ম. ভা. আদি ১১০/৩৫—৩৬)

অৰ্থাৎ, “হে মহাৰাজ, আপোনাৰ এই পুত্ৰ জন্মৰ লগে লগে যিবোৰ অন্তত লক্ষণে দেখা দিছে, তাতে এই কথা স্পষ্ট যে আপোনাৰ এই পুত্ৰ কুলনাশক হব।” এনেধৰণৰ অত্যাৱ অন্তত ইঙ্গিত আছিল—অশ্বৰ অশ্ৰপাত, দেৱ-প্ৰতিমাৰ অহেতুক পতন, জিবোভাৰ মানবেতৰ প্ৰাণী প্ৰসৱ ইত্যাদি। ইয়াৰপৰা বুজা যায় এইবোৰ অন্ধবিশ্বাস অকল অশিক্ষিত লোকৰ মাজতে অকল প্ৰচলন নাছিল, শিক্ষিত জ্ঞানীশুণীসকলৰ মাজতো আছিল।

মহাকাব্যৰ কবিৰ দৃষ্টি যে নিছক নীতিবাদী মহন, মানৱতাবাদী ভাব জেট পৰিচয় দুৰ্যোধনৰ চৰিত্ৰ। এই চৰিত্ৰ আজন্ম অন্তৰ, বড়লোকবানী, ঈৰ্ষাপৰাধ, নীচ স্বার্থায়েৰী, কামাসক্ত, নীতিবৰ্জিত। কিন্তু কবিৰ দৃষ্টি মানৱতাবাদী আৰু অন্তৰ্ভেদী বুলি এই চৰিত্ৰক কবিয়ে একপক্ষীয়ভাবে যাত্ৰিক দৃষ্টিত চোৱা নাই। মাহুহ হিচাপে নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ গৈ আৱিষ্কাৰ কৰিছে—মাহুহে কেতিয়াও পূৰ্বাপুৰি অমাহুহ হব নোৱাৰে সেয়ে দুৰ্যোধনৰ মাজেৰে কবিয়ে অলপ সময়ৰ বাবে আত্মসমীক্ষা জাগ্ৰত কৰিছে। দুৰ্যোধনে কৰ্ম কৈছে—

“দুৰ্বিনীতাঃ ক্ষিয়ং প্রাপ্য বিভাটৈশ্বৰ্যবেষ চ।

তিষ্ঠন্তি ন চিবং ভজে যথাং মদগৰ্বিতঃ ॥”

(ম. ভা. বনপৰ্ব ২৪৩/১৮)

অৰ্থাৎ, “দুৰ্বিনীত ব্যক্তি শ্ৰী, বিভা আৰু ঈশ্বৰ্য লাভ কৰি বেছিদিনক লক্ষ্যত থাকিব নোৱাৰে। মদগৰ্বিত মইয়েই ভাব প্ৰমাণ।”

এই মদগৰ্বিত দুৰ্যোধনৰ আত্মবিবেচনা বেছি সময়, স্থায়ী নহ'ল। নিজৰ চৰিত্ৰৰ ত্ৰুটি তেওঁ বুজি পায়, কিন্তু নিজৰ জেদৰপৰা অলপো পিচ জ্বলি নাহে। কোৱলসকলৰ লগত বিবাদ নিষ্পত্তি কৰিবলৈ শ্ৰীকৃষ্ণই পাণ্ডৱসকলৰ বাবে মাজ পাচখন গাওঁ বিচাৰত দুৰ্যোধনে কৈছিল—

‘ক্ষিয়মাণে মহাবাহো ময়ি সম্প্ৰতিকেশব।

যাবদ্ধি তীক্ষ্ণা সূচ্যা বিধোদগ্ৰেণ কেশব।

তাৱদপ্যপ পৰিত্যজ্য ভূমেৰ্গঃ পাণ্ডবান্ প্ৰতি ॥

(ম. ভা. উত্তোগ ১২৭/২৫)

অৰ্থাৎ, হে কেশব। মই মহাবাহু। চোকা বেজীৰ আগেৰে যিমানখিনি মাটি বিহু হয়, আমাক জয় নকৰাকৈ পাণ্ডৱসকলে সেইখিনি মাটিও নাপাব।

ইয়াতে মহাকাব্যৰ কবিৰ কাব্যশিল্পৰ উৎকৰ্ষ সূচিত হয়। যি চৰিত্ৰ প্ৰথমৰপৰাই দাস্তিক আৰু স্বাৰ্থাঙ্ক তাৰ মুখত এই উক্তি স্বাভাৱিক। চৰিত্ৰৰ স্বাভাৱিক পৰিণতি আৰু বিকাশ সাধনত কবি শক্তি অতুলনীয়।

কোনো ক্ষেত্ৰতেই কবিয়ে স্বাভাৱিক বাস্তৱতাৰ ৰূপ চিত্ৰণ কৰোঁতে নিজৰ মহন আদৰ্শক পাহৰি যোৱা নাই। যুদ্ধমাজাৰ প্ৰাক-মুহূৰ্তত দুৰ্যোধনে যাক গান্ধাৰীক প্ৰণাম কৰি যেতিয়া জয়লাভৰ বাবে আশীৰ্বাদ প্ৰাৰ্থনা কৰে, তেতিয়া গান্ধাৰীয়ে দুৰ্যোধনৰ মনস্কামনা পূৰ্ণ হব বুলি আশীৰ্বাদ দিয়াৰ পৰিৱৰ্তে এইদৰে

কৈছে—‘যতোধৰ্মভক্তো জয়ঃ, অৰ্থাৎ, ধৰ্মৰ (ভাৱ) ভাজেই জয় হয়।’ এই কথা অকল গাথাবীৰ কথা নহয়, ই হৈছে মহাত্মাবত্তৰ কবিয়ে আদৰ্শৰ সাধনান-বাণী।

মহাত্মাবত্তৰ কবি ভাৱ আৰু পৰিস্থিতিক উপযুক্ত অলংকাৰেৰে জীৱন্ত ৰূপদানত সিদ্ধহস্ত। যুদ্ধক্ষেত্ৰত পৰাজিত ক্ৰুদ্ধ দুৰ্য্যোধনৰ প্ৰতিচ্ছবি এইদৰে দাঙি ধৰিছে—

“দৃষ্টিং ক্ৰমচ্চট্যাং কৃত্বা বাজুদেৰে ভূপাতয়ৎ।

অৰ্যোৱত্তশৰীৰস্ত স্বপামাসীদৃপস্ত তু।

ক্ৰুদ্ধত্ৰাশীবিষস্তেৰ চিৱপুচ্ছস্ত ভাবত ॥”

(ম. ভা. শ্লো. ৬১/২৫—২৬)

অৰ্থাৎ, “তেতিয়া দুৰ্য্যোধনে শ্ৰীকৃষ্ণৰ পিনে দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিলে। এই সময়ত দুৰ্য্যোধনৰ দেহ অৰ্যোৱত আছিল। যি নেস্তৰ চিঙা লাগে নিজৰ অৰ্ধদেহৰ ওপৰত বহি দৃষ্টিপাত কৰি থাকে, সেই খঙাল বিষধৰৰ দৰে দুৰ্য্যোধনক দেখা গৈছিল।”

এইদৰে ঠাণ্ডে ঠাণ্ডে কবিৰ বৰ্ণনা-কুশলতাৰ চমৎকাৰিতা দেখা যায়। অৱশ্যে কাব্যৰ মূল কাহিনীৰ লগত নানা প্ৰাসঙ্গিক আৰু অপ্ৰাসঙ্গিক কাহিনী অৱতৰণ কৰাৰ ক্ষমতা বিভিন্ন কাহিনীৰ মাজত ভাৰসাম্য বিনষ্ট হৈছে।

ভাৰতৰ জাতীয় জীৱন গঠনত তথা সামাজিক মূল্যবোধৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ ক্ষেত্ৰত মহাত্মাবত্তৰ অৱদান স্তম্ভপ্ৰসাবী। একলব্যৰ গুৰুভক্তি, যুধিষ্ঠিৰৰ সত্যনিষ্ঠা, অৰ্জুনৰ বীৰ্য, ভীষ্মৰ ব্ৰহ্মচৰ্য, কৰ্ণৰ পুৰুষকাৰ, অভিমুখ্যৰ দুঃসাহসিকতা, সাবিত্ৰীৰ পাত্ৰিত্ৰতা আদি আদৰ্শসমূহে ভাৰতীয় সামাজিক জীৱনত প্ৰভাৱ পেলাই আহিছে।

চতুৰ্থ অধ্যায় পুৰাণ

পুৰাণৰ উৎপত্তি :—বহুতো পুৰাণৰ মতে, পুৰাণসমূহ ব্ৰহ্মাৰ বাণী। মৎস্য পুৰাণত পোৱা যায়, পুৰাকালত বিপুলায়তন নামৰ এখন পুৰাণ আছিল। কিন্তু কালক্ৰমত তাক মাহুহে বুজিবলৈ কষ্টসাধ্য হোৱাত ব্ৰহ্ম ভগৱানে স্বানন্দ ৰূপত পৃথিৱীত আবিৰ্ভাৱ হৈ প্ৰয়োজন অনুসাৰে তাক চমু কৰি স্তম্ভখন পুৰাণ ৰচনা কৰে। কুৰ্মপুৰাণত পোৱা যায়, ২৮ জন ৰাস পৃথিৱীত জন্মলাভ কৰে আৰু শেষৰ জনৰ নাম কৃষ্ণদৈৱায়ন। পৰৱৰ্তীকালৰ পুৰাণসমূহ তেওঁকৈ ৰচিত।

মহত্ব :—ভাৰতীয় সাহিত্যত পুৰাণসমূহৰ এক বিশিষ্ট স্থান আছে। জ্ঞানতীৰ সভ্যতা-সংস্কৃতি জনসাধাৰণৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰাৰ একমাত্ৰ বাহন এই পুৰাণবোৰ। হিন্দুধৰ্মৰ মূল আধাৰ এই পুৰাণবোৰেই। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যই সুগ সুগ ভাৰতৰ ধৰ্ম-সংস্কৃতি শুধা সভ্যতাক নৱ নৱ ৰূপ দি আহিছে। পুৰাণৰ পৰৱৰ্তী-কালৰ আটাইবোৰ ভাৰতীয় সাহিত্যই ইয়াৰ প্ৰভাৱবশত মৃত্যু নহয়। দুয়ল আৰু শকুন্তলাৰ উপাখ্যান, পুৰুৰা আৰু উৰ্বশীৰ কাহিনী আৰু ৰাম আৰু সীতাৰ বিচ্ছেদ মূলতঃ পুৰাণৰপৰাই ধাৰ কৰা।

“পুৰাণং বেদসম্মতম্”—বেদসমূহক অনুসৰণ কৰিয়েই পুৰাণসমূহ ৰচিত। পুৰাণে বেদৰেই জয়গান গাইছে। বেদৰ জ্ঞানক পুৰাণে লোকপ্ৰেৰণা বুলি আৰু বেদ নিন্দাকাৰীসকলক মহাপাতক বুলি কৈছে।

‘পুৰাণমাখ্যানম্’—অৰ্থাৎ পুৰাণ শব্দৰ অৰ্থ ‘পুৰণি আখ্যান’। অতি প্ৰাচীন গ্ৰন্থ বাবেই সম্ভৱতঃ ই পুৰাণ নামে অভিহিত। পুৰাণসমূহত প্ৰাচীন আখ্যান-বোৰেই বিশেষকৈ পোৱা যায়। ভাৰতীয় সাহিত্যত পুৰাণৰ লগত ইতিহাসবো উল্লেখ থকা দেখা যায়। অতীতত ঘটি যোৱা ঘটনাসমূহৰ বৰ্ণনাই ইতিহাস, কিন্তু পুৰাণৰ বিষয়বস্তু ইতিহাসতকৈ অধিক ব্যাপক আৰু বিস্তৃত। এই মৌলিক পাৰ্থক্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি ইতিহাস আৰু পুৰাণৰ নাম পৃথক হিচাপে ৰখা হৈছে।

মৎস্য, বিষ্ণু আৰু ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণৰ মতে প্ৰতিখন পুৰাণক পাঁচটা লক্ষণত বিভক্ত কৰিব পাৰি।

সৰ্গচ্চ প্ৰতিসৰ্গচ্চ বংশো মনুষ্যবানি চ।

বংশাহুচৰিতং চৈৱ পুৰাণং পৰলক্ষণম্।

অৰ্থাৎ ১। সৰ্গ বা সৃষ্টি, ২। প্ৰতিসৰ্গ অৰ্থাৎ সৃষ্টিৰ বিস্তাৰ, লব্ধ তথা পুনঃ সৃষ্টি। ৩। বংশ অৰ্থাৎ দেহজ্ঞ আৰু জীৱিসকলৰ বংশাৱলী, ৪। মন্ত্ৰৰ অৰ্থাৎ মন্ত্ৰৰ শাসনকাল, ৫। বংশাৱলীবিহীন অৰ্থাৎ সূৰ্য আৰু চন্দ্ৰবংশীয় বজা-সকলৰ বৰ্ণনা। এইবোৰেই পুৰাণসমূহৰ বিষয়বস্তু। কিন্তু বৈজ্ঞানিক ভিত্তিত অতি সূক্ষ্মভাৱে পৰ্যালোচনা কৰি চালে দেখা যায়, অকল এইবোৰেই পুৰাণৰ বৰ্ণিত বিষয়বস্তু নহয়, ইয়াতকৈও অধিক কথা বৰ্ণিত আছে। আকৌ কিছুমান পুৰাণত এই পাঁচটা লক্ষ্য যথাযথভাৱে দেখা নাযায়। ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত পুৰাণৰ মতে উক্ত পাঁচটা লক্ষ্য যথোন উপপুৰাণসমূহত পোৱা যায়। মহাপুৰাণ ওঠখনৰ লক্ষ্য সাধাৰণতঃ দহটা। তাগৰত পুৰাণত এই দহটা লক্ষ্যৰ উল্লেখ আছে।

সংস্কৃত পুৰাণত ওপৰোক্ত পাঁচটা লক্ষ্যৰ বাহিৰেও তলত দিয়া লক্ষ্য ছয়টা পোৱা যায়। সেই কেইটা হ'ল—১। ভূমিৰ বিস্তাৰ, ২। দান-ধৰ্ম বিধি, ৩। ধাতু কল্প, ৪। বৰ্ণজন্ম বিভাগ, ৫। ইষ্টাপূৰ্ত, ৬। দেৱতা প্ৰতিষ্ঠা। ইয়াৰ উপৰিও ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, ভূগোল, পদার্থ বিজ্ঞান, শৰীৰ বিজ্ঞা, চিকিৎসা বিজ্ঞা আৰু অন্তৰ্বীৰ্জ আদিও পুৰাণত পোৱা যায়।

পুৰাণ লভ্য আৰু আদৰ্শ ইতিহাস ৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত। যিহেতু ইয়াৰ কাহিনী সৃষ্টিৰ পাতনিৰপৰা বৰ্তমানলৈকে ক্ৰমবদ্ধ ৰূপত পোৱা যায়; ই মানৱ সমাজৰ এক সুপ্ৰসিদ্ধ ইতিহাস। বুৰঞ্জীবিদসকলে বৈজ্ঞানিক ভিত্তিত অতি সূক্ষ্মভাৱে বিশ্লেষণ কৰি চাই কয় পুৰাণসমূহৰ ভিতৰত প্ৰাচীন ভাৰতৰ যিমানবোৰ ঐতিহাসিক কথা পোৱা যায় আন কোনো গ্ৰন্থতে পোৱা নাযায়। যেতিয়ালৈকে কোনো দেশৰ ঐতিহাসিক কথা সৃষ্টিৰ প্ৰাৰম্ভৰপৰা লিপিবদ্ধ কৰা নাযায়, তেতিয়ালৈকে মানৱ সমাজৰ ইতিহাস হৈ ৰয় আধৰুৱা। ইতিহাসৰ এই বাস্তৱ কল্পনা আমি পুৰাণত পাম।

বৰ্তমান যুগৰ ঐতিহাসিকসকলে ইতিহাস ৰচনালৈলৈ এই প্ৰণালী চিৰদিন উপেক্ষা কৰি আহিছিল যদিও ইংগণ্ডৰ সুপ্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত এচ. জি. ৱেল্‌সে 'আউট লাইন অব্ হিষ্ট' নামৰ পুথিখনত এই পৌৰাণিক প্ৰণালী অহুকৰণ কৰে। ৱেল্‌স চাহাবে এই সুপ্ৰসিদ্ধ ইতিহাসখনত মানৱ সমাজৰ ইতিহাস লিখাৰ পূৰ্বে সৃষ্টিৰ পাতনিৰ আৰম্ভৰপৰা মানৱ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস লিখে। মাহুহে যেনি প্ৰাপ্ত হোৱাৰ আগতে কেনেকুৱা ৰূপ ধাৰণ কৰে, ইয়াৰ ক্ৰমবিকাশ কেনেকৈ হ'ল আদি কথাৰ এক অল্পময় বৰ্ণনা ইয়াত ডাঙি ধৰিছে। যদি প্ৰকৃত

মানব ইতিহাস লিখা যায়, সৃষ্টিৰ প্ৰাথমিকবৰণাই ইয়াৰ ক্ৰমবিকাশৰ কথা লিখা সমীচীন। ইতিহাস ৰচনাৰ ই এক পৌৰাণিক ভাৱ আৱৰ্ণৰ প্ৰতীক।

ৰচনাটোৱালৈ পুৰাণৰ এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য আছে। কিছুমান মাহুৱে পুৰাণত বৰ্ণিত কিছুমান কথা কালনিক আৰু অৱান্তৰ বুলি কবলৈ প্ৰয়াস কৰে। এইটো অৱশ্যে মন কবিলগীয়া কথা, আমাৰ শাস্ত্ৰবোৰৰ বিশ্ববস্ত তিমি প্ৰকাৰৰ— ১। আলংকাৰিক ভাৱাত তথ্য কথন, ২। ৰূপক কথন আৰু ৩। অতিশয়োক্তি কথন। কোনো এটা বিষয়ৰ প্ৰকৃত ৰূপ উদ্ঘাটন কৰাটোৱেই হৈছে ‘ভাৰ কথন কথন’। য’ত ৰূপক অলংকাৰক আশ্ৰয় কৰি কিবা কিছু কোৱা হয় তাৰ দ্বাৰা ‘ৰূপক কথন’। এই কথন-প্ৰণালী বেদতো পোৱা যায়। বেদত সূৰ্য্যৰ ক্ৰিয়াক পোৱা সাত বঙক বঙ বুলি নকৈ ঘোঁৰাৰ ৰূপক দিয়া হৈছে। পুৰাণক মহা-বৰ্ণনাৰ বাবে অতিশয়োক্তি অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। উদাহৰণি বিষয়, কোৱা- হৈছে, তাৰ বৰ্ণনা বহুত বিস্তৃতভাৱে পোৱা যায়। যেনে—ইন্দ্ৰ-কুন্তৰ যুদ্ধত কুন্তক বজাৰ ৰূপত কৰা বিস্তৃত বৰ্ণনা। ঠিক সেইদৰে পুৰাণত দিবোৰ কথা বৰ্ণিত আছে, তাক বিস্তৃতভাৱে কৰা আছে। গতিকে পৌৰাণিক কথাৰ বিষয়ে এই কথন-প্ৰণালীৰ ৰূপত লক্ষ ৰাখি বিচাৰ কৰা উচিত। এই দৃষ্টিকোণৰপৰা বিচাৰ কৰিলে পুৰাণ শুদ্ধ আৰু আদৰ্শ ইতিহাস ৰূপে পৰিগণিত হব।

পুৰাণৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ’ল ধাৰ্মিক দৃষ্টিত ই বেদ বিহিত ধৰ্মৰ নতুন সহজ-সৰল ৰচনা। যেতিয়া জনসাধাৰণৰ বাবে বেদৰ ভাষা জৰ্ঘ্য হৈ পৰিল, তেতিয়া বেদৰ তত্ত্ব বুজাবলৈ সহজ সৰল ভাষাত পুৰাণৰ সৃষ্টি হ’ল।

পুৰাণৰ সামাজিক মহত্বও কম নহয়। সেই সময়ৰ ভাৰতীয় সমাজৰ স্বৰূপ পুৰাণৰপৰাই উপলব্ধি হয়। পুৰাণ প্ৰাচীন ঐতিহাসিক ঘটনাৰে পৰিপূৰ্ণ। পুৰাণত থকা ঐতিহাসিক ঘটনাৰ কথা মূদ্ৰা, বিদেশী লিখকৰ টোকা, শিলালিপি আদিত পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে পোৱা যায়। প্ৰাচীন ৰজা-মহাৰজাসকলৰ দৰে প্ৰাচীন ঋষিসকলৰ জীৱন্ত বৃত্তান্ত জানিবলৈ হ’লে পুৰাণৰ আশ্ৰয় লব লাগিব। পুৰাণত হিন্দুৰ তীৰ্থস্থানসমূহৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা পোৱা যায়। ৰচনামূলক পিনৰপৰাও ই অতিশয়োক্তিপূৰ্ণ।

পুৰাণ গ্ৰন্থত ইতিবৃত্তৰ প্ৰাধান্যতাৰ বাবে ইয়াক ইতিহাস বুলি জনা যায় কিন্তু প্ৰকৃততে ই পুৰাণ হে, ইতিহাস নহয়। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ স্বপ্ৰসিদ্ধ ভাষ্যকাৰ সায়নাকৰ্য আৰু শঙ্কৰাচাৰ্য আদি পণ্ডিতসকলে ইতিহাস আৰু পুৰাণৰ সত্যক ভিন্ ভিন্ হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে। এওঁলোকৰ মতে বেদত

বি দেৱাত্মৰ সংগ্ৰাম আৰু দেৱাত্মৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়, ই ইতিহাসৰ অন্তৰ্গত, কিন্তু জনতাৰ আৱৰ্ণৱৰণা কৰ্ত্তীৰ বিকাশ সাধন কৰা অংশ পূৰাণ। “জনতাঃ প্ৰাণিৱহা-
মহুৰ্জস্য স্বৰ্গপ্ৰতিপাদকং বাৰ্যাজাতং পূৰাণম্।” ইয়াৰপৰা স্পষ্ট হয়, পূৰাণৰ
প্ৰধান উদ্দেশ্য আধ্যাত্মিক বিচাৰৰ বিকাশ সাধন কৰা।

ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰ—এই তিনিজন দেৱতাৰ উপাসনাৰ ওপৰতে পূৰাণে
জোৰ দিছে। যদিও বেদত বহু দেৱদেৱীৰ উল্লেখ পোৱা যায়, তাৰ অন্তৰ্ভালত
আছে একেশ্বৰবাদ। উপনিষদবোৰেও এই একেশ্বৰবাদেই স্বীকাৰ কৰিছে।
পূৰাণৰ ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰৰ অন্তৰ্ভালতো আছে, সেই এক ঈশ্বৰবাদৰ
নিদৰ্শন।

বিষ্ণুপূৰাণত কোৱা আছে—

“সৃষ্টিস্থিতিসংকৰণান্ ব্ৰহ্মবিষ্ণুশিৱাত্মিকান্।

স সংজ্ঞাং যাতি ভগবান্ এক এৱ জনাৰ্দ্দনঃ।

স্ৰষ্টা সৃজন্তি চান্ধানং বিষ্ণুঃ পাল্যন্ত পাতি চ।

উপসংহ্ৰিত্য চান্তে সংহতা চ স্বয়ং প্ৰভুঃ।”

অৰ্থাৎ, “একমাত্ৰ ভগৱান জনাৰ্দ্দনেই সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয় কৰাৰ উদ্দেশ্যে ব্ৰহ্মা,
বিষ্ণু আৰু শিৱ—এই ধৰণৰ নাম লয়। প্ৰভু বিষ্ণু স্ৰষ্টা হৈ নিজকে সৃজন কৰে,
পালক আৰু পাল্য হৈ নিজকেই নিজে পালন কৰে আৰু শেষত সংহাৰকৰ্তা আৰু
উপসংহাৰ্য্য হৈ নিজেই উপসংহৃত হয়।”

উইনটাৰনিংসে কবলৈ বিচাৰে, একোখন পূৰাণে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰ
এই তিনিজন দেৱতাৰ যিকোনো এজনৰ উপাসনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে
আৰু সেই জনকেই আন দুজনতকৈ শ্ৰেষ্ঠ হিচাপে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ প্ৰয়াস
কৰিছে।

মানৱ-ধৰ্মক সূদৃঢ় ভেটিৰ ওপৰত স্থাপন কৰা, মানৱতাৰ জয়গান বচনা কৰা
পূৰাণৰ অন্যতম প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। পূৰাণ সাহিত্যই নানা আখ্যান-উপাখ্যানৰ
সহায়ত্ব এই কথাই দৃঢ়কৰ্ত্তে ঘোষণা কৰিবলৈ বিচাৰিছে যে মাতৃহ স্বৰূপত সকলো
ধৰণৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত। অজ্ঞানৰপৰা জ্ঞানৰ পিনে, মৰণশীলতাৰপৰা
অবিনশ্বৰতাৰ পিনে, অন্ধকাৰৰপৰা পোহৰৰপিনে প্ৰত্যেক মানুহৰ বুদ্ধি বাতে
অগ্ৰসৰ হব পাৰে পূৰাণ সাহিত্যই তাৰেই প্ৰয়াস কৰা দেখা যায়। এই কাৰণেই
এই পৌৰাণিক ধৰ্মই কোনো বিশিষ্ট দেৱ-দেৱীৰ পূজন, ভজন, উপাসনা, আৰাধনা
বা কোনো বিশিষ্ট মন্তবাদৰূপ বাহ্য আচাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ কেতিয়াও বাধ্য

নকৰে। বিভিন্ন পুৰাণত সেয়ে দেখা যায় বিভিন্ন সম্প্রদায়ৰ আন্তৰ্গত মন্দিৰাৰ ধাৰা, তাৰ বিভিন্ন ধ্যান-ধাৰণা, আচাৰ-অঙ্গুষ্ঠান, জিমা-কলাপ, সকলোৱে পৃথক—কিন্তু এই বিতৰ্কৰ মাজতো অন্তৰ্গত একত্বৰ স্বৰূপ সন্নিবিষ্ট হৈ আছে।

বিসৰূপ পৰিজ্ঞাতিত মহামানৱৰ জন্মৰ ফলত ভাৰতৰ ধাৰ্মিক, ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু বৌদ্ধিক জীৱন উন্নতিৰ চৰম শিখৰত আৰোহণ কৰিছে, পূৰ্বাণে সেই সকল প্ৰকাৰে স্মৰণ কৰে। কৃষ্ণ, হৰিশ্চন্দ্ৰ, জনক, অৰ্জুন, ভীষ্ম, কৰ্ণ আদি ৰাষ্ট্ৰীয় বীৰসকল বৰ্তমান আৰু অনাগতকালৰ মানৱজাতিৰ বিপ্লৱ তথা প্ৰকাৰ পাত্ৰ। বিশ্বামিত্ৰ, বশিষ্ঠ, মনু, যজ্ঞবল্ক্য, নাৰদ, কপিল, পৰাশৰ, যামিন—এইসকলৰ পুত্ৰ জীৱনচৰিত্ৰ, সমাজ সংস্কাৰ, ধৰ্মনৰ বহুত উল্লেখ্য, প্ৰাচীন আখ্যান-উপাখ্যানৰ তাৎপৰ্য্য বিস্ময়ৰে যুগ যুগ ধৰি বিশ্ব সামাজিক আকৃষ্ট কৰে। নীতা আৰু সাবিত্ৰীৰ পতিত্ৰতা, গাৰ্গী আৰু মৈত্ৰেয়ীৰ বৈবৰ্হাই ভাৰতীয় মহিলা সমাজৰ আদৰ্শমান কালৰূপবাহী অমূল্যপ্ৰাপ্ত কৰি আহিছে। এই সকলো আদৰ্শ পুৰুষ আৰু নাৰীৰ সকলৰ চৰিত্ৰ সম্বলিত বিভিন্ন বক্যত উৎসৱ আৰু ধাৰ্মিক অঙ্গুষ্ঠান ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্বত্ৰ পালিত। পূৰ্বাণ কাহিনী সম্বলিত লোক-সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন ধাৰা আদৰ্শমানকাল ধৰি ভাৰতবৰ্ষৰ সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু আধ্যাত্মিক একত্ব অটুট আৰু সুদৃঢ় কৰি ৰাখিছে।

পৌৰাণিক ধৰ্মৰ অন্ততম উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল—ভাৰতৰ বিভিন্ন সাম্প্ৰদায়িক একত্ৰত ৰাখি ৰখাৰ প্ৰয়াস। বিশাল ভাৰতভূমিৰ বিস্তীৰ্ণ ভূ-খণ্ড জুৰি আছে নানা নগৰ, পৰ্বত, বন, নদ-নদী, উপত্যকা প্ৰভৃতি। পূৰ্বাণে এইবোৰ ঠাইৰ মাহাত্ম্য প্ৰচাৰ কৰি ভাৰতবাসীৰ মনত এইবোৰৰ প্ৰতি মহত্ববোধ আৰু প্ৰজ্ঞাতাৰ জগাই দিছে। শৈৱ, শাক্ত, বৈষ্ণৱ, বৌদ্ধ, জৈন—যিকোনো সম্প্ৰদায়ৰ লোকেই নহওক নিজ অন্তঃকৰণ শুদ্ধিৰ বাবে এই সকলো মাহাত্ম্যমণ্ডিত স্থান ধৰ্মন কৰে। এই সম্প্ৰদায়গত সহনশীলতাই ভাৰতক স্বতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্যত সমৃদ্ধ কৰি ৰাখিছে। কিন্তু এই ঠাইবোৰ তীৰ্থক্ষেত্ৰত পৰিত্যক্ত হ'ল কেনেকৈ, জনসমাজত এইবোৰৰ মাহাত্ম্য কিদৰে প্ৰচাৰিত হ'ল—পূৰ্বাণ অধ্যয়ন কৰিলে এইবোৰ প্ৰশ্নৰ সন্তুষ্টিৰ অনায়াসে পোৱা যায়।

পূৰ্বাণৰ ভৌগোলিক মূল্যও কম নহয়। ভৌগোলিক বৰ্ণনাৰ লগতে ভাৰতৰ কৃষ্টিৰ আভ্যন্তৰ আৰু মহিমাৰ আভাসো পূৰ্বাণত পোৱা যায় :—

“উত্তৰং যং সমুদ্ৰত্ৰ হিমায়েচ্চৈৰ দক্ষিণম্।

বৰং ভদ্ৰ ভাৰতং নাম ভাৰতী যত্র সত্যম্ভিঃ।

নহমোজ্জনসাহস্ৰো বিস্তাৰোহন্ত মহামুনে ।
 কৰ্মভূমিবিয়ং স্বৰ্গমপৰ্গক গচ্ছতাম্ ॥
 পূৰ্বে কিৰাভা যন্ত ত্ৰ্য্যঃ পশ্চিমে যন্ননাঃ স্থিতাঃ ।
 ত্ৰাঙ্কণাঃ ক্ষত্ৰিয়া বৈশ্ণা মধ্যো শূদ্ৰাশ্চ ভাগশঃ ॥
 ভগন্তপ্যন্তি মুনয়ো জুহুতে চাত্ৰ যজিনঃ ।
 দানানি চাত্ৰ দীয়ন্তে পৰলোকার্থমাদৰাৎ ॥
 অত্ৰে জন্মসহস্ৰাণাং সহস্ৰৈৰপি সন্তম ।
 কদাচিৎপ্ৰভতে জন্মমামৃত্যুং পুণ্ড্ৰসংস্ৰাৎ ॥” (বিষ্ণুপুৰাণ) ॥

অৰ্থাৎ, “যি সমুদ্ৰৰ উত্তৰ আৰু হিমালয়ৰ দক্ষিণ ভাৰ নাম ভাৰতবৰ্ষ । তাত ভাৰতৰ সন্তানসকলে বাস কৰে । হে মুনিবৰ । ইয়াৰ বিস্তৃতি ন সহস্ৰ যোজন । ই হ’ল স্বৰ্গগামী আৰু মোক্ষকামী পুৰুষৰ কৰ্মভূমি ।”

ইয়াৰ পূৰ্বে আছে কিৰাণ্ডসকল, পশ্চিমে যবনসকল, মধ্যস্থানত ত্ৰাঙ্কণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰসকল ।

ইয়াত মুনিসকলে ভগন্তা কৰে, যাজ্ঞিকসকলে হোমযজ্ঞ কৰে, আৰু ইয়াতেই মাহুহে পৰলোকৰ বাবে সাদৰে দান কৰি থাকে ।

হে মহাসন্তম ! জীৱে হাজাৰ হাজাৰ জন্মৰ পিচত পুণ্ড্ৰৰ বলত কদাচিৎ এই ভাৰতভূমিত মহন্ত জন্ম লাভ কৰে ।

ইয়াত স্বদেশৰ গৰ্বৰ লগতে তাৰ কুট্টি-সভ্যতাৰ স্বাতন্ত্ৰ্য আৰু জনচিন্তৰ প্ৰৱণতাও হৃদয়ৰ ভাবে চিত্ৰিত হৈছে ।

পুৰাণৰ ৰচক :—বায়ুপুৰাণত পোৱা যায় পুৰাণ ত্ৰকাৰ মূখৰ মহান জ্ঞানভাণ্ডাৰ । বায়ুপুৰাণৰ এক প্ৰসঙ্গত পোৱা যায়, ত্ৰকাই ‘মাতৰিখা’ৰ (বায়ুৰ) বাবে পুৰাণ ৰচনা কৰে । এই পুৰাণৰপৰা জনা যায়, পুৰাণৰ বিশাল জ্ঞানভাণ্ডাৰ বায়ুৰপৰা ‘উৎপত্তি’ কৰিয়ে গ্ৰহণ কৰে । বায়ুয়ে এওঁক বায়ুপুৰাণৰ কথা শিকায় ।

বায়ু ‘শঙ্কশাত্ৰ বিখাৰদ’ নামে জনাজাত । শ্ৰীমাংসকসকলে বায়ুৰ ব্যাকৰণ-জ্ঞান সঙ্ক্ষেপে বিস্তাৰিতভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে । এওঁৰ পুৰাণৰ ওপৰতো পাণ্ডিত্য অসীম ।

বায়ুপুৰাণৰ আন এঠাইত উল্লেখ আছে যমৰাজে ইন্দ্ৰক পুৰাণৰ উপদেশ দিয়ে । ইন্দ্ৰই এই উপদেশ তেওঁৰ প্ৰিয় শিল্প বশিষ্ঠক দিয়ে । ঋষি ভৰবাজকো পুৰাণৰ প্ৰবক্তা বুলি ধৰা হয় । দেৱতাসকলৰ ওক বুহুশ্চিও ইতিহাস পুৰাণৰ প্ৰবক্তা

আছিল। বিষ্ণুপুৰাণৰ প্ৰৱক্তা পৰাশৰ। জ্যোতীৰ্ণই পুৰাণ ৰচনা কৰে। চান্দ্রবৃন্তি আৰু 'সব্বতীকৰ্ণাভৰণ'ৰ টীকাত কোনো কাণ্ডপীঠ পুৰাণ সংহিতাৰ উল্লেখ আছে। বায়ুপুৰাণৰ মতে ইয়াৰ প্ৰৱক্তা অৰুণতৰণ কাণ্ডপ।

শৈৱ সম্প্ৰদায়ৰ 'সূত'-সংহিতা'ত কপিল নামৰ এজন উপপুৰাণ ৰচকৰ নাম উল্লেখ আছে। ইয়াত কবিয়ে আন আন পুৰাণসমূহৰ কথা উল্লেখ কৰাৰ উপৰিও উপপুৰাণ-বক্তা মুনিসকলৰ নামাৱলী দিছে আৰু কৈছে যে সপ্তম পুৰাণ কপিলৰ দ্বাৰা উক্ত। 'কৰ্মপুৰাণ'ৰ আৰম্ভণিত ওঠবখন উপপুৰাণৰ উল্লেখ কৰি 'কপিল' পুৰাণৰ উল্লেখ কৰিছে।

পুৰাণৰ প্ৰণেতা সম্বন্ধে 'বিষ্ণুপুৰাণ'ত এজন ৰচকৰ কথা বৰ্ণিত আছে। এই অমুসাৰে ভগৱান বেদবাসে আখ্যান, উপাখ্যান, গাথা আৰু কল্পভক্তি আদিৰ লগে লগে পুৰাণ সংহিতাও ৰচনা কৰে আৰু ইয়াক তেওঁ সূতজাতীয় স্ত্ৰযোগ্য শিষ্য 'লোমহৰ্ষণক' অধ্যয়ন কৰায়। 'লোমহৰ্ষণে' পুৰাণৰ এই মহান জ্ঞান তেওঁৰ কাণ্ডপ বংশীয় শিষ্য অৰুণতৰণ সাবৰ্ণি আৰু শাংখপায়নক দিয়ে। এওঁলোক তিনিজনে আকৌ মূল সংহিতাৰ ওপৰত তিনিখন পুৰাণ-সংহিতা ৰচনা কৰে। পিচলৈ এওঁলোকৰ শিষ্যসকলে ক্ৰমে ১৮ খন মহাপুৰাণ আৰু বহুতো উপপুৰাণ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ ভিতৰত ব্ৰহ্মপুৰাণ আটাইতকৈ আগত ৰচিত। 'বিষ্ণুপুৰাণ'ৰ এই প্ৰসঙ্গত দুটা প্ৰামাণিক কথাৰ অমুসন্ধান পোৱা যায়। প্ৰথমটো হৈছে বেদবাসে পুৰাণ-সংহিতা সংগ্ৰহ কৰি ইয়াক ক্ৰমবদ্ধ কৰে; দ্বিতীয়তে, এই সংগ্ৰহকাৰকৰ বহুত পিচত শিষ্যসকলে পৰম্পৰাগতভাৱে ১৮ খন মহাপুৰাণ আৰু উপপুৰাণসমূহ ৰচনা কৰে।

মন্ত্ৰপুৰাণৰ এঠাইত পোৱা যায়, আদিত্যে মাথোন এখনহে পুৰাণ-সংহিতা আছিল। সম্ভৱতঃ বিষ্ণুপুৰাণৰ পূৰ্বোক্ত কথামতে ব্যাসে এই পুৰাণ সংহিতাৰ শিক্ষা লোমহৰ্ষণক দিয়ে। এই কথা 'শিবপুৰাণ'তও বিদ্যুতভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে। শিবপুৰাণত আছে, কল্পৰ শেষত মাথোন এখনেই পুৰাণ আছিল আৰু তাক বেদৰ নিচিনাকৈ ব্ৰহ্মাই ঋষিসকলক কয়। পিচত এই চাৰিলাখ শ্লোকৰ সমষ্টি বৃহৎ পুৰাণ গ্ৰন্থখন ১৮টা ভাগত বিভক্ত কৰে। এই ১৮খন পুৰাণৰ প্ৰৱচন সত্যৱতীৰ পুত্ৰ ব্যাসে কৰে। একমূল সংহিতাৰপৰা ১৮খন পুৰাণৰ বিভাজন আৰু প্ৰৱচনৰ কথা 'দেৱীভাগৱত', 'ভাগৱত', 'বৰাহপুৰাণ' আৰু 'পদ্মপুৰাণ' আদি গ্ৰন্থতো একেৰকমে পোৱা যায়।

আটাইবোৰ পুৰাণৰ প্ৰসঙ্গৰপৰা প্ৰতীয়মান হয় ব্ৰহ্মাই বেদৰ নিচিনাকৈ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—৭

পুৰাণৰ কথা স্বৰণ কৰে আৰু ই পৰম্পৰাগতভাৱে ব্যাসমৈত্ৰীকে প্ৰৱাহিত হয় । কবিসকলে বৃহৎপুৰাণ সাহিত্যক প্ৰথমে তিনিভাগত আৰু পিচত ১৮ ভাগত বিভক্ত কৰে ।

মহাপুৰাণ কেইখন অধ্যয়ন কৰি জনা যায়, ইয়াৰ বিষয় বচনামূলী আৰু পাঠবিধি আদি একে আৰু ইয়ে প্ৰমাণ কৰে ইয়াৰ উৎপত্তি স্থান একেটাই । বৰ্তমান পুৰাণত বিভিন্নতা দেখাৰ কাৰণ হৈছে, ইয়াৰ প্ৰবৰ্তকসকল বেলেগ বেলেগ সম্প্ৰদায়ৰ । পুৰাণৰ এই পৰিবৰ্তন আৰু পৰিবৰ্ধনৰ কাৰণ এই সম্প্ৰদায়ৰ বাবেই পুৰাণৰ যি পাঁচটা লক্ষণ বিষ্ণু, ব্ৰহ্মাণ্ড আৰু মৎস্তৰ অনুসাৰে ওপৰত গণনা কৰি অহা হৈছে, ঠিক সেই কথাৰ প্ৰতিপাদন ইয়াত পোৱা নাই । ইয়াৰ বহুত কথাই পৰম্পৰীকালত পৰিস্থিতি অনুসাৰে বহুত সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা প্ৰক্ষিপ্ত । ব্ৰাহ্ম, শৈৱ, বৈষ্ণৱ আৰু ভাগৱত প্ৰভৃতি সম্প্ৰদায় বহু পুৰাণ নহয়, কিন্তু ব্ৰহ্মপুৰাণ, শিৱ-পুৰাণ, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু ভাগৱত পুৰাণৰ নামকৰণ উক্ত সম্প্ৰদায়ৰপৰাই হোৱা বুলি অনুমান হয় ।

পুৰাণ আৰু উপপুৰাণৰ সংখ্যা :—পুৰাণ প্ৰকৃততে কেইখন, ইয়াৰ মূলত কিমান প্ৰক্ষিপ্ত অংশ আছে, ইয়াৰ বচনাকাল কি, কি ক্ৰমত ই ৰচিত, এই সকলোবোৰ কথাৰ উত্তৰ বুৰঞ্জীবিদসকলে একে ধৰণে দিয়া নাই । আদিতে পুৰাণ এখন বৃহৎ সাহিত্য আছিল । সময়ৰ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে ইয়াৰ কলেবৰ আৰু আখ্যানসমূহৰ পৰিবৰ্তন হৈ মহাপুৰাণ তথা উপপুৰাণৰ ৰূপত বৃদ্ধি পায় ।

‘বিষ্ণুপুৰাণ’ত তলত দিয়া ধৰণে ওঠৰখন পুৰাণৰ ক্ৰম দিয়া হৈছে—১ । ব্ৰহ্ম, ২ । পদ্ম, ৩ । বিষ্ণু, ৪ । শিৱ, ৫ । ভাগৱত, ৬ । নাৰদ, ৭ । মাৰ্কণ্ডেয়, ৮ । অগ্নি, ৯ । ভৱিষ্য, ১০ । ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত, ১১ । লিঙ্গ, ১২ । বৰাহ, ১৩ । স্বল্ল, ১৪ । বামন, ১৫ । কুৰ্ম, ১৬ । মৎস্ত, ১৭ । বৰুণ আৰু ১৮ । ব্ৰহ্মাণ্ড ।

এই পুৰাণসমূহ তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত । যি পুৰাণত বিষ্ণুৰ মহিমাই প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে সি সত্ত্বৰ অন্তৰ্গত । ভাগৱত, নাৰদীয়, পদ্ম, বৰাহ, গৰুড় আৰু বিষ্ণুপুৰাণ সত্ত্বৰ অন্তৰ্ভুক্ত । যি পুৰাণত ব্ৰহ্মাৰ মাহাত্ম্য প্ৰচাৰ কৰা হৈছে তাৰ নাম ৰাজস্ । ব্ৰহ্ম, ব্ৰহ্মাণ্ড, ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত, মাৰ্কণ্ডেয়, বামন আৰু ভৱিষ্য—এই কেইখন ৰাজসৰ অন্তৰ্গত । য’ত শিৱৰ মাহাত্ম্য প্ৰচাৰ কৰা হৈছে তাৰ নাম তামস্ । শিৱ, লিঙ্গ, অগ্নি, স্বল্ল, মৎস্ত আৰু কুৰ্ম আদি তামসৰ অন্তৰ্গত ।

মুছলমান পণ্ডিত আলবেকণীৰ মতেও পুৰাণ ওঠৰখন । কিন্তু ক্ৰম অনুসাৰে

এওঁৰ ক্ৰম উক্ত পুৰাণৰ ক্ৰমৰ লগত মিল থকা দেখা নাযায়। পুৰাণৰ নামকৰণ সম্বন্ধে আলবেকণীয়ে কবলৈ বিচাৰে যে পুত্ৰ, মাতৃহ আৰু দেৱভাসকলৰ নামানুসাৰে পুৰাণসমূহৰ নামাকৰণ কৰা হৈছে। যিখনত যি কাহিনী সংকলিত হৈছে তাক সেই নামাকৰণ কৰা হৈছে। আলবেকণীৰ মতে ওঠৰখন পুৰাণৰ নাম হ'ল— ১। আদি, ২। মৎস্ত, ৩। কুৰ্ম, ৪। বৰাহ, ৫। নৰসিংহ, ৬। বামন, ৭। বায়ু, ৮। নন্দ, ৯। স্বন্দ, ১০। আদিত্য, ১১। সোম, ১২। সাধ, ১৩। ব্ৰহ্মাণ্ড, ১৪। মাৰ্কণ্ডেয়, ১৫। তাক্ষ্য, ১৬। বিষ্ণু, ১৭। ব্ৰহ্মা আৰু ১৮। ভৱিষ্য।

প্ৰামাণিক দৃষ্টিভঙ্গীৰপৰা আলবেকণীৰ তালিকা বিশ্বাসযোগ্য নহয়, কাৰণ গকড় পুৰাণত উপপুৰাণৰ যি নাম নিৰ্দেশ কৰা আছে, আলবেকণীৰ তালিকাত কিছু ব্যতিক্ৰম দেখা যায়। 'গকড় পুৰাণত' উল্লেখ থকা উপপুৰাণ ওঠৰখন হ'ল—১। সনৎ, ২। কুমাৰ, ৩। স্বন্দ, ৪। শিবধৰ্ম, ৫। আচাৰ্য্য, ৬। নাৰদীয়, ৭। কপিল, ৮। বামন, ৯। ঔশনস, ১০। ব্ৰহ্মাণ্ড, ১১। বৰুণ, ১২। কালিকা, ১৩। মহেশ্বৰ, ১৪। সাধ, ১৫। সৌৰ, ১৬। পাৰাশৰ, ১৭। মাৰীচ, ১৮। ভাগৱত।

'দেৱীভাগৱত'ৰ তালিকা 'গকড়পুৰাণ'ৰ উক্ত তালিকাতকৈ কিছু বেলেগ। গকড়পুৰাণৰ স্বন্দ, বামন, ব্ৰহ্মাণ্ড, মাৰীচ আৰু ভাগৱত ঠাইত দেৱীভাগৱতত ক্ৰমশঃ শিৱ, মানৱ, আদিত্য, ভাগৱত আৰু বশিষ্ঠ নাম দিয়া হৈছে।

যদিও মহাপুৰাণ ওঠৰখন বুলি ধৰা হয়, বায়ুপুৰাণ আৰু দেৱীভাগৱত লৈ ইয়াৰ সংখ্যা বিশখন। এইদৰে উপপুৰাণৰ সংখ্যাও প্ৰায় ৩০ খন হয় গৈ। পণ্ডিতসকলৰ মতে উপপুৰাণসমূহ মহাপুৰাণৰ পিচত ৰচিত। কিন্তু মৌলিকতা আৰু প্ৰাচীনতাৰ কালৰপৰা মহাপুৰাণতকৈ উপপুৰাণৰ মহত্ব কোনোদৰ্শে হীন নহয়। উপপুৰাণ ৩০ খন হ'ল—১। সনৎকুমাৰ, ২। নৰসিংহ, ৩। বৃহৎনাৰদীয়, ৪। শিবধৰ্ম, ৫। ছৰ্গসি, ৬। কপিল, ৭। মানৱ, ৮। ঔশনস, ৯। বৰুণ, ১০। কালিকা, ১১। সাধ, ১২। নন্দকেশ্বৰ, ১৩। সৌৰ, ১৪। পাৰাশৰ, ১৫। আদিত্য, ১৬। ব্ৰহ্মাণ্ড, ১৭। মহেশ্বৰ, ১৮। ভাগৱত, ১৯। বশিষ্ঠ, ২০। কোৰ্ম, ২১। ভাগৱ, ২২। আদি, ২৩। মৃগল, ২৪। কচ্চি, ২৫। দেৱী, ২৬। মহাভাগৱত, ২৭। ব্ৰহ্মৰ্ম, ২৮। পৰানন্দ, ২৯। পত্ৰপতি আৰু ৩০। হৰিবংশ।

সম্ভ্ৰান্তি উপপুৰাণসমূহৰ কোনো প্ৰামাণিক সিদ্ধান্ত নথকা বাবে ইয়াৰ প্ৰকৃত

সংখ্যা নিৰ্ধাৰণ কৰা আৰু লগতে পুৰাণৰ উক্ত বিভিন্নমুখী গণনাহেতু কোনো এক নিৰ্ধাৰিত স্বপত পোৱাটো অত্যন্ত কঠিন।

পুৰাণৰ পৰিচয় :

১। **পদ্মপুৰাণ** : এই পুৰাণখন ৫ খণ্ডত বিভক্ত। যেনে—সৃষ্টি, ভূমি, স্বৰ্গ, পাতাল আৰু উত্তৰখণ্ড। ইয়াত বহুতো বিচিত্ৰ কাহিনী আৰু নানা ধৰ্মা-মুঠানৰ বৰ্ণনা কৰা আছে। গীতাৰ মাহাত্ম্য আৰু ভাগৱতৰ মহাত্ম্যও ইয়াত সন্নিবিষ্ট আছে। ইয়াত জৈলজাৰ জন্মকথা, তাবকাৰ কাহিনী, যযাতি-উপাখ্যান, অশোক স্তম্ভৰী কথা, বামচন্দ্ৰৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বৃত্তান্ত, দুয়ন্ত-শকুন্তলাৰ কাহিনী, সগৰ বজাৰ কাহিনী, আৰু ব্ৰহ্মবজ্জ, পিতৃপূজা, ব্ৰত কথা, গয়া-কাশী-প্ৰয়াগৰ মহিমা আদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

২। **বিষ্ণুপুৰাণ** : বিষ্ণুপুৰাণ পঞ্চলক্ষণ সমন্বিত বিস্তৃত পুৰাণ। বামাহুচাৰ্য্যই বেদান্তসূত্ৰৰ টীকাত ইয়াক এখন বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰামাণ্যগ্ৰন্থৰূপে উল্লেখ কৰিছে। ইয়াত বৰ্ণিত শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্ম-বৃত্তান্ত আৰু বাসলীলা বৈষ্ণৱসকলৰ ওচৰত অতি সন্মানিত। কৃষ্ণৰ জীৱন বৃত্তান্তৰ উপৰিও অনেক কাহিনী আৰু উপদেশ ইয়াত সন্নিবিষ্ট আছে। ইয়াত নৰক-বৰ্ণনা, বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, আচাৰ-বিধি, পবিত্ৰতা বন্ধা, শ্ৰাদ্ধকৰ্ম, যুগধৰ্ম, কৰ্মবিপাক আদিৰ লগতে সৃষ্টি-কাহিনী, দেৱতা আৰু ঋষিবংশৰ বৰ্ণনা, ঋতু-প্ৰহ্লাদ উপাখ্যান, কণ্ঠমুনিৰ কাহিনী, জড়ভৰতৰ কাহিনী, শিশুনাগ-নন্দ-মোৰ্ছবংশৰ বিৱৰণ আদি পোৱা যায়। কিন্তু সকলো বিষয়বস্তুৰ কেন্দ্ৰীয় ভাৱ হৈছে বিষ্ণুৰ মাহাত্ম্য প্ৰতিপাদন। বিষ্ণুৰ মাহাত্ম্য প্ৰচাৰ কৰা ঘাই উদ্দেশ্য হলেও ইয়াত কোনো যাগ-যজ্ঞামুঠানৰ উল্লেখ নাই।

৩। **বামুপুৰাণ বা শিৱপুৰাণ** : শিৱৰ উপাসনাই এই পুৰাণৰ মূখ্য বিষয়। পুৰাণৰ পঞ্চলক্ষণ ইয়াত সূক্ষ্ম। পাঞ্চলাক্ষণিক বিষয়ৰ উপৰিও ইয়াত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, যতি সকলৰ জীৱনচৰ্চা, শ্ৰদ্ধাবিধি, নৰক, কৰ্মফল, আৰু গয়া-মাহাত্ম্যৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে। শ্ৰী: চতুৰ্থ শতিকাৰ গুপ্তবংশৰ বজাসকলৰ শাসনকালৰ কথাও ইয়াৰপৰা জনা যায়।

৪। **ব্ৰহ্মাণ্ডপুৰাণ** : ইয়াত উপাখ্যান কিছুমানৰ উপৰিও তীৰ্থসমূহৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। ইয়াত শিৱ-পাৰ্বতীৰ কথোপকথনৰ মাজেদি আধ্যাত্ম বামায়ণৰ বিৱৰণো আছে। বামক মূক্তিপথৰ পথ-প্ৰদৰ্শক বুলি ইয়াত উল্লেখ কৰা আছে।

৫। **ভাগৱত পুৰাণ :** পুৰাণসমূহৰ ভিতৰত ভাগৱত পুৰাণ আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় আৰু প্ৰসিদ্ধ। বিষ্ণুপুৰাণৰ লগত ভাগৱত পুৰাণৰ বিষয়বস্তুৰ লগতে মিল আছে। ভাগৱত শ্ৰীকৃষ্ণৰ মহাভীষ্মৰ বসভাষ্য। মহাভাষ্যতকৈ যদি শ্ৰীকৃষ্ণৰ দাৰ্শনিক আৰু বাস্তৱনৈতিক প্ৰেক্ষিতাৰ কাহিনী বোলা হয়, তেনেহলে ভাগৱতকৈ তাৰ প্ৰেমময় ভীষ্মৰ কবিতা বুলিব পাৰি।

ভাগৱত ষাটশ স্কন্ধত ৰচিত। ইয়াত পৰিকল্পিত কাহিনী, প্ৰেমৰ কাহিনী, বৃত্তান্তৰ কাহিনী, প্ৰজ্ঞাদৰ কাহিনী আদি বৰ্ণনা কৰা আছে। ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাসলীলা বৰ্ণিত আছে। যদিও ভাগৱতত স্মৃতিতত্ত্ব আৰু নানা নীতি-উপদেশ আদিৰ কথা পোৱা যায়, তথাপি ভাগৱতৰ মূল প্ৰতিপাত্ত বিষয় হ'ল সৰল অকৃত্ৰিম অন্তৰক কৃষ্ণভক্তি, কৃষ্ণপ্ৰেম। এইটো বিশেষভাৱে লক্ষণীয় যে ভাগৱতৰ শ্ৰীকৃষ্ণকথাৰ লগত বিষ্ণুপুৰাণৰ কৃষ্ণকথাৰ সাদৃশ্য আছে। *Pargiter*-ৰ মতে ভাগৱত খ্ৰীষ্টীয় নবম শতাব্দীত ৰচিত।

৬। **মৎস্কপুৰাণ :** ইয়াত বিষ্ণুৰ মৎস্ক-অৱতাৰৰ কথা বৰ্ণিত আছে। পৃথিৱী প্ৰথম পানীত প্লাৱিত হোৱাত বিষ্ণুই মৎস্কৰূপ ধাৰণ কৰি নৌকাস্বৰূপে মচুক উদ্ধাৰ কৰি হিমালয়ৰ উচ্চতম শৃঙ্গত নৌকাবন্ধন কৰি মচুক বন্ধা কৰে। এই কাহিনীৰ অৱলম্বনতেই মৎস্কপুৰাণৰ কাহিনী আৰম্ভ। মচু আৰু মৎস্কৰ কথোপকথনেই ইয়াৰ বিষয়বস্তু। ইয়াত স্মৃতি, মন্ত্ৰস্তব, তীৰ্থমাহাত্ম্য, শ্ৰাদ্ধকথাৰ বৰ্ণনা আছে।

৭। **নাৰদ পুৰাণ :** নাৰদ পুৰাণৰ মুখ্য প্ৰতিপাত্ত বিষ্ণুভক্তি। ইয়াত নাৰদ বিষ্ণুভক্তিৰ প্ৰচাৰক হিচাপে চিত্ৰিত হৈছে। উপকথা কিছুমানৰ জৰিয়তে বিষ্ণুপূজা আৰু বিষ্ণুভক্তৰ মহিমা প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও পাপ-পুণ্যৰ কথা, ধৰ্ম, শ্ৰাদ্ধ, প্ৰায়চিত্ত, বৰ্ণাশ্ৰম, ভক্তি আৰু মুক্তিৰ কথা আলোচিত হৈছে।

৮। **মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ :** মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ শাস্ত্ৰসকলৰ এখন উৎকৃষ্ট ধৰ্ম গ্ৰন্থ। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণত ৮১-ৰ পৰা ২৩ অধ্যায়লৈ মহাশক্তিৰ মহালীলাৰ কথা বৰ্ণিত। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ এই অধ্যায় কেইটাই "শ্ৰীশ্ৰীচণ্ডী"-বা "দেৱী-সপ্তশতী" গ্ৰন্থ। ইয়াত দেৱীৰূপাৰা মৰুটকট-বধ, মহিষাসুৰ বধ, শুভ-নিশ্চল বধ, চণ্ডমুণ্ড আৰু বক্তবীজ-বধ আদি কাহিনীৰ মাজেদি দেৱী মহামায়াৰ মহাশক্তি প্ৰচাৰ কৰা হৈছে।

বজা স্তব আৰু বৈজ্ঞানিক সংসাৰ আৰু মায়াৰ সম্পৰ্কে মহামুনি মেধাই দিয়া উপদেশ, বাণী মদালসাৰ কাহিনী, মচু-পৰম্পৰাৰ বিবৃতি আদি বহুতো প্ৰসঙ্গ

এই পুৰাণত সন্নিবিষ্ট আছে। পুৰাণৰ পঞ্চসংস্কৰণ ইয়াত বিদ্যমান। ইয়াৰ কাব্যিক গুণো অপূৰ্ণ। দেৱী-মাহাত্ম্যৰ ভাষা যিমান ওজস্বী, নিয়মান অপূৰ্ণ প্ৰেৰণানকাৰী।

৯। **অগ্নিপুৰাণ** : অগ্নিপুৰাণ বিস্মৃতি প্ৰতিপাদক। ইয়াত ভৱৰ আচাৰ-অহুষ্ঠানবোৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াত বামাৱল আৰু মহাত্ম্যৰ কাহিনীৰ উপৰিও গীতাৰ সাৰাংশ সন্নিবিষ্ট আছে। তদুপৰি জন্ম আৰু পুনৰ্জন্ম, যোগ-যোগ, বিবাহ-বিধি, জ্যোতিষ, ভূগোল, আত্মবেদ, তীৰ্থ মাহাত্ম্য, যুদ্ধবিজ্ঞা, ৰাজ-ধৰ্ম, ছন্দ-ব্যাকৰণ, অলংকাৰ আদি এই পুৰাণত স্থান পাইছে।

অগ্নিপুৰাণৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকল একমত নহয়। এচ. কে. দে-ব মতে অগ্নিপুৰাণৰ অলংকাৰ প্ৰকৰণ দত্তী আৰু ভামহৰ পিছত আৰু 'ধন্যলোক'ৰ ৰচক আনন্দবৰ্দ্ধনৰ আগত জীঃ নৱম শতাব্দীত ৰচিত। পি. ভি. কানেও মত পোষণ কৰে যে অগ্নিপুৰাণ জীঃ ৭ম শতাব্দীত ৰচিত হলেও ইয়াৰ অলংকাৰ অংশ ৯ম শতাব্দীত প্ৰসিদ্ধ হব পাৰে।

১০। **ভৱিষ্যপুৰাণ** : ভৱিষ্যপুৰাণ পাঁচটা-পৰ্বত ৰচিত। ইয়াত সূৰ্য্য চৰিত্ৰ, ত্ৰাণা মাহাত্ম্য, শিৱমাহাত্ম্য, বিষ্ণুমাহাত্ম্য, সৃষ্টি-লক্ষণ আদি লিপিবদ্ধ কৰা আছে।

১১। **ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ** : ই চাৰিটা খণ্ডত বিভক্ত। ইয়াত সৃষ্টিপ্ৰকৰণ, নাৰদৰ শিৱলোক ভ্ৰমণ আৰু সঙ্গীত শিক্ষা, গণেশ-কাৰ্তিকৰ জন্ম-বৃত্তান্ত, পৰশু বামৰ কাহিনী, কৃষ্ণৰ জীৱন-কাহিনী আৰু ৰাসলীলা বৰ্ণিত আছে।

১২। **লিঙ্গপুৰাণ** : ইয়াত শিৱৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণিত আছে। শিৱৰ কাহিনী ইয়াৰ প্ৰধান উপজীব্য। ইয়াৰ উপৰিও ইয়াত সৃষ্টি প্ৰকৰণ, কল্প-বৃত্তান্ত, সূৰ্য্য আৰু চন্দ্ৰ বংশৰ কাহিনী বৰ্ণিত আছে। পূৰ্বভাগ আৰু উত্তৰভাগ—এই দুটা ভাগত পুৰাণখন বিভক্ত। সঙ্গীতৰ অধ্যায় এটিও ইয়াত আছে।

১৩। **স্কন্দপুৰাণ** : ইয়াত শিৱৰ কাহিনী, ইন্দ্ৰত্ময়ৰ কাহিনী, বায়চৰিত হৰিচন্দ্ৰ-কথা, বৃদ্ধাসুৰৰ কাহিনী আদিৰ লগত অক্ষয় তৃতীয়া ব্ৰত, তীৰ্থমাহাত্ম্য, শিৱমাহাত্ম্য আদি বৰ্ণিত আছে। এই পুৰাণখন মহেশ্বৰ, বৈষ্ণৱ, ব্ৰহ্ম, কালী, অৱন্তী, নাগৰ, প্ৰভাস আদি সাতটা খণ্ডত বিভক্ত। ইয়াত সৰ্বমুঠ ৮০,০০০ শ্লোক আছে।

১৪। **ৰবাহপুৰাণ** : ইয়াত গোবীৰ জন্মকথা, শিৱ-দুৰ্গা কাহিনী, যম-নাটিকৈজা কাহিনী, তীৰ্থ-মাহাত্ম্য, বিবিধ ধৰ্ম কথাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

১৫। **কুৰ্মপুৰাণ** : কুৰ্মপুৰাণত অন্ত্যন্ত পুৰাণতকৈ আখ্যান-উপাখ্যান, কথা-কাহিনী কম। পিছৰ খণ্ডত কথা কাহিনী প্ৰায় একেবাৰেই নাই। পূৰ্ব-ভাগত যিকেইটা গল্প আছে তাৰ ভিতৰত মহাবাহুব পৃথিৱী উদ্ধাৰ, উত্তান-পাদৰ কাহিনী, দক্ষযজ্ঞ আৰু বামণাৱতাৰ আদিৱেই প্ৰধান। কুৰ্মপুৰাণত গল্পতকৈ তথ্যৰ পিনে বেছি দৃষ্টি দিয়া হৈছে। বৰ্ণাজন্ম বিভাগ, প্ৰাকৃত সৰ্গ, ভয়াম্বৰ স্বৰ্গ, কদম্বসৰ্গ, অৰ্ধনাৰীশ্বৰৰ প্ৰাকৃত্যৰ—এইবিলাক বিষয় যথেষ্ট কোঁতুহলোদ্দীপক ভাৱে আলোচিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও অন্ত্যন্ত প্ৰয়োজনীয় তথ্যৰ ভিতৰত এইবোৰ উল্লেখ কৰা যায়—ঋষিবংশ, ইক্ষ্বাকুবংশ, পুৰবৰাৱংশ, জয়ধ্বজ বংশৰ বৰ্ণনা, কাশী, গুঁকাবলিঙ্গ, কপদীশ্বৰ লিঙ্গ, মধ্যমেশ্বৰ লিঙ্গ, প্ৰয়োগ আৰু যমুনা মাহাত্ম্য, ভূৱনকোষ। তদুপৰি ভূৱনবিজ্ঞান সম্পৰ্কে কবলৈ গৈ উল্লেখ কৰা হৈছে—সপ্তদ্বীপ, গ্ৰহনক্ষত্ৰাদিৰ সন্নিবেশ, দ্বাদশ আদিভা আৰু তাৰ অধিকাৰ কাল, সূৰ্য্যৰ সাত ৰশ্মি, মৰ্তলোক, স্বৰ্গম্বেৰ কাহিনী, ব্যাসকীৰ্ত্তন আৰু মহাদেৱৰ অৱতাৰৰ কথা। উত্তৰ খণ্ডত নানা বিধি, তীৰ্থ আৰু উচ্চৰতৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বই উপজীয়া।

ব্ৰহ্মপুৰাণখন ব্ৰাহ্মী, ভাগৱতী, সৌৰী আৰু বৈষ্ণৱী—এই চাৰিটা সংহিতাত বিভক্ত। ব্ৰাহ্মী সংহিতাত ৬০০০, ভাগৱতী সংহিতাত ৪০০০, সৌৰীত ২০০০ আৰু বৈষ্ণৱীত ৫০০০ শ্লোক আছে। ভাগৱতত কোৱা আছে যে কুৰ্মপুৰাণৰ শ্লোক সংখ্যা সোতৰ হাজাৰ। মনু আৰু ব্ৰহ্মবৈৱৰ্তৰ মতে কুৰ্মপুৰাণৰ শ্লোক সংখ্যা ষষ্ঠৰ হাজাৰ। ব্ৰাহ্মী সংহিতাত যে ছয়হাজাৰ শ্লোক কুৰ্মপুৰাণৰ সাক্ষ্যই প্ৰমাণ—

ব্ৰাহ্মী ভাগৱতী সৌৰী বৈষ্ণৱী চ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ।

চতস্ৰঃ সংহিতাঃ পুণ্য ধৰ্মাৰ্থকাম মোক্ষদাঃ ॥

ইয়ং তু সংহিতা ব্ৰাহ্মী চতুৰ্বেদৈশ্চসম্ভতা।

ভৱন্তি ষট্ সহস্ৰাণি শ্লোকানামত্র সংখ্যায় ॥

১৬। **ব্ৰহ্মপুৰাণ** : বিষ্ণুপুৰাণত কোৱা হৈছে যে ব্ৰহ্মপুৰাণেই সকলো পুৰাণৰ ভিতৰত প্ৰথম। ই ২৪৫টা অধ্যায় আৰু ১৩৭৮৩টা শ্লোকৰ সমষ্টি। ব্ৰহ্মাৰ প্ৰাধান্য ইয়াত কীৰ্ত্তিত হৈছে বাবে ইয়াক ৰাজসিক শ্ৰেণীত পেট্ৰোৱা হৈছে। ব্ৰহ্মপুৰাণৰ মতে পৃথিৱীৰ ভিতৰত ভাৰতবৰ্ষই শ্ৰেষ্ঠ আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত দণ্ডকাৰণ্য প্ৰধান। এই দণ্ডকাৰণ্যৰ মাজেদি গোদাৱৰী নদী প্ৰবাহিত ক্ষত্ৰক

এই নদীয়েই নদীৰ ভিত্তবন্ত শ্ৰেষ্ঠ। ব্ৰহ্মপুৰাণৰ ৬২ অধ্যায়ৰপৰা ১৭৫ অধ্যায়লৈকে মুঠ ১০৬টা অধ্যায় জুৰি এই নদীৰ পাৰত অৱস্থিত সমস্ত তীৰ্থক্ষেত্ৰত সম্পূৰ্ণ বিৱৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ৰপৰা উনসত্তৰ অধ্যায়লৈ পুৰ্ববোক্তৰ ক্ষেত্ৰ (বৰ্তমান পূৰ্বী) কোণোদিত্য (বৰ্তমান কোণাৰক), একাম্বক্ষেত্ৰ (বৰ্তমান তুৰনেশ্বৰ) আদিৰ কথা বৰ্ণিত আছে। ইয়াৰ উপৰিও জগন্নাথৰ জ্ঞান যাত্ৰা আৰু শুভিবা যাত্ৰাৰ কথাও লিখা আছে।

ব্ৰহ্মপুৰাণত স্মৃতিভৰ, সূৰ্য্যবংশ আৰু চন্দ্ৰবংশৰ বজ্জাসকলৰ কাহিনী, ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত অৱস্থিত তীৰ্থস্থান, ভূগোল বৰ্ণনা প্ৰভৃতি বিস্তৃত হৈছে। দহটি অধ্যায়ত শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ উপাখ্যান পোৱা যায়। কিন্তু ব্ৰহ্মপুৰাণৰ অধিকাংশ স্থান অধিকাৰ কৰিছে ‘গৌতমী মাহাত্ম্য’ই। ত্ৰীকৃষ্ণৰ চৰিত্ৰ আৰু যদুবংশৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। কেইটামান অধ্যায়ত নৰকৰ বৰ্ণনাও আছে। ইয়াত কৰ্মবিপাকৰ কথা, প্ৰাণৰ কথা, ভৱিষ্যত যুগৰ কথা আৰু সাংখ্য আৰু যোগদৰ্শনৰ কথা আলোচনা কৰা হৈছে।

ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ উপযোগী অনেক তত্ত্বকথা ইয়াত আলোচনা কৰা হৈছে। প্ৰাক-বিধান, অন্নদানৰ মহিমা, অপৌচবিচাৰ, বৰ্ণধৰ্মপ্ৰতিষ্ঠা, সদাচাৰ নিৰূপণ, ধৰ্মনিৰূপণ, সত্ৰৰ জাতি নিৰ্ণয় আদি বৰ্ণিত আছে।

১৭। গন্ধৰ্বপুৰাণ : ইয়াত জ্যোতিষ, ব্যাকৰণ, ঔষধ, আদিৰ উপৰিও প্ৰেতকল্পৰ কথা বৰ্ণিত আছে।

১৮। বায়ৱ পুৰাণ : ইয়াত দেৱাস্থৰৰ যুদ্ধ, বালিৰ কাহিনী, দেৱী-মাহাত্ম্য আদি বৰ্ণনা কৰা আছে।

ষষ্ঠমাকাল :—এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত পুৰাণ ৰচিত নহয়। প্ৰায় ঐতিহাসিকৰপৰা আৰম্ভ কৰি বাৰ শতাব্দীলৈকে এই হৃদীৰ্ঘ কালছোৱাত ইয়াৰ ৰচনা, সংক্ষিপ্ত সংস্কৰণ, সম্পাদন আৰু সংকলন হয়। গুপ্ত শাসনকালত পুৰাণৰ এক সংস্কৰণ হয় বুলি পণ্ডিতসকলে মত প্ৰকাশ কৰে। ‘স্কন্দপুৰাণ’ৰ সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ ধাৰণা যে, গুপ্তসম্ৰাট স্কন্দগুপ্তৰ নাম অনুসৰি এই পুৰাণৰ নাম হয় স্কন্দপুৰাণ। বায়ুপুৰাণ, ভৱিষ্যতপুৰাণ, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু ভাগৱত পুৰাণত গুপ্তবংশৰ বহুবাৰ উল্লেখ আছে। ইয়াৰপৰা জনা যায়, গুপ্তযুগত পুৰাণবোৰৰ সংস্কাৰ হয়। ডঃ জয়সাবালৰ মতে, কাঁচনকৰ (ৰাজস্থানৰ) শেষ শাসনকৰ্তা পুষ্পমিত্ৰ আৰু পতুমিত্ৰৰ সময়ত ৪২২ খ্ৰীষ্টাব্দত পুৰাণৰ ৰচনা সমাপ্তি হয়। ইয়াত যি সংশোধন কৰা হৈছে, তাৰ সময় পাঁচ শতাব্দীৰ আগৰ।

যদিও মূল অৰ্থত 'পুৰাণে' বেদৰ নিচিনাকৈ এক ব্যাপক বিষয়ক সূচায়, আৰু আমি এই দৃষ্টিকোণৰপৰা এইটোও মানো যে 'বেদ' 'সংহিতা'ৰ নিচিনা পুৰাণ সংহিতাও বিস্তৰ, ঘাব বৰ্গীকৰণ বৈদিক সংহিতাৰ বৰ্গীকৰণৰ লগতেই 'বাস' পদবীধাৰী মহাবিসকলে কবিত্তে, তথাপি পুৰাণ সংহিতাৰ এই প্ৰাচীনৰূপ সদায় বিলুপ্ত আৰু বিচ্ছিন্ন হৈ আছে। ভগ্নত উল্লেখ কৰা কথাসমূহৰপৰা পুৰাণ সাহিত্যৰ নিৰ্মাণকালৰ পূৰ্ব আৰু উক্তৰ সীমা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি।

(১) শব্দৰাচাৰ্য আৰু কুমাবিলভট্টৰ বচনাৱলীত পুৰাণৰ উদ্ধৃতি পোৱা যায়। বাণভট্টই ৭০০ খ্ৰীঃত হৰ্ষচৰিতত এই কথা উল্লেখ কৰিছে যে ভেওঁ নিজ জন্মস্থানত 'বায়ুপুৰাণ'ৰ পাৰায়ণ শুনিছিল। কাদম্বৰীতো ভেওঁ 'পুৰাণেশ্ব বায়ুজলপিতম্' বুলি বায়ুপুৰাণৰ উল্লেখ কৰিছে।

(২) পুৰাণত উল্লেখিত থকা কলিযুগৰ বজাসকলৰ সময়ৰপৰা পুৰাণৰ কাল নিৰূপিত কৰাত সহজসাধ্য হৈ পৰে। বিষ্ণুপুৰাণত মৌৰ্য্যবংশৰ প্ৰামাণিক বিৱৰণ দিয়া আছে। মন্ত্ৰপুৰাণে খ্ৰীঃ ২২৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ দক্ষিণৰ অজ্ঞবজাৰ প্ৰামাণিক ইতিহাস দাঙি ধৰে। বায়ুপুৰাণ গুপ্তবজাসকলৰ প্ৰাৰম্ভিক সাম্ৰাজ্যৰপৰা পৰিচিত। এতেকে পুৰাণৰ বচনাকাল গুপ্তযুগৰ সমসাময়িক।

(৩) মহাভাৰত আৰু পুৰাণৰ পৰম্পৰা সম্বন্ধে এটা বিবেচনীয় বস্তু। মহাভাৰতে বৰ্তমান ৰূপ পোৱাৰ আগতেই পুৰাণৰ অস্তিত্ব থকা পোৱা যায়। মহাভাৰত কথাৰ বক্তা উগ্ৰশ্ৰৱা সূত লোমহৰ্ষণৰ পুত্ৰ। এওঁ পুৰাণক পূৰ্ণৰূপত ৰূপায়িত কৰে। শৌনিক ঋষিয়ে উগ্ৰশ্ৰৱাক মহাভাৰতৰ কথা কবলৈ অনুৰোধ কৰি কয়, 'হে লোমহৰ্ষণ! তোমাৰ পিতাই প্ৰাচীন কালত সমস্ত পুৰাণ পঢ়ে, তুমি এই পুৰাণ অধ্যয়ন কৰিছা নে নাই? পুৰাণত দেৱতাসকলৰ কথা তথা ঋষিসকলৰ বংশ বৰ্ণিত আছে আৰু সেইবোৰ আমি আপোনাৰ পিতাৰপৰা শুনিছো।' হৰিবংশত বায়ুপুৰাণৰ লগত অনেক অংশত পৰ্যাপ্ত সমতাও ৰাখিছে। বহুতৰপৰা আখ্যান আৰু উপদেশাত্মক শ্লোক পুৰাণ আৰু মহাভাৰতত সমান ৰূপত পোৱা যায়। ডঃ লুডলৰ মতে ঋতু শব্দৰ যি আখ্যান পদ্মপুৰাণত পোৱা যায় ই মহাভাৰতত পোৱা আখ্যানতকৈ অধিক পুৰণি। তজ্জপৰি বৰ্তমান ৰূপত পোৱা যায় পুৰাণৰ বহুত কথা মহাভাৰততকৈ বেছি পুৰণি।

(৪) কোটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ সম্বন্ধে পুৰাণৰপৰা ভালদৰে জনা যায়। কোটিল্যৰ মতে বিপথে পৰিচালিত হোৱা ৰাজকুমাৰসকলক পুৰাণৰ উপদেশ দি সংপথে পৰিচালিত কৰে। অকল সেইয়েই নহয়, কোটিল্যই পৌৰাণিক ৰজাৰ অধিকাৰত

অন্ততঃ স্থান দিয়ে। এতেকে পুৰাণক কোটিল্যাকৈ প্ৰাচীন বুলি ধৰা হয়। কোটিল্যৰ বিষয়ে পণ্ডিতসকল একমত নহয়। কিছুমানৰ মতে অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ৰচনাকাল তৃতীয় শতাব্দী। কিন্তু বেছিভাগ পণ্ডিতৰ মতে কোটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ চম্ভোগুপ্ত যৌধৰ্য শাসন-পদ্ধতিৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আছে। অৰ্থশাস্ত্ৰ খ্ৰীঃ পূঃ তৃতীয় শতাব্দীৰ। এতেকে খ্ৰীঃ পূঃ তৃতীয় শতাব্দীৰ বহুত আগত পুৰাণ ৰচিত।

(৫) সূত্ৰগ্ৰন্থৰপৰা পুৰাণৰ কাল সম্বন্ধে কিছু জনা যায়। এই সময়ত পুৰাণ গ্ৰন্থ হিচাপে নিৰুদ্ধ হয় আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ আছিল আজিকালিৰ পুৰাণৰ দৰে। গোঁতম আৰু আপস্তম্বৰ ধৰ্মসূত্ৰৰ কালগণনা অনুসাবে ইয়াৰ ৰচনাকাল বহুত প্ৰাচীন। সৰ্বসন্মতিক্ৰমে ইয়াৰ ৰচনাকাল খ্ৰীঃ পূঃ পঞ্চম শতক বুলি মানি লোৱা হৈছে। গোঁতম ধৰ্মসূত্ৰত লিখা আছে—বজ্জাই শাসন ব্যৱস্থাৰ বাবে বেদ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, বেদান্ত আৰু পুৰাণক প্ৰমাণ হিচাপে লয়। বেদৰ সন্মকক কৰি ৰখাৰ বাবে পুৰাণৰপৰা আখ্যান বিশেষৰ অৰ্থ ওলাই পৰে। আপস্তম্ব ধৰ্মসূত্ৰত পোৱা নিৰ্দেশ ইয়াতকৈ অধিক মহত্বপূৰ্ণ। ইয়াত পুৰাণৰ তিনিটা উদ্ধৃতি আছে। আৰু তৃতীয় উদ্ধৃতি ভৱিষ্যৎ পুৰাণৰপৰা লোৱা। এই তিনিটা উদ্ধৃতি বৰ্তমান পুৰাণত পোৱা নাযায়। কিন্তু ইয়াৰ সমানার্থক শ্লোক পুৰাণত পোৱা যায়। সম্ভৱতঃ এই সময়ত বিৰচিত পুৰাণৰ পুনঃ সংস্কৰণ পিচত কৰা হয়। যিয়েই নহওক, সূত্ৰকালত পুৰাণক গ্ৰন্থৰ ৰূপত পোৱাটো সত্য।

(৬) উপনিষদৰ কালতো পুৰাণৰ উল্লেখ থকা পোৱা যায়। ছান্দোগ্য উপনিষদত সনৎকুমাৰ আৰু নাৰদৰ প্ৰসঙ্গত সেইকালত প্ৰচলিত শাস্ত্ৰৰ অনেক নিৰ্দেশ পোৱা যায়। ইয়াত বেদৰ বাহিৰে পুৰাণৰো উল্লেখ আছে।

(৭) ইয়াতকৈও অৰ্থৰ সংহিতাৰ উল্লেখ অতি মহত্বপূৰ্ণ। অথৰ্বৰ এটা মন্ত্ৰৰ অনুসাবে ‘উচ্ছিষ্ট’ নামেৰে অভিহিত পৰমপুৰুষৰপৰা চাৰিবেদৰ পিচত পুৰাণৰ উৎপত্তিৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। প্ৰসঙ্গৰপৰা জনা যায়, পুৰাণ শব্দই কেৱল পুৰণি আখ্যানকেই বুজোৱা নাই, গ্ৰন্থবিশেষকৈ বুজাইছে। পুৰাণ শব্দৰ প্ৰয়োগ প্ৰাচীন গ্ৰন্থসমূহত দুই বকমে পোৱা যায়—

(ক) বিশিষ্ট প্ৰকাৰৰ সাহিত্যিক ৰচনা আৰু (খ) পুৰণি আখ্যানবোৰৰ বৰ্ণনা থকা গ্ৰন্থবিশেষ।

এইদৰে বিশ্লেষণ কৰি চালে দেখা যায় পুৰাণৰ উৎপত্তি বৈদিক যুগ। খ্ৰীঃ পূঃ ৬০০-ৰ আগৰপৰা বৰ্তমানকাললৈকে উপলব্ধ পুৰাণৰ সময়েই পুৰাণগ্ৰন্থৰ

বচনাকাল। পুৰাণ কোনো এক শতাব্দীৰ বচনা নহয়। সময়ে সময়ে নতুন নতুন আখ্যান যোগ হৈ ইয়াৰ কলেবৰ বৃদ্ধি পাইছে। গুপ্তকালত ইয়াৰ বৰ্তমান ৰূপ শোভা যায়।

প্ৰায় ১২০০ শতাব্দীৰপৰা মৌৰ্য্যবংশ (৩৭৪—১২০ খ্ৰীঃ পূঃ), অন্ধবংশ (২১২—৩৩৮ খ্ৰীঃ পূঃ), গুপ্তবংশ (২৭৫—৫১০ খ্ৰীঃ পূঃ), মহাজ্ঞান (৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ), অৰ্থশাস্ত্ৰ (৩০০ খ্ৰীঃ পূঃ), কল্পসূত্ৰ (৭০০ খ্ৰীঃ পূঃ), উপনিষদ (১০০০ খ্ৰীঃ পূঃ) আৰু বৈদিক সংহিতা (২৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ) লৈ পুৰাণৰ প্ৰাচীনতম আধুনিক স্বৰূপত সমৰ্থন কৰা বাবে ইয়াৰ পূৰ্বসীমা বৈদিক যুগ আৰু উত্তৰ সীমা গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সময়লৈকে নিৰ্ধাৰিত কৰিব পাৰি।

পুৰাণ সম্বন্ধে গভীৰ অধ্যয়ন কৰি পাৰ্জিটৰ চাহাবে ইয়াৰ বচনাকাল খুঁটাৰ আৰম্ভণিৰ আগৰ বুলি কয়। পুৰাণসমূহৰ ভিতৰত অগ্নিপুৰাণেই প্ৰাচীন। বুৰঞ্জীবিদসকলে 'অগ্নিপুৰাণ'ৰ বচনাকাল চতুৰ্থ শতাব্দী বা তাতৰ আগৰ বুলি কয় বিচাৰে। লোকমাত্ৰ ভিলকৰ মতে, পুৰাণৰ বচনাকাল খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতকৰ আগত। 'অগ্নিপুৰাণ'ৰ বচনাকাল সম্বন্ধে 'কানে' কবলৈ বিচাৰে যে ইয়াৰ বচনা ৭০০ খ্ৰীঃব পিচত আৰু ইয়াৰ কাব্যশাস্ত্ৰ বিষয়ক অংশৰ বচনা ২০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ।

'কানে'ৰ এই মত খণ্ডন কৰি শ্ৰীকনহৈয়ালাল পোদাবে প্ৰমাণসহ মন্তব্য কৰে যে, অগ্নিপুৰাণৰ কাব্যৰ প্ৰকৰণৰ ঔপৰত লক্ষ কৰিলে এইটো নিৰ্বিবাদে বিদিত হয়—ইয়াৰ বৰ্ণনা ভামহ, দণ্ডী আৰু ধনিকাব আদি প্ৰাচীন সাহিত্যাচাৰ্য্য-সকলৰ দ্বাৰা বিলক্ষণ আৰু এই কাব্যৰ বিকাশক্ৰম 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ পিচত আৰু ভামহাদিৰ পূৰ্বৰ মধ্যকালীন ৰূপ।

ডঃ হজ্জাবাই পুৰাণ সাহিত্যৰ ঔপৰত গবেষণা কৰি ইয়াৰ ঐতিহাসিক স্তৰ বিশেষভাৱে প্ৰকাশ কৰে। এওঁ কালক্ৰমৰপৰা প্ৰাচীনতম মহাপুৰাণত মাৰ্কণ্ডেয়, ব্ৰহ্মাণ্ড, বিষ্ণু, মৎস্য, ভাগৱত আৰু কুৰ্মৰ গণনা কৰে।

মাৰ্কণ্ডেয় আৰু ব্ৰহ্মাণ্ড বিষ্ণুপুৰাণৰ আগৰ বচনা। পিচৰ পুৰাণ কেইখনৰ ভিতৰত ক্ৰমে বিষ্ণুপুৰাণ ৪০০ খ্ৰীঃত, বামু ৫০০ খ্ৰীঃত, ভাগৱত ৬০০—৭০০ খ্ৰীঃত আৰু কুৰ্ম ৭০০ খ্ৰীঃত ৰচিত। ডঃ হজ্জাবাই হৰিবংশৰ বচনাকাল ৪০০ খ্ৰীঃত বুলি কয়। এওঁৰ মতে যদিও অগ্নিপুৰাণৰ বচনাকাল ৮০০ খ্ৰীঃত, তথাপি ইয়াৰ বিষয়বস্তু কিছু পূৰ্বৰ আৰু পৰবৰ্তীকালৰ। মূল নাবদীয় পুৰাণ বৰ্তমান হুত্ৰাপ্য যদিও ইয়াৰ প্ৰচলিত সংস্কৰণৰ বচনা দহ শতাব্দীৰ আৰু পিচত প্ৰাপ্তি

অঙ্গ যোগ দিয়াত ইয়াৰ কলেবৰ বৃদ্ধি পায়। ব্ৰহ্মপুৰাণৰ কিছু কথা বহুত পিচত হলেও ইয়াৰ বচনা হয় দহ শতাব্দীত। ব্ৰহ্মপুৰাণৰ কিছু কথা আঠ শতাব্দীত আৰু অধিকাংশ ইয়াৰ পিছত বচিত হয়। গৰুড় পুৰাণৰ বচনা হয় দশ শতাব্দীত। 'পদ্মপুৰাণ'ৰ বচনা ১২০০—১৫০০ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত। ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত পুৰাণৰ বচনা যদিও ৭০০ খ্ৰীঃ পূঃ ভাষাপি ইয়াৰ বৰ্তমান ৰূপ খ্ৰীষ্টাব্দ ১৬ শতাব্দীৰ। ভাগৱতৰ অন্তিম সংস্কৰণ হয় ১০ শতাব্দীত। মহাভাৰতত 'ব্ৰহ্মপুৰাণ'ৰ অনেক শ্লোক উদ্ধৃত কৰা দেখা যায়, কিন্তু ব্ৰহ্মপুৰাণত মহাভাৰতৰ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি নাই। এতেকে এইটো নিশ্চিত যে ব্ৰহ্মপুৰাণ মহাভাৰতৰ আগত বচিত।

'নিম্বুধৰ্যোক্তৰ পুৰাণ' কান্দীবত বচিত আৰু বুলৰ চাহাবৰ মতে ইয়াৰ ৰচনাকাল সাত শতাব্দী। এইদৰে 'নৃসিংহ পুৰাণ'ৰ ৰচনাকাল ৪০০—৫০০ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত। ব্ৰহ্মপুৰাণৰ এখন হস্তলিপি ১৬৪৬ বিক্ৰমত পোৱা যায়। গতিকে এই দৃষ্টিকোণৰপৰা ব্ৰহ্মপুৰাণৰ ৰচনাকাল কমেও বিক্ৰমীয় ১৪—১৫ শতাব্দীত হ'ব। অনেক পণ্ডিতৰ মতে সৌৰপুৰাণৰ ৰচনাকাল ২৫০—১০৫০ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত।

পুৰাণ লক্ষ্যে পুৰাণ ঐতিহাসিক স্তৰৰ ওপৰত বহুতো তথ্য পোৱা যায়। কিন্তু তাৰ বেছি ভাগেই কল্পনা-প্ৰসূত। পাৰ্জিটৰ আৰু ডঃ হজ্জাৰাৰ যুক্তিয়েই অধিক যুক্তিসঙ্গত আৰু বিশ্বাসনীয় বুলি অনুমান হয়।

পঞ্চম অধ্যায়

অখঘোষ

অখঘোষ এজন বিখ্যাত বৌদ্ধ সাহিত্যিক। এওঁৰ প্ৰকৃত নাম অবিদিত। এওঁ আছিল সাকেতৰ (অযোধ্যাৰ) নিবাসী এজন ব্ৰাহ্মণ। এওঁৰ পিতৃৰ নাম অবিদিত, কিন্তু মাকৰ নাম আছিল সুবনাকী। তিব্বতী ভাষাত লিখা জীৱনীত পোৱা মতে এওঁ আছিল এজন সঙ্গীতজ্ঞ আৰু জনগণৰ মাজত বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে লগত বহুতো গায়ক-গায়িকা লৈ কান্দীৰ ভাষা পেশাৱৰৰ আলিপত্ৰীত বীণা বজাই বৈৰাগ্যৰ গান গাইছিল। এই আত্মবিত্তোৰ সঙ্গীতত মুগ্ধ হৈ হাজাৰ হাজাৰ নবনাৰী এওঁৰ অনুগামী হয়।

অখঘোষ আছিল সৰ্বাস্থিবাধি দাৰ্শনিক। মহাবাজ কণিকৰ দিনত সংগঠিত সভাৰ অনুষ্ঠান হৈছিল অখঘোষৰ অধ্যক্ষতাত। অখঘোষৰ দৰ্শন বিষয়ক গ্ৰন্থ আৰু মহাকাব্যাদি চীন আৰু তিব্বতী ভাষাত আজিও সুৰক্ষিত। এওঁৰ কবিত্ব প্ৰতিভা আছিল অসীম। ডঃ শ্বিথৰ মতে এওঁ একেবাহে এজন কবি, গায়ক, গবেষক আৰু ধাৰ্মিক। নিজ লিখনিৰ দ্বাৰা সাধাৰণ মানুহৰ বোধগম্য কবি বৌদ্ধধৰ্মৰ গূঢ় বহুস্তৰোৰ কাব্যময়ী ভাষাত প্ৰকাশ কৰি প্ৰচাৰ কৰিছিল।

আবিৰ্ভাৱ কাল :—ভুলত দিয়া কথাসমূহৰ বা অখঘোষ খ্ৰীষ্টীয় ১ম শতাব্দীৰ বুলি ধৰা হয়।

১। চীনা পৰম্পৰা অনুসাৰে অখঘোষ অকল কণিকৰ ৰাজ কবিয়েই নহয়, ৰাজগুৰুও। চীনা সকলৰ বিশ্বাস মতে মহাবাজ কণিকই পাটলিপুত্ৰ আক্ৰমণ কৰি যেতিয়া তৎকালীন মগধ দেশ ধ্বংস কৰিবলৈ মন মেলিলে তেতিয়া দুটা চৰ্তৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আক্ৰমণ কৰিবলৈ এৰি দিয়ে। প্ৰথম চৰ্তটো হ’ল মগধৰ ৰজাই বৌদ্ধ ধৰ্মত দীক্ষিত হব লাগিব আৰু ২য়টো হ’ল তেওঁৰ ৰাজকৰি অখঘোষক পুৰুষপুৰলৈ (পেশাৱৰলৈ) লৈ যোৱা। মগধৰ ৰজাই দুয়োটা চৰ্ত মানি নিজ ৰাজ্য ৰক্ষা কৰে।

২। বৈভাবিক সম্প্ৰদায়ৰ ‘বিভাবা’ নামক ভাস্কৰ্য্যৰ ৰচনাৰ বাবেই কণিকই কান্দীৰত যি চতুৰ্থ বৌদ্ধ সঙ্গীতৰ আয়োজন কৰিছিল, তাৰ অধ্যক্ষ আছিল অখঘোষ।

৩। অশ্বঘোষ নাগাজুৰ্নৰ পূৰ্বৰ। নাগাজুৰ্নৰ স্থিতিকাল খ্ৰীষ্টীয় ২য় শতাব্দী।

৪। মধ্য এচিয়াত পোৱা অশ্বঘোষৰ চাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণৰ আধাৰত অধ্যাপক নুদৰ্ভে প্ৰমাণ কৰিছে যে ইয়াৰ ৰচয়িতা কণিক বা হৰিকৰ সময়ৰ।

৫। খ্ৰীষ্টীয় পাঁচ শতাব্দীত অশ্বঘোষৰ 'বুদ্ধচৰিত' চীনা ভাষাত অনূদিত হয়। এইটো গাঁচা যে ভাৰতৰপৰা এই মহাকাব্য চীনালৈ যোৱাত কেবাবছৰো লাগিছিল।

৬। সমালোচকসকলে মাতৃচেতাৰ 'শতপঞ্চাশিকা'ক অশ্বঘোষৰ ৰচনা-শৈলীৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত বুলি কবলৈ প্ৰয়াস কৰে। ডঃ জাৰ্জটনৰ মতে মাতৃচেতা কণিকৰ সমকালীন।

৭। 'বুদ্ধচৰিত'ৰ ২৮ সৰ্গৰ শেষত মৌৰ্য্যবংশৰ উজ্জয় গোঁৰৰ অশোক আৰু ডেওৰ স্তম্ভৰ উল্লেখ আছে। এতেকে অশ্বঘোষ অশোকৰ পৰৱৰ্তী কালৰ।

ৰচনামূলকীঃ—চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েনচাঙৰ মতে অশ্বঘোষে বৌদ্ধদৰ্শনৰ ওপৰত চাৰিখন গ্ৰন্থ লিখে। সেইবোৰ ক্ৰমে—

(১) মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদক সংগ্ৰহ, (২) বজ্ৰসূচী, (৩) গণ্ডীস্তোত্ৰ ব্যাখ্যা আৰু (৪) সূত্ৰাংকাৰ। ইয়াৰ উপৰিও 'বুদ্ধচৰিত' আৰু 'সৌন্দৰানন্দ' নামক দুখন মহাকাব্য আৰু 'চাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণ' নামৰ এখন নাটক লিখে।

১। **মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদক সংগ্ৰহঃ**—ইয়াত বৌদ্ধদৰ্শন বিষয়ক কথাৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াক বৰ্তমান 'পৰমার্থকৃত' চীনাভাষাত পোৱা যায়। জাপানী পণ্ডিত টী. হুজুকী আৰু 'বিচাৰ্ডজে' ইয়াক ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰিছে। অশ্বঘোষৰ এইখন গ্ৰন্থ লৈ মতভেদ পোৱা যায়। অশ্বঘোষ দুজন ব্যক্তি বুলি অনুমান কৰা হয়। কিছুমানৰ মতে প্ৰথমজন অশ্বঘোষ হ'ল 'বুদ্ধচৰিত' আৰু সৌন্দৰানন্দৰ ৰচক আৰু কণিকৰ চতুৰ্থ বৌদ্ধ সঙ্গীতৰ অধ্যক্ষ। আনজন অশ্বঘোষ বহুবছৰৰ পৰৱৰ্তী কালৰ। এওঁ মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদক সংগ্ৰহৰ ৰচক। ডাকুহু, উইনটাবনিংস আৰু ডঃ ৰাধাকৃষ্ণ আদি প্ৰমুখ পণ্ডিতসকলে উক্ত মতকে মানে। কিন্তু জাপানী পণ্ডিত ডঃ টী. হুজুকীৰ মতে অশ্বঘোষ এজনহে।

২। **বজ্ৰসূচীঃ**—চীনা পৰম্পৰা অনুসাৰে বজ্ৰসূচী বা বজ্ৰছেদিকা বা 'বজ্ৰসূচীকোপনিষদ'ৰ ৰচক অশ্বঘোষ নহয়। ইয়াত শ্ৰুতি, স্মৃতি আৰু

‘মহাভাবভব’ উদাহৰণ দ্বাৰা ধৰি বৰ্ষ ব্যৱস্থাৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰিছে। ইয়াক সমানভাৱে মহান আদৰ্শ দ্বাৰা হৈছে।

৩। **গণ্ডীজোড় :**—২২টা অগধৰা ছন্দত লিখা এখন গীতিময় কাব্য। বৌদ্ধবিহাৰবোৰত থকা ‘গণ্ডী’ নামৰ বাজয়ন্ত কোব মাৰিলে যি স্তম্ভৰ নক্ষ হয় সেইবোৰৰ বহুলভাৱে ধৰ্মগত ব্যাখ্যা কৰি গণ্ডীৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে। উইনষ্টাৰনিংসৰ মতে ইয়াৰ বচক অখণ্ডোষ। কিন্তু এইখন অখণ্ডোষৰ ৰচিত নহয় বুলি বৰ্তমান সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে।

৪। **সুজ্ঞানকাব্য :**—৪০৫ ক্ৰীঃত কুম্ভাৰজীৱে এই গ্ৰন্থখন চীনাভাষালৈ অনূবাদ কৰে। ইয়াক অখণ্ডোষৰ ৰচিত বুলি কোৱা হয় যদিও ডঃ লুদাৰ্ণে মধ্য এচিয়াত ইয়াৰ প্ৰথম হস্তলিপি দেখি এইটো সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে এই গ্ৰন্থৰ বচক তক্ষশীলাৰ নিবাসী সৌজ্ঞাতিক মতৰ সংস্থাপক কুম্ভাৰজাত বা কুম্ভাৰলকহে, অখণ্ডোষ নহয়। জবৰ চাহাবে কুম্ভাৰজীৱৰ চীনাভাষাত অনূবাদ কৰা গ্ৰন্থখন কৰাচী ভাষাত অনূবাদ কৰি পেৰিচৰপৰা প্ৰকাশ কৰে। ই আত্মক আৰু অৱদানৰ দৰে ধৰ্ম উপাখ্যানৰ সমষ্টি।

উক্ত গ্ৰন্থকেইখন অখণ্ডোষৰেই কীৰ্তি হওক নাইবা আন কোনোবাবেই হওক, এইটো কিন্তু নিশ্চিত যে, ‘বুদ্ধচৰিত’, ‘সৌন্দৰ্যনন্দ’ আৰু ‘চাৰিগুৰু প্ৰকৰণ’ অখণ্ডোষৰ স্বৰচিত।

১। **বুদ্ধচৰিত :**—২৮টা সৰ্গত ৰচিত ই এখন বুদ্ধচৰিত। বৰ্তমান সংস্কৃতত ইয়াক সম্পূৰ্ণৰূপে পোৱা নাযায়। সম্প্ৰতি যি ১৭টা সৰ্গৰ সংস্কৰণ পোৱা গৈছে, ইয়াৰ শেষৰ চাৰিটা সৰ্গ অমৃতানন্দই ন শতাব্দীত যোগ দিয়ে।

বুদ্ধচৰিতত গৌতম বুদ্ধৰ সৰ্বাঙ্গীণ চৰিত নিবন্ধ কৰা হৈছে। প্ৰথম পাঁচটা সৰ্গত বুদ্ধৰ জন্মৰপৰা আৰম্ভ কৰি অভিনিষ্ঠমনলৈকে কথা বৰ্ণিত আছে। ছয় আৰু সাত সৰ্গত বুদ্ধই তপোবনত প্ৰবেশ কৰাৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে। অষ্টম সৰ্গত বুদ্ধৰ গৃহত্যাগত যশোধৰাৰ বিলাপ আৰু নৱম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থক বিচাৰি উলিয়াব যত্ন কৰাৰ কথা বৰ্ণিত আছে। দশম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থই বুদ্ধৰ প্ৰাপ্ত হৈ মগধলৈ যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা আৰু ইয়াৰ পিচৰ তিনিটা সৰ্গত সাংসাৰিক মোহ বন্ধনৰ নিন্দা আৰু শেষৰ চতুৰ্দশ সৰ্গত এওঁৰ পূৰ্ণ বুদ্ধত্বৰ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা কৰা আছে। চতুৰ্দশ সৰ্গৰ কিছু অংশৰপৰা আৰম্ভ কৰি সপ্তদশ সৰ্গলৈকে শেষৰ প্ৰাক্ষিপ্ত

অশ্বত্থ বৃদ্ধৰ ধৰ্মপ্ৰচাৰ, বৃদ্ধৰ শিক্ষণ, উপদেশ, সংব আৰু অশোকৰ দিনলৈকে বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচলনৰ বৰ্ণনা কৰা আছে।

ধৰ্মবৰ নামৰ এজন ভাৰতীয় বৌদ্ধ ভিক্ষুই ৪১৪-৪২১ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত ইয়াক চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। ৭০০ খ্ৰীঃত নাইবা ৮০০ খ্ৰীঃত মূল সংস্কৃতৰপৰা ইয়াক তিব্বতী ভাষালৈ অনুবাদ কৰা হয়।

২। **সৌন্দৰ্যানন্দ** :—ই ১৮টা সৰ্গৰ সমষ্টি। সৌন্দৰ্যানন্দ অশ্বঘোষৰ কাপৰপৰা গুৱাৰা প্ৰথম মহাকাব্য। নেপালৰ ৰাজকীয় পুৰিষ্ঠৰালত স্থৰক্ষিত ছখন পাণ্ডুলিপি সম্পাদন কৰি মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিত হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে ইয়াক সৰ্বপ্ৰথম ‘বিল্লিযোথিকা’ ইণ্ডিকাত প্ৰকাশ কৰে। বৃদ্ধৰ জীৱনী আৰু তেওঁৰ বৈমাৰ্জ্যেৰ ভাই নন্দৰ বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ আৰু স্কন্দৰী আৰু নন্দৰ প্ৰণয় কাহিনীয়েই এই মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু।

ইয়াৰ প্ৰথম তিনি সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থৰ জন্মৰপৰা আৰম্ভ কৰি বৃদ্ধৰ প্ৰাপ্ত হৈ কপিলাবস্তুলৈকে খুৰি অহালৈকে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। চতুৰ্থ সৰ্গত আৰু পঞ্চম সৰ্গত নন্দৰ অনুশোচনাই বৃদ্ধৰ কাষ চাপে। বৃদ্ধই এওঁক বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষিত কৰে। ষষ্ঠ স্বৰ্গত পতিবিযুক্তা স্কন্দৰীৰ বিষাদ বৰ্ণনা, সপ্তম সৰ্গত নন্দৰ নববিবাহিতা পক্ষীৰ প্ৰতি আসক্তি আৰু তেওঁৰ ওচৰলৈ যোৱা অক্ষমতাৰ বৰ্ণনা, অষ্টম আৰু নৱম সৰ্গত এজন প্ৰতিবেশীৰ দ্বাৰা নন্দক উপদেশ দিয়াৰ বৰ্ণনা, দশম আৰু একাদশ স্বৰ্গত নন্দৰ আসক্তি দূৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে বৃদ্ধই এওঁক যোগবিত্তাৰ বলত আকাশ মার্গেৰে স্বৰ্গলৈ লৈ যোৱা আৰু তাত অপ্সৰাসকলক দেখি নন্দই নিজ পত্নী বিয়োগ পাহৰি যোৱা আৰু অপ্সৰাসকলক পাবৰ বাবে বৃদ্ধই এওঁক তপস্তাৰ মার্গৰ ব্ৰজোৱা বৰ্ণনা, দ্বাদশ সৰ্গত তপস্তাবিৰত নন্দক তেওঁৰ তপস্তাৰ উদ্দেশ্যে সৰ্বভ্ৰজাত আৰু সকলোৰে হাঁহি উকুৱাই দিয়াৰ বৰ্ণনা ; ইয়াৰ পিচত এই সৰ্গত নন্দৰ মন বৃদ্ধৰ প্ৰতি উগ্ৰ আৰু সকলো পৰিত্যাগ কৰি বৃদ্ধত শৰণ, ত্ৰয়োদশ সৰ্গত নন্দৰ প্ৰতি বৃদ্ধৰ শিক্ষা আৰু সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ সৰ্গত নন্দৰ সমাধিস্থ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰা আছে।

অশ্বঘোষে ‘সৌন্দৰ্যানন্দ’ৰ পুষ্পিকাত লিখিছে যে, এই গ্ৰন্থখন স্বাস্থ্য স্থায় নহৈ সাংসাৰিক বিষয়ভোগত বিভোৰ মহন্তৰ ধ্যান বৌদ্ধধৰ্মীয়কুল মোক্ষমাৰ্গৰ পিনে ঢাল খুৱাবলৈ লিখা হৈছে। অশ্বঘোষৰ কবিতা সৰল আৰু স্বগম।

কাব্যখন কৰণ বস প্ৰধান। নন্দৰ ভিক্ৰ হোৱাত পত্নী হৃদয়বিৰ বিলাপ, গোঁতমৰ উজানটল যোৱাৰ সময়ত পৌৰবাসীৰ, বিশেষকৈ ভিবোভাসকলৰ উৎসুকতা, গোঁতমে গৃহভাগ কৰাৰ দিনা বাতি ভিবোভাসকলৰ বীতৰস স্বৰূপ চিত্ৰণ বৰ্ণনা, গোঁতমক বনত এৰি ছন্দকৰ অকলশৰে কপিলাবন্তলৈ প্ৰত্যাহ্বান আৰু গোঁতমৰ বিয়োগত পুৰবাসীসকলৰ বিলাপ আদি কৰণ বসাত্মক কাহিনী, যিবোৰ পঢ়িলে পাঠকৰ হৃদয়ত তৃখৰ কঁপনি উঠে।

৩। চাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণঃ—এচিয়াৰ হস্তলিখিত ভালপাতৰ পুথিত এই নাটকখন প্ৰথমতে পোৱা যায়। ই অখণ্ডোৰৰ নটা অঙ্কৰ এখন প্ৰকৰণ। ইয়াৰ কথানক অংশ বৌদ্ধধৰ্মৰ লগত জড়িত। ইয়াত মোদগল্যাৰণ আৰু চাৰিপুত্ৰক বুদ্ধই দীক্ষা দি শিষ্ট কৰি লয়। ইয়াৰ প্ৰমুখ চৰিত্ৰবিলাক হ'ল সৌৰদত্ত, ৰাজ-কুমাৰ, দাস, দাসী, ছুট, বিদূষক আৰু গণিকা।

চাৰিপুত্ৰই প্ৰকৰণৰ আবহুতৰিত অৰাজিতৰ সৈতে লাক্ষ্য হোৱাৰ পিচত চাৰিপুত্ৰই মিত্ৰ বিদূষকৰ লগত বুদ্ধ সম্বন্ধীয় কথা-বস্তাৰ পাতে। বিদূষকে এওঁক কৈছে যে ব্ৰাহ্মণ হৈ বুদ্ধৰ নিচিনা এজন ক্ষত্ৰিয়ৰপৰা উপদেশ গ্ৰহণ কৰা উচিত নহয়। কিন্তু চাৰিপুত্ৰই সেই কথা মানি নললে। “যিহেৰে পানীৰ দ্বাৰা তাপ উৎপন্ন হয় সেইদৰে নীচ জাতিৰ বৈষ্ণৱ দ্বাৰা দিয়া ঔষধ বেমাৰীৰ বাবে হিতকৰ” —বুলি কি চাৰিপুত্ৰই বিদূষকৰ যুক্তি খণ্ডন কৰে। মোদগল্যাৰণ আৰু চাৰিপুত্ৰই বুদ্ধৰ ব্যক্তিত্বৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ তেওঁৰ ওচৰত দীক্ষা গ্ৰহণ কৰে। শেষত চাৰিপুত্ৰ আৰু বুদ্ধৰ দাৰ্শনিক বাৰ্তালাপেৰে নাটকখন সমাপ্ত কৰিছে।

কবিত্ব-প্ৰতিভাঃ—অখণ্ডোৰ অকল কবিয়েই নাছিল, তেওঁ আছিল এজন ডাঙৰ দাৰ্শনিক পণ্ডিত। তেওঁৰ ধৰ্মগ্ৰন্থ ৰাজিৰ উপৰিও কাব্য, নাটক আদিতো দৰ্শনৰ বহুল প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়।

অখণ্ডোৰৰ কবিতাশৈলী সৰল বৈদৰ্ভী। তেওঁৰ ৰচনাৱলীত শৃঙ্খল, কৰণ আৰু শাস্তৰসৰ মধুৰ মিলন ঘটিছে। তেওঁৰ কবিতাৰ বিশেষত্ব হৈছে ইয়াৰ সৰলতা, মধুৰতা, লালিত্য আৰু সমাস তথা স্নেহ ৰহিত সহজ-সৰল শব্দাৱলীৰ প্ৰয়োগ। উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা আৰু স্বপক আদি সহজ-সৰল অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ তেওঁৰ ৰচনাৱলীত দেখা যায়।

অখণ্ডোৰৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বৰ গভীৰ বহুত্ৰসমূহ জগতৰ পৰিচিত দৃষ্টান্তৰ দ্বাৰা প্ৰাক্লভ ভাষাত অভিব্যক্ত।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—৮

কালিদাসৰ প্ৰভাৱ পৰিলেও অশ্বঘোষৰ সৌন্দৰ্য্য কম চিন্তাকৰ্ষক নহয়। কালিদাসৰ “ন যযৌ ন তস্মৌ”ক (সুমাৰলভৰ ৫।৮৫ক) অশ্বঘোষেও নিজৰ কবি লৈছে—

“তং গোবন্ধং বৃদ্ধগতং চকৰ্ণ ভাৰ্য্যাহুৰাগঃ পুণৰাচকৰ্ণ ।

সোহনিচ্ছন্নাপি যযৌ ন নস্মৌ তবংস্তবজ্জেষি ৰাজহংস ॥”

(সৌন্দৰ্যানন্দ)

সৌন্দৰ্যানন্দৰ মন নিজ ভাৰ্য্যাব প্ৰতি ইমান অসক্ত আছিল যে হাজাৰ ঘণ্ট কৰিও তেওঁৰ সন্ধ্যাস ধৰ্মত মন দৃঢ় কৰিব নোৱাৰিলে। সন্ধ্যাসীক ঘৰলৈ ওভটাই অনা অল্পচিত্তি বুলি কোৱা অশ্বঘোষৰ কবিতাংশ অতি সুন্দৰ। কাব্যকলাৰ ফালৰপৰা সৌন্দৰ্যানন্দৰ এই অংশ অতি উৎকৃষ্ট।

“ক্লপণংবত যুধলালসো মহতো ব্যাধন্ত্যাদ্ বিনিমূতঃ ।

প্ৰবিবক্ষতি বাণ্ডৰাং মৃগক্ষপলো গীতৰবেন বঞ্চিতঃ ॥”

অৰ্থাৎ, যি চকল হৰিণে ব্যাধৰ ভয়ত এতিয়া দূৰলৈ গুচি গৈছে, গীতৰ ধ্বনিত বঞ্চিত হৈ পুনৰ বিষমজালত বন্ধ হবলৈ বিচাৰিছে।

অশ্বঘোষ ককণ ৰস বৰ্ণনাতো অতি নিপুণ। দুয়োখন মহাকাব্যত ককণ ৰসক উদ্দীপ্ত কৰা প্ৰসঙ্গ অনেক। যেনে—নন্দৰ পত্নী সুন্দৰীৰ স্বামীৰ প্ৰত্ৰজ্ঞা গ্ৰহণ কৰাত বিলাপ, পত্নীৰ বাবে নন্দৰ বিলাপ, সিদ্ধাৰ্থৰ গৃহত্যাগৰ সময়ত যশোধৰা, মায়ী আৰু শুক্লোদনৰ বিলাপ ইত্যাদি। এইদৰে অশ্বঘোষে নিজ কাব্যতুলিকাৰ দ্বাৰা অনেক ৰসময় প্ৰসঙ্গ চিত্ৰিত কৰিছে। এওঁ বাগ্মীকি আৰু কালিদাসৰ কাব্যৰ মৰ্মজ্ঞ অতুলীলন কৰা দেখা যায়।

মাতৃচেতা : মাতৃচেতা নামৰ এজন কবিয়ে ১২ খন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তাৰ ভিতৰত মাধোন ‘চতুঃশতকস্তোত্ৰ’ আৰু ‘শতপঞ্চাশতক’ নামৰ গ্ৰন্থ দুখন পোৱা গৈছে। ‘চতুঃশতকস্তোত্ৰ’ত বৃদ্ধৰ বন্দনা আৰু ‘শতপঞ্চাশতক’ত বৃদ্ধৰ ওচৰত কৰা প্ৰাৰ্থনা বৰ্ণনা কৰা আছে। মাতৃচেতাৰ পৰিচয় সম্বন্ধে বিশেষ একো পোৱা নাযায়। তিব্বতী বুৰঞ্জীবিদ তাৰানাত্ৰৰ মতে মাতৃচেতা অশ্বঘোষৰেই আন এটা নাম। এই সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাৰ কাৰণ এই যে মাতৃচেতাৰ ৰচনাত মহাযানী বৌদ্ধমতৰ সমৰ্থন আছে আৰু তেওঁ কণিকৰ সময়সাময়িক। তেওঁ বৌদ্ধ-ধৰ্মৰ মূল সিদ্ধান্তসমূহ কবিতা আকাৰত লিখি কণিকৰ ৰাজদৰবাৰলৈ পঠিয়াই দিছিল। তাক এতিয়া ‘কণিক লেখ’ নামে তিব্বতী ভাষাত পোৱা যায়। মাতৃ-

চেতাৰ বচনা-বীতি সহজ-সবল আৰু প্ৰাঞ্জল। তেওঁৰ বচনাত বুদ্ধত্বক্ৰিয় পৰিচয় পোৱা যায়।

কুম্ভাবলাভ : কুম্ভাবলাভ অৰবোধৰ সময়সাময়িক বহুতৰমতে অৰবোধৰ নামত প্ৰচলিত 'কল্পনা-মণ্ডিতিকা' নামৰ গ্ৰন্থখন কুম্ভাবলাভৰ ৰচিত। কুম্ভাবলাভ আছিল সৌত্ৰান্তিক বৌদ্ধমতৰ প্ৰতিষ্ঠাতা। কল্পনা-মণ্ডিতিকাত তেওঁ আধ্যাত্মিক জৰিয়তে বৌদ্ধধৰ্মৰ শিক্ষা দিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। তেওঁৰ এই গ্ৰন্থখন গভ্ৰত ৰচিত হলেও মাজে মাজে পতত ৰচিত শ্লোক ব্যৱহাৰ কৰি গ্ৰন্থখনৰ সৌষ্ঠৱ বঢ়াইছে। তৰুণশিলাৰ নিবাসী কুম্ভাবলাভ খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ কবি।

জাতক আৰু অৱদান সাহিত্য : আৰ্য্যশূৰ ৰচিত জাতকমালা গদ্য আৰু পদ্য মিশ্ৰিত চম্পূকাব্যৰ বীতিত ৰচিত। ইয়াত পালি জাতকৰপৰা ৩৪টা কাহিনী সংস্কৃতত অহুবাদ কৰা হৈছে। অৰবোধৰ ৰচনাশৈলীৰ ছাপ ইয়াত স্থম্পষ্ট। বহুতৰ মতে 'আৰ্য্যশূৰ' অৰবোধৰেই আন এটা নাম। আৰ্য্যশূৰৰ আন এটি ৰচনা ৪০৪ খ্ৰীষ্টাব্দত চীনাবাৰত অনুদিত হয়। গতিকে অহুমান হয় তেওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতক। জাতকমালাৰ অনেক ঘটনা অজ্ঞতাৰ গুহাচিত্ৰিত ৰূপায়িত হৈছে।

পালিভাষাত ৰচিত জাতকৰ গল্পৰ অহুকৰণত সংস্কৃতত যি বৌদ্ধ গল্প-সাহিত্য গঢ়ি উঠে, অৱদান গ্ৰন্থমালা তাৰেই অন্তৰ্গত। পণ্ডিত গৌৰীনাথ শাস্ত্ৰী অৱদানৰ তাৎপৰ্য্য ব্যাখ্যা কৰি কৈছে—

"The word 'Avadana' signifies a great religious or moral achievement as well as the history of a great achievement. Such a great act may consists in the sacrifice of one's own life or the founding of an institution for the supply of incense, flowers, gold and jewels to, or the building of, Sanctuaries. Avadana stories are designed to inculcate that dark (ignoble) deeds bear dark (ignoble) fruits while white (noble) acts beget, white (noble) fruits. Thus they are also takes of 'Karma'". ইয়াত সৰু সৰু গল্পৰ মাজেৰে মাহুহক ধৰ্ম আৰু নীতিশিক্ষা দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে।

'অৱদান-শতক' অৱদান গ্ৰন্থৰ ভিতৰত প্ৰাচীন গ্ৰন্থ। খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দীত এই গ্ৰন্থখন চীনাবাৰলৈ অহুবাদ কৰা হয়। অৱদান গ্ৰন্থখন প্ৰথম শতাব্দীৰপৰা

খ্রীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দীৰ ভিতৰত বচিত। ই দহটা দশকত বিভক্ত। ইয়াত নীতি শিক্ষাই প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে।

‘দিব্যাবদান’ আন এখন অৱদান গ্ৰন্থ। সৰ্বাঙ্গিবাদী বৌদ্ধ সম্প্ৰদায়ৰ বিনয় : পিটকৰ কাহিনীবোৰেই ‘দিব্যাবদান’ৰ বিষয়বস্তু। ইয়াৰ এটা অংশ খ্রীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দীত চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰা হৈছে।

ই ১০০ খ্রীষ্টাব্দৰ পিচত আৰু তৃতীয় শতাব্দীৰ আগত বচিত। দিব্যাবদানত পঞ্চ চন্দৰ মাজে মাজে গজৰো ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ই হীনয়ান বৌদ্ধ সম্প্ৰদায়ৰ গ্ৰন্থ। অৱদান গ্ৰন্থৰ আধাৰত পৰৱৰ্তীকালত বচিত আন দুখন গ্ৰন্থ হ’ল—কৰ্ম-শতক আৰু অশোকাবদান। খ্রীষ্টীয় একাদশ শতকত ক্ষেমেঙ্গাই অৱদান কল্পিতা বচনা কৰে।

যষ্ঠ অধ্যায় মহাকাব্য-যুগ

সংস্কৃত কাব্যশাস্ত্রীয় গ্রন্থৰ মতে কাব্য-সাহিত্য দুইভাগত বিভক্ত—দৃষ্টকাব্য আৰু শ্রব্যকাব্য। নাটক, ৰূপক আদি দৃষ্টকাব্য আৰু গল্প, পদ্ম তথা চম্পু আদি শ্রব্যকাব্য। পদ্মকাব্য আকৌ তিনিটা ভাগত বিভক্ত, মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য আৰু মৃন্তকাব্য। গল্পকাব্য দুই ভাগত বিভক্ত : পদ্মকাব্য কথা আৰু আখ্যানিকা। চম্পুকাব্যৰ কোনো ভাগ নাই। ই গল্প-পদ্ম মিশ্ৰিত কাব্য।

সংস্কৃত মহাকাব্যক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পৰা যায়। কালিদাস, মাঘ, ক্ৰীষ্ণ আদি কবিসকলৰ বিস্তৃত সংস্কৃতত লিখা মহাকাব্যসমূহ প্ৰথম শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। দ্বিতীয় শ্ৰেণী পালি তথা প্ৰাকৃত ভাষাত লিখা মহাকাব্য আৰু তৃতীয় শ্ৰেণী অপভ্ৰংশ মহাকাব্য।

ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰপৰা মহাকাব্য যুগক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয়। কালিদাসৰ পূৰ্বৰ উত্তৰ যুগ, কালিদাসৰপৰা ক্ৰীষ্ণলৈ অভ্যুত্থান যুগ আৰু তেওঁৰ পতাৰীৰ শেষলৈ হ্ৰাস যুগ।

কাব্যৰ অভ্যুত্থান যুগ

(১) কালিদাস : ভাৰতভূমি কালিদাসৰ জন্মভূমি হলেও তেওঁৰ প্ৰতিভাৰ ছাপ যিদৰে ভাৰতবাসীৰ হৃদয়ত অঙ্কিত আছে, সেইদৰে বিশ্বৰ সংস্কৃতাভুবাগী সকলোৰে তেওঁৰ প্ৰভাৱত প্ৰভাৱস্থিত। তেওঁৰ জীৱনী আৰু আবিৰ্ভাব কাল সম্বন্ধে আজিও পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মভূমি কাশ্মীৰ, কিছুমানৰ মতে বিদিশা আৰু কিছুমানৰ মতে উজ্জয়িনী। কিন্তু এই আটাইবোৰ সম্ভব্যৰ অল্পশীলন কৰি এইটো অৱগত হৈছে যে তেওঁৰ জন্মস্থান উজ্জয়িনী। দত্তীৰ অৱস্ৰীসুন্দৰী কথাৰ এটা শ্লোকত কালিদাসৰ জন্মস্থান সম্বন্ধে কোৱা আছে।

“লিপ্তা মধুজবেনাসিন হস্ত নিৰ্বিশা গিবঃ।

ভেনেদং বন্ধু বৈদৰ্জং কালিদাসেন শোধিতম্।”

কালিদাস আছিল শৈৱ। সম্ভৱতঃ তেওঁ উজ্জয়িনীৰ বিখ্যাত মহাকাল মহাদেৱৰ উপাসক। ‘মেঘদূত’ত মহাকাল মহাদেৱৰ উপাসনা বৰ্ণনা কৰা সময়ত যক্ষই মেঘক সন্মোদন কৰি কোৱা কথাই তাৰ প্ৰমাণ।

জন্মস্থানৰ নিচিনাকৈ কালিদাসৰ জীৱনী বৃত্তান্ত বিষয়েও মতানৈক্য আছে। শুনা যায়, এওঁ আছিল ব্ৰাহ্মণ তনয়। শিশুকালত মাক-বাপেক চুকালত এজন গোৱালে তেওঁক ভৰণ-পোষণ দি লালন-পলন কৰে। ওঠৰ বছৰলৈ এওঁ নিৰক্ষৰ হিচাপে কাল কটাইছিল। কিন্তু এইটো সত্য বুলি বিশ্বাস নহয়।

মহামহোপাধ্যায় বাসুদেৱ বিষ্ণু মিশ্ৰীয়ে তেওঁৰ স্বৰচিত পুথি ‘কালিদাসত’ কালিদাসৰ গ্ৰন্থৰ আধাৰত তথা তৎসাময়িক পৰিস্থিতিৰ বিশ্লেষণ কৰি কালিদাসৰ জীৱনী চৰিত স্ফুট কৰিবলৈ কিছু আত্মমানিক সামগ্ৰী প্ৰস্তুত কৰে। সেইবোৰ স্মৃতিভাৱে বিশ্লেষণ কৰা হ’ল।

‘বয়ুবংশ’ৰ প্ৰথম সৰ্গত মহৰ্ষি বশিষ্ঠৰ আশ্ৰমৰ পঞ্চম সৰ্গত বৰতন্ত্ৰ ঋষিৰ আশ্ৰমৰ আৰু ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ত কথ তথা মাৰীচ আদি ঋষিসকলৰ আশ্ৰমৰ বৰ্ণনা পঢ়ি এইটো অসম্ভৱ হয়, কালিদাস প্ৰাচীন ভাৰতৰ কোনো গুৰুকুলত থাকি বিধিৰ্থ অধ্যয়ন কৰিছিল।

বেদ, ব্ৰাহ্মণ, উপনিষদ, দৰ্শন আদিত গভীৰ জ্ঞানলাভ কৰাৰ উপৰিও অৰ্থশাস্ত্ৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু নীতিশাস্ত্ৰত এওঁৰ পাণ্ডিত্য আছিল অসীম। এওঁৰ এই সৰ্বজ্ঞানৰ পৰিচয় স্বৰচিত গ্ৰন্থসমূহৰ মাজেৰেই প্ৰকাশ পাইছে। ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ৰ কিছুমান প্ৰসঙ্গই এওঁৰ কামশাস্ত্ৰজ্ঞ প্ৰতিভা প্ৰমাণিত কৰে। এওঁ সামান্যভাৱে জ্যোতিষ, আয়ুৰ্বেদ তথা ধনুৰ্বেদতো প্ৰৱেশ কৰিছে। এওঁ যে সঙ্গীতজ্ঞ আছিল, ‘কুমাৰসম্ভৱ’ আৰু ‘মেঘদূত’ত বীণা, মূলী, মৃদঙ্গ আদি অনেক প্ৰকাৰ বাস্তৱযন্ত্ৰৰ উল্লেখ থকাই তাৰ প্ৰমাণ। কালিদাসে পটচিত্ৰ, ফলকচিত্ৰ আৰু তিত্তিকচিত্ৰৰ উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰপৰা এওঁৰ চিত্ৰকলাৰ অভিজ্ঞতা প্ৰকট হৈছে। তত্পৰি ইতিহাস, ভূগোল আৰু কাব্যশাস্ত্ৰতো এওঁ আছিল অতি নিপুণ।

আবিৰ্ভাবকাল : কালিদাসৰ আবিৰ্ভাব কাল সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতবিৰোধ দেখা যায়। জাৰ্মান পণ্ডিত মেস্জম্বলাৰ, ডাঃ হাৰ্মলী, ডাঃ ৰামকৃষ্ণ ভাণ্ডাৰকৰ, ৰামাবতাৰ শৰ্মা, ত্ৰিবিজয়চন্দ্ৰ মজুমদাৰ আৰু মহামহোপাধ্যায় বাসুদেৱ বিষ্ণু মিশ্ৰীৰ মতে কালিদাস গুপ্ত যুগৰ। ডাঃ কুনহ্ন ৰাজাৰ মতে এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল খ্ৰীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতাব্দী। ত্ৰিচিন্তামণি বিনায়ক বৈষ্ণৱ,

শিববান আটে, পণ্ডিত সতীশচন্দ্র চট্টোপাধ্যায়, পণ্ডিত চন্দ্রশেখর পাণ্ডেৰ আৰু পণ্ডিত বলদেৱ উপাধ্যায়ৰ মতে এওঁৰ স্থিতিকাল খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দী।

আবিৰ্ভাৱ সম্পৰ্কে আলোচনা : চীন পৰিত্ৰাজক হিউয়েনচাঙে (৬১২-৬৪৫ খ্ৰীঃত) ভাৰত ভ্ৰমণৰ চৌকাত যি মালৱ (মোপোলো) দেশৰ ৰজা শীলাদিত্যৰ ৰাজত্বকাল ৫৩০—৫৮০ খ্ৰীঃ বুলি লিখিছে, কল্হনৰ ‘ৰাজতৰঙ্গিনী’ত ৰজা বিক্ৰমাদিত্য আৰু এওঁৰ কবিমিত্ৰ মাতৃগুপ্তৰ উল্লেখ থকাবশৰূপে এইটো প্ৰতীতিমান হয় শীলাদিত্য আৰু বিক্ৰমাদিত্য একেজন মানুহ। ‘ৰাজতৰঙ্গিনী’ তথা মালৱ দেশৰ ৰজা যশোধৰ্মনৰ ৫৩৩ খ্ৰীষ্টাব্দৰ দুখন লিপিবৰণৰ প্ৰমাণ হয় বিক্ৰমাদিত্য মিহিৰ বংশৰ অতি পৰাক্ৰমশালী হুণ ৰজাক পৰাস্ত কৰি নিজ ৰাজ্যৰ সীমা গুপ্ত তথা হুণ সাম্ৰাজ্যলৈকে বিস্তৃত কৰি ‘পৰমেশ্বৰ’ ৰাজাধিৰাজ আদি নামেৰে অলঙ্কৃত হয়। এই যশোধৰ্মনেই হিউয়েনচাঙৰ শীলাদিত্য আৰু কল্হনৰ বিক্ৰমাদিত্য আৰু বিক্ৰমাদিত্যই যাক কাশ্মীৰৰ ৰাজসিংহাসনত অধিষ্ঠিত কৰে সেই ভাস্কৰগুপ্তই কালিদাস। ভাস্কৰগুপ্তৰ পিচত প্ৰেৰণেনে এই সিংহাসনত বহে। এওঁৰ নামত প্ৰচলিত ‘সেতুবন্ধ’ নামৰ প্ৰকৃত মহাকাব্য বিক্ৰমাদিত্যৰ আজ্ঞামতে কালিদাসে লিখে।

হিউয়েনচাঙে যাক মোপোলো প্ৰদেশ বুলিছে, উইনসেট্ শ্বিথৰ বিচাৰ অনুসাৰে ই মহী নদীৰ তীবৰ সাৱৰমতী পূৰ্বভাগৰ কিছু অংশ আৰু দক্ষিণ ৰাজপুত্ৰনাৰ পৰ্বতীয় প্ৰদেশ। ইয়াৰ ৰাজধানী উজ্জয়িনী নাছিল। হিউয়েনচাঙে যাক শীলাদিত্য বুলিছে, অধ্যাপক সিলবন লেবীৰ মতে ই বলভীৰ প্ৰথম শীলাদিত্য। যদি ‘ৰাজতৰঙ্গিনী’ অনুসাৰে যশোধৰ্মনেই বিক্ৰমাদিত্য আছিল তেনেহলে এওঁ ‘ৰাজাধিৰাজ’ বা ‘পৰমেশ্বৰ’ লগত বিক্ৰমাদিত্যও লিখা উচিত আছিল। এওঁক শকাৰি বুলি এইবাবেই কব নোৱাৰি যে, সেই সময়ত অৰ্থাৎ ষষ্ঠ শতাব্দীত শকৰ কোনো অস্তিত্বই নাছিল। বিক্ৰমাদিত্যৰ আদেশ মতে কালিদাসে প্ৰেৰণেনৰ বাবে ‘সেতুবন্ধ’ ৰচনা কৰাটোও যুক্তিহীন। মাতৃগুপ্তও যে কালিদাস নহয় সেই সম্বন্ধে অনেক তথ্যপাতি উদ্ধাৰ হৈছে।

ষষ্ঠ শতাব্দীৰ সুপ্ৰসিদ্ধ জ্যোতিৰ্বিদ বৰাহমিহিৰে বৰ্ষাঋতুৰ আৰম্ভ আৰম্ভ মাহত বুলি উল্লেখ কৰিছে। কালিদাসেও ‘মেঘদূত’ কাব্যত আৰম্ভৰূপৰাই বৰ্ষাঋতু আৰম্ভ হয় বুলি দেখুৱাইছে। ইয়াৰ বাহিৰেও কালিদাসে ‘বসুবংশ’ত (১৪/৪০, ৩/২২৩) বৰাহমিহিৰৰ ‘বৃহৎ-সংহিতা’ৰ (ৰাছচাৰ তথা চন্দ্ৰচাৰ)-

পৰা অনেক জ্যোতিষ বিষয়ক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। এই দৃষ্টিকোণৰপৰা কালিদাস আৰু ববাহমিহিৰ সমকালীন নাইবা অলপ আগ-পিচৰ। ইয়াৰপৰা কালিদাসক তথা ববাহমিহিৰক বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ নৱবত্ৰৰ ভিতৰত দুগৰাকী পণ্ডিত বুলি অনুমান হয়।

কিন্তু আবার মাহৰপৰা বৰ্ষাঋতু আৰম্ভ হোৱাৰ আধাৰত কালিদাস আৰু ববাহমিহিৰক যি সমকালীন বুলি ধৰা হৈছে, সেইটোও ভ্ৰান্তিমূলক। কাৰণ আবার মাহৰপৰা বৰ্ষাকাল আৰম্ভ হোৱা কথাটো ববাহমিহিৰতকৈও আগৰ।

মেঘদূতৰ ১১৪ শ্লোকত উল্লেখিত নিচুল আৰু দিঙনাগ নামৰ দুজন বোদ্ধ পণ্ডিত মেগ্গমলাবৰ মতে কালিদাসৰ সমকালীন। প্ৰসিদ্ধ বোদ্ধ দৰ্শনিক দিঙনাগ ষষ্ঠ শতাব্দীৰ। এতেকে কালিদাসৰো আবিৰ্ভাব কাল ষষ্ঠ শতাব্দী।

কিন্তু মেঘদূত কাব্যত উল্লেখ থকা কথাৰ ভিত্তিত কালিদাসক দিঙনাগৰ সমকালীন বুলি কোৱাটো যুক্তিহীন। দিঙনাগৰ স্থিতিকাল ষষ্ঠ শতাব্দী নহৈ চতুৰ্থী শতাব্দীৰহে হ'ব; কাৰণ দিঙনাগৰ গুৰু বসুৰু গুপ্তৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাতা প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্তৰ (৩১২-৩৩০ খ্ৰীঃত) গুৰু বুলি প্ৰমাণিত হৈছে।

কালিদাস ৰচিত 'জ্যোতিৰ্বিদাভৰণ' নামৰ গ্ৰন্থত উল্লেখ আছে, কালিদাস শকাৰি বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ নৱবত্ৰৰ ভিতৰত নিজেও এজন। এই গ্ৰন্থত যি জ্যোতিষ গণনা কৰা আছে তাৰপৰা জনা যায় ইয়াৰ ৰচনাকাল ১৩ শতাব্দী। কিন্তু ইয়াত কলিযুগৰ আৰম্ভৰ যি সময় নিৰূপণ কৰা আছে, তাৰ আধাৰত ইয়াৰ ৰচনাকাল ৫৮০ খ্ৰীঃত বুলি ধৰা হয়। কোৱা হয় যে 'জ্যোতিৰ্বিদাভৰণ' (৪/৮৫) আৰু 'কুমাৰসম্ভৱ'ত (১/৩) কল্পনা সামা পোৱা যায়। ইয়াৰপৰা জনা যায় কালিদাস ৬০০ খ্ৰীঃত যশোধৰ্মনৰ ৰাজসভাৰ কবি আছিল।

কিন্তু 'জ্যোতিৰ্বিদাভৰণ'ৰ দৰে দোষবহুল গ্ৰন্থৰ লগত 'কুমাৰসম্ভৱ' কল্পনাসামা বুলি কোৱাটো ভাষাবিজ্ঞানৰ ফালৰপৰা উচিত হোৱা নাই। এই গ্ৰন্থখন যদি কালিদাসেই লিখা, তেনেহলে 'বধুবংশ' আন কোনোবা কালিদাসৰহে হ'ব।

অধ্যাপক কে. বি. পাঠকৰ মতে কালিদাসৰ আবিৰ্ভাবকাল পাঁচ শতাব্দী। কালিদাসে 'বধুবংশ'ৰ চতুৰ্থ সৰ্গত (শ্লোক ৬৭-৬৮) যুৱৰ দিগ্বিজয় বৰ্ণনা কৰি কৈছে, বধুই বংকু নদীৰ তীৰৰ উত্তৰ ফালে গুণবিলাকক পৰাজিত কৰে। 'অমৰকোষ'ৰ টকাৰাৰ কীৰ্ত্তাৰীয়ে যাক বালহীক (বেক্ৰিয়া) বুলি কৈছে সেই দেশত প্ৰবাহিত 'ঈক্সস' নদীৰ আন নাম বংকু। এই 'ঈক্সস' নদীৰ

পাৰ্বতী হুণবিলাকে ৪৫০ খ্রীঃ নিজ বাজা স্থাপন কৰি ভাৰত আক্ৰমণ কৰে। এই আক্ৰমণ হয় কুমাৰগুপ্ত আৰু হৰ্ষগুপ্তৰ দিনত। এই কথা জুনাগড়ৰ গিৰনাবত (৪৫৫-৪৫৬ খ্রীঃ) পোৱা শিলালিপিৰ পোৱা গৈছে। এই সময়লৈ কালিদাসৰ স্থিতিকাল। এতেকে কালিদাস পাঁচ শতাব্দীৰ মাজভাগৰ।

ডঃ কীথ, ডঃ ভণ্ডাৰ, মহামহোপাধ্যায় বামাবতাৰ শৰ্মা আৰু মহামহোপাধ্যায় বাহুদেৱ বিষ্ণু মিৰানীয়ে কুমাৰগুপ্ত আৰু হৰ্ষগুপ্তৰ কালতকৈ চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ (৩৬৫-৪১৩ খ্রীঃ) ৰাজত্বকালত কালিদাসৰ স্থিতিকাল বুলি নিৰ্ণয় কৰিছে।

তেওঁলোকৰ মতে, মন্দসৌৰত (মধ্যপ্ৰদেশত) সম্ৰাট কুমাৰগুপ্তৰ শাসনকালত বৎসভট্ট নামৰ কবিয়ে লিখা এটা গুপ্তকালীন শিলালিপি পোৱা গৈছে। এই শিলালিপিৰ প্ৰশস্তিত কালিদাসৰ কবিতা অলঙ্কৰণ কৰা হৈছে। ইয়াৰপৰা কালিদাস কুমাৰগুপ্তৰ পূৰ্বৰ বুলি অনুমান হয়।

উক্ত মত দুটাও যে ভ্ৰান্তিমূলক তাক তলত দিয়া কথাখিনিৰপৰা সহজে উপলব্ধি হয়। অধ্যাপক পাঠকে ভাৰতত হুণসকলৰ যি অস্তিত্বৰ সময় লিখিছে সেইটো যুক্তিসংগত বুলি ধৰি লব নোৱাৰি, কাৰণ পাৰশ্ববাসীসকলৰ ‘অবেস্তা’ত আৰু আমাৰ ‘মহাভাৰত’ত হুণসকলৰ অনেক বাৰ উল্লেখ আছে। বৌদ্ধ গ্ৰন্থ ‘ললিতাবিস্তৰ’ত (৩০০ খ্রীঃ) যি প্ৰাচীন লিপিৰ উল্লেখ আছে তাতো হুণসকলৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ইতিহাসত পোৱা যায় প্ৰায় ১৫০ খ্রীঃ পূঃত ‘য়ুজী’ (পিচত, কুশান) লোকসকলক ‘খাঁকস’ নদীৰ দক্ষিণ তীৰত পৰাস্ত কৰি খেদি দিয়া হয়। ইমান প্ৰাচীন হুণ জাতিৰপৰা কালিদাসৰ পৰিচয় নিৰ্ণয় কৰাটো ভ্ৰান্তিমূলক।

তদুপৰি বৎসভট্টৰ প্ৰশস্তিৰ লগত কালিদাসৰ কবিতা বিজাই, কালিদাসক বৎসভট্টৰ পিচৰ কালৰ বুলি নিৰূপণ কৰাৰ কোনো প্ৰৱল যুক্তি নাই। বৰং এইটোহে সম্ভৱ বৎসভট্টিয়ে কালিদাসৰ কবিতা অলঙ্কৰণ কৰি প্ৰশস্তি লিখে।

কালিদাসৰ গ্ৰন্থৰপৰা জনা যায় এওঁৰ সম্বন্ধ আছিল কোনোবা ‘শকাৰি’ বিক্ৰমাদিত্যৰ লগত। এই শকাৰি বিক্ৰমাদিত্য হৈছে দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত। এওঁৰ ৰাজধানী আছিল উজ্জয়িনী আৰু অনেক পণ্ডিতৰ দ্বাৰা এওঁৰ ৰাজসভা অলঙ্কৃত হৈছিল।

‘বিক্ৰমাদিত্য’ আৰু ‘শকাৰি’ৰ প্ৰশস্তি ধাৰণ কৰা বাবে দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ লগত কালিদাসৰ সম্বন্ধ থকাটো যুক্তিহীন। কাৰণ এওঁ স্বয়ং নিজ সংবৎ আঁতৰাই পূৰ্ব প্ৰচলিত মালয় সংবৎ প্ৰচলন কৰিছে। দ্বিতীয়তে, দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ পিতামহ প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্তই গুপ্ত সংবৎ প্ৰচলন কৰে। তৃতীয়তে, চন্দ্ৰগুপ্তৰ দ্বিতীয়

পুত্ৰ কন্দগুপ্তৰ গিৰনাৰ শিলালিপিৰ বিক্ৰম সংবৎ উল্লেখ নকৰি শুণ্ড সংবৎ উল্লেখ কৰিছে। এতেকে চন্দ্ৰগুপ্তৰ দ্বাৰা বিক্ৰম সংবৎ প্ৰচলন কৰা হেতু বিক্ৰমাদিত্যৰ প্ৰশস্তি ধাৰণ কৰা যুক্তিসংগত নহয় বুলি ধৰা হয়। সেইদৰে এক কথাও কব পাৰি 'শকাৰ্ঘ্য' প্ৰশস্তিও অপ্ৰামাণিক।

কালিদাসৰ গ্ৰন্থত যি স্বৰ্ণযুগৰ আলোচনা কৰা আছে আৰু তৎকালীন ৰাজকীয় পৰিস্থিতিৰ যি চিত্ৰণ ঠকা হৈছে, ই দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ শাসন কালৰেই বৰ্ণনা।

কিন্তু বৰ্তমান নতুন তথ্যৰ আলোকত এইটো সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে, এই স্বৰ্ণযুগ যুগ-শুণ্ডযুগতকৈও আগৰ সাভবাহন যুগ হে।

বাকাটক ৰজা দ্বিতীয় কঙ্গসেন (কুন্তলেশ) আৰু বাটুকট ৰজা দেৱৰাজৰ লগত দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ সম্পৰ্ক আছিল ঘনিষ্ঠ। কঙ্গসেনৰ লগত দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ কজা প্ৰভাৱতীৰ বিয়া হয়। এই সময়ত 'মালবিকাগ্নিমিত্ৰ' ৰচনা হয় আৰু এওঁৰ ৰাজসভাত থাকি কালিদাসে 'মেঘদূত' কাব্য ৰচনা কৰে। তদুপৰি বাটুকটৰ ৰজা দেৱৰাজৰ ৰাজত্ববৰাবলৈ চন্দ্ৰগুপ্তই কালিদাসক দূত হিচাপে পঠাইছিল।

বাকাটক ৰজা কঙ্গসেন আৰু বাটুকটৰ ৰজা দেৱৰাজৰ লগত দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ সঘন্ব আছিল সঁচা, কিন্তু কালিদাসৰ 'কুমাৰসম্ভৱ' ৰচনা প্ৰভাৱতীৰ বিয়াৰ সময়ত নহয় আৰু দেৱৰাজৰ ৰাজসভাৰ লগত কালিদাসৰ কোনো সঘন্ব নাছিল। যি 'শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশ' গ্ৰন্থৰ আধাৰত কালিদাসৰ বিষয়ে উক্ত মন্তব্য দাঙি ধৰিছে, সেই গ্ৰন্থ অপ্ৰামাণিক, অনৈতিহাসিক আৰু ভ্ৰান্তিমূলক।

'বয়ুৰংশ' বৰ্ণিত বয়ুৰ দ্বিগ্বিজয় প্ৰসঙ্গ দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ দ্বিগ্বিজয়ৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ই দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ দ্বিগ্বিজয়ৰ হুবহু বৰ্ণনা। কালিদাসৰ দ্বাৰা বৰ্ণিত ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰৰ 'জ্যোতিষ্মতী চন্দ্ৰমনৈৰ বাত্ৰিঃ' তথা 'ইন্দুং নবোৎথানমিবেন্দুমতো'ত বৰ্ণিত 'চন্দ্ৰমা' তথা 'ইন্দু' শব্দ চন্দ্ৰগুপ্তৰেই হোৱাতক।

কালিদাসৰ 'বয়ুৰংশ'ত বয়ুৰ দ্বিগ্বিজয় তথা ইন্দুমতী স্বয়ম্বৰৰ প্ৰসঙ্গত উল্লেখিত 'ইন্দু', 'চন্দ্ৰমা' আদি শব্দক চন্দ্ৰগুপ্তৰ নামৰ লগত জড়িত কৰা এইবাবেই উচিত নহয়। কাৰণ ইয়াৰ বহুতো ৰূপ-ৰেখা পুৰাণতো পোৱা যায়।

এই আটাইবোৰ কথা বিশ্লেষণ কৰি দেখা যায়, কালিদাস দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ সময়ৰ। এতেকে কালিদাস চতুৰ্থ শতাব্দীৰ শেষভাগৰ নাইবা পাঁচ শতাব্দীৰ আৰম্ভণিৰ। কিন্তু এই সন্দেহ এতিয়া যি নতুন তথ্যপাতি পোৱা গ'ল, এইবোৰ আগত ৰাখিলে এইটো স্পষ্ট হয় যে কোনো শুণ্ড সম্ৰাটৰ নাম বিক্ৰমাদিত্য নাছিল। দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তক 'বিক্ৰমাদিত্য' উপাধিৰে অভিহিত কৰা হৈছিল। এই

উপাধি আছিল কোনোবা বিগত বজাৰ নামত প্রচলিত আৰু এওঁকোঁ আছিল বিক্রমাদিত্য নামধাৰী বজা কালিদাসৰ আশ্ৰয়দাতা।

বেছিভাগ পণ্ডিতে কালিদাসৰ আবিৰ্ভাব কাল খ্রীঃ পূঃ ১ম শতাব্দী বুলিহে মতপোষণ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে—

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ও কালিদাসৰ ইৰাৱতী আৰু ধাৰ্ম্মী নামক দুই উপন্যাসিকাৰ বচনা, ধাৰ্ম্মীৰ ভায়েক হীনবংশীয় বুলি কোৱা, পঞ্চম অঙ্কত পুত্ৰবিদ্ৰোহ দ্বাৰা অগ্নিমিত্ৰে লিখা চিঠিত ‘বোম ভাগ কৰা’ (বিগত বোম চেতলা), যজ্ঞত অগ্নিলিভ হবলৈ লিখা আদি কথাবপৰা বিদিত হয় কালিদাস স্তম্ভকালীন অৱস্থাপৰ লক্ষ্যক জাত। ইয়াবপৰা জনা যায় অগ্নিমিত্ৰৰ সময়বপৰা প্ৰায় এক শতাব্দীৰ ভিতৰত অথবা ৫৭ খ্রীঃ পূঃ কালিদাসৰ স্থিতিকাল।

কালিদাস আৰু অশ্বঘোষৰ বচনাৱলীত যি বৰ্ণনাম্য তথা ভাবসাম্য পৰিলক্ষিত হয়, তাবপৰা কিছুমান পণ্ডিতে ধাৰণা কৰে কালিদাসৰ এইভাবে অশ্বঘোষৰপৰা ধাৰ কৰা। কিন্তু ভাষাবিজ্ঞানৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা দুয়ো মহাকাব্যৰ এৰুত উচ্চত উচ্চ সাম্যসূচক প্ৰসঙ্গৰ পৰীক্ষা কৰি এইটো ঠিৰাং কৰা হৈছে অশ্বঘোষ কালিদাসৰ পৰৱৰ্ত্তীকালৰ। অশ্বঘোষ কুৰাণ বংশীয় সম্ৰাট কণিষ্কৰ গুৰু। কণিষ্কে বিক্ৰমী সংবৎ ১৩৫-ৰ পৰা নিজ শালিৰাহন সংবৎ প্রচলন কৰে। এতেকে কালিদাস অশ্বঘোষৰ পূৰ্বৰ।

প্ৰয়াগৰ ওচৰৰ ভীটা নামৰ ঠাইত এটা ডাঙৰ আকৃতিৰ মন্দিৰ পদক পোৱা গৈছে। এই পদকটোৰ ওপৰত ‘অভিজ্ঞান শকুন্তলম্’ৰ প্ৰথম অঙ্কৰ দৃশ্য অঙ্কিত আছে। বথৰ ওপৰত দুজন ব্যক্তি দুয়ন্ত তথা সাৰথি, ইয়াৰ পিচত কৃশকাৰ্য্য ব্যক্তি কথাশ্ৰমৰ কোনোবা তপস্বী আৰু এওঁৰ ওচৰত বহি থকা শকুন্তলা। ঐতিহাসিক দৃষ্টিভঙ্গীত পৰীক্ষা কৰি এই পদকটো স্তম্ভকালীন বুলি নিৰ্ণয় কৰা হৈছে। ইয়াবপৰা জনা যায় কালিদাস খ্রীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দীৰ।

কালিদাসৰ ‘বিক্ৰমোবলীয়া’ নাটকৰ নামকৰণত আৰু প্ৰথম অঙ্কত বিক্ৰম শব্দৰ প্ৰয়োগে ইঙ্গিত দিয়ে যে কালিদাস বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ কবি। বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজত্বকাল আছিল খ্রীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দী।

খ্রীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীত ৰচিত গুণাধাৰ্য্যৰ ‘বৃহৎকথা’ৰ স্বপাত্তৰ ‘কথাসৰিং-সাগৰ’ৰ অন্তিম লক্ষ্যত মহেন্দ্ৰাদিত্যৰ পুত্ৰ বিক্ৰমাদিত্যৰ কথা লিখা আছে। এই বিক্ৰমাদিত্য ‘বিক্ৰমসংবৎ’ৰ স্থাপক। এওঁ মালৱ দেশৰ উজ্জয়িনী ৰাজ্য স্থাপন কৰে। এওঁৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্ত্তিত সংবৎক উপলক্ষ শিলালিপিত ‘মালবানাং গণস্থিত্য,

মালবগণস্থিতিবশং আৰু “ক্ৰীড়ামালবগণাস্থাতঃ” আদি নামেৰে জনা যায়। ইয়াত ‘গণ’ শব্দৰ অৰ্থ ‘গণনা’। এতেকে কালিদাস এই মালব সংবৎ (বিক্ৰম সংবৎ)- প্ৰৱৰ্ত্তক বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজকবি।

পণ্ডিতসকলে উক্ত মন্তৰ সময়ৰ ৰাখি সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে, বিক্ৰমাদিত্য উপাধী নহয়, এটা নামহে। বিক্ৰমাদিত্য মালবদেশৰ মুখিয়াল, শকসকলৰ আক্ৰমণ- বিফল কৰি এওঁ ‘শকাবি’ উপাধি ধাৰণ কৰে। এওঁ যি মালব সংবৎ প্ৰৱৰ্ত্তিত কৰে, সেইয়েই ‘বিক্ৰম সংবৎ’ নামেৰে প্ৰচাৰিত হয়। এওঁৰ শাসনকাল খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দী। এওঁৰ সন্মানিত ৰাজকবি আছিল কালিদাস।

এতেকে কালিদাসৰ আবিৰ্ভাব কাল খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দী বুলি নিৰ্ণয় কৰা হৈছে।

ৰচনাৰালী

কালিদাসৰ গ্ৰন্থসমূহ হৈছে :—(১) ঋতুসংহাৰ, (২) মালবিকাগ্নিমিত্ৰ, (৩) কুমাৰসম্ভৱ, (৪) বিক্ৰমোৰ্বশীৰ্ষ, (৫) মেঘদূত, (৬) অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ আৰু (৭) ৰঘুবংশ। ইয়াৰ ভিতৰত ‘ঋতুসংহাৰ’ আৰু ‘মেঘদূত’ খণ্ডকাব্য, কুমাৰসম্ভৱ আৰু ৰঘুবংশ মহাকাব্য। ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’, বিক্ৰমোৰ্বশীৰ্ষ আৰু অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ নাটক। ইয়াত মাথোন খণ্ডকাব্য আৰু মহাকাব্য কেইখনহে আলোচনা কৰা হ’ব।

ঋতুসংহাৰ :—ঋতুসংহাৰ কাব্যখন কালিদাসৰ ৰচনা নহয় বুলি অনেক পণ্ডিতে মতপোষণ কৰে। কালিদাসৰ কাব্যৰ ভাষ্যকাৰ মল্লিনাথে ঋতুসংহাৰৰ কোনো টীকা ৰচনা কৰা নাই। আনহাতে ভাৰতীয় আলংকাৰিক সকলেও ঋতুসংহাৰৰপৰা দৃষ্টান্তৰূপে কোনো অংশ উদ্ধৃত কৰা নাই। এই বাবে অনেকে মতপোষণ কৰে যে ঋতুসংহাৰ কালিদাসৰ ৰচনা নহয়। কিন্তু এ. বি. কীথে এই যুক্তি খণ্ডন কৰি কৈছে যে ঋতুসংহাৰ কালিদাসৰ অতি সহজ সবল ৰচনা বুলি মল্লিনাথে এই কাব্যখনৰ টীকা ৰচনা কৰাৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰা নাই। আনহাতে ই কবিৰ কম বয়সৰ অপৈপত ৰচনা বুলি আলংকাৰিকসকলে ইয়াৰপৰা দৃষ্টান্ত উদ্ধৃত নকৰি অন্ত পঠিত ৰচনাৰপৰা দৃষ্টান্ত উদ্ধৃত কৰিছে। কালিদাসৰ মনোভঙ্গি, নিৰ্গচ্ছিন্নতা আৰু ৰচনা-বীতি এই কাব্যত অপঠিত হলেও তাৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য ইয়াত পৰিলক্ষিত হৈছে।

ই ছয়টা সৰ্গত বৰ্ণিত ১৫টা শ্লোকৰ সমষ্টি। প্ৰত্যেক সৰ্গতে বেলেগ বেলেগ কৈ গ্ৰীষ্ম, বৰ্ষা, শৰৎ, হেমন্ত, শীত আৰু বসন্ত প্ৰত্যেকটো ঋতুৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা আছে। ই গীতিকাব্যৰ অন্তৰ্গত। ইয়াত প্ৰকৃতিৰ নানা মনোৰম দৃশ্য তথা ছয় ঋতুৰ হৃদয়গ্ৰাহী চিত্ৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। এই কাব্যত মানৱ প্ৰকৃতিৰ লগত বাহ্যিক প্ৰকৃতিৰ স্বন্দৰ সংযোগ ঘটোৱাত কালিদাসৰ কবিত্ব প্ৰতিভা মুখৰিত হৈ উঠিছে।

ই বিয়োগ শৃংখাৰ প্ৰধান কাব্য। এজন বিবহী যুৱকৰ নিজ প্ৰিয়ভাৰ্য্যৰ প্ৰতি আত্মনিবেদনৰপৰা এই কাব্য আৰম্ভ। ই কালিদাসৰ এখন উৎকৃষ্ট প্ৰকৃত কাব্য।

কুমাৰসম্ভৱঃ—কালিদাসৰ কুমাৰসম্ভৱ কাব্যখন ১৭টা সৰ্গত বিভক্ত। স্বৰ্গকৰ মিত্ৰ হিমালয়ৰ পত্নীৰ নাম আছিল মেনা। এওঁৰ গৰ্ভত উমা নামেৰে যি গৰাকী কন্যাৰ জন্ম হয়, পিচত তেওঁ পাৰ্বতী নামেৰে প্ৰসিদ্ধ হয়। পাৰ্বতী পূৰ্ব জন্মত দক্ষৰ কন্যা সতী নামেৰে শৰীৰ ধাৰণ কৰিছিল। এই জন্মতো তেওঁ আছিল শিৱৰ পত্নী। এবাৰ পিতৃৰ দ্বাৰা অপমানিত হৈ সতীয়ে প্ৰাণ ত্যাগ কৰে। তেতিয়া শিৱই তেওঁৰ বিবহত ব্যাকুল হৈ হিমালয় পৰ্বতত কঠোৰ তপস্বী কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। পিছৰ জন্মত মেনকাৰ গৰ্ভত যেতিয়া উমাৰ জন্ম হয়, তেতিয়া পৰ্বতৰাজ হিমালয়ে তেওঁক লৈ গৈ তপস্বীৰ শিৱৰ ওচৰত থৈ আহে।

এই সময়ত তাৰকাসুৰৰ উপদ্ৰৱত তং নেপাই দেৱতাসকল ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ আহে। শব্দৰ ঔৰসজাত পুত্ৰইহে তাৰকাসুৰক বধ কৰিব পাৰিব বুলি ইন্দ্ৰই দেৱতাসকলক ক'লে।

এই উদ্দেশ্যে দেৱতাসকলে লগলাগি শিৱৰ মন পাৰ্বতীৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰিবলৈ যত্নপৰ হ'ল। দেৱৰাজ এই কাৰ্য্য সম্পন্নৰ তাৰ শ্ৰুত কৰিলে কামদেৱৰ ওপৰত। কামদেৱে বহু বসন্তৰ লগত হিমালয়ৰ গিনে বাওনা হ'ল। তেওঁলোক তালৈ যোৱাৰ কাৰণ হ'ল যাতে সমগ্ৰ হিমালয় বসন্তৰ আগমনত অতুলনীয় সৌন্দৰ্য্য ধাৰণ কৰে। বসন্তৰ আগমনত প্ৰকৃতি বিৰোৰ হৈ পৰিল। এনেতে সন্মুখত পাৰ্বতীক পাই শব্দৰ তপস্বী ভক্ত হ'ল। এই কাৰ্য্য কামদেৱৰ বুলি জানি শিৱই খঙত ক্ৰোধাধিত হৈ তৃতীয় চকু মেলি কামদেৱক ভষ্ম কৰে। তাৰ পিচত তেওঁ অস্তৰ্ধান হ'ল আৰু পাৰ্বতীও সখীয়েকসকলৰ লগত পিতৃগৃহলৈ উভতি আহিল। তাৰ পিচত যেতিয়া বতি পতি কামদেৱৰ লগত প্ৰাণ বিসৰ্জন দিবলৈ ওলাল ঠিক সেই সময়তে আকাশবাণী হ'ল যে শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিয়াৰ পিচত কামদেৱ পুনৰ জীৱিত হব।

ইপিনে পাৰ্বতীয়ে নিৰাশ মনে ঘৰলৈ আহি ঠিৰাং কথিলে যে বনলৈ গৈ ভেঙে কঠোৰ তপস্তা কৰি শঙ্কৰৰ ৰূপা-দৃষ্টি লাভ কৰিব। পিতৃৰ আজ্ঞা পাই পাৰ্বতী তপস্তাত মগ্ন হ'ল। ভগবান শিৱৰ ওপৰত ভেঙে ভালদৰে প্ৰভাৱ পেলাবলৈ সন্মত হ'ল। এদিন পাৰ্বতীক পৰীক্ষা কৰিবলৈ সাধুৰ ছদ্মৰূপত শিৱই পাৰ্বতীৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ শঙ্কৰক নিন্দা কৰিব ধৰিলে। পাৰ্বতীয়ে শিৱৰ এই নিন্দা সহ্য কৰিব নোৱাৰি সাধুক আশ্ৰমৰপৰা বাহিৰ কৰি দিয়ে। ইয়াতে প্ৰসন্ন হৈ শিৱই নিজ ৰূপত দেখা দি আনন্দেৰে পাৰ্বতীৰ পানি গ্ৰহণৰ প্ৰস্তাৱ দিয়ে। পাৰ্বতীয়ে বিবাহ প্ৰস্তাৱ লৈ শিৱক হিমালয়ৰ ওচৰলৈ যাব ক'লে। কোনো দেহতাই সেই বিবাহ প্ৰস্তাৱ লৈ হিমালয়ৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু হিমালয়ে সেই বিয়াত হৰ্ষেৰে সন্মতি জ্ঞাপন কৰিলে।

বিয়াৰ পিচত পাৰ্বতীৰ অল্পগ্ৰহত কামদেৱ পুনৰ জীৱন প্ৰাপ্ত হয়। কিছু দিনৰ পিচত শিৱৰ ওপৰত পাৰ্বতীৰ গৰ্ভত কাৰ্তিকৰ জন্ম হয়। কাৰ্তিকে তড়কাহুৰক মাৰি দেৱতাসকলৰ সন্মাস দূৰ কৰে।

মেঘদূত :- 'ঋতুসংহাৰ'ৰ দৰে 'মেঘদূত' কালিদাসৰ গীতিবদ্ধ ঋতুৰাকাব্য। কিন্তু ইয়াৰ ৰচনা-বিধান আৰু কাব্য-কৌশল ঋতুসংহাৰতকৈ উচ্চমাপৰ। ইয়াৰ কথানক দুই ভাগত বিভক্ত। পূৰ্বমেঘ আৰু উত্তৰমেঘ। ই ১৩০টা শ্লোকৰ সমষ্টি। বিয়োগ শৃংখাৰ ই এখন সৰ্বোচ্চ কাব্য।

অলকাপুৰীৰ ৰজা কুবেৰে অধিকাৰ প্ৰমত্ততাৰ কাৰণে যক্ষক এবছৰ নিৰ্বাসন দিয়ে। এই নিৰ্বাসন পালনাত্মক নহ'ব বিবাহিতা পত্নীক এৰি শোকাকুল যক্ষই মৰ্ত্যলৈ আহি নিৰ্বাসিত জীৱন যাপন কৰিব ধৰিলে। নাগপুৰৰ উত্তৰ কোণত অৱস্থিত বামগিৰি পাহাৰত এওঁ আশ্ৰয় ললে।

পূৰ্বমেঘত যক্ষৰ অলকাপুৰীৰপৰা বামগিৰিলৈকে ঘোঁৰা পথৰ বৰ্ণনা। উত্তৰ মেঘত অলকাপুৰীৰ সমৃদ্ধি আৰু সৌন্দৰ্য্য হিমাচ্ছাদিত হিমালয়ৰ বিশ্বগ্ৰাহী চিত্ৰণ, বিৰহ বিধুৰা প্ৰিয়তমাৰ আতুৰ অৱস্থাৰ চিন্তা আৰু শেষত যক্ষৰ তাৰী মিলনৰ প্ৰসঙ্গ বৰ্ণনা।

ৰঘুবংশ :- ইক্ষ্বাকুবংশীয় ৰজাসকলৰ কাহিনী বৰ্ণিত ই এখন কালিদাসৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট কাব্য। ই ১২টা সৰ্গত ৰচিত। কবিৰ অসাধাৰণ প্ৰতিভাৰ ই স্পষ্ট নিদৰ্শন। কাব্যখনৰ আদিৰপৰা অন্তলৈকে কবিয়ে কবিকৌশল তথা প্ৰকাশ-ভঙ্গী ভালদৰে বজাই ৰাখিব পাৰিছে।

ইয়াৰ কথাবস্ত আৰম্ভ হয় অযোধ্যাৰ শূৰ্য্যবংশীৰ বজা দিলীপৰ বৰ্ণনাবন্দন। বজা দিলীপৰ পত্নীৰ নাম আছিল স্নহদক্ষিণা। এওঁৰ কোনো সন্তি-সন্তান নাছিল। পুঞ্জলাভৰ অৰ্থে কুয়ো পত্তি-পত্নীৰ বাজ্যভাৰ মন্ত্ৰীৰ হাতত অৰ্পণ কৰি ফুলগুৰু বশিষ্ঠৰ আশ্ৰম হিমালয়লৈ যায়। মহৰ্ষিয়ে বজাক সন্তান লাভৰ উপায় দিগ্ৰামে কামধেনু গাই নন্দিনীক সেৱা-সৎকাৰ কৰিবলৈ ক'লে। মহৰ্ষিৰ কথামতে বজা দিলীপ আৰু বাণী স্নহদক্ষিণাই বাজকীয় জীৱন পৰিহাৰ কৰি এক মনে-প্ৰাণে নন্দনীৰ সেৱা কাৰ্য্যত বত হ'ল। ২১ দিনৰ পিচত নন্দিনী বজাৰ উদ্ধাৰ সেৱা ভাৱৰ পৰীক্ষা কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে। এদিন হাবিত্ত নন্দিনী এটা সিংহৰ কবলত পৰিল। বজা দিলীপে নন্দিনীক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আহি সিংহক গাইজনী এৰি দিবলৈ কাতৰ প্ৰাৰ্থনা জনালে। কিন্তু সিংহ কোনোপধ্যে সন্মত নহ'ল। শেষত বজাই নিজ শৰীৰ সিংহক অৰ্পণ কৰি নন্দিনীক উদ্ধাৰ কৰে। বজাই সিংহৰ সন্মুখত পৰি থাকিল। দিলীপৰ এই মহান আত্মত্যাগ আৰু প্ৰেৰণা-সেৱাভাৱ দেখি দেৱতাসকলে অৰ্গবন্দা পুষ্পবৃষ্টি কৰিলে। নন্দিনীয়ে বজাক পুঞ্জ লাভৰ বৰদান দিলে।

যথাসময়ত দিলীপৰ ঘৰত এজন পুত্ৰ বতন উপজিল। তাৰ নাম ৰাধিলে ৰঘু। ৰঘুৱে ৰাজ্য চলাবলৈ সমৰ্থবান হোৱাত বজা-বাণীয়ে ভপত্ৰা কৰিবলৈ ওলাই গ'ল।

প্ৰজাৰ মঙ্গলার্থে ৰঘুৱে অনেক মহান কাৰ্য্য সমাধা কৰে। তেওঁ বিশ্বজিৎ যজ্ঞ সম্পন্ন কৰি গোটেই ধন-ঐশ্বৰ্য্য ব্ৰাহ্মণক দান দিয়ে। সেই সময়ত 'বৰতন্ত' ঋষিৰ শিষ্য কোৎস ৰঘুৰ ওচৰলৈ গুৰুদক্ষিণা দিবৰ নিমিত্তে ধন বিচাৰি আহিল। ঋষিকুমাৰ ৰাজদৰবাৰত উপস্থিত হোৱাত কুবেৰৰ উৰালৰপৰা ধন আনি দান কৰি সসন্মানেৰে বিদায় দিয়ে।

ৰঘুৰ পুত্ৰ অজৰ বিদিশাৰ ৰাজকুমাৰী ইন্দুমতীৰ লগত বিয়া হয়। ৰঘুই অজৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ গটাই দি ঈশ্বৰৰ আৰাধনাত নিমগ্ন হ'ল। এদিন হঠাৎ বাণীৰ মৃত্যু হ'ল আৰু শোকত ব্যাকুল হৈ বজা অজেও প্ৰাণত্যাগ কৰে। অজৰ পুত্ৰ দশৰথ। ঋষিকুমাৰ প্ৰৱণক ভুলক্ৰমে বধ কৰাত তেওঁৰ অভিলাষৰ ফলত দশৰথেও পুত্ৰশোকত মৃত্যুবৰণ কৰে। তাৰ পিচত ৰামৰ কথা বিজ্ঞতভাৱে উল্লেখ কৰিছে। এইখিনিয়েই ৰঘুবংশৰ কথাবস্ত।

বৰ্ণনামূলক আৰু কবিত্ব-প্ৰতিভা :—কালিদাসৰ বৰ্ণনামূলক বৰ্ণনায়ত্তা, কমনীয়তা, চাকতা আৰু মনোহৰতা সুস্পষ্ট। এওঁৰ কবিতা শূদ্ধাৰ আৰু কৰুণ

বস প্ৰধান। শূদ্ৰাৰ সংযোগ আৰু বিয়োগ দুয়োটাৰ চিত্ৰণ বৰ কোশলভাৱে দাঙি ধৰিছে। এওঁৰ এই শূদ্ৰা-ভাৱনা কেৱল ৰূপবৰ্ণন বা জীৱনৰ বিলাসময় স্থিতিৰ মাজতে সীমিত নহয়, বৰং ইয়াত মহাহুতুতিৰ আভাস, লোকমৰ্যাদাৰ সমাবেশ আৰু ভাৰতীয় আদৰ্শ অস্তিত্ব স্বন্দৰভাৱে দাঙি ধৰা হৈছে।

‘ব্ৰহ্মসংহাৰত’ কালিদাসৰ মন বাস্তৱীৰ ফালে অধিক ঢাল খায়। এই কাব্যত কবিৰ মাৰ্মিক তথা বিকাশোন্মুখ কলা নৈপুণ্যৰ কল্পনা প্ৰকট হৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰাই কালিদাসে লোকপ্ৰিয়তা লাভ কৰে আৰু লগে লগে কাব্য ৰচনাৰ প্ৰেৰণা পায়। ইয়াত কবিয়ে স্বভাবোক্তিৰ ওপৰত বেছি নজৰ দিয়ে। ইয়াৰ বাহিৰেও উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা, ৰূপক আদি অলঙ্কাৰৰ সমাবেশ দেখা যায়।

কুমাৰসম্ভৱৰ প্ৰথম সৰ্গত হিমালয়ৰ বৰ্ণনা, তৃতীয় সৰ্গত বসন্তবৰ্ণনা, চতুৰ্থ সৰ্গত ৰতিবিলাপ আৰু পঞ্চম সৰ্গত শিব-পাৰ্বতী সংবাদ উৎকৃষ্ট আৰু প্ৰসাদপূৰ্ণ শৈলীত প্ৰকাশ পাইছে। এই কাব্যত কৰুণ আৰু শূদ্ৰাৰ বসৰ সংযোগ তথা বিপ্লৱস্তৰ স্বন্দৰ চিত্ৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। চতুৰ্থ সৰ্গত মদন দহনৰ পিচত ৰতিৰ বিলাপ অস্তিত্ব হৃদয়বিদাৰক। এওঁৰ বিলাপত গোটেই বননি কান্দি উঠিল। প্ৰিয়তম মদনক স্মৰণ কৰি এঠাইত ৰতিয়ে কৈছে—

“হৃদয়ে বসতীতি মৎপ্ৰিয়ং যদবোচস্তুদবৈমিকৈভবম্।

উপচাৰপদং ন চেদিদং ত্বমনঙ্গঃ কথমক্ষতা ৰতিঃ ॥”

অৰ্থাৎ “হে প্ৰিয়তম! তুমিতো কৈছিলো, ‘তুমি মোৰ হৃদয় সদায় বাস কৰি থাকিবা’ কিন্তু এতিয়া মোৰ ধাৰণা হৈছে যে এইবোৰ কৃত্ৰিম কথা। এনেদৰে কোৱাৰ ভোমাৰ একমাত্ৰ অভিপ্ৰায় আছিল মোক আনন্দিত কৰা। নহলে তুমি ধ্বংস হোৱাৰ পিচত মই কেনেকৈ অক্ষত হৈ আছো?”

উক্ত শ্লোকফাঁকিত যদিও আলঙ্কাৰিক ভাষাৰ প্ৰয়োগ নাই, তথাপি ইয়াৰ সৰল শব্দাৱলী বৰ কটিকৰ আৰু ৰতিবিলাসৰ ভাব অতি মাৰ্মিক। কালিদাসৰ এই সৰল শব্দ যোজনা হৈছে তেওঁৰ কলাত্মকতাক প্ৰকাশ কৰিছে।

যেতিয়া অগ্নিৰা ৰুৰি গিৰিৰাজ হিমালয়ৰ ওচৰত শিবলৈ পাৰ্বতীক বিয়া দিবলৈ অহুৰোধ কৰে, তেতিয়া পাৰ্বতীয়ে ওচৰত বহি শুনি আছিল—

“এবং বাদিনি দেৱৰ্ষো পাৰ্শ্বে পিতৃবধোমুখী।

লীলাকমলপাণি গগন্যামাস পাৰ্বতী ॥”

এই সময়ৰ পাৰ্বতীৰ মানসিক অৱস্থাৰ চিত্ৰণ অতি মধুৰ। পত্নীৰ পাত

গণনাৰ দ্বাৰা পাৰ্বতীৰ যি লজ্জাশীলতা আৰু আন্তৰিক প্ৰেমৰ অভিযোজনা প্ৰকট হৈছে, ই অতি সুন্দৰ।

সমীক্ষা :—অনেক পণ্ডিতৰ মতে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ কথাবস্তু ‘শিবপুৰাণ’ আৰু ‘কন্দপুৰাণ’ৰ কাৰ্ত্তিকৈয় কথাবস্তুৰ দ্বাৰা কৰা। অন্ধদেশত ভগৱতৰ মহাদেৱৰ দ্বাৰা মদন-দহনৰ কথা ‘বামায়ণ’ৰ বালকাণ্ডৰ ২৩ সৰ্গত আছে। কালিদাসে নিজ কলা-কৌশলৰ দ্বাৰা ইয়াক অধিক মনোৰমক কৰি তুলিছে। সেইবাবে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ গোটাই কথানক অংশ কালিদাসৰ নিজ বুদ্ধিৰ উপজ। হিমালয়ত মদন দহন প্ৰসঙ্গ কালিদাসৰ অৱশ্যে আগেয়ে বিদিত আছিল, কিন্তু ইয়াক যি ৰূপত প্ৰকাশ কৰিছে, ই কালিদাসৰ নিজা সৃষ্টি। এই দৃষ্টিকোণৰপৰা এই মহাকাব্যৰ প্ৰাৰম্ভিক আট সৰ্গৰ কথানক উক্ত পুৰাণতকৈও আগৰ। ই কালিদাসৰ স্বতন্ত্ৰ প্ৰতিভাৰ ফল।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ যি প্ৰতীক হস্তলিপি বৰ্ত্তমানে পোৱা গৈছে, সি ১৭টা সৰ্গত বিৰচিত। এইটোও কোৱা হয়, ‘কুমাৰসম্ভৱ’ ২২টা সৰ্গৰ সমষ্টি। এই প্ৰসঙ্গত কোনো কোনোৱে কবলৈ বিচাৰে যে, আৰম্ভণিৰ যি আঠটা সৰ্গৰ টীকা মজিনাথে লিখিছে, সেইকেইটাহে কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত। বাকীখিনি পিচৰ কোনোবা গ্ৰন্থকাৰৰ প্ৰক্ষিপ্ত অংশ।

ভাষা, শৈলী, শ্লোকসংখ্যা আৰু বৰ্ণন-বিধানৰ ফালৰপৰা ‘কুমাৰসম্ভৱ’ক নিৰীক্ষণ কৰি কিছুমান পণ্ডিতে অভিমত দিছে যে ইয়াৰ শেষৰ ৪টা সৰ্গ আৰম্ভণিৰ ৮টা সৰ্গতকৈ সকলো ক্ষেত্ৰতে ভিন্ন। কালিদাসে এই গ্ৰন্থ আধালিখা কৰি কিয় এৰি দিলে, সেই বিষয়ে কিংবদন্তী আছে যে ইয়াৰ সাত আৰু আঠ সৰ্গত শিব-পাৰ্বতীৰ যি অমৰ্য্যাদিত তথা নগ্ন সন্তোগৰ বৰ্ণনা কৰিলে, সেই শাপৰ ফলত কালিদাসে মহাকাব্যখন সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰিলে। ই এখন অসম্পূৰ্ণ মহাকাব্য হৈ থাকিল।

কুমাৰসম্ভৱত তিনিটা মুখ্যপাত্ৰ—শিব, পাৰ্বতী আৰু মদন। মহাদেৱ আৰু পাৰ্বতী, জগতপিতা আৰু জগৎজননী ৰূপত পূজিত। কালিদাসে এই দিবা দম্পতীৰ স্বভাৱ আৰু স্বৰূপক মানৱীয় দৃষ্টিৰে চিত্ৰিত কৰি ৰাখিছে। পাৰ্বতীক সম্ভট কবিবৰ বাবে কালিদাসে শিবক যি ৰূপত ৰূপায়িত কৰিছে, ই বৰ আকৰ্ষণীয়। মহাদেৱৰ ভগৱত ভক্ত কবিলৈ উত্তত হোৱা কামদেৱৰ চেষ্টা আৰু চতুৰালিৰ বৰ্ণনাও অতি চমৎকাৰ।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—২

কবিত্বৰ কাগৰপৰাও কুমাৰলত্ভবৰ পূৰ্বাঙ্ক শ্ৰেষ্ঠ বচনা। ইয়াত শূদ্রাবধ সংযোগ আৰু বিপ্লৱন্ত দুইটা কাল ভালদৰে নিৰ্ণয়ন কৰা হৈছে। যদিও আনন্দবৰ্ণন আদি আনন্দকাবিকসকলে কালিদাসৰ এই সংযোগ বৰ্ণনক সন্তোষ বুলিছে, তথাপি কবিত্বৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা ই অস্বাভাৱিক মৰ্মস্পৰ্শী। শূদ্রাবধৰ বাহিৰে ককণ বসবোৰ সমাবেশ ইয়াত পোৱা যায়।

‘মেঘদূত’ কালিদাসৰ কবিত্ব উপৰনৰ পাৰিজাত। ইয়াত কালিদাসৰ সৌন্দৰ্য্যস্বৰ্ণী দৃষ্টিৰ কলামৰ্মজ্ঞতাৰ স্তম্ভৰ সময়য় দেখিবলৈ পোৱা যায়। এওঁৰ শব্দৰ বচনা অতি মধুৰ। ইয়াত উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা তথা অৰ্থান্তৰতাস আদি অলঙ্কাৰৰ দ্বাৰা অৰ্থ-সৌষ্ঠৱবোৰ স্তম্ভৰ সমাবেশ ঘটিছে। ইয়াত বিপ্লৱন্ত শূদ্রাবধি বৰ্ণনা আছে, তাক আন কতো দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। উক্তৰ মেঘত যক্ষপত্নীৰ বিবাহ অৱস্থাৰ চিত্ৰণ কৰা শ্লোক অত্যন্ত ককণোৎপাদক। যক্ষপত্নী এক সদ্‌গৃহিণী, স্তম্ভবী, বিবিধ কলা প্ৰবীণা, সজ্জন আৰু পতিব্ৰতাৰ ৰূপত চিত্ৰিত হৈছে।

‘কুমাৰলত্ভব’ নিচিনাকৈ মেঘদূততো লোক প্ৰচলিত অনেক প্ৰবচনৰ সমাবেশ ঘটিছে। এই প্ৰবচনৰ প্ৰয়োগে কালিদাসৰ কাব্যোৎকৰ্ষ তথা কাব্য সৌন্দৰ্য্যক দুগুণে বৰ্ধন কৰিছে। ইয়াত মন্দাকিনী ছন্দৰ বিপ্লৱন্ত শূদ্রাবধ চিত্ৰণত সফল প্ৰয়োগ হৈছে। কালিদাসৰ ‘মেঘদূত’ কাব্যৰপৰাই মন্দাকিনী ছন্দৰ লোক-প্ৰিয়তা বাঢ়ে।

‘বধুবংশ’ কালিদাসৰ শেষ বচনা। বধুবংশৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য হ’ল ইয়াৰ সৰল ভাষা। বধুবংশৰ এই বিশেষতা আন গ্ৰন্থত অতি বিৰল। এই গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত ৩৩টা টকা পোৱা গৈছে। এইখন মহাকাব্য সংস্কৃতৰ আন কাব্য তথা মহাকাব্যতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি পৰিগণিত হোৱাৰ লগে লগে কালিদাসৰো আন গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বুলি স্বীকৃতি লাভ কৰিছে।

বধুবংশত প্ৰায় ২২ জন ৰজাৰ বৰ্ণনা আছে। এই ৰজাসকলৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণত কালিদাসৰ কবিত্ব প্ৰতিভাৰ স্তম্ভৰ বিকাশ হৈছে। ৰজা দিলীপৰপৰা ৰজা দশৰথলৈকে ৰজাসকলৰ অধিতীয় গুণৰ বৰ্ণনা কৰি কালিদাসে নিজৰ ব্যাপক অভিজ্ঞতাৰ পৰিচয় দিছে।

বসপৰিপাকৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা ‘বধুবংশ’ স্থান স্বকীয়। কালিদাসৰ অন্ত গ্ৰন্থত দুটা বা তিনিটা বসৰ সমাবেশ ঘটা দেখা যায়, কিন্তু বধুবংশত প্ৰায়

আটাইবোৰ কবৰ পূৰ্ণ পৰিপাক হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে বজা অগ্নিকবৰ বিলাসময় জীৱনত শূন্যৰ বস; অজ্ঞ তথা বাসৰ মুক্তত বীৰ বস; অজ্ঞ-বিলাপত কৰণ বস; বান্ধীকিৰ আশ্ৰয় তথা বধূৰ সৰ্বজাগী স্বতন্ত্ৰত শাস্তবস তথা তাত্কাৰিত বীতৰস বসৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। বস পৰিপাক দৃষ্টিকোণৰপৰা 'বধুবংশ' এক সৰ্বল কৃতি। . সেয়েহে ১১ শতাব্দীৰ কবি সোড়চলে ডেওঁৰ 'উদয় সুন্দৰী কথা'ত কালিদাসক 'বসসিদ্ধ কবিশ্বৰ' বুলিছে।

কালিদাসে যদিও অৰ্থালংকাৰত উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা, অৰ্থান্তৰঙ্গাস আদি অলংকাৰ চিত্ৰণত বিশেষ কচি দেখুৱাইছে, তথাপি নৱম সৰ্গত প্ৰায়কল্প বৰ্ণনাত আৰু দশৰথৰ চিকাৰ বৰ্ণনাত শকাংকাৰত যমক তথা অজ্ঞপ্ৰাসৰ সম্যক প্ৰয়োগ কৰিছে। কালিদাসৰ কবিতাৰ এটা বিশেষ বিশেষতা এই, ডেওঁ বাচ্যার্থৰ অপেক্ষা ব্যাঙ্গ্যার্থক বেছি প্ৰাধান্যতা দিয়ে। ইয়াৰ ছন্দ অতি মধুৰ।

বধুবংশ কালিদাসৰ সৰ্বোচ্চ মহাকাব্য। ইয়াৰ ১২ সৰ্গত প্ৰায় ২০ জন বজাৰ বৰ্ণনা আছে। য'ত বধূৰ প্ৰভাপ তথা ডেওঁৰ দানশীলতাৰ কথা বিস্তৃত-ভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে, আৰু সেই বাবেই ইয়াৰ নামকৰণ কৰিছে 'বধুবংশ'।

কালিদাসৰ উপমা :—কালিদাসৰ সৰ্বাধিক প্ৰিয় অলংকাৰ উপমা। তাৰ পিচত বস্তুপ্ৰেক্ষা, সমাসোক্তি আৰু ৰূপক। এই অলংকাৰবোৰৰ বাহিৰেও এওঁ শ্লেষ, অপক্লুতি, অভিযোক্তি, ব্যতিৰেক, দৃষ্টান্ত, তুলাযোগিতা, অৰ্থান্তৰঙ্গাস আদি অৰ্ধঅলংকাৰও প্ৰয়োগ কৰিছে। শকাংকাৰত অজ্ঞপ্ৰাস আৰু যমক অধিক ব্যৱহাৰ কৰিছে। বধুবংশৰ নৱম সৰ্গত কালিদাসৰ শকাংকাৰৰ এই চিত্ৰাঙ্কতা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

কিন্তু উপমা অলংকাৰৰ প্ৰয়োগত কালিদাসৰ কবিতা মূৰ্ত্তিমান হৈ উঠিছে। মহাকবি কালিদাসৰ এই উপমাবৈশিষ্ট্যক সন্মুখত ৰাখি বাণভট্টই এওঁৰ ব্যক্তিস্বৰ প্ৰতি প্ৰতাপ্পন বৰিষণ কৰাৰ সময়ত কুঁহিপাতৰ উপমা দি এওঁক স্মৰণ কৰিছে।

“নিৰ্গতাসু ন বা কন্ত কালিদাসস্ত সৃষ্টিষু।

প্ৰীতিৰ্মধুবসান্নাসু মঞ্জৰীষিৰ জায়তে ॥”

অৰ্থাৎ “কোন এনেকুৱা ব্যক্তি, যি প্ৰীতি উপভোগী মহাকবি কালিদাসৰ কবিতা শুনি সুন্দৰ তথা সঘন কুঁহিপাতবোৰক দেখাৰ নিচিনা আনন্দ বিভোৰ নহৈ হুঠে।”

‘জড়সংহাৰ’ৰ তৃতীয় সৰ্গ আৰম্ভ কৰি নৰবধূৰ নিচিনা শব্দৰ জড়ৰ ব্যয়ব্ৰণ
এই কল্পনা কালিদাসেৰেই হৃদয়ৰ অহুতুতি ।

“কাশ্যজ্ঞকা বিকচপদ্মমেনোজ বজ্জা সোমাদহং সৰব ন্পূৰ নাদদবম্যা ।

আপক্ বশালিকচিবানন্ত গাজ্জিষ্টিঃ প্রাপ্তা শবদবধূবিষ কপবম্যা ।”

অৰ্থাৎ, বগা কাঁচৰ হৃদয়ৰ শাৰী শিখা, বিকশিত কমল ঘাৰ মনোহৰ মূখ, উন্নত
হংসৰ ধ্বনি ঘাৰ ন্পূৰৰ শব্দ, পকাধান ঘাৰ হৃদয়ৰ ক্লেশ শব্দীৰ, এনেকুৱা নৰবধূৰ
নিচিনা বয়সীয়া এই শব্দৰ জড় পৃথিৱীত অৱতৰিত হৈছে ।

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ৰ ২য় অঙ্কত কালিদাসে মিচিকীয়া হাঁহি মাৰিলে যেনেকৈ
অলপ দাঁত দেখা যায়, তেনেকুৱা মালবিকাৰ মূখৰ হাঁহি পদ্যৰ লগত তুলনা
কৰিছে—

“স্বয়মানমায়তাকাঃ কিঞ্চিদভিব্যক্তদশনশোভি মূখম্ ।

অসমগ্রলক্ষ কেসবমুচ্ছসদ্বিব পঙ্কজং দৃষ্টম্ ॥”

অৰ্থাৎ, এই ডাঙৰ ডাঙৰ চকুযুক্ত তাইৰ মিচিকীয়াই হাঁহা মূখ, অলপকৈ দেখুওৱা
দাঁতৰ শাৰীৰ দ্বাৰা এনেকৈ স্পৰ্শিত হৈ আছে, যেনিবা ই অৰ্ধ-প্ৰস্ফুটিত পদ্ম
হে, যাৰ ক্লেষৰ পুৰাকৈ দেখা হোৱা নাই ।

‘কুমাৰসম্ভৱত’ একান্ত মনে তপস্তাত বত শিৱৰ স্বৰূপ চিত্ৰণ অঙ্কিত কৰি
কালিদাসে লিখিছে, ‘ভগৱান শিৱ, সমস্ত অস্ত্ৰচাৰী পৱনক বোধ কৰি এনেকৈ
নিশ্চল হৈ বহি আছে, যেন বৰষুণ নিদিয়া মেঘ, বিনা চোঁৰ নিশ্চল পুখুৰী বা পৱন
ৰহিত ঠাইত জল থকা নিশ্চল চাকি ।

“অবৃষ্টি সংৰক্তমিবাৰু বাহয়পামিবাধাৰমহুতৰঙ্গম্ ।

অস্ত্ৰচৰাণং মকতাং নিবোধান্নিৱাত নিকম্পমিষ প্রদীপম্ ॥”

‘বিক্ৰমোৰ্বশীয়া’ত কঙ্ককীৰ মূখৰপৰা ওলোৱা সন্ধ্যাকালৰ এই বৰ্ণনা কিমান
স্বাভাৱিক—

“উৎকীৰ্ণা ইৰ বাসয়ষ্টিম্ নিশানিন্দ্ৰালসাবৰ্হিণো ।

ধূপৈৰ্জালবিনিঃ স্ফুটেবলভয়ঃ সন্দিগ্ধ পাৰাবতাঃ ।”

‘অভিজ্ঞান শকুন্তলম্’ আৰু ‘বয়ুবংশ’ দুয়োখন গ্ৰন্থ কালিদাসৰ কবিত্ব-
প্ৰতিভাৰ নিদৰ্শন । ইয়াত ঠায়ে ঠায়ে কালিদাসৰ মনোহৰ উপমা, কোঁশল দেখা
যায় । শকুন্তলাৰ বিদায়ৰ সময়ত কালিদাসে সাঁচি থোৱা ধনৰ লগত কন্তাক
তুলনা কৰি ঋষি কণৰ মূখৰপৰা উপমা অলংকাৰৰ কিমান হৃদয়বিদাৰক বৰ্ণনা
প্ৰস্তুত কৰিছে—

“অথোহি কন্তা পৰকীয় এৱ তামগ্ৰ সংপ্ৰেয় পৰিগ্ৰহীতুঃ ।

জাতী মমাস্থং বিশদঃ প্ৰকামং প্ৰত্যপিত হ্ৰাস ইৱাস্তৰাখ্যা ।”

অর্থাৎ, “কল্পা আনব ধন, সেইবাবে তেওঁক তেওঁৰ পতিৰ ওচৰলৈ পঠাই যোব
মন আজি এনেকুৱা হুহু হৈছে, যেনেকৈ কোনো ধকুৱাই ধাব কৰি অনা অৰ্থ
প্ৰত্যাপৰ্ণ কৰে।”

‘বসুবংশ’ পঞ্চম সৰ্গ কবিত্বৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা অত্যন্ত মাৰ্মিক। ইন্দ্ৰমতীৰ পানি
গ্ৰহণৰ বাবে অজ্ঞ বিদৰ্ভ দেশৰ ৰাজধানী কুণ্ডিলপুৰত বিৰাজমান। এই সময়ত
বৈভালিকৰ দ্বাৰা অজ্ঞৰ ৰূপ বৰ্ণনা কৰি কালিদাসে লিখিছে—

“ভাস্মোদবেষু পতিতং তকপল্লবেষু।

নিখৌতহাৰ গুলিকা বিশদং হিমাঙ্কঃ।

আভাতি লক পৰভাগতয়াধৰোষ্ঠে।

লীলাশ্ৰিতং সদশনাৰ্চিবিহ স্বদীয়ম্॥”

অৰ্থাৎ, “হে মহাৰাজ, আপোনাৰ অকণিমাময় অধৰবপৰা দাঁতৰ বগা কান্তি বিহুলি
হৈ আৰু অধিক স্নানবতা পোৱা আপোনাৰ মন্দ, মধুৰ হাঁহিৰ সমান এই গছৰ ৰঙা
কোমল পল্লবত পতিত, হাবৰ ঘূৰণীয়া মণিৰ নিচিনা স্বচ্ছ হিমকণ এই সময়ত খুব
শোভিত হৈ থাকে।

স্বয়ম্বৰলৈ অহা ৰজা-মহাৰজাসকলক এৰি ইন্দ্ৰমতী যেতিয়া আগবাঢ়ি গৈছিল,
তেওঁলোকৰ মূখত এনেকুৱা কালিমাৰ ছাঁ পৰিছিল যেন নিশা আগবঢ়া দীপশিখা
ৰাজমাৰ্গৰ ৰাজভবনক পিচত এৰি গুচি গৈছে।

সংচাৰিণী দীপশিখাৰ ৰাজ্যে যং যং ব্যতীয়ায় পতিংবৰা সা।

নবেদ্যমাৰ্গাট ইষ প্ৰপেদে বিস্বৰ্ণভাবং স সচ্ছয়ি পালঃ ॥

এই উপমা প্ৰয়োগৰ বাবে মহাকবি কালিদাসক দীপশিখা ‘কালিদাস’ বোলা
হয়।

কালিদাসৰ উপমা অকল ৰমণীয়য়েই নহয়, ই যথার্থও। পঢ়িলে হৃদয়
বসৰিভোৰ হৈ পৰে। ‘বসুবংশ’ত এওঁ লিখিছে, নন্দিনী গাই ৰজা দিলীপ আৰু
ৰাণী স্নানক্ষিণাৰ মাজত এনেকুৱা শোভা পাইছিল, যেন দিন আৰু ৰাতিৰ মাজত
সন্ধ্যা শোভায়মান হৈছে। এইদৰে নন্দিনীৰ পিছে পিছে দিলীপে এনেকৈ গৈছিল,
যেন শ্ৰুতি অহুসৰণ কৰা স্মৃতিহে—আদি আটাইবোৰ উপমা প্ৰাসঙ্গিক, স্বাভাৱিক
আৰু সুকঠিপূৰ্ণ।

শেষত 'বিক্রমোৰ্বশীৰ'ৰ প্ৰথম অঙ্কত উৰ্বশীৰ বাবে প্ৰকৃতিবৰণা গৃহীত উপমানৰ স্বকৃতিপূৰ্ণ প্ৰসঙ্গ দিয়া আছে।

“আবিভূতৈ শশিনি তমসা মৃচ্যমানেষ বাত্ৰিঃ

নৈশস্তাচিহ্নং তক্ষুঃ ইব জিহ্বকুৰিষ্ঠকুমা।

মোহেনাস্তৰ্ববতত্ববিয়ং লক্ষতে মুক্ত কল্লা

গঙ্গা বোধঃ পতন কলুষা গৃহ্তীত্ব প্ৰসাদম্ ॥”

অৰ্থাৎ, চন্দ্ৰমাৰ উদয় হোৱাত অন্ধকাৰবৰণা আঁতৰি অহা বজ্জনীৰ সদৃশ, বাতি ধুমৰাশিবৰণা বিবহিত হোৱা অগ্নিৰ শিখাৰ সমান আৰু বাৰিষা কালত তীবৰবৰণা বোকাযয় পানী লাহে লাহে স্বচ্ছ হোৱা গঙ্গাৰ নিচিনা উৰ্বশীৰ লাহে লাহে হ্ৰস্ব আহিল।

এই দৰে সংস্কৃত সাহিত্যত কালিদাসৰ উপমানৰ যি বিশিষ্টতা দেখুৱা হৈছে, ই অস্বাভাৱিক নহয়।

প্ৰকৃতি বৰ্ণনা :—কালিদাস প্ৰকৃতি-দেৱীৰ প্ৰবীণ পূজাৰী। এওঁৰ সূক্ষ্ম দৃষ্টিয়ে প্ৰকৃতিৰ সূক্ষ্ম বহুস্ত সাৱধানভাবে হৃদয়ঙ্গম কৰিছিল। এওঁৰ প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনা ইমান সজীৱ, ই আমাৰ চকুৰ আগত অফুৰন্তভাৱে নাচি উঠে। বাহ্যিক প্ৰকৃতিৰ সূক্ষ্ম নিৰীক্ষণ তথা ইয়াৰ মাৰ্মিক অংশ গ্ৰহণ কৰা কালিদাসৰ মহৎ বৈশিষ্ট্য। কালিদাসৰ বৰ্ণনা নিভাস্ত সূক্ষ্ম, সূক্ষ্মৰ তথা সংশ্লিষ্ট। কালিদাসৰ প্ৰকৃতি দৰ্শন তেওঁৰ আটাইবোৰ বচনাৱলীত বিস্তৰমান। এওঁৰ ‘ঋতুসংহা’ৰ প্ৰকৃতিৰ সংঘাত। মালবিকাগ্নিমিত্ৰত মালবিকা প্ৰকৃতিৰ প্ৰতিমূৰ্তি। কুমাৰ-সম্ভৱৰ কথাবস্তৱ লীলাক্ষেত্ৰ নগাধিৰাজ হিমালয়। ‘বিক্রমোৰ্বশীৰ’ত প্ৰকৃতিৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে অপ্সৰাসকলে। ‘মেঘদূত’ৰ আৰম্ভ প্ৰকৃতিমণ্ডিত আঘাট মাহৰ প্ৰথম দিনবৰণা, যাৰ সুষমাৰ দ্বাৰা বাৰ্মগৰি সূশোভিত। ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ৰ কথাত্ৰয় প্ৰকৃতিৰ লীলাভূমি। ‘বয়ুবংশ’ৰ বশিষ্ঠাত্ৰয় আৰু হিমালয়ত প্ৰকৃতিৰ অবিদ্বন্দ্বৰণীয় ৰূপ দৰ্শন হৈছে।

কালিদাসৰ প্ৰকৃতি-প্ৰেম তেওঁৰ ঋতু বৰ্ণনাত সূক্ষ্ম। এওঁৰ ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত বসন্তৰ, বিক্ৰমোৰ্বশীৰ তথা ‘মেঘদূত’ত বৰ্ষাকালৰ, ‘শকুন্তলা’ত গ্ৰীষ্মকালৰ আৰু ‘বয়ুবংশ’ত তথা ‘ঋতুসংহা’ত আটাইবোৰ ঋতুৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

ঋতুসংহাৰ ছয়টা সৰ্গত ক্ৰমে গ্ৰীষ্ম, বৰ্ষা, শৰৎ, হেমন্ত, শীত আৰু বসন্ত— আটাইকেইটা ঋতুৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। প্ৰত্যেকটো ঋতুৰ বৰ্ণনাত কবিয়ে সেই ঋতুৰ গছ-লতা তথা পশু-পক্ষীৰ ওপৰত প্ৰভাৱ, সেই ঋতুৰ আগমনত কামীজনৰ

চিন্তবৃদ্ধি তথা ব্যৱহাৰত দেখুৱা পৰিস্বৰ্জন আৰু হৃদয়ত উথলি উঠা আবেগৰ দিক্ নিদৰ্শন কৰিছে।

মালবিকাগ্নিমিত্ৰৰ তৃতীয় অঙ্কত প্ৰথমদৰ্শনৰ বসন্তবৰ্ণনা বৰ মনোহৰ। ‘কুমাৰ সন্তপ্ত’ৰ আৰম্ভণিত হিমালয়ৰ বৰ্ণনা তথা তৃতীয় সৰ্গত বসন্তঋতুৰ আগমনবৰ্ণনা বনশ্ৰীৰ বৰ্ণনা অত্যন্ত মনোহৰ হৈছে। প্ৰথম সৰ্গত হিমালয়ৰ অলঙ্কৃত প্ৰকৃতি বৰ্ণন বৰ বসন্তাবোদ্ধীপক।

“ভাগীৰথী-নিবাসীকৰাণাং বোটা মুহুঃ কল্পিত দেৱদাকঃ।

যদ্যদ্ব্যবস্থিষ্টমুগৈঃ কিৰাটৈৰাসেব্যতে ভিন্নশিখতিবৈহৈঃ।”

অৰ্থাৎ, “হিমালয়ত ভগৱতী ভাগীৰথীৰ পানীৰ কণিকা লৈ বলা শীতল বতাহ, যি দেৱদাক গছক কঁপাই দিয়ে, ময়ূৰৰ পাখী জোৰে জোকাৰি দিয়ে আৰু হৰিণ বিচাৰি যোৱা ব্যাধৰ দ্বাৰা সেৱিত হয়।”

‘বিক্ৰমোবলীশ্বৰ’ৰ তৃতীয় অঙ্কত সন্ধ্যাকালৰ সূৰ্য্যৰ বৰ্ণনা দিছে। ‘চন্দ্ৰমা উদয় হোৱাত আন্ধাৰ আঁতৰিল, এই বিষয়ে কৈছে—

“উদয়গুঢ় শশাঙ্কমাৰীচিভিস্তমসি দূৰমিতঃ প্ৰতিসাৰিতে।

অলকসংযমনাদিহ লোচনে হবতি মে হৰিবাহন দিগ্‌মুখম্।”

অৰ্থাৎ, “উদয়চলৰ আঁৰত লুকাই থকা চন্দ্ৰৰ কিৰণে অন্ধকাৰ দূৰ কৰি দিয়ে, যেন চুলি গঠাৰ বাবে পূৰ্বদিশৰ মূখ আমাৰ চকুৰ আনন্দদায়ক হৈছে।” এইটো উক্তি বজাৰ। ইয়াত বজাৰ এইটো ভাব, উদয়োমূখ চন্দ্ৰৰ কিৰণৰ দ্বাৰা অন্ধকাৰ দূৰ হোৱা বাবে পূৰ্বদিশৰ মূখ, চুলি চোৱাৰ কৰি পতিৰ আগমনৰ প্ৰতীক। কৰি থকা তিৰোতাৰ মূখৰ নিচিনা আনন্দদায়ী প্ৰতীত হৈছে। চন্দ্ৰ হৈছে পূৰ্বদিশৰ পতি। ই পৃথিৱীলৈ অহা নাছিল। তেতিয়া যেনেকৈ বিৰহিণী তিৰোতাৰ চুলি তৈলাদিৰ দ্বাৰা সূৰ্যাসিত নোহোৱাকৈ থাকে, তেনেকৈ অন্ধকাৰে পূৰ্বদিশ আৱৰি আছিল। এই বৰ্ণনাত সমাসোক্তি আৰু উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰৰ সুন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

কালিদাসৰ ‘মেঘদূত’ প্ৰকৃতিৰ লীলাভূমি। অলকাপুৰী আৰু ইয়ালৈ যোৱাৰ পথত পোৱা নগৰ, গাওঁ, পৰ্বত, নদী আদিৰ চিত্ৰণ কালিদাসৰ নিজ প্ৰকৃতি কোঁশলৰ নিদৰ্শন। হিমালয়ৰ উচ্চ শিখৰত অৱস্থিত অলকাপুৰীৰ পৰিচয় দিবলৈ গৈ কৈছে—

“ভস্মোৎসঙ্গে প্ৰণয়িন ইব সন্তগঙ্গা দুকুলাং

ন স্বং দৃষ্টা ন পুনৰলকাং জ্ঞাতসে কামচাৰিন।

যা বঃ কালে ব্ৰহ্মতি সলিলোদগাৰমূৰ্চ্ছবিৰ্ঘনা

মুক্তাঙ্গাল ঐখিতসলকং কামিনীম্বাজ্জবৃন্দম্ ॥”

অৰ্থাৎ, “হে কামচাৰী মেঘ, এই কৈলাস পৰ্বতৰ ওপৰত গন্ধাৰ ভীৰভ অলকা নামৰ নগৰী। ই যোৰ বাসভূমি। তুমি ইয়াক দেখিয়েই চিনি পাৰা। কৈলাসৰ প্ৰান্তভূমিত জাহ্নবীৰ পাবত অৱস্থিত এই নগৰীক এনেদৰে লাগিছে যেন, নিজ প্ৰিয়ভ্ৰমৰ কোলাত বহি আছে আৰু যাৰ বগা শাৰীৰ আঁচল বতাহত উৰি আছে। স্বচ্ছ পানীৰ ডাঙৰ ডাঙৰ বৰষুণৰ টোপাল পেলোৱা শ্ৰীমবৰ্ণ মেঘ তই এই ডাঙৰ ডাঙৰ অট্টালিকাবোৰৰ ওপৰত এইদৰে উৰি থকা, যেন ডাঙৰ ডাঙৰ মুকুতাৰ গঠিত কেশ-কলাপ কামিনীয়ে নিজ মূৰত ধাৰণ কৰিছে।”

‘অভিজ্ঞান শকুন্তলম্’ কালিদাসৰ কবিত্বশৰ পতাকা আৰু চিৰন্তনকাব্য সাধনাৰ ফল। ই প্ৰকৃতিৰ বস্তু স্বপৰাশিৰে অনংকৃত। ইয়াত প্ৰকৃতিৰ সাক্ষিক তথা শূদ্ধাৰমণ্ডিত দুয়োটা ৰূপ পৰিলক্ষিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে ‘কথৰ’ আশ্ৰমত, প্ৰকৃতিৰ আভাসিক সাক্ষিক ৰূপ এই প্ৰসঙ্গত পোৱা যায়।

ঐনবাৰাঃ শুকগৰ্ভকোটৰমুখ ভ্ৰষ্টান্তকনামধঃ

প্ৰসিদ্ধাঃ কচিদিজুদীফলভিঃ সূচ্যন্ত এবোপসাঃ।

বিখ্যাসোপগমাদভিন্নগতয়ঃ শব্দং সহন্তে যুগাঃ

ভোয়াধাৰপখাঞ্চ বহুসলিখানি শৃঙ্গবৰে থাকিতাঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “এই আশ্ৰমত কোনো শুক চৰাইৰ কোটৰবপৰা সৰিপৰা নীবাৰকণ বৃক্ষৰ শুভল সিঁচৰিত হৈ পৰিছে। ক’ৰবাত ইকালে-সিকালে পৰি থকা পাথৰে ইয়াকে কৈছে যে, ইয়াৰ ওপৰত ইজুদী ফল জন্মিছে। ক’ৰবাত আশ্ৰম আৰু নিৰ্ভয় মনে হৰিণবোৰে বিচৰণ কৰিছে। ক’ৰবাত আকৌ পানী আনিবলৈ যোৱা বাটত মুনিসকলৰ পিছা বহুসৰপৰা পানীৰ টোপালৰ চিন অঙ্কিত হৈছে।”

আশ্ৰমৰ গছ-গছনি, লতা আৰু হৰিণবোৰৰ লগত শকুন্তলাৰ সৌহৰ্দৰ তথা মাতৃ-পুত্ৰ সন্ধৰ্ভ। এওঁৰ বিদায়ৰ সময়ত গছে পাত সৰাই চকুপানী টুকিছে। লতাবোৰে মোনভাৱে থাকি এওঁৰ বিচ্ছেদৰ দুখ প্ৰকাশ কৰিছে। হৰিণে, শকুন্তলাৰ শাৰীৰ আঁচলত খৰি নিজ মায়ী-বন্ধনৰ কথা প্ৰকট কৰিছে।

শকুন্তলাৰ বিদায় বেলাত গোটেই তপোবনতে শোকৰ কালিমা পৰে।

“উদগলিতদৰ্ভকবলা যুগাঃ পৰিত্যক্তনৰ্তনা ময়ূৰী।

অপহৃত পাণ্ডুপত্নাঃ মুকুত্যাশ্ৰমীৰ লতাঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “হৰিশ্ৰবোৰে কুশলন মুখৰপৰা ছুখতে পেলাই দিছে। ইমান শোকাবুল হৈছে যে, ইহঁতৰ খোদা-বোৱাতো মন নাই। যি মহুৰে আনন্দোজ্ঞানত নাচিছিল, নিহঁতে নাচিবলৈ এৰি দিছে। লভাবোৰে পকাপাত পেলাই চকুলো টুকিছে।”

‘বসুৰংশ’ত মহামুনি বশিষ্ঠৰ আৰ্জ্জৱ প্ৰকৃতিৰ দিব্যধাম। ইয়াৰ বাহিৰেও ইয়াত প্ৰান্ত, সন্ধ্যা, দিন-ৰাতি, সমুদ্ৰ, পৰ্বত, নদী, গছ-লতা আদি প্ৰাকৃতিক দৃশ্যবোৰৰ মনোমোহা বৰ্ণনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। বৈজ্ঞানিকৰ দ্বাৰা প্ৰান্তৰ বৰ্ণনা আৰু ইন্দুৱতীৰ স্নায়বৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য সন্ধান ঠাইৰ বৰ্ণনা বসুৰ আৰু ভৌগোলিক দৃষ্টিকোণৰপৰা অতি সুন্দৰ। এই আটাইবোৰ বৰ্ণনাত প্ৰকৃতিৰ আভাসিক ৰূপ দৰ্শিত হৈছে।

কালিদাসৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনা তেওঁৰ পুৰুষ নিৰীক্ষণ তথা অহুত্ব প্ৰৱণ স্বৰূপৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এওঁ অস্ত্ৰপ্ৰকৃতিৰ চিত্ৰ স্পষ্ট কৰিবলৈ মূৰ্ত উপস্থানৰ মনোহৰ চিত্ৰণ কৰিছে। এওঁৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনাত মানৱৰ লগত প্ৰকৃতিৰ বাগান্ধক সখ্যৰ মনোহৰ সমন্বয় হৈছে। এনেকুৱা প্ৰসঙ্গবোৰত এওঁ বসুৰ প্ৰেক্ষা আৰু সমালোচিক আশ্ৰয় লৈছে। উপমা তথা অলঙ্কাৰৰ দ্বাৰাও এওঁ নিজ প্ৰকৃতি চিত্ৰণ সজীৱ আৰু ভাবনাময় কৰি তুলিছে।

সপ্তম অধ্যায়

কালিদাসোদ্ভব কাব্য

ভাববি

ভাববিৰ জন্মস্থান সম্পৰ্কে অনেক মতভেদ আছে। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মস্থান উত্তৰপ্ৰদেশ, কিছুমানৰ মতে মধ্যপ্ৰদেশ ; কিন্তু সবহভাগ পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মস্থান দক্ষিণ ভাৰত।

ভাববিৰ জীৱনচৰিত সৰ্ব্বদে এক নতুন ভাৱ পোৱা গৈছে। অনন্ত শয়ন গ্ৰন্থমালাত (সংখ্যা ১৭২, মাজাজত ১২৫৪ খ্ৰীঃত) প্ৰকাশিত দণ্ডীৰ ‘অৱন্তি স্তম্ভবী কথা’ৰ প্ৰকাশ হোৱাত ভাববিৰ জীৱন বৃত্তান্তৰ এক নতুন অৱস্থান পোৱা গৈছে। এইটো কোৱা আছে ভাববি দণ্ডীৰ পিতামহ দামোদৰ মিত্ৰ আছিল। কিন্তু ‘অৱন্তি স্তম্ভবী কথা’ত দণ্ডী যি আত্মবৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰিছে, সেই মতে দণ্ডী ভাববিৰ প্ৰশোভ বুলি ঠিবাং কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থত লিখা মতে ভাববিৰ পূৰ্বপুৰুষসকল গুজৰাট প্ৰদেশৰ অনন্তপুৰ নামৰ ঠাইৰ নিবাসী। তাৰপৰা তেওঁলোক নাসিকলৈ যায় আৰু তাৰ পিচত দক্ষিণৰ ‘অচলপুৰ’লৈ (এলিচপুৰলৈ) আহে। এই বংশত কৌশিক গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ নাৰায়ণ স্বামীৰ জন্ম হয়। এওঁৰেই আছিল ভাববিৰ পিতৃ। ভাববিৰ প্ৰকৃত নাম আছিল দামোদৰ। ভাববিৰ মধ্যমপুত্ৰ মনোৰথৰ চাৰিজন পুতেক আছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত নিচেই সৰুজনৰ নাম আছিল বীৰদন্ত। এওঁ আছিল দণ্ডীৰ পিতৃ।

ভাববি আছিল শৈৱ। ৰাজশেখৰে উজ্জয়িনীৰ কোনো এখন ব্ৰহ্মসভাত কালিদাস, ভট্টমঠ আদিৰ দৰে ভাববিৰও কাব্য-পৰীক্ষা কৰাৰ উল্লেখ আছে ; প্ৰত্যহে চোক্ষয়িত্ৰ কাব্যাকাৰ পৰীক্ষা :

ইহ কালিদাসমেষ্ঠাবজ্জামৰূপ স্তবভাববয়ঃ।

হৰিচন্দ্ৰচন্দ্ৰগুপ্তৌ পৰীক্ষিতাবিহ বিশালায়াম্ ॥

ভাববি দক্ষিণ ভাৰতৰ চালকাবংশীয় ৰজা বিষ্ণুবৰ্ণনৰ ৰাজ কবি। চালকা-বংশীয় ৰজা পুলকেশী বিত্তীয়ৰ সময়ৰ এক শিলালিপি ‘অইহোড়’ নামৰ গাওঁৰ জৈন মন্দিৰত পোৱা গৈছে। ইয়াত কালিদাসৰ লগতে ভাববিৰ নাম উল্লেখ

আছে। প্ৰশস্তিৰ বচনিতা ববিকীৰ্ত্তি নিজেকে কালিদাস আৰু ভাববিৰ সমতুল্য বুলি কৈছে। এই লিপিৰ সময় ৫৫৬ শকাব্দ অৰ্থাৎ ৬৩৯ খ্ৰীঃত। তেওঁৰ আত্মীয় দাতা বিষ্ণুবৰ্ণন মহাবাহু পুণ্ড্ৰকী দ্বিতীয়ৰ অমুজ আৰু প্ৰায় ৬১৫ খ্ৰীঃত মহাবাহুত ভায়েকৰ আত্মায়তে ৰাজ্য চালায়। ইয়াৰপৰা অমুজমান হয় ভাববিৰ আৰ্য্যকাল প্ৰায় ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দ।

কিৰাতাজুৰীয়া :—‘কিৰাতাজুৰীয়া’ হৈছে ভাববিৰ কবিত্ব-প্ৰতিভাৰ লাইখুট। কিৰাতাজুৰীয়া ১৮ সৰ্গৰ সমষ্টি। ইয়াৰ বিষয়বস্তু মহাত্মাৰভৰ বনপৰ্বৰ ওপৰত আধাৰিত। মহাকাব্যৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গত পাশাখেলত পৰাজিত হোৱা পাণ্ডৱসকলক ‘দেউবনত’ দেখুৱাইছে। যুধিষ্ঠিৰৰ ‘বনচৰ’ নামৰ গুপ্তচৰৰ মুখে এই কথা জানিব পাৰিছে যে, পাণ্ডৱসকলৰপৰা লাভ কৰা ৰাজ্য হুৰ্য্যোধনে নিজ নীতি অনুসাৰে সদায় নিজ অধীনত ৰাখিব বিচাৰিছে। ইয়াতে, ভীম আৰু দ্ৰোণদ্বীয়ে যুধিষ্ঠিৰক ভীক বুলি ভংগনা কৰি তেওঁক যুদ্ধৰ বাবে উত্তেজিত কৰিছে। কিন্তু যুধিষ্ঠিৰে তেওঁলোকৰ কথাত বিচলিত নহৈ উপযুক্ত সময়লৈ প্ৰতীক্ষা কৰিবলৈ আৰু প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হৈ থাকিবলৈ ক’লে। এই সময়তে ব্যাসে দেখা দিয়ে। তৃতীয় সৰ্গত মহৰ্ষি ব্যাসৰ পৰামৰ্শমতে অৰ্জুনে পান্ডুপাত অন্ত লাভৰ নিমিত্তে ইন্দ্ৰকীল পৰ্বতলৈ যায়। চতুৰ্থৰপৰা দ্বাদশ সৰ্গলৈ অৰ্জুনৰ ঘোৰ তপস্যা, ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা তেওঁৰ ব্ৰতভঙ্গ কৰিবলৈ বিভিন্ন উপায়, তুষ্ট হৈ ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা অৰ্জুনক উপদেশ দিয়া আৰু শেষত মায়াবী দৈত্যৰপৰা অৰ্জুনৰ বন্ধাৰ নিমিত্তে ভগৱান শঙ্কৰৰ কিৰাত ৰূপ ধাৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা। ত্ৰয়োদশ-সৰ্গৰপৰা পঞ্চদশ সৰ্গত কিৰাত আৰু অৰ্জুন দুয়োৰে মায়াবী ‘গাহৰি’ৰ গালৈ বাণ নিক্ষেপ আৰু দুয়োৰে পাৰম্পৰিক অন্তযুদ্ধ আৰু মল্লযুদ্ধৰ বৰ্ণনা। শেষৰ তিনিটা সৰ্গত অৰ্জুনৰ বীৰ্য্য আৰু কঠিন তপস্যাতে প্ৰসন্ন হৈ ভগৱান শঙ্কৰ দেখা দিয়ে আৰু তেওঁক এই বুলি আশীৰ্বাদ দিয়ে—“যোৱা, শত্ৰুক পৰাজয় কৰা” আৰু অৰ্জুনে শঙ্কৰৰপৰা পান্ডুপাত অন্ত লাভ কৰে। অৰ্জুনে পান্ডুপাত অন্ত লৈ ঘৰলৈ ওভটি আহি যুধিষ্ঠিৰক প্ৰণাম কৰাৰ লগে লগে মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটে।

ৰচনাতৈলী :—ভাববিৰ ৰচনাতৈলীত কৰ্ণকটু, দীৰ্ঘসমাসযুক্ত পদাৱলী আৰু অব্যাহত শব্দৰাজিৰ প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত নহয়। পাঠকৰ কচিৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি ভাববিয়ে নিজ শিল্পনৈপুণ্যতাৰ পাবদৰ্শিতা দেখুৱাই অৰ্ধগভীৰতাৰ সমাবেশ কৰিছে। সৰ্বসাধাৰণৰ মনোগ্ৰাহী অৰ্ধপূৰ্ণ লিখনি তেওঁৰ এটা বিশেষ বিশেষত্ব।

ভাবন্তি গুৰীমতিধেয় সম্পদং

বিশুদ্ধিমুক্ত্যৰূপে বিপশ্চিতঃ ।

ইতি হিউয়া প্ৰতিপূৰ্ণং কঠো

সুহৃৎভাঃ সৰ্বমনোহাৰা গিৰাঃ ॥

অৰ্থাৎ, কিছুমানে কাব্যত অৰ্থসম্পাদৰ প্ৰশংসা কৰে আৰু কিছুমানৰ দৃষ্টি ইয়াৰ শাস্তিক সৌন্দৰ্য্যত নিহিত থাকে । এইদৰে প্ৰতিব্যক্তিৰ কচিবৈচিত্ৰ্যৰ কাৰণে এনেকুৱা কবিতা ৰচনা কৰা অতি স্বকঠিন, যি সকলোকে সমানে মনোৰঞ্জন কৰিব পাবে, যি শব্দ আৰু অৰ্থ দুয়োটাতে সমানে অলঙ্কৃত । উক্ত দৃষ্টিকোণৰ সাপেক্ষে ভাববিষয়ে শব্দাৰ্থৰ সন্নিবেশ কৰা বুলি ঠিৰাং কৰা হৈছে ।

ভাববিৰ কাব্যত সৰ্বত্ৰ গভীৰ অৰ্থপূৰ্ণ মনোহাৰী সাৱলীল ভাষা প্ৰয়োগ কৰিছে । “ভাববেৰৰ্থ গৌৰৱম্”—“মনঃ প্ৰিয়ামথ নিশ্চিত্য গিৰং গবীয়সীম্” । এইটোৱেই ভাববিৰ অৰ্থৰ গৌৰৱ । ভাববিৰ পঞ্চত গল্পৰ নিচিনা ভাষাৰ স্বচ্ছন্দতা আৰু সবলতা পৰিদৃষ্টমান । গল্পৰ দৰে পঞ্চৰো শিল্প বিধি মন কৰিবলগীয়া । তৃতীয় সৰ্গৰ আৰম্ভণিত তিনিটা শ্লোকত ভাববি ভগৱান বেদব্যাসৰ যি শব্দ চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে তাক পাঠ কৰাৰ সময়ত ‘কাদম্বৰী’ৰ ভগৱান জাৱালিৰ স্বৰূপ স্মৰণ হয় । পণ্ডিত সমাজ কালিদাসৰ উপমাৰ সমান ভাববিৰ অৰ্থগৌৰৱত মূৰ্ছ । মঞ্জিনাথৰ মতে নাৰিকলৰ নিচিনা যেতিয়ালৈকে ইয়াৰ কঠোৰ বাহ্যস্বৰূপ ভেদ কৰি ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰা নাযায় তেতিয়ালৈকে ভাববিৰ কবিতাৰ ৰসপান কৰা দুঃসাধ্য । মঞ্জিনাথে কৈছে—

নাৰিকেলফল সংমিতং স্বচো ভাববোঃ সপদি যদ্ বিভজ্যতে ।

স্বাদয়ন্ত ৰসগৰ্ভ নিৰ্ভৰং সাৰমশ্চ ৰসিকা যথোপ্পিতম্ ।

অৰ্থাৎ, যিদৰে ওপৰৰ ভাট আৱৰণ কাটি নাৰিকল ফালি ভিতৰৰ ৰসপান কৰা যায়, ঠিক সেইদৰে ভাববিৰ কবিতাৰ ক্লিষ্ট বাহ্যস্বৰূপ ওছাই ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰাৰ পিচতঃহ ৰসগ্ৰাসী লোকে গৰ্ভস্থ ৰস যথোপ্পিত পান কৰে ।

নাৰিকলৰ ৰসৰ নিচিনা ভাববিৰ কবিতাৰ এই অৰ্থ গভীৰতা বহুত প্ৰকাশ পাইছে । এওঁৰ বিশাল চিত্ৰবৰ্দ্ধিত এওঁৰ কাব্য শিল্পৰ উৎকৃষ্টতা সমাবিষ্ট হৈছে । কিন্তু ইয়াতকৈও বেছি এওঁৰ কবিতাত নীতিশাস্ত্ৰ ব্যৱহাৰিকতা, ধৰ্ম, সদাচাৰ আদি অনেক বিষয়ৰ গভীৰ বাট দেখিবলৈ পোৱা যায় । এওঁৰ শব্দ, বাক্য আৰু পদ-সৰ্বত্ৰ এনেকুৱা গাভীৰ্য্য সন্নিবিষ্ট যে, তাক বুজিবলৈ কেৱল কাব্য কুশল হোৱা-টোৱেই যথেষ্ট নহয়, পূৰ্ণ পাণ্ডিত্যৰো আৱশ্যক । প্ৰত্যেক শ্লোকৰ তিনিটাকৈ

অৰ্থ আৰু একেটা বৰ্ণৰ শ্লোক এই শব্দাৰ্থ সঙ্গত ভাববিব কবিতাত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

ভাববিব বৰ্ণনাত নাদসৌন্দৰ্য আৰু আকৃতি সৌষ্ঠৱ পৰিলক্ষিত। এওঁৰ শৈলী অভিযুক্তনাপৰক। ইয়াত অৰ্থ বৰ্ণনীয়তাৰ লগত শব্দবোৰ হুকোমজতা বিৰাজমান :

কবিত্ব-প্ৰতিভা

ভাববিষয়ে শৃঙ্গাৰ বস স্তম্ভবভাৱে কাব্যত প্ৰয়োগ কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে অষ্টম, নৱম আৰু দশম সৰ্গত অক্ষবাসকলৰ বনবিহাৰ, পুষ্পাৱচয়, জলক্ৰীড়া তথা বতিকেলি দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই প্ৰসঙ্গত ভাববিষয়ে কাব্যশাস্ত্ৰৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা নায়িকাৰ অনেক ভেদৰ বৰ্ণনা কৰিছে। খণ্ডিতা নায়িকাৰ উদাহৰণ তলত দাঙি ধৰা হ'ল য'ত মানিনী স্বভাৱৰ সজীৱ চিত্ৰ অঙ্কন কৰা আছে—

“প্ৰযচ্ছতোঈচ্চৈঃ কুহুমানি মানিনী বিপক্ষগোজ্ঞং দয়িতেন লম্বিনা।

ন কিঞ্চিদুচে চৰণেন কেৰলং লিলেখ বাস্পাকুললোচনা ছুবম্ ॥”

অৰ্থাৎ, নায়কে ফুল চিঙি নায়িকাক দিব ধৰিছে। ফুল দিয়াৰ সময়ত কুলবশন্ত আন নায়িকাৰ নাম উচ্চাৰণ কৰিছে। ইয়াতে নায়িকাই বুজিলে যে তেওঁ প্ৰেমিকৰ কনিষ্ঠা প্ৰিয়া আৰু ইয়াতে অভিমান কৰি বহি ব'ল। কিন্তু নায়কক একো কথা নকৈ অশ্রুপূৰ্ণ চকুৰে গছৰ ডালত মাটি খুচিবলৈ ধৰিলে।

পানীত বতিকেলিৰ শৃঙ্গাৰময় বৰ্ণনা তলৰ শ্লোকটোত স্তম্ভবভাৱে ফুটি উঠিছে—

বিহস্ত পানৌ বিধুতে ধৃতাঙ্কসি প্ৰিয়েণ বধ্বা মদনাদচেতসঃ।

সখীৰ কাঞ্চী পয়সা ধনীকৃতা বভাৰবীতোচ্চয় বন্ধমংগুৰম্ ॥

অৰ্থাৎ, জলক্ৰীড়াৰ সময়ত কোনো নায়িকাই হাতত পানীলৈ নায়কৰ গাটলৈ চটিয়াবলৈ চালে। ইয়াকে দেখি নায়কে হাঁহি মাৰি তেওঁৰ হাতত ধৰিলে। নায়কৰ স্পৰ্শত নায়িকাৰ মন কামাসক্ত হ'ল, ফলত তেওঁৰ কঁকালৰ গাঠি শিথিল হৈ গ'ল, কিন্তু পানীৰ দ্বাৰা চেপা ঘোৰা কৰ্দনিয়েই সোণৰ বা ৰূপৰ কঁকালত পিন্ধা হাৰেই তেওঁৰ কন্থচক (চাপকনক) তেনেকুৱা ভাৱে বাধা দিলে, যিদৰে সখীৰ নিচিনাকৈ নায়িকায়ো সময়মতে সহায় কৰি থাকে।

প্ৰকৃতিৰ বৰা ৰূপৰাশিৰ প্ৰাণবন্ত স্বৰূপ ভাববিৰ বৰ্ণনাত সৰ্বত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। চতুৰ্থ, পঞ্চম আৰু নৱম সৰ্গত কোনো ঠাইত উকীপন আৰু কোনো ঠাইত আলম্বনৰ ৰূপত প্ৰকৃতিৰ সৌম্যৰূপ অঙ্কিত কৰিছে। এওঁৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনা যদিও সহজ, সৰল আৰু আড়ম্বৰ বহিৰ্ভ, তথাপি অনাৱাসে কলাক্কৰতা আৰু শিল্পৰ সমাবেশ ঘটিছে। চতুৰ্থ সৰ্গৰ শেষভাগত শব্দদ্ব্যতৰ এক সুন্দৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। সন্ধ্যাকালৰ মনোহাৰী বৰ্ণনাও অতি চমৎকাৰপূৰ্ণ। পঞ্চম সৰ্গত ভাববিৰে হিমালয়ৰ বৰ্ণনাত এইদৰে লিখিছে—হিমালয়ে উচ্চশিখৰত গন্ধাক ধাৰণ কৰিছে। বিশাল শিলৰ টুকুৰাৰ দ্বাৰা সোঁত অৱকদ্ধ হৈ যেতিয়া ভাব ওপৰেদি বৰলৈ ধৰিলে, তেতিয়া পানীৰ কনিকাবোৰ ওপৰলৈ উঠি জলধাৰা প্ৰৱাহিত হবলৈ ধৰাত এনেকুৱা দেখা গ’ল, যেনিবা গন্ধাই বগা চোৰ্ছৰ হে ধাৰণ কৰিছে।

ভাববিৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনাত গ্ৰাম্য জীৱনৰো সুন্দৰ সৌম্যৰূপ দেখিবলৈ পোৱা যায়। এওঁ চতুৰ্থ সৰ্গত গাওঁ, কৃষক তথা লতাগুহাৰ সৈতে আশ্ৰম, মূনি আৰু আশ্ৰমৰ লতাৰ যি তাৰতম্য দেখুৱাইছে, সি কিমান বৰগীয়া! ইয়াত দিন-ৰাতি, শূৰ্য্য-চন্দ্ৰ, প্ৰাণতঃ-সন্ধ্যা, হাবি, পথাৰ, নদী, জলজীৱী, সৰোবৰ, বনবিহাৰ আৰু গ্ৰাম্যজীৱনৰ মনোৰম চিত্ৰ অঙ্কিত কৰা আছে।

ভাববিৰ কবিতাত পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শন তথা কলাপ্ৰদৰ্শৰ ভাৱনা অতি চমৎকাৰপূৰ্ণ। ‘কিৰাতাজুনীয়া’ৰ পোন্ধৰ সৰ্গ তাৰেই নিদৰ্শন। ইয়াত গোমূত্ৰিকাৱছ, অৰ্ধব্ৰহ্মক, সৰ্বভোভদ্ৰ, একাক্ষৰপাদ, একাক্ষৰম্লোক; দ্ব্যক্ষৰম্লোক; নিৰ্বোষ্ঠ্য সমুদগক্, পদাস্তাদি ঘমক, পাদাদি ঘমক, প্ৰতিলোমাহ্ৰ লোমপাদ, প্ৰতিলোমাহ্ৰ লোমোৰ্দ্ধ আদি বিকট চিত্ৰৰঞ্জনৰ চিত্ৰণত ভাববিৰ কৌশল প্ৰশংসনীয়। কিন্তু ইয়াত বসৰ অভাৱ।

ভাববিৰ কাব্য-শিল্পৰ চাতুৰতাৰ উদাহৰণ এই একাক্ষৰদ্ব্যত দেখিবলৈ পোৱা যায়—

“ন নোন হুম্মো হুম্মোনো নানা নানানতা নহু।

নম্মোহুম্মো নম্মম্মোনো নানেনা নম্মহুম্মহুং ॥”

অলংকাৰৰ প্ৰয়োগৰ ফালৰপৰা ভাববিৰ পুত্ৰ অতি সুন্দৰ। শব্দালংকাৰ তথা অৰ্থালংকাৰ উভয়ে প্ৰয়োগ এওঁৰ লিখনিত পোৱা যায়। বিশেষকৈ অৰ্থালংকাৰ আৰু তাত সাধাৰ্ম্যমূলক উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, স্যাসোক্তি,

নিৰ্দেশনা, যমক, জেব আৰু প্ৰহেলিকা আদি সাধাৰণমূলক অঙ্গকাব্য প্ৰয়োগ বহুল পৰিমাণে দেখা যায়।

বংশস্থ ছন্দ প্ৰয়োগত ভাববি সিদ্ধহস্ত। ইয়াৰ বাহিৰেও ইন্দুবজ্জা, উপেন্দ্ৰ-বজ্জা, জ্ঞতবিলম্বিত, প্ৰহৰ্ষিণী, স্বাগতা, উদ্গতা পুষ্পিতাণা, উপচ্ছন্দসিক, অপব-বক্ৰা, জলোদ্ধতগতি, চন্দ্ৰিকা আৰু যুৱমন্ত ছন্দেৰো প্ৰয়োগ এওঁৰ কাব্যত পোৱা যায়।

‘কিৰাতাজুৰী’ত মহাকাব্যৰ নিয়ম অহুসৰি কিছুমান অপ্ৰাসঙ্গিক কথাৰ অৱতাৰণা কৰিছে, য’ত বস ভাৱ আৰু ৰমণীয়তাৰ অভাৱ। মহাকাব্যৰ লাঞ্ছনিক নিয়ম মানি চলাৰ নিমিত্তে এটা সামান্য কথাও মহত্বভাৱে নকৈ বহুত অকাই-পকাই কৈছে। এই প্ৰসঙ্গত অভুৰ্নব লোভ লগাবলৈ ইন্দুৰ দ্বাৰা প্ৰেৰিত অঙ্গৰাৰ কথা উল্লেখনীয়।

এওঁৰ ৰচনাত কাব্যগত বিশেষতাৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত নহয়। এওঁৰ কাব্যৰ ৰসময়তা সৰ্বত্র বিত্তমান। শব্দ আৰু অৰ্থ প্ৰয়োগত ভাববিৰ কৌশলতা অতি সুন্দৰ। অলপ শব্দতেই এক গভীৰ আৰু বিশদ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব পৰাটো ভাববিৰ কাব্য-কৌশলৰ চমৎকাৰ নিদৰ্শন। কিৰাতৰ মূল কথানক অতি সৰু কিন্তু ভাববিৰ হাতত ইয়াত বিশেষ ৰমণীয়তা, ৰমণীয়তা তথা ব্যাপকতা আহি গৈছে।

ভাববিৰ ৰাজনীতি জ্ঞান প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থৰ অধ্যয়নৰ ফল নহয়, বস্তুতঃ ব্যৱহাৰিক কাৰ্যৰ আলোচনাৰ ফল। ৰাজনীতিৰ তত্ত্ব তথা ৰাজদূতৰ এনেকুৱা সজীৱ বৰ্ণনা কিৰাতত পোৱা যায় যে, ই কবিৰ কল্পনা নহয়, ই চকুৰে দেখা স্বাক্ষৰিত যথার্থ বৰ্ণনা।

ভটি

ভটিৰ আবিৰ্ভাব কাল কেতিয়া এই বিষয়ে গ্ৰহণযোগ্য প্ৰমাণ এতিয়াও দিব-পৰা নাই। এওঁৰ মহাকাব্যৰ শেষৰ পিনে লিখা শ্লোক এটাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এইটো ঠিবাং কৰা হৈছে যে ভটি কাব্যৰ (বাস্তববধ) ৰচনা বলভীৰ ৰজা শ্ৰীধৰ।

সেনৰ ৰাজস্বকালত হয়। প্ৰজাবাৎসল্য শ্ৰীধৰ সেনৰ কীৰ্ত্তি চাৰিও পিনে প্ৰচাৰিত।
শ্লোকত লিখা আছে—

“কাব্যবিদং বিহিতং যদা বলজ্যং
শ্ৰীধৰসেননবেজ্ঞ পালিতায়াম্।

কীৰ্ত্তিবত্তো ভৱভাৰ্যুপত্ত তত্ত

কেয়কবঃ কিপ্তো যতঃ প্ৰজ্ঞানাম্॥”

উক্ত শ্লোকৰপৰা বহুত পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে যে কবি ভট্ট বলভীৰ ৰজা
শ্ৰীধৰ সেনৰ ৰাজকবি আৰু ৰাজকুমাৰৰ গুৰু। ৰাজকুমাৰক ব্যাকৰণৰ জ্ঞান
দিবৰ ‘নিমিত্তে এওঁ ‘ভট্টকাব্য’ ৰচনা কৰে। শ্ৰীধৰসেন নামৰ চাৰিজন ৰজাই
বেলেগ বেলেগ সময়ত বলভীৰ ৰাজত্ব কৰাৰ কথা উল্লেখ থকা জনা যায়। প্ৰথম
শ্ৰীধৰ সেনৰ ৰাজস্বকাল প্ৰায় ৫০০ খ্ৰীঃত আৰু শেষৰ চতুৰ্থজনৰ ৰাজস্বকাল ৬৫০
খ্ৰীঃৰ ওচৰা-ওচৰি বুলি জনা যায়। দ্বিতীয় শ্ৰীধৰ সেনৰ এক শিলালিপিও কোনো
ভট্ট নামক পণ্ডিতক ভূমিদান কৰাৰ উল্লেখ আছে। এই শিলালিপি বলভী
সংবৎ ৩২৬-ৰ। ৩১৮ খ্ৰীঃত বলভী সংবৎ আৰম্ভ হয়। এই সম্বন্ধে কোনো
গ্ৰন্থৰো প্ৰমাণ পোৱা নাযায় যে এই শিলালিপিত ‘ৰাধণবধ’ মহাকাব্য ৰচয়িতা
ভট্টৰেই ইংগিত দিছে নে সেই সময়ত একে নামৰ আন কোনোবা পণ্ডিত আছিল।
যদি ই ভট্টকেই বুজাইছে, তেনেহলে এওঁৰ আবিৰ্ভাবকাল উক্ত সংবৎ মতে, সাত
শতাব্দীৰ মধ্যভাগত।

ৰাধণবধ মহাকাব্য : এক সমীক্ষা

ভট্টৰ ‘ৰাধণবধ’ কাব্য ভট্টকাব্য নামেৰে জনাজাত। ইয়াত ২০টা সৰ্গ আৰু
প্ৰায় চাৰে তিনি হাজাৰ শ্লোক আছে। ইয়াত ৰামচন্দ্ৰৰ জীৱন-চৰিত বিস্তৃতভাৱে
বৰ্ণনা কৰা আছে। এই গ্ৰন্থখন মহাকাব্যৰূপে পৰিগণিত হোৱাৰ উপৰিও লগতে
ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰ বিষয়ক সম্যক জ্ঞান লাভৰ বাবে ৰচিত এখন উৎকৃষ্ট
পুথি। ইয়াৰ ১৩ সৰ্গটো প্ৰাকৃত আৰু সংস্কৃত উভয় ৰূপতে পঢ়িব পাৰি। ভট্ট-
কাব্যৰ ২২ সৰ্গক বৈজ্ঞানিক ভিত্তিত চাৰিটা খণ্ডত বিভক্ত কৰিছে। যেনে—
প্ৰকীৰ্ণকাণ্ড, অধিকাৰকাণ্ড, প্ৰলয়কাণ্ড আৰু জিহ্মকাণ্ড। প্ৰকীৰ্ণ খণ্ডৰ পাঁচটা
সৰ্গত ৰামৰ জন্ম, বনগমন আৰু সীতাহৰণৰ কথা বৰ্ণনা আছে। কাব্যিকভাৱ
ফলৰপৰা এই খণ্ডটো অতি উৎকৃষ্ট। অধিকাৰ খণ্ড হয় সৰ্গৰপৰা নৱম সৰ্গলৈ

বিস্তৃত। ইয়াত ব্যাকৰণৰ নিয়ম অতি সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰা হৈছে। প্ৰসঙ্গতঃ দশম সৰ্গৰপৰা ভেৰ সৰ্গলৈ। এই খণ্ডটো অলংকাৰেৰে ভৰপূৰ। শ্বেৰৰ নটা সৰ্গ ভিত্তি কাণ্ডৰ অন্তৰ্গত। ইয়াত সংক্ৰান্ত ব্যাকৰণৰ নটা লকাৰৰ প্ৰতিবাদন কৰিছে।

কল্পিত-প্ৰতিভা

ভট্ট অকল এজন স্বকবিয়েই নহয়, এওঁ এজন ভাল বৈয়াকৰৰ আৰু নিপুণ আলংকাৰিক। ভট্টকাব্যই তাৰ প্ৰমাণ।

‘ভট্টকাব্য’ এখন বীৰবসপ্ৰধান কাব্য। অৱশ্যে আন আন কবীয়ে গোপভাৱে সমাবেশ নহটা নহয়। ঠায়ে ঠায়ে শূদ্ৰাৰ কলৰ হৃদয় আৰু উৎকৃষ্ট উদাহৰণ পোৱা যায়। ভট্টকাব্য যদিও বীৰবসপ্ৰধান, তথাপি ভট্টৰ বীৰকলৰ ওপৰত পূৰ্ণ পাণ্ডিত্য নথকা বুলি ভেওঁৰ লিখনিৰপৰা অনুমান হয়। ভেওঁৰ ৰচনাত বীৰবসৰ আভাসিক উল্লেখ হোৱা নাই।

বৰ্ণনা-কৌশলৰ পিছনৰপৰাও ভট্ট পৰিপক্ব নহয়। বিতীৰণৰ কথাত কবিৰ ৰাজনীতি জানিব সম্যক আভাস পোৱা যায়, কিন্তু তাত কবিত্বৰ অভাৱ। অৱশ্যে পঞ্চম সৰ্গত ৰাধাৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হোৱা শূৰ্পণখাৰ কথা অতি প্ৰভাৱশালী।

ভট্টৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনা অতি ৰমণীয়। ভট্টকাব্যৰ দ্বিতীয় সৰ্গৰ শব্দ বৰ্ণনা অতি মনৰোহা।

“বনানি ভোয়ানি চ নেজকল্পৈঃ পুষ্পৈঃ সৰ্বোজৈশ্চ নিলীনভূতৈঃ।

পৰম্পৰাং বিশ্বয়ন্তি লক্ষ্মীমালোকয়াঞ্চক্ৰবিবাদবেন ॥”

অৰ্থাৎ, “(নদী আৰু সৰোবৰৰ তীব্ৰ) বনবোৰ নিশ্চল ভোমবাবৃত্ত চকুৰ নিচিনা ফুলসমূহৰ দ্বাৰা আৰু (নদী আৰু সৰোবৰবোৰৰ) পানী (অল্পৰূপ ভোমবাবৃত্ত চকুৰ নিচিনা) পত্ৰবোৰৰ দ্বাৰা পৰম্পৰৰ সৌন্দৰ্য যেন বিস্তৃত হৈ নিৰীক্ষণ কৰিব ধৰিলে।” উক্ত প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনাত ভট্টৰ প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনাৰ কৌশলতা অতি সূক্ষ্ম-ভাৱে প্ৰতীক্ৰিয়মান হৈ উঠিছে। বীৰবসৰ লগত শূদ্ৰাৰ কলৰ অৱতারণা কবি পাঠকৰ মনত আনন্দ দিব পাৰিছে। তলৰ শ্লোকটোত শূদ্ৰাৰময়ী প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়—

“বিবৃন্তপাৰ্ধে কচিৰাং গহাৰাং সমুদ্বজ্জাকনিতম্বৰম্যম্।

আবল্লম্বন্ত ধনিমন্তভালং গোপজনানুভ্ৰমনশ্চক্ৰম্ ॥”

সংক্ৰান্ত সাহিত্যৰ বুজী—১০

অৰ্থাৎ, “যদি কবিতাৰ সৰ্বস্বত্ব) পানীৰ ইত্যাদি নিৰ্ণায়ক বাক্যসমূহ, অৰ্থাৎ কবিতাৰ সৰ্বস্বত্বত বিকিত, বনোৱাৰ নিৰ্ণয় এৰাব পৰা নহ’ল, এৰাব পৰা নহ’ল ইত্যাদি কথা আৰু গভীৰ অৰ্থবোধ কৰিবলৈ সুযোগ পৰে (গোপীকন্যায়) ৷” কবিতাৰ কথা গোপীকন্যায় বৃত্ত দেখি তেওঁ স্তম্ভিত লাভ কৰিলে।”

শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰ ব্যৱহাৰ কৰি কাব্যৰ ঠায়ে ঠায়ে স্নেহপ্ৰাণী ভাৱৰ অৱতাবণা কৰিছে। উপমা অলংকাৰৰ সহায়ত নীতিৰ স্বৰূপ সূক্ষ্মভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে।

“ন তচ্ছবলং যন্ন সূচাক পঞ্চমং ন পঞ্চমং তন্ম যদলীনবই পদম্।

ন বহু পদোহসৌ ন জুগুপ যঃ কলং ন শুভিত্তং তন্ন জহাব যন্ননঃ ॥

অৰ্থাৎ, “এনেকুৱা স্নেহৰ পৰংকালত সৰ্বোৎকৰ্ষৰ এনেকুৱা পানী নাই ব’ত বনোৱাৰ পদুম নাই, এনেকুৱা পদুম ফুল নাই য’ত ভোমোৰা নাই, এনেকুৱা ভোমোৰা নাই যি মধুৰ গুঞ্জন কৰা নাই আৰু এনেকুৱা গুঞ্জন নাই, যি (মাংসৰূপ) বন আকৰ্ষণ কৰা নাই।” শব্দকালৰ বৰ্ণনাত উল্লিখিত উক্ত শ্লোকটো একাধৰী অলংকাৰৰ এটা প্ৰসিদ্ধ উদাহৰণ।

একেলগে ব্যাকৰণৰ নিয়ম আৰু কাব্যৰ মৌলিকভাৱ সমাদৰ্শন হোৱা বাবে ভট্টৰ কাব্যত আড়ম্বৰ আৰু কৃত্ৰিমতা দোষ দেখা যায়। অৱশ্যে কাব্যভাৱৰ অজ্ঞান পৰিলক্ষিত নহয়। ঠায়ে ঠায়ে কাব্যোচিত সৰসতা, বচকতা আৰু মধুৰতা বিদ্যমান। এওঁৰ প্ৰসাদগুণোপেত ভাষা উৎকৃষ্ট কবি কৰ্মৰ পৰিচয়।

ডাঃ ভোলাশঙ্কৰে ভট্টৰ বিষয়ে এইদৰে মন্তব্য দিছে—“যদি কালিদাস বনবাৰী কবি, তেনেহলে ভাৰবি কালিদাস কবি, যদি অৰ্জুনোৱা দাৰ্শনিক উপদেশাদী কবি, তেনেহলে ভট্ট ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰোপদেশী কবি।”

মাঘ

গুজৰাটৰ ভীনমাল নামৰ নগৰীত এক সম্ৰাজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত মাঘৰ জন্ম হয়। এওঁৰ পিতামহ স্পৰ্শদেৱ আছিল গুজৰাটৰ ৰজা বৰ্ণলাভৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী। মাঘৰ পিতৃ দম্ভক আছিল অতি বিদ্বান আৰু দানশীল। ‘ভোজ-প্ৰবন্ধ’ আৰু ‘প্ৰবন্ধচিত্তাৱলি’ ৰচনা জনা যায় যে, মাঘ আছিল ভোজ ৰজাৰ পৰম বন্ধু। মাঘৰ আৰিৰ্ভাৱকাল শিশুৰ শতাব্দী। মাঘে এঠাইত মহাভাৰত তথা কাশিকা বৃত্তিৰ সৈতে ‘ভাস’ গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰিছে। কাশিকা বৃত্তিৰ ৰচনা বামন আৰু জয়দিতাই

‘সত্য’ শব্দক ‘সত্যতা’ত কৰে। এতেকে ‘সত্য’ শব্দৰ সত্যতা শব্দক বৈৰি আছিল শব্দকৰ আদি। ‘সত্য’ শব্দক ‘সত্যতা’ত কৰাৰ উদ্দেশ্য হ’ল। ইয়াৰ বাহিৰেও আনন্দবৰ্ণন ‘সত্যতা’ত শিশুপালবধৰ দ্বাৰা একে উদ্দেশ্য কৰিছে। গতিকে ‘সত্য’ আনন্দবৰ্ণনৰ আদি। ‘শিশুপালবধ’ৰ দ্বাৰা লিখিত একে একে বৰ্ণনা-শব্দক ‘সত্য’ শব্দক ‘সত্যতা’ত কৰিছে।

ভাববি আৰু বাণী :—ভাববি আৰু ‘সত্য’ বৰ্ণনাৰ কেন্দ্ৰত দুয়ো দুই-প্ৰৱৰ্তক মহাকাব্য। ‘সত্য’ নিজ লিখনিৰ জৰিয়তে পূৰ্বৱৰ্তী কবি ‘ভাববি’তকৈ উচ্চ পৰ্যায়ৰ কবি হ’বলৈ যত্নবোনাতি চেষ্টা কৰে। ভাববি আছিল পৈৰ আৰু তেওঁৰ কাব্যৰ বিষয়বস্তু আছিল শিৱৰ বৰদান বিষয়ক। ‘সত্য’ত ‘সত্য’ আছিল বৈৰি আৰু তেওঁৰ কাব্যৰ বিষয়বস্তু আছিল বিষ্ণুবিষয়ক। তেওঁৰ বৰ্ণিত প্ৰৱৰ্তক ‘লক্ষীপত্নীৰ কীৰ্তনমাত্ৰাচক’ বুলি কৈছে। ‘কীৰ্তনমাত্ৰাচক’ আৰু ‘সত্য’ নিজকাব্যত বহুতো অলৌকিকতাৰ অৱতৰণ কৰে। কিবাতৰ হ’লে ‘সত্য’ আৰু ‘সত্য’ মঙ্গলার্থক ‘শ্ৰী’ শব্দৰ দ্বাৰা আবদ্ধ হৈছে। কিবাতৰ আবদ্ধগিতে আছে—‘শ্ৰীঃ কুৰুগাধিপতি পালিনী’ আৰু সেইদৰে ‘সত্য’ আবদ্ধগিতে আছে—‘শ্ৰীঃ পতিঃ শ্ৰীমতি শামিতুং জগত।’ ভাববিৰে কিবাতৰ প্ৰত্যেক সৰ্গৰ শেষত ‘সত্য’ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ‘সত্য’ সেইদৰে প্ৰত্যেক সৰ্গৰ শেষত ‘শ্ৰী’ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ‘সত্য’ ‘শিশুপালবধ’ আৰু ভাববিৰ ‘কীৰ্তনমাত্ৰাচক’ত বৰ্ণনা কৰাৰ কালৰপৰাও সাদৃশ্য দেখা যায়।

দুয়োখন কাব্যত যাত্ৰা, বাজনীতি, সংবাদ আদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ‘কিবাত-তাজুন্নীৰ’ দ্বিতীয় সৰ্গত যুদ্ধটিৰ, ভীম আৰু দ্ৰোণদীৰ বাজনীতিৰ চৰ্চা বৰ্ণনা আছে। শিশুপালবধ কাব্যতো দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় সৰ্গত বলবান, শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু উদ্ভৱৰ মাজত বাজনীতি বিষয়ক কথাৰ আলোচনা কৰা দেখা যায়। কিবাতৰ চতুৰ্থ আৰু দ্বাদশ সৰ্গত চতুৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। পৰ্বতৰ বৰ্ণনাও দুয়োখন কাব্যত দৃষ্টমান। কিবাতৰ পঞ্চম সৰ্গত হিমালয়ৰ বৰ্ণনা আৰু শিশুপালবধৰ চতুৰ্থ সৰ্গত বৈৰিৰ পৰ্বতৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰ বাহিৰেও দুয়োখন কাব্যৰ ঠায়ে ঠায়ে সন্ধ্যা, এন্ধাৰ, চন্দ্ৰোদয়, যুদ্ধৰ জলজীৱী আদি বিষয়ৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। কিবাতৰ তেৰ আৰু চৈধ্য সৰ্গত অৰ্জুন আৰু কিবাতৰ দ্বিতীয় শিৱৰ ভিতৰত বাণক বাবে বাৰ-বিবাৰ হয়। সেইদৰে ‘সত্য’ শিশুপালবধ কাব্যতো দ্বাদশ সৰ্গত শিশুপালৰ দ্বাৰা আৰু সাত্যকিৰ দ্বাৰা তেনেদৰে বিবাৰ হয়। কিবাতৰ পোন্ধৰ

আৰু মাঘৰ উল্লেখ সৰ্গত চিত্ৰবদ্ধ হুঁ হুঁ বৰ্ণনা আছে। যদিও দুয়োখন কাব্য-
বৰ্ণন সম্পন্ন, যদিও কবলে মাঘক ভাববিতৰ্কিত উচ্চ প্ৰশংসা কৰিছে : ভাববিতা
ভাববেতীতি মাঘবিতৰ্কিত নোহয়।

কল্পিত-প্ৰতিভা :—কবি হোৱাৰ উপৰিও মাঘ ৰাজনীতি, ব্যাকৰণ, দৰ্শন
আহুৰ্বেদ, নাগ, সঙ্গীত আদিৰ ক্ষেত্ৰতো আছিল এজন অগাধ পণ্ডিত। মাঘৰ
পূৰ্ণ ব্যক্তিৰূপ কথা ‘শিশুপাল বধ’ কাব্যৰ প্ৰত্যেকটো শ্লোকতেই প্ৰকাশ পাইছে।

ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰত মাঘ আছিল এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত। এওঁৰ ৰাজনীতি
বিষয়ক জ্ঞানবপৰা এইটো ধাৰণা হয়—এওঁ কোটিল্যৰ ‘অৰ্থশাস্ত্ৰখন’ সম্পূৰ্ণৰূপে
অধ্যয়ন কৰিছিল আৰু কোনোবা ৰজাৰ লগত এওঁৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল।
‘শিশুপালবধ’ কাব্যৰ দ্বিতীয়, পঞ্চম, অষ্টম, উনৈশ আৰু বিশ সৰ্গত এওঁৰ ৰাজ-
নীতি জ্ঞানৰ সম্যক পৰিচয় পোৱা যায়।

ৰাজনীতিবিদৰ লগে লগে মাঘ এজন ডাঙৰ দাৰ্শনিক পণ্ডিতো। প্ৰথম সৰ্গত
দেবৰ্ষি নাৰদে ত্ৰীকলক কৰা শুভি মাঘৰ দাৰ্শনিক ব্যক্তিত্বৰ পৰিচায়ক। চৈধ্য
সৰ্গত বৰ্ণিত মহাৰাজ যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজত্বৰ যন্ত্ৰ দাৰ্শনিক অভিজ্ঞতাৰ প্ৰমাণ।
অষ্টম বেদান্তৰ অল্পমানে মায়া আৰু ব্ৰহ্মৰ প্ৰতিপাদন অনেক ঠাইত কৰিছে।
ৰাজত্বৰ যন্ত্ৰৰ সময়ত কৈছে—

“প্ৰামাণ্যভাৱমপহাতুমিচ্ছন্তো যোগমাৰ্গপতিভেন চেতসা।

তুৰ্গমেকপূৰ্ণনিবৃত্তয়ে যং বিশন্তি বশিনং মুমুক্শবঃ।”

অৰ্থাৎ “যোগ অভিলাষী মানুহে অজ্ঞানতা মহিমূৰ কৰিবলৈ যোগসাধনত একচিত্ত
হৈ তুচ্ছৰ আৰু একমেব পৰমেশ্বৰত বিলীন হয়।”

মাঘৰ ব্যাকৰণ জ্ঞানো কম নহয়। নতুন নতুন শব্দ-সম্ভাৰ প্ৰয়োগত এওঁ
লিখিবলৈ। সেই বাবেই, ‘শিশুপালবধ’ কাব্যক শব্দৰ বিশ্বকোষ বুলি আখ্যা দিয়া
হয়। এই প্ৰসংগতে কোৱা হয় যে ‘শিশুপালবধ’ কাব্যৰ নৱম সৰ্গ সমাপ্ত হোৱাৰ
লগে লগে সংস্কৃত কবিতাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযুক্ত আটাইবোৰ শব্দভাণ্ডাৰ সমাপ্ত হয়।
‘নৱসৰ্গ গতে মাঘে নৱশব্দো ন বিজতে।’ কাব্যিক দৃষ্টিকোণৰ ফালৰপৰা
মাঘৰ কাব্য সূক্টিপূৰ্ণ আৰু ভাষা অতি প্ৰাঞ্জল।

এওঁৰ কাব্যত আহুৰ্বেদৰ বসায়ন আৰু তাৰ প্ৰয়োগৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়।
‘শিশুপালবধ’ অনেক ঠাইত সঙ্গীতবিষয়ক বৰ্ণনাবপৰা মাঘ যে এজন সঙ্গীত-
প্ৰিয় কবি আছিল সেই কথা সহজে উপলব্ধি কৰিব পাৰি। প্ৰথম সৰ্গত নাৰদে

বীণাও সপ্তস্বৰৰ যি যুঁজনা ভুলিছিল তাৰ স্তম্ভৰ বৰ্ণনা দিছে। এবাৰ সৰ্গত প্ৰভাতী আৰু ভৈৰৱ বাগৰ বিষয়ে কৈছে—

“প্ৰতিসন্মুখিকমুঠৈঃ পৰমং পীড়নতঃ

সত্তত্বেষু হীনং তিলকীকৃত্য বডজম্।

প্ৰণিভগদ্বৰকাকু জাহকস্নিককৰ্ণাঃ

পৰিণতিমিতি বাজ্ৰেয়াগধা মাধৱায় ॥”

অৰ্থাৎ, “প্ৰতি পাঠ কৰা ভূতাসকলে অনেক প্ৰতিৰ দাবা মুক্ত বডজ, পৰম আৰু ধ্বজ স্বৰৰ লগত উচ্চৰণে গাই গাই নিশা অভিযাহিত কৰে আৰু প্ৰভাতৰ আগমনৰ আগজাননী ক্ৰীড়ক দিছে। ইয়াৰ স্বৰ অতি মধুৰ, বিকাৰবহিত আৰু দূৰলৈ শুনা যায়।”

মাঘ বসবাহী কবি। ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা বুলি মানি লোৱা আলংকাৰিক-সকলৰ ভিতৰত মাঘো এজন। বসবাহী হোৱা বাবে মাঘৰ কবিতা হৃদয়কম কবিতালৈ হলে পুৰা পাণ্ডিত্যৰ আৱশ্যক। কাব্যসিদ্ধ বিধান লোকেহে মাঘৰ কবিতাৰ বস আত্মদান কৰিব পাৰে আৰু সেইবাবেই মাঘৰ কাব্য অধ্যয়ন কৰোতা-সকলৰ দুই-এক বছৰবোৰো কথাই নাই, গোটেই জীৱনব্যাপী সময়ৰ আৱশ্যক। ‘মেঘে মাঘে গত্য বয়ঃ।’ এই উক্তি ‘শিশুপালবধ’ কাব্যত যথার্থভাৱে থাকে। এক সাধাৰণ ঘটনাক অৱলম্বন কৰি এনেকুৱা এখন ভাৱগধুৰ মহাকাব্য বচনা কৰাতো মাঘৰ অসাধাৰণ কবি-কৌশলৰ পৰিচয়।

প্ৰকৃতি বৰ্ণনাত মাঘ সিদ্ধহস্ত। এওঁৰ প্ৰকৃতি-বৰ্ণনা শৃঙ্গাৰময়। মাঘে সৰোবৰ, বন, উপবন, নদী, পৰ্বত, গছ, লতা, প্ৰভাত, সন্ধ্যা, পোহৰ, অন্ধকাৰ, ঋতু আদি প্ৰকৃতিৰ বিভিন্নৰূপক উদ্দীপনৰ ৰূপত গ্ৰহণ কৰিছে। এওঁৰ প্ৰকৃতি চিত্ৰণ অতি হৃদয়গ্ৰাহী। অলংকাৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনা এনেকুৱা সজীৱ কৰি তুলিছে যে পাঠকসকলে তাক পঢ়ি আত্মবিতোৰ হৈ পৰে। ‘শিশুপালব’ নৱম আৰু দশম সৰ্গত প্ৰকৃতিৰ স্তম্ভৰ বৰ্ণনা আছে। এওঁৰ প্ৰকৃতি-বৰ্ণনাত ভাবাত্মক অভিযোজনা দেখা যায়।

মাঘৰ প্ৰভাত বৰ্ণনা অতুলনীয়। বাতিপুৰাৰ নদীৰ পানীৰ বৰ্ণনা এইদৰে দিছে—

“পৰিণতমহিৰাভং তাকৰেণাংস্ত বাণৈঃ

ভিবিবকবিষট্টায়াঃ সৰ্বদিশ্চ কৰ্ণায়াঃ।

কৰিবাবিৰ বহুতো ভাঙি হালাতলৈ—

সুবিভক্তবোৰোহাৰিও নাবি নহয় ॥”

অৰ্থাৎ, “হুৰ্গাই কিৰণকণী বাণৰ দ্বাৰাই হুণোদিশে পৰিধকা অন্ধকাৰকণী হাতী-
ৰৌবাক বাৰি পেলালে। নতুন হুৰ্গাৰ পোছৰ পৰি নবীৰ পানী একেবাৰে বঙা
হৈ গৈছে। জানিব পৰা গৈছে যে, অন্ধকাৰকণী হাতীৰ নবীৰপৰা যেনেকৈ
বক্ত প্ৰৱাহিত হয়, তেনেকৈ নবীৰ এই পানী বঙা হৈ পৰিছে।”

এবাৰ সৰ্গত প্ৰাক্তকালীন হুৰ্গোদয়ৰ সূক্ষ্ম বৰ্ণনা দিছে, য’ত কল্পনাৰ নতুনত্ব
দেখা যায়।

“বিভক্তপুৰবৰ্ত্তা—তুল্যকৰ্ণৈৰ্হুৰ্গে।

কলশ ইব গবীয়ান্ দিগ্ ভিৰাক্তমানঃ।

কৃতচপলবিহঙ্গালাপকোলাহলাতি-

ৰ্জননিধিঅলমধ্যাদেয় উত্তাৰ্ধভেদকঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “চাৰিওফালে পৰি থকা মোতা ৰচিব নিচিনা কিৰণৰ দ্বাৰা বক্তা, ভাঙৰ
কলহৰ নিচিনা হুৰ্গাক দিশাংকণী নাৰীৰ দ্বাৰা সমুদ্ৰৰ পানীৰপৰা জ্বলি অনা হৈছে।
যিদৰে কলহ ৰচিব সহায়েৰে বাহিৰলৈ অনা হয়, সেইদৰে পুৰসমুদ্ৰত ডুব যোৱা
হুৰ্গাক দিশৰ কিৰণকণী ৰচিৰে বাহিৰ কৰা হয়। যিদৰে ঘোড়াক পানীৰপৰা
উঠাই আনৰ সময়ত কোলাহল হয়, সেইদৰে ৰাতিপুৱা চৰাই-চিৰিকতিয়ে
কোলাহল কৰিছে।”

প্ৰাতঃকালৰ দৰে সন্ধ্যাকালৰ বৰ্ণনাও অতি মনোহৰ। মাঘৰ সন্ধ্যা বৰ্ণনাত
প্ৰকৃতি পৰ্যবেক্ষণৰ উপৰিও শ্ৰেয়, সমাসোক্তি আদি অলংকাৰ প্ৰয়োগৰ লগত
কবিত্ব-প্ৰতিভাৰ সূক্ষ্ম সমন্বয় দেখা যায়। নৱম সৰ্গত সন্ধ্যাৰ বৰ্ণনা এইদৰে
কৰিছে—

“নবকৃতমাকণপয়োধক্ৰা স্বকৱাস্তকচিৰাধবৰা।

অতিসজ্জিতৈৰ্য বকণন্ত দিশা ভূশমধবজ্যাদভূবাৰকবঃ ॥”

অৰ্থাৎ “সন্ধ্যা হোৱাৰ লগে লগে পশ্চিম দিশ নতুন কুহুৰৰ নিচিনা বঙা মেঘেৰে
বাপ্ত হয় আৰু দিগ্-মণ্ডলও হুৰ্গাৰ কিৰণৰ দ্বাৰা পৰিবাৰিত হৈ অতি শোভাৰ্হন
কৰিছে।”

মাঘ পূৰ্ণাৰ কলাপকৰ কবি। মাঘৰ পূৰ্ণাৰ বৰ্ণনা আলম্বনৰ স্বপ্নত প্ৰকট
হৈছে। “শিতপালবধ”ৰ সপ্তম সৰ্গত কোনোবা স্ত্ৰী প্ৰেমিকাই প্ৰেমিকৰপৰা

গহত হুলি ধকা হুল খুজিছে। শ্ৰেয়িকণ শ্ৰেয়িকাৰ আলিঙ্গনৰ স্থিতি পালে।
তেওঁ শ্ৰেয়িকাক কঁকালত ধৰি উঠাই দি কৈছে — ‘তুহি নিজেই চিহ্নি মোৰা।’

‘উপবিকৃতকলানি যচমানানঃ কুশলভয়া পৰিবৰ্তনোদুশোভিতঃ।

প্ৰাৰ্ভতপুংপ্ৰায়বাৎ প্ৰবাপ ভৱমিতি মূৰবধুহুহাসবোধ্যাহ।’

অলংকাৰ প্ৰয়োগতো মাঘৰ চতুৰতা উল্লেখনীয়। কাব্যৰ ঠায়ে ঠায়ে নতুন
নতুন অলংকাৰ প্ৰয়োগ কৰি কাব্যত নবীনতাৰ সমাবেশ কৰিছে। উপমা,
উৎপ্ৰেক্ষা, দৃষ্টান্ত, কণক, অভিপ্ৰয়োজিত, সহোজিত, কল্পবোধিত, বৰবোধিত,
কাব্যলিঙ্গ, বিবোধ আদিৰ বাহিৰেও স্বভাৱোক্তি, প্ৰোচোক্তি আৰু স্নেহ আদি
অৰ্থালংকাৰ বৰ্ণনাৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে।

বৈবৰ্তক পৰ্বতৰ বৰ্ণনাত মাঘৰ উৎপ্ৰেক্ষাৰ স্বকৰ উদাহৰণ দেখা যায়—

‘অপমৰ্শমত পৰিবৰ্তনোচিহ্নাশ্চলিতাঃ পুৰাণভিহুংসতুমাস্থজাঃ।

অহুবোধিতীৰ ককণেন পত্ৰিণাং বিকণেন বৎসলিতবৈবনিয়গা।”

অৰ্থাৎ, ‘পৰ্বতৰ নিজবাই কল্ কল্ শব্দ কৰি বৈ গৈছে। এনেদৰে ভৱভীত
নোহোৱাকৈ তেওঁৰ কোলাত বাগবা-বাগবি কৰি আজি লিহঁতে নিজ পতি সমুদ্ৰৰ
লগত লগ লাগিবলৈ গৈছে। সেইবাবে বৈবৰ্তক পাহাৰৰ চবাইবোৰে নিজৰাৰ
মৰমত ককণ শব্দ কান্দিব লাগিছে।’

মাঘে কোনো কোনো ঠাইত চিত্ৰাশ্ৰকতা আৰু কাব্যশিল্পৰ বখত উঠি কলাশ্ৰ-
কতাৰ চৰম সীমা পাইছে গৈ। এওঁ চাৰিটা বৰ্ণ, দুটা বা এটা বৰ্ণৰে এটা সম্পূৰ্ণ
শ্লোক ৰচনা কৰিছে।

‘দাদদো দুদুদুদাদী দাদাদো দুদদীদদোঃ।

দদাদং দদদে দুদে দদাদদদোহদদঃ ॥”

উক্ত শ্লোকটোৱেই মাঘৰ চিত্ৰাশ্ৰকতাৰ জলন্ত নিদৰ্শন। সেইদৰে একাক্ষৰবদ্ধ,
সৰ্বতোভক্ত, গোমুত্ৰিকা, অৰ্থযুক্ত, অসংযোগ, সমুদ্ গম্যক, মূৰজৰত, প্ৰতিলোমাহু-
লোম, ত্ৰি-অৰ্থবাচী, চতুৰ্থবাচী, গুচ চতুৰ্থ আদি জটিল চিত্ৰবদ্ধৰ প্ৰয়োগ কৰি
নিজ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় দিছে। মূঠতে মাঘৰ জ্ঞান হিন্দুদৰ্শন, বৌদ্ধদৰ্শন, ব্যাকৰণ,
সঙ্গীত, নাট্যশাস্ত্ৰ, অলংকাৰ শাস্ত্ৰ আদি সকলো শাস্ত্ৰতে আছিল অপৰিসীম।

‘ব্ৰাহ্মসম্পত্তি জ্ঞানোত্তমাঃ’—পণ্ডিতসকলে মাঘৰ পাণ্ডিত্যৰ সম্পৰ্কে এইদৰে
মন্তব্য কৰিছে—

‘উপমা কালিদাসত ভাৰবৰ্ষ গোৰক্ষ।

দণ্ডিনঃ পদলালিতাৰ্ মাঘে সত্তি জ্ঞানোত্তমাঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “কালিদাস উপমাভ, ভাববি অৰ্ধগৌৰৱত আৰু দণ্ডি পদলালিত্যত পাৰ্শ্বত, কিন্তু মাঘৰ কাব্যত এই তিনিওটা স্থান আছে।” অৰ্থাৎ বহুত সন্দেহ কৰে যে মাঘৰ কবিত্ব-প্ৰতিভা কালিদাস, ভাববি আৰু দণ্ডিতকৈ উৎকৃষ্ট; কিন্তু প্ৰকৃততে সেইটো নহয়। কাব্যৰ বিশিষ্টগুণ উপমা, অৰ্ধগৌৰৱ আৰু পদলালিত্য কালিদাস, ভাববি আৰু দণ্ডীৰ কবিতাত বেলেগে বেলেগে দেখিবলৈ পোৱা যায়; কিন্তু মাঘৰ কাব্যত এক সংঘটিত ৰূপত পোৱা যায়।

মাঘৰ সংস্কৃত ভাষাত পাণ্ডিত্য আছিল অসীম। বাস্তৱিকতে মাঘৰ ব্যঞ্জন প্ৰণালী আৰু অল্পম ৰঙ্গনা-চাতুৰীত কালিদাসৰ নিচিনা স্তম্ভৰ উপমা, ভাববিৰ নিচিনা অৰ্ধৰ গাভীৰ্য আৰু দণ্ডিৰ নিচিনা পদৰ লালিত্য অভাৱ নাই। পদৰ ললিত বিজ্ঞান নিঃসন্দেহে প্ৰশংসনীয়। মাঘৰ পদচৰ্চ্যা ইমান সুগঠিত যে কোনো শব্দই স্বস্থানস্থৰা আঁতৰি যোৱা নাই। ধনপালৰ ৰূপত তাৰ সত্যতা প্ৰকাশ পাইছে—

“মাঘেন বিস্মিতোংসাহা নোংসহস্তে পদক্ৰমে।

স্বৰস্তো ভাববেবেৰ কল্পঃ কপয়ো যথা ॥”

অৰ্থাৎ, “যেনেকৈ মাঘমাহৰ ঠেটুৱা লগা জাবত বাল্মৰে সূৰ্য্যক স্ৰবণ কৰে, আৰু জলমূৰকৈ বৈ থাকে তেনেকৈ পদযোজনা কৰাৰ বাবে মাঘৰ কবিতা স্ৰবণ কৰি ডাঙৰ ডাঙৰ কবিসকলৰ উৎসাহ সেমেকি যায়।”

সেইদৰে, “পুলোষু চম্পা নগৰীষু কাঞ্চী নদীষু গঙ্গা নৃবৰেষু বামঃ।

নাৰীষু ৰজা পুৰুষেষু বিষ্ণুঃ কাব্যোষু মাঘ কবি-কালিদাসঃ ॥”

আকৌ, এইদৰেও পোৱা যায়—

“ভাবস্তা ভাববেৰ্তাতি যাবন্মাঘস্ত নোদয়ঃ ॥”

উক্ত উক্তিসমূহৰ দ্বাৰা পণ্ডিতসকলে মাঘৰ পাণ্ডিত্যৰ ভূয়সী প্ৰশংসা কৰিছে।

ত্ৰিহৰ্ষ

ত্ৰিহৰ্ষৰ পিতৃৰ নাম ‘ত্ৰিহীৰ’ আৰু মাতৃৰ নাম মামলদেৱী। ত্ৰিহৰ্ষৰ পিতাক ত্ৰিহীৰ কানীৰ গহড়দালবংশীয় ৰজা বিজয়চন্দ্ৰৰ ৰাজসভাৰ দাৰ্শনিক পণ্ডিত। এওঁৰ বিষয়ে এক চমৎকাৰ কিংবদন্তি আছে—‘জায়কুন্তমাঞ্জলি’ৰ ৰচক মিথিলাৰ প্ৰসিদ্ধ নৈয়ায়িক উদয়নাচাৰ্য্যৰ লগত তেওঁৰ শাস্ত্ৰৰ অৰ্থৰ ওপৰত ভৰ্ক লাগে। এই ভৰ্কত ত্ৰিহীৰ পৰাস্ত হৈ হৃৎতে প্ৰাণত্যাগ কৰে। মৃত্যুৰ সময়ত ত্ৰিহৰ্ষক

শাস্ত্রাৰ্থত উদয়নাচাৰ্য্যক পৰাস্ত কৰিবলৈ আদেশ দিছে। পিতৃৰ অস্তিত্ব ইচ্ছা পূৰ্ণার্থে ত্রীহৰ্ষই গঙ্গানদীৰ তীৰত ভগৱতী ত্ৰিপুৰাৰ ৰূপা লাভৰ বাবে এৰুৱা ধৰি 'চিন্তামণি' বস্তু ধৰা কৰে। ত্রীহৰ্ষৰ আৰাধনাত দেৱী তুষ্ট হৈ তেওঁক অস্বাভাৱিত পাণ্ডিত্যৰ বৰ দান দিলে। ত্রীহৰ্ষই সিকিলাত কবি বিজয়চন্দ্ৰৰ ৰাজসভালৈ আহি এনেকুৱা বৈদগ্ধপূৰ্ণ কবিতা প্ৰয়োগ কৰিলে, যাক কোনেও বুজিব নোৱাৰিলে। পিছে তেওঁ ইয়াৰ অৰ্থ নিজে উলিয়াবৰ নিমিত্তে দেৱীৰ ওচৰত পুনৰ ভণ্ডা কৰিলে। দেৱীয়ে তুষ্ট হৈ এই দুজ্জয় পাণ্ডিত্যক স্বগম কৰিবলৈ এইদৰে আদেশ কৰিলে—“মাজ নিশা পানীৰে মূৰটো তিয়াই দৈ-গাখীৰ খোৱা।” ত্রীহৰ্ষই তাকে কৰিলে। পিচত বিজয়চন্দ্ৰৰ ৰাজসভালৈ আহি বজাই স্তুতি কবি তলৰ শ্লোকটো গাই শুনালে—

“গোবিন্দনন্দনভয়াচ বপুঃশ্ৰিয়া চ

মাম্বিন্ নুপে কুৰুত কামধিয়ঃ তৰুণ্যঃ।

অস্ত্ৰীকৰোতি জগতাং বিজয়ে শ্ববঃ স্ত্ৰী-

বস্ত্ৰীজনঃ পুনৰনেন বিধীয়তে স্ত্ৰী।”

অৰ্থাৎ, “তৰুণীসকলে ৰজা বিজয়চন্দ্ৰক এই বাবে কামদেৱ বুলি নাভাৱে যে তেওঁ গোবিন্দৰ পুত্ৰ। প্ৰত্নায়ত্নৰূপ কামদেৱও গোবিন্দৰ (কুৰুৰ) পুত্ৰ। আৰু শবীৰৰ ফালৰপৰা (কামদেৱ যেনেকুৱা) স্বন্দৰ, কামদেৱ আৰু বিজয়চন্দ্ৰৰ ভিতৰত এক তাত্ত্বিক ভেদ এই যে কামদেৱে সংসাৰক জিকিবলৈ তিবোতাক অস্ত্ৰৰূপে ব্যৱহাৰ কৰে আৰু এই ৰজাই যুদ্ধত যুঁজিবলৈ অহা অস্ত্ৰধাৰী শত্ৰুক পৰাজিত কৰি তেওঁলোকক তিবোতাৰ নিচিনা পুৰুষত্বহীন কৰিছে।” ৰজাই এই শ্লোকটো শুনি বৰ আনন্দিত হ'ল।

যেতিয়া ৰজাৰ স্তুতিৰপৰা নিজৰ কথাৰ স্বগমতা পোৱা বুলি বিশ্বাস হ'ল তেতিয়া পিতৃৰ প্ৰতি স্মৰ্থা দেখুৱা পাণ্ডিত্যসকলক এইদৰে ক'লে—

“সাহিত্য স্কুম্ভাৰৱজ্জনি দৃঢ়শ্চায় গ্ৰন্থিলে।

তৰ্কে বা ময়ি সংবিধাতৰি সমংলীলায়তে ভাবতী।”

অৰ্থাৎ, “স্কুম্ভাৰ সাহিত্য আৰু দৃঢ় শ্চায়ৱজ্জৰ জটিল তৰ্কত মোৰ সমান অধিকাৰ আছে। ইয়াতে ত্রীহৰ্ষৰ পাণ্ডিত্যক স্বীকাৰ কৰি ৰজাই তেওঁক এইদৰে প্ৰশংসা কৰিলে—

“হিংস্ৰাঃ সন্তি সহস্ৰশোহপি বিপিনে শৌণ্ডীৰ্য্যবীৰ্য্যোদ্ধতা

স্তুতৈকত পুনঃ স্তবীৰ্য্যমহি মহঃ সিংহস্ত বিৰোদ্ধবন্।

কেনিঃ কোলকটৈলৈহো বহুতলঃ কোলাহলং নাহঁলঃ

সংস্কৰো অহিৰিকত বহুত স্নাতকত ইত্যদে ।”

শ্ৰীহৰ্ষ কবি-প্ৰতিভাত সুস্থ হৈ বিজয়চন্দ্ৰৰ পুত্ৰক বজা জয়চন্দ্ৰই তেওঁক ৰাজ্য কবি নিয়োগ কৰে। বজাৰ প্ৰেৰণাত শ্ৰীহৰ্ষই ‘নৈষধচৰিত’ ৰচনা কৰে। আচাৰ্য্য সম্ৰট শ্ৰীহৰ্ষৰ মোদায়েক। কাম্ৰীঘৰলৈ বোদ্ধাৰ বাটত শ্ৰীহৰ্ষই ‘নৈষধচৰিত’খন সম্ৰটক দেখুৱায়। আচাৰ্য্য সম্ৰটে শ্ৰীহৰ্ষৰ ‘নৈষধচৰিত’ৰ উচ্চ প্ৰশংসা কৰে।

আবিৰ্ভাৱ কাল :—শ্ৰীহৰ্ষ আছিল কাম্ৰকুন্ডৰ বজা বিজয়চন্দ্ৰৰ পুত্ৰ জয়চন্দ্ৰক ৰাজসভাৰ কবি। জয়চন্দ্ৰৰ বংশধৰ ৰাজপুত্ৰসকলক গহড়ৱাল বোলা হৈছিল। এবাৰ তথা বাৰ শতাব্দীত এই বংশ উদ্ভৱ ভাৰতত বৰ বিখ্যাত আছিল। এওঁলোকেই কনৌজৰ ৰাজ-বংশধৰ। পিচে এওঁলোকে কাশীত ৰাজধানী পাতে। জয়চন্দ্ৰই কাশীৰপৰা বিশাল সাম্ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। এওঁৰ পিতৃ বিজয়চন্দ্ৰ। বিজয়চন্দ্ৰই ১১৫৬ খ্ৰীঃবপৰা ১১২০ খ্ৰীঃলৈ ৰাজ্যশাসন কৰে। এজেকে শ্ৰীহৰ্ষৰ আবিৰ্ভাৱ কাল দ্বাদশ শতাব্দীৰ উদ্ভৱাৰ্থ। কাৰণ এওঁ বিজয়চন্দ্ৰ আৰু জয়চন্দ্ৰৰ ৰাজসভাৰ কবি আছিল।

ৰাজসভালী :—শ্ৰীহৰ্ষই কেবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। আটাইবোৰ গ্ৰন্থৰ নাম ‘নৈষধচৰিত’ৰ প্ৰত্যেক সৰ্গৰ প্ৰেক্ষিত উল্লেখ কৰিছে। এওঁৰ গ্ৰন্থসমূহৰ বৰ্ণনা তলত দিয়া হ’ল—

১। **শৈৱ্য-বিচাৰণ প্ৰকৰণ**—এইখন এখন দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ। ইয়াত কণিকবান্দৰ নিৰাকৰণ কৰা আছে।

২। **বিজয় প্ৰশস্তি**—বিখ্যাত যোদ্ধা বিজয়ী বীৰ বিজয়চন্দ্ৰক প্ৰশংসা কৰি লিখা এখন প্ৰশস্তি।

৩। **অৰ্ণৱ-স্বৰ্ণৱ**—ইয়াত সমুদ্ৰৰ বৰ্ণনা থকা বুলি নামটোৰপৰাই অনুমান কৰিব পাৰি।

৪। **শিৱশক্তি সিদ্ধি**—এই গ্ৰন্থখন শিৱ তথা শক্তিৰ সাধনাৰ বিষয়ৰ ওপৰত লিখা।

৫। **খণ্ডস খণ্ড-খান্ড**—ই এখন বেদান্ত-গ্ৰন্থ। ইয়াত নৈয়ায়িক ভৰ্কপ্ৰণালীৰ অনুসৰণ কৰি কবিয়ে জ্ঞানৰ সিদ্ধান্তৰ খণ্ডন তথা অৰ্ণৱ বেদান্তৰ সিদ্ধান্ত স্থাপন কৰিছে। ই এখন উচ্চ-পৰ্যায়ৰ শাস্ত্ৰ-গ্ৰন্থ। বেদান্ত গ্ৰন্থৰ উপৰিও শ্ৰীহৰ্ষৰ চাৰ্ণাক,

বোঁক, ভাৰ, বীমাংসা আদি বৰ্ণনৰ ওপৰতো যে ছাঙ আছিল এই প্ৰেৰণাবশৰাই প্ৰমাণ হয়। ব্যাকৰণ, কাব্য তথা বাৰ্জনীভিত্তে সমানে জ্ঞান থকোঁটো এইখন প্ৰেৰণাবা জনা যায়।

৬। দৌতোৰীশবকুল প্ৰশস্তি—সোঁড় দেশৰ ককাৰ প্ৰশংসা কবি লিখা। ইও এখন প্ৰশস্তি।

৭। চিন্দ প্ৰশস্তি—চিন্দ নামক কোনোবা ককাৰ বিষয়ে লিখা কাব্য। পুথি।

৮। বৰুৱাহাংক-চৰিত্ৰ চম্পু—ইয়াত বৰুৱাহাংকৰ চৰিত্ৰ চম্পু ৰূপত বৰ্ণনা কৰা আছে।

৯। নৈষধচৰিত্ৰ—ই ২২টা সৰ্গত ২৮৩০টা শ্লোকৰ সমষ্টি। নিবাদ দেশৰ বজা নল আৰু বিদূৰৰ বজা ভীমৰ কন্যা দময়ন্তীৰ প্ৰেম-কাহিনীয়ে কাব্যৰ বিষয়-বস্তু। কাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গত মৃগয়া বৰ্ণন, দ্বিতীয় সৰ্গত হংসৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণন তথা বজা নলৰ দ্বাৰা তাক (হংসক) কুণ্ডিনপুৰীলৈ পঠোৱাৰ বৰ্ণনা, তৃতীয় সৰ্গত নিৰ্জন ঠাইত দময়ন্তীৰ আগত হংসৰ দ্বাৰা নলৰ পোকাৰ, পৰাক্ৰম তথা সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনা, চতুৰ্থ সৰ্গত নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ পূৰ্বাহ্নাগ তথা বিয়োগান্ধাৰ প্ৰশস্তি বৰ্ণনা; পঞ্চম সৰ্গত দময়ন্তীৰ স্বয়ম্বৰৰ আয়োজন আৰু ইন্দ্ৰ, বৰুণ, অগ্নি তথা যমৰ দ্বাৰা নলক তিৰস্কৰিণী বিভাৰ সহায়ত অন্তঃপুৰলৈ পঠোৱাৰ বৰ্ণনা, ষষ্ঠ সৰ্গৰপৰা নৱম সৰ্গলৈ নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ আগত দেৱভাসকলৰ বাণী নিবেদন, দময়ন্তীৰ নলৰ প্ৰতি একান্ত নিষ্ঠা, তেওঁৰ প্ৰতি নিজৰ দুখৰ উদগাৰ আৰু শেষত নলৰ স্বৰূপ ধাৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা, দশম সৰ্গত স্বয়ম্বৰ আৰু দময়ন্তীৰ সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা আছে। একাদশ তথা দ্বাদশ সৰ্গত স্বয়ম্বৰলৈ অহা বজাসকলৰ মনোবল্লক বৰ্ণনা, ত্ৰয়োদশ সৰ্গত নলৰ ৰূপত স্বয়ম্বৰত উপস্থিত হোৱা চাৰিওজন দেৱতাৰ তথা সবৰ্ণীৰ দ্বাৰা নলৰ স্বৰূপৰ স্লিষ্ট বৰ্ণনা, চতুৰ্দশ সৰ্গত দময়ন্তীৰ পতিনিষ্ঠাৰ ওপৰত প্ৰসন্ন হৈ দেৱভাসকলে স্বৰূপ ধাৰণ কৰা আৰু নলৰ লগত দময়ন্তীৰ বিবাহৰ বৰ্ণনা, পঞ্চদশ সৰ্গত দ্বাৰ-কইনাৰ প্ৰসাধন-সামগ্ৰীৰ বৰ্ণনা, ষষ্ঠদশ সৰ্গত এওঁৰ পাণিগ্ৰহণ আৰু বহা-বঢ়া (ভোজ) বা বিশদ বিবৰণ আছে। সপ্তদশ সৰ্গত সৰ্গৰপৰা দুবি অহা-দেৱভাসকলৰ দ্বাৰা বজা কলিৰ নাতিকল্পবাদ বণ্ডন, অষ্টাদশ সৰ্গত নল-দময়ন্তীৰ সন্ধৰ স্বপ্নৰ বৰ্ণনা আৰু শেষ চাৰিটা সৰ্গত নল-দময়ন্তীৰ

বাহ্যহাৰিক জীৱন, দাম্পত্য প্ৰেম আৰু দেৱ আৰাধনা আদিৰ বৰ্ণনা সুন্দৰভাৱে কলা-কৌশলৰ দ্বাৰা চিত্ৰিত কৰিছে।

কল্পিত-প্ৰতিভা :—ত্ৰিহৰ্ষই স্বৰচিত মহাকাব্যৰ সন্ধৰ্ষে এইদৰে মন্তব্য দিছে—
—“মই যি লিখিছো সেইবোৰ বিধান লোকৰ বাবেহে। সৰ্বসাধাৰণ লোকে ইয়াক আদৰ কৰে নে নাই তালৈ মোৰ ভ্ৰক্ষেপ নাই। মোৰ এইটোৱে সম্ভাৱ যে বিধানসকলে মোৰ কাব্যৰ বসপান কৰে।”

শব্দৰ সুন্দৰ বিস্তাৰ তথা ভাৱৰ সমৃদ্ধি সমাবেশ মাধৱ কাব্যত মন কবি-বলগীয়া। তেওঁৰ স্বৰচিত মহাকাব্যক ‘শৃঙ্গাৰামৃতশীততঃ’ অৰ্থাৎ ‘শৃঙ্গাৰৰূপী অমৃতৰ বাবে চক্ৰমা’ বুলি মন্তব্য কৰিছে। ই বাস্তৱিকতে সত্য। ত্ৰিহৰ্ষই শৃঙ্গাৰ বসৰ তথা বিপ্লৱত ছয়োটাৰে সমাবেশ ঘটাইছে। বৰ্মণী ৰূপৰ বৰ্ণনাত শৃঙ্গাৰ বসৰ মধুৰ ব্যক্তনাত ত্ৰিহৰ্ষই ‘স্ববিলক্ষণ’ সন্দেহতাৰ পৰিচয় দি দময়ন্তীৰ অলৌকিক লৌল্লৰ্হাৰ চমৎকাৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে—

“হৃতসাবমিবেন্দুমণ্ডলং দময়ন্তীবদনায় বেধসা।

ক্লতমধ্যবিলং বিলোক্যতে মৃতগন্তীৰখনীখনীলিম ॥”

অৰ্থাৎ, “দময়ন্তীৰ মুখমণ্ডল তৈয়াৰ কৰাৰ বাবে যেন ব্ৰহ্মাই চক্ৰক হৰণ কৰি তাৰ তত্ব উন্মোচন কৰিছে। ক্লত মাজত ছিত্ৰ হোৱা বাবে তাৰ সেই পাৰৰ আকাশৰ নীলিমা দেখা গৈছে।”

দময়ন্তীৰ শৰীৰত প্ৰতিভাত হোৱা কাম আৰু যৌৱনৰ প্ৰতীক স্তনযুগলৰ বৰ্ণনা হৰ্ষই এইদৰে দিছে—

“অপি তত্বপুৰি প্ৰসৰ্পতোৰ্গমিতে কাস্তিৰ্ৱৈবৰগাধতাম্।

স্বৰযৌৱনয়োঃ থলু দয়োঃ প্ৰবকুভৌ ভবতঃ কুচাবুভৌ ॥”

অৰ্থাৎ, “দময়ন্তীৰ শৰীৰ কাস্তি অনেক নিজৰাৰ সমাবেশেৰে চোত হৈ গ’ল। তাত বিচৰণ কৰা লোকসকলে ডুবি যোৱাৰ ভয়ত ভীত। কিন্তু দময়ন্তীৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গত কাম আৰু যৌৱনৰ সঞ্চাৰ হৈছে। এই কাম আৰু যৌৱন ডুবাৰ-পৰা কেনেদৰে পৰিজ্ঞান পায়। ইয়াত সাঁতুৰিবৰ বাবে হুঁচা কলহ পোৱা গৈছে। সেই হুঁচাই হৈছে দময়ন্তীৰ স্তন। তাৰ সহায়েৰে কাম আৰু যৌৱন তেওঁৰ শৰীৰৰূপী সৰোবৰত স্বচ্ছন্দমানে সাঁতুৰি আছে।

শৃঙ্গাৰ বসৰ বাহিৰেও ‘নৈৰধচৰিত’ত বীৰ, ককণ আৰু হাতবন্দৰো সুন্দৰ

দুটাও পোৱা যায়। হৰাই প্ৰথম সৰ্গতেই নলৰ দ্বাৰা বৃত্ত হংসৰ বিলাসত ককণ-
বল দাঙি ধৰিছে।

“মদৰ্শনকেশনুখালমহবঃ প্ৰিয় কিমদনুৰ ইতি স্ময়োদিত্তে।

বিলোকয়ন্ত্যা কদতোহিহ পক্ষিঃ প্ৰিয়ে ন কৌদন্তমিতা ভব ক্ৰমঃ।”

অৰ্থাৎ, “হে প্ৰিয়ে, সেই সময়ত তোমাৰ স্থিতি কেনেকুৱা হব, যেতিয়া তুমি
মোৰ আটাইবোৰ হাঁহক ওচৰলৈ অহা দেখি তাৰ লগত মোৰ কি সম্বন্ধ সেই
বিষয়ে স্থবিধা যে—মোৰ প্ৰিয় এতিয়া কিমান দূৰত, যিজনো মোৰ বাৰ্তা পঠায়
আৰু মূখাল আনিবৰ বাবে অধিক আগ্ৰহ বুলি জানিব পাৰি আৰু তোমাৰ এই
প্ৰশ্নৰ উত্তৰত একো নকৈ যেতিয়া তেওঁলোকে কেৱল কান্ধিবলৈ লাগিব, তেওঁ-
লোকক কন্দা দেখি তোমাৰ নাজানো সেই সময় কেনেদৰে আঁতৰিহিঁজ হয়?”

নলৰ হাতৰপৰা হাঁহটোৱে যেতিয়া মুক্তি পাবলৈ চেষ্টা কৰি ব্যৰ্থ হয়, তেতিয়া
তেওঁৰ অন্তৰত ককণা ওপজাবলৈ এটা হৃদয়স্পৰ্শী কথা ক’লে—

“মৰ্দ্দেকপুত্ৰা জননী জৰাতুৰা নহুগ্ৰন্থতিৰ্বৰটা তপস্বিনী।

গতিস্তম্বোৰেব জনস্তমৰ্দ্দয়হো বিধে স্বাং ককণা কচ্ছিনো।”

অৰ্থাৎ, “মই আইৰ একোটা মাথোন পুত্ৰ। মোৰ আই বৃদ্ধ। মোৰ পত্নীয়ে
অলপতে সন্তান প্ৰসৱ কৰিছে। তেওঁ বৰ দয়নীয় আৰু তপস্বিনী। মইয়েই
তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ আশ্ৰয়স্থল। এনেকুৱা বিপদগ্ৰস্ত আৰু দয়নীয় জীৱনক
কষ্ট দি হে বিধাতা, কি তোমাৰ হৃদয় ককণাৰে বিগলিত হোৱা নাই জানো?”

নৈষধচৰিত্তত প্ৰকৃতি বৰ্ণনাও অনেক। ইয়াৰ প্ৰথম, চতুৰ্থ, উনৈশ আৰু
বিশ সৰ্গত প্ৰকৃতিৰ মনোমোহা বৰ্ণনা পোৱা যায়। তাত বাতিপুৰা, সন্ধ্যা, সূৰ্য্য,
বন, উপবন, নহনদী, পুখুৰী, সমুদ্ৰ আদি প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন ৰূপক অঙ্কিত কৰিছে।

‘কালঃ কিৰাতঃ ক্ষুট পদ্মকন্ত বধং ব্যাধাত্তস্ত দিনদ্বিপত্ত।

ভসৈৰ সন্ধ্যাকচিষধাৰা ভাবাচ্চ কুন্তস্থলমৌক্তিকানি।’

অৰ্থাৎ, “কালৰূপী কিৰাতেই প্ৰক্ষুভিত কমল বধা দিবসৰূপী (কপালত বস্ত্ৰ
ভিন্ধক ধাৰণ কৰোঁতা) হাতীক মাৰি পেলালে। সন্ধ্যাৰ ৰূপত তেওঁৰ কচিৰ
ভেজৰ ধাৰা মেথিবলৈ পোৱা গৈছে আৰু তাৰ মূৰৰ যি মুকুতা সৰি পৰিছে ই
যেন গগনৰঙলত উদয় হোৱা ভৰাহে।”

আকৌ, ‘আদায় দণ্ডং সন্ধ্যাস্থ দিম্ব যোহয়ং পবিত্ৰায়ান্তি ভাহুভিক্ঃ।

আকৌ নিবজ্জিব তাপসোহয়ং সন্ধ্যাজকাষায়মথস্ত সায়ম্।’

অৰ্থাৎ, “স্বৰূপী সন্ন্যাসীয়ে বজ্জৈ চাৰিওপিনে পোটেই দিন মূৰি থাকে। এতিয়া সন্ধিয়া সময়ত বজ্জা গগনবজ্জলকণী সেকৰা বজ্জ নিজে শবীৰৰ উপৰ ভাগত ধাৰণ কৰিছে। মূৰী অন্ত যোৱাৰ সময়ৰ এইখন আকাশ নহয়, বৰং কোনোবা জানাৰী সন্ন্যাসীৰ বজ্জ সেকৰা বজ্জ কথা বুজিহে অহুৱান হয়।”

শ্ৰীহৰ্ষ কাব্যত উপমা, বশক, উপগ্ৰেহক, অভিপ্ৰায়ান্তি, বক্তাবোধি, অপভ্ৰুতি, সন্দেহ, স্নেহ আদি অৰ্থালংকাৰৰ বাহিৰেও অঙ্গপ্ৰাণ, ক্ষমক আদি শব্দালংকাৰৰ স্ফুৰণ সমাবেশ দেখা যায়।

নলক দ্বাৰীকপে বৰণ কবিতলৈ সময়সীৰ অভিলಾষ বৰ্ণনাত স্নেহৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। নলৰ বৰ্ণনা শুনি সময়সী হংসক কৈছিল—

‘মনত যং নোজ্ঞাতি জাতু বাতু মনোবধু কৰ্ণপথং কথং নঃ।

কা নাম বালা বিজ্জ বাজপাণিগ্ৰহাভিলাষং কথংৱেদজিত্তা।’

অৰ্থাৎ, “যি মনোবধক মনেৰে আক যাক মই অন্তৰেৰে সৈতে ধাৰণ কৰি ৰাখিছো, সেই মনোবধ মোৰ কৰ্ণপথলৈ কেনেকৈ আহিব অৰ্থাৎ তাক মই কেনেকৈ ব্যক্ত কৰোঁ। হে হংস, সেইজন কোন এনেকুৱা কুসংস্কা আছে যি বজ্জাৰ (বজ্জলৰ) পাণিগ্ৰহণৰ অভিলাসক স্বয়ং নিজৰ মূখেৰে ব্যক্ত কৰাৰ গুটীতা কবিৰ পাবিবনে? (অৰ্থাৎ, কোন এনেকুৱা বুদ্ধিমতী ছোৱালী, যি জনীয়ে জোনবাইক নিজ হাতেৰে ধৰি ৰখাৰ অভিলাস কৰিব পাৰে।”

ইয়াত স্নেহৰ চিত্ৰণ তথা কল্পিত সৌন্দৰ্য্য স্ফুৰণভাৱে প্ৰকট হৈছে।

বীতিৰ ফালৰপৰা শ্ৰীহৰ্ষৰ কবিতাত বৈদৰ্ভী আৰু পাঞ্চালীৰ সমন্বয় ঘটিছে।

শ্ৰীহৰ্ষ এজন নিপুণ কবিয়েই নহয়, এজন বিদগ্ধ দাৰ্শনিক পণ্ডিতো। ‘নৈবধ-চৰিত’ৰ কোনো কোনো ঠাইত বৌদ্ধ, চাৰ্বাক, শ্ৰায়, সাংখ্য, বৈশেবিক, মীমাংসা, যোগ আৰু অষ্টমতবেদান্তৰ কথা দেখিবলৈ পোৱা যায়। নৈবধৰ সপ্তদহ সৰ্গ দাৰ্শনিকভাবে পৰিপূৰ্ণ।

শ্ৰীহৰ্ষৰ পাণ্ডিত্যৰ সন্মুখে নিজে কৈ গৈছে—“স্বৰূপ সাহিত্যই হওক নাইবা শ্ৰায়দৰ্শনৰ দৃষ্টি গ্ৰন্থৰ কঠিন তৰ্কই হওক, মোৰ বিজ্ঞাৰ সকলো ক্ষেত্ৰতে সমান অধিকাৰ আছে।”

কেইজনমান কবি আৰু মহাকাব্য

কালিদাস, অশ্বঘোষ, ভাৰবি, ভট্ট, দাশ আৰু শ্ৰীহৰ্ষ—এই কেইজন প্ৰসিদ্ধ

মহাকাব্য মহাকাব্যৰ কাহিনীৰ অলপ কেইজনমান কবিতা কাকত আছে। তলত কেওঁলোকৰ চমুপৰিচয় দিয়া হ'ল—

১। কুন্তলোভ—কুন্তলোভৰ আবিৰ্ভাব কাল ৪০০ খ্ৰীষ্টাব্দ। এওঁ 'পদ্মকামিনী' নামৰ কবিতা ল'ৰা এখন কাব্য ৰচনা কৰে।

২। ভীম—ভীম বা ভীমক নামৰ এখন কবিতা ৫০০ খ্ৰীষ্ট ২৭৫টা ল'ৰা 'বাহুনাৰ্জুন' বা 'অৰ্জুনবাহুনাৰ্জুন' নামৰ এখন কাব্য লিখে।

৩। বহুলাকৰ—বহুলাকৰ পিতাকৰ নাম অমৃতভাৰ। বহুলাকৰ 'বালকুলপতি' উপাধিধাৰী কান্ধীৰ বজা 'চিষ্টাট জয়গীত'ৰ বাজনাৰ পণ্ডিত। এওঁ 'হৰ্ষক' নামৰ মহাকাব্যখন ৫০টা সৰ্গত ৪,৩২০টা শ্লোকত ৰচনা কৰে।

এই কাব্যখনৰ কাহিনী ভাগ খুব কম। অমৃত নামৰ এটা কন্যাৰ অহুৰে নিজৰ তপস্তাৰ ফলত দৃষ্টিশক্তি ঘূৰাই পায়। দৃষ্টিশক্তি লাভ কৰি সি জিহুবন অধিকাৰ কৰাত দেহভালকল আত্মহিত হৈ পৰে। দেহভালকলৰ প্ৰাৰ্থনাত মুঠ হৈ শিৱে অমৃতকালক বধ কৰে।

বহুলাকৰ কাব্যত এই সংক্ষিপ্ত কাহিনী অত্যন্ত মন্থৰ গতিত বৰ্ণিত। আচল কাহিনীটো গোণ কৰি কবিতা বিভিন্ন বিষয়ত নিজৰ পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শন কৰিছে। নন্দমৰণৰ বোড়শ—এই আঠটি সৰ্গত কবিতা ৰাজনীতি চৰ্চা কৰিছে। কুন্তল মহাকাব্য অধ্যয়নৰ বাবে পাঠকৰ মনত কাহিনী সম্পৰ্কে যি কোঁতুল জগাৰ ৰখা আৱশ্যক, কবিতা পাঠকৰ সেই কোঁতুলক কোনো মূল্য দিয়া নাই। যমক, অমৃতপ্ৰাস আদি অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ তেওঁৰ কাব্যত দেখা যায়।

৪। শিৱ গোস্বামী—শিৱ গোস্বামী কান্ধীৰ নিবাসী। এওঁৰ পিতৃৰ নাম ভট্টাৰ্কগোস্বামী। এওঁ আছিল শৈৱ, কিন্তু 'চন্দ্ৰমিত্ৰ' নামৰ বৌদ্ধাচাৰ্যৰ প্ৰেৰণাত বৌদ্ধসাহিত্যত এখন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ লিখে। 'কপ্ৰফনাভাৱ' নামৰ গ্ৰন্থখনত তাৰবি আৰু মাঘৰ কাব্যশৈলীৰ প্ৰভাৱ বাককৈ পৰিছে।

দাক্ষিণাত্যৰ বজা কপ্ৰফনে প্ৰায়শ্চৰ্য অধিপতি প্ৰসেনজিতৰ ৰাজ্য জয় কৰিবলৈ গৈ কেনেকৈ ঘটনাচক্ৰত বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে, সিয়েই এই মহাকাব্যৰ উপজীব্য।

কাব্যখন ২০টা সৰ্গত বিভক্ত নাতিদীৰ্ঘ ৰচনা। শিৱ গোস্বামীয়ে বৌদ্ধ গ্ৰন্থৰ কাহিনী সংগ্ৰহ বাককৈ কৰিছে।

৫। জম্বাকবি অভিজ্ঞ আৰু অংকুৰ—এই দুজনা কবিতা নন্দমৰণৰ পত্নীৰ আৱতৰিত কমে 'বামচৰিত' আৰু 'ভুবনাভাৱ' নামৰ দুখন মহাকাব্য লিখে।

৬। কুমাৰদাস—এওঁ আহিছে সিংহলৰ বজা। সিংহলক ‘প্ৰহাৰী’ নামক এছৰপৰা জনা যায় বজা যোগ্গলান কুমাৰদাসে সিংহলত নবহৰ বাজ্যশাসন কৰি কালিদাসৰ চিতাৰ ওপৰত আত্মভাগ কৰে। মহাবংশৰ মতে কুমাৰদাসৰ মৃত্যু হয় ৫২৫ খ্ৰীষ্টাব্দত। এইদৰে সিংহলৰ পৰম্পৰা অনুসাবে কবি কুমাৰদাস আৰু বজা কুমাৰদাস একেজন ব্যক্তি বুলি ধৰা হয়। কুমাৰদাসৰ নিমন্ত্ৰণ ক্ৰমে কালিদাস সিংহলে যায়। কুমাৰদাসৰ আবিৰ্ভাব কাল সপ্তম শতাব্দী। এওঁ ‘জানকীদৰ্শন’ নামৰ এখন ২০ সৰ্গৰ মহাকাব্য ৰচনা কৰে। বৰ্ত্তমান তাৰ ১৫টা সৰ্গহে পোৱা গৈছে।

৭। ভট্ট জ্যেষ্ঠ—কহ্লনৰ ‘ৰাজতৰঙ্গিনী’ত ভট্টমঠৰ বিষয়ে জনা যায়। ‘ৰাজতৰঙ্গিনী’ত পোৱা যায় যে ভট্টমঠ ‘হয়গ্ৰীৱবধ’ নামক মহাকাব্য ৰচনা কৰে। এওঁ কাশ্মীৰৰ বজা মাতৃগুপ্তৰ ওচৰলৈ ‘হয়গ্ৰীৱবধ’ নামৰ কাব্যখন লৈগৈ বজাক জনায়। সম্ভৱতঃ এওঁ মাতৃগুপ্তৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত আৰু কাশ্মীৰতে থাকি কাল কটায়। ৰাজশেখৰে উল্লেখ কৰা মতে ভট্টমঠ ২০০ খ্ৰীঃ পূৰ্ব কবি। ৰাজতৰঙ্গিনীৰ মতে ভট্টমঠ আৰু মাতৃগুপ্ত সমসাময়িক। কহ্লনৰ মতে মাতৃগুপ্ত পাঁচ শতাব্দীৰ পূৰ্বাৰ্ধত কাশ্মীৰত ৰাজত্ব কৰে। এতেকে ভট্টমঠৰ সময়ও, পাঁচ শতাব্দীৰ পূৰ্বভাগ।

৮। ক্ষেমেস্ত্ৰ—ক্ষেমেস্ত্ৰৰ জন্ম হয় কাশ্মীৰৰ এক প্ৰসিদ্ধ ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত। এওঁৰ পিতামহৰ নাম ‘সিন্দু’ আৰু পিতৃৰ নাম ‘প্ৰকাশেস্ত্ৰ’। ক্ষেমেস্ত্ৰই আচাৰ্য্য অভিনৱগুপ্তৰ ওচৰত সাহিত্য অধ্যয়ন কৰিছিল। এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল কাশ্মীৰৰ বজা অনন্ত (১০২৮ খ্ৰীঃবপৰা ১০৬৩ খ্ৰীঃ) আৰু কলশৰ (১০৬৩—১০৮২ খ্ৰীঃ) শাসনকালত। এতেকে এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল একাদশ শতাব্দীৰ মাজভাগ। এওঁৰ মহাকাব্যৰ নাম ‘দশাৱতাৰ চৰিত’। ইয়াত ভগৱান বিষ্ণুৰ দশাৱতাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰ উপৰিও এওঁ ৰামায়ণ-মঞ্জৱী; তাবত-মঞ্জৱী, বৃহৎ-কথামঞ্জৱী, বোধিসত্ত্বাৱদান-কল্পলতা, কলাবিলাস, চতুৰ্ভগ-সংগ্ৰহ’ চাকচৰ্য্য, নীতিকল্পতৰ্ক, সময় মাতৃকী, সেব্য-সেৱকোপদেশ আদি গ্ৰন্থ লিখে।

৯। মৎথক—ক্ষেমেস্ত্ৰৰ পিচতে কাশ্মীৰৰ মৎথক নামৰ এজন কবিৱে ‘ত্ৰীকৰ্ণ-চৰিত’ নামৰ ২৫টা সৰ্গৰ এখন মহাকাব্য লিখে। ইয়াত ভগৱান শঙ্কৰ আৰু ত্ৰিপুৰৰ মূৰুৰ কথা কাব্যাকাবত বৰ্ণনা কৰা আছে। পিতৃৰ আদেশ মতে মৎথকে উক্ত কাব্যখন প্ৰণয়ন কৰে। প্ৰসিদ্ধ আলংকাৰিক কল্পক এওঁৰ গুৰু।

গুণ-শিষ্ট দুয়ো কাশ্মীরব বজা জয়সিংহ (১১২০-৪০ খ্রিঃ) বাহ্যসভাব কবি আছিল।

মুখ্যতঃ যেন যাত্ৰিকভাষ্যেই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰত্যেকটি সূত্ৰ অল্পসৰ্ব্ব কবি 'ত্ৰিকৰ্ণচৰিত' কাব্যখন বচনা কৰিছে। এই কাব্যখনৰ বৌলিকতা একো নাই। আছে মাথোন পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শনৰ চেষ্টা, স্থায়ীৰ্ণ গভাৱপণ্ডিত নিসৰ্গ-ভিন্ন আৰু আদি বসৰ বিস্তাৰ। কিন্তু এটা বিষয়ত কবিৰ বিশিষ্টতা লক্ষ্যীয়। কৰ্ম্মিয়ে কাব্যত আত্মপৰিচয় দিয়াৰ লগতে সেই যুগৰ মনীষীসকলৰ আৰু বাহ্যকৰ্ম্মচাৰী-সকলৰ নাম আৰু পৰিচয় দিছে। কাশ্মীৰী কবিসকলৰ মাজত এই ইতিহাস-চেতনা অধিক। অখমোৰ, সন্ধ্যাকৰ নন্দী আদি কবিসকলে ঐতিহাসিক কাহিনীৰ আধাৰত কাব্য বচনা কৰিলেও নিজৰ সম্পৰ্কে তথা নিজৰ পাণ্ডিত্য সম্পৰ্কে তেওঁলোক প্ৰায় নীৰৱ। কিন্তু মুখ্যতঃ তেওঁৰ কাব্যত যি আত্মপৰিচয় দিছে, তাত ইতিহাসৰ উপাদান আছে। সমসাময়িক যুগবোৰ কিছু কথা আছে।

১০। **হৰিচন্দ্ৰ**—জৈন কবিসকলৰ ভিতৰত সংস্কৃত সাহিত্যত হৰিচন্দ্ৰৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখনীয়। এওঁ নোমক নামৰ বংশত জন্মে। জাতত এওঁ আছিল কায়স্থ। এওঁৰ পিতৃৰ নাম আৰ্জুনেৰ আৰু মাতৃৰ নাম বখ্যাদেৱী। কপূৰ্বমজৰীৰ প্ৰথম যখনিকাত হৰিচন্দ্ৰৰ নাম উল্লেখ আছে। এওঁৰেই 'ধৰ্ম্মশৰ্ম্মাত্ম্যদয়' কাব্যৰ ৰচক হৰিচন্দ্ৰ। সম্ভৱতঃ এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল একাধশ শতাব্দী। 'ধৰ্ম্মশৰ্ম্মাত্ম্যদয়' কাব্যখন ২১টা সৰ্গৰ সমষ্টি।

১১। **হেমচন্দ্ৰ**—হেমচন্দ্ৰ নামৰ আন এজন জৈন কবি ১২ শতাব্দীত আবিৰ্ভাব হয়। এওঁ 'মহাভাবভৰ' শৈলীৰ ওপৰত 'ত্ৰিৰষ্টিশলাকাপুৰুষ-চৰিত' বচনা কৰে।

১২। **বাগ্‌ভট্ট**—বাৰ শতাব্দীত জৈন মহাকবি বাগ্‌ভট্টই 'নেমিনিৰ্বাণ' বচনা কৰে।

১৩। **মাধৱভট্ট**—খ্ৰীষ্টাব্দ পূৰ্বকালীন কবি মাধৱভট্টৰ আবিৰ্ভাবকাল ১২শতাব্দী। এওঁ অৱন্তিপুৰীৰ কদম্ববজা ৰায়দেৱৰ ৰাজসভাৰ গণ্ডিত। এওঁ 'বাধৱ-পাণ্ডৱী' আৰু 'পাবিজাত হৰণ' নামে দুখন মহাকাব্য বচনা কৰে।

১৪। **চন্দ্ৰিকবি আৰু বিজয়জয়**—এওঁলোকে ক্ৰমে 'পৃথিৱাজয়বিজয়' আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—১১

‘গোবিন্দাভিনিবেশ’ বা ‘শ্ৰীচিহ্ন’ কাব্য ৰচনা কৰে। ৰচনাশৈলীৰ ফালৰপৰা পৰ্যবেক্ষণ কৰি চালে কাব্যসমূহত কালিদাস, অশ্বঘোষ, ভাববি, মাঘ আৰু শ্ৰীহৰ্ষৰ যি ৰচনা-কৌশল আৰু কাব্য-সৌষ্ঠৱ তাৰ অভাৱ।

এওঁলোকৰ বাহিৰেও শ্ৰীহৰ্ষৰ পৰৱৰ্তীকালত ১৩ শতাব্দীত ক্ৰমে জয়ৰথে ‘হৰ্ষচৰিত-চিন্তামণি’; অমৰ সিংহই ‘স্বকৃত সংকীৰ্তন’; বালচন্দ্রহৰি ‘বসন্ত-বিলাস’; চন্দ্রপ্রভহৰি ‘পাণ্ডৱ-চৰিত’; নয়নচন্দ্রই ‘হনুীৰমহাকাব্য’ আৰু ১৪ শতাব্দীত বাসুদেৱ কবি ‘যুধিষ্ঠিৰ বিজয়’; অগস্ত্যই ‘বালভাৰত’; বেংকটনাথ বেদান্তদেশিকে ‘যাদৱাত্ম্যদয়’; গঙ্গাদেৱী ‘মথুৰাবিজয়’; মল্লাচাৰ্যই ‘উদাৰ ৰাঘৱ’ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ বাহিৰেও কত্ৰকবিৰ ‘ৰাষ্ট্ৰোচৰংশ’; চন্দ্রশেখৰৰ ‘সুৰ্জনচৰিত’; যজ্ঞনাৰায়ণ দীক্ষিতৰ ‘ৰঘুনাথভূপবিজয়’, নীলকণ্ঠ দীক্ষিতৰ ‘শিৱলীলা বৰ্ণন’; মেঘবিজয় গণিৰ ‘সপ্তসংধান’ আৰু চক্ৰকবিৰ ‘জ্ঞানকী-পৰিণয়’ মহাকাব্যসমূহৰ নাম উল্লেখযোগ্য।

ঐতিহাসিক কাব্যৰ ভিতৰত কনকসেন বাদিৰাজৰ যশোধৰ-চৰিত; পৰিমলৰ ‘নৱসাহসীংকচৰিত’; বিল্হনৰ ‘বিক্ৰমাংগদেৱ চৰিত’; জল্হনৰ ‘সোমপাল-বিজয়’; কল্হনৰ ‘ৰাজতৰঙ্গিনী’ আদিৰ স্থান অতি মহত্বপূৰ্ণ।

১৫। **সম্ভাৰকৰ নন্দী**—সম্ভাৰকৰ নন্দী আছিল পুণ্ড্ৰবৰ্ণনৰ কবি। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম প্ৰজাপতি। একাধাশ শতাব্দীৰ শেষৰ পিনে পাল-বংশৰ ৰজা ৰামপালে ৰাজত্ব কৰে। এওঁৰ দিনতে সম্ভাৰকৰ নন্দীয়ে ‘ৰামচৰিত’ বা ‘ৰামপাল-চৰিত’ কাব্য ৰচনা কৰে। এইখন এখন দ্ব্যৰ্থক কাব্য। কবিয়ে কাব্যখন এনে কৌশলেৰে ৰচনা কৰিছে যে, ই একেলগে অযোধ্যাপতি ৰামচন্দ্র আৰু বঙ্গাধিপতি ৰামপালৰ জীৱনী। ই চাৰিটা অধ্যায়ত সমাপ্ত। ইয়াৰ বিষয়বস্তু ঐতিহাসিক।

ৰামপালৰ কথা প্ৰসঙ্গত তৎকালীন অনেক ঐতিহাসিক প্ৰসঙ্গ কাব্যত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। দ্ব্যৰ্থক ভাৱাত ৰচনা কৰা হেতুকে কাব্যৰ মূল ৰস বস্তুৰ অভাৱ ঘটিছে।

১৬। **বিজ্ঞাপতি**—পদাৱলীৰ কবি বিজ্ঞাপতিৰ আৰম্ভীয়া কাল পঞ্চদশ শ্ৰীষ্টাব্দ। এওঁ মিথিলাৰ ৰজা ধীৰসিংহৰ (১৪৪০ খ্ৰীঃ) পৃষ্ঠপোষকতাত দুৰ্গাভক্তি ভবঙ্গিনী সহস্ৰ শ্লোকত ৰচনা কৰে। উক্তৰ মিথিলাৰ জমিদাৰ পুৰাণিত্যৰ প্ৰেৰণাত তেওঁ ‘জিখনাৱলী’ নামৰ আম এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁ

কুশবিভ্রমা নামে এখন ভ্রমণ বৃত্তান্ত আৰু পুৰুষপৰীক্ষা নামে এখন নীতিমূলক গল্পৰ পুথি ৰচনা কৰে।

১৭। অদ্ভুত বামায়ণ—বান্ধীকি-বচিত অদ্ভুত বামায়ণ সাতোটা সৰ্গৰ সমষ্টি। গ্ৰন্থখনৰ আন এটা নাম ‘অদ্ভুদোত্তৰ বামায়ণ’। ইয়াত সীতাৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰা আছে। সীতাই শতস্বৰূপ বায়নক বধ কৰা বুলি ইয়াত কোৱা আছে।

১৮। অধ্যাত্ম বামায়ণ—ই সাত খণ্ডত বিভক্ত। শিৱ আৰু উমাৰ কথোপকথনৰ মাজেৰে বামচন্দ্ৰ পৰম ব্ৰহ্মাৰ প্ৰকাশ আৰু সীতা স্বয়ং লক্ষ্মী বুলি প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ইয়াৰ সপ্তম খণ্ডৰ পঞ্চম অধ্যায়টোৰ নাম বামগীতা।

১৯। কীচক বধ—ই এখন যমক কাব্য। মহাভাৰতৰ বিৰাট পৰ্বত বৰ্ণিত দ্ৰৌপদীৰ ওপৰত বিৰাটৰ মন্ত্ৰী কীচকে কৰা অত্যাচাৰেই কাব্যখনৰ প্ৰতিপাত্ত বিষয়। অষ্টম শতিকা ইয়াৰ ৰচনাকাল। জনাৰ্দন নামৰ এজন পণ্ডিতে কাব্যখনৰ ওপৰত এখনি টীকাও লিখে।

২০। হৰিচৰিত কাব্য—চতুৰ্ভূজ নামৰ এজন কবিয়ে ১৫২৩ খ্ৰীষ্টাব্দত ইয়াক ৰচনা কৰে। ই ত্ৰয়োদশ সৰ্গত ৰচিত এখন মহাকাব্য।

অষ্টম অধ্যায়

কাব্য-সাহিত্য

আলংকাৰিকসকলৰ মতে কাব্যৰ লক্ষণবোৰ হ'ল—

১। কাব্যৰ বিষয়বস্তু হব লাগিব ঐতিহাসিক। ২। নেতাজন হব লাগিব উচ্চবংশজাত আৰু ধীৰোদাত্ত। ৩। তাত থাকিব 'লাগিব ভিন্ ভিন্ বসব সমাৰোণ। কাব্যখন আবৃত্ত হব লাগিব আশীৰ্বাদ, নমস্কাৰ আৰু ঘটনাৰ বৰ্ণনাৰে। তাত আঠটাভকৈ কম নাইবা ত্ৰিশটাভকৈ বেছি সৰ্গ থাকিব নোহোৱে। 'পঞ্চসন্ধি সমন্বিতা' অৰ্থাৎ পাঁচটা সন্ধি থাকিব লাগিব। বিষয়বস্তুবোৰৰ সংলাপ অকৃত্ৰিম তথা প্ৰতিটো সৰ্গৰ শেষৰ দুটা বা তিনিটা শ্লোক বেলেগ বেলেগ ছন্দত ৰচিত হব লাগে।

কাব্য-সাহিত্যৰ বিকাশ—কাব্য-সাহিত্যৰ বিকাশৰ কালৰ পৰা লক্ষ্য কৰিলে তাক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি—১। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত যুগ। ই বৈদিক তথা লৌকিক সন্ধিক্ষণ কালৰ কাব্য। ২। কালিদাস যুগ আৰু ৩। কালিদাসৰ পৰৱৰ্তী যুগ।

ৰামায়ণ এখন আদৰ্শপূৰ্ণ গ্ৰন্থ। ইয়াত হিন্দুসমাজৰ ধৰ্ম, কৰ্ম, সমাজ, সংস্কৃতিৰ বিষয় একত্ৰিত কৰি সন্নিবেশ কৰা হৈছে। আনহাতে মহাভাৰত প্ৰাচীন ভাৰতৰ জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ এখন বিশ্বকোষ।

কাব্য-কালনত কালিদাসৰ ব্যক্তিত্ব অদ্বিতীয়। কালিদাসক ভাৰতৰ 'চেঙ্গ-পিয়েৰ' বুলি কলেও অত্যাক্তি কৰা নহয়। বৰং পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে কালিদাসক চেঙ্গপিয়েৰতকৈও আগশাৰীৰ কবি বুলি ভূয়সী প্ৰশংসা কৰিছে। কালিদাসৰ ভাব-বিধান বহুত উচ্চ, সংযত, মৌলিক, সমাকৰ্ষক আৰু স্থানোচিত।

কালিদাসৰ পৰৱৰ্তীকালৰ কবিসকলৰ লিখনিত আত্মাভিব্যঞ্জন তথা ৰচনা শিল্পৰ বলৱত্তা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কাব্যবোৰ ভাৱপ্ৰধান নহয়। ৰচনা-শৈলীতহে বেছি জোৰ দিয়া দেখা গৈছে।

কাব্যৰ বিষয়-বস্তু অতি ব্যাপক। সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰায় আধা অংশই কাব্যৰ অন্তৰ্গত। মহাকাব্য, গীতকাব্য, খণ্ডকাব্য, চম্পূকাব্য, ঐতিহাসিক কাব্য, কথাকাব্য, স্তম্ভাবিত কাব্য, গল্পকাব্য আৰু নাটক আদি এক কাব্যবিষয়ৰ ভিতৰতে পৰে।

লিপি-কাব্য

সংস্কৃত-কাব্য সাহিত্যত লিপি-কাব্যৰ স্থান বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। ইউৰোপত প্ৰথম সংস্কৃত সাহিত্য-চৰ্চাৰ যুগটোকে বিখ্যাত জাৰ্মান পণ্ডিত মেগ্গম্ব্লাৰে পুনৰ-জাগৰণৰ যুগ বুলি আখ্যা দিছে। বৈদেশিক আক্ৰমণৰ চাকনৈয়াত পৰি জ্ঞান হৈ যোৱা সংস্কৃতিৰ পুনৰুদ্ধাৰ কৰাই আছিল এই পুনৰ-জাগৰণৰ ঘাই উদ্দেশ্য। এই পুনৰুদ্ধাৰৰ যুগ আৰম্ভ হয় তাৰতীয় বুৰ্জুৱা সোণালী যুগ গুপ্তসকলৰ দিনত। পণ্ডিত বুল্লেৰৰ মতে প্ৰথম শতিকাত কাব্যিক ৰীতিত বহুতে গদ্য-পদ্য মিশ্ৰিত কাব্য লিখে, যিবিলাকৰ চানেকী শিলালিপিসমূহত পোৱা যায়। এই লিপি-সমূহৰ সাহিত্যিক, সাংস্কৃতিক তথা ঐতিহাসিক মূল্য কোনো পিনৰপৰা কম নহয়। ভুলত লিপি কাব্যৰ চমু বিৱৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

১। এলাহাবাদ লিপি :—সংস্কৃত সাহিত্যত সিদ্ধহস্ত কবিসকলৰ ভিতৰত হৰিসেনৰ স্থান আগশাৰীত। এলাহাবাদৰ শিলালিপিয়েই তাৰ প্ৰমাণ। সম্ভ্ৰ-গুপ্তৰ ৰাজকবি হৰিসেনে ৰজাক প্ৰশংসা কৰি ৩৪৫ খ্ৰীঃত লিখা ৰচনামূলী প্ৰয়াগৰ অশোকস্তম্ভত খোদিত আছে।

এই লিপিৰপৰা যিবিজয়ী সম্ভ্ৰ-গুপ্তৰ অসাধাৰণ ব্যক্তিত্ব, দূৰদৰ্শিতা যথা সং-কাৰ্য্যসমূহৰ পৰিচয় পোৱা যায়। লিখিত বৰ্ণনা কৰা মতে হৰিসেনৰ পিতৃ ঋষভূতি সেই সময়ৰ গুপ্তবংশৰ ৰজা মহাদণ্ডনায়ক এজন বিজ্ঞান, উচ্চশ্ৰেণীৰ ৰাজনীতিজ্ঞ তথা নিপুণ ব্যৱস্থাপক আছিল। হৰিসেনেও পিতাকৰ দৰে সম্ভ্ৰ-গুপ্তৰ ৰাজসভাৰ অগ্ৰণী কবি তথা পৰবাহু সচিব আৰু শেষত ৰজাৰ অমুগ্ৰহস্ত কুমাৰাদিত্যৰ (কলেক্টৰৰ) পৰা দোপতদোপে উন্নতি লাভ কৰি মূখ্য দণ্ডনায়ক পদত অধিষ্ঠিত হয়।

হৰিসেনৰ প্ৰশস্তি চাৰে-ত্ৰিশটা শাৰীৰ আঠটা শ্লোকৰ, দীৰ্ঘ গদ্য সমন্বিত আৰু শেষত এটা শ্লোকেৰে সমাপ্ত। ই সঁচাকৈয়ে এক উচ্চ শ্ৰেণীৰ কাব্য। হৰিসেনে স্বয়ং লিপিৰ বিষয়ে এইদৰে মন্তব্য ব্যক্ত কৰিছে—“এতচ্চ কাব্যমেধামেব ভট্টাৰকপাদানাং দাসস্ত সমীপ পৰিসৰ্প সৰ্বাহুগহোন্নীলিতমতে: খাণ্ডটপাক্ৰিান্ত মহাদণ্ডনায়ক ঋষভূতি পুত্ৰস্ত সন্ধিবিগ্ৰহিক কুমাৰামাত্য মহাদণ্ডনায়ক হৰিসেনস্ত সৰ্বভূতি স্থায়ন্ত।”

এই লিপি কাব্যৰপৰা সংস্কৃত কাব্য-পৰম্পৰাৰ অতীত বুৰ্জুৱা উৎসও বিচাৰি

উলিহাবলৈ সত্তৰ হৈ পৰিছে। সেয়েহে এই লিপিৰ সাহিত্যিক তথা ঐতিহাসিক—দুয়োটা দিশ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ।

হৰিসেনৰ কাব্য গদ্য-পদ্য মিশ্ৰিত। এলহাবাদৰ লিপি কাব্য-প্ৰতিভাৰ এক উজ্জ্বল চানেকী। লিপিৰ শ্লোকসমূহত বেলেগ বেলেগ ছন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। ৩, ৫ আৰু ৮ নম্বৰ শ্লোকত শ্ৰুগন্ধৰা, ৪ আৰু ৭ত শাৰ্দূলবিক্ৰিডীত, ৬ নম্বৰত মন্দাক্ৰান্তা আৰু ৯ নম্বৰ শ্লোকত পৃথী ছন্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। গদ্যাংশ দীঘল সমাসযুক্ত হলেও ভাষা সহজ সৰল। হৰিসেনৰ বচনা-বীতি বৈদৰ্ভ-বীতিৰ।

হৰিসেনৰ পদ্য ব্যৱহাৰৰ চতুৰতাও মন কৰিবলগীয়া। সমুদ্ৰগুপ্তক পিতাকে যুৱৰাজ 'পদত অধিষ্ঠিত হবলৈ' কৰা আদেশৰ বৰ্ণনা অতি মনোৰম।

“আৰ্য্যো হীতু্যপগুহু ভাবপিপ্তনৈকংকৰ্ণিতৈ বোমতিঃ।

সভ্যেযুচ্ছাসিতেষু তুল্যকুলজ্ঞানাননোবীক্ষিতঃ।

স্নেহব্যালুধিতেন বাস্পগুৰুণা তদ্বৈক্ষিণা চকুৰা।

যঃ পিত্ৰাভিহিতো নিবীক্ষ্য নিখিলাং পাছেষমুৰ্বীমিতি ॥

২। **গিৰণাৰ লিপি**—গিৰণাৰ কদ্ৰদামন লিপি ১৫০ খ্ৰীঃত লিখা। লিপিত কাব্যৰ বীতি আৰু ব্যাকৰণৰ নিয়ম-প্ৰণালীবোৰ অতি সুস্পষ্টভাৱে পৰ্য্যবেক্ষণ কৰি গতাকাৰত লিখা। অলংকাৰ ব্যৱহাৰতো লিখকৰ প্ৰতিভা কম নহয়। ‘অভ্যন্ত-নাম কদ্ৰদামনো’ অল্পপ্ৰাস অলংকাৰৰ এটা সুনিদৰ্শন। লিপি কঠিন সমাসযুক্ত হলেও লেখনীৰ মাধুৰ্য্যতা তথা বসৰ স্বাভূতা স্নান হোৱা নাই।

৩। **নাসিক লিপি**—নাসিকৰ শিৰিপুলুয়ায়ী লিপি প্ৰাকৃত গদ্যত লিখা। ই গিৰণাৰ লিপিৰ সমসাময়িক। লিপিৰ দীঘল সমাসৰ প্ৰয়োগ কবিৰ কবি-কৌশল তথা পাণ্ডিত্যৰ সুপৰিচয়। ইয়াত পৰৱৰ্তীকালৰ কাব্যসমূহৰ বীতি সুস্পষ্ট। অলংকাৰৰ ফালৰপৰা অল্পপ্ৰাসৰ প্ৰয়োগ অতি নিপুণভাৱে কৰিছে। মুঠতে ই সেইসময়ৰ উচ্চস্তৰৰ গদ্য-সাহিত্যৰ এক সুনিদৰ্শন।

৪। **মন্দাকান্তৰ লিপি**—পণ্ডিত বৃহৎসেবৰ মতে মান্দাসৰৰ সূৰ্য্যমন্দিৰত খোদিত লিপিসমূহ পণ্ডিতপ্ৰবৰ বৎসভট্টিয়ে ৪৭৩-৪ খ্ৰীঃত লিখে। এই লিপিৰ বসন্ত আৰু বৰ্ষাকালৰ বৰ্ণনা অতি কাব্যময় আৰু চিত্তাকৰ্ষক।

মন্দসৰ প্ৰশস্তি ৪৪টা শ্লোকৰ সমষ্টি। প্ৰশস্তিৰ আৱস্তম্বিত ভগবান্ ভাস্কৰৰ জতি, তাৰ পিচত দশপুৰ (মন্দসৰৰ) হৃদয়গ্ৰাহী বৰ্ণনা পোৱা যায়। গদ্যত বৰ্ণিত মঙ্গলাচৰণেৰে প্ৰশস্তিৰ সমাপ্তি ঘটায়। প্ৰশস্তিৰ শ্লোকসমূহত কুমাৰগুপ্ত,

বিধবৰ্মণ, বধুবৰ্মা, বহুবৰ্মণ আদি সন্মতিলকলৰ বৰ্ণনা বিভিন্ন ছন্দত বৰ্ণিত আছে। মহাকবি কালিদাসৰ ভাৰা আৰু ভাস্কৰ প্ৰতিজ্ঞাৰা প্ৰশস্তিত স্মৃতিৰূপে পৰিছে।

৫। **নিধানপুৰ তাম্ৰলিপি**—পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য সম্পাদিত কামৰূপ শাসনানুশীত কথা নিধানপুৰ তাম্ৰলিপিত প্ৰাচীন অসমৰ বজা ভাস্কৰবৰ্মাৰ গুণাহুৰ্ভীৰ্তন কৰাৰ উপৰিও আন নখন তাম্ৰলিপিত কামৰূপৰ সনাতন বজাৰ শাসন সম্বন্ধে বৰ্ণনা কৰিছে। নিধানপুৰ তাম্ৰলিপিত বৰ্ণনা কৰা মতে মহামানী ভাস্কৰবৰ্মাই বহুতো ব্ৰাহ্মণক ভূমি দান কৰে। লিপিৰ আৰম্ভণিতে বজা নবক, ভগদত্ত, বজ্জদত্ত আদি ভাস্কৰবৰ্মাৰ পৌৰাণিক পূৰ্বপুৰুষসকলৰ আৰু পিচত পুত্ৰবৰ্মণবপৰা আৰম্ভ কৰি ভাস্কৰ বৰ্মাৰ জ্যেষ্ঠভ্ৰাতৃ হৰ্ষবৰ্মণলৈ প্ৰায় বাকলন বজাই বাজৰ কৰাৰ কথা কাব্যবীতিত অতি ছন্দবদ্ধাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে।

ভট্টাচাৰ্য্যৰ মতে এই লিপি ধানেখৰ আৰু কনৌজৰ বজা হৰ্ষবৰ্মণৰ বাহুবল্যলত প্ৰায় ৬০৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ আগভাগত লিখা। ঐতিহাসিক বিশ্লেষণবপৰা জনা যায় হৰ্ষবৰ্মণৰ লগত ভাস্কৰবৰ্মাৰ সেই সময়ত প্ৰগাঢ় বন্ধুত্বভাৱ গঢ়ি উঠে। হৰ্ষবৰ্মণ আৰু ভাস্কৰবৰ্মাই যুটীয়াভাৱে গোড়দেশ জয় কৰাৰ পিচত ভাস্কৰবৰ্মাই কৰ-হৰ্ষণত কিছুকাল বিভ্ৰাম লয়। ঘটনা বৰ্ণনাৰ ফালবপৰা পৰ্যবেক্ষণ কৰি এই লিপি সপ্তম শতাব্দীৰ বুলি অনুমান কৰা হৈছে।

নিধানপুৰ তাম্ৰলিপি শিৱৰ ভূতিৰে আৰম্ভ কৰা হৈছে। ইয়াৰ প্ৰস্তাৱপত্ৰ বাণভট্টৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট। যদিও শ্লোকবোৰ আৰ্য্য ছন্দত লিখা, কাব্যকলাৰ কালক-পৰা ই দুৰ্বল। শ্লেষৰ ব্যৱহাৰ বহুল পৰিমাণে পোৱা যায়। গছাংশ দীঘল সমাসযুক্ত আৰু গোড় বীতিত লিখা।

লিপিৰ প্ৰথম শ্লোকত ‘ওঁ প্ৰণম্য দেৱং শশিশেখৰং’ বুলি কৰা বৰ্ণনাত শ্লেষ অলংকাৰৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। সেইদৰে বিত্তীয় শ্লোকত শ্লেষ, তৃতীয় শ্লোকত বিৰোধভাবান্বিতকাৰ, চতুৰ্থ শ্লোকত অপহৃতি, বষ্ঠ শ্লোকত বজ্জগতিঃ, অষ্টম শ্লোকত ব্যতিৰেক, একাদশ শ্লোকত শ্লেষ, দ্বাদশ শ্লোকত উপমা, চতুৰ্দশ শ্লোকত উপমা আৰু উৎপ্ৰেক্ষা, পঞ্চদশত পূৰ্ণোপমা, সপ্তদশত পূৰ্ণোপমা, ব্যতিৰেক, উপমান আৰু অষ্টাদশ শ্লোকত অধিক অলংকাৰৰ সমাবেশ পোৱা যায়।

“প্ৰত্নবসং বিলসন্তিঃ তচ্চন ইব যাং মুদা হৰিৰ্বহতি।

স। শ্ৰীৰৰ্জিজনেনভ্যঃ ক্ষিতিৰিব বিশ্ৰাণিতা যেন।”

উক্ত লিপিৰ উনবিংশতি শ্লোকটোৰ কাব্যিক-সৌন্দৰ্য্য অতি চমৎকাৰ। নিধানপুৰ তাম্ৰলিপিৰ গছাংশত উপমা, কল্পক বা শ্লেষ প্ৰায় প্ৰত্যেকটো শব্দতে বিৰাজমান।

খণ্ডকাব্য

সপ্তম শতাব্দীৰপৰা অষ্টাদশ শতাব্দীলৈকে—এই হৃদীৰ্ষ কালছোৱাৰ ভিতৰত খণ্ডকাব্যসমূহ বৰ্চি হৈছে। খণ্ডকাব্যসমূহৰ বেছিভাগেই কালৰ সৌভাগ্য লুপ্ত হৈ গৈছে, মাথোন বিভিন্ন ইতিহাস গ্ৰন্থৰ বৰ্ণনাতহে সেইবোৰ নাম উল্লেখ থকা পোৱা যায়।

১০০ খ্ৰীঃ শতাব্দীত মাভুচেতৰ ৰচিত ‘মহাৰাজ কণিক লেখা’ নামৰ গ্ৰন্থখনেই খণ্ডকাব্য পৰম্পৰাৰ প্ৰথম কাব্য। মাভুচেত কণিকৰ সময়সাময়িক। কণিকই মাভুচেতক বৌদ্ধধৰ্মৰ গভীৰ তত্ত্বসমূহ সহজ সৰল ভাষাত ব্যাখ্যা কৰিবৰ অৰ্থে আমন্ত্ৰণ কৰি কান্দীৰত বৌদ্ধ-সংগতি আয়োজন কৰে। কিন্তু বুদ্ধ অৱস্থাৰেহে মাভুচেত ৰাজসভালৈ যাব নোৱাৰি বৌদ্ধৰ মূলনীতি তথা নৈতিক জীৱনৰ আদৰ্শ চিঠিৰ ৰূপত পত্ৰ ছন্দত লিখি কণিকলৈ পঠাই দিয়ে। এই পত্ৰসমূহ ‘মহাৰাজ কণিক লেখা’ নামে তিব্বতী সংগ্ৰহালয়ত আজিও সুৰক্ষিত হৈ আছে। এওঁ ‘চতুঃশতক’ আৰু ‘অধ্যায়শতক’ নামৰ দুখন স্তুতিকাব্য লিখে। বৰ্তমান তিব্বতী ভাষাত এই দুখন গ্ৰন্থৰ অনুবাদ পোৱা যায়।

৪০০ খ্ৰীষ্টাব্দত আৰ্ধ্যসুৰে ‘পৰিমিতা সমাল’ নামৰ এখন মনোমহা কাব্য ভিক্ষুভাৰণ্যৰ সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰে। এই খণ্ডকাব্যখন ছয়টা সৰ্গ আৰু ৩৬৪টা শ্লোকৰ সমষ্টি। তদুপৰি আৰ্ধ্যসুৰে কাব্যাত্মক ৰূপত ‘জাতকমালা’ আৰু কৰ্মফলৰ ওপৰত এখন দাৰ্শনিক সূত্ৰ গ্ৰন্থ লিখে। পৰবৰ্তীকালত এই সূত্ৰগ্ৰন্থখন ৪২৪ খ্ৰীষ্টাব্দত চীনভাষাত অনুবাদ হয়।

সপ্তম শতাব্দীত চক্ৰ কবিয়ে ‘জ্ঞানকী পৰিণয়’ নামৰ আঠটা সৰ্গৰ খণ্ডকাব্য এখন লিখে। জৈন কবি ‘ধনঞ্জয়’ সপ্তম শতাব্দীত ‘বিষাপহাৰস্তোত্ৰ’ নামৰ ৩২টা ইন্দুবজ্জা বৃন্তৰ এখন খণ্ডকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। এওঁৰ ‘ৰাঘৱপাণ্ডৱীয়’ মহাকাব্যৰ আলমত কবিৰাজ (১২০০ খ্ৰীঃ), ৰামচন্দ্ৰ (১৫৫২ খ্ৰীঃ), চিদ্দঘৰ (১৬০০ খ্ৰীঃ), বেংকটাক্ষাৰী (১৬৫০ খ্ৰীঃ), মেঘবিন্ধ্যগণি (১৬৭০ খ্ৰীঃ), হৰিদন্তসুহৰি (১৭৬০ খ্ৰীঃ) আদি কবিসকলে বহুতো খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে। আচাৰ্য্য জিনসেনে (৭০০ খৃঃ সংবৎ) ৩৩৪টা মল্লক্ৰান্তাত ছন্দত ‘পাৰ্বাতীভূষণ’ আৰু তেওঁৰ শিষ্য গুণভদ্ৰাই ‘আত্মাহুশাসন’ নামৰ ২৭২টা পত্ৰৰ এখন খণ্ডকাব্য লিখে। ২০০ খ্ৰীষ্টাব্দত নৈয়ায়িক জয়ন্তৰ পুত্ৰ অভিনৱাই বাণভট্টৰ ‘কাদম্বী’ৰ কথাবস্তুখিনি সংক্ষিপ্ত আকাৰে লিখি ‘কাদম্ববী-কথাসাৰ’ নামেৰে ৮টা সৰ্গৰ

এখন খণ্ডকাব্য লিখে। সেই কালছোৱাৰ ভিতৰতে জৈনকবি সোমেশ্বৰে 'নীতি-বাক্যবৃত্ত' নামৰ এখন গ্ৰন্থ লিখে।

মহাকবি পুৰুষোত্তমই ১০ শতাব্দীত 'নাগকুমাৰ-চৰিত' ('হাগকুমাৰ-চৰিত') আৰু 'জসহৰ-চৰিত' ('যশোধৰ-চৰিত') নামৰ দুখন অপভ্ৰংশ ভাষাত খণ্ডকাব্য লিখে। মালবদেশৰ পৰমাৰবংশীয় ৰজা বাকপতি ৰাজ্যৰ সভাপণ্ডিত অমিতগুপ্তিয়ে ১০ শতাব্দীত 'ধৰ্মপৰীক্ষা', পঞ্চসংগ্ৰহ, ১২০টা পত্ৰৰ সংকলন 'সাময়িক পত্ৰ' আৰু ৩২টা পত্ৰৰ সংকলন 'হাজিংশিকা' নামৰ চাৰিখন কাব্য লিখে। সেই একে সময়তে বাদিৰাজসুহৰি 'যশোধৰ চৰিত' আৰু ২৪টা পত্ৰৰ স্তোত্ৰগ্ৰন্থ 'একীত্যস্তুতোজ' নামৰ দুখন সৰল কাব্য লিখি নিজ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় দিয়ে। বাটুকুটৰ ৰজা কৃষ্ণ তৃতীয়ে সমকালীন হলায়ুধ কবিয়ে 'কবিরহস্ত' আৰু জৈনকবি যদ্বিপেনে ১১ শতাব্দীত পঞ্চসৰ্গাশ্লোক 'নাগকুমাৰ কাব্য' লিখে। নাগকুমাৰৰ খণ্ডকাব্যখনক ৰচনাশৈলী অতি সৰল আৰু হৃদয়গ্ৰাহী। সেই একে শতাব্দীতে বাদীজগিন্ধই 'গুণচিন্তামণি' আৰু 'কল্পচূড়ামণি' নামৰ দুখন খণ্ডকাব্য সংস্কৃত সাহিত্য-ভাণ্ডাৰলৈ আগবঢ়ায়। ইয়াৰ প্ৰথমখন বাণৰ কাণ্ডদ্বীৰ আৰু ধনপালৰ 'ভিলমশ্বৰী'ৰ প্ৰভাৱিত প্ৰভাৱান্বিত গুণময় কাব্য আৰু দ্বিতীয়খন 'পঞ্চতন্ত্ৰ' আৰু হিতোপদেশৰ আলমত পত্ন্যাকাৰত ৰচিত।

১২ শতাব্দীত আশাধৰে 'ভৰতেশ্বৰাভ্যুদয় কাব্য' আৰু 'ৰাজমতী-বিপ্লৱস্ত' নামৰ দুখন খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে। চৈধ্য শতাব্দীত বিজয়নগৰৰ ৰজা হৰিহৰৰ ৰাজসভাৰ কবি লোলংবৰাজে পাঁচটা সৰ্গত 'হৰিবিলাস' নামৰ খণ্ডকাব্য এখন ৰচনা কৰে। পোন্ধৰ শতাব্দীত মালাৱা নিবাসী স্কুমাৰে চাৰিটা সৰ্গত 'কৃষ্ণবিলাস' নামৰ এখন কাব্য লিখে। চিদম্বৰম্ৰ এজন অজ্ঞাতনামা কবিয়ে ১৬ শতাব্দীত ত্ৰিসন্ধান-পদ্ধতিৰ ওপৰত 'ৰাঘৱপাণ্ডৱদাবীৰ' নামৰ এখন খণ্ডকাব্য লিখে। ৰাম, পাণ্ডৱ আৰু কৃষ্ণৰ কথাই উক্ত কাব্যৰ বিষয়-বস্তু। একে শতাব্দীতে সূৰ্য্যদেৱে ৩৬টা ছন্দত 'ৰামকৃষ্ণ' নামৰ এখন কাব্য লিখে।

১৫৪২ খ্ৰীঃত ৰামচন্দ্ৰ ভট্টই 'বসিক-বজ্জন' কাব্য লিখে। কাকী নিবাসী দাৰ্শনিক কবি বেংকটাক্ষৰী ১৬৫০ খ্ৰীঃত 'যাদৱৰাঘবীৰ' নামৰ ৩০টা শ্লোকৰ টীকাসহ এখন কাব্য লিখে। জৈন কবি শ্ৰুতসাগৰে 'যশস্তিলক চন্দ্ৰিকা,' 'শ্ৰীপালচৰিত' আৰু 'যশোধৰচৰিত' নামৰ খণ্ডকাব্য কেইখন ১৩ শতাব্দীত ৰচনা কৰে। সেই একে সময়তে আচাৰ্য্য শুভচন্দ্ৰই 'চন্দ্ৰপ্ৰভ-চৰিত', 'পদ্মনাভ-চৰিত', 'জীৱনধৰ-চৰিত', 'ছন্দনা কথা' আৰু 'নদীধৰ কথা' নামৰ কাব্য কেইখন লিখে।

ভাট্টোৰৰ বন্ধা শাহজীৰ বাৰমলাৰ কবি বামভট্টই সুপ্ৰসিদ্ধ বৈয়াকৰণ পণ্ডিতৰ জীৱন-চৰিতৰ ওপৰত 'পতঞ্জলি-চৰিত' কাব্য লিখে। ভট্টোৰক জ্ঞানভূষণৰ প্ৰশিদ্ধ বাজিৰাজে 'ঈশান আখ্যান', 'হলোচনা-চৰিত' আৰু 'বশোদৰ-চৰিত' নামৰ তিনিখন হুম্বৰ শাহজীল ভাষাত খণ্ডকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। হৰিদত্তহৰি ১৮শতাব্দীত বিসন্ধান-পত্ৰভিত্ত 'বামদেৱনৈষধী' নামৰ এখন কাব্য লিখে। ই চুটা সৰ্গৰ সমষ্টি। বামলীলা বিষয়ক ১২০টা ছন্দৰ 'বামলীলাসুত' আৰু ৬২০টা ছন্দৰ 'চিত্ৰবন্ধ-বামায়ণ' নামৰ দুখন কাব্যৰ পাণ্ডুলিপি এতিয়াও অগ্ৰকাশিত অৱস্থাত থকা বুলি জনা যায়।

ইয়াৰ বাহিৰেও কামিল বুল্কৰ মতে বিখ্যাত 'বামৰবিলাস', সোমেশ্বৰে 'বামলতক', মঙ্গলভট্টই 'বামায়ণতক', আৰু কৃষ্ণেশ্বৰ কবি 'আৰ্য্যবামায়ণ' ৰচনা কৰে।

প্ৰকৃততে পৰ্য্যবেক্ষণ কৰি চালে সংস্কৃত খণ্ডকাব্যৰ দীৰ্ঘা-সংখ্যা নাই। এতিয়াও বহুতো সীতিপাত্ৰৰ পুথিত ভাৰত তথা বিদেশৰ সংগ্ৰাহালয়বোৰত সুৰক্ষিত হৈ আছে। সংস্কৃত খণ্ডকাব্য আজিও গবেষণাৰ বিষয় হৈ আছে। স্বনামধন্য যশভাণী বৰুৱা কবিৰ নাম আজিও অজ্ঞাত।

ঐতিহাসিক কাব্য

প্ৰাচীন ভাৰতত ইতিহাস-চৰ্চা নথকা বুলি কবলৈ যদিও বহুতে প্ৰয়াস কৰে, বেধ ৰচনাৰ লগে লগে যে ইতিহাসবোৰো সৃষ্টি হৈছিল স্বক-সংহিতাৰ মন্তব্যবোধেই তাৰ প্ৰমাণ। ছান্দোগ্য উপনিষদত সনৎ কুমাৰৰ ওচৰত ব্ৰহ্মবিজ্ঞা শিকাৰ সময়ত নাৰদে যি শিক্ষা লাভ কৰিছিল, সেই ইতিহাস পুৰাণক পঞ্চমবেদ নামে অভিহিত কৰিছে।

যাকই নিকন্তত স্মৃচাবোৰক বিশদীকৰণ কৰিবলৈ ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থ তথা প্ৰাচীন মুনিমূলকৰ আখ্যানবোৰক 'ইতিহাসমাচক্ৰতে' বুলি কৈ উদ্ধৃতি দিছে। 'ইতি ঐতিহাসিকাঃ'—বুলি বেদাৰ্থ নিৰূপণ কৰা ভিন্ ভিন্ সম্প্ৰদায়সকলৰ ভিতৰত ঐতিহাসিক সম্প্ৰদায়ো যে এটা আছিল তাৰ নিকন্তত স্পষ্টভাৱে উল্লেখ আছে।

বেদৰ যথার্থ অৰ্থ বুজাবৰ উদ্দেশ্যেই পুৰাণ অধ্যয়নৰ আৱশ্যক অকল নহয়। বাসৰ মতে বেদৰ যথার্থ অৰ্থ ইতিহাস আৰু পুৰাণৰ দ্বাৰা হোৱা উচিত, কাৰণ ইতিহাস পুৰাণ অনভিজ্ঞ পূৰ্বে বেদাৰ্থ সহজে হৃদয়ঙ্গম কৰাটো সহজসাধ্য নহয়।

বাক্যবোধে উপবেশবোধক ইতিহাসত অন্ততম স্থান দিছে। ইতিহাসৰ আৱশ্যকতা আৰু ইয়াৰ সৰ্বতোমুখী প্ৰভাৱৰ উল্লেখ কৰি আচাৰ্য কোটিল্যাই কৈছে— অৰ্থবোধ আৰু ইতিহাস দুয়ো বেধ। ইয়াত ইতিহাসৰ অন্তৰ্গত পুৰাণ, ইতিবৃত্ত, আখ্যায়িকা, উদাহৰণ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ আটাইবোৰৰে সমাবেশ দিয়া হৈছে। আচাৰ্য কোটিল্যৰ উক্ত মন্তব্যবশত পুৰাণৰ বাহিৰেও ইতিহাসকাব্যৰ অন্তৰ অন্তৰ পোৱা যায়। অৱশ্যে পাশ্চাত্য আৰু ভাৰতীয় ইতিহাসৰ মাজত বিপ্ৰভেদ পৰিলক্ষিত হয় সি হৈছে—পাশ্চাত্য ইতিহাস ঘটনা-প্ৰধান অৰ্থাৎ, ইয়াত সু-বিপ্ৰহাৰি ঘটনাৰ বিৱৰণ বৰ্ণনা কৰাই মুখ্য উদ্দেশ্য। কিন্তু ভাৰতীয় কল্পনাৰ অনুসাৰে ঘটনা বৈচিত্ৰ্যৰ বিশেষ মহত্ব নাই। আমাৰ কীৰ্ত্তন-মাত্ৰৰ ক্ষমতা শুধুৰণিৰ বাবে যিবোৰৰ আৱশ্যক সেইবোৰহে ভাৰতীয় ইতিহাসত সন্নিবেশ কৰা হৈছিল। জনগণৰ মাজত এটা মহৎ আদৰ্শ দাঙি ধৰাটোৱেই আছিল ভাৰতীয় ইতিহাসৰ বাহি উদ্দেশ্য।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় কবিসকলে বাক্যলতাত থাকি বহুৰূপে গুণানুসীৰ্জন কৰি লিখা কাব্যসমূহক বৈজ্ঞানিক ভিত্তিত লিখা ইতিহাস বুলি স্বীকাৰ কৰাটো অসম্ভৱ। কাব্য ভাত বজাসকলৰ গুণানুসীৰ্জনৰ বাহিৰে আনকি চন, তাৰিখ আদিবো উল্লেখ থকা পোৱা নাযায়।

প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্যত ইতিহাসৰ সমল চাৰি প্ৰকাৰে পোৱা যায়—(ক) কিছুমান গ্ৰন্থকাৰৰ স্বৰচিত গ্ৰন্থত পূৰ্বৱৰ্তী ঐতিহাসিক গ্ৰন্থৰ উল্লেখ, (খ) দানপত্ৰ, প্ৰশস্তি আদিত, (গ) বায়মণ, মহাভাৰত আৰু পুৰাণাদি গ্ৰন্থত, (ঘ) কাব্য-ৰূপত লিখা ঐতিহাসিক ঘটনাত। অৱশ্যে আমি ইয়াত ইতিহাস কাব্যসমূহৰহে আলোচনা কৰিম।

ঐতিহাসিক কাব্যসমূহ—

১। কোমলীমহোৎসৱ—৪০০ খ্ৰীঃত ৰচিত এই গ্ৰন্থখনত গুপ্তকালীন ঐতিহাসিক ঘটনাবোৰ সূচকৰূপে বৰ্ণনা কৰা আছে।

২। হৰ্ষচৰিত—হৰ্ষচৰিতৰ ৰচক বাণভট্ট সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ এজন প্ৰসিদ্ধ কবি। সংস্কৃত কবিসকলৰ ভিতৰত এওঁ এজন শীৰ্ষস্থানীয় কবিৱেই নহয়, এওঁ গুৰুসাহিত্যৰ গুৰু। বাণভট্ট আছিল হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজসভাৰ কবি। এতেকে এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল সপ্তম শতাব্দী।

বাণভট্টৰ হৰ্ষচৰিত আটাইতকৈ প্ৰাচীন আখ্যায়িকা। ই আঠাটা উচ্ছাসৰ সময়টি। প্ৰথম দুই উচ্ছাসত বাণভট্টই নিজৰ বিস্তৃত পৰিচয় দিছে। পিচৰ

উজ্জ্বলবোবত মহাবাজ হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰিছে। “ওজঃ সৰ্বাসকৃৎস্নমেজ্ঞঃ গদস্ত জীৱিতম্”—সেই সময়ত সৰ্বাসৰ বহুলতাই গদ্যৰ জীৱন বুলি ধৰা হৈছিল। এই সাহিত্যিক বীড়ি অহুসাৰে বাণভট্টই হৰ্ষচৰিত বচনা কৰে। ই বাণভট্টৰ প্ৰথম গ্ৰন্থ।

৩। **সেতুৰন্ধ**—সপ্তম শতাব্দীত কান্ধীৰ বজা প্ৰথমসেনে ‘সেতুৰন্ধ’ নামৰ এখন ঐতিহাসিক কাব্য লিখে। ‘সেতুৰন্ধ’ কাব্যখন ‘বাহুধবধ’ বা ‘দশমুখবধ’ নামেৰেও জনাজাত। দ্বিতীয়ে এই কাব্যখনক ‘সাগৰঃ সৃষ্টিৰত্নানাম্’ অৰ্থাৎ সৃষ্টিৰত্নৰ সমুদ্ৰ বুলি প্ৰশংসা কৰিছে। সেতুৰন্ধ ১৫টা আখ্যানৰ সমষ্টি। ইয়াত সেতুৰন্ধনৰপৰা আৰম্ভ কৰি বাহুধবধলৈকে শ্ৰোত্ৰ বীৰিত বৰ্ণনা কৰিছে।

৪। **গাউতৰহো**—ই অষ্টম শতাব্দীত ৰচিত ১২০৮ গাথাৰ সমষ্টি। কান্ধ-কুজৰ বজা যশোবৰ্মাৰ ৰাজসভাৰ কবি বাকপতিৰাজৰ মহাবাহী প্ৰাকৃতত লিখা এখন ঐতিহাসিক কাব্য। যশোবৰ্মাৰ দ্বাৰা গোড়দেশৰ বজাৰ পৰাজয় বৰণেই কাব্যৰ বিষয়বস্তু। পিত্ত যশোবৰ্মাই কান্ধীৰ বজা ললিতাদিত্যৰ হাতত পৰাজয় হৈ মৃত্যুবৰণ কৰে।

ঐতিহাসিক দিশৰপৰা ইয়াৰ মূল্য কম। কিন্তু কবিতাৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা ই প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ এক দেদীপ্যমান বস্তু। বাকপতিৰাজে ‘মধুময় বিজয়’ নামৰ আন এখন কাব্য বচনা কৰে, কিন্তু এতিয়াও তাক উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নাই।

৫। **যশোধৰচৰিত**—অষ্টম শতাব্দীত কনকসেন বাদিৰাজৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘যশোধৰচৰিত’ ঐতিহাসিক আৰু ধাৰ্মিক দুয়োটা দৃষ্টিকোণৰপৰা এখন উচ্চতাপৰ গ্ৰন্থ।

৬। **নবসাহসংক চৰিত**—সিদ্ধুৰাজৰ জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতৃ বজা মঞ্জৰ ৰাজসভাৰ কবি পদ্মগুপ্ত বা পৰিমল গুপ্তই ১০ শতাব্দীত ‘নবসাহসংক-চৰিত’ নামেৰে এখন ঐতিহাসিক কাব্য ৰচনা কৰে। ১৮টা সৰ্গত বিভক্ত এই কাব্যখনত নাগ-ৰাজকুমাৰী শশীপ্ৰভাৰ লগত ধাৰাৰ প্ৰসিদ্ধ বজা ভোজৰ পিতৃ সিদ্ধুৰাজৰ বিবাহ বৰ্ণনা কৰা আছে। বজা সিদ্ধুৰাজে মৃগয়া কৰিবলৈ গৈ সোণৰ শিকলি ভিঙি বজা থকা হৰিণ এটা দেখা পাই বাণ নিক্ষেপ কৰে। হৰিণটোৱে বাণবিদ্ধ হৈ অসম্ভৱ যন্ত্ৰণাত চটফটাই পলাই গৈ শশীপ্ৰভাৰ ওচৰ চাপে, কাৰণ ই আছিল ৰাজ-কুমাৰীৰ পোহনীয়া হৰিণ। ৰাজকুমাৰীয়ে বাণবিদ্ধ হৰিণৰ গাত থকা শব-পান্ডৰপৰা বজা সিদ্ধুৰাজৰ নামটো জানিব পাৰিলে। বজাইয়ো হৰিণটোৰ অহুসঙ্কান কৰি পথপৰিভ্ৰমত ক্লান্ত হৈ এটা সৰোবৰৰ পাৰত উপস্থিত হ’লত-

ভাঙ ভেঙে মুক্তাত কোদিত থকা হাব এডাল পাই জানিব পাৰিলে সেইভাল হাব শৰীৰেভাৰ। বাজমুখাৰীৰ স্বপ্ন-সাহিত্যৰ কথা শুনি বজাই ভেঙক পত্নীস্বপ্নে পাবলৈ অভিলাস কৰি নাগবাজক পৰাস্ত কৰি বাজমুখাৰীক বিয়া কৰায়।

ইয়াৰ ১২ সৰ্গত সিদ্ধবাজৰ পূৰ্বস্বৰ্ভী আটাইবোৰ পৰমায়বংগীৰ বজাৰকালৰ কালক্ৰম অহুসৰি বৰ্ণনা কৰা আছে, যাৰ সত্যতা শিলাগিণিসমূহৰপৰা প্ৰমাণিত হৈছে। কাব্য-কৌশলৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা ই বৈদৰ্ভী-বীতিৰ আৰু খুন্দাৰ বসৰ এখন উৎকৃষ্ট কাব্য। প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনাতে কৰি সিদ্ধহস্ত। অলংকাৰৰ ফালৰপৰা উপমা আদিৰ প্ৰয়োগ অতি মনোৰম। এই কাব্যখন পৰমায়বংগৰ ইতিহাসৰ বাবে উপযোগী।

৭। **বাজতৰঙ্গিনী**—ঐতিহাসিক কাব্য-পৰম্পৰাত লিখা আটাইবোৰৰ ভিতৰত বিজ্ঞান-সম্মত গ্ৰন্থ হৈছে কল্‌হনৰ ‘বাজতৰঙ্গিনী’। ইয়াত কাশ্মীৰৰ নৃপতিসকলৰ ইতিহাস বহুত প্ৰাচীন কালৰপৰা আৰম্ভ কৰি ১২ শতাব্দীলৈ সাক্ষ্যপাক্ষ স্বপত বৰ্ণনা কৰিছে। কাশ্মীৰৰ বজা জয়সিংহৰ (১১২৭-১১৪২ খ্ৰীঃত) বাজতকালত কল্‌হনে এই গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে।

কল্‌হনৰ জন্ম হয় কাশ্মীৰৰ এক সম্ভ্ৰান্ত ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত। এওঁৰ পিতৃ ‘চনক’ বা চম্পক মহাৰাজ হৰ্ষৰ (১০৮২-১১০২-ৰ) বাজমন্ত্ৰী আছিল। হৰ্ষৰ মৃত্যুৰ পিচত এওঁ বাজনীতিৰপৰা আঁতৰি আহে। এওঁৰ খুৰাক চনকও বজা হৰ্ষৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল। পিছে হৰ্ষৰ মৃত্যুৰ পিচত তেওঁও কাশ্মীলৈ আহি বৈবাগ্যময় জীৱন যাপন কৰে। কল্‌হনে পিতাক আৰু খুৰাকৰ সংস্পৰ্শত থকা হেতু কাশ্মীৰৰ বাজনৈতিক ইতিহাস লিখাত যথেষ্ট সুবিধা পায়।

কল্‌হনে ‘বাজতৰঙ্গিনীত’ তেওঁৰ পূৰ্বস্বৰ্ভী কেইজনমান ইতিহাসকাৰ আৰু কবিৰ স্মৃষ্ণৰ পৰিচয় দিছে। বৰ্ণনাৰপৰা এওঁৰ পূৰ্বস্বৰ্ভী বহুতো মহত্বপূৰ্ণ ইতিহাস-গ্ৰন্থৰ অস্তিত্বৰ অহুসন্ধান পোৱা যায়, আৰু বিৱৰণৰপৰা এইটো প্ৰতীয়মান যে এই বিচিত্ৰ ইতিহাসসমূহৰ আধাৰত কল্‌হনে বাজতৰঙ্গিনী ৰচনা কৰে।

পূৰ্বস্বৰ্ভী প্ৰাচীন কবি এজনৰ সন্মুখে কল্‌হনে এইদৰে কৈছে—মহাত্ৰতী অৰ্থাৎ পাত্তপতব্ৰতৰ দ্বাৰা দীক্ষিত ‘হেলবাজ’ নামক ব্ৰাহ্মণ কবি এজনে ১২ হাজাৰ শ্লোকৰে ‘পাৰ্ণিৰাৱলি’ নামৰ এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ আধাৰত পদ্মসিহিৰে নিজ গ্ৰন্থত মহাৰাজ অশোকৰ পূৰ্বজ লম্ব আদি আঠজন বজাৰ উল্লেখ কৰে। সেইদৰে ছবিজাকৰ নামৰ কবিয়ে নিজ গ্ৰন্থত অশোকৰপৰা আৰম্ভ কৰি

অভিন্নমূল্যলৈকে পাঁচজন বজাৰ ঘটনা বৰ্ণনা কৰিছে। কলহনৰ মতে কবি কেয়েচক্ৰাই 'স্বৰ্ণত'ৰ পিচত 'বৃণাৱলী' নামে এখন ইতিহাস গ্ৰন্থ লিখে।

সংস্কৃত সাহিত্যত কলহনৰ এক বিশিষ্ট স্থান আছে। ঘটনাৰ কালক্ৰম অজসাবে নিবন্ধ কৰা তথা ইয়াৰপৰা উপদেশ গ্ৰহণ কৰা কলাৰ প্ৰচাৰ সৰ্বপ্ৰথম এওঁ কৰে। ৰাজতৰঙ্গিনীত পৌৰাণিক কালবৰণা আৰম্ভ কৰি ১২ শতাব্দীলৈকে বিস্তৃত তথা ক্ৰমবদ্ধ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিকৰ ওপৰত ইতিহাস লিখা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কলহনে অকল ৰজা-মহাৰাজাসকলৰ সময় আৰু যুদ্ধ-বিগ্ৰহাদিৰ ওপৰতেই গুৰুত্ব দিয়া নাই, সাংস্কৃতিক, অৰ্থনৈতিক তথা সামাজিক দিশৰ পিনেও বিশেষভাৱে লক্ষ ৰাখিছে।

৮। **বিক্ৰমাজ্জদেৱ-চৰিত**—কান্ধীৰব মহাকবি বিল্হনে 'বিক্ৰমাজ্জদেৱ-চৰিত' ৰচনা কৰে। এওঁৰ প্ৰপিতামহৰ নাম মুক্তিকল্প, পিতামহৰ নাম ৰাজকলশ আৰু পিতৃৰ নাম জ্যেষ্ঠকলশ। এওঁৰ মাতৃৰ নাম আছিল নাগাদেৱী। বিল্হনে কান্ধীৰপৰা মথুৰা, কনৌজ, প্ৰয়াগ, কান্ধী আদি ভ্ৰমণ কৰি দক্ষিণ ভাৰতৰ কল্যাণদেশৰ চাৰ্লুক্যবংশীয় প্ৰসিদ্ধ ৰজা বৰ্ঠ বিক্ৰমাদিত্যৰ (১০৭৬-১১২৭ খ্ৰীঃত) পৃষ্ঠপোষকতাত ১৮টা সৰ্গত বিক্ৰমাদিত্যৰ গুণানুকীৰ্তন তথা তেওঁৰ বংশৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা কৰি 'বিক্ৰমাজ্জদেৱ-চৰিত' ৰচনা কৰে। বিল্হনে বিক্ৰমাদিত্যৰ দিগ্বিজয়ী ককায়েক দ্বিতীয় সোনেশ্বৰৰ সিংহাসনচ্যুতি, চোলসকলৰ লগত যুদ্ধ আদি বহুতো ঐতিহাসিক ঘটনা এই কাব্যত সন্নিবেশ কৰে। কাব্যখন বীৰবস প্ৰধান হলেও শূদ্ৰাৰ তথা কৰণ ৰসৰো প্ৰাধান্য কম নহয়।

৯। **কুমাৰপাল-চৰিত**—জৈন আচাৰ্য হেমচন্দ্ৰই চালুকা ৰাজ কুমাৰপালৰ চৰিত্ৰ বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰি 'কুমাৰপাল-চৰিত' নামক মহাকাব্য ৰচনা কৰে। এই কাব্যখনৰ ২৮টা সৰ্গৰ ভিতৰত ২০টা সৰ্গ সংস্কৃতত আৰু শেষৰ আঠোটা প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত। দুটা ভাষাত ৰচিত বাবে ইয়াৰ আন এটা নাম 'দ্ব্যভাষ কাব্য'। হেমচন্দ্ৰ ৰচিত সংস্কৃত তথা প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ উদাহৰণবোৰ ইয়াত সন্নিবেশ কৰা আছে। গুজৰাটৰ প্ৰসিদ্ধ চালুক্যৰাজ কুমাৰপালৰ ইতিবৃত্ত জানিবৰ বাবে এইখন নিতান্ত উপাদেয় কাব্য ॥

ইয়াৰ উপৰিও ১২ শতাব্দীত যশস্চক্ৰাই 'মুদ্ৰিত কুন্দচন্দ্ৰ', মংথকে 'শ্ৰীকৰ্ণ-চৰিত' আৰু জলহনে 'সোমপালবিজয়' নামৰ ঐতিহাসিক কাব্য লিখে।

আকৌ, লক্ষ্যাকৰ নন্দীয়ে 'ৰামপাল-চৰিত'ত বহুৰ ৰজা ৰামপাল (১১০৪-১১৩০ খ্ৰীঃত) ঐতিহাসিক ঘটনা বৰ্ণনা কৰে। সেইদৰে 'পৃথ্বীৰাজব-

বিজয়', জয়ন্তবিজয়, সুকৃত সংকীৰ্তন, হরীবরমৰ্শন, বসন্তবিলাস, সুখোৎসব, কীৰ্তিকৌমুদী, মোহনবাজয়, চন্দ্রপ্রভা-চৰিত, অগস্ত্য-চৰিত, গঙ্গাদেবীৰ 'মধুবা-বিজয়', দ্বিতীয় বাজনাথৰ 'সালুভাভ্যাস', তৃতীয় বাজনাথৰ 'অচ্যুতবারাভ্যাস', বাহুদেববধৰ 'গঙ্গাবংশাঙ্ক-চৰিত', গঙ্গাধৰৰ 'গঙ্গাদান প্রতাপ বিলাস', ভিকমলাচাৰ 'বদাধিকা-পৰিণয়-চন্দ্র' আৰু বামনভট্ট বাণৰ 'বৈষ্ণুপাল-চৰিত'ত পৰ্যাপ্ত ঐতিহাসিক ঘটনা সিঁচৰিত হৈ আছে।

ভাৰ্গৱৰ বজা বহুনাথৰ (১৬১৪-১৬৩২ খৃঃত) ঐতিহাসিক ঘটনাৰ আধাৰত যজ্ঞনাৰায়ণে 'সাহিত্য-বহাকব' আৰু 'বহুনাথ-বিলাস' আৰু বাহুদেবৰাই 'বহুনাথভ্যাস' নামৰ ঐতিহাসিক কাব্য ৰচনা কৰে। এই ত্ৰৈলোক্য ঐতিহাসিক কাব্যৰ ভিতৰত কবি কল্পৰ 'বাট্টোচবংশ' মহাকাব্য, দেৱবিস্বকণিৰ 'হীৰসোভাগ্য', দেৱবাজৰ 'বালমার্ত্তণ্ডবিজয় আৰু বাণেশ্বৰৰ 'চন্দ্রচন্দ্র' উল্লেখযোগ্য।

সন্ন্যাস অধ্যায়

গীতি-কাব্য

গীতি-কাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ এক পৰম বৰ্মণীয় অঙ্গ স্বৰূপ। হৃদয়ৰ বাগান্ধক ভাৱনাক ছন্দবদ্ধ ৰূপত প্ৰকাশ কৰাটোৱেই গীতিকাব্যৰ মূল উদ্দেশ্য। গীতিকাব্যত গীতাস্বৰূপা থকা উচিত, কিন্তু এই কাব্য যি কবিৰ আত্মকৃতিৰ ওপৰত আধাৰিত, অগেয়ে হলেও গীতিকাব্যৰ ভিতৰত সি সোমাই পৰে আৰু ইয়াৰ বিপৰীত কেৱল আত্মাহুতুভিশূন্য, বাহ্যভিৰ্য্যাক্ষক ৰচনাও গীতি-কাব্যৰ ভিতৰত পৰে। সেইবাবেই প্ৰসিদ্ধ সংস্কৃতজ্ঞ কবজয়ী ক্ৰীমহাদেৱীয়ে কৈছে—“সাধাৰণতঃ গীত ব্যক্তিগত সীমাত স্তম্ভদুখান্ধক অহুতুভিৰ শব্দৰূপ, যাক নিজ ধন্যাত্মকতাত পাব পাৰি।” ইয়াত তেওঁ সংগীতাস্বকতাক গোঁণ আৰু ধন্যাত্মকতাক প্ৰমুখ্য স্থান দিছে।

সংস্কৃত গীতি-কাব্য মুক্তক অৰ্থাৎ কবিতা তথা প্ৰৱন্ধ দুয়ো প্ৰকাৰে পোৱা যায়। বাৰ্হী উপকৰণৰপৰা মুক্তহৈ স্বয়ং বসযুক্ত হোৱাটোৱেই মুক্তকৰ লক্ষ্য। ইয়াক আয়ত্ত কবিলৈ বাহিৰা সামগ্ৰীৰ আৱশ্যকতাবোধ নকৰে। ইয়াৰ বসপানত পাঠকৰ হৃদয় আনন্দত আগ্ৰস্ত হয়। আলাংকাৰিক আনন্দবৰ্ধনে মুক্তক সম্বন্ধে এইদৰে কৈছে—“মুক্তকেহু হি প্ৰৱন্ধেহু ইব বসদ্বাছাভিনিবেশিনঃ কৰয়ো দৃশ্যন্তে।” ভৰ্তৃহৰিৰ তথা অমৰকৰ শতকেই মুক্তকৰ উক্তয় উদাহৰণ। প্ৰৱন্ধাত্মক গীতিকাব্যৰ ভিতৰত কালিদাসৰ মেঘদূত তথা ইয়াৰ অনুকৰণত লিখা ‘সন্দেহ’ বা ‘দূতকাব্য’-বোৰেই সুন্দৰ দৃষ্টান্ত। গীতিকাব্যত মধুৰ পদাৱলীৰ লগত সঙ্গীতময় ছন্দৰো প্ৰয়োগ কৰা হয়। শৃঙ্গাৰ, নীতি, বৈবাগ্য তথা প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰাজিৰ বহুল বৰ্ণন গীতিকাব্যত সন্নিবেশ কৰা থাকে। বৰ্মণীৰ সৌন্দৰ্য্য যিমান সুন্দৰ তথা স্বাভাৱিক ৰূপে পোৱা যায়, আন সাহিত্যত তুল্য। শৃঙ্গাৰৰ ভিন্ ভিন্ অৱস্থাৰ মাৰ্মিক চিত্ৰণ এই কাব্যৰ ডাঙৰ বৈশিষ্ট্য।

গীতিকাব্যত নাৰীপ্ৰেমৰ উদাস্ততা তথা বিষমতাৰ পৰিচয় পোৱাৰ উপৰিও প্ৰকৃতি চিত্ৰণৰও প্ৰমুখ স্থান দেখা যায়। বাহু তথা অন্তঃপ্ৰকৃতি—এই দুয়োটাৰ বৰ সজীৱতাৰে ইয়াত বৰ্ণনা কৰিছে। মিলন-বিৰহ উভয় অৱস্থাত প্ৰকৃতিয়ে মানৱ-হৃদয়ত প্ৰভাৱ পেলাইছে। উৎপ্ৰফুল্লিত মানৱ হৃদয়ৰ আনন্দ প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্যই যেনেকৈ দুগুণে বৃদ্ধি কৰিছে, আনহাতে, হৃদয়ৰ বিষাদ ছাঁ গাঢ়ৰূপে বেথাপাত কৰিছে।

শীতি-কাব্যৰ প্ৰকাৰ—সংস্কৃত সাহিত্যত শীতি-কাব্য কেৱা প্ৰকাৰ। ইয়াক প্ৰধানকৈ দুইভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে—ভোজকাব্য বা ভক্তিকাব্য আৰু শৃঙ্গাৰকাব্য বা সন্দেশকাব্য।

ভোজকাব্য বা ভক্তিকাব্যত আধ্যাত্মিক ভাৱনাত অভিহৃত হৈ ভক্তসকলৰ ঐকান্তিক হৃদয়োল্লাস প্ৰদৰ্শনে প্ৰৱাহিত হয়। ইয়াৰ বাহিৰে যিবিলাক শীতি-কাব্যত শৃঙ্গাৰ ভাৱৰ প্ৰাধান্যতা বেছি, সেইবিলাক সন্দেশ কাব্যৰ অন্তৰ্গত। আত্মনিবেদনৰ তীব্ৰ অহুত্ব শৃঙ্গাৰ কাব্যৰ বিশিষ্টতা। সংস্কৃত কাব্যত শৃঙ্গাৰ কাব্য কেবা প্ৰকাৰ। তাৰ ভিতৰত দূতকাব্যসমূহেই প্ৰধান। এই দূত-কাব্যবোৰত প্ৰেমিক নাইবা প্ৰেমিকাই কোনোবা দূতৰ জৰিয়তে নিজৰ প্ৰণৱ বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰে।

অৱশ্যে অশ্বঘোষৰ সৌন্দৰ্য্যলব্ধ শীতিকাব্যৰ প্ৰথম চানেকী পৰিসংকীৰ্ত্ত হয়। পৰৱৰ্তীকালৰ কালিদাসৰ মেঘদূত আৰু ঋতুসংহাৰ, জয়দেৱৰ গীতগোবিন্দ এই ত্ৰেণীৰ পূৰ্ণাঙ্গ ৰূপ। তাৰ পিচতহে ৰচনা হয় ভক্তিকাব্যৰ মূখ্য উদ্দেশ্য শৃঙ্গাৰ-প্ৰধান, কিন্তু পিচলৈ কবিসকলে শান্তৰসৰ পুষ্টি সাধন কৰিবলৈ ইয়াক ব্যৱহৃত কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ‘মনোদূত’ শান্তৰসৰ গীতিকাব্য।

সন্দেশ কাব্য বা দূতকাব্য

১। মেঘদূত—ভাৰতৰ কবি সম্ৰাট কালিদাসৰ দ্বাৰা সন্ধানিত হৃদয়ত বিৰচিত মেঘদূত শীতিকাব্যৰ আদি গ্ৰন্থ। মূলতঃ ইয়াৰ বিষয়বস্তু হৈছে—আকাশত বাৰিষাৰ মেঘ দেখা দিয়াৰ লগে লগে অদম্যবাসনাত ব্যাকুল হৈ যক্ষই জড়চেতনৰ কথা পাহৰি গৈ মেঘক প্ৰিয়তমাৰ ওচৰলৈ বাতৰি নিবলৈ অহুৰোধ কৰিছে। ধনপতি কুবেৰৰ শাপত নিৰ্বাসিত বিবহী যক্ষৰ মনোবাখাৰ এক সূন্দৰ চিত্ৰণ অঙ্কন কৰিছে। মেঘদূত কালিদাসৰ মানৱ-প্ৰকৃতি তথা বাহু-প্ৰকৃতিৰ সূক্ষ্ম নিৰীক্ষণৰ ভব্য ভাণ্ডাৰ। ইয়াত বাহু-প্ৰকৃতিৰ যি প্ৰাধান্য পোৱা যায় আন কাব্যত অতি বিৰল। প্ৰাকৃতিক দৃশ্যত বিজ্ঞানসন্মত কথাৰ পৰ্যাপ্ত সন্নিবেশ আছে। যক্ষ তথা তেওঁৰ প্ৰেমসীৰ বিবহ অৱস্থা বৰ্ণনা কৰি কবিয়ে মানৱ হৃদয়ৰ মাৰ্মিক মনোহৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। মেঘদূত বস্তুতঃ বিবহ-শীড়িত উৎকণ্ঠিত হৃদয়ৰ মৰ্মতৰী-বেদনা, য’ত প্ৰত্যেক শ্লোকত প্ৰেমৰ বিহ্বলতা, বিহ্বলতা তথা বিকলতা প্ৰকাশ পাইছে। পূৰ্বমেঘ বাহু প্ৰকৃতিৰ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—১২

মনোৰম চিত্ৰ আৰু উদ্ভবৰেৰে অসংখ্য অলঙ্কাৰ প্ৰতিষ্ঠিত গীতীৰ
ৰচনা।

কালিদাসৰ এই গীতিকাৰ্যখনৰ লোকপ্ৰিয়তাৰ হেতু ভাৰতীয় ভাষাৰ বাহিৰেও
ইংৰাজী, জাৰ্মান, তিব্বতী তথা চীন আদি ভাষালৈ অলুব্ধ হৈছে। ‘মেঘদূত’
প্ৰাচীনতম অলুব্ধ ১৩ শতাব্দীত তিব্বতী ভাষাত পোৱা যায়। ইয়াৰ এখন
ডাঙোৰৰে প্ৰকাশিত হুবলিত কবি ৰখা হৈছে। এই অলুব্ধাৰ অলঙ্কাৰত
জাৰ্মান পণ্ডিত ডঃ বেখে (Dr. Beckh-এ) ‘মেঘদূত-কাব্য’ জাৰ্মান ভাষালৈ
অলুব্ধ কৰে।

১৮৮৩ খ্ৰীষ্টাব্দত পণ্ডিত টি. বি. পানবোটে নামৰ পণ্ডিত এজনে
‘মেঘদূত’ কাব্যৰ সিংহলী অলুব্ধ প্ৰকাশ কৰে। পণ্ডিত এচ. এচ. উইলচনে
১৮৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দত ইংৰাজী আৰু পণ্ডিত বোন আৰু গ্ৰিফিথসকলে লেটিন ভাষালৈ
অলুব্ধ কৰে।

জাৰ্মান পণ্ডিত মেজমুলাৰে ১৮৪৭ খ্ৰীষ্টাব্দত জাৰ্মান ভাষাত ‘মেঘদূত’ অতি
সুন্দৰভাৱে অলুব্ধ কৰে। সেইদৰে আমেৰিকান পণ্ডিত আৰ্থাৰ ৰাইডৰে
মেঘদূত কাব্যখন হুবলি অলুব্ধ কৰে। পণ্ডিত মোনক্ৰেচে মেঘদূত সম্বন্ধে
এইদৰে মন্তব্য দিছে—“ইউৰোপতেই নহয়, সমগ্ৰ বিশ্বতেই এনেকুৰা
গ্ৰন্থ বিৰল।”

১। ঘটকৰ্পৰ কাব্য—বিক্ৰমাদিত্য ৰজাৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত এজনৰ
দ্বাৰা ৰচিত ঘটকৰ্পৰ কাব্যৰ বিষয়বস্তু মূলতঃ মেঘদূতৰ অলুব্ধৰণত
লিখা। দূৰদৃষ্টি প্ৰেমিকাৰ ওচৰলৈ বিৰহ-ব্যাকুল ৰমণীয়ে বাৰ্তা
পঠাবলৈ মেঘক দূৰত্বপে নিযুক্ত কৰিছে। কাব্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰসিদ্ধ
আচাৰ্য্য অভিনৱগুপ্তই ইয়াৰ ওপৰত এটা টকা
লিখে।

ঘটকৰ্পৰ আৰু কালিদাসৰ ৰচনাই পৰৱৰ্তীকালৰ কাব্য-সাহিত্যত
যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলায়। কৃষ্ণমাচাৰ্য্যৰ ‘মেঘসন্দেহবিমৰ্শ’, কৃষ্ণমূৰ্ত্তিৰ
‘যজ্ঞোদ্ধাস’, ৰামশাস্ত্ৰীৰ ‘মেঘপ্ৰতিসন্দেহ’, ৰানচন্দ্ৰৰ ‘ধনবৃন্ত’
কাব্য দুখনৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়।

৩। পাৰ্শ্বাত্মদয়—জৈন কবি জিনসেন জৈন তীৰ্থংকৰ ভগবান্
পাৰ্শ্বনাথৰ জীৱন-চৰিতৰ ওপৰত চাৰিটা সৰ্গত ‘পাৰ্শ্বাত্মদয়’
কাব্য-ৰচনা কৰে। ইয়াৰ ৩৬৪টা শ্লোকৰ ভিতৰত প্ৰায়
১২০টা মেঘদূতৰ শ্লোক আছে।

৪। নেমিদূতকাব্য—সেইদৰে বিক্ৰম কবিয়ে স্বামী
নেমিনাথৰ জীৱনীৰ ওপৰত ‘নেমিদূত’ কাব্য লিখে।
ইয়াতো ‘মেঘদূত’ৰ ১২৫টা শ্লোক উদ্ধৃত আছে।

৫। পল্লবদূত—খোৱী বিৰচিত পল্লবদূত নামৰ
গীতিকাৰ্যখন মেঘদূতক

অনুসরণ কবি লিখা। বঙ্গা লক্ষ্মীসেনাই হকিমকালে হিমিকর কবিবটল যোদ্ধা-
সদয় পৰ্বতৰ গন্ধৰ্বকতা কুসলস্বৰ্গভীৰ প্ৰশংসাপাশত আৱৃত হয় আৰু হকিম-পুত্ৰ
বতাহক দৃঢ়তাপে পঠায়—এইয়েই কাব্যৰ বিষয়বস্তু।

১২ শতাব্দীৰ বঙ্গৰ বঙ্গা লক্ষ্মীসেনৰ সত্তাপাতিত আৰু স্তম্ভাশিষ্ট কবি জন-
দেৱৰ সহকাৰী পণ্ডিত ধোয়ীৰ ‘পৰনদূত’ ১৩ শতাব্দীৰ এখন প্ৰভাৱশালী কাব্য।
১৩ শতাব্দীত অৱধুতবান যোগীয়ে ১৩৮টা শ্লোকান্তক কাব্য ‘শিকদূত’ লিখে।
এই শতাব্দীতে আৰু ল বহমান নামৰ এজন মুছলমান কবিয়ে অগ্ৰজ্ঞে ভাষাত
‘সন্দেশবানক’ নামৰ এখন সুন্দৰ দূতকাব্য ৰচনা কৰে। ১৫ শতাব্দীত বিষ্ণুনাথ
‘মনোদূত’, ১৬ শতাব্দীত মাধৱ কবীন্দ্ৰ তট্টাচাৰ্য্যই ‘উদ্ধৱদূত’ আৰু ১৭ শতাব্দীত
গোড়ীয়া সম্পাদকৰ কবি ৰূপগোস্বামী ‘উদ্ধৱসংলেশ’ কাব্য লিখে। চৈতন্য মহা-
প্ৰভুৰ শিষ্য ৰূপগোস্বামী নামৰ আন এজন কবিয়ে ‘হংসদূত’ কাব্য লিখে।
১৭ শতাব্দীত কহনুয়াৰ বাচস্পতিয়ে ‘শিকদূত’ তট্টাৰক জানকুণ্ডলৰ প্ৰণীত বাহিৰায়ে
‘পৰনদূত’ নামৰ গীতিকাব্য ৰচনা কৰে। বঙ্গদেশৰ বঙ্গা বহুনাথৰ আদেশমতে
১৬৩৭ শতক ত্ৰিভুজ সাৰ্বভৌমই ‘পাদাৰুদূত’ লিখে। ইয়াৰ উপৰিও চাউকদূত,
কোকিলদূত আদি অনেক দূতকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যত বিস্তৰ।

সংস্কৃত সাহিত্যত গীতিকাব্যৰ লোকপ্ৰিয়তা উপবোধ আলোচনাবপৰাই
সহজে উপলব্ধি কৰিব পাৰি। ‘ইণ্ডিয়া অফিচ লণ্ডন’ৰ স্মৃতিপত্ৰত সংস্কৃত আৰু
প্ৰাকৃতৰ অনেক অপ্ৰকাশিত দূতকাব্যৰ উল্লেখ থকা দেখা যায়।

শৃঙ্গাৰ-কাব্য—দূতকাব্যৰ এই সুদীৰ্ঘ পৰম্পৰাৰ বাহিৰে গীতিকাব্যৰ
ক্ষেত্ৰত শৃঙ্গাৰ শৈলীৰ কাব্য পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে পোৱা যায়।

১। গাথাসপ্তশতী—প্ৰাচীনকালৰপৰাই প্ৰাকৃত ভাষাত গীতি-কাব্য
ৰচিত হয়। সাতবাহন বংশীয় বঙ্গা হালে ‘গাথাসপ্তশতী’ত সবস শৃঙ্গাৰিক
গাথাবোৰ সংকলিত কৰে। এই গ্ৰন্থখন প্ৰথম শতাব্দীত মহাবাহীৰ প্ৰাকৃতত
ৰচনা হয়। হালে লিখিছে যে তেওঁ একোটি গাথা পঢ়ি তাৰপৰা সাতশ গাথা
একত্ৰ সংগ্ৰহীত কৰিছে। এই গাথাবোৰ শৃঙ্গাৰ বসেৰে ভৰপূৰ। সপ্তশতীত
মানৱ-জীৱনৰ বিবিধ অৱস্থাৰ সজীৱ চিত্ৰণ দাঙি ধৰিছে। গ্ৰাম্যজীৱনৰ সবলতা
তথা স্বাভাৱিকতাৰ লগত এই গাথাবোৰৰ ওতঃপ্ৰোত সম্বন্ধ।

২। অন্তঃসংহাৰ—মহাকবি কাশিদাসৰ অন্তঃসংহাৰ শৃঙ্গাৰ কাব্যৰ অন্তৰ্গত।
ইয়াত ছয়খণ্ড বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে প্ৰত্যেক খণ্ডৰ আগমনত বাহ্যিক জগত তথা
মানৱ হৃদয়ত যি পৰিৱৰ্তন দেখা যায়, আৰু প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ অন্তৰত যি অপূৰ্ণ

ভাৰ বৈচিত্ৰ্যৰ স্ৰষ্টি কৰে, সেইবোৰেই কাব্যৰ বহুব্য বিঘ্ন । ১২ শতাব্দীৰ পিচত কালিদাস নামৰ আন এজন কবিয়ে ‘শূদাৰ-ভিলক’, ‘পুষ্পবানভিলক’ আৰু ‘বান্ধসকাব্য’ নামৰ তিনিখন শূদাৰ গীতি-কাব্য প্ৰণয়ন কৰে ।

৩। **অমকশতক**—বহুতঃ অমক বা অমকক নামৰ এজন ঐতিহাসিক ব্যক্তিয়ে ‘অমকশতক’ ৰচনা কৰে । অমক নৱম শতাব্দীৰ পূৰ্বৰ কবি । কাব্য-এওঁৰ কাব্যক আনন্দবৰ্ধনৰ ধন্যলোকত মুক্তকণ্ঠে প্ৰশংসা কৰিছে—

“মুক্তকেশু হি প্ৰহৰ্ষোষিৰ বসন্তচ্ছাতিনিবেশিনঃ কল্পয়ো দৃষ্টন্তে । তথা অমক-কন্ত কবে: মুক্তকা: শূদাৰভিলিন: প্ৰহৰ্ষায়নানা: প্ৰশিদ্ধা এষ ।” আনন্দবৰ্ধনৰ মতে অমককৰ মুক্তকন্ত বল আৰু ভাবৰ সমতা দৃষ্টমান ।

ইয়াত ভিন্ ভিন্ অৱস্থাত বমণীৰ জীৱন তথা প্ৰেমৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে । ই এশ শ্লোকৰ সমষ্টি । কিংবদন্তি মতে শব্দবাচাৰ্থাই মণ্ডনমিশ্ৰৰ পত্নী ভাবতীৰ আগত বক্তিশাস্ত্ৰবিঘ্নক প্ৰেমৰ যথায়থ উদ্ভৱ হিবলৈ অসমৰ্থ হৈ অমক নামৰ এজন বন্ধাৰ মৃতদেহত থাকি অন্তপুৰত বাগীৰ সৈতে বহুদিন বাস কৰি ৰতি সম্বন্ধে অনেক জ্ঞান লাভ কৰে আৰু সেই ৰতি সম্বন্ধীৰ অভিজ্ঞতাৰে ‘অমকশতক’ নামৰ কাব্যখন ৰচনা কৰে । ইয়াত কবিৰ ভাবৰ গভীৰতা, ভাৱৰ লাগিতা, প্ৰেমৰ ভাবাবেগ অতি সুস্পষ্টৰূপে প্ৰকাশ পাইছে ।

অমককৰ কবিতা অতি মনোগ্ৰাহী । শাদূলবিজীড়িতৰ নিচিনা ডাঙৰ ছন্দ প্ৰয়োগ কৰিলেও এওঁৰ কবিতাত দীঘল দীঘল সমাসৰ সমাবেশ ঘটা নাই । অমকক হৈছে বসকবি । এওঁ শূদাৰ বসৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে গীতি-কাব্য অমকশতকত ।

৪। **গীতগোবিন্দ**—১২ শতাব্দীৰ বঙ্গদেশৰ বিজোৎসাহী ৰজা লক্ষ্মণ-সেনৰ ৰাজসভাৰ কবি জয়দেৱৰ গীত-গোবিন্দ ভক্তি ভাৱনা তথা প্ৰেম-ভাৱনাৰ এক সুন্দৰ গীতি-কাব্য । ই ১২টা সৰ্গৰ সমষ্টি । ৰাধা-কৃষ্ণৰ ললিত লীলাই মূলতঃ ইয়াৰ বিষয়-বস্তু । বিবাহীয়া ৰাধিকাৰ চকুজ্বৰিপৰা নিগৰি ওলোৱা চকুলোক বাহুৰে দাঁতেৰে কামুৰি ধৰাত চক্ৰমাৰপৰা ওলাই অহা অমৃতধাৰাৰ লগত কৰা ভুলনা অতি মনোহৰ ।

“বহতি চ বলিত-বিলোচন জলধৰ মানন কমলমুদ্ভাবম্ ।

বিধুম্বিৰ বিকট বিধুস্ত দন্ত দলন গলিতামৃতধাবম্ ॥”

উপৰা আৰু উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ ইয়াত সঘনে হৈছে । কাব্যখনৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ বৈশিষ্ট্য হ’ল প্ৰেমৰ উদাত্ত ভাৱনা । ৰাধা-কৃষ্ণৰ প্ৰেমৰ

নিৰ্ভলতা তথা আধ্যাত্মিকতা ইয়াত অভিব্যক্ত কৰা হৈছে। শূকৰ শিৱোদাসি
কৃত ভগবন্তৰ প্ৰতিনিধি আৰু প্ৰেমি-গোপীসকল জীৱন-প্ৰতীক। দ্বাৰাশঙ্কৰ
মিলন জীৱন-ব্ৰহ্মৰ মিলন।

কীথে শ্ৰীজগোবিন্দক আধ্যাত্মিক প্ৰেমৰ কাব্য বুলি মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে :

...it must not be forgotten that the religion of Jayadeva
was the fervent krana worship which found in the god the
power which is ever concerned with all the wishes, the hopes
and fears of men, which, if in essence infinite and ineffable,
yet expresses itself in the form of krana, and which sanctions
in his amours the loves of mankind."

জাৰ্মান পণ্ডিত কেকেই ইয়াক জাৰ্মান ভাষাতল অনুবাদ কৰে। 'শ্ৰীজগোবিন্দ'
অনুবৰণত লিখা কাব্যৰ ভিতৰত হৰিশঙ্কৰ আৰু প্ৰভাকৰৰ দ্বাৰা ৰচিত 'শ্ৰী-
বাৰদ' নামৰ দুখন কাব্য ত্ৰিহৰ্যাচাৰ্য্য কৃত 'জানকী শ্ৰীতা', হৰিনাথ কৃত 'বান
বিলাস,' বিশ্বনাথ সিংহ কৃত 'সঙ্গীত বদুনন্দন' আদিয়েই প্ৰধান।

৫। নীতিশতক, শৃঙ্গাৰশতক আৰু বৈৰাগ্যশতক—সপ্তম শতাব্দীত
ভৰ্গুহৰিয়ে ৰচাৰম্ভ উক্ত নীতিশতক, শৃঙ্গাৰশতক আৰু জানশতক শীতি-কাব্য
কেইখন ৰচনা কৰে। নীতিশতকত এওঁ উদাত্ত গুণ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আগ্ৰহ
দেখুৱাইছে, যিবোৰ অহুশীলন সমগ্ৰ মানৱ সমাজৰেই মঙ্গলকাৰক। এওঁ
মানৱ-জীৱন সঙ্গুণৰ অধিকাৰী হোৱাটোকে বিচাৰে। ভৰ্গুহৰিৰ মতে আনৰ
কৃতজ্ঞগণকো বিশাল পৰ্বতৰ সন্মান উন্নত কৰি চিন্তিত পৰম সন্তোষ লাভ কৰা জনেই
বাস্তৱিকতে সাধুপুৰুষ।

শৃঙ্গাৰশতকত কবিয়ে শৃঙ্গাৰৰ চিকমিকনিষ চিহ্ন কৰা নাই, বন্ধ নাৰী
হৃদয়ৰ প্ৰকৃত জ্ঞান লিপিবদ্ধ কৰিছে। প্ৰেমৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাব
চিন্তিত যি প্ৰবৃত্তিৰ ললিত খেল দেখুৱায় তাক কবিয়ে সূক্ষ্ম নৃষ্টিৰ নিৰীক্ষণ
কৰিছে। কিন্তু কবি এই ললিত লীলাৰ বিষয় পৰিণামৰ বিষয়ৰ লগতো বেচ
পৰিচিত।

বৈৰাগ্যশতকত ভৰ্গুহৰিয়ে সন্তোষজনক পৰম সূখ আৰু বৈৰাগ্যক ইয়াৰ একমাত্ৰ
সাধন বুলি কৈছে।

জাৰ্মান পণ্ডিত মেজমুলাৰৰ মতে 'বাক্যপদী' গাৰিৰ ব্যাকৰণৰ বচক ভৰ্গু-

হৰিয়েই উক্ত পতক তিনিখনৰ বচক। আকৌ বহুতৰ মতে ভক্তিকাব্য লিখক ভক্তহৰিয়েই ইয়াৰ বচক।

৬। চৌৰপঞ্চালিকা—১০৮০ খ্ৰীত কান্দীৰ নিবাসী বিল্হনে চৌৰপঞ্চালিকা নামৰ গীতি-কাব্যখন বচনা কৰে। ই বিল্হনৰ পঞ্চাশটা শ্লোকৰে লিখা 'শ্ৰেয়িক-শ্ৰেয়িকা'ৰ লগত হোৱা মধুৰ মিলন কাহিনী। বিল্হন আছিল গুজৰাটৰ বজা বৈবিলিহৰ কস্তাৰ শিক্ষাগুৰু। কালক্ৰমত বিল্হন আৰু ৰাজকস্তাৰ মাজত গভীৰ প্ৰেম গঢ়ি উঠে। সেই কথা বজাৰ কাণত পৰিলত বজাই খঙত অগ্নি-পৰ্বা হৈ ডেওঁক মৃত্যুদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। যথালময়ত ডেওঁক বধ্যস্থানলৈ লৈ যোৱা হ'ল। সেই সময়ত কবিয়ে বাটে বাটে চক্ৰকলাৰ উদ্দেশ্যে মুখে মুখে পঞ্চাশটা শ্লোক বচনা কৰি শেষৰ শ্লোকটো গাই থাকোঁতে ৰাজকে বজাৰ ওচৰলৈ গৈ লকলোবোৰ কথাৰ আভোপাত্ত বিছৰি ক'লে। তেতিয়া বজাই বিল্হনৰ প্ৰতি লক্ষ্য হৈ নিজ কস্তাক ডেওঁৰ হাতত অৰ্পণ কৰে।

স্তোত্ৰকাব্য বা ভক্তিকাব্য—গীতি-কাব্যৰ অন্তৰ্গত স্তোত্ৰকাব্য ধৰ্মপৰক হেতুকে সমাজত বিশেষকৈ ভক্তি-ভাৱনা প্ৰধান সমাজত অতি প্ৰিয়। ইয়াৰ অল্পভাগ আৰু বিবাহ ছন্দো প্ৰকাৰ ভাৱনাৰ লগত ওতপ্ৰোত সঙ্গত।

স্তোত্ৰকাব্যৰ বচনা কিছু পত্ৰাঙ্ক, কিছু দণ্ডক আৰু কিছু গত্ৰাঙ্ক। গত্ৰাঙ্ক গীতি-কবিতাৰ পৰম্পৰা বৈদিক কাল ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত কালৰপৰা প্ৰচলিত।

স্তোত্ৰ কাব্যসমূহৰ ভিতৰত কালিদাসৰ 'ভামলা-দণ্ডক' অতি প্ৰাচীন; কিন্তু ইয়াৰ ৰচক মহাকবি কালিদাস নহয় বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। ই আন কোনোৱা কালিদাসৰহে বচনা।

শিৱমহিমা: স্তোত্ৰ—ভগৱান শঙ্কৰৰ স্তোত্ৰসমূহৰ ভিতৰত শিৱমহিমা: স্তোত্ৰৰ স্থান আগশাৰীত। আচাৰ্য্য পুন্দৰিত নাৰৰ এজন ব্যক্তিয়ে এই স্তোত্ৰ বচনা কৰে বুলি জনা যায়। ৰাজশেখৰে এওঁৰ এক পত্ৰাংশ কাব্যমীমাংসাত উদ্ধৃত কৰাৰপৰা অনুমান হয় এওঁৰ আবিৰ্ভাৱকাল দশম শতকৰ পূৰ্বৰ। শিখৰিণী বৃত্তত লিখা ইয়াৰ শ্লোকসমূহ অতি দাৰ্শনিক ভাৱপূৰ্ণ। সাহিত্যিক দৃষ্টিকোণৰপৰা এই স্তোত্ৰসমূহৰ হৃদয়ৰতা নিতান্ত মনোৰঞ্জনক। শিৱৰ জ্ঞতিত কবিয়ে কৈছে—

'অসিতগিৰি সমং স্ত্ৰাং কজলং সিদ্ধু পাত্ৰে।

স্বৰতকবৰশাখা লেখনী পত্ৰমূৰ্বী ॥

লিখতি যদি গৃহীত্বা শাবধা সৰ্বকালম্ ।

তদপি ভব শুণানাবীশ পাক ন হ্যতি ।”

সূৰ্য্যশতক—ময়ূৰভট্ট আৰু বাণ ক্ৰীৰ্দ্দৰ ৰাজসভাৰ কবি। কোনো কাৰণবশতঃ ময়ূৰভট্টৰ কৃষ্ণবোগ হোৱাৰ, বোগৰ নিৰাধৰণ বাবে অগ্ৰ্ধবা ছন্দত সূৰ্য্যদেৱতাৰ স্তৱ ৰচনা কৰে। অগ্ৰ্ধবা ছন্দত লিখা কাব্যৰ ভিতৰত এইখনেই প্ৰথম। কবিয়ে সূৰ্য্যদেৱতাৰ ভিন্ ভিন্ অঙ্গ আৰু ৰথ, ঘোঁৰা আদি সাধনৰ বৰ্ণনাত পূৰ্ণ-ৰূপে সম্বল হৈছে।

চণ্ডীশতক—বাণ ভট্টৰ ময়ূৰ ভট্টৰ সময়কালীন কবি। এওঁ ‘চণ্ডীশতক’ নামৰ অগ্ৰ্ধবা ছন্দত ভগৱতী দুৰ্গাক স্তুতি কৰি লিখা এখন প্ৰশস্ত স্তুতি কাব্য। চণ্ডী-শতকত কবিয়ে দীঘল দীঘল সমাস আৰু অল্পপ্ৰাচ, উৎপ্ৰেক্ষা আদি অলংকাৰ, ব্যৱহাৰ কৰি ৰচনামূলী চমৎকাৰ কৰি তুলিছে।

শঙ্কৰাচাৰ্য্য—বাণ আৰু ময়ূৰৰ প্ৰায় পঞ্চাশ বছৰৰ ভিতৰত শঙ্কৰাচাৰ্য্য নামে এজন মহাপুৰুষৰ জন্ম হয়। এওঁ আছিল ভগৱানৰ এক দিবা বিদ্যুতি, যাৰ কীৰ্ত্তিকোমুদী আজিও তেওঁৰ প্ৰশাস্তৰূপৰ দ্বাৰা জগতক প্ৰোতোভিত কৰি ৰাখিছে। এওঁ আছিল অদ্বৈতবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাপক। পৰমার্থ দৃষ্টিৰপৰাও এওঁ অদ্বৈত তথা মায়াবাদৰ পৰম প্ৰতিষ্ঠাপক, ব্যৱহাৰ জগতত নানা দেৱ-দেৱতাৰ উপাসনা এওঁৰ অভীষ্ট। নিগূৰ্ণ ব্ৰহ্মক পাবলৈ সপ্তৰ ব্ৰহ্মৰ উপাসনা নিতান্ত দৰকাৰ। সেইবাবে শঙ্কৰাচাৰ্য্যই উপাত্ত ব্ৰহ্মৰ প্ৰতিনিধিভূত বিষ্ণু, শিৱ, গণপতি, শক্তি হনুমান আদি নানা দেৱ-দেৱীৰ পৰম ৰমণীয় স্তুতি ৰচনা কৰে।

আচাৰ্য্য শঙ্কৰৰ কবিতা নিঃসন্দেহে ৰসভাৰ নিৰন্তৰা, আনন্দৰ অক্ষয় সৌভ, উজ্জল অৰ্থ-বত্থৰ মনোৰম আকৰ, কমণীয় কল্পনাৰ স্থনিদৰ্শন। এওঁৰ স্তোত্ৰৰ সঙ্গীত মাধুৰীত প্ৰোতাৰ মন তৎক্ষণাৎ আকৃষ্ট হয়। এওঁৰ স্তোত্ৰসমূহৰ ভিতৰত ‘অন্নপূৰ্ণাদশক, অন্নপূৰ্ণাষ্টক, কনকধাৰাস্তৱ, দক্ষিণামূৰ্ত্তি-অষ্টক, ৰামভূজস্তুত্ৰ, লক্ষ্মীনৃসিংহ স্তোত্ৰ, বিষ্ণুপাদাদিকেশাস্ত বৰ্ণন, শিৱভূজাঙ্গ স্তোত্ৰ, শিৱানন্দলহৰী আৰু সৌন্দৰ্য্য লহৰীয়েই প্ৰধান।

মুকুন্দমালা—কুলশেখৰে মুকুন্দমালা নামৰ বৈষ্ণৱ স্তোত্ৰ ৰচনা কৰে। কুল-শেখৰ দশম শতিকাৰ ত্ৰিবাছৰ ৰাজ্যৰ ৰজা বুলি জনা যায়। এওঁ ৰচিত মুকুন্দমালা স্তোত্ৰ বৈষ্ণৱ স্তোত্ৰসমূহৰ মুহূৰ্ত-মণি। কবিয়ে কেতিয়াবা নিজৰ দীন-দীন অৱস্থাৰ বৰ্ণনা কৰি আত্মবিশ্বত হৈ গৈছে, আৰু কেতিয়াবা ভগৱানৰ

বিবাহটোৰ দৰ্শনত চমকি উঠিছে। ইয়াৰ শ্লোক সংখ্যা ৩৪টি থাকে। শ্লোকবোৰ যানক-হুৱাক চমকিত কৰা বিভিন্ন শক্তিসম্বন্ধিত।

পদ্বি বা ভূবি বা মহাত্মা বাসো নবকে বা নবকান্তক-

প্ৰকাশম্।

অৱলীৰিত শব্দাৰবিকৌ চৰণৌ ভে শৰণৌয়বগেহপি

চিন্তয়ামি ॥”

অৰ্থাৎ, “মোৰ নিবাস ভূগৰ্ভত হওক অথবা স্বৰ্গত হওক; হে নবক বিদূৰকাৰী ভগৱান! . মোৰ স্থিতি নবকত নহওক লাগে কিয়, শবত কালত প্ৰস্তুতিত হোৱা পদুমফুলৰ শোভাক তিব্ৰত তোমাৰ চৰণক মই শৰণতো সদায় স্থৰণ কৰিব পামো।”

আলকন্দাৰ স্তোত্ৰ—যামুনাতীৰ্থই দশম শতাব্দীত আলকন্দাৰ স্তোত্ৰ ৰচনা কৰি দক্ষিণ ভাৰতত বৈষ্ণৱ ধৰ্মীয় উপদেশ প্ৰচাৰ কৰে। তত্কালকাল এই স্তোত্ৰক ‘স্তোত্ৰবন্ধ’ নামেৰেও নামাকৰণ কৰিছে।

কৃষ্ণকৰ্ণায়ুত—লীলাতকৰ ‘কৃষ্ণকৰ্ণায়ুত’ মহাপ্ৰভু চৈতন্তদেৱৰ প্ৰিয়স্তোত্ৰ যুলি কোৱা হয়। চৈতন্তদেৱ এই স্তোত্ৰ দক্ষিণ ভাৰতবৰ্ষা আনে। এই স্তোত্ৰসমূহে ভক্তগণৰ কাণত অমৃতবস বৰ্ষণ কৰে। ইয়াৰ ভাব যেনে হৃদয় ভাৰাও ভেনে স্থললিত।

লক্ষ্মী-সহস্ৰ—‘লক্ষ্মী-সহস্ৰ’ৰ ৰচক বেংকটাক্ষৰি মাত্ৰাজৰ বৈষ্ণৱ কবি। এওঁৰ আবিৰ্ভাৱকাল ১৭ শতাব্দী। ‘লক্ষ্মী-সহস্ৰত’ কবিয়ে লক্ষ্মীৰ ভক্তি এহেজাৰ শ্লোকত ৰচনা কৰে। এই কাব্যত অলংকাৰৰ ছটা স্তৰাং অৱলোকনীয়। বেংকটাক্ষৰি মুখ্যতঃ শয় কৰি। এওঁৰ হৃদয় ভক্তিভাৱনাৰ দ্বাৰা নিতান্ত আপ্যায়িত, কিন্তু এওঁৰ পাণ্ডিত্যৰ প্ৰকৰ্ষ কম নহয়। ক’ৰবাত কবিয়ে লক্ষ্মীদেৱীৰ দয়া ভিক্ষা কৰিছে, আৰ্কে, ক’ৰবাত লক্ষ্মীদেৱীৰ প্ৰসংসাত বাস্ত। লিখনিৰ মাজেৰে কবিয়ে অলৌকিক প্ৰতিভা, নিত্যনতুন উৎপ্ৰেক্ষা, কমনীয় ৰচনা চাতুৰীৰ পৰিচয় দিছে। সংস্কৃত ভাষাত এই বসযুক্ত তথা উৎপ্ৰেক্ষা মণ্ডিত কাব্য ৰচনা কৰি যশস্তা লাভ কৰিছে।

ভক্তিকুহুমাজ্জলি—কান্দীৰ নিবাসী ৰত্নধৰৰ পুত্ৰ জগদ্ধৰ ভট্টই ১৪ শতাব্দীত ভক্তি কুহুমাজ্জলি ৰচনা কৰে। ই ৩৮টা স্তোত্ৰ আৰু ১৪০০ শ্লোকৰ সমষ্টি। কবি জগদ্ধৰ ভট্ট আছিল শৈৱ। এওঁৰ কবিতা ভক্তি পৰিপূৰিত হৃদয়ৰ মনোৰম উল্গাৰ। এওঁৰ কবিতাত শ্ৰেণ, অহুপ্ৰাস আৰু যমক্ৰ, আদি

অলংকাৰৰ সমাৱেশ দেখা যায়। এওঁৰ কবিতাৰ অধিকাংশ ককণ বসন্তক। কবিয়ে এনেকুহা প্ৰভাবোৎপাদক আৰু হৃদয়ত্ৰস্তক ভাষাত আত্মনিবেদন কৰিছে যে কঠিন হৃদয়ৰ ব্যক্তিয়ে চিন্তা তৰ্জি ভাৱৰ দাবা আঁঠু হৈ যায়—

শৈবেৰ যন্ত্ৰনি সঁতৌহহমথঃ কুৰুটো

জ্ঞাপি নাথ ত্বম নান্দ্যৱলেশশাস্ত্ৰয়।

নৃপ্তঃ পত্নঃ পততি যঃ কৱমহ কৃপে,

নোপেক্ষতে তস্মি কাকণিকে হি লোকঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “হে ভগবান! আপুনি মোক অধম, পাণাশ্বা আৰু নীচ বুলি ভাবিতো মোক উপেক্ষা কৰা নাই? নহয়, নহয়, এনেকুহা ভাবে কুৰুটো আপুনি ককণানাগৰৰ বাবে উচিঙ নহয়। কাৰণ, নিৰ্ভীক পুণ্যাশ্বাক আপোনাৰ হৃদয় কি প্ৰয়োজন? আপোনাৰ অকুণ্ঠৰ আমাৰ নিচিনা অসাধু, অধম আৰু পাণাশ্বাৰ ওপৰতহে দাঁৰ্ক হব পাৰে। এইবাবে আমি আপোনাৰ দয়াৰ পাত্ৰকণ।”

কালীৰ নিবাসী পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে (১৬২০-১৬৬৫ খ্ৰীঃ) দ্বিতীয় সম্ৰাট চাহজাহানৰ আমত্ৰণ ক্ৰমে দিল্লীলৈ গৈ দাৰাশিকোহক সংকৃত পঢ়ায়। এওঁৰ পাক্ৰিত্যত মূৰ্ছ হৈ চাহজাহানে ‘পণ্ডিতৰাজ’ উপাধি প্ৰদান কৰে। এওঁ আছিল কৃষ্ণ উপাসক। এওঁৰ ৰচনাৰ শৈলী প্ৰসাদময়ী, প্ৰতিভা আনৌকিক, ভাষা পাক্ৰিত্যপূৰ্ণ, কল্পনা অন্তৰ্ভুক্ত উচ্চাশৰ।

এওঁৰ কাব্যসমূহৰ ভিতৰত ভগত দিয়া গ্ৰন্থ পাঁচখনেই প্ৰধান—১। ককণা-লহৰী—ইয়াত ভগবানক দয়াৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা আছে। ২। গঙ্গালহৰী বা গিৰু লহৰী (গঙ্গাৰ ভক্তি), ৩। অমৃতলহৰী (যমুনাৰ ভক্তি), ৪। লক্ষীলহৰী (লক্ষীৰ ভক্তি), ৫। সুধালহৰী (সূৰ্য্যভক্তি)। এই খণ্ডকাব্যৰ সংগ্ৰহ ‘ভামিনী-বিনাসত’ কৰা হৈছে।

ইয়াৰ বাহিৰেও নৱম শতাব্দীত বঙ্গাকৰে বক্তোক্তি পঞ্চিকা, কাশ্মীৰৰ নৱম শতাব্দীৰ ৰজাৰ ৰাজসভাৰ কবি সুপ্ৰসিদ্ধ কাব্যশাস্ত্ৰী আনন্দবৰ্ধনে ‘দেৱীশতক’, দশম শতাব্দীত অভিনৱ গুপ্তৰ গুৰু উৎপলদেৱে ‘জ্যোত্ৰবলী’, বামাৰ্জুনৰ গুৰু যাম্ভাৰ্চাৰ্য্যই ‘চতুঃশ্লোক’ আৰু ‘জ্যোত্ৰবলী’, একাদশ শতাব্দীত বামাৰ্জুনৰ আচাৰ্য্যই ‘শৰণাগতি গদ্য’, ‘বৈকুণ্ঠ-গদ্য’ আৰু ‘শ্ৰীৰঙ্গগদ্য’ নামৰ তিনিখন গীতিকাৰ্য্য ৰচনা কৰে। সেই শতাব্দীতে বামাৰ্জুনৰ প্ৰধান শিল্প শ্ৰীৰংসাৰ্জুই পঞ্চস্তৱ নামেৰে শ্ৰীমন্ত, অভিত্যাহুস্তৱ, বদৰকান্তৱ, হৃদয়বাহুস্তৱ আৰু বৈকুণ্ঠস্তৱ ৰচনা কৰে।

খ্রীষ্টাব্দৰ পূৰ্বে পৰাশৰ ভট্টইয়ো একাদশ শতাব্দীত 'খ্রীষ্টবাক্যন্তৰ' আৰু 'খ্রীষ্টপৰম্বাকোশ' নামৰ দুখন প্ৰসিদ্ধ ভক্তি কাব্য লিখে।

বেদান্তদেশিকে (১৩৬৬—১৩৬৯ খ্রীঃ) সহজপদ্যাক্ষৰ 'পাত্ৰকালহৰ', 'গৰুড়গণক', বহুবীৰ গল্প, প্ৰাকৃত ভাষাৰ 'অচ্যুতশতক' আদি ভক্তি গ্ৰন্থ বচনা কৰে।

বৌদ্ধ-স্তোত্ৰ—বৌদ্ধৰ মহাযান সম্প্ৰদায়ত ভক্তি স্তোত্ৰৰ সংখ্যা অনেক। ভক্তিসহকাৰে বুদ্ধৰ ওচৰত ফল-মূল অৰ্পণ কৰিলে নিৰ্বাণ প্ৰাপ্তি হয়—এইটোৱেই হৈছে মহাযান সম্প্ৰদায়ৰ বীতি। ভক্তি প্ৰধান হোৱা বাবে মহাযান পন্থীয় ভিক্ষু সকলে সংস্কৃত ভাষাত হৃদয়গ্ৰাহী সুলব স্তোত্ৰ বচনা কৰে। শূণ্যবাদৰ প্ৰধান প্ৰতিষ্ঠাপক আচাৰ্য নাগাজুনে বচনা কৰা চাৰিখন স্তোত্ৰৰ ভিতৰত 'চতুঃস্তব'য়েই প্ৰধান। ইয়াৰ অহুৰাদ তিব্বতী ভাষাত পোৱা যায়। 'নিৰ্বোপম্যস্তব' আৰু 'অচিন্ত্যস্তব' নামৰ দুখন স্তোত্ৰ মূলতঃ সংস্কৃত ভাষাত পোৱা গৈছে। দুয়োখন স্তোত্ৰকাব্যৰ ভাষা সবল, সুললিত আৰু ভক্তি সমন্বিত। যি ব্যক্তিয়ে শূণ্য অভাৱাত্মক স্বীকাৰ কৰে তেওঁলোকে ইয়াক অধ্যয়ন কৰি আচৰিত হব যে নাগাজুনেৰ শ্ৰৌতসমূহ আন্তিকবাদৰ বৰণীয় উদাহৰণ। এওঁৰ কাব্যত কালিদাসৰ প্ৰভাৱ বাককৈ পৰিছে।

প্ৰথম শতাব্দীত অশ্বঘোষে 'গাণ্ডিস্তোত্ৰগাথা' নামৰ এখন গীতি-কাব্য লিখে। অশ্বঘোষৰ পিচত ১০০ খ্রীঃত মাতৃচেতে 'চতুঃশতক' আৰু 'অধাৰ্শতক' নামৰ দুখন ভক্তি কাব্য লিখে। এই কাব্যদুখনৰ তিব্বতী ভাষাৰ অহুৰাদ পোৱা গৈছে। সেইদৰে বজা হৰ্ষ (৭০০ খ্রীঃ) বৌদ্ধধৰ্মৰ বিষয়ে লিখা 'সুপ্ৰভাতস্তোত্ৰ' আৰু 'অষ্টকমণ্ডাখ্ৰীচৈত্যস্তোত্ৰ' লিখে।

জৈন-স্তোত্ৰ—জৈন কবি মানতুঙ্গাচাৰ্যৰ 'ভক্তামৰস্তোত্ৰ' আৰু সিদ্ধসেন দিবাৰুৰ 'কল্যাণ মন্দিৰ স্তোত্ৰ' দুখন প্ৰসিদ্ধ স্তোত্ৰ কাব্য। কবি মানতুঙ্গাচাৰ্য বাণ-ময়ূৰৰ সমকালীন আৰু সিদ্ধসেন মানতুঙ্গৰ দুই শতাব্দী পূৰ্বৰ। দুয়োখন জৈনস্তোত্ৰ সাহিত্যৰ অমূল্য গ্ৰন্থ আৰু ভক্তসকলৰ প্ৰশস্ত উদগাৰ। কবিয়ে নম্ৰ-ভাৱ দেখুৱাই কৈছে—

অল্পশ্ৰুতং শ্ৰুতৱতাং পৰিহাসধাম স্বভক্তিৰেব

মুখৰীকুৰুতে বলাম্যাম্।

যৎ কোকিলঃ কিল মৰ্ধো মধুৰং বিৰোতি

তচ্চাকুত কলিকা-নিকৰৈকহেতুঃ।”

অৰ্থাৎ, “কম্ব লিখা-পঢ়া আৰু বিদ্বান সকলৰ হাঁহিৰ পাত্ৰ হোৱা সত্ত্বেও তোমাৰ

ভক্তিৱেই মোক মুখৰ কবি ভোলে। বসন্তকালত ফুলিচবাইয়ে ফুলন কবিবলৈ নিবিচাবে, বৰং আঘাৰ কুঁহিখাঙে ডাক বসন্তপূৰ্বক ফুলন কবিবলৈ নিয়ন্ত্ৰণ দিয়ে।”

কল্যাণ মন্দিৰৰ স্তোত্ৰ ৪৪টা পদ্মৰ সমষ্টি। কাব্য দৃষ্টিকোণৰপৰা ই নিতান্ত অভিনন্দনীয়। এওঁৰ কবিতা অতি প্ৰাসাদিক আৰু নৈসৰ্গিক। কবিৰ উক্তিও অতি চমৎকাৰ। ত্ৰিবাৰিবাৰে ‘একীভাবস্তোত্ৰ’, সোমপ্ৰভাতাচাৰ্য্যই ‘সুক্ৰিমুক্তাবলী’, ত্ৰীজগুণকই ‘জিনশতক’ আদি স্তোত্ৰ কাব্যসমূহ অগ্ৰহণ চন্দত ৰচনা কৰে। আচাৰ্য্য হেমচন্দ্ৰই মহাবীৰৰ স্তুতিত প্ৰৌঢ় দাৰ্শনিক স্তোত্ৰ লিখে। ইয়াত ব্ৰাহ্মণ আৰু বৌদ্ধদৰ্শনৰ নিছাস্তৰ সংক্ষিপ্ত মাৰ্মিক আলোচনা কৰা হৈছে। এই স্তোত্ৰৰ প্ৰসিদ্ধ নাম হৈছে—অন্তযোগব্যচ্ছেদিকাৰাজিংশিকা কাব্য।’

জনন অধ্যায়

গল্প-সাহিত্য

গল্প-সাহিত্যৰ উৎস

সংস্কৃত গল্প-সাহিত্যৰ পৰিসৰ অতি ব্যাপক। বৈদিক কালতেই ঋগ্বেদত গল্প-সাহিত্যৰ বীজ অঙ্কুৰিত হৈ মন্ত্র-সাহিত্যৰ সংবাদ-স্বত্ববোৰত স্থিতি লাভ কৰিছে। পিচৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনিষদত বৈদিক-কালীন গল্প-সাহিত্যই পূৰ্ণতা লাভ কৰে। শূদ্ৰকালবৰণা সংস্কৃত গল্পৰ বৈচাৰিক ধাৰা পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য আৰু শবৰৰ বীৰাঙ্গা ভাষ্যত প্ৰদৰ্শিত হ'বলৈ ধৰা দেখা যায় আৰু ই পূৰ্ণৰূপে বিকাশ হয় শঙ্কৰৰ শাৰীৰক ভাষ্যত।

গল্প-সাহিত্যত আমি দুই বকয়ৰ শৈলী দেখিবলৈ পাওঁ—১। গল্পৰ নৈসৰ্গিক সৰল শৈলী, ২। কৃত্ৰিম অলংকৃত শৈলী। নৈসৰ্গিক সৰল শৈলীৰ ৰূপ সৰ্বপ্ৰথম আমি পঞ্চতন্ত্ৰত পাওঁ আৰু পিচত এনেকুৱা নীতিবাদী কথা-সাহিত্যৰ বাগ্‌ ভৈয়াৰ হয়। পঞ্চতন্ত্ৰৰ শৈলী আমি শুকসম্ভতি, সিংহাসন ৰাজবংশপুৰাণিকা, বেতাল-পঞ্চবিংশতি, ভোজ প্ৰবন্ধ, পুৰুষ-পৰীক্ষা আদিত দেখিবলৈ পাওঁ।

লোক কথাৰ আৰম্ভ ঋগ্বেদ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ আখ্যানবৰণাই হয় যুলি বহুত পণ্ডিতে মন্ত পোষণ কৰে। ঋগ্বেদৰ যম-যমী সংবাদ, উৰ্বশী পুৰুষৰা সংবাদ আদি আখ্যানৰ সংবাদাত্মক ৰূপ। শতপথব্ৰাহ্মণৰ বাহিৰেও আন ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থসমূহতো এনেকুৱা আখ্যান পোৱা যায়।

ভাৰতীয় প্ৰাচীন মহাকাব্য বায়য়ণ আৰু মহাভাৰতত বাঙ্গালী আৰু ব্যাসে বাম-বাহু আৰু কোঁৱৰ-পাণ্ডৱৰ কাহিনী লিপিবদ্ধ কৰে। এই কথাবোৰ তৎ-কালীন নট-নটক, সূত আৰু কুশীলৱৰ দ্বাৰা সমাজত প্ৰচলিত হৈ আহিছিল। বাঙ্গালী আৰু ব্যাসে সমাজত প্ৰচলিত এই অখ্যানবোৰ সংকলন কৰি বাম-কথা আৰু পাণ্ডৱ-কথাৰ এক সাহিত্যিক ভব্যৰূপ আমাৰ আগত উপস্থাপিত কৰিছে। মহাভাৰতৰ হাজাৰ-বিজাৰ কথা-আখ্যায়িকা আৰু আখ্যানসমূহ বৰ্তমানেও গল্প-সাহিত্যৰ মণি-কাঞ্চন।

সংস্কৃত গল্প-সাহিত্যবোৰৰ কিছু অংশ তৎকালীন জীৱন প্ৰদৰ্শনৰ ওপৰত আধাৰিত, কিছু অংশ সামুজিক যাত্ৰাৰ সৈতে সৰ্ব্ব, কিছু অংশ আশ্চৰ্য্যপূৰ্ণ

ঘটনাবো পৰিসূৰ্ণ, কিছু স্বৰ্গলোক আৰু গম্ভীৰলোকৰ চিত্ৰণ, ধৰ্মৰ প্ৰেৰণাৰ বাবে পুৰিত, নীতিশাস্ত্ৰ আৰু অধিকাংশ শিক্ষাস্বৰূপ আৰু উপদেশস্বৰূপ।

গল্প-সাহিত্য কোনো দেশ বা জাতিৰ সংস্কৃতিৰ বাহন। সাহিত্য বিবৎ-সমাজৰ বস্তু, কিন্তু লোক কথা বা গল্প-সাহিত্য সৰ্বসাধাৰণ মানৱ সমাজত প্ৰচলিত আৰু বৰপৰৱৰ্তী স্বৰূপগ্ৰাহী বচনা। কোনো সংস্কৃতিৰ ভৌতিক আৰু আধ্যাত্মিক কথা কলাস্বৰূপ বাস্তৱতাৰ প্ৰত্যাহ আৰম্ভি গল্প-সাহিত্যত পাত। গল্প-সাহিত্যত অলম্বা, পত-পতী, গছ, বনচৰ, মানৱ জীৱনৰ স্বৰূপ হাত যুগোৱা বিস্ময়ক্ৰম, বিস্ময়-বিধিনী ঘটোৱা আত্মবিক শক্তি, ভবিষ্যত আৰু নিৰ্ভৰ্য্য বিচিত্ৰ বাস্তৱতাৰ প্ৰদৰ্শিত কৰে। অৱশ্যে ইয়াৰ আত্মবিক বাস্তৱতাৰে মানৱ-জীৱনৰ বৰ্ণনা ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত। গল্প-সাহিত্যৰ আত্মবিক পাত বৈজ্ঞানিক, বাস্তৱবাদী বস্তুত অসং-বৃত্তিৰ প্ৰতীক। গল্প-সাহিত্যত সংসাৰৰ কাৰ্য্যকৰণবীৰ্য্যক বুদ্ধিৰপ্ৰকাশ এক কোঁতুলক বৃত্তি পোৱা যায়, যি তাৰাস্বৰূপ ৰূপ দিয়ে। ইয়াত মানৱ জীৱনৰ বাস্তৱিক দৃষ্টিৰ ওপৰত 'সঠিক' ব্যাখ্যা পোৱা যায়। ই অত্যন্ত মহত্বপূৰ্ণ। আমি ইয়াত এপিনে প্ৰথমৰ বৰপৰৱৰ্তী বাস্তৱতাৰ আৰু আন পিনে সপতী-ৰূপ, মাতৃ-পুত্ৰ পতিভক্ত-পতীৰ প্ৰেম, সংস্কৃতিৰ নিৰ্ভৰ্য্য সখ্যতাৰ আদিৰ কোঁতুলক বাস্তৱতাৰ সমাবেশ দেখা পাত। আনপিনে মানৱ কাৰ্য্য-ব্যাপাৰ, পত-পতী আৰু অদৃষ্ট শক্তিৰ অভূত ভগতখন দেখিবলৈ পোৱা যায়। গল্প-সাহিত্যই মানৱ জীৱনৰ কটুতা আৰু মধুৰতাৰ এক অপূৰ্ণ মিলন ঘটায় আৰু ইয়াৰ বাবে লোক কথাকাৰে নিজৰ বিশাল জীৱনৰ অৱশ্যৰ বাবে পোৱা জ্ঞানৰ আধাৰত মানৱ জীৱনৰ ওপৰত কিছু নিৰ্দেশ দিব পাৰে।

এই উপদেশস্বৰূপ কথা দুটা ৰূপত পোৱা হয়—কেতিয়াবা বাচ্যৰূপত আৰু কেতিয়াবা ব্যঙ্গৰূপত। নীতিবাদী কাহিনীৰ ভিতৰত কেতিয়াবা কেতিয়াবা এইবোৰ স্পষ্টৰূপে প্ৰকাশ পায়। আত্মহনমান কালবপৰাই মানৱৰ মুখে মুখে এই লোককথা প্ৰচলিত হৈ আহিছে। ই এক অখণ্ড পৰম্পৰা, যি মৌখিক লোক-সাহিত্যৰূপৰ লোকভাষাৰ সাহিত্যত স্থান পাইছে। বৌদ্ধৰ জাতক কথা গুণাচাৰ বৃহৎ কথা আৰু পঞ্চতন্ত্ৰ এই প্ৰকাৰৰ বচনাৱলী।

'পঞ্চতন্ত্ৰ' আৰু 'হিতোপদেশ' নীতি কথা পূৰ্ণ গল্প-সাহিত্য। ইয়াৰ প্ৰাচীনতম হস্তলিপিৰ আধাৰত পঞ্চতন্ত্ৰৰ বচনাকাল তৃতীয় শতাব্দী বুলি ধৰিলোৱা হৈছে।

গল্প-সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য—গল্প-সাহিত্যৰ মূল উদ্দেশ্য ঘাইকৈ তিনিটা—অৱসৰ হাপন চিন্তাবিনোদ আৰু বাজকুমাৰসকলৰ শিক্ষা দান।

একাগ্ৰতা চিন্তনে যাতে বাস্তবজ্ঞানসকলে বাস্তবনীতি তথা অৰ্বনীতি বিকৃত জ্ঞাতী হয় সেই উদ্দেশ্যে ককালকলে সৰ্ববিজ্ঞানবিশাৰদ হুৰোদ্য ভাষ্যপণ্ডিতৰ মিত্ৰোপ কবিছিল। পণ্ডিতসকলে মনোবজ্জক সকল স্থলনিত গল্প বচনা কবি ভাৰ জবিয়েতে বাস্তবজ্ঞানসকলক যি শিক্ষা বিহীন সেই গল্পবোৰত বাস্তবনীতি, অৰ্বনীতি, বাস্তবনীতি জ্ঞান বিয়ৰক বহুতো কথা থকা দেখা যায়। পণ্ড-পকীক গল্পৰ চৰিত্ৰ হিচাবে লৈ ভাৰ জবিয়েতে বাস্তবজ্ঞানসকলক নীতি-শিক্ষা দিবৰ উদ্দেশ্যে অতি সহজ আৰু স্থলনিত ভাষাত গল্পবোৰ বচনা কৰে।

গল্প-সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ—Dr. Rhys Davids-ৰ মতে ঈ: পূ: আগব-পৰাই প্ৰাচীন আৰ্যসমাজত গল্প-সাহিত্যৰ প্ৰচলন আছে। প্ৰাচীন ভাৰতীয় গল্প-সাহিত্যৰ ভিত্তত পঞ্চতন্ত্ৰৰ স্থান অধিতীয়। ই সমগ্ৰ বিশ্বসাহিত্যত বিশেষ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। পাৰস্তৰ বাহছাহ খুসৰো নোশেবৰীৰ (৫৩১ ঈ:—৫৭২ ঈ:ত) বাস্তববাবৰ সংস্কৃত হকীৰ বুথলোই প্ৰথম ‘পলহবী’ (প্ৰাচীন ফাটী) ভাষাত ৫৩৩ ঈ:ত অনুবাদ কৰে। ইয়াৰ পিচত বুদ নামৰ এজন ঈষ্টান পাঠুৰীয়ে ‘পলহবী’ ভাষাবপৰা ৫৭০ ঈ:ত ‘চিবিয়ান’ ভাষাত অনুবাদ কৰে। ‘চিবিয়ান’ ভাষাবপৰা ‘কলীলহ’ আৰু ‘কমনহ’ নাম দি আৰুজা বিন, অলমুক্কা নামৰ পণ্ডিত এজনে ৭৫০ ঈ:ত অনুবাদ কৰি ভাৰতীয় সাহিত্যৰ যশস্তা দশোদিশে বিয়পায়। তাৰ পিচত ৭৮১ ঈ:ত আৰুজা বিন হুজাজীয়ে পলহবীৰপৰা আববী ভাৰালৈ অনুবাদ কৰে। এই অনুবাদ সাহিত্যখন ‘সহল-বিন্-নববখ্ণ্ডে’ গ্ৰন্থিয়া বৰবকীৰ আদেশ মতে আববী ভাৰাত কাব্য আকাৰে লিখি এহেজাৰ স্বৰ্ণ দীনাৰ পুৰস্কাৰ লাভ কৰে। আববী ভাৰাত পঞ্চতন্ত্ৰৰ ই প্ৰসিদ্ধ অনুবাদ।

তদুপৰি ৬৬৮ ঈ:ত চীন ভাৰাত ৰচিত ছখন বিশ্বকোষ ভাৰতীয় কাহিনীৰ অনুবাদ পোৱা যায়। এইদৰে দুই শতাব্দীৰ ভিত্তত এই ভাৰতীয় কাহিনীবোৰ আৰবৰপৰা চীন দেশলৈকে বিয়পি পৰে। লাহে লাহে ইয়াৰ অনুবাদ মধ্যযুগ-পৰা আৰম্ভ কৰি ১৬ শতাব্দীলৈকে লেটিন, গ্ৰীক, জাৰ্মান, ফ্ৰেন্স, স্পেনিচ আৰু ইংৰাজী আদি ভাৰালৈকে অনুবাদ হবলৈ ধৰিলে। গ্ৰীচৰ স্ত্ৰপ্ৰসিদ্ধ কথাসংগ্ৰহ ‘প্লেচপৰ কাহিনী’ আৰু আববৰ মনোবজ্জক কাহিনী ‘আববিয়ান নাইট’ৰ আধাৰ-ভূত এই কাহিনীবোৰেই বুলি গবেষকসকলে একমত পোষণ কৰে। বোদ্ধ সাহিত্যৰ মহাটোপুলা স্ত্ৰপ্ৰ গড়কাৰত সংস্কৃত গল্পবোৰ পোৱা যায়। এই গল্পবোৰ আংশিক-ভাৱে কাল্পনিক, উপদেশপ্ৰদ আৰু স্বপকময়। মধ্যযুগৰ স্থবিখ্যাত কাহিনী—

“Story of Barhaam and Joseph-ও (ববহার আৰু জোচেফ কাহিনীত) বুদ্ধৰ প্ৰভাৱ বাকৈ পৰিছে।

এইবাবে পঞ্চভদ্ৰৰ কাহিনীয়ে কেৱল ভাৰতীয়ৰ ওপৰতেই প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰা নাই, সমগ্ৰ সভ্যজগতত ইয়াৰ প্ৰভাৱ স্থাপিত। প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰু গ্ৰীক গল্প-সাহিত্যবোৰৰ এক অপূৰ্ব মিলন দেখা যায়। পত্ন-পত্নীৰ গল্পখোৰেই প্ৰাচ্য আৰু পাক্ষাত্য সাহিত্যক্ষেত্ৰৰ যোগস্বত্বে। উল্লভ গল্প-সাহিত্য কেইখনমানৰ চমু বিৱৰণ দিয়া হ’ল—

১। **পঞ্চভদ্ৰ**—গল্প-সাহিত্যসমূহৰ ভিতৰত পঞ্চভদ্ৰ এখন প্ৰাচীন গল্প-সাহিত্য। বৰ্তমান ইয়াৰ চাৰিটা ভিন্ ভিন্ সংস্কৰণ পোৱা গৈছে। প্ৰথম সংস্কৰণ পলহবী অলুৱাদ। এই সংস্কৰণ বৰ্তমান লুপ্ত হৈছে, কিন্তু চিবিয়ান আৰু আববী অলুৱাদৰ সহায়ত ইয়াৰ সন্তেৰ পোৱা গৈছে। বিজীৱ সংস্কৰণত শুণাচাৰ বৃহৎকথাৰ সন্নিবিষ্ট। এই বৃহৎকথা পৈশাটী ভাৱান্ত লিখা। এই সংস্কৰণো কালৰ গতিত লুপ্ত হৈ যায়, কিন্তু ১১ শতাব্দীত ক্ষেমেজ ৰচিত বৃহৎ কথামঞ্জৰী আৰু সোমন্থেৰ ৰচিত কথাসংসাগৰ ইয়াৰ অলুৱাদ খুলি জনা গৈছে। তৃতীয় সংস্কৰণ ‘তন্ত্ৰাখ্যায়িকা’। বৰ্তমান প্ৰচলিত পঞ্চভদ্ৰ ইয়াৰেই আধুনিক সংস্কৰণ। Hertel-ৰ মতে পঞ্চভদ্ৰৰ ৰচনাকাল খৃঃ পূঃ ২য় শতাব্দীৰ পিচত। চতুৰ্থ সংস্কৰণ দক্ষিণী পঞ্চভদ্ৰৰ মূলৰূপ। নেপালী ভাষাৰ পঞ্চভদ্ৰ আৰু হিতোপদেশ এই সংস্কৰণৰ প্ৰতিনিধি।

পঞ্চভদ্ৰ পাঁচটা ভদ্ৰ বা ভাগত বিভক্ত—১। মিত্ৰভেদ, ২। মিত্ৰজাত, ৩। সন্ধিবিগ্ৰহ, ৪। লক্ষপ্ৰণাশ, ৫। অপৰীক্ষিত কাৰক। প্ৰত্যেক ভদ্ৰৰ মূলকথা একেটাই। কিন্তু তাৰ অঙ্গৰ-পুষ্টি সাধনৰ বাবে অনেক গোণ কথা সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। সদাচাৰ তথা নীতি-শিক্ষাই পঞ্চভদ্ৰৰ মূল লক্ষ্য।

কথিত আছে দাক্ষিণাত্যৰ মহিলাৰোপ্য নামক নগৰৰ ৰজা অমৰকীৰ্তি ডেউৰ মুখ ৰাজকুমাৰসকলক বিধান তথা নীতিজ্ঞ কৰি তুলিবৰ অৰ্থে বিষ্ণুশৰ্মা নামৰ এজন যোগ্যবান ব্যক্তিক গুৰু নিয়োগ কৰিলে। লোকশাস্ত্ৰবিশাৰদ বিষ্ণুশৰ্মাই পঞ্চভদ্ৰৰ গল্পসমূহ ৰচনা কৰি অলপ দিনৰ ভিতৰতে ৰাজকুমাৰসকলক ব্যৱহাৰ কুশল, সদাচাৰ সম্পন্ন তথা নীতিপটু কৰি তোলে। পঞ্চভদ্ৰৰ ভাষা ৰসময়ী আৰু স্থললিত। ইয়াৰ বাক্যবিজ্ঞাসৰ দুৰ্ভাৱতা তথা ভাৱৰ দুৰ্বোধ্যতা পৰিলক্ষিত নহয়। ইয়াৰ কথানক অংশ গজত ৰচিত, কিন্তু ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা উপদেশাত্মক শ্লোকবোৰ বাহাৱণ, মহাতাবত আৰু আন আন প্ৰাচীন নীতিগ্ৰন্থৰপৰা উদ্ধৃত।

পঞ্চতন্ত্ৰই অকল ভাৰতীয় সাহিত্যতেই নহয়, বিশ্ব-সাহিত্যতেই এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে।

১। **হিতোপদেশ**—পঞ্চতন্ত্ৰৰ পিচত বকৰ বজা ধনুৰাজৰ কামলতাৰ পণ্ডিত নাৰায়ণে ১৪ শতাব্দীৰ ভিতৰত হিতোপদেশ ৰচনা কৰে। হিতোপদেশৰ মূল আধাৰ পঞ্চতন্ত্ৰ বুলি গ্ৰন্থকাৰে নিজে স্বীকাৰ কৰিছে। ই চাৰিটা ভাগত বা খণ্ডত বিভক্ত—মিত্ৰলাভ, স্বহৃদভেদ, বিগ্ৰহ আৰু সন্ধি। ইয়াত সন্নিবেশিত লোকসমূহ নিত্য উপদেশাত্মক আৰু কথা অংশ শিক্ষাপ্ৰদ।

৩। **গুণাচ্যৰ বৃহৎকথা**—কথাসংকলনসমূহৰ প্ৰথম খণ্ডত গুণাচ্যৰ বিষয়ে লিখা কথাবপৰা জনা যায় তেওঁৰ পূৰ্বজন্মৰ নাম আছিল বালম্বান। গুণাচ্যৰ আবিৰ্ভাৱ সন্মুখে পণ্ডিতসকল একমত নহয়। বামাণ্য, মহাত্মাৰত্ন নিচিনা গুণাচ্যৰ বৃহৎকথা উদ্ভবকৰ্ত্তা গ্ৰন্থকাৰসকলৰ লিখনিৰ দ্বাই শিপা।

লোকজীৱনৰ মনোবৰ্জনকাৰী সৰ্বমূলত তত্ত্বসমূহ সংগ্ৰহ কৰি লিখা বাবে বৃহৎকথাত লোকসমাজৰ উপজীৱ্য হৈ উঠিছে। স্ববদ্ধ, বাণ, দণ্ডী, হৰ্ষ, ত্ৰিবিক্ৰমচক্ৰ, ধনঞ্জয়, সোমদেৱ, গোহৰ্জনাচাৰ্য্য, প্ৰভৃতি কবি-নাট্যকাৰসকলে, বৃহৎকথাৰ কথানক অংশবপৰা নিজ নিজ গ্ৰন্থৰ মূল কাহিনী গ্ৰহণ কৰে। উক্ত কবিসকলৰ উক্তিসমূহবপৰা বৃহৎকথা নামৰ যে এখন প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ আছিল সেই কথা সহজে অনুমেয়।

ক্ষেমেজৰ বৃহৎ কথামঞ্জৰী, সোমদেৱৰ কথাসংকলন আৰু জয়বৰ্ণৰ হৰ্ষচৰিত চিত্তামণিবপৰা গুণাচ্যৰ আবিৰ্ভাৱ সন্মুখে কিছু জনা যায়।

দাক্ষিণাত্যৰ বজা পৃথ্বীকোকনৰ ৬২৮ শকৰ (৭৭৬ খ্ৰী:) এখন দানপত্ৰত অৰিনীত নামক বজাৰ পুত্ৰ বজা হৰ্বিনীতই ভাৰবিৰ ‘কিৰাতাজুনীৰ’ৰ পোন্ধৰ সৰ্গ লৈকে টাকা লিখা বুলি উল্লেখ আছে। বজা হৰ্বিনীতিৰ আবিৰ্ভাৱকাল বজা পৃথ্বীকোকনৰ সাতপুৰুষ পূৰ্বৰ, অৰ্থাৎ প্ৰায় ৬০০ বা ৬০৫ খ্ৰী:ব। এই টাকাৰ পোন্ধৰ সৰ্গৰ পুৰ্ণিকাত হৰ্বিনীতে ‘বৃহৎকথা’ৰ সংস্কৃত ৰূপান্তৰ লিখে। ইয়াবপৰা এইটো জনা যায় যে ৬০০ খ্ৰী:লৈকে ‘বৃহৎকথা’ মূলৰূপত পোন্ধৰ গৈছিল আৰু ইয়াৰ ৰূপান্তৰো বহুতো হৈছিল।

নৱম শতিকাৰ কাৰোদিত্তি লিপি এখনত উল্লেখ থকা গুণাচ্যৰ নামবপৰা জনা যায় যে তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল ষষ্ঠ শতাব্দীৰ আগত।

সোমদেৱে কথাসংকলন সাগৰৰ প্ৰথম খণ্ডত উল্লেখ কৰা জীৱনীৰপৰা এইটো: অনুমান হয় যে তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱকাল ৭৩ খ্ৰী: পূৰ্ববপৰা ২১৮ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত।

কাবণ গুণাচ্যৰ আশ্ৰয়হাতা বজা সাতবাহন আশ্ৰয়ভূত বজাসকলৰ ভিতৰত
এজন আৰু উক্ত সাতবাহনৰ শাসনকাল ৭৩ ঈঃ পূৰ্ববৰণা ২১৮ ঈষ্টাব্দৰ ভিতৰত
বুলি ঠিৰা কৰা হৈছে।

বুদ্ধকথাৰ কথা-বস্তু—এদিন পাৰ্বতীৰ অল্পবোধক্ৰমে মহাদেয়ে সাতজন
বিভাধৰৰ কাহিনী শুনাই থাকোঁতে মহাদেৱৰ অচুৰৰ পুন্দৰব আৰু মাল্যদানে
মনে মনে তুনি থকা বাবে পাৰ্বতী তেওঁলোকৰ ওপৰত কুপিত হৈ অভিযান
দিয়ে। ফলত এওঁলোকে কোণৰী নগৰত ক্ৰমে বৰকচি আৰু গুণাচ্য নামে জন্ম-
গ্ৰহণ কৰে।

আগেয়ে কোৱা হৈছে গুণাচ্য আছিল বজা সাতবাহনৰ ৰাজকবি। এদিন
গুণাচ্যই বিদ্যাপৰ্বতৰ হাবিলৈ গৈ কাণভূতি নামৰ পিশাচ এজনৰ ওচৰত গৈ
পৈশাচী ভাষাত পুন্দৰবৰ কথা শুनावলৈ অল্পবোধ কৰে। কাণভূতিয়ে প্ৰথমে
গুণাচ্যক পূৰ্বজন্মৰ আশ্ৰয়ভূত শুনিবলৈ কলে। কাণভূতিৰ কৃতান্তবৰণা গুণাচ্যই
যি শুনিলে তাৰ অধোবত এইটো বিদিত যে এওঁৰ জন্ম হৈছিল হুপ্ৰতিষ্ঠিত নামক
নগৰত। সোমশৰ্মাৰ কন্যা প্ৰতীৰ্থা আৰু বাহুকিৰ ভতিজা কীৰ্তিনেন এওঁৰ
মাতা-পিতা। বৎসক আৰু গুণ্যক নামৰ গুণাচ্যৰ দুজন মোমায়েক আছিল।
গুণাচ্যৰ জন্মৰ পিচতেই মাক আৰু মোমায়েক দুজনৰ মৃত্যু হয়। এওঁলোকে
শাপগ্ৰস্ত জীৱন যাপন কৰিছিল আৰু গুণাচ্যৰ জন্ম হোৱাৰ লগে লগে এওঁলোক
শাপমুক্ত হয়। গুণাচ্যই দক্ষিণাত্যত শিক্ষা-দীক্ষা লাভ কৰে। তাৰ পিচত
ঘৰলৈ আহি এদিন বজা সাতবাহনৰ ৰাজদৰবাৰত উপস্থিত হ'ল। সাতবাহনৰ
মন্ত্ৰীবৰ্গই গুণাচ্যক বৰ প্ৰশংসা কৰিলে আৰু বজাই তেওঁকো মন্ত্ৰীপদত নিযুক্ত
কৰিলে। ইয়াতে তেওঁৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়। বহুদিন ৰাজদৰবাৰত থাকি তেওঁ
বিভাৰ্থীসকলক পঢ়াইছিল আৰু মন্ত্ৰীপদৰ কাৰ্য্যভাৰো সুচাৰুৰূপে চলাইছিল।

এদিন বজা সাতবাহনে বাণীসকলৰ লগত জলক্ৰীড়া কৰি থাকোঁতে এজনী
বাণীয়ে কলে—“মোদকৈম্পবিভাত্তয়” অৰ্থাৎ পানী চতিয়াই নিদিবা। সন্ধিৰ সম্যক
জ্ঞান নথকা হেতু বজাই এই শব্দৰ অৰ্থ ভুলকৈ বুজিলে। তেওঁ তাবিলে বাণীয়ে
পানীৰ পৰিষ্কাৰে মিঠাইৰ ঘাৰা তেওঁক আঘাত কৰিব কৈছে। কিন্তু বাণীয়ে হাঁহি
মাৰি কলে—“মই কৈছে, ‘পানীৰ ঘাৰা নামাৰিবা’ (যা উদকৈ: পৰিভাত্তয়)।
নিজৰ মূৰ্খতাৰ বাবে বজাই বৰ লাজ পালে আৰু এইটো প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে যে
পাণ্ডিত্যনি সংক্ৰান্তৰ জ্ঞান লাভ কৰিব, নহলে প্ৰাণত্যাগ কৰিব।

এই প্ৰতিজ্ঞা কৰি বজাই গুণাচ্যৰ ওচৰলৈ গৈ হুথিলে—‘এজন মানুহে কিমান
সংক্ৰান্ত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—১৩

দিনৰ ভিতৰত বিধান হ'ব পাৰে।' গুণাচাই বজাক ছয় বছৰৰ ভিতৰত ব্যাকৰণক পূৰ্ণজ্ঞান দিবলৈ আখ্যাস দিলে। কিন্তু গুণাচ্যৰ বন্ধু আৰু ৰাজমন্ত্ৰী শৰ্বৰমাই বজাক ছয়মাহৰ ভিতৰতেই ব্যাকৰণৰ পূৰ্ণজ্ঞান দিব পাৰিব বুলি কলে। তেতিয়া গুণাচাই প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে—“যদি শৰ্বৰমাই ছয়মাহৰ ভিতৰত বজাক ব্যাকৰণত পাৰদৰ্শী কৰি তুলিব পাৰে তেনেহলে মই সংস্কৃত, প্ৰাকৃত নাইবা কোনো দেশীয় ভাষা কবলৈ এৰি দিম।” শৰ্বৰমাই কাৰ্তিকক তপস্কা কৰি সিদ্ধিলাভ কৰিলে, যাৰ ফলত তেওঁ নিৰ্ধাৰিত সময়ৰ ভিতৰত বজাক সৰ্ববিদ্যা-বিশাৰদ কৰি তুলিলে। গুণাচাই নিজ প্ৰতিজ্ঞা বন্ধা কৰি মৌনব্ৰত অৱলম্বন কৰি বিষ্ণুপৰ্বতলৈ গৈ পৈশাচী ভাষা অধ্যয়ন কৰে।

এই পিনে কাত্যায়ণীৰূপী পুষ্পদন্ত আজীৱন নন্দৰাজবংশৰ সেৱা কৰি বৃদ্ধ বয়সৰ তীৰ্থ-ভ্ৰমণ কৰিবলৈ মন মেৰি বিষ্ণুপৰ্বতৰ পিনে খোজ ললে। বিষ্ণুপৰ্বতৰ পাৰ্বতী মন্দিৰত কণভূতী পিশাচক লগ পাই তেওঁৰ পূৰ্বজন্মৰ কাহিনী স্মৃতিপটত ডাহি উঠিল—মনত পৰিল শিৱৰ মুখৰণা গোপনে শুনা সাত বিদ্যাদৰৰ কাহিনী। শিৱৰ শুচিবত সকলো কথা ব্যক্ত কৰিলে আৰু বৰকচিয়ে শাপমুক্ত হৈ নম্বৰ দেহ ভাগ কৰি স্বৰ্গগামী হ'ল।

বিষ্ণুপৰ্বতত ঘূৰি ফুৰোঁতে কণভূতিৰ লগত গুণাচ্যৰ দেখা-সাক্ষাৎ হ'ল। কণভূতিৰ মুখৰণা গুণাচাই সেই কাহিনীবোৰ নিজৰ তেজেৰে একেৰাহে সাত বছৰ পৈশাচী ভাষাত সাত লক্ষ শ্লোকত লিপিবদ্ধ কৰে। গুণাচ্যৰ প্ৰিয় শিষ্য গুণদেৱ আৰু নন্দিদেৱৰ অহুৰোধ মতে গুণাচাই সেই লিখনিসমূহ পঠালে বজা সাতবাহনৰ ওচৰলৈ। তেজেৰে লিখা হেতু বজাই তাক গ্ৰহণ নকৰি ওভটাই পঠালে। ইয়াতে গুণাচাই মৰ্মাস্তিক বেজাৰ পালে আৰু হাবিলৈ গৈ তেওঁৰ সেই মহান কৃতিবোৰ বনৰ পশু-পক্ষীক এক এক পৃষ্ঠাকৈ শুনাই জুইত পুৰিবলৈ ধৰিলে।

ইপিনে বজা ৰোগ-শয্যাত পৰিল। শুকান মঙহ খোৱা বাবে বজাৰ বেমাৰ হোৱা বুলি বৈদ্যসকলে কলে। পক্ষী চিকাৰ কৰি অনা চিকাৰীক শুকান মঙহৰ কাৰণ স্বধাত কলে—‘হাবিত এজন ব্ৰাহ্মণে পশু-পক্ষীবোৰক গল্প শুনাই আছে। এই গল্পবোৰ ইমান কটিকৰ যে তাক শুনি শুনি ভয় হৈ হাবিৰ পশু-পক্ষীবোৰে খোৱা-বোৱা কৰিবলৈ পাহৰি গৈছে। ফলত প্ৰতিদিন সিহঁতে ক্ষীণাই গৈছে।

এই কথা শুনি বজাই তুৰন্তে হাবিলৈ গৈ গুণাচ্যক অৱশিষ্ট গল্পবোৰ দিবলৈ অহুৰোধ কৰিলে। গুণাচাই বজাৰ অহুৰোধ ক্ৰমে লক্ষ শ্লোকান্তক অৱশিষ্ট

কাহিনী সাতবাহনক দিয়ে। এই অৱশিষ্ট কাহিনীবোৰৰ নামেই হ'ল 'বৃহৎকথা'।

৪। বেভালপকবিংশতি—বেভালপকবিংশতি ২৫টা প্ৰাচীন গল্পৰ সমষ্টি। শিৱদাস নামৰ এজন জৈন লেখক ইয়াৰ প্ৰণেতা।

মহাৰাজ বিক্ৰমাদিত্যক এজন সন্ন্যাসীয়ে মন্ত্ৰনিকিৰ বাবে একোপা গছত ওদমি থকা শৰ এটা নমাই আনিবলৈ অহাৰোধ কৰিছিল। এই কামটো কৰিব লাগিছিল মৌনব্ৰত অৱলম্বন কৰি। কিন্তু বজাই কান্ধত কঢ়িয়াই আনা শৰটোত আশ্ৰয় কৰি থকা বেভালে বাটত বজাক এটা গল্প কৰ আৰু গল্প কোৱা শেষ হোৱাত এটা প্ৰশ্ন কৰে। বজাই প্ৰশ্নৰ যথাযথ উত্তৰ দিয়ে আৰু বেভালে বজাৰ মৌনব্ৰত ভঙ্গ হোৱাৰ সুযোগ লৈ পুনৰ গছৰ ওপৰত উঠে। বজাই পুনৰ কান্ধত কঢ়িয়াই আনে আৰু বেভালে আগৰ দৰে গল্প কৰলৈ ধৰে। এই কথাবোৰেই বিবিধ প্ৰসঙ্গৰ অৱতারণা কৰিছে আৰু শেষত একোটা জটিল সমস্যা আগত দেখা দিয়ে। উদাহৰণস্বৰূপ—এজন ব্ৰাহ্মণৰ কন্তাৰ কাহিনী। ব্ৰাহ্মণ কন্তাক তিনিজন কুমাৰে বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছুক। কোনজন কুমাৰলৈ কন্তাক বিয়া দিব সেই লৈ ব্ৰাহ্মণ মহা বিপাকত পৰিল। সেই সময়তে এটা ফোঁটা সাপে ব্ৰাহ্মণ কুমাৰীক দংশন কৰি মৃত্যুৰ ম্ৰত পেলায়। ইয়াতে আপাততঃ সমস্যাৰ অন্ত পৰে, ব্ৰাহ্মণে অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়া সমাপনৰ বাবে কন্তাৰ শব্দটো সন্ধানলৈ নিয়ে। ব্ৰাহ্মণ কন্তাৰ পাণিপ্রার্থী তিনিজন কুমাৰে সন্ধানলৈ আহি এজনে ব্ৰাহ্মণ কন্তাৰ চিতাত জাপ দি আত্মহত্যা কৰে, দ্বিতীয়জনে এটি পৰ্ণকূটৰ ভৈয়াৰ কৰি শোক-সন্তপ্ত অৱস্থাত দিন কটাবলৈ ধৰে, আৰু তৃতীয়জনে সন্ন্যাসী হৈ তীৰ্থপৰ্যটন কৰিবলৈ ওলায়। তীৰ্থভ্ৰমণ কৰি থাকোঁতে এদিন কোনো এজন ব্ৰাহ্মণে তেওঁক ভাত খাবলৈ ঘৰলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। তেওঁ ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰলৈ গৈ দেখিলে যে ব্ৰাহ্মণ পত্নীয়ে নিজৰ ল'ৰাটোৰপৰা বৰকৈ আমনি পাই থকা হেতু খঙতে তাক পাকশালৰ জুইত পেলাই পুৰি মাৰিলে। তাকে দেখি সন্ন্যাসীয়ে এই নৃশংস ঘৰত ভোজন কৰিবলৈ মান্তি নহ'ল। কিন্তু গৃহপতি ব্ৰাহ্মণে অহনয় কৰি ভিতৰৰ কোঠালৈ গৈ এখন কিতাপ হাতত লৈ তাৰ কিছু মন্ত্ৰ পাঠ কৰিলত ল'ৰাটো পুনৰ জীৱিত হৈ উঠিল। এই দৃশ্য দেখি অভয়াগত সন্ন্যাসী নিজৰ প্ৰেয়সীক ভেনেদৰে জীয়াই তুলাৰ অভিলাষেৰে বাতি সেই কোঠাটোত সোমাই সেই মন্ত্ৰৰ পুথিখন লৈ মনে মনে ওলাই গ'ল। তেওঁ সন্ধানলৈ অভিশপ্তে আহি মৃত্যু প্ৰাণয়িক পুনৰুজ্জীৱিত কৰিলে। আকোঁ

পাখিপ্রাণীৰ কুমাৰসকলৰ যাজ্ঞিক কাৰ্য্যই লাগিল। এই কাহিনী কৈ বেতোলে বজাবপৰা সমস্তৰ সমাধান বিচাৰিলে।

বজায়ে। এই প্ৰশ্নৰ সমুচিত উত্তৰ দি নিজ বুদ্ধি-বৈজ্ঞানিক প্ৰকাশ কৰাৰ উদ্দেশ্যে আকুল হৈ উঠিল। বজাই বেতোলৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এইদৰে দিলে—“যিয়ে মৃত কন্ডাক পুনৰ্জীৱিত কৰিলে তেওঁ প্ৰকৃততে তাইৰ পিতৃ; যিয়ে তাইৰ মৃত্যুৰ পিচত আত্মহত্যা কৰিছে, তেওঁ তাইৰ ভায়েক। কাৰণ তেওঁ তাইৰ সহোদৰ ভূম্বা। প্ৰকৃততে পৰ্ণকূটীৰত শোক সাগৰত ডুব গৈ থকা জনহে তাইৰ পতি।” উক্ত কথাৰেইবাৰ কণ্ঠতে বজাৰ মৌনব্ৰত ভঙ্গ হ’ল। এইদৰে মৌনব্ৰতভঙ্গ হোৱাৰ স্তম্ভগলৈ শব্দটো বাবে বাবে গছৰ ওপৰলৈ উঠি যায়। এনেকুৱাকৈ বেতোলে বজা বিজ্ঞানাদিত্যক ২৫টা গল্প কৈছিল।

৫। শুকসপ্ততি—শুকসপ্ততি ৭০টা কাহিনীৰ সংকলন। ইয়াৰ লিখক চিত্তামণি ভট্ট। শুকসপ্ততিৰ কথাৰত্ন হৈছে—দেৱদাস নামৰ এজন মাতৃহৰ প্ৰভাৱতী নামে এজনী অৰুণা স্কন্দৰী ভাৰ্গৱা আছিল। বজাই প্ৰভাৱতীৰ স্বপ্ন-লাম্পাত মুগ্ধ হৈ তেওঁক পাবলৈ ইচ্ছা কৰি দেৱদাসক বড়যন্ত্ৰ কৰি বিদেশলৈ পঠায়। দেৱদাসৰ এটা পোহনীয়া ভাৰ্গৱা চৰাই আছিল। দেৱদাসে ঘৰৰ সকলো দায়িত্ব ভাৰ্গৱাটোৰ ওপৰত হস্ত কৰি বিদেশলৈ যাত্ৰা কৰিলে। দেৱদাসৰ অহুপস্থিতিত যেতিয়াই প্ৰভাৱতীয়ে বাতি বাহিৰলৈ ওলাই যাবলৈ ইচ্ছা কৰে তেতিয়াই তেওঁৰ সতীত্ব নাশ হোৱাৰ আশঙ্কা কৰি প্ৰত্যেক বাতি একোটাকৈ গল্পকৈ ভাৰ মাজেৰে সেই কুৰ্মৰ জয়াবহ ফলৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে। প্ৰভাৱতীয়ে ভাৰ্গৱাটোৰ গল্পত মুগ্ধ হৈ বাহিৰলৈ নোলাল। সেইদৰে ভাৰ্গৱাটোৱে ৭০ দিন-বাতি ৭০টা গল্পকৈ প্ৰভাৱতীক আৰু কৰি বাখি আগন্তুক বিপদৰপৰা বৰ্দ্ধা কৰে।

এই প্ৰবন্ধনৰ অনেক পাঠান্তৰ পোৱা যায়। ইয়াৰ গল্পভাগো কিছু কিছু আলাংকাৰিক শৈলীত ৰচিত।

৬। সিংহাসন-সাহিত্যিক—কোনোবা জৈন কবি ইয়াৰ ৰচক। মহাৰাজ বিজ্ঞানাদিত্যৰ ৩২টা পুত্ৰৰা থকা এখন ৰাজসিংহাসন আছিল। বিজ্ঞানাদিত্যৰ মৃত্যুৰ পিচত এই সিংহাসনখন মাটিৰ ভলত পোত খাই থাকে। কালক্ৰমত ভোজবজাই এই সিংহাসনখন মাটিৰ ভলৰপৰা খান্দি উলিয়াই আক যেনিয়া ভাত বহিৰলৈ মো-আ কৰে তেতিয়া সিংহাসনৰ গাত থকা ৩২টা পুত্ৰলাই জীৱজগৎ ধাৰণ কৰি প্ৰত্যেকে মহাৰাজ বিজ্ঞানাদিত্যৰ বিষয়ে একোটাকৈ গল্প কয়।

এই গল্পবোৰৰ সমষ্টিয়েই সিংহাসন-সাহিত্যশিকা গ্ৰন্থ। ইয়াৰ দক্ষিণ ভাৰতৰ সংস্কৰণটোৰ নাম বিক্ৰমার্কচৰিত্ত।

উক্ত গল্প-সাহিত্যবোৰৰ উপৰিও ষ্টীল নৱম শতাব্দীত কাশ্মীৰ নিবাসী অভিনন্দই কাদম্বৰী-কথাসাৰ, জৈন সাহিত্যৰ বিভিন্ন যুগত ৰচিত্ত বিবিধ গল্পৰ ভাণ্ডাৰ হেমচন্দ্ৰৰ প্ৰশস্তিপৰ্ব, বৌদ্ধ সাহিত্যৰ 'দ্বিৰ্য্যাবদান' আৰু 'অৰুদানশতক', আৰ্য্যশূৰকৃত জাতকমালা আদি উল্লেখযোগ্য।

জাতকমালা ষ্টীল ৪ৰ্থ শতাব্দীৰ গন্ধ-পটুমিশ্ৰিত গল্প-সাহিত্য। ইয়াৰ কথা-সংগ্ৰহৰ কিছু অংশ উপদেশপৰক আৰু অধিকাংশ বৰ্ণনাত্মক। ছয়ো অংশই কাব্যশৈলীৰ সূক্ষ্মৰ নিদৰ্শন।

একাদশ অধ্যায়

গল্প-সাহিত্য

গল্প-সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতা—সংস্কৃত সাহিত্যত গল্প সাহিত্যৰ পৰম্পৰা বৈদিক সংহিতাবোৰৰপৰাই প্ৰচলিত। গল্পৰ বিষয়ে এটা উক্তি আছে—‘গল্প কবীনাং নকষণং বদন্তি’। অৰ্থাৎ, গল্প-সাহিত্য কবিসকলৰ কবিত্ব প্ৰতিভাৰ উৎস। কৃষ্ণ যজুৰ্বেদ, ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থ, উপনিষদ, নিকন্ত, মহাভাৰত আৰু মহাভাৰত আদিত সংস্কৃত গল্প-সাহিত্যৰ সংৰক্ষনশীল পৰম্পৰা উপলব্ধ হয়। পৰৱৰ্তীকালত হাজাৰ হাজাৰ টীকা, ব্যাখ্যা, কথাকাব্য, আখ্যায়িকা গ্ৰন্থ আৰু চম্পূ-নাটক আদিত গল্প ভাষাৰ পৌঢ়ৰূপ দেখিবলৈ পোৱা যায়। তত্ত্বজ্ঞানসংবদ্ধী দৰ্শন গ্ৰন্থ, বিজ্ঞান বিষয়ক, জ্যোতিষ গ্ৰন্থ আৰু ভাষাশাস্ত্ৰ সম্বন্ধী ব্যাকৰণৰ গ্ৰন্থ আদিতও গল্পৰ ফল-ফল লাগি কালক্ৰমত পূৰ্ণবিকাশৰ সুবিধা পায়।

গল্পভাষাৰ প্ৰাচীনতম গাথাবোৰ তথা আখ্যায়িকাবোৰ আজিকালি পোৱা নাযায়, তথাপিও পৌৰাণিক গ্ৰন্থসমূহত এই বিষয়ৰ পৰ্যাপ্ত বিৱৰণ পাই। সুপ্ৰসিদ্ধ বৈয়াকৰণ বাৰ্তিকৰ কাভ্যায়ন (৪০০ খ্ৰীঃ পূঃ) আখ্যায়িকাৰপৰা সুপৰিচিত। আন এজন বৈয়াকৰণ মহাভাৰতকাৰ পতঞ্জলিৰ (২০০ খ্ৰীঃ পূঃ) বিষয়ে এইটো বিশ্বাস হয় তেওঁৰ ‘বাসবদত্তা, হুমনোত্তৰা আৰু ভৈমবতী’ নামৰ আখ্যায়িকা কেইখন পৈণত হাতৰ পৰিচয়। তেওঁৰ ‘মহাভাৰত’ গল্প-সাহিত্য বিকাশৰ পৌঢ় পৰিচায়ক।

কল্পদামনৰ গিৰনাৰ শিলালেখ (১৫০ খ্ৰীঃ), গুপ্তকালীন-শিলালেখ আৰু বিভিন্ন ঠাইত পোৱা হাজাৰ হাজাৰ লিপিবোৰত গল্পৰ প্ৰাচীন অস্তিত্ব অতি সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। গল্পলেখক বাণভট্টই ‘ভট্টাৰক হৰিশ্চন্দ্ৰ’ নামৰ এজন নিপুণ গল্পলেখকৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। সেইদৰে জলহনে কোৱা মতে বৰকচিৰ ‘চাকমতী’, ৰোমিল-সোমিল্লৰ ‘শূদ্ৰক-কথা’, তিলকমঞ্জৰী ৰচক ধনপালৰ মতে ত্ৰীপালিৰ ‘তবঙ্গৱতী কথা’ আৰু আংলভূতা মাতবাহন ৰজাসকলৰ সময়ত লিখা ‘শাতকৰ্ণী হৰণ’ আৰু ‘নমোবতী-কথা’ আদি গ্ৰন্থইও প্ৰাচীন গল্পৰ পৰম্পৰা সমৰ্থন কৰে।

দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত শাস্ত্ৰীয় গল্পৰ অৱতাৰণা কৰা পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত

শব্দবানী (৪০০ খ্রী:), শব্দবাচ্য (৭০০ খ্রী:) আৰু জয়ন্তভট্ট (২০০ খ্রী:) নাম উল্লেখযোগ্য। পোঁচ মীমাংসক শব্দবানীক 'কর্মমীমাংসা-ভাষ্য', পণ্ডিত শব্দবাচ্যৰ 'ব্রহ্মসূত্র' গীতা আৰু উপনিষদৰ ভাষ্য আৰু সুপ্রসিদ্ধ নৈয়ায়িক পণ্ডিত জয়ন্তৰ 'চায়মঞ্জৰী' আদি দৰ্শনশাস্ত্ৰ গল্প-সাহিত্যৰ স্থানিদৰ্শন।

পৰবৰ্তীকালত গল্প-সাহিত্যৰ পূৰ্ণবিকাশ দণ্ডী, হুবহু আৰু বাণৰ লিখনিসমূহত দেখিবলৈ পোৱা যায়। গল্প-সাহিত্য সম়াস বহুল, অতিদুৰূহ আৰু পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শনৰ দ্বাৰা ভৰপূৰ। এটা সামান্ত বিভিন্ন কথাত প্ৰসঙ্গৰ অৱতারণা কৰি ইমান জটিল কৰি তুলে যে তাক বুজাটো সহজসাধ্য নহয়।

আখ্যায়িকাঃ কথা—প্ৰবাক্য্য দুই প্ৰকাৰৰ—পঞ্চকাব্য আৰু গল্পকাব্য। যি ৰচনা ছন্দবদ্ধ নহয় সিহেই গল্প। ই চাৰি প্ৰকাৰৰ—১। মুক্তক, ২। বৃন্তগদ্যি, ৩। উৎকলিকাশ্ৰিয় আৰু ৪। চূৰ্ণক। মুক্তক সম়াসৰহিত গল্পবদ্ধ। য'ত কেতিয়াবা কেতিয়াবা বৃন্তৰ সম়াবেশ থাকে তাৰ নাম বৃন্তগদ্যি গল্প। বসমুক্ত দীঘল দীঘল পদত ৰচিত গল্পই হৈছে উৎকলিকাশ্ৰিয় আৰু য'ত সমস্ত সৰু সৰু পদবোৰ উপনিবদ্ধ হয় তাৰ নামেই চূৰ্ণক গল্প :

‘বৃন্তগদ্যোচ্ছিতং গদ্যং মুক্তকং বৃন্তগদ্যি চ।

ভবেদুৎকলিকা প্ৰায়ং চূৰ্ণকং চ চতুৰ্বিধম্।

আত্মং সম়াসৰহিতং বৃন্তভাগযুতং পৰম্।

অন্তদীৰ্ঘসম়াসাঢ়্যং তুৰ্ধং চাল্লসম়াসকম্।

গল্প-সাহিত্য দুই শ্ৰেণীত বিভক্ত : কথা আৰু আখ্যায়িকা। কথাত কাহিনীৰ বক্তা আন ব্যক্তিহে, নায়ক নহয়। ক'বাত আৰ্থ্য ছন্দ আৰু ক'বাত বক্ৰ তথা অপবক্ৰ ছন্দৰ প্ৰয়োগ কৰা থাকে। মাস্তলিক লোকেৰে ইয়াক আবৃত্ত কৰা হয়। ইয়াত দুষ্টক নিন্দা আৰু সজ্জনক গুণাহুৰ্ত্তন কৰা হয়।

আখ্যায়িকাও কথাৰ দৰে গল্প-কাব্যৰ এটা ৰূপ। ইয়াত নায়কৰ অভিজ্ঞতা অতি মনোগ্ৰাহী সৰল-সহজ গদ্যত ৰচিত। আখ্যায়িকাৰ কাহিনী কেবাটাও 'উচ্ছ্বাসত' বিভক্ত। ইয়াত যুদ্ধ বিগ্ৰহ, কতাহৰণ, বিচ্ছেদ আৰু নায়কৰ জয়লাভৰ কথা অতি সুন্দৰভাৱে বৰ্ণনা কৰা থাকে। আখ্যায়িকা সংস্কৃতত ৰচিত, কিন্তু কথা সংস্কৃত নাইবা অপভ্ৰংশত ৰচিত। ভামহে কাব্যালংকাৰত লিখিছে।

‘প্ৰকৃতানাকুলপ্ৰব্যশকাৰ্থপদবৃন্তিনা।

গদ্যেন যুক্তো যুক্তোদাত্তাৰ্থ সোচ্ছাসাখ্যায়িকা মতা।

বৃন্তমাখ্যায়তে তন্ত্ৰাং নায়কেন স্বচেষ্টিতম্।

বক্তৃৎ চাপববক্তৃৎ চ কালে ভাষ্যৰ্শংসি চ ।

কবেবভিপ্রায়কৃতৈঃ কথনৈঃ কৈশ্চিদ্বিতা ।

কন্তা হৰণ সংগ্রাম বিপ্রলজ্জোদয়াদিতা ।

ন বক্তৃপববক্তৃভ্যাং বক্তা নোচ্ছাসনভ্যপি ।

সংস্কৃত সংস্কৃতচেষ্টা কথাপব্রংশতাক্ উখা ॥

ঐক্যঃ স্বচৰিতং তন্ত্ৰাং নায়কেন তু নোচ্যতে ।

স্বগুণাবিকৃতিং কুৰ্বাদভিজ্ঞাতঃ কথং জনঃ ॥

সংস্কৃত কাব্যশাস্ত্ৰবোৰত আখ্যায়িকা আৰু কথাৰ ভিন্নতা দেখুৱাবলৈ কিছুমান বিশিষ্ট নিয়ম দিছে। বাণৰ ‘হৰচৰিত’ আখ্যায়িকা আৰু ‘কাদম্ববী’ কথাৰ অন্তৰ্গত। বাণৰ মতে আখ্যায়িকাৰ মূলকাহিনী ঐতিহাসিক আৰু কথাৰ মূলকাহিনী কাল্পনিক।

অগ্নিপুৰাণত গুণকাব্য পাঁচ প্ৰকাৰত বিভক্ত—কথা, আখ্যায়িকা, ঋণুকথা, পৰিকথা আৰু কথানক। ইয়াৰ ভিতৰত আখ্যায়িকা আৰু কথাৰ প্ৰভেদ এইদৰে দেখুৱাইছে—

১। আখ্যায়িকাত লিখকৰ বংশপৰিচয় বিস্তৃতভাৱে থকাৰ উপৰিও কন্তাহৰণ, সংগ্রাম, বিপ্রলজ্জ আদিৰ বৰ্ণনা থাকে। ইয়াত বীতি তথা বৃত্তি প্ৰভাৱশাসী স্থান দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইয়াৰ কথাবস্তু বক্ত্ৰ আৰু অপববক্ত্ৰ নামক শ্লোকেৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু উচ্ছাসত বিভক্ত।

২। কথাত আৰম্ভণিতে কবিৰ বংশপৰিচয় লিখিবলৈ থাকে। ইয়াত পৰিচ্ছেদ নাই। কেতিয়াবা কেতিয়াবা লক্ষণও থাকে।

এইদৰে ভামহে কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ মাজত যি পাৰ্থক্য নিৰূপণ কৰিছে তাক বাণভট্টৰ গ্ৰন্থত পূৰ্ণৰূপে দেখা যায়।

কিন্তু ভামহৰ পিচত দণ্ডীয়ে ‘কাব্যাদৰ্শত’ এই বিষয়ে বিচাৰপূৰ্বক কিছু নতুনকৈ আনিছে। দণ্ডীয়ে কৈছে কাহিনীৰ বক্তা নায়কেই হওঁক বা আন কোনোবা ব্যক্তিয়েই হওঁক, ইয়াৰ কথা-বস্তু উচ্ছাসত বিভক্ত হওঁকেই বা নহওঁকেই, ইয়াত বক্ত্ৰ বা অপববক্ত্ৰ ছন্দৰ সমাবেশ হওঁক বা নহওঁকেই—আটাইবোৰ কথাৰ দ্বাৰা ইয়াত মৌলিকভাৱে কোনো পাৰ্থক্য নাই। বাস্তৱিকতে কথা আৰু আখ্যায়িকা একে গুণ-শৈলীৰে দুই প্ৰকাৰ। ইয়াত কোনো ভেদ নাই। এইদৰে আখ্যায়িকা আৰু কথাৰ ভামহই যি নিয়ম বান্ধিছিল, দণ্ডীয়ে তাক স্বীকাৰ কৰা নাই।

কাব্যশাস্ত্ৰী কৃত্তে এই বিষয়ে মধ্যপন্থা অৱলম্বন কৰিছে। এওঁৰ মতে কথাৰ

আবৃত্তিক পদ্ধতি শুধু তথ্য দেহভাৰ বহুনা, ভাবপ্ৰতিভা কবিৰ নিজ বংশৰ পৰিচয় বৰ্ণনা, সবল সাধুপ্ৰাণ লক্ষ্যকৰ (শ্ৰেয়বাহিত) পদ্ধতি দ্বাৰা কথাব আবৃত্ত, মধ্যকথা প্ৰস্তুত কৰিবলৈ স্ক্ৰিমিকাত কথাস্বৰৰ সমাবেশ আৰু বিষয় কল্পাপ্ৰাপ্তি হোৱা উচিত। ইয়াৰ ভাষা সংক্ৰান্ত হলে গল্পত আৰু অন্তৰ্ভাৱত হলে কথা পদ্ধতি বচিত হোৱা উচিত।

তিনিওজন আলংকাৰিকৰ পৰিভাষাৰ তুলনাত্মক পৰীক্ষা কৰিলে দেখা যায় আখ্যায়িকাব কথাবস্তু তথ্যপূৰ্ণ ভূতকালিক ঘটনাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা উচিত। ইয়াত ঐতিহাসিক বা অৰ্ধ-ঐতিহাসিকতা থকা উচিত। আনহাতে কথাব বস্তু কল্পনা প্ৰস্তুত হোৱা উচিত। এই ক্ষেত্ৰত আচাৰ্য্য ভামহ আৰু আচাৰ্য্য কদ্ৰটৰ নিয়ম কিছু কিছু মিলে। উক্ত দৃষ্টিকোণৰপৰা আখ্যায়িকা ‘হৰ্ষচৰিত’ত আৰু কথা ‘কাদম্বৰী’ত আচাৰ্য্য কদ্ৰটৰ বহুত নিয়ম খাটে।

গল্প-সাহিত্য বুলিলে বিশেষকৈ শ্ববদ্ধ, দণ্ডী আৰু বাণকৃত বচনালম্বলৈ দৃষ্টি পৰে।

শ্ববদ্ধ—শ্ববদ্ধৰ জন্মস্থান ক’ত আৰু আবিৰ্ভাৱ কেতিয়া, সেই বিষয়ে পণ্ডিত-সকল এতিয়াও নিশ্চিত নহয়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে এওঁ বাণৰ পূৰ্বস্বৰ্তী, আৰু কিছুমানৰ মতে বাণৰ পৰস্বৰ্তী। তলত দিয়া কথাবোৰৰপৰা শ্ববদ্ধ বাণৰ পৰস্বৰ্তীকালৰ বুলি কবলৈ প্ৰয়াস কৰে।

শ্ববদ্ধৰে নিজ গ্ৰন্থত ‘কিং বহুনা, দেৱঃ প্ৰমাণম্’, ‘অচিন্তয়চ্চ’ আৰু ‘আলীচ্চান্ন মনসি’ আদি বাণৰ শকাৱলী আৰু পদাৱলী বহু ঠাইত উল্লেখ কৰিছে। বাণে হৰ্ষচৰিতত যি ‘বাসৱদত্তাব’ উল্লেখ কৰিছে, সি শ্ববদ্ধকৃত নহয়, আন কোনোৱা প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰহে। বাণে ‘কাদম্বৰীত’ ভাটো চবাইব দ্বাৰা কোৱা কথাক অনুকৰণ কৰি শ্ববদ্ধই ‘বাসৱদত্তা’ৰ কথা ভাটো চবাইব দ্বাৰা কয়। ইয়াৰপৰা টিৰাং কবিৰ পাৰি শ্ববদ্ধ বাণৰ পৰস্বৰ্তীকালৰ।

কিন্তু বেছিভাগ পণ্ডিতেই শ্ববদ্ধ বাণৰ পূৰ্বৰ বুলি মতপোষণ কৰে। শ্ববদ্ধ আৰু বাণ দুয়ো বামণাচাৰ্য্যৰ (৮০০ খ্ৰীঃব) পূৰ্বৰ। কাৰণ ‘কাব্যালংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি’ত দুয়োজনৰে বচনাৱলী উদাহৰণ উদ্ধৃত কৰিছে। কবিৰাজে (১২০০ খ্ৰীঃ) বাঘবপাণ্ডৱীয়ত শ্ববদ্ধ, বাণ আৰু নিজৰ নাম ঐতিহাসিক ক্ৰম দি লিখিছে—‘শ্ববদ্ধবাণভট্টক কবিৰাজ ইতি ত্ৰয়ঃ’। বাক্‌পতিৰাজৰ (১০০ খ্ৰীঃব) প্ৰাকৃত কাব্য ‘গৌড়বহো’ত ভাস আদি গ্ৰন্থকাৰসকলৰ লগত শ্ববদ্ধৰ উল্লেখ আছে। কিন্তু বাণৰ নাই। মৎথৰ (১১ শতাব্দীৰ) ‘শ্ৰীকৰ্ণচৰিত’ত বাণ আৰু

স্বৰূপে দুয়োৰে উল্লেখ আছে। কিন্তু স্বৰূপে নাম প্ৰথমে উল্লেখ কৰিছে। বাণে ‘কাদম্বৰী’ৰ প্ৰস্তাৱনাতে ‘অলকবৈদম্ভাবিলাসমুদ্ভৱা ধিৱা নিবন্ধেমমতিৱৰী কথা’ কৈ যি ‘অভিৱৰী কথা’ৰ সংকেত দিছে সি স্বৰূপে ‘বাসৱদত্তা’ আৰু গুণাচৰ ‘বৃহৎকথা’ৰ বাহিৰে আন একো নহয়।

বাসৱদত্তাৰ অন্তৰঙ্গ প্ৰসঙ্গৰপৰাও স্বৰূপে বানৰ পূৰ্ববৰ্তী বুলি বিদিত। এইটো নিশ্চিত যে যদি স্বৰূপে বাণৰ পৰবৰ্তীকালৰ, তেনেহলে বাসৱদত্তাৰ স্বয়ম্বৰত উপস্থিত ৰাজকুমাৰ কন্দৰ্পকেতুৰ প্ৰসঙ্গত বৰ্ণিত নল-দময়ন্তী, অজ্ঞ-ইন্দুমতী, দুঃস্থ-শকুন্তলা, নববাহন-মদনমঞ্জৰী, নলকুৱৰ-বস্তা, ধৰ্মৰাজ-ধূমোণা, কুব্জ-ঋদ্ধি আৰু দেবেন্দ-ইন্দ্ৰাগীৰ প্ৰসিদ্ধ প্ৰেমাখ্যানৰ চৰিত্ৰদায়কৰ উল্লেখ কৰি এওঁ চম্পাপীড় কাদম্বৰীৰ উল্লেখ কৰিছে। উক্ত আধাৰত এইটো স্পষ্টৰূপে প্ৰমাণিত হয় স্বৰূপে বাণৰ পূৰ্বৰ।

তদুপৰি বাণে ‘হৰ্ষচৰিত’ৰ প্ৰাস্তৱিক পত্ৰত বাসৱদত্তাৰ উল্লেখ কৰিছে। স্বৰূপে ৰচনাৰ দুটা শ্লোক এনেকুৱা যি এওঁক বাণৰ সমকালীন বুলি সিদ্ধ কৰিছে। ইয়াৰপৰা এইটো অনুমান কৰিব পাৰি স্বৰূপেই ‘বাসৱদত্তা’ ৰচনা কৰে সাত খ্ৰীষ্টাব্দৰ উত্তৰাৰ্দ্ধত। “এক স্নিষ্ট পদম দ্বাৰা এওঁ নায়িকাৰ বৰ্ণনা কৰি কৈছে—‘বৌদ্ধ-সঙ্গতিমিৰালকাৰকুণ্ডলিতম্’ যাৰ ব্যাখ্যা কৰা টীকাকাৰৰ পৰিচয় ধৰ্মকীৰ্তি প্ৰণীত ‘বৌদ্ধসঙ্গত্যলংকাৰ’ নামৰ গ্ৰন্থত পোৱা যায়। আন স্নিষ্টপদত স্বৰূপেই নায়িকাৰ সৌন্দৰ্য্য-বৰ্ণনাত ‘গ্ৰায়স্থিতিমিবোতোভকৰস্বৰূপাম্’ বুলি কৈ গ্ৰায়শাস্ত্ৰৰ সুপণ্ডিত ‘উত্তোভকৰ’ক স্পষ্টৰূপে উল্লিখিত কৰিছে। উত্তোভকাৰ ধৰ্মকীৰ্তিৰ সমকালীন। গতিকে স্বৰূপেৰ আবিৰ্ভাৱকাল সপ্তম খ্ৰীষ্টাব্দৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধ।

অৱশ্যে স্বৰূপে, বাণ আৰু দণ্ডী—এই তিনিও জন ব্যক্তি ৫৫০ খ্ৰীঃ পৰা ৬৫০ খ্ৰীঃ ভিতৰত। কিন্তু সকলোবিলাক কথা অতি সূক্ষ্মভাৱে পৰ্যালোচনা কৰি চালে দেখা যায় স্বৰূপে ৬ষ্ঠ শতাব্দীৰ শেষ ভাগৰ। এওঁৰ একমাত্ৰ ৰচনা ‘বাসৱদত্তা’।

বাসৱদত্তাৰ কথা-বস্তু : ‘বাসৱদত্তা’ৰ কথা-বস্তু অতি চুটি। ৰজা চিঙামণিৰ পুত্ৰ ৰাজকুমাৰ কন্দৰ্পকেতুই স্বপ্নত এক ‘গুৰু’ৰ বহুবীয়া, কল্পা দেখা পালে। সেই কল্পা-লাৰণ্যত আছিল মানৱ মনৰ আকৰ্ষণমন্ত্ৰসিদ্ধি, কামৰূপী ৰাঘৱকৰ চকুৰজা অৰ্হোষধি আৰু প্ৰজাপতিৰ ত্ৰিভুবনবিলোভন শ্ৰুটি। এই অজ্ঞাত জ্ঞানবী ৰমণীক বিচাৰি উলিয়াবৰ নিমিত্তে কন্দৰ্পকেতুই প্ৰিয়বন্ধু মকৰন্দৰ লগত

নগৰৰ পৰা বাহিৰ হ'ল। পঞ্চমণ্ডল স্নান হৈ দুয়ো বিদ্যাপৰ্বতৰ পাৰ্শ্বদেশৰ এডাল গছৰ তলত জিৰণি ললে। বাতি সেই গছত থকা ভাটো-দম্পতীৰ কথা-বতৰা কন্দৰ্পকেতুই শুনিব পালে। সিহঁতৰ কথা-বতৰাবপৰা কন্দৰ্পকেতুই পাটলীপুত্ৰৰ বাজকুমাৰী বাসৱদত্তাৰ কথা জানিব পাৰিলে। এদিন বাসৱদত্তায়ো সোণানত কন্দৰ্পকেতুক দেখা পালে আৰু তেওঁৰ নামো স্বপ্নত শুনিলে। বাসৱদত্তাই সখীয়েক তমালিকাক সেই অপৰূপ যুৱকৰ অলুসন্ধান কৰিবলৈ পঠালে। গছৰ তলত বিজ্ঞান লৈ থকা কন্দৰ্পকেতু আৰু মকৰন্দই ভাটোটাৰ কথা শুনি আনন্দিত হৈ উঠিল। ভাটো-দম্পতিৰ সহায়ত কন্দৰ্পকেতু আৰু বাসৱদত্তাৰ মিলন হ'ল। বাসৱদত্তাৰ পিতৃশ্ৰাৱ শেখেৰে বাসৱদত্তাৰ বিবাহ কন্দৰ্পকেতুৰ লগত সম্পন্ন নকৰি কোনোবা বিজ্ঞাধৰৰ লগত কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল, সেইবাবে দুয়ো প্ৰেমিক-প্ৰেমিকা যাদু-মোঁৰাত উঠি বিদ্যাপৰ্বতৰ হাবিলৈ পলাই গ'ল। কন্দৰ্পকেতুই শুই থাকোতে হাবিত বাসৱদত্তাক ঘূৰি-ঘূৰি থকা অৱস্থাত দেখি তেওঁৰ স্বপ্নত মূহু হৈ তেওঁক লাভ কৰাৰ অৰ্থে দুজন কিৰাতৰ মাজত ভয়াম্বা যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত দুয়োজন কিৰাতৰ মৃত্যু হয়। সেই অৱণ্যত এজন ঋষিয়ে আশ্ৰম কৰি আছিল। বাসৱদত্তাই সেই আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰাত ঋষিৰ শাপত তেওঁ শিলামূৰ্তী ধাৰণ কৰিলে। ইফালে কন্দৰ্পকেতুই দুখতে আত্মহত্যা কৰিবলৈ উদ্ধত হ'ল। এনেতে এক দৈৱবাণীয়ে তেওঁক প্ৰিয়াৰ লগত মিলন কৰি দিব বুলি আশ্বাস দিয়ে। শেষত হাবিত ভ্ৰমণ কৰি কৰি বাসৱদত্তাৰ শিলামূৰ্তীক লগ পালে আৰু তেওঁৰ হাতৰ স্পৰ্শত বাসৱদত্তাই পুনৰ মানৱী জীৱন ধাৰণ কৰে। শাপৰ প্ৰভাৱ সমাপ্ত হয়। মকৰন্দইও লগালগি হয়। পিচত নিজৰাজ্যলৈ গৈ কন্দৰ্পকেতুই বাসৱদত্তাৰ লগত অলভা মনোবাঞ্ছিত স্নেহ উপভোগ কৰি বহুদিন কাল কটায়।

কবিত্ব-প্ৰতিভা—বাণৰ বচনান্ত যি অপাৰ শব্দভাণ্ডাৰ, অলংকাৰ আৰু কল্পনাৰ অপূৰ্ণ সমাবেশ, বৰ্ণনাৰ তীব্ৰ পৰ্যবেক্ষণ শক্তি, সজীভাৱক ভাৱা ভণা ভাৱপক্ষৰ তবলতা বিদ্যমান, স্ববন্ধুৰ লিখনিত কেৱল শাৰী-কীড়াহে বিৰাজমান। স্ববন্ধুৰ প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনাৰ চিত্ৰণও বাণৰ সমকক্ষ নহয়। ভাৱপক্ষৰ চিত্ৰণত স্ববন্ধুৰ উৎকৃষ্ট কবিত্ব-প্ৰতিভাৰ পৰিচয় পোৱা নাযায়। বাসৱদত্তাৰ বিবাহ বৰ্ণনাত স্ববন্ধুই আত্মপ্ৰাণিক চমৎকাৰকহে বিশেষ প্ৰদৰ্শন কৰিছে—

‘স্বকান্তে কান্তিমতি, মলং মলমণনয় বাশবিন্দু। যুধিকালঙ্কৰে যুধিকে,

সকালৰ নগিনীদলভালবুজেনাৰ্জবাতান্ এহি ভগবতি নিত্রে অহুৰাহাণ মাং, কিং-
ইষ্ট্রিৰৈবপৰ্ণৈঃ, কিমিতি লোচনময়ান্ত্ৰেৰ কৃতান্তকানি বিধিনা । ভগবন্ কুহুমাহুং,
তবায়মজলিঃ অহুবশো ভব ভাববতি মাদৃশে জনে । মলয়ানিল স্ববভুহোং,
সদ্বীকাকুণ্ডবাহুং যথেষ্টম্ ; অপগতা ময়ঃ প্রাণাঃ, ইতি বহুবিধং ভাবনাণা বাসবদন্তা
সধীজমেন সময়ং সংযুজ্ছ' ।' (পুঃ—১৪০—৪৪)

অৰ্থাৎ, “সখি কান্তিমতি, মোৰ চকুলো লাহে লাহে মুছি দিয়া । যুথিকাৰ
ফুলৰ দ্বাৰা অলংকৃত সখি যুথিকে, কমল-পাতৰ বিচনীৰে শীলত বা দিয়া । ভগবতি
নিত্রে, আহা, মোক কৃপা কৰা । আন ইষ্ট্রিবোৰৰ ব্যৰ্থ । ব্রহ্মাই মোৰ শৰীৰত
আটাইবোৰ ইষ্ট্রিৰ কিয় চকু তৈয়াৰ নকৰিলে । ভগবান কুহুমাহুং, এইয়া
প্রাণামাজলি, প্রেমৰ দ্বাৰা অভিভূত মোৰ নিচিনা ব্যক্তিক কৃপা কৰা ।

স্বভবমহোংসদ্বীকাকুণ্ড মলয়ানিল, খুব বেছি, মোৰ প্রাণ ওলাই যায়—
এইদৰে অনেক কথা কৈ বাসবদন্তাই সখীয়েকসকলৰ লগত মুৰ্ছিত গ'ল ।”

বাণৰ দৰে স্ববন্ধুৰ ৰচনা-শৈলীত দীঘল দীঘল বাক্যৰ প্রয়োগ নাই ।
স্ববন্ধুৰ দীঘল দীঘল সমাসাত পদ প্রয়োগ কৰিলেও কথোপকথনত চুটি চুটি
বাক্য প্রয়োগ কৰিছে । বৰ্ণনাত বাণৰ দৰে স্ববন্ধুৰো বাক্য দীঘলীয়া । উদাহৰণ-
স্বৰূপে সপোনত দৃষ্ট বাসবদন্তাৰ বৰ্ণনা পুৰা ২০ পৃষ্ঠাত লিখা । নায়ক-নায়িকাৰ
বৰ্ণনাত কৰিয়ে উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা, শ্লেষ আদি অলংকাৰৰ পিনে অধিক মন
দিয়ে ।

শ্লিষ্ট প্রয়োগত স্ববন্ধু অতি বিচক্ষণ । চুটা-এটা বৰ্ণনাৰ মাজত স্বভাৱোক্তিৰ
বন্দীয়াতা দেখা যায় । বিজ্ঞাপৰ্বতত হাতীৰ লগত বাঘৰ যুদ্ধ লগা বৰ্ণনাত
স্বভাৱোক্তিৰ সমাবেশ ঘটাই দেখা যায় ।

স্ববন্ধু চমৎকাৰবাদী কবি । এওঁৰ অলংকাৰৰ প্রয়োগ কেৱল অলংকাৰৰ
বাবেই হৈছে । ই অলংকাৰ্য বা বসৰ উপকাৰক হোৱা নাই ।

ব্যতিক শ্লেষ যোজনাত অন্তঃ তথা সন্তঃ ছয়োটাতে পোৱা যায় । কিন্তু এওঁ
অন্তঃ শ্লেষত অধিক পটু । অন্তঃ শ্লেষৰ এটা নমুনা দিয়া হ'ল—

‘স বসবস্তা বিহিতা ন বকা বিসমস্তি চৰতি নো কথঃ ।

সবলীৰ কীৰ্ত্তিশেষঃ গভবতি ভুবি বিক্রমাদিত্যে ॥’

অৰ্থাৎ “বিদৰে পুখুৰীত বোকা শেৰ হ'লে সবসপকী শুছি যায়, বগলীও দেখা নেযায়

‘আক কক পক্ষীও বিচৰণ নকৰে, সেইদৰে বিজ্ঞানাদিভ্যৰ কীৰ্তি খেৰ হোৱাত্ত এওঁৰ বসিকতা বিনাশ হ’ল।’

কবিতা এনেদৰে অপ্ৰসিদ্ধ তথা কঠিন শ্লেষ প্ৰয়োগৰ হেতু পণ্ডিতসকলে তেওঁৰ বচনাৱলী স্পষ্টৰূপে বুজা হুঁসাধ্য। কবিয়ে লিখনিত অৰ্থ বুজিবৰ নিমিত্তে পাঠক-মণ্ডলীৰ ওপৰত ‘কোং পশ্চন্ পদে সদে’ উক্তিৰ চৰিতাৰ্থ কৰিছে।

বাণ—বাণে হৰ্ষচৰিতৰ প্ৰথম তিনি উচ্চাসত আৰু কাদম্ববীৰ প্ৰস্তাৱনাত নিজৰ পৰিচয় দিছে। এওঁ আছিল বংস গোত্ৰৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু এওঁৰ পূৰ্বৰ নাম আছিল ‘কুবেৰ’।

কুবেৰ আছিল কৰ্মকাণ্ডী আৰু ঋতিশাস্ত্ৰ সম্পন্ন ব্ৰাহ্মণ। নিজৰ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় দি বাণে কৈছে যে ভাটৌৰ মাতৃৰ সহায়ত শিষ্যসকলক যজুৰ্বেদ আৰু সামবেদৰ মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ শিকাইছিল। কুবেৰৰ চাৰিজন পুত্ৰ—অচ্যুত, ঈশান, হৰ আৰু পাণ্ডপত। পাণ্ডপতৰ পুত্ৰ অৰ্থপতি। অৰ্থপতিৰ এঘাৰজন পুত্ৰ জন্মে। এওঁলোকৰ ভিতৰত এজনৰ নাম চিত্ৰভাসু। বাণ আছিল চিত্ৰভাসুৰ পুত্ৰ। এওঁৰ মাতৃৰ নাম ৰাজদেৱী। বাণৰ সৰুকালতেই মাতৃ বিয়োগ হয়। ১৪ বছৰ বয়সত ভৰি দিওঁতে পিতৃ-বিয়োগও হয়।

পিতৃৰ মৃত্যুৰ পিচত অভিভাৱকৰ অভাৱত বাণ উচ্ছৃঙ্খল হৈ পৰে। ভিন্ ভিন্ ধৰণৰ মানুহৰ সংস্পৰ্শত থাকি বহুতো দেশ-বিদেশ পৰ্যটন কৰি ঘৰলৈ উভতি আহি বিজ্ঞা অধ্যয়ন কৰি আগৰ উচ্ছৃঙ্খল সত্তাৰ পৰিহাৰ কৰে। এদিন মহাৰাজ হৰ্ষবৰ্ধনৰ ভায়েক কৃষ্ণই বাণক ৰাজসভালৈ আমন্ত্ৰণ কৰে। পিছদিনাখন বাণ ঘৰবপৰা বাওনা হ’ল। ৰাজদৰবাৰলৈ গৈ প্ৰথমে তেওঁ ৰজাবপৰা সমাদৰ নাপালে। পিছত কৃষ্ণৰ সহায়ত ৰাজসভাত আদৰ-সম্ভাষণ পায় আৰু লাহে লাহে হৰ্ষৰ বিশ্বাসপাত্ৰ তথা স্নেহভাজন হৈ পৰে।

বাণৰ আৱিৰ্ভাৱকাল সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য আছে যদিও তলত দিয়া কথাখিনিৰপৰা ৭ম শতাব্দী বুলি জনা যায়। হৰ্ষই ৬০৬ খ্ৰীঃত ৰাজপাটত বহে আৰু ৬৪৮ খ্ৰীঃত মৃত্যুবৰণ কৰে। এই ক্ষেত্ৰত ইতিহাসকাৰ-সকল ভিন্নত নহয়। দানপত্ৰ তথা ভাস্কৰ্য্যবোৰৰপৰা হৰ্ষ এই সময়ৰ বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। তদুপৰি আচাৰ্য্য কৰ্মাকৰ ‘অলংকাৰসৰ্বস্ব’ত, ভোজৰ ‘সৰ্বদত্তী-কৰ্ণাভাষণ’ত, ধনঞ্জয়ৰ ‘দশকপক’ত, আনন্দবৰ্ধনৰ ‘ধৃতালোক’ত, বায়নাচাৰ্য্যৰ ‘কাব্যলংকাৰ সূত্ৰবৃদ্ধি’ত বাণৰ তথা তেওঁৰ বচনাৱলীৰ যি উল্লেখ আছে তাৰপৰা প্ৰমাণিত হয় বাণ ৭ম শতাব্দীৰ।

বচনাকল্পী—বাণৰ নামত মূলতঃ তিনিখন গ্ৰন্থ পোৱা যায়—চণ্ডীখণ্ডক, হৰ্ষচৰিত আৰু কাদম্বৰী। নলচম্পুৰ টীকাৰ চণ্ডপালে বাণৰ নামেৰে ‘মুকুট-ভাষিতক’ নামক এখন নাটকৰ উল্লেখ কৰিছে। সম্ভ্ৰান্তি ই দুস্তাপ্য। কিছুদিন আগেয়ে জুলবশতঃ বাণৰ নামেৰে ‘পার্বতী পৰিণয়’ নামক নাটকখন উল্লেখ কৰা হৈছিল। কিন্তু এতিয়া স্পষ্টীকৰণ হৈছে যে ই বামণভট্টৰ দ্বাৰাহে ৰচিত, বাণভট্টৰ নহয়।

হৰ্ষচৰিতৰ কথা-বস্তু—হৰ্ষচৰিতৰ প্ৰথম উচ্ছ্বাস ২৩টা পত্ৰৰ প্ৰস্তাৱনাবে আবদ্ধ। ইয়াত কবিয়ে ভেটৰ পূৰ্ববৰ্তী শ্ৰেষ্ঠ কবি আৰু গম্ভকাৰসকলৰ যশগুণ কীৰ্তন কৰিছে। প্ৰস্তাৱনাত মহাভাৰত ৰচয়িতা ব্যাস, ‘বাসৱদত্তা’ৰ ৰচক হৰদত্ত তথা হৰিশচন্দ্ৰৰ গম্ভ-প্ৰমুদক প্ৰদ্বাসহকাৰে স্মৰণ কৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও শাতবাহনৰ প্ৰাকৃত গম্ভসমূহ, প্ৰমুদসেনৰ সেতুবন্ধ, ভাসৰ নাটক তথা কালিদাসৰ ‘মধুসূদন’ কবিতা আৰু গুণাচ্যৰ বৃহৎ কথাৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

প্ৰথম উচ্ছ্বাসত প্ৰথমে বাণে বংশ পৰিচয় দিয়ে। বাণে ইয়াত বাৎস্তায়ন গোত্ৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ ‘উৎপত্তিৰ সংকেত’ কৰাৰ লগতে দুৰ্বাসাই সৰস্বতীক শাপ দিয়াৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰে। শাপৰ ফলত সৰস্বতীৰ জন্ম হয় মৰ্ত্যলোকত। সৰস্বতীৰ লগত সাবিত্ৰীও পৃথিৱীলৈ আহে। দুয়ো এটা নদীৰ তীৰত লতাগুপ্তৰ তলত বহি থাকোঁতে সৈতে সোঁৱৰণত উঠি অহা এজন ঠাৰ বহুবীয়া যুৱক দেখা পালে। যুৱকৰ সৰস্বতীৰ ওপৰত দৃষ্টি পৰে আৰু দুয়ো দুয়োৰে প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। যুৱকজন আছিল চাৰন ঋষিৰ পুত্ৰ দধীচি। সৰস্বতী তথা দধীচিৰ প্ৰণয় কাহিনী প্ৰথম উচ্ছ্বাসত বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। সাবিত্ৰী আৰু দধীচিৰ বন্ধু বিকৃক্ষিৰ যত্নত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকা দুয়োৰে মিলন হ’ল। সৰস্বতীৰ গৰ্ভত সাৰস্বত নামৰ এজন পুত্ৰ-সন্তান ওপজে। সাৰস্বতক লালন-পালন কৰে অক্ষমালা নামৰ এজন ঋষিপত্নীয়ে। অক্ষমালাৰ পুত্ৰ বৎসই সাৰস্বতৰ লগত খেলা-ধুলা কৰি ডাঙৰ-দীঘল হয়। এই বংশতেই বাণৰ বংশধৰ কুবেৰৰ জন্ম হয়। ইয়াৰ কেইবা পীড়মান পিছত জন্ম হয় চিত্ৰভাহুৰ। চিত্ৰভাহুৰ ঔৰসত জন্ম হয় বাণৰ।

দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসত বাণে কৃষ্ণৰপৰা চিঠি পাই ৰজাক দেখা কৰিবলৈ নিজ পুৰী এৰি ৰাজদৰবাৰলৈ বাওনা হয়। দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসৰ আৰম্ভণিত গ্ৰীষ্মৰ প্ৰচণ্ডতাৰ বৰ্ণনা তথা ৰাজদৰবাৰৰ বৰ্ণনা অত্যাধিক অলংকৃত আৰু কলাত্মক।

তৃতীয় উচ্ছ্বাসত বাণে কিছুদিনৰ পিচত নিজ পুৰীলৈ উভতি আহে। গাওঁলৈ

উভতি আহি ভায়েকৰ অল্পবোধ ক্ৰমে বাণে হৰ্ষৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰে। এই উচ্ছ্বাসত থানেশ্বৰৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা তথা বজ্জাসকলৰ বংশৰ বৰ্ণনা কবি কাল্পনিক অৰ্দ্ধ-ঐতিহাসিক বজা পুন্সভূতিৰ সংকেত দিয়ে। পুন্সভূতি আছিল হৰ্ষৰ পূৰ্বপুৰুষ। ইয়াত পুন্সভূতি আৰু ভৈৰবাচাৰ্য্য নামক শৈৱ যোগীৰ স্মৃতিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

হৰ্ষচৰিতৰ বাস্তৱিক কথা আৰম্ভ হয় চতুৰ্থ উচ্ছ্বাসৰপৰা। প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ বৰ্ণনা কৰাৰ সময়ত তেওঁৰ শৌৰ্য্য-বীৰ্য্যৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰা নাই। আৰম্ভণিত ৰাজমহিষী যশোৱতীৰ জন্মৰ বৰ্ণনা কৰিছে। পিছত যশোৱতীৰ প্ৰথম প্ৰলয়ক সংকেত দিয়ে। ৰাজ্যবৰ্দ্ধনৰ জন্মৰ পিছত হৰ্ষ আৰু ৰাজ্যত্ৰীৰ জন্মৰ বৰ্ণনা আৰু মোখৰি গৃহবৰ্মাৰ লগত ৰাজ্যত্ৰীক বিবাহৰ কথা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা আছে। ইয়াত ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে জগবিজয়ৰ বাবে যাত্ৰা কৰাৰ কথা পোৱা যায়। হৰ্ষইও ৰাজ্যবৰ্দ্ধনৰ লগত যাত্ৰা কৰে, কিন্তু মাজবাটতে তেওঁ যুগুয়া কৰিবলৈ বৈ যায়। যুগুয়া কবি থাকোতে হৰ্ষই পিতাকৰ বেমাৰ হোৱা বুলি খবৰ পাই ৰাজধানীলৈ উভতি গ'ল। পিতাকৰ অৱস্থা অতি সঙ্কটজনক। প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনক অন্তিম অৱস্থা দেখি যশোৱতীয়ে আগেয়ে নদীৰ তীৰত চিতাত সতী যাবলৈ ইচ্ছা কৰে। হৰ্ষই চকুলো টুকি টুকি বাধা দিয়ে। কিন্তু যশোৱতীয়ে পতি বিয়োগৰ পূৰ্বে ইহসংসাৰ ত্যাগ কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। এইদৰে হৰ্ষই মাতৃবিয়োগ দুখ সন্ম কৰিব লগা হয়। ইতিমধ্যে প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ পঞ্চম প্ৰাপ্ত হ'ল।

ষষ্ঠ উচ্ছ্বাসত ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে জগবিলাকক পৰাজয় কৰি উলটি আহে। এওঁ ৰাজ্যভাৰ হৰ্ষক দিবলৈ ইচ্ছা কৰে। ইতিমধ্যে মালৱৰাজে গ্ৰহবৰ্মাক বধ কৰি ৰাজ্যত্ৰীক বন্দী কৰা বুলি খবৰ পায়। ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে মালৱৰাজক আক্ৰমণ কৰিবলৈ সৈন্তে প্ৰস্থান কৰে। হৰ্ষ ৰাজধানীতে থাকিল। ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে মালৱৰাজক পৰাজয় কৰি উলটি আহোতে বাটত গোঁড়াধিপতিয়ে তেওঁক বধ কৰে। হৰ্ষই খবৰ পাই গোঁড়াধিপতিৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ ঘোষণা কৰিবলৈ ওলাল। কিন্তু সেনাপতি সিংহনাদৰ পৰামৰ্শ মতে যুদ্ধ ঘোষণা কিছুদিনৰ বাবে স্থগিত ৰাখিলে।

সপ্তম উচ্ছ্বাসত হৰ্ষৰ সেনাসকলৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা পোৱা যায়। প্ৰাগ্জ্যোতিষ-পুৰৰ বজাৰ দূতে ৰাজসভালৈ আহি নবক ৰজাক বকণে দিয়া ছত্ৰটো হৰ্ষক উপহাৰস্বৰূপে দিয়ে। এই ছাত্ৰটো বংশপৰম্পৰা হিচাবে ভগদত্তই পায় আৰু এওঁৰ কেই পীড়িমান পিছত প্ৰাগ্জ্যোতিষেৰে পায়। প্ৰাগ্জ্যোতিষৰ বজাই মিত্ৰতাৰ চিন স্বৰূপে এই ছাত্ৰটো হৰ্ষক উপহাৰ দিয়ে।

অষ্টম উচ্ছ্বাসত হৰ্ষই বিদ্যাপৰ্বতৰ হাবিত প্ৰবেশ কৰে আৰু নিবানৰ সহায়ত ৰাজ্যত্ৰীক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ হাবিত প্ৰবেশ কৰে। দুয়ো গৈ দ্বিবাৰ মিত্ৰ নান্দৰ জ্বৰিৰ আশ্ৰয়ত উপস্থিত হ'ল। হৰ্ষই দ্বিবাৰৰ মিত্ৰক ৰাজ্যত্ৰীৰ কথা সুধিলে। এনেতে এজন ভিক্ষু আহি কোনো এজনী ভিৰোতাই চিতাত জাপ দি প্ৰাণ বিসৰ্জন দিবলৈ ওলোৱা বুলি খবৰ জনালে। হৰ্ষই শীঘ্ৰে গৈ চিতাত জাপ দিবলৈ ওলোৱা অৱস্থাত ৰাজ্যত্ৰীক উদ্ধাৰ কৰিলে। ৰাজ্যত্ৰীক লৈ হৰ্ষ ৰাজধানীলৈ উভটিল। এইদৰে হৰ্ষচৰিতৰ কাহিনী।

হৰ্ষচৰিত এখন ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ। ইয়াত তৎকালীন ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক আৰু বৌদ্ধিক জীৱনৰ হুবহু চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে।

সেই যুগত কাব্য আৰু কলাৰ প্ৰতি মানুহৰ কিমান অহুৰাগ আছিল তাৰ পৰিচয় হৰ্ষচৰিতৰ প্ৰথম উচ্ছ্বাসত বৰ্ণিত পদগোষ্ঠী, কাব্যগোষ্ঠী, গীতগোষ্ঠী, বাস্তবগোষ্ঠী, নৃত্যগোষ্ঠী আৰু বীণা গোষ্ঠীৰপৰা পাওঁ। সেই সময়ৰ বিজ্ঞজ্ঞাতি অতি সুসংস্কৃত। ধৃতি, ক্ষমা, শাস্তি, কৰ্ত্তব্যনিষ্ঠা, কলবিজ্ঞতা, শাস্ত্ৰকৃতি আৰু কাব্য-প্ৰেম আদি গুণবোৰ তেওঁলোকৰ মাজত বিদ্যমান।

ইয়াত বাণৰ অলৌকিক বৰ্ণনাশক্তিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। হৰ্ষৰ জন্মকালৰ বৰ্ণনা আনন্দ উল্লাসেৰে ভৰপূৰ। প্ৰতাকৰবৰ্দ্ধনৰ অন্তিম কালৰ দৃশ্য কৰুণা আৰু বিষাদেৰে পৰিপূৰ্ণ। ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰপৰা হৰ্ষচৰিতৰ মূল্য যথেষ্ট।

কাদম্বৰী—কাদম্বৰী কথাত চন্দ্ৰাপীড তথা পুণ্ডৰীক দুয়োজন নায়কৰ তিনিটা জন্মৰ কাহিনী বৰ্ণিত। পূৰ্বাৰ্দ্ধৰ আৰম্ভণিত বিদিশাৰ ৰজা শূদ্ৰকৰ বিবৃত বৰ্ণনা পোৱা যায়। এদিন শূদ্ৰকৰ ৰাজদৰবাৰত এজনী চণ্ডালকনাই মানুহৰ মাত মাতিব পৰা এটা ভাৰ্টো চৰাই আনিলে। বৈশম্পায়ন নামৰ ভাৰ্টোচোৰ মুখৰপৰা কাদম্বৰীৰ কথা শুনাগৈ। ভাৰ্টোচৰাইটোৰ কথাৰ মাজত জাবালিৰ দ্বাৰা কোৱা চন্দ্ৰাপীড আৰু বৈশম্পায়নৰ কথা ওলায়। ইয়াৰ মাজতে পুনৰ মহাশ্বেতাৰ দ্বাৰা কোৱা মহাশ্বেতা তথা পুণ্ডৰীকৰ প্ৰণয় কাহিনী বৰ্ণিত। মহাশ্বেতাৰ লগত মিলন হোৱাৰ পিচত চন্দ্ৰাপীডৰ কাদম্বৰীৰ লগত সাক্ষাৎ হয় আৰু দুয়ো পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি আসক্ত হয়। কাদম্বৰী তথা চন্দ্ৰাপীডৰ প্ৰণয় কাহিনী কাদম্বৰীৰ বহুত পিচত অৱতৰণা কৰিছে। চন্দ্ৰাপীড উজ্জয়িনী-লৈ উভটি আহে। তাৎপৰ্য্যকৰম্বাহিনী পত্নলেখা চন্দ্ৰাপীডৰ ওচৰলৈ আহি কাদম্বৰীৰ খবৰ-বাতৰি জনায়। ইয়াতেই কাদম্বৰীৰ পূৰ্বভাগ সমাপ্ত হয়।

উত্তৰাৰ্দ্ধত চম্ৰাপীড় কাদম্বৰীৰ ওচৰলৈ বাওনা হৈ মহাশেতাংক কাষ চাপে। মহাশেতাংকৰপৰা তেওঁৰ বন্ধু বৈশম্পায়নৰ বিপত্তিৰ কথা জানে। বৈশম্পায়নে মহাশেতাংক দেখি মোহিত হৈ প্ৰণয়ৰ প্ৰস্তাৱ দিয়ে। ইয়াতে ভগ্নিনী মহাশেতাই তেওঁক অভিশাপ দিয়ে। ফলত বৈশম্পায়ন এটা ভাৰ্টো চৰাই হয়। ইপিনে বন্ধুৰ বিপৰ্য্যৰ বাৰ্তা শুনি চম্ৰাপীড়েও দেহত্যাগ কৰে। কাদম্বৰীয়ে আহি বিলাপ কৰিব ধৰিলে। চম্ৰাপীড়ৰ শৰীৰ মৃত্যুৰ পিচতো নিৰ্বিকাৰ হৈ থাকিল। তাৰাপীড় আৰু দেৱী বিলাসৱতী পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ বাতৰি পাই অত্যধিক উষ্ম হৈ উঠিল। জাহানিৰ কথা ইয়াতে সমাপ্ত হয়। পিচত শুকক (পুণ্ডৰীক) অধেষণ কৰি তেওঁৰ মিত্ৰ কপিঞ্জলে জাহানিৰ আশ্ৰমলৈ আহে, আৰু বন্ধুৰ এনেকুৱা মাৰ্মিক দশা দেখি তেওঁৰ অন্তৰ আবেগত কান্দি উঠিল। এদিন ভাৰ্টো-চৰাইটো জাহানিৰ আশ্ৰমৰপৰা উৰি গুছি গ'ল। এজন চণ্ডালে ভাৰ্টোচৰাইটো ধৰি আনি জীয়েকক দিলে। চণ্ডাল কন্ডাই ভাৰ্টোটো শূক্ৰকৰ ওচৰলৈ লৈ আহে। চণ্ডাল কন্ডাই নিজৰ প্ৰকৃত পৰিচয় দিয়াৰ সময়ত কলে যে তেওঁ পুণ্ডৰীকৰ মাতৃ লক্ষ্মীদেৱী। পুণ্ডৰীকেই পূৰ্বজন্মৰ বৈশম্পায়ন আৰু ইহ জন্মৰ ভাৰ্টোচৰাই। শূক্ৰক পূৰ্বৰ জন্মৰ চম্ৰাপীড়। এই কথা কৈ লক্ষ্মীদেৱী অন্তৰ্ধান হ'ল। পিছত শূক্ৰক আৰু ভাৰ্টোচৰাইটোৱে নিজৰ শৰীৰ ত্যাগ কৰে। চম্ৰাপীড় পুনৰ্জীৱিত হৈ উঠিল আৰু আকাশৰপৰা পুণ্ডৰীক নামি আহিল। প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মাজত অভিশাপে যি বিপৰ্য্য ঘটাইছিল, সি আঁতৰি গ'ল। মহাশেতাংক পুণ্ডৰীকৰ আৰু কাদম্বৰীৰ লগত চম্ৰাপীড়ৰ লগত মিলন হ'ল।

কাদম্বৰী বাণৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা। ই দুইভাগত বিভক্ত—পূৰ্বাৰ্দ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধ। পূৰ্বাৰ্দ্ধ গ্ৰন্থখনৰ দুই-তৃতীয়াংশ আৰু ই বাণৰ ৰচিত। উত্তৰাৰ্দ্ধ কাদম্বৰী কেৱল তৃতীয় অংশহে। পিতৃবিয়োগৰ পিচত পুলিন্দভট্টই এই অংশ ৰচনা কৰি কাদম্বৰী সম্পূৰ্ণ কৰে। কাদম্বৰী সংস্কৃত গল্প-সাহিত্য কাননৰ কাঞ্চন-মণি। শব্দ আৰু অৰ্থ, ভাষা আৰু ভাব—দুয়োৰে যথাযথ সমাবেশ গল্পকাব্যত দেখা যায়। বৰ্ণনাৰ চাতুৰতাও অতি চমৎকাৰ। ক'ৰবাত বিদ্যাচলৰ গভীৰ বন তথা সাহসপ্ৰেমী সৈন্তৰ বোমাঞ্চকাৰী বৰ্ণনা, কৰবাত ধৰ্মৰ সাক্ষাৎ মূৰ্তি, সদয়তাৰ পৰম অৱতাৰ, আধ্যাত্মিকতাৰ জলন্ত নিদৰ্শন, জাহানিমুনি তথা তেওঁৰ পৰমপাৱন মনভাৱন আশ্ৰমৰ সুভাগ শোভাই পাঠকৰ হৃদয় আশ্লীত কৰে। ক'ৰবাত বালাকালত গছৰৰ কোলাত বিহাৰ কৰা কলভাষিণী বীণাৰ নিচিনা মঞ্জুবাদিনী স্নিগ্ধস্বৰময় মহাশেতাংক বিবহবিধুৰা মূৰ্তিৰ দৰ্শন পোৱা যায়। আকৌ কৰবাত অলোক সামান্ত সৌখ্যৰ

অল্পভঙ্গকাৰী পদ্যৰ বাজ-কন্ঠা সৰলহৃদয়। কমনীয় কলেবৰা কাদম্বৰীৰ প্ৰেমময়ী
কথাই শ্ৰোতাসকলৰ চিত্তক আকৃষ্ট কৰিছে। সৰ্বত্ৰ অলংকাৰৰ মধুৰ স্বৰূপে
কৰ্মক হৃদয়ান কৰি আছে—বাগাশ্ৰিত্বা বুদ্ধিৰ স্বতন্ত্ৰ ব্যঞ্জনাই হৃদয়ক যৌৱাশ্ৰিত
কৰি ৰাখিছে। ষাণ্মত্ৰিকতে অলংকাৰ তথা বসৰ মধুৰ মিলনত—ভাষা তথা
ভাষৰ পৰম্পৰ সম্পৰ্কত কল্পনা তথা বৰ্ণনাৰ অল্পৰূপ সংঘটনত—কাদম্বৰী সংস্কৃত-
সাহিত্যত অল্পম আৰু অধিকতীয়। কাদম্বৰী বসিক হৃদয়ক মডনীয়া কৰি তোলা
কাদম্বৰী অৰ্থাৎ মিঠা বহিৰা। বাণভট্টৰ পুত্ৰ পুলিন্ধভট্টই লিখি গৈছে—

‘কাদম্বৰীবসভবেন সমস্ত এব

মন্তো ন কিঞ্চিদপি চেতয়তে অনোহয়ম্।’

উক্ত কথাফাঁকিৰ চৰিতাৰ্থ প্ৰকৃততে কাদম্বৰীত প্ৰতীয়মান।

বাণোচ্ছিষ্টং জগৎ সৰ্বম্—বাণৰ পৰৱৰ্তীকালৰ গণলেখকসকলে তেওঁৰ
উচ্ছিষ্ট পাই পৰম সন্তোষ লাভ কৰে। বাণে কোনো এটা ক্ষেত্ৰত বাণ দিয়া
নাই আৰু সৰ্বদয় সমালোচকে গোটেই কাব্যবিষয়, সমস্ত অভিব্যঞ্জনাপক্ষ আৰু
ভাৱত বাণক উচ্ছিষ্ট ঘোষণা কৰিছে—‘বাণোচ্ছিষ্টং জগৎ সৰ্বম্।’

বাণৰ প্ৰণয় চিত্ৰণ অত্যধিক উদাত্ত আৰু বমণীয়। কাদম্বৰী আৰু চন্দ্ৰাপীডৰ
প্ৰথম মিলনৰ বৰ্ণনাত—ৰাজকুমাৰৰ সাক্ষাতৰ পিচত কাদম্বৰীৰ উৎকণ্ঠাপূৰ্ণ ভাব
তথা সাত্ত্বিক ভাবৰ বৰ্ণনাত বাণে কাদম্বৰীৰ অন্তৰ্স্থিত ভাবক ভাষাত ৰূপ দিবলৈ
সফল যত্ন কৰিছে। এই বৰ্ণনাত প্ৰথমে বাণোদ্যোদযুক্ত যুৱক চন্দ্ৰাপীড আৰু
অভিনব যৌবনা কুমাৰী কাদম্বৰীৰ হৃদয়ৰ ৰঙীন উজ্জলতা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

বাণে নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰথম দৰ্শনত উৎপন্ন বাণোদ্যোদৰ স্থিতি চিত্ৰিত কৰিছে।
অনঙ্গ কলাৰ দ্বাৰা সৰ্বপ্ৰথম পৰিচিত মুক্কা নায়িকাৰ সলজ, সম্পূৰ্ণ ভাৱনাৰ যি
অপহৃত্তিময় অলংকৃত শৈলীত বৰ্ণনা কৰিছে, ই বাণৰ পৈণত পৰ্যবেক্ষণ শক্তিৰ
পৰিচায়ক। মুক্কা কাদম্বৰীৰ কুমাৰ স্বলভ লজ্জাৰ বাবে বাগাবিষ্ট স্থিতি ঢাকি
ৰাখিবলৈ বাণে যি অপহৃত্তি প্ৰণালীৰ প্ৰয়োগ কৰিছে সি অতি কলাপূৰ্ণ।
নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰথম দৰ্শনৰ আন এটা চিত্ৰ আমি মহাশ্বেতা আৰু পুণ্ডৰীকৰ
প্ৰথম দৰ্শনত দেখিবলৈ পাওঁ।

বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰৰ কৰণ মাৰ্মিক পক্ষ মহাশ্বেতাৰ বিলাপ তথা কাদম্বৰীৰ বিৰহ
বৰ্ণনাত পোৱা যায়। জবদ্বৈবিধমাৰ্মিকৰ বৰ্ণনাত হান্তৰসৰ অৱতাবণা দেখা যায়।

নাৰীৰ গৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনাত বাণৰ তুলিকা পটু। চণ্ডালকল্পা, শূদ্ৰকৰ আনকিয়াৰ সময়ত উপস্থিত থকা বাৰবিলাসিনীলকল, মহাৰাণী বিলাসৱতী, তাৎপ্লকবহুৰাহিনী পত্নলেখা, তপঃপুত্ৰ মহাশ্বেতা আৰু গন্ধৰ্বৰাজপুত্ৰী কাৰুণীৰ ৰূপ বৰ্ণনাত বাণৰ ভাৱনা আৰু কল্পনা ৰাজোচিত উদাত্ত গতিৰে আগবাঢ়িছে। শব্দ-সম্ভাৰ, অলংকাৰ-বীতি, স্বভাৱোক্তি আৰু বসব ধাৰা স্বতঃকৃতভাৱে প্ৰৱাহিত হৈছে। কৃষ্ণকায় চণ্ডাল কল্পাৰ বৰ্ণনাত সন্দেহ পঠকৰ মন চমকুত কৰি তুলিছে। বাণৰ দুখ এইখিনিভেই—“এওঁ চিত্ৰগত স্তম্ভীৰ নিচিনা (চণ্ডাল কল্পা বাবে) ক্ষেত্ৰল দৰ্শনৰ যোগাৰে, স্পৰ্শ আলিঙ্গন আদিৰ নহয় (আলেখ্যগতামিৰ দৰ্শনৰাজকল্যাম)। বাণে নীচকুলজাতি চণ্ডাল কল্পাক ভৱানী, লক্ষ্মী তথা কাজাৱনীৰ লগত উপমা-দিবলৈ কুঠা বোধ কৰা নাই।

মহাশ্বেতাৰ তপঃপুত্ৰ: মূৰ্ত্তিৰ বৰ্ণনাত বাণে যি চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে, যেনিবা বেদজয়ী স্বয়ং কলিযুগত ধৰ্মলোপ হোৱাৰ দুখত দুখীত হৈ বনবাসিনী হ’ল পৈ (ত্ৰয়ীমিৰ কলিযুগ ধ্বংস ধৰ্মশোক গৃহীত বনবাসিনী), যেনিবা মুনিসকলৰ ধ্যান-বস্তু স্বয়ং মূৰ্ত্তৰূপ ধাৰণ কৰি সন্মুখত দেখা দিছে (দেহবতীমিৰ মুনিকনধান সম্পদ), যেনিবা ধৰ্মৰ হৃদয়ৰপৰা বাহিৰ হৈ ওলাই আহিছে (ধৰ্মহৃদয়ামিৰ বিনিৰ্গতাম)।

পুৰুষৰ আকৃতি বৰ্ণনাতো বাণ অতি নিপুণ। শূদ্ৰক আৰু চন্দ্ৰাপীড় আদি বজাসকলৰ পুৰুষোচিত আকৃতিৰ বৰ্ণনাতেই নহয়, জাবালি আৰু কপিঞ্জলৰ তপস্বিজনোচিত বৰ্ণনাতো কবি কোঁশলৰ পৰিচয় দিছে। সেনাপতি মাতঙ্গৰ ভয়ানক আকৃতি তথা জৱদ্রবিভাৰ্মিকৰ ভয়, জুগুপ্সা আৰু হাশ্বমিশ্ৰিত ভাৱ উৎপন্ন কৰা বিচিত্ৰ ৰূপৰ বৰ্ণনাও বাণৰ লেখনীৰ কম নফল নহয়। বাণৰ ৰচনা-শৈলীত স্বভাৱোক্তি, উপমা আৰু উৎপ্ৰেক্ষাই প্ৰধানৰূপে স্থান অধিকাৰ কৰিছে। উপমা বা উৎপ্ৰেক্ষাই এপিনে পাত্ৰৰ প্ৰতি বাণৰ ভাৱনা ব্যক্ত কৰিছে আৰু আনপিনে পাত্ৰৰ স্বভাৱৰ মনোবৈজ্ঞানিক পৰিচয় দিছে। যেতিয়া শূদ্ৰকৰ ক্ষেত্ৰত বাণে ‘হৰ ইব জিতময়ধঃ’ বুলি কৈছে, ইয়াৰ দ্বাৰা এওঁ এইটো ব্যঞ্জন কৰিবলৈ চাইছিল যে শূদ্ৰকৰ হৃদয় কিছু প্ৰাক্তন সংস্কাৰৰ বাবে নাৰীৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হোৱা নাছিল। উপমা প্ৰয়োগত কেতিয়াবা কেতিয়াবা এনেকুৱা স্মিষ্ট সাধাৰণ ধৰ্ম দেখা যায়, যি বাহ্যিক শব্দসাম্য ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা শাকী-কীড়া জানে, কিন্তু সূক্ষ্মভাৱে নিৰীক্ষণ কৰিলে অন্তঃসাম্যৰও ব্যঞ্জন দেখা যায়।

হাবীত আৰু জাবালিৰ বৰ্ণনাত বাণে অন্তিম ভাগত বিৰোধভাস যুক্ত শাকী-কীড়া উপস্থাপিত কৰিছে।

প্ৰকৃতি বৰ্ণনাত বাণৰ কল্পনাত এটাৰ পিচত এটাকৈ বৰণীয় পৰিবেশৰ সৃষ্টি হৈছে। সূৰ্য্যোদয়, সূৰ্য্যাস্ত, চন্দ্ৰোদয় আদি প্ৰাকৃতিক কল্পনাৰ তুলিকাত ভাহি উঠিছে। কবিয়ে সন্ধ্যাকালৰ বৰ্ণনা এইদৰে দিছে—“উপোবনবাসীসকলে দেখিলে, গোটেই দিন ভ্ৰমণ কৰি ফুৰা লোহিত তাৰকাযুক্ত বস্ত্ৰিম সন্ধ্যা, বঙা ঘণ্টাযুক্ত উপোবনৰ কপিলা ধেমুৰ দৰে উভতি আহিছে। কমলিনীৰ অস্থান্য বিদেশলৈ যোৱা সূৰ্য্যৰ (নায়কৰ) বিচ্ছেদত দুখী হৈ কমলৰ বন্ধ কলীৰ কমণ্ডলু ধাৰণ কৰিলে। হাঁহৰ ধৌত বস্ত্ৰ পিন্ধি, মুণালৰ খেত যজ্ঞোপবীতৰ দ্বাৰা সূশোভিত হৈ, ভোমৰাৰ কন্দ্ৰাক বলয় পিন্ধি যেনিবা সূৰ্য্যৰ লগত পুনৰ মিলনৰ আশাবে ভপত্ৰা কৰিছে। সূৰ্য্য পশ্চিম সমুদ্ৰত ডুব যোৱাত ওপৰলৈ উঠা পানীৰ কণিকাৰ দৰে তৰাবোৰক আকাশত ধাৰণ কৰিছে। ক্ষন্তেক পিছত গোটেই আকাশত তাৰকা চিটিকি পৰে, যেনিবা সিদ্ধ কন্দ্ৰাগণে সন্ধ্যা-পূজাৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা ফুলহে চটিয়াই দিছে আৰু অলপ পিচত গোটেই সন্ধ্যাকালীন লালিমা লুপ্ত হৈ যায় ; যেনিবা সূৰ্য্যাস্তৰ সময়ত মুনিসকলে কৰা অৰ্ঘ্যদানৰ পানীয়ে সন্ধ্যাক ধুই পেলালে।

বাণে উক্ত বৰ্ণনাত কেৱল উপমা, সমাসোক্তি আৰু উৎপ্ৰেক্ষাৰেই অস্থতৰণ কৰা নাই, বৰং সন্ধ্যাকালৰ চমৎকাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা উপস্থাপিত কৰিছে। সূৰ্য্যই সমুদ্ৰৰ বুকুত ডুব যোৱাত ওপৰলৈ ছিটিকি উঠা পানীৰ কণিকাবোৰৰ দ্বাৰা বাণে সন্ধ্যাকালৰ আকাশত তিৰবিৰাই দেখা দিয়ে তাৰকাৰ সংকেত দিয়ে। পিচত সিদ্ধালনাৰ দ্বাৰা বিক্ৰিণ্ড পুষ্পাঞ্জলিৰ কল্পনাৰ দ্বাৰা গোটেই আকাশত তাৰকামণ্ডলী চিটিকি পৰে। ইয়াৰ পিচত সন্ধ্যাকাল আঁতৰি যায়। বৰ্ণনাত অপ্ৰস্তুতৰ চয়ন আন এটা বিশেষতা। কবিয়ে জাবালিৰ আশ্ৰমত সন্ধ্যাৰ বৰ্ণনা কৰা সময়ত আশ্ৰমৰ জীৱনৰ দ্বাৰা অপ্ৰস্তুতৰ সৃষ্টি কৰিছে। সন্ধ্যাকালত উপোবনৰ ধেমুৰ উপমাই কালিদাসৰ কল্পনা মনত পেলাই দিছে আৰু কমলিনীক বিযুক্ত নায়িকা হিচাবে দেখুৱাই নায়কৰ আগমনৰ বাবে ত্ৰত কৰা তপস্বিনী বুলি কল্পনা কৰে।

বসন্তবৰ্ণনা, কলা-সৌন্দৰ্য্য, বক্ৰোক্তিৰ অতিব্যাঞ্জন প্ৰাণালী, সাহুপ্ৰাসিক সমাসাত পদাৱলী, দীপক, উপমা আৰু স্বভাবোক্তিৰ স্বেচ্ছাজনা—যাৰ মাজে মাজে শ্লেষ, বিৰোধাত্মক আৰু পৰিসংখ্যাৰ সমাবেশ—বাণৰ শৈলীৰ বিশেষতা। বাণৰ কথা ইমান বসন্ততী যে তেওঁ নিজে পদশয্যাতে সমৰ্থিত হৈ যায়, আৰু ইয়াৰ

উক্তিবোৰ কলাময় আৰু সূচক। ভাবপক্ষ (বস) তথা কলামক্ষৰ (কলা আগাপ বিলাস) এই বিচিত্ৰ সমন্বয় দেখি সন্দেহ চমকুত হয়।

উজ্জ্বল দীপক তথা উপমা অলংকাৰ যুক্ত পদাৰ্থৰ দ্বাৰা কথাৰ যোজনা কৰিছে, মাছে মাছে শ্লেষৰ সমাবেশ আৰু স্বভাৱোক্তিৰ বৰণীয়াতাৰ দ্বাৰা কথাত মৰসভাৰ সঞ্চাৰ কৰিছে।

বাণৰ শৈলী কেতিয়াবা গোঁড়ী আৰু কেতিয়াবা বৈদৰ্ভী ৰীতি এৰি পাকালী ৰীতিৰ আশ্ৰয় লৈছে।

দণ্ডী—‘অৱন্তিসুন্দৰী কথা’ত লিখা মতে দণ্ডীৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ জন্মবাটৰ আনন্দপুৰ নামৰ ঠাইৰ নিবাসী। তাৰপৰা এওঁলোক নালিকলৈ আহে। তাৰ পিচত ‘অচলপুৰ’লৈ আহি তাত বাস কৰে। এই বংশত কৌশিকগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ নাৰায়ণস্বামীৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ পুত্ৰৰ নাম আছিল দামোদৰ। তাৰবিৰ পিচত দণ্ডীৰ পৰম্পৰা সৰ্ব্বদে ‘অৱন্তিসুন্দৰী কথা’ত লিখিছে। তাৰবিৰ মাজু পুত্ৰৰ নাম মনোৰথ। এওঁৰ চাৰিজন পুত্ৰ। এওঁলোকৰ ভিতৰত বীৰদন্ত কনিষ্ঠ। বীৰদন্তৰ পত্নীৰ নাম আছিল গোঁৰী। বীৰদন্ত আৰু গোঁৰী দণ্ডীৰ পিতৃ-মাতৃ। দণ্ডী দাক্ষিণাত্যৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু এওঁৰ জন্মস্থান কাঞ্চী। এওঁৰ জন্মস্থান সম্পৰ্ক মতভেদ আছে। এওঁ যে দাক্ষিণাত্যৰ লোক তাৰ প্ৰমাণ ‘কাব্যাদৰ্শত’ উল্লিখিত মলয়ানিল, কাঞ্চী, কাবেৰী, চোল আৰু ‘দশকুমাৰচৰিত’ত উল্লিখিত কাঞ্চী, অশ্বকদেশ, লাটদেশ, কালপটনদ্বীপ, অঙ্গদেশ, অনঙ্গদেশ, চম্পা, উজ্জৈন, ভাৰতী, আৰু পুণ্ড্ৰদেশ আদি দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰসিদ্ধ ঠাই। কিন্তু এওঁৰ দুয়োখন গ্ৰন্থতে বিদৰ্ভৰ উল্লেখ বেছিকৈ থকা দেখা যায়। ইয়াৰ আধাৰত বহুতো পণ্ডিতে দণ্ডী বিদৰ্ভৰ বুলি মতপোষণ কৰে। এওঁৰ ৰচনাটোৱা বৈদৰ্ভী-প্ৰধান। সেইবাবে এওঁক বিদৰ্ভবাসী বুলি কোৱা হয়। কিন্তু ‘অৱন্তিসুন্দৰী কথা’ত এওঁ নিজে কাঞ্চী নিবাসী বুলি উল্লেখ কৰিছে। এওঁৰ জন্মস্থান অৱন্তে কাঞ্চী, কিন্তু বিদৰ্ভৰ লগত ওতঃপ্ৰোত সম্বন্ধ আছে।

আবিৰ্ভাস্থানকাল—আচাৰ্য্য অভিনৱগুপ্তই ধন্যালোকৰ ‘লোচন’ টীকাত প্ৰতিহাৰেন্দ্ৰৰাজ কৃত ‘কাব্যালংকাৰ সাৰ-সংগ্ৰহ’ৰ ‘লঘুৱত্তি’ত দণ্ডীৰ নাম স্পষ্টৰূপে উল্লেখ কৰিছে। ৰাষ্ট্ৰকূটৰ ৰজা অমোঘবৰ্ষ কৃত কান্নাৰী ভাষাৰ গ্ৰন্থ ‘কবিৰাজমাৰ্গৰ’ সম্পাদক ত্ৰিপাঠকে বহুতো প্ৰমাণ দিছে যে ইয়াত ‘কাব্যাদৰ্শ’ৰ প্ৰভাৱ বাককৈ পৰিছে। এই গ্ৰন্থখন ৰচিত হয় ৮১৫-৮১৫ খ্ৰীঃৰ মাজত। সেইদৰে প্ৰথম ৰাজসেনৰ ৰচিত সিংহলী ভাষাৰ গ্ৰন্থ ‘সিদ্ধাক্সলকাৰ’ (স্বভাৱালংকাৰ) কাব্যাদৰ্শৰ

ওপৰত আধাৰিত আৰু ইয়াত কাব্যাদৰ্শৰ উল্লেখ আছে। বামণৰ 'কাব্যালংকাৰ সূত্ৰত' দণ্ডীৰ কাব্যাদৰ্শৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। দণ্ডী বাণৰ পূৰ্বৰ নে পৰৱৰ্তীকালৰ সেই বিষয়ে মতভেদ আছে। 'পীটবচন' আৰু 'মেকোবী'ৰ মতে কাব্যাদৰ্শৰ এটা স্লোকত কাদম্ববীৰ শুকনাসোপদেশৰ ছাঁ পৰিছে। এই পিনৰপৰা দণ্ডী বাণৰ পৰৱৰ্তীকালৰ। আনপিনে আমি যেতিয়া 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ প্ৰসাদপৰক শৈলীৰ তুলনা বাণৰ কঠিন শৈলীৰ লগত কৰোঁ আৰু 'দশকুমাৰ চৰিতৰ' ভৌগোলিক তথা ৰাজনৈতিক বৰ্ণনাত বাণৰ আশ্ৰয়দাতা হৰ্ষবৰ্দ্ধনতকৈ পূৰ্বৰ ভাৰতবৰ্ষৰ স্থিতিৰ চিত্ৰণ পাওঁ—ইয়াৰপৰা প্ৰমাণিত হয় দণ্ডী বাণতকৈ পূৰ্বৰ।

মেন্ধমুলাৰ, স্বেবৰ, মেকডোনাল, কৰ্ণেল জেকব আদি পশ্চিমীয়া পণ্ডিত তথা আধুনিক ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলৰ মতে দণ্ডী সপ্তম শতাব্দীৰ আৰম্ভণিৰ।

দশকুমাৰ চৰিত—দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰ চৰিত' দুই ভাগে বিভক্ত—পূৰ্ব-পীঠিকা আৰু উত্তৰ-পীঠিকা। পূৰ্ব-পীঠিকা আৰু উত্তৰ-পীঠিকা মূঠতে আঠটা উচ্ছাসৰ সমষ্টি। উত্তৰ-পীঠিকাৰ শেষৰ চাৰিটা উচ্ছাসৰ নাম শেষ। মগধৰাজ ৰাজহংসৰ মন্ত্ৰী তিনিজ্জনৰ পুত্ৰসকলে উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে মন্ত্ৰীত্ব পদ লাভ কৰে। এবাৰ ৰাজহংস আৰু মালৱাধিপতি মানসাবৰ মাজত যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত ৰাজহংস অস্ত্ৰৰ আঘাতত সংজ্ঞাহীন হৈ পৰি যায়। তেওঁৰ ৰথৰ ঘোৰাবোৰে ভয়তে বিদ্বাপৰ্বতৰ অতিমূখে ৰথখন লৈ যায়। ৰজা অপহৃত হোৱা বুলি শোকতে বাণীয়ে চিপজৰী লগাই মৃত্যুবৰণ কৰিবলৈ উদ্ধত হয়। এনেতে ৰজাৰ সংজ্ঞা ঘূৰি আহিল আৰু বাণীৰ মাত বৃজি পালে। পুনৰ দুয়োৰে মিলন হ'ল। ৰাজবাহন নামে বাণীৰ এটি পুত্ৰ-সন্তান ওপজে। ঠিক সেই সময়তে মন্ত্ৰী চাৰিগৰাকীৰো ক্ৰমে প্ৰমত্তী, মিত্ৰগুপ্ত, মাতঙ্গগুপ্ত আৰু বিজ্জত নামে চাৰিজন পুত্ৰ জন্মে। পিচত ৰজাৰ পুত্ৰসকলৰ জন্ম আৰু লালন-পালনৰ কথা অতি বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। যথাসময়ত ৰাজকুমাৰসকলক ভেকা জীৱনৰ চুহাৰদলিত ভৰি দিলত, ৰজাই তেওঁলোকক দ্বিধ্বিজয়ৰ অৰ্থে পঠালে। ৰজাৰ বিদ্বাপৰ্বতত মাতঙ্গ নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণৰ লগত সাক্ষাৎ হয়। মাতঙ্গই ৰজাক পাতালৰ এটা স্বৰ্গ দ্বাৰে পাতাললৈ লৈ যায়। আন নজন ৰাজকুমাৰে ৰাজবাহনে উজ্জয়িনীলৈ যাত্ৰা কৰাৰ কথা গম নেপালে। তেওঁলোকে শেষত উজ্জয়িনীত ভেটা-ভেটি হব বুলি ভিন্ ভিন্ পথেৰে যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে। ৰাজবাহনে উজ্জয়িনী পাই সেই দেশৰ ৰাজকুমাৰী অৱন্তিক বিয়া কৰায়। সৰ্বশেষত আটাইবোৰ ৰাজকুমাৰে উজ্জয়িনীতে লগলাগি হয়। পিচত তেওঁলোকে মালৱা অধিকাৰ কৰি পুণ্পপুৰলৈ আহি ৰজাক ব্ৰজা

নিবেদন কবে। জয় কৰা ৰাজ্যসমূহ বজাই ৰাজকুমাৰসকলৰ মাজত ভগাই দিয়ে। ৰাজবাহনে পুষ্পপুৰ আৰু উজ্জয়িনী ৰাজ্য পায়। ৰাজবাহনৰ নিৰ্দেশত ৰাজকুমাৰ-সকলে অতি সূচকৰূপে ৰাজ্য পৰিচালনা কৰে।

উক্ত বিবৰণীৰ পৰা জনা যায় দশকুমাৰ চৰিতৰ বিষয়-বস্তু অসংলগ্ন। লিখনি শৈলীৰ পৰা অনুমান হয় পৰৱৰ্তীকালত দশকুমাৰ চৰিতৰ পিচৰ অংশ আন কোনোৱা কবিরূপে প্ৰস্তুত অংশ। পণ্ডিত M. R. Kavi-ৰ মতে দণ্ডীৰ মূল ৰচনাসমূহ কালৰ সৌভূত লোপ পায় আৰু পিচত তাৰ অৱশ্যৰ গ্ৰহণৰ পৰাহে পুনৰ গ্ৰহণন সংস্কৃতত লিখা হয়।

শৈলী—দশকুমাৰ চৰিতৰ বিষয় তথা অভিযাজ্ঞানশৈলীৰ নিৰ্বাহত যি চাতুৰতা পোৱা যায়, আন সংস্কৃত গল্পকাব্যত তাৰ অভাৱ। বেলেগ বেলেগ প্ৰসঙ্গৰ অনুকূলে এওঁৰ শৈলী পৰিৱৰ্তন হৈ থাকে। ষষ্ঠ উজ্জ্বালৰ ধূমিনী, গোমিনী, নিম্বৰতী তথা নিতম্বৰতীৰ কাহিনীৰ শৈলী অত্যন্ত সৰল তথা স্বাভাৱিক। দণ্ডী বাস্তৱিকভেে ভাষাবিশাৰদ। এওঁ সৰল প্ৰৱাহময় ভাষাৰ সিক্ৰ প্ৰয়োক্তা। দণ্ডী বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ কবি। বৰ্ণনাত দণ্ডীৰ বাক্যৰ ঠায়ে ঠায়ে সমাসাস্ত শৈলী পোৱা যায়, কিন্তু এওঁৰ শাকী বা আৰ্থী ক্ৰীড়াৰ ক্ষেত্ৰত অধিক কঠিনতা দেখা যায়। অভিযাজ্ঞনাৰ স্বাভাৱিকতা আৰু অৰ্থৰ স্পষ্টতাৰ পিনে দণ্ডী অধিক তৎপৰ।

দণ্ডীৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনাও অতি সুন্দৰ। দশকুমাৰ চৰিতত সূৰ্য্যোদয় তথা সূৰ্যাস্তৰ ৰমণীয় চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে। দণ্ডীয়ে ৰাজমার্গ, ৰাজমহল, শ্মশান, গণ্ডীৰ হাবিৰ বৰ্ণনা আদি সকলোতে নিজ দক্ষতাৰ পৰিচয় দিছে।

দণ্ডীৰ শৈলী সৰল, স্বাভাৱিক আৰু স্পষ্ট, কিন্তু কোনো কোনো ঠাইত ভাষাৰ কলাত্মক কৃত্ৰিমতা দেখা যায়। মধ্যম উজ্জ্বালত দণ্ডীয়ে শাকীক্ৰীড়াৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। তাত তেওঁ মিত্ৰগুপ্তৰ কথাত গুপ্তাবৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ কৰা নাই।

দণ্ডীৰ পদলালিত্য অতি প্ৰশংসনীয়—‘দণ্ডিনঃ পদলালিত্যম্’। দণ্ডীৰ গল্পৰ এইটো এটা ডাঙৰ বিশেষত্ব। স্বৰূপৰ গল্পৰ নিচিনা ই ‘প্ৰত্যক্ষৰ জ্ঞেয়ময়’ নাইবা বাণভট্টৰ গল্পৰ দৰে বৰাবৰ ‘সৰসম্বৰবৰ্ণ পদ’ৰ দ্বাৰা সূশোভিত নহয়। ই দৈনন্দিন কামত ব্যৱহাৰ হোৱা ‘ব্যৱহাৰিক’ গল্পৰ চানেকী। এই শৈলী ‘দশকুমাৰ’ৰ কথাৰ বৰ্ণনাৰ বাবে সঁচাকৈ উপযুক্ত পদত লালিত্য বিৰাজমান। বৰ্ণনাও দীঘল সমাসযুক্ত নহয়। বাক্যবোৰ প্ৰায় চুটি চুটি। কথা-বৈচিত্ৰ্য অতি মনোৰঞ্জনক। দশকুমাৰ চৰিতত সেই সময়ত প্ৰচলিত সামাজিক প্ৰথাৰ পৰিচয় পাওঁ। দশকুমাৰ চৰিত্ৰৰ ঠায়ে ঠায়ে অলীলতা পোৱা যায়। ই সন্দেহসকলৰ বাবে অত্যন্ত উদ্বেগজনক। এই দোষৰ বাহিৰে দশকুমাৰ চৰিতৰ গল্প অতি সুন্দৰ আৰু সুললিত।

ভাৰতীয় অধ্যায়

চম্পু-কাব্য

‘গল্পপঞ্চময়ং কাব্যং চম্পুৰিত্যভিধীয়তে’—গল্পপঞ্চময়ী ভাষাত যি কাব্য ৰচনা কৰা হয় সেইয়েই চম্পু। যদিও বৈদিক সাহিত্যত, বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণত গল্প-পঞ্চময় সংমিশ্ৰণ দেখা যায়, তথাপি পৌৰাণিক গল্প আৰু আখ্যানসমূহেই ইয়াৰ মূল উৎস। চম্পুত গল্প-পঞ্চময় অংশ কিমান থাকিব লাগে তাৰ কোনো ধৰাবন্ধা নিয়ম নাই। গল্পকাব্যৰূপৰ ‘ইয়াৰ পাৰ্থক্য এইটোৱে যে গল্পকাব্যত গল্পই আখ্যান ভাগৰ মূল কাহিনী, কিন্তু চম্পুত আখ্যান ভাগ গল্প আৰু পঞ্চ দুয়োটাতে বৰ্ণনা কৰা থাকে। চম্পুত কবিয়ে কাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকাশভঙ্গী ব্যক্ত কৰাত সহজ পায়। দশম শতিকাত চম্পুকাব্যৰ ৰচনা বহুলভাৱে হয়। তলত চম্পুকাব্যসমূহৰ চম্ বিৱৰণ দিয়া হ’ল—

১। **মল্লচম্পু**—ত্ৰিবিক্ৰম বা সিংহাদিত্যই মল্লচম্পু ৰচনা কৰে। এওঁ আছিল শান্তিল্য গৌড়ীয় ক্ৰীড়কৰ নাতি আৰু নেমাদিত্যৰ পুত্ৰ। এওঁ আছিল বাহুবলী বংশীয় বিত্তীয় কৃষ্ণৰ নাতি আৰু জগৎভূষণৰ পুত্ৰ ইন্দ্ৰৰাজৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত। ৰজা ইন্দ্ৰই কোনেও আক্ৰমণ কৰি প্ৰতীহাৰ ৰাজবংশৰ ৰজা মহীপালক উচ্ছেদ কৰে। দময়ন্তীৰ কথাৰ আৰম্ভণি শ্লোকত বাণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে আৰু তেওঁৰ নাম উল্লেখ কৰিছে ভোজে সৰস্বতীকৰ্ণাভৰণত। এদিনাখন ত্ৰিবিক্ৰমৰ পিতাকে কোনো কাৰ্য্যবশতঃ বাহিৰলৈ গৈছিল। এই সময়তে এওঁৰ পিতাকৰ প্ৰতি বিদ্বেষভাৱ ধৰা কোনো এজন পণ্ডিত ৰাজসভালৈ আহি শাস্ত্ৰাৰ্থত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা আহ্বান কৰে। ৰজাই নেমাদিত্যক ঘৰৰপৰা মাতি আনিবলৈ দূত পঠালে। নেমাদিত্য নথকাত ত্ৰিবিক্ৰমভট্টক ৰাজসভালৈ আহিব কলে। ত্ৰিবিক্ৰমভট্টই সৰস্বতীৰূপৰা বৰ পাই ৰাজসভালৈ আহিল আৰু প্ৰতিদ্বন্দ্বী পণ্ডিত জনক পৰাস্ত কৰে। ৰজাই এওঁক বৰ আদৰ-সাদৰ কৰিলে। ঘৰলৈ উলটি আহি এওঁ সৰস্বতীৰ কৃপাত মল্লচম্পু লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰে। মল্লচম্পুৰ সপ্তম উচ্ছ্বাস সমাপ্ত হোৱাৰ দিনা এওঁৰ পিতাক ঘৰলৈ উভতি আহে। পিতাক উলটি অহাৰ লগে লগে তেওঁৰ কাব্য অসম্পূৰ্ণ হৈ বৈ যায়। সাতটা অধ্যায়যুক্ত এই কাব্যখনৰ নামেই দময়ন্তী কথা বা মল্লচম্পু। ইয়াত মল্লচম্পুৰ কথা অতি মনোৰমভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে।

নলচম্পুত এক বিশেষ বিশিষ্টতা আছে। দ্বিবিজয় সংযুক্ত সাহিত্যৰ সৰ্বগ্ৰন্থান-
শেষ কবি। নলচম্পুত যেনেকুৱা সবল ভাষা প্ৰসন্ন শেষ পোৱা যায়, তেনেকুৱা
বৰ্ণনীয় ভাষা চম্পুকাব্যজনক শ্ৰেণী ইমান বেছি পৰিমাণে অন্তৰ্ভুক্ত উপলব্ধি নহয়।

২। **বংশস্তম্ভক চম্পু**—বংশস্তম্ভক চম্পু সাতটা আখ্যানত বিভক্ত আৰু
সোমদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত। সোমদেৱ আছিল জৈন দিগম্বৰ। চালুক্যবংশীয় ৰজা
অবিকেশবীৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰৰ পৃষ্ঠপোষকতাত কবিয়ে এই চম্পুকাব্যখন ৰচনা কৰে।
অম্বষ্ঠীৰাজ যশোধৰৰ জীৱন কাহিনীৰ আধাৰত ই ৰচিত। ইয়াত বৰ্ণিত আছে—
ৰজা যশোধৰৰ ৰাজধানী উজ্জয়িনী, বাণীসকলৰ বিশ্বাসঘাতকতা আৰু ষড়যন্ত্ৰ,
ৰজাৰ জৈনধৰ্মগ্ৰহণ, হত্যা আৰু পুনৰ্জন্ম আদি। ইয়াৰ শেষৰ তিনি আখ্যানত
জৈনধৰ্মৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰা আছে। চম্পু-কাব্য কাননত বংশস্তম্ভকে এক বিশিষ্ট
স্থান অধিকাৰ কৰিছে।

৩। **ৰামায়ণ-চম্পু**—পৰমাৰ ৰাজবংশীয় ধাৰাপতি ভোজৰ দ্বাৰা ই ৰচিত।
ভোজে ১০১৮ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰাজপাতত উঠি ১০৬৩ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে ৰাজ্যাশাসন কৰে।
ভোজৰাজৰ পিতাকৰ নাম আছিল সিদ্ধল। সিদ্ধলৰ মৃত্যুৰ পিচত ভোজৰ
খুৰাক মুঞ্জই সিংহাসনত বহে। সিংহাসনত উঠিয়েই মুঞ্জই তেওঁৰ তলতীয়া ৰজা-
বৎসৰাজৰ দ্বাৰা ভোজক বধ কৰিবলৈ ষড়যন্ত্ৰ কৰিলে। বৎসৰাজে ভোজক
লৈ যায় আৰু নিজৰ ঘৰত লুকাই ৰাখে। তেওঁ ভৰোৱালত জন্তুৰ ভেজ লগাই
মুঞ্জৰ ওচৰত অৰ্পণ কৰে। বধকৰা সময়ত ভোজে কিবা কৈছিল নেকি বুলি
মুঞ্জই বৎসৰাজক স্নাতত তেওঁ গছৰ পাতত ভোজে লিখা শ্লোক এটা দেখুৱালে।
শ্লোকটো পঢ়ি চাই মুঞ্জ মূৰ্চিত গৈ মাটিত বাগৰি পৰিল। পিচত বৎসৰাজে মুঞ্জৰ
আগত সত্য কথাটো কলে। মুঞ্জই বৎসৰাজৰ ওপৰত সন্তুষ্ট হ'ল আৰু ভোজক
ৰাজ্যভাৰ অৰ্পণ কৰি সন্ন্যাস ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি বনলৈ গ্ৰস্থান কৰিলে।

‘ৰামায়ণ-চম্পু’ত কবিয়ে কবি-কৌশলৰ দ্বাৰা ৰামায়ণৰ কাহিনী গল্প-পন্থত
ৰচনা কৰিছে। ৰচনাশৈলীৰপৰা বুজা যায়, ভোজে ৰামায়ণচম্পুৰ কিত্তিক্যালৈকে
হে ৰচনা কৰে, যুদ্ধকাণ্ডখিনি পৰবৰ্তীকালত লক্ষণ নায়ক কবিৰ দ্বাৰা
প্ৰক্ৰিপ্ত অংশ।

৪। **ভাৰত চম্পুস্তম্ভক**—গঙ্গাধৰ আৰু গঙ্গাধিকাৰ পুত্ৰ লক্ষণে মহাভাৰতৰ
কাহিনীৰ ওপৰত ভাৰতচম্পুস্তম্ভক ৰচনা কৰে।

৫। **ভাগৱত চম্পু, অভিন্নৱতাৰত চম্পু, ভাগৱতপাদশপ্ততি আৰু
কলিবিজয়ন**—অভিনব কালিদাসৰ প্ৰকৃত নাম কি আছিল আজিও অজ্ঞাত।

তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য কবিকৃষ্ণবৰ বচিত ৰাজশেখৰ চৰিত্তত তেওঁ দাক্ষিণাত্যৰ ৰজা ৰাজশেখৰৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত বুলি উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ ভাগৱত চম্পূ, অভিনৱ ভাৰত চম্পূ, ভাগৱতপাদশপ্ততি আৰু কলিবিদম্বন নামৰ চাৰিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

৬। ভাগৱত চম্পূ—অনন্ত ভট্টই ভাগৱত চম্পূ ৰচনা কৰে। এওঁৰ আৰম্ভণিৰ কাল ১৫ শতাব্দীৰ পূৰ্বৰ।

৭। পঞ্চকল্যাণ চম্পূ আৰু ৰাঘৱদাসৰ পাণ্ডবীয় চম্পূ—অনন্ত নাৰায়ণৰ পুত্ৰ, সূৰ্য্যনাৰায়ণৰ নাতি চিদাম্বৰে পঞ্চকল্যাণ আৰু ৰাঘৱদাসৰ পাণ্ডবীয় চম্পূ ৰচনা কৰে। তেওঁ আছিল ‘বিজিয়া’ নগৰৰ, বেংকু ৰজাৰ (১৫৮৬-১৬১৪) ৰাজ কবি।

৮। আনন্দকাণ্ড চম্পূ—ই মিত্ৰমিত্ৰৰ বচিত। তেওঁ ত্ৰিৰুকৰ ৰাণ্য-কালৰ ওপৰত এই চম্পূ কাব্যখন ৰচনা কৰে। তেওঁ আছিল পঞ্চগোড় জেগীৰ সন্ন্যাসী ব্ৰাহ্মণ।

৯। বিশ্বগুণদৰ্শনম্—অত্ৰেয়ী গোত্ৰীয় ৰঘুনাথ আৰু সীতাধাৰ পুত্ৰ বেঙ্কটেশ্বৰ বা বেঙ্কটচাৰ্যাই বিশ্বগুণদৰ্শনম্ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ জন্ম হয় ‘অৰচানিপাটলৈ’ত। তেওঁ আছিল প্ৰলয়কাৰেবীৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত।

ইয়াৰ বাহিৰেও নাৰায়ণৰ ‘স্বাহাস্থধাকৰ চম্পূ’, কেশৱভট্টৰ ‘নৃসিংহ চম্পূ’, শঙ্কৰৰ ‘শঙ্কৰচৈতন্যবিলাস চম্পূ’, শেখৰকৃষ্ণৰ ‘বিজয় চম্পূ’ আদিয়ে চম্পূ-কাব্যৰ উৰাল টনকিয়াল কৰিছে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

নাট্য-কাব্য

সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি

সংস্কৃত সাহিত্যত নাট্য-কাব্যই এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। লোকপ্ৰিয়তাৰ ফালৰপৰা সংস্কৃত সাহিত্যত নাটকৰ স্থান প্ৰথম। সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে নানা পণ্ডিতৰ নানা মত। বৈদিক যুগতেই নাট্যকলাৰ অস্তিত্ব সম্বন্ধে আমি যথেষ্ট সমল পাইছোঁ। ‘পুষ্পবতী-উৰ্বশী, হম-মমী, ইঞ্জ-ইন্দ্ৰাণী, যুবাকপি, সবমা-পানিস আদি ঋগ্বেদোক্ত সংবাদ প্ৰসঙ্গত নাট্যকলাৰ বীজ যথেষ্ট পৰিমাণে পৰিলক্ষিত হয়। ‘কাত্যায়ন-শ্ৰোতস্থত্ৰ’ত সোমপানৰ পিচত এক লঘু অভিনয়ৰ কথাৰ উল্লেখ থকা পোৱা যায়। সোমবিক্ৰেতা বনবাসীসকলৰ যজ্ঞমান আৰু অশ্বযুৰ্ব সংবাদও নাট্যকলাৰ প্ৰাচীনতাৰ স্তনিদৰ্শন।

পাশ্চাত্য পণ্ডিত মেক্সমুলাৰ, লেবী আৰু ওল্ডেনবাগ আদিয়ে বেদত প্ৰযুক্ত এনেবোৰ সংবাদাত্মক সূক্তৰ আধাৰত ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ উৎপত্তি বৈদিক যুগ বুলি সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে।

সংস্কৃত নাটকৰ প্ৰাচীনতা সম্বন্ধে ঋগ্বেদৰ পিচত যজুৰ্বেদত কিছু বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে। ‘যজুৰ্বেদৰ’ ৰাজসনেয় সংহিতাৰ এটা প্ৰসঙ্গৰপৰা জনা যায় বৈদিক যুগত ‘শৈলুৰ’ নামৰ এটা জাতিয়ে ব্যৱসায়িক ভিত্তিত নাটক প্ৰদৰ্শন কৰিছিল।

অষ্টাধ্যায়ী, ৰামায়ণ, অৰ্থ-শাস্ত্ৰ, বৌদ্ধজাতক আৰু মহাকাব্য আদিত নাট্যকলাৰ বিভিন্ন অঙ্গ সন্নিবিষ্ট থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ৰামায়ণৰ এঠাইত কোৱা আছে, নট, নৰ্ত্তকী আৰু গায়কসকলৰ প্ৰতিমধুৰ কথাই দৰ্শকমণ্ডলীক তন্ময় কৰি তুলে। ৰামায়ণ আৰু অষ্টাধ্যায়ীৰ বাহিৰেও ‘মহাভাৰত’ত নাটকীয় শিল্প-ৰীতিৰ বিশদ স্পষ্টীকৰণ পোৱা যায়। ৰামৰ উপাখ্যানক নাট্যৰূপ দিয়া হৰিবংশত পোৱা যায়।

মৌৰ্য-বংশৰ ৰাজত্বকালত চাণক্যই লিখা ‘অৰ্থশাস্ত্ৰ’ত সেই সময়ৰ নট, নৰ্ত্তক, গায়ক, বাদক, কুশীলৱ, নোমিত্ৰ (ত্ৰৈলোক্যালিক) আৰু চাৰণ আদিয়ে কৰা গান-ৰাজনা আৰু নাটক প্ৰদৰ্শন কৰি জীৱিকা-উপাৰ্জন কৰাৰ কথা পোৱা যায়।

সেইদৰে বৈয়াকৰণ পণ্ডৱলিৰ মহাভাস্কৃত ‘কংসবধ’ আৰু ‘বালিবধ’ নামক দুখন নাট্যকাব্যৰ উল্লেখ আছে। ডঃ কীথৰ মতে পণ্ডৱলিৰ সময়লৈ নটে কেৱল মাথোন নৰ্ত্তক হিচাবে থকা নাই, এওঁলোক একেবাহে সঙ্গীতজ্ঞ আৰু নাট্যকাৰ। ডঃ কীথে সংস্কৃত সাহিত্যৰ উৎপত্তি প্ৰায় খ্ৰীঃ পূঃ দুই শতাব্দী বুলি কব বিচাবে। কামশাস্ত্ৰৰ বিখ্যাত আচাৰ্য্য বাৎশ্চায়নৰ মতে তৎকালীন কলাপূৰ্ণ সৰস্বতী-ভৱনত মাহ বা পক্ষৰ প্ৰসিদ্ধ তিথিত অভিনয় কৰিবৰ অৰ্থে ৰজাই নট নিযুক্ত কৰিছিল।

নাট্য-শাস্ত্ৰৰপৰা জনা যায় আত্ৰেয় আদি ভগ্নপুত্ৰ মনস্বি তথা মুনিসকলে নাটক ৰচনা কৰাৰ উদ্দেশ্য সম্পৰ্কে মহামুনি ভৰতক প্ৰশ্ন কৰাত তেওঁ এইদৰে উত্তৰ দিয়ে—“স্বয়ং ভুব মহুৰ সত্যযুগ উকলি যোৱাত বৈবৰ্ণ্যত মহুৰ ত্ৰেতাযুগত যেতিয়া সমস্ত জনসমাজ কামক্ৰোধাদি বেয়া কামত লিপ্ত হয়, তেতিয়া দেৱগণে ব্ৰহ্মাৰ শুচৰলৈ গৈ এই দুৰাৱস্থাৰ কথা কলে আৰু দেখুৱালে যে জঘন্যৰূপৰ সমস্ত প্ৰজাই দুঃখময় আৰু দুৰ্কাৰ্য্যপূৰ্ণ জীৱন যি যুক্তিৰে স্বখময় তথা সদাচাৰীল কৰিব পাৰে আৰু যাৰ দ্বাৰা সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহে একেলগে বহি আনন্দ উপভোগ কৰিব পাৰে, হে প্ৰজা! তাৰহে উপায় দিয়া।” তেতিয়া ভৰত মুনিয়ে দেৱতাসকলৰ অতীষ্ট পূৰণৰ বাবে নাটক নামৰ পঞ্চবেদ ৰচনা কৰে। সূত্ৰাকাৰত ৰচিত ভৰতৰ এই নাট্য-শাস্ত্ৰই সংস্কৃত-সাহিত্যৰ প্ৰথম নাট্য-কাব্য। ই তৃতীয় শতাব্দীত ৰচিত।

ব্ৰহ্মাই ঋগ্বেদৰপৰা কথা, সামবেদৰপৰা গীতি, যজুৰ্বেদৰপৰা অভিনয় আৰু অথৰ্ববেদৰপৰা অশুভূতি আৰু ৰস গ্ৰহণ কৰি পঞ্চমবেদ নাট্যকাব্য ৰচনা কৰে। শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰপৰা যথাক্ৰমে তাণ্ডৱ আৰু লাস্ত নৃত্য গ্ৰহণ কৰে। বিষ্ণুৰপৰা লাভ কৰে বীতি। অভিনয়ৰ বাবে মহামুনি ভৰতে অপ্সৰা আৰু গন্ধৰ্বসকলৰ সৃষ্টি কৰে। ৰঙ্গমঞ্চৰ সাজ-সজ্জাৰ তাৰ পৰিছিল কলাগুৰু বিশ্বকৰ্মাৰ ওপৰত। ব্ৰহ্মাৰ স্বৰচিত ‘অশ্বৰ-পৰাজয়’, ‘অমৃত-মণ্ডন’ আৰু ‘ত্ৰিপুৰাদাহ’ৰ প্ৰথম মঞ্চস্থ কৰা হয়।

পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলৰ অভিমত

১। ডঃ বিজয়ে : মৃতক পূজা—ডঃ বিজয়ে নাটকৰ উৎপত্তিৰ মূল কাৰণ বীৰ পূজা বুলি অভিহিত কৰিছে। তেওঁৰ মতে মৃত বীৰপুৰুষসকলৰ স্মৃতিত সময়ে সময়ে যি সামূহিক সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰে, তাৰপৰাই নাটকৰ জন্ম। গ্ৰীক আৰু ভাৰতত মৃত পূৰ্বপুৰুষসকলৰ স্মৃতি গানেই তাৰ উদাহৰণ। ৰামলীলা আৰু কৃষ্ণলীলা এই প্ৰবৃত্তিৰ পৰিচায়ক।

২। **ডঃ কীথ :** প্রাকৃতিক পৰিৱৰ্ত্তনৰ স্তূল চিত্ৰণ—ডঃ কীথ নাটকৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে এক নতুন মত পোষণ কৰে। তেওঁৰ মতে প্রাকৃতিক পৰিৱৰ্ত্তন জনসাধাৰণৰ সমুখত মূৰ্ত্তৰূপে দেখুৱাবলৈ যি অভিলাস কৰে, তাৰপৰাই নাটকৰ উৎপত্তি। মহাভাৰতত থকা কংসবধ নামৰ নাটকৰ অভিনয়ৰপৰা এই মন্তব্য কিছু পুষ্টি সাধন হৈছে। ভাৰতত লিখা আছে কংস ভণা তেওঁৰ অহুগামীসকলে কলামুখা তথা কৃষ্ণ আৰু তেওঁৰ অহুগামীসকলে নাটক অভিনয়ত বঙা মুখা ধাৰণ কৰে। ডঃ কীথৰ মতে বসন্ত ঋতুৰ হেমন্ত ঋতুৰ ওপৰত বিজয় দেখুৱাটোৱেই মুখ্য উদ্দেশ্য। কৃষ্ণৰ বিজয় উল্লিখিত জগতৰ ভিতৰত খ্ৰেষ্টীয় দেখুৱা জীৱনী শক্তিৰ মাত্ৰ প্ৰতীকহে। এই বিচিত্ৰ সিদ্ধান্ত বিবৰণত কব পাৰি যে ইয়াৰ উদ্ভাৱকে এ এই মন্তত বিশ্বাস নকৰে। ভাৰতীয় গ্ৰন্থত ইয়াৰ কোনো সংকেত নাই।

৩। **পিশেল :** পুতুলা নাট—জাৰ্মান পণ্ডিত ডঃ পিশেলৰ মতে পুতুলা নাচেই সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যৰ আৰম্ভণি। তেওঁৰ মতে নৃত্যৰ উৎপত্তি ভাৰতত আৰু ইয়াৰপৰাই সমগ্ৰ বিশ্বত নৃত্যকলাৰ প্ৰচাৰ হয়। সংস্কৃত সাহিত্যত মঞ্চ পৰিচালকজনৰ নাম সূত্ৰধাৰ। তেওঁৰ সহকাৰী হ'ল স্থাপক। স্থাপকে সূত্ৰধাৰৰ পিচত মঞ্চত প্ৰৱেশ কৰি নাটকৰ বিষয়-বস্তু, নায়ক বা নাটকৰ উদ্দেশ্য স্পষ্টভাৱে যথাসময়ত উপযুক্ত ঠাইত প্ৰকাশ হোৱাৰ আশা প্ৰকাশ কৰে। ভাৰতীয় নাট্যৰ প্ৰৱন্ধকক সূত্ৰধাৰ বোলাৰ তাৎপৰ্য্য এই যে ভাৰতীয় নাটকৰ উৎপত্তি হয় পুতুলা নাচৰপৰা। কিন্তু এই সামান্য নৃত্যৰপৰা বসন্তৰ সম্বলিত নাটকৰ উৎপত্তি বুলি মানি লোৱাটো অত্যন্ত অপ্ৰমাণিক।

৪। **ডঃ কোনো :** ছায়া নাটক—ডঃ পিশেল, ডঃ লুৰ্ড আৰু ডঃ কোনোৰ মতে নাটকৰ উৎপত্তি স্থল হৈছে ছায়া নাটক। কিন্তু এই মত সমীচীন নহয়। কাৰণ ভাৰতবৰ্ষত ছায়া নাটকৰ প্ৰাচীনতা সিদ্ধ হোৱা নাই। 'দূতাংগদ' নামক ছায়া নাটক সংস্কৃত সাহিত্যত অৱশ্যে প্ৰসিদ্ধ। কিন্তু ই ইমান প্ৰাচীন তথা মহত্বপূৰ্ণ নহয়। ছায়া নাটকৰ সহজ-সৰল উপকৰণৰ দ্বাৰা ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ উদ্ভৱ বুলি কোৱাটো ভ্ৰান্তিমূলক।

৫। **'মে'পোল সিদ্ধান্ত**—কিছুমান পণ্ডিতে 'মে'পোল নৃত্যৰপৰা নাটকৰ উৎপত্তি বুলি কবলৈ প্ৰয়াস কৰে। পশ্চিমীয়া দেশবোৰত 'মে' মাহত বৰ ধুমধামেৰে 'মে'পোল উৎসৱ পালন কৰে। এই উৎসৱত নাৰী-পুৰুষ সকলোৱে নৃত্য কৰি আনন্দত দিন কটায়। ই লোকনৃত্যৰ এক নমুনা। এই 'মে'পোলৰ পৰাই নাটকৰ উৎপত্তি বুলি পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে কয়। ভাৰতৰ ইন্দ্ৰধনু

উৎসৱে ঠিক ভেনেৰুৱাই। ইন্দ্ৰধ্বজ উৎসৱ আজিও নেপাল আদি ঠাইত অহুষ্টিত হয়। অৱশ্যে ইয়াকো প্ৰকৃততে নাটকৰ উৎস বুলি ধৰিব নোৱাৰি।

সংস্কৃত সাহিত্যত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ—জাৰ্মান পণ্ডিত ডঃ ৱেবৰে প্ৰথমে সংস্কৃত নাটকত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱৰ কথা উল্লেখ কৰে। প্ৰাচীন ভাৰতৰ সম্ৰাটসকলে ৰাজদৰবাৰত গ্ৰীক সংস্কৃতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হৈ গ্ৰীক নাটক অভিনয় কৰি আনন্দ উপভোগ কৰিছিল। সম্ৰাটসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ ভাৰতীয় নাট্য-সাহিত্যত বিস্তাৰিত হয়। ডঃ ৱেবৰৰ মতটো যুক্তি সহকাৰে 'ডঃ পিশেলে ১৮৮২ খ্ৰীষ্টাব্দত বাৰ্লিনত অহুষ্টিত Congress of Orientalists-ত থগুন কৰে। পিচত বিত্তিৰ্ণে এই প্ৰশ্নৰ বিস্তৃত মীমাংসা কৰি গ্ৰীক প্ৰভাৱনতুনগৱেষণাৰ আধাৰত স্পষ্ট কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। ডঃ ৱেবৰৰ মতে প্ৰাচীন সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যৰ উপাদান ইমান দুৰ্বল যে, ইয়াৰ আধাৰত নাটকৰ কমনীয় কলা উদয় হোৱাটো সম্ভৱপৰ নহয়।

আলেকজেন্ডাৰৰ তথা বেকট্ৰিয়া আৰু পঞ্জাবৰ গ্ৰীক ৰজাসকলৰ দৰবাৰত যি নাটক অভিনয় কৰা হৈছিল তাৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট পৰিমাণে সংস্কৃত সাহিত্যত পৰে। ভাৰতীয় প্ৰীতিভা নবীন প্ৰভাৱক আত্মসাৎ কৰাত নিতান্ত প্ৰবীণ। গতিকে নাটকৰ বিকাশ নিজ প্ৰতিভাৰ বলত হোৱা নাই, প্ৰত্যুত গ্ৰীক নাটকৰ অভিনয় দেখি ভাৰতীয়সকলৰ এই দিশত প্ৰেৰণা জাগিল। কিন্তু এই সিদ্ধান্ত নিতান্ত উপেক্ষণীয়।

ডঃ বিত্তিৰ্ণৰ মতে 'নিউ এটিক কমেডি' ভাৰতীয় নাটকৰ ওপৰত গ্ৰীক প্ৰভাৱ পৰাৰ মূল স্মৃতি। খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম তথা দ্বিতীয় শতাব্দীত ৰোম আৰু ভাৰতৰ মাজত বাণিজ্যৰ যোগসূত্ৰ স্থাপন হৈছিল। 'বেৰিগাজা' গ্ৰীকসকলৰ বেহাবেপাৰৰ বন্দৰ আছিল। উজ্জয়িনীত লিখা 'মুচ্ছকটিক' নাটকত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট ৰকমে পৰিছে। কিন্তু এই 'নিউ কমেডি' তথা সংস্কৃত নাটকৰ সম্পৰ্ক আৰু সাদৃশ্য বস্তুতঃ বহুত কম। গ্ৰীক নাটকৰ নিচিনা সংস্কৃত নাটক অকৃত বিতৰ্ক। কিন্তু এই বিভাজন স্বতন্ত্ৰ ৰূপত সিদ্ধ হৈছে। 'মুচ্ছকটিক' তৃতীয় শতকত ৰচিত। গতিকেই কালিদাসৰ পৰৱৰ্তীকালৰ। 'মুচ্ছকটিক' অতি প্ৰাচীনও নহয় আৰু ইয়াৰ চৰিত্ৰ বিশ্লেষণত নতুনত্বও নাই। ভাসৰ 'দৰিদ্ৰ চাকদত্ত' মুচ্ছকটিকাৰ আধাৰত ৰচিত। ইয়াৰ বিষয়বস্তু আন নাটকতকৈ ভিন্ন নহয়। কিন্তু গ্ৰীক প্ৰভাৱৰ কল্পনা কেৱল ইয়াক ভিত্তি কৰি ৰখা উচিত নহয়। সংস্কৃত সাহিত্যত ব্যৱহাৰ হোৱা 'যমুনী' আৰু 'যমুনিকা' শব্দ দুটাৰপৰা ভাৰতীয় সংস্কৃত নাট্য-

সাহিত্যত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি ধাৰণা হয়। বঙ্গমঞ্চ আৰু প্ৰসাধন কক্ষৰ মাজত অঁৰা কাপোৰখনৰ নামেই ‘যৱনিকা’। গ্ৰীক নাটকৰ অভিনয়ৰ সময়ত মঞ্চৰ পিছপিনে কোনো আঁৰ-কাপোৰ ব্যৱহাৰ কৰা বুলি জনা নাযায়। ইয়াৰপৰা প্ৰমাণিত হয় গ্ৰীক নাটকৰ প্ৰভাৱ ভাৰতীয় নাটকত পৰা নাই। সংস্কৃত নাটকক নৃপতিক যৱনীপৰিভূত অৱস্থাত চিত্ৰিত কৰিছে তাৰপৰা বহুতে কৰলৈ প্ৰয়াস কৰে যে ইও গ্ৰীক প্ৰভাৱেই নিদৰ্শন। ‘যৱনী’ শব্দই গ্ৰীক বয়ণীসকলক বুজাইছে। সংস্কৃত নাটকত যি ‘যৱনী’ ভিৰোতাৰ উল্লেখ আছে, সেই খেতানী গ্ৰীক যুদ্ধভী-সকলক ভাৰতীয় বজাসকললৈ পঠাই দিয়া হয় আৰু বজাসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈ অন্তঃপুৰত দাসীৰূপে নিয়োগ কৰে। এই সামাজিক ঘটনাৰ আধাৰত সংস্কৃত নাটকত ‘যৱন’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ পোৱা যায়। ইয়াৰপৰা গ্ৰীক নাটকত প্ৰভাৱ পৰা বুলি কোনোমতে সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰি।

নাট্যকাব্যসকল

ভাস—ভাসৰ আবিৰ্ভাব কাল সম্পৰ্কে নানা মতভেদ দেখা যায়। ভাসৰ ৰচনাত অপাণিনিয় প্ৰয়োগৰপৰা গণপতি শাস্ত্ৰী সিদ্ধান্ত কৰে যে, ভাস পাণিনিৰ পূৰ্বৱৰ্তী নাট্যকাব্য। কোটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰক ভাসৰ নাটকৰপৰা দুটা শ্লোক উদ্ধৃত কৰা দেখা যায়। কোটিল্য মোৰ্ষ চন্দ্ৰগুপ্তৰ সমসাময়িক। গতিকে ভাসৰ আবিৰ্ভাব কাল চন্দ্ৰগুপ্তৰ পূৰ্বে। কালিদাসকে আদি কৰি আন আন নাট্যকাব্যসকলে নাটকত ভৰত মূনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ যিবিলাক নিয়ম মানি চলিছে, ভাসৰ নাটকত সেই নিয়ম মানি চলা হোৱা নাই। যেনে—ভৰত মূনি নাটকৰ মঞ্চত নিদ্ৰা, যুদ্ধ, মৃত্যু আদি প্ৰদৰ্শন আৰু নাটকৰ বিয়োগান্ত পৰিণতি নিষেধ কৰিছে। কিন্তু ভাসৰ ‘স্বপ্নবাসৱদত্তা’ত নিদ্ৰা, ‘বালচৰিত’ত যুদ্ধ, উৰুভঙ্গ’ত মৃত্যু দেখুওৱা হৈছে আৰু উৰুভঙ্গ নাটকখনৰ পৰিণতি বিয়োগান্ত কৰা হৈছে। ভাসৰ উৰুভঙ্গ সংস্কৃত সাহিত্যত একমাত্ৰ ‘ট্ৰেজেদি’ জাতীয় ৰচনা। ইয়াৰপৰা বুজা যায় ভাস ভৰতৰ পূৰ্বৱৰ্তী নাইবা যি যুগত ভৰতৰ নিৰ্দেশ কালিদাসৰ দৰে শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰে মানি চলিছিল, ভাস তাৰ পূৰ্বৱৰ্তী। ভাস যে কালিদাসৰ পূৰ্বৱৰ্তী তাত অকণো সন্দেহ নাই। কাৰণ কালিদাসে নিজে ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকৰ সূচনাত ভাসৰ প্ৰশংসা কৰিছে—

“প্ৰথিতযশসাং ভাসকবিপুত্ৰসৌমিল্লকাদীনাং প্ৰবন্ধানতিক্ৰম্য বৰ্তমানকবেৎ-
কালিদাসস্ত জিন্মায়াং কথং পৰিষদো বহমানঃ।” অৰ্থাৎ, কবিপুত্ৰ, সৌমিল্ল—

এইসকলো প্ৰখ্যাত কবিৰ বচনা বাদ দি সেইদিনৰ কবি কালিদাসৰ বচনাত পৰিষদৰ ইমান আয়ৰ হ'ল কিয় ?

আকৌ, ভাস যে অশ্বঘোষৰ পৰৱৰ্তী তাৰ প্ৰমাণ, ভাসৰ 'প্ৰতিজ্ঞা-যোগন্ধ-বায়ণ'ত অশ্বঘোষৰ 'বৃদ্ধচৰিত'ৰ এটা শ্লোকৰ প্ৰত্যয় আছে। দ্বিতীয়তে, ভাসে বান্ধহাৰ কৰা প্ৰাকৃত অশ্বঘোষৰ প্ৰাকৃতৰ তুলনাত আধুনিক। গতিকে ইয়াৰপৰা কব পাৰি যে অশ্বঘোষ আৰু কালিদাসৰ মধ্যৱৰ্তী কালত ভাসৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। কালিদাস যদি খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দীৰ কবি বুলি ধৰা হয়, তেনেহলে ভাসৰ আবিৰ্ভাৱ কাল খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় বা তৃতীয় শতাব্দী বুলি ধৰিব পাৰি।

ঠেনে কোনোৰ মতে ভাসৰ আবিৰ্ভাৱকাল ক্ষত্ৰপ ৰজা কদ্ৰসিংহ প্ৰথমৰ (২০০ খ্ৰীঃ) ৰাজত্বকালত। ভাসে নাটকৰ পুণ্ডিকাৰ ভৰতবাক্যত যি 'ৰাজ-সিংহ' পদৰ উল্লেখ কৰিছে, সেই সংকেত আছিল প্ৰথম কদ্ৰসিংহৰ। কিন্তু ভৰত-বাক্যত উল্লিখিত 'কদ্ৰসিংহ' ব্যক্তিব্যাক্য নহৈ কোনো সম্ৰাটৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযুক্ত— যি হিমালয়ৰপৰা বিজ্ঞাচল তথা সমুদ্ৰ পৰ্য্যন্ত একাধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। ভাস দাক্ষিণাত্যৰ ত্ৰাশ্বণকোৰ নিবাসী। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে ভাসৰ স্থিতি কাল খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দী আৰু কিছুমান ঐতিহাসিকৰ মতে ৬০০-ৰ পৰা ৪০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বৰ ভিতৰত।

ভাসৰ বচনাবলীলৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত যদিও বহুত মতানৈক্য আছে, তথাপি তলত তালিকাভুক্ত কৰা গ্ৰন্থসমূহেই তেওঁৰ কাপৰপৰা ওলোৱা। তেওঁৰ বচনা-বলীৰ ভিতৰত কিছুমান একাকী আৰু কিছুমান নাটক। স্বপ্নবাসৱদত্তা, প্ৰতিজ্ঞা-যোগন্ধবায়ণ, বাসচৰিত, পঞ্চৰাত্ৰ, প্ৰতিমা, অভিষেক, অবিমাৰক আৰু দৰিদ্ৰ-চাকদন্ত আদি নাটকৰ অন্তৰ্ভুক্ত। মধ্যমব্যায়োগ, দূতবাক্য, দূতঘটোৎকচ, কৰ্ণভাৰ আৰু উকভঙ্গ আদি একাকী।

কথানকৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা এই ৰূপকবোৰক চাৰিটা শ্ৰেণীত ভগাব পাৰি—

- ১। বায়ণৰ আধাৰত ৰচিত—প্ৰতিমা আৰু অভিষেক।
 - ২। মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত—দূতবাক্য, কৰ্ণভাৰ, দূতঘটোৎকচ, উক-ভঙ্গ, মধ্যমব্যায়োগ, পঞ্চৰাত্ৰ আৰু বাস চৰিত।
 - ৩। উদয়ন-কথাৰ আধাৰত ৰচিত—প্ৰতিজ্ঞাযোগন্ধবায়ণ আৰু স্বপ্নবাসৱদত্তা
 - ৪। কল্পনাৰ আধাৰত ৰচিত—অবিমাৰক আৰু চাকদন্ত।
- এ. ডি. পুটলকৰে 'ভাস, এ ষ্টাৰী'ত ভাসৰ নাটকাবলীৰ বিস্তৃত সমীক্ষা

কথিবলৈ উপৰান্ত বচনাক্ৰমৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা এওঁৰ ক্ৰম এইদৰে ৰাখিছে—‘দুঃ-
বাক্য, কৰ্ণভাৰ, দূতৰটোংকচ, উকুঙা, মধ্যমব্যায়োগ, পঞ্চৰাত্ৰ, অভিব্যেক, বাল-
চৰিত, অবিমৰ্ষক, প্ৰতিমা, প্ৰতিজ্ঞাৰোগদ্বায়ণ, অগ্নিবাসৱন্তা আৰু চাকদন্ত।

উক্ত নাটকসমূহক এজন ব্যক্তিৰ ৰচিত বুলি নাটকসমূহৰ অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গৰ
কিছুমান সাদৃশ্যৰপৰা ধাৰণা কৰিব পাৰি। মহাকাব্য কালিদাসৰ পৰৱৰ্তীকালৰ
নাটকসমূহত এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য দেখা যায়। নাটকবোৰত প্ৰথমে ‘নান্দীশ্লোক’
গাই পিচত ‘নান্দ্যন্তে সূত্ৰধাৰঃ বুলি’ কোৱা আছে। কিন্তু এই নাটকবোৰত
‘নান্দ্যন্তে তন্তঃ প্ৰদ্বিশতি সূত্ৰধাৰঃ’ বুলি আৰম্ভ কৰা আছে। যিহেতু কালিদাস
নাটকসমূহত ‘প্ৰস্তাৱনা’ শব্দৰ ঠাইত ‘স্থাপনা’ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। কালি-
দাস আদি নাট্যকাৰ কবিসকলে নাটক আৰু নাট্যকাৰৰ নাম প্ৰত্যেককালৰ মাজত
উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু এই নাটকসমূহৰ ‘স্থাপনা’ৰ মাজত নাটক বা নাট্যকাৰৰ
নাম উল্লেখ কৰা দেখা নাযায়। তদুপৰি আটাইবোৰ নাটকতে শেষৰ শ্লোক
ভৰত বাক্যত একেধৰণৰ প্ৰাৰ্থনা দেখা যায়।

আনহাতে নাট্যকোশলৰ পিনৰপৰা পৰ্যবেক্ষণ কৰিলে দেখা যায়, নাট্যকাৰে
নাট্যশাস্ত্ৰৰ ৰীতি মানি চলিব পৰা নাই। পৰৱৰ্তীকালৰ নাটকবোৰত বচনকত
মৃত্যু, দূত, হত্যা আদি দৃশ্যৰ অৱতৰণা কৰা দেখা নাযায়। কিন্তু তালৰ নাটক-
বোৰত সেইবোৰ দৃশ্যমান। এতেকে দেখা যায় নাটকবোৰ এজন ব্যক্তিৰ দ্বাৰা
ৰচিত।

ভাসৰ নাটকীয়তা আৰু নাটকৰ শ্ৰেষ্ঠতাৰ উল্লেখ কৰাৰ উপৰিও দণ্ডী, ভাসৰ,
বামণ আৰু অভিনৱগুপ্ত আদি কাব্য শাস্ত্ৰীসকলে তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত
নাটকৰ অনেক শ্লোক উদাহৰণস্বৰূপে ব্যৱহাৰ কৰি ভাসৰ ব্যক্তিৰ
শ্ৰদ্ধাৰে স্বীকাৰ কৰিছে। ভাসক সৰ্বাগ্ৰণী নাট্যকাৰ হিচাপে স্বীকৃতি
কৰা হৈছে। ইয়াৰপৰা এইটো প্ৰমাণ হয় ভাসৰ উক্ত তেৰখন নাটক তেওঁৰ
ৰচিত।

ভাসৰ নাট্যকাল্পনীৰ চমু পৰিচয়—

১। **দুঃবাক্য**—পাণ্ডৱে সন্ধিব প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াই শ্ৰীকৃষ্ণক দুঃ হিচাপে
কৌৰৱসকলৰ ওচৰলৈ পঠায়। কৌৰৱৰ ৰাজসভাত হোৱা দ্ৰোণদীৰ
দুৰ্যোধন অতিশয় আনন্দিত। শ্ৰীকৃষ্ণই গৈ পাণ্ডৱসকলক অৰ্ধেক ৰাজ্য দিবলৈ
প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ালে। কিন্তু দুৰ্যোধন মান্তি নহ’ল। শ্ৰীকৃষ্ণ বিফলমনোবধ হৈ
উলটি আহিবলগা হ’ল। এইয়েই নাটকৰ বিষয়-বস্তু।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—১৫

দূতকাব্য এখন একাকী নাটক। ই ভাসৱ প্ৰথম নাটক। ইয়াত ত্ৰিকক্ষ আৰু দুৰ্য্যোধন দুটা বিপৰীত চৰিত্ৰৰ নায়কক ভাসে বৰ নিপুণভাৱে চিত্ৰিত কৰিছে। নাটকীয় সংবিধানৰ ফালৰপৰা ত্ৰিকক্ষ আৰু দুৰ্য্যোধনৰ কথোপকথন অতি বাস্তৱিক আৰু প্ৰভাৱোৎপাদক।

২। **কৰ্ণভাৰ**—ই এখন একাকী নাটক। ইয়াত নাট্যাশাস্ত্ৰৰ নিয়ম অল্পসৰি সময় আৰু স্থানৰ সমন্বয় (unity) পালন কৰা হৈছে। এবাৰ কৰ্ণই পৰশুৰামৰ-পুত্ৰা দিবা কবচ-কুণ্ডল লাভ কৰে। কিন্তু পৰশুৰামে কৰ্ণক ক'লে যে সময়ত এই কবচ-কুণ্ডল তেওঁৰ সহায়ক নহব। অজ্ঞানে যি সময়ত যুদ্ধ কৰিবলৈ কৰ্ণৰ ওচৰ চাপে, সেই সময়ত ইজ্ঞাই ব্ৰাহ্মণৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি কবচ-কুণ্ডল খুজিলে। কৰ্ণই সেই কবচ-কুণ্ডল ব্ৰাহ্মণৰূপী ইজ্ঞাক দান কৰে। ফলত কৰ্ণই নিজৰ সৰ্বনাশ মাতি আনিলে। ইয়াত কৰ্ণৰ দানশীলতা অতি কল্পিতময় ৰূপত চিত্ৰিত কৰিছে।

৩। **দুৰ্য্যটোৎকচ**—ই এখন একাকী নাটক। ইয়াৰ বিষয়-বস্তু হৈছে—জয়দ্রথৰে অভিমত্ৰ্য্যক বধ কৰাত তাৰ প্ৰতিশোধৰূপে অজ্ঞানে জয়দ্রথক বধ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। ত্ৰিকক্ষই হিৰাষাৰ পুত্ৰ ঘটোৎকচক কোঁৱৰসকলৰ আগতক বিপদৰ কথা জনাবলৈ দূত হিচাপে পঠালে। ইয়াতে ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু দুৰ্য্যোধন খঙত জলি উঠিল আৰু ঘটোৎকচক অপমান কৰি পঠাই দিলে। ফলত উভয় পক্ষৰ মাজত তুমুল ৰণ লাগিল।

ইয়াৰ কথা-বস্তু মহাভাৰতৰপৰা ললেও ই নাট্যকাৰৰ কল্পনা প্ৰসূত। দুৰ্য্যোধন আৰু ঘটোৎকচৰ কথোপকথন অতি তেজস্বীপূৰ্ণ।

উৰুভজ্জ—ই ভীম আৰু দুৰ্য্যোধনৰ মাজত হোৱা গদাযুদ্ধৰ চিত্ৰণ দাঙি ধৰা এখন নাটক। কথানকৰ শেষত দুৰ্য্যোধনৰ উৰুভজ্জ দেখুৱায়। শেষত দুৰ্য্যোধনৰ পুত্ৰ আৰু পত্নীৰ বিলাপ বৰ্ণনা আছে। ই সংস্কৃত নাট্যাশাস্ত্ৰৰ নিয়মৰ বিপৰীতে লিখা এখন দুঃখান্ত নাটক।

ইয়াত দুৰ্য্যোধনৰ ক্ষত্ৰিয়োচিত চৰিত্ৰ প্ৰদৰ্শন কৰাত ভাসৱ অদ্ভুত কলা-নিপুণতা ফুটি উঠিছে। অশ্বখামাৰ প্ৰচণ্ড চৰিত্ৰ উপস্থাপিত কৰি ভাসে নাটকখন অধিক হৃদয়গ্ৰাহী কৰি তুলিছে। ইয়াত সময় আৰু স্থানৰ সমন্বয় পূৰ্বদমে পালন কৰা হৈছে। ই শাস্ত্ৰীয় নিয়ম উলঙ্ঘন কৰি ৰত্নমঞ্চত দুৰ্য্যোধনৰ মৃত্যু হোৱা দেখুৱাইছে। শাস্ত্ৰনিবেধ এনেকুৱা বিষয় অৱভাৰণা কৰাটো ভাসৱ দুঃসাহসিকতাৰ পৰিচয়।

৫। **মধ্যম ব্যায়োগ**—মহাভাবতৰ কথাবস্ত আধাবস্ত লিখা ই এখন একাকী ৰূপক। মধ্যম পাণ্ডৱ ভীমে এজন ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰক বন্ধা কৰা কথাৰ বৰ্ণনা ইয়াত পোৱা যায়। ঘটোৎকচে মাক হিড়িম্বাৰ আবেশ মতে এজন ব্ৰাহ্মণ সন্তানক বধ কৰিবলৈ উদ্ভূত হয়। কিন্তু ভীমে এই কাৰ্য্যত ঘটোৎকচক বাধা প্ৰদান কৰে। ফলত দুয়োৰে মাজত তয়া-ময়া যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত দুয়ো পিতা-পুত্ৰৰ চিনাকী হয় আৰু ব্ৰাহ্মণ সন্তান মৃত্যুৰ মুখবপৰা বন্ধা পৰে।

‘মধ্যম-ব্যায়োগ’ৰ কথানকত নাট্যকাব্যৰ কল্পনাৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। ইয়াত চিত্ৰিত ভীম আৰু ঘটোৎকচৰ বন্দ্যযুদ্ধ সংবাদশ্ৰেষ্ঠতাৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা বৰ কটিকৰ। ঘটোৎকচৰ হাতৰপৰা ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰৰ জীৱন বন্ধা কৰি ভীমে কক্সিৰোচিঙ ধৰ্ম পালনত নিজ চৰিত্ৰত উদাত্ত শৌৰ্য প্ৰদৰ্শিত কৰি সঁচাকৈয়ে প্ৰশংসাৰ কাম কৰিছে।

৬। **পঞ্চৰাট্ৰ**—ই এখন তিনিটা অঙ্কৰ নাটক। এইখন ৰূপকৰ কথানক ‘মহাভাবত’ৰ কথানকৰপৰা সম্পূৰ্ণ ভিন্ন আৰু অনৈতিহাসিক। দুৰ্য্যোধনে যজ্ঞ সমাপনৰ পিচত দ্ৰোণাচাৰ্য্যক দান স্বৰূপে কিবা কিছু দিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল। সেই প্ৰতিজ্ঞা মতে দ্ৰোণাচাৰ্য্যই পাণ্ডৱসকলৰ অৰ্ধৰাজ্য দিবলৈ দুৰ্য্যোধনক কলে। পাণ্ডৱসকলক পাঁচ বাতিৰ ভিতৰত আনি দিব পাৰিলে অৰ্ধেক ৰাজ্য দিব বুলি দুৰ্য্যোধনে উত্তৰ দিলে। দ্ৰোণাচাৰ্য্যই অশেষ যত্ন কৰি বিৰাট নগৰত পাণ্ডৱসকলৰ অহুসন্ধান পালে আৰু চৰ্ত অহুসৰি অৰ্ধেক ৰাজ্য লাভ কৰিলে। এয়েই নাটকৰ বিষয়-বস্তু।

অনৈতিহাসিক হলেও কথা-নিৰ্বাহত নাট্যকাৰে মৌলিকতাৰ কাগৰপৰা সফলতা লাভ কৰিছে। দুৰ্য্যোধনৰ দ্বাৰা দ্ৰোণাচাৰ্য্যকে দানস্বৰূপে অৰ্ধেক ৰাজ্য দান কৰাৰ প্ৰতিজ্ঞা, পাঁচ বাতিৰ ভিতৰত বিৰাট নগৰৰপৰা পাণ্ডৱসকলক অহুসন্ধান কৰি অনা আৰু ভেঙলোকক অৰ্ধেক ৰাজ্য দান কৰাৰ কথা এই আটাইবোৰ ঘটনা কল্পিত হলেও কোঁতুহলপূৰ্ণ।

৭। **অভিষেক**—ই ছয়টা অঙ্কৰ নাটক। ইয়াৰ কথা-বস্তু ৰামায়ণৰ কিকিছা, হৃন্দৰ আৰু যুদ্ধ কাণ্ডৰ লগত জড়িত। ইয়াত বালিবধ, হহুমাণে লৰালৈ গৈ নীতাক আৰম্ভ কৰা আৰু বাৰণক কৰা জলুম আৰু শেষত বাৰণবধ তথা ৰামৰ ৰাজ্যাভিষেকৰ বৰ্ণনা আছে।

ই ভাসৰ পৰিপক্ক হাতৰ পৰিচয়। ভাসে স্বতন্ত্ৰ কল্পনাৰ দ্বাৰা ৰামায়ণৰ নীৰৱ

কথা বস্তুক নাটকীয় স্বৰূপে নিৰূদ্ধ কৰি সবল ভ্ৰমহুঁৱাহী আৰু যক্ষৰ কৰ্মৰ উপযুক্ত কৰি তুলিছে। যদিও নাটকৰ সমাপ্তি বায়ৰ ৰাজ্যাভিষেকত তথাপি যক্ষত বালী-হত্যা দেখুৱাই তামে নাটকত নাট্যশাস্ত্ৰৰ নিয়মৰ বিপৰীতে এক দুৰ্বটনাৰ অৱতৰণা কৰিছে। কলাত্মক সংযোজনৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা ই শ্ৰেষ্ঠ নাটক বুলি গণ্য নহয়।

৮। ৰাজচৰিত—ই সাতটা অঙ্কৰ সমষ্টি। ইয়াৰ বিষয়-বস্তু হৈছে কৃষ্ণৰ শিশুকালৰ অলৌকিক ঘটনাবলীৰপৰা আৰম্ভ কৰি কংসৰ মৃত্যুলৈকে। ইয়াৰ কথানক অংশ হৰিবংশ আৰু পুৰাণৰপৰা লোৱা। কৃষ্ণৰ জন্মৰ পিচত বাহুদেৱে তেওঁক যমুনাৰ তীৰাৱস্থিত বৃন্দাবনলৈ লৈ যায় আৰু তেওঁৰ ঠাইত নন্দৰ কন্তাক কংসৰ ওচৰত সন্মৰ্ণন কৰে। কংসই শিলৰ ওপৰত আচুৰি নন্দকন্তাক বধ কৰে। কালক্ৰমত প্ৰকৃত কথাটো জানিব পাৰি কংসই শ্ৰীকৃষ্ণৰ লগত যুদ্ধ কৰে। যুদ্ধত শ্ৰীকৃষ্ণই কংসক বধ কৰি উগ্ৰসেনক ৰাজ্যভাৰ অৰ্পণ কৰে।

ই ভালৰ পূৰ্ণ শ্ৰোত্ৰ নাটক। ইয়াত কৃষ্ণৰ জন্মকালৰপৰা কংসবধলৈকে বৰ্ণিত কথা অংশত নাট্যকাৰৰ স্বতন্ত্ৰ কল্পনাৰ সমাবেশ দেখা যায়। নাট্যকলাৰ দৃষ্টি-কোণৰপৰা ইয়াত 'ইউনিটি অব্ এক্চনৰ' অভাৱ।

৯। অবিম্বাৰক—ই ছয়টা অঙ্কৰ সমষ্টি। ইয়াত মহাৰাজ কুন্তিভোজৰ কন্তা কুব্জী আৰু মহাৰাজ সৌৰীৰ অবিম্বাৰক নামৰ ৰাজকুমাৰৰ প্ৰণয় কথা বৰ্ণিত আছে। অবিম্বাৰকে এটা হাতীৰ কল্পৰপৰা কুব্জীক বন্ধা কৰে। ফলত কুব্জী অবিম্বাৰকৰ প্ৰতি আসক্ত হয়। এবাৰ অবিম্বাৰকে কুন্তিভোজৰ হাতত ধৰা পৰে। ৰজাই তেওঁক প্ৰাণদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। ঠিক সেই সময়ত নাৰদে উপস্থিত হৈ ৰজাক সকলো কথা ভালদৰে বুজাই দিয়ে। নাৰদৰ কথা মতে দুয়োৰে বিবাহ সম্পন্ন হয়। ই লোক কথাৰ ওপৰত আধাৰিত এখন কল্পক।

অবিম্বাৰক নাটকৰ কথা-বস্তু সম্পূৰ্ণৰূপে কল্পিত। অবিম্বাৰক আৰু কুব্জীৰ প্ৰণয় কথাত ৰচিত এই নাটকখনে ৰচনা কৌশলৰ ফালৰপৰা শ্ৰেষ্ঠত লাভ কৰিব পৰা নাই।

১০। প্ৰতিমা—ই সাতটা অঙ্কৰ নাটক। ইয়াত ৰামৰ বনবাসৰপৰা আৰম্ভ কৰি ৰাধণবধলৈকে ঘটনা বৰ্ণনা কৰা আছে। মোমায়েকৰ ঘৰৰপৰা উলটি আহোঁতে ভৰতে অঘোৰ্য্যৰ প্ৰতিমা-মন্দিৰত পৰলোকগত পূৰ্বপুৰুষকলৰ লগত মহাৰাজ দশৰথৰও প্ৰতিমা দেখিবলৈ পায়। তেতিয়া তেওঁ পিতৃবিয়োগ হোৱা কথা জানিব পাবিলে। তেওঁ ৰাম-ৰাধণৰ যুদ্ধৰ বাতৰি পাই ৰামক লহায়-

কবিবর্গে সৈন্ত-সামন্ত পঠায়। প্রতিমার ছবিরূপে পিতৃবিরোধের কথা জনা বাবে নাটকৰ নাম বাখে 'প্ৰতিমা'।

১১। প্ৰতিজ্ঞা যোগদ্ধবায়ণ—ই ছয়টা অঙ্কৰ সমষ্টি। ইয়াত বৎসবাজ উদয়ন আৰু অৰজিকুমাৰী বাসৱদত্তাৰ বিবাহৰ বহুস্তম্ভৰ কথা বৰ্ণিত আছে। কৌশাণ্ডিবাজ উদয়ন আছিল এজন হুসঙ্গীভক্ত। অৰজিকুমাৰ মহাসেনৰ কন্যা বাজকুমাৰী বাসৱদত্তাৰ সঙ্গীত শিক্ষকৰূপে উদয়ন নিয়োজিত হয়। ইয়াত উভয়ে গঢ় প্ৰেমাত্মক গঢ়ি উঠে। মন্ত্ৰী যোগদ্ধবায়ণৰ সহায়ত দুয়োৰে প্ৰেমৰ কথা প্ৰকাশ পায়।

'প্ৰতিজ্ঞা যোগদ্ধবায়ণ' ভাসৰ এখন উৎকৃষ্ট নাটক। উদয়ন আৰু বাসৱদত্তাৰ কথা ঐতিহাসিক। এই ঐতিহাসিক কথাৰ স্বন্দৰ শিল্প আৰু কল্পিত কল্পনাবে ভাসে দৰ্শকৰ মন বিশেষভাৱে আকৰ্ষণ কৰি তুলিছে। যদিও নাটকত উদয়ন-বাসৱদত্তাৰ প্ৰণয়-কথা নিষদ্ধ কৰা আছে, বস্তুতঃ ইয়াৰ সাৰ্থক কৰি তোলাত যোগদ্ধবায়ণৰ নীতিহে শ্ৰেষ্ঠ লাভ কৰিছে। সেয়েহে যোগদ্ধবায়ণ নাটকৰ মূখ্য চৰিত্ৰ। বিষয়-বস্তু, নাটকীয় সংবিধান আৰু চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ ফালৰপৰা ই এখন শ্ৰেষ্ঠ নাটক।

১২। অশ্ববাসৱদত্ত—ই এখন ছয়টা অঙ্কৰ নাটক। ইয়াত কথা উদয়নৰ মন্ত্ৰী যোগদ্ধবায়ণৰ দ্বন্দ্বশিতাত এইটো দেখুৱাইছে—উদয়নৰ প্ৰেমসী বাসৱদত্তা লাবনক নামৰ হাবিত জুইত পুৰি মৰা বুলি মিছা বাতৰি প্ৰচাৰ কৰিছে। বাসৱদত্তাৰ মৃত্যু হোৱা বুলি জানি উদয়নে মৃগধৰাজ দৰ্শকৰ ভনীয়েক পদ্মাবতীক বিয়া কৰায়। এদিন নিদ্ৰাৱস্থাত উদয়নে সপোনত বাসৱদত্তাক দেখা পায়। কিন্তু যেতিয়া চকুমেৰি চালে তেতিয়া সঁচাকৈ বাসৱদত্তাক তেওঁৰ মূৰ পিটিকি ধৰা দেখা পায়। আচল কথাটো এই যে বৎসৰ ৰজা উদয়নৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী যোগদ্ধবায়ণে জ্যোতিষীৰ মুখৰপৰা জানিব পাৰিলে দৰ্শকৰ ভনীয়েক পদ্মাবতীৰ লগত উদয়নৰ বিবাহ সম্পন্ন হলে দৰ্শকৰ সহায়ত উদয়নৰ ৰাজ্য পুনৰ উদ্ধাৰ হ'ব। কিন্তু প্ৰিয়তমা বাসৱদত্তাৰ বাহিৰে উদয়নে আনক বিবাহ কৰিবলৈ মান্তি নহৈছিল। সেয়েহে যোগদ্ধবায়ণে এই কৌশল অৱলম্বন কৰিব লগা হৈছিল।

ই ভাসৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট নাটক। নাটকখনত চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ কৌশলতা আৰু সংলাপৰ চতুৰতা ই সকলোৰে মন মুগ্ধ কৰিছে। ইয়াত বাসৱদত্তা, পদ্মাবতী, উদয়ন আৰু যোগদ্ধবায়ণ—এই চাৰিজন পাত্ৰৰ চৰিত্ৰৰ যি চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে আৰু যি

উদাস্ত মানৱীয় গুণৰ পূৰণ একট কৰিছে ই নাটকৰ সৰ্বভোপ্ৰকাৰে শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰকাশ কৰিছে। স্বামীৰ মঙ্গলৰ বাবে বাসৱদত্তাৰ অপূৰ্ব ভ্যাগ সঁচাকৈ মন কৰিবলগীয়া। মন্ত্ৰী যোগদ্বায়ণৰ ৰাজভক্তিও কম মহত্বপূৰ্ণ নহয়।

১৩। চাক্ষুদন্ত—ই এখন চাৰিটা অঙ্কৰ প্ৰকৰণ। ইয়াৰ বিষয়-বস্তু হৈছে উজ্জয়িনীৰ সাৰ্থবাহ ব্ৰাহ্মণ চাক্ষুদন্ত আৰু গণিকা বসন্তসেনাৰ বিস্তৃত প্ৰেম। বসন্ত-সেনাৰ আন এজন প্ৰণয়প্ৰাৰ্থী ৰজাৰ পুৰণালীয়েক শকাৰ। কিন্তু বসন্তসেনা তেওঁৰ প্ৰতি আসক্ত নহয়। দ্বিবিজ ব্ৰাহ্মণ চাক্ষুদন্তৰ লগত বসন্তসেনাৰ এই উদাস্ত প্ৰণয় বৰ মাৰ্মিকতাৰে দেখুৱা হৈছে। কথিত আছে প্ৰকৰণখন সম্পূৰ্ণ কৰাৰ আগতে ভাসৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ হয়। চাক্ষুদন্ত ভাসৰ শেষ নাটক।

কল্পিত-প্ৰতিভা—ভাসৰ নাটকত সৰলভাৱ, ভাষা, কথোপকথন, ঘটনা আৰু ভাৱশৈলী সকলোতে সুবোধ গুণে প্ৰভাবোৎপাদকতাৰ উচ্চ শিখৰ পাইছে। ভাসৰ কল্পিত-প্ৰতিভাৰ এইটো বিশেষত্ব। প্ৰতিমা নাটকৰপৰা তলত এটা সৰল লেখন শৈলীৰ উদাহৰণ উদ্ধৃত কৰা হ'ল—

‘সূৰ্য্য ইব গতৌ বামঃ সূৰ্য্যং দিবস ই লক্ষণোহমুগতঃ।

সূৰ্য্যদিবসান্ৱসানে ছায়েব ন দৃশ্যতে সীতা ॥’

উক্ত শ্লোকটো ভাসৰ অকল সৰলভাৱৰ পৰিচয় নহয়, ই অলংকাৰৰ সুন্দৰ নিদৰ্শনও। সেইদৰে ভাসে ‘স্বপ্নবাসৱদত্ত’ত পোনপটীয়াকৈ উপমা অলংকাৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

“কঃ কং শক্তো বন্ধিতুং মৃত্যুকালে বজ্জুচ্ছেদেদেঘটং ধাৰয়ন্তি।

এবং লোকজল্যৰ্থা বনান্য কালে কালে চিন্ততে কহতে চ ॥”

অৰ্থাৎ, “মৃত্যুৰ সময়ত কোনে কাৰ বন্ধা কৰিব পাৰে। ৰঁচি চিঙি গলে ঘৰ বাগৰি পৰাৰপৰা কোনে বন্ধা কৰিব পাৰে। এই সংসাৰ অৰণ্যৰ সমান। যিদৰে অৰণ্যত গছ কটা হয় আৰু পুনৰ গজি উঠে, তেনেকৈ সংসাৰত মাতৃহে মৰে আৰু পুনৰ জন্মগ্ৰহণ কৰে।’ ইয়াত আৰম্ভৰহীন প্ৰয়োগৰ উপৰিও লোক উক্তিৰ মাৰ্মিক প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। ভাসৰ নাটকত উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা আদি সহস্ৰ-সৰল প্ৰচলিত অলংকাৰৰ বহুল প্ৰয়োগ পৰিদৃশ্যমান। কিন্তু এওঁৰ অলংকাৰ যোজনত সৰ্বত্ৰ স্বাভাৱিকতা আৰু সৰলতা বিদ্যমান। ভাগৰ শৈলী প্ৰসাদযুক্ত, কিন্তু বীৰবসব বৰ্ণনাত এওঁ ওজস্বী প্ৰদৰ্শন কৰিছে। ভাসে শূদ্ৰাৰ আৰু বীৰবসব ব্যক্ত্যনাত সজল হৈছে। ভাসৰ ৰচনা শৈলীত বীৰবসবদৰে শূদ্ৰাৰ ৰস

বৰ্ণনাও সংঘমিত, শিষ্ট আৰু মধুৰ। ‘বপুবাসবদন্ত’ৰ চতুৰ্থ অংকত লিখিছে :—

“কামেনোজ্জয়িনীঃ গতে ময়ি তদা কামপান্থক্যং গতে ।

দৃষ্ট্বা নৈবমহন্তিবাজডনয়াং পঞ্চেববঃ পতিতাঃ ॥

তৈবতাপি সশল্যমেব হৃদয়ং ভুয়ঞ্চ বিদ্ধা বয়ম্ ।

পঞ্চেবুৰ্দনো যদা কথময়ং বৰ্ণঃ শবঃ পাতিতঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “যেতিয়া মই উজ্জয়িনীত আছিলোঁ, তেতিয়া অহন্তি বাজকুমারী বাসবদত্তাক দেখি মোৰ এক বিশেষ অৱস্থা প্ৰাপ্ত হয়। কামদেৱে মোক একেলগে পাচপাত শব মাৰিছে। সেই বাণ নিক্ষেপৰ ঘা আজিও অৱৰত আছে। সজ্জতি বিয়োগস্বপ্নী বাণে মোক পুনৰ বিদ্ধ কৰিছে। কামদেৱৰ যি পাঁচপাত বাণ আছিল, তাক প্ৰথমে মোৰ ওপৰত নিক্ষেপ কৰিছে, যি আজিও মোৰ হৃদয় বিদ্ধ কৰি আছে। পুনৰ এই বৰ্ণ বাণ এওঁ ক’বপৰা মাৰিলে ?”

ভিন্ন-ভিন্ন বসৰ প্ৰয়োগত ভাসৰ ভাষাৰ শৈলীও পৰিৱৰ্তন হয়। ভাষা প্ৰয়োগৰ ফালৰপৰা যদিও ভাসৰ সৰ্বত্ৰ একোটা চং দেখা যায়, তথাপি বীৰবল প্ৰসঙ্গত এওঁ কিছু ওজস্বী ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। ‘উকভঙ্গ’ত বলবামৰ ক্ৰোধিত-স্বপ্ন বৰ্ণনা কৰি লিখিছে :—

“চলবিলুপ্তিমৌলিঃ ক্ৰোধতাত্ৰায়তাক্ষো

ভ্ৰমৰমুখবিদষ্টাং কিঞ্চিদুৎকৃষ্ট মালাম্ ।

অসিততলুবিলাসিত্তস্ত বস্ত্ৰানুকৰ্ষী

ক্ষিতিতলমবতীৰ্ণঃ পাবিৰেবীৰ চন্দ্ৰঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “ক্ৰোধৰ কাৰণে বলবামৰ বিশাল চকুজুৰি লাল হৈ উঠিছে। তেওঁৰ মূৰটো গোঁৱৰেৰে মঙ্গলময় হৈছে। তেওঁৰ ডিঙিত পিচ্চা মালাৰ গোক্কেৰে ভোমোৰাই তেওঁৰ ওচৰে পাৰ্জৰে ঘূৰি ঘূৰি তাক কাটি আছে আৰু সেই ভোমোৰাক আঁতৰোৱাৰ বাবে তেওঁ মালাভালক কিছুপৰিমাণে অকাই-পকাই আছে। তেওঁ মাটিত লেচৰি পৰি যোৱা নিজৰ বস্ত্ৰক চম্ভালিবলৈ অহাত এনেকুৰা দেখা গৈছে যেনে মণ্ডলযুক্ত চন্দ্ৰমাই পৃথিৱীৰ ভলত অৱতীৰ্ণ হৈ আছে।”

উক্ত বীৰবলপূৰ্ণ বৰ্ণনাত ভাসে সমাসযুক্ত শৈলীৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। কিন্তু ইয়াতো ভাষা কোমলতা বিচ্যমান।

ভাসৰ নাটকত পদে পদে স্বন্দৰ লোক উক্তিৰ সমাবেশ দেখিবলৈ পোৱা

যায়। ‘প্ৰতিজ্ঞা-বোঁগন্ধব্যয়ণ’ৰ প্ৰথম অংকত অতি সুন্দৰ লোক উক্তিৰ বৰ্ণনা কৰিছে—

“কাঠাৱল্লিৰ্জায়তে মধ্যমানাদ্ জুমিত্তোৱং খন্তমানাদদ্বাতি।

সৌংসাহানায় নান্ত্যসাধ্যং নবাণাং মাৰ্গাবকাঃ সৰ্বযন্তাঃ ফলন্তি।”

অৰ্থাৎ, “কাঠ মন্থনত জুই উৎপন্ন হয়। মাটি খান্ধিলেই পানী দিয়ে। উৎসাহী ব্যক্তিৰ বাবে কোনো কামেই অসাধ্য নহয়। কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিলেই আটাইবোৰ লক্ষ্য সফল হয়।”

ভাসৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনাও অতি সুন্দৰ। ‘বপ্ৰবাসবদন্ত’ৰ প্ৰথম অংকত লিখিছে—

“থগা বাসোপেতাঃ সলিলময়গাঢ়ো মুনিন্ধনঃ

প্ৰদীপ্তোহগ্নিতাতি প্ৰবিচৰতি ধূমো মুনিবনম্।

পৰিজঠো দূৰাৎ ববিবপি চ সংক্ষিপ্তকিৰণে

বথং ব্যাঘৰ্ত্যাসৌ প্ৰস্থিতি শনৈবন্তশিখৰম্॥”

অৰ্থাৎ, “সন্ধ্যা হবলৈ ধৰিছে। চৰাই-চিৰিকতিবোৰে বাসস্থানলৈ উলটি গৈছে। মুনিসকলে জলাশয়ত স্নান কৰিব ধৰিছে। সন্ধ্যাকালীন অগ্নিহোত্ৰৰ বাবে প্ৰজ্জ্বলিত অগ্নি শোভা কৰি আছে আৰু ইয়াৰ ধোৱা সমস্ত তপোবনত বিয়পি পৰিছে। সূৰ্য্যয়ো কিৰণবাণি কমাই আনি বধৰপৰা নামি আহি লাহে লাহে অন্তাচলৰ পিনে গমন কৰিছে।”

ভাসৰ কবিত্ব সমীক্ষাত প্ৰসাদগুণ, মাধুৰ্য্য, স্বাভাৱিক পদবিত্তাস আৰু সবল, স্তম্ভ ভাষা বিত্তমান।

কালিদাস

কালিদাসৰ আবিৰ্ভাব কাল সম্বন্ধে মহাকাব্যৰ সমীক্ষাত বিতৃড়ভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। নাট্যশাস্ত্ৰৰ সম্পূৰ্ণ নাটকীয় ভঙ্গ যথাযথভাৱে পালন কৰা সৰ্বপ্ৰথম নাট্যকাৰ হৈছে কালিদাস। এওঁৰ কাব্যত যিদৰে সবলতা আৰু অপূৰ্ব কল্পনা-শক্তি বিত্তমান, সেইদৰে নাটকত সাংসাৰিক অচ্ছক্তিৰ ব্যাপকতা, অল্পময় বচনা-কৌশল আৰু লোকব্যৱহাৰৰ নিপুণতা সমাবিষ্ট।

সংস্কৃত সাহিত্যকাননত কালিদাস বসন্তকুমাৰ। বসন্তৰ আগমনত বন-উপবন

কলে-কলে জাতিকাৰ হৈ উঠাৰ দৰে কালিদাসৰ সমাগমে সংকলিত সাহিত্যিক নতুন সাজপাৰ, নতুন ভাৱ, নতুন বিচাৰ আৰু নতুন পদ্ধতিৰ দ্বাৰা মনোপ্রাণী কৰি তুলিছে। কালিদাসৰ লব্ধে মহাকবি ‘গেটে’ৰ ভাৱবোধিক বিশ্বকবি বৰীজৰূপে এইদৰে শব্দত প্ৰকাশ কৰিছে—“দৰ্গ আৰু মৰ্ত্যৰ যি এই মিলন, তাক কালিদাসে সহজভেই সম্পাদিত কৰিছে। এওঁ ফুলক লহৰ ভাৱৰ দ্বাৰা ফলত পৰিণত কৰিছে, মৰ্ত্যৰ নীমাক এওঁ এইদৰে দৰ্গৰ লগত মিলাই দিছে, তাৰ তেজস্বীতাৰে অমৃতত্ব নহয়।”

ইংৰাজী সাহিত্যত চেম্পিয়েৰ সৰ্বশক্তি কবি আৰু নাট্যকাৰ ‘ক্ৰিষ্টোপাৰ’ দৰ্শিত। যিদৰে চেম্পিয়েৰৰ নাটকত মহাবাহী এলিজাবেথৰ লগত লাহিৰী সজ্জিত ভবপুৰ, ঠিক সেইদৰে কালিদাসৰ নাটকতো অক্ষয়ীৰ অক্ষয়ীৰ লগত অমৃতভূতি মূৰ্ত্তিপে বিৰাজমান। চেম্পিয়েৰ আৰু কালিদাস দুয়োৰে প্রধান কবি আৰু নাট্যকাৰ। এওঁলোকৰ অসাধারণ কৃতিত্ব আৰু কাব্য-প্ৰেৰী বিষয় সমাজৰ মাজত সুপৰিচিত।

কালিদাসৰ নাট্যকাৰুলী—কালিদাসে ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’, ‘বিক্ৰমোৰ্বশীৰ’ আৰু ‘অভিমান শকুন্তল’ নামৰ তিনিখন নাট্য-সাহিত্য লিখি সংকলিত সাহিত্যৰ ঠাৱাল টনকীয়া কৰে। ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ কালিদাসৰ প্ৰথম বচনা। সেয়েহে ইয়াত কবিৰ নাট্যকৌশলৰ গভীৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ অভাৱ। ইয়াত দেহজ প্ৰেমৰ চিত্ৰণহে অন্ধন কৰা হৈছে, আধ্যাত্মিকতা প্ৰেমৰ গোন্ধ নাই। বিক্ৰমোৰ্বশীৰত কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ পূৰ্ণপেক্ষা অধিক বিকাশ হৈছে। ই কালিদাসৰ দ্বিতীয় নাটক। ইয়াত ইন্দ্ৰিয় প্ৰেমৰ গুৰুত্ব বেছিকৈ আৰোপ কৰিছে যদিও বিষয়বস্তু, প্ৰকাশভঙ্গী, ভাৱৰ প্ৰয়োগ আৰু প্ৰাকৃতিক চিত্ৰণৰ ফালৰপৰা মালবিকাগ্নিমিত্ৰতকৈ ভালৈখিনি উচ্চাৰণ। শকুন্তলাত কালিদাসৰ পোষ্ট কবি-কৌশলতা প্ৰস্তুত হৈছে। এতেকে ই কালিদাসৰ শেষ বচনা। ইয়াত কবিৰে দেহজ প্ৰেমক অতীন্দ্ৰিয় প্ৰেমলৈ ৰূপান্তৰ কৰাত কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰিছে।

১। মালবিকাগ্নিমিত্ৰ—ই পাঁচটা অঙ্কৰ সমষ্টি। ইয়াত স্তব্ধবংশী বজা অগ্নিমিত্ৰ তথা মালবিকাৰ প্ৰেমকাহিনী নিবন্ধ কৰা আছে। বজাৰ পত্নীসকলৰ মাজত ঈৰ্ষা, বজাৰ কামণবাগ্নতা, প্ৰধান মহিষী ধাৰিণীৰ ধীৰজ্ঞ তথা চতুৰতা আদি বিষয় অতি স্বন্দৰভাৱে দেখুৱাইছে।

প্ৰথম অঙ্কত বজা অগ্নিমিত্ৰ বিদূষকৰ চিন্তাত ব্যাহুল। অলপকৈ পিচত বিদূষক-গোঁতমৰ প্ৰৱেশ। তেওঁ মালবিকাৰ লগত বজাৰ কি উপায়ে লক্ষ্য নহয়

সেই কথা বজাক কয়। বিদুষকৰ যুক্তিৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰূপে বজাৰ বঙ্গশালাৰ আচাৰ্য গণদাস আৰু হৰদত্তই কাজিয়া কৰি কৰি মকত প্ৰৱেশ কৰে। সিহঁতৰ ভিতৰত কোন জন শ্ৰেষ্ঠ তাৰ সিদ্ধান্ত বিচাৰি দূয়ো বজাৰ ওচৰত উপস্থিত হয়। আচাৰ্য হৰদত্ত আছিল বজাৰ বিশ্বাসপাত্ৰ আৰু আচাৰ্য গণদাস আছিল মহাবাগী ধাৰিণীৰ বিশ্বাস পাত্ৰ। বজাই বিচাৰত পক্ষপাত্তি কৰিব বুলি সন্দেহ কৰি ভগৱতী কোণিকী নামৰ এজনী সন্ন্যাসিনীক বিচাৰপতি পাতে। তেওঁলোকৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব নিজ নিজ শিল্পসকলৰ কলা-প্ৰদৰ্শনৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰিব বুলি ভগৱতী কোণিকী ব্যৱ দিলে। মহাবাগী ধাৰিণী যিকোনো ৰূপত মালিকা বজাৰ দৃষ্টি-গোচৰ হোৱাটো প্ৰচন্দ কৰা নাছিল। কিন্তু এতিয়া কি হব ?

দ্বিতীয় অঙ্কৰ আৰম্ভ হুসজ্জিত বঙ্গশালাৰ দৃশ্যৰপৰা হয়। মালিকাৰ নৃত্য-প্ৰদৰ্শনৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ঘোষণা কৰি গণদাসৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰমাণিত হয়। নৃত্যৰ আয়োজনৰ সময়ত মহাবাগী ধাৰিণী চিন্তাত নিমগ্ন। তেওঁৰ চিন্তা আছিল অতি সোনকালে মালিকাক বজাৰপৰা আঁতৰাই পঠোৱাটো। ইপিনে বজা আৰু মালিকা পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি আসক্ত হয়।

তৃতীয় অঙ্কত মধুৰিকা আৰু সমাহিতিকাৰ দ্বাৰা আমি এইটো গম পাওঁ মালিকা অত্যধিক উদাসীন। অগ্নিমিত্ৰ তেওঁৰ প্ৰতি ব্যাকুল। ইয়াৰ পিচত মালিকাক উত্থানত ফুলৰ মালা গাঠি থকা দেখা যায়। সেই সময়ত বিদুষকক লগত লৈ বজাৰ সৰুবাগী ইৰাহতীক প্ৰতীক্ষা কৰি উত্থানত প্ৰৱেশ কৰে। ইৰাহতী ইয়াতে লুকাই আছিল। অগ্নিমিত্ৰৰ মালিকাৰ লগত মিলনৰ বাটত ইৰাহতীয়ে প্ৰাচীৰৰূপে ঠিয় দিয়ে। ইয়াৰ ভিতৰতে এদিনাখন প্ৰমোদবনত দোহদপূৰণৰ সময়ত বাগী ধাৰিণীৰ ভৰিৰ বিষ হোৱাত মালিকাক তালৈ পঠাই দিয়ে। ইৰাহতীয়ে তীবৰবেগে আহি বজাক কটুবাৰু গুণাই গুচি যায়।

চতুৰ্থ অঙ্কত বজাৰ সৈতে মালিকাক মিলন কৰি দিয়াৰ নিমিত্তে বকুলা-বলিকা প্ৰযত্নশীল। মহাবাগী ধাৰিণীয়ে সেই কথা গম পাই মালিকা আৰু বকুলাবলিকাক গুপ্ত কোঠাত বন্দী কৰি থলে। গুপ্ত কোঠাৰপৰা ছদ্মোজনীক উদ্ধাৰ কৰি অনাৰ নিমিত্তে বিদুষকে এটা বুদ্ধি সাজিলে। তেওঁক সৰ্পই দংশন কৰাৰ ভাঙ কৰি মহাবাগী ধাৰিণীৰপৰা বিষনাশক আঙুঠিটো লাভ কৰিলে আৰু সেই আঙুঠিয়ে গুপ্তকোঠা খুলি ছদ্মোজনীকে মুক্তি দিলে।

পঞ্চম অঙ্কত মালিকা বিদূৰ্ভৰাজ মাধৱসেনৰ ভনী আৰু কোণিকী মন্ত্ৰীৰ

জনী বুলি পৰিচিত হয়। ইয়াৰ আগলৈকে তেওঁলোকৰ পৰিচয় গুপ্তভাৱে আছিল। তেওঁলোকৰ পৰিচয় অৱগত হোৱাত মহাবাহী ধাৰ্মিকীৰ সন্মতিক্ৰমে মালবিকা আৰু অগ্নিমিত্ৰৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়।

নাটকীয় সংবিধান—‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ কালিদাসৰ প্ৰথম নাটক। ইয়াৰ নায়ক অগ্নিমিত্ৰ। অগ্নিমিত্ৰ আছিল মৌৰ্য্যৰজা বৃহদ্ৰথৰ সেনাপতি পুত্ৰমিত্ৰৰ পুত্ৰ।

মালবিকাগ্নিমিত্ৰত ‘ঘটনা-ঐক্য’ প্ৰাণীকৰণ। ইয়াৰ কথা-কথন প্ৰত্যেক পৰিস্থিতি আৰু প্ৰত্যেক অৱস্থাত অগ্নিমিত্ৰৰ প্ৰেম-সিদ্ধিৰ বাবে প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা দেখা গৈছে। ইয়াত অৱাস্থা আৰু প্ৰতিজ্ঞা ঘটনাবলী সমাবেশ দ্বিগুণ। কিন্তু আটাইবোৰ ঘটনা মুখ্য ঘটনাৰ সহায়ক। ইয়াত চৰিত্ৰবোৰৰ পুৰণিকায় দেখা নাযায়।

নাটকীয় কলা-কৌশলৰ ফালৰপৰা নাটকখন উচ্চাৰণৰ বুলি ক’ব নোৱাৰি। কবিয়ে মালবিকাৰ চৰিত্ৰ সুন্দৰভাৱে চিত্ৰিত কৰিবৰ প্ৰয়াস কৰা নাই। কিন্তু নাট্যগানৰ মাজেদি কৌশিকীৰ চৰিত্ৰ ভালদৰে ফুটাই তুলিব পাৰিছে। নাটকত বিদূষকে সাধাৰণতে যি হাঁহিৰ খোৰাক যোগায়, মালবিকাগ্নিমিত্ৰত তাক কৰিব পৰা নাই। নাৰী-চৰিত্ৰৰ ভিতৰত অকল কৌশিকীয়ে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছে।

ৰাজপ্ৰাসাদৰ ভিতৰ চ’ৰাত গুপ্তপ্ৰেমৰ লীলাখেলা বিৰাজমান। ৰজাৰ মালবিকাৰ প্ৰতি যি আকৰ্ষণ তাত দৈহিক প্ৰেমৰ চিত্ৰণহে অঙ্কিত হৈছে, আদৰ্শ প্ৰেমৰ নহয়। ৰজাৰ বন্ধু বিদূষকৰ মধ্যস্থতাত সৰ্বশেষত সকলো বাধা-বিঘিনী অতিক্ৰম কৰি অগ্নিমিত্ৰৰ মালবিকাৰ লগত মিলনৰ বাট মুকলি হ’ল।

২। বিক্ৰমোৰ্বশীক্ৰম—নাটকৰ প্ৰথম অংকত ভগবান শঙ্কৰক অৰ্চনা কৰি উৰ্বশী কৈলাস পৰ্বতৰপৰা ইন্দ্ৰলোকলৈ উভতি আহে। উভতি আহোঁতে বাটতে তেওঁক কেশী নামৰ এটা ভয়ঙ্কৰ দৈত্যই আক্ৰমণ কৰে। উৰ্বশীয়ে আৰ্জনাৱ কৰাত, সেই কৰণ ক্ৰন্দনৰ ধ্বনি ৰজা পুৰুষোত্তমৰ কাণত পৰিল। ৰজাই যুদ্ধ কৰি উৰ্বশীক দৈত্যৰ কবলৰপৰা ৰক্ষা কৰে। ইয়াতে উৰ্বশী আৰু পুৰুষোত্তম পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি আসক্ত হয়।

দ্বিতীয় অঙ্কত ৰজাই তেওঁৰ অঙ্গুবাগৰ বৃত্তান্ত বিদূষকক কয়। উৰ্বশী আৰু তেওঁৰ সখী চিত্ৰলেখাই লুকাই থাকি ৰজা আৰু বিদূষকৰ কথা-বতৰা শুনি আছিল। উৰ্বশীয়ে গছৰ পাতত প্ৰেম-পত্ৰ লিখি ৰজাৰ গালৈ দলিয়াই দিয়ে। বিদূষকৰ

অলাবধানতাত চিঠিখন বজাৰ পাটমাইৰে ঠাণ্ডীনবীৰ ভবিষ্যৎচক্ৰত পৰে। তেওঁ চিঠিখন পঢ়ি ক্ষত পুৰুষবাক তৎসনা কৰে। শেষত পুৰুষবাক অজ্ঞানত ঠাণ্ডীনবীৰ শান্ত হয়।

তৃতীয় অঙ্কত ভৰত মুনিৰ দ্বাৰা নিৰ্দেশিত লক্ষ্মী-প্ৰণয়ৰ এখন নাটক অভিনীত হয়। উৰ্বশী আছিল ইয়াৰ নায়িকা। এওঁ লক্ষ্মী-দেৱীৰ অভিনয় কৰা সময়ত অজ্ঞানক হৈ পুৰুষোত্তমৰ ঠাইত 'পুৰুষবাক'ৰ নাম উচ্চাৰণ কৰে। ইয়াতে মহামুনি ভৰতে ক্ৰুদ্ধ হৈ উৰ্বশীক অভিশাপ দিয়ে। শাপৰ ফলত উৰ্বশী মৰ্ত্যালোকলৈ নামি আহে। অভিশপ্ত হৈ পুৰুষবাক ঐবসন্ত পুত্ৰসন্তান জাত নকৰালৈকে উৰ্বশী মৰ্ত্যলোকে থাকিব লগা হয়। ঠাণ্ডীনবীৰ সন্ন্যাসিক্ৰমে উৰ্বশী আৰু পুৰুষবাক প্ৰণয়-পাশত আবদ্ধ হ'ল।

চতুৰ্থ অঙ্কত উৰ্বশী গন্ধমাদন বনত লতাৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। এদিন মন্দাকিনী নদীৰ তীৰত এক বিতাম্ব-কুমাবীৰ প্ৰতি পুৰুষবাক আকৰ্ষিত হয়। উৰ্বশীয়ে কষ্ট হৈ কাৰ্ত্তিকেশ্বৰ গন্ধমাদন বনত প্ৰৱেশ কৰে। কাৰ্ত্তিকেশ্বৰ গন্ধমাদন বনত যি নাৰী প্ৰৱেশ কৰে তেওঁ লতালৈ ৰূপান্তৰিত হয়। উৰ্বশীৰ সেয়ে দশা হ'ল। ইয়াতে পুৰুষবাক অত্যন্ত মৰ্মাহত হয়। এনেতে এদিন হঠাত দৈৱবাণী হ'ল। দৈৱবাণী মতে পুৰুষবাকই সংগমনীয় মণি লগত লৈ লতাকামী উৰ্বশীক আলিঙ্গন কৰে। ফলত পুৰুষবাকই পুনৰ উৰ্বশীক লাভ কৰে। পিচত ৰাজধানীলৈ উভতি আহি দুয়োৰে বিবাহ সম্পন্ন হয়।

পঞ্চম অঙ্কত এটা সেন চৰাই সংগমনীয় মণিটো ধাপমাৰি লৈ যায়। কিন্তু অকস্মাত এপাত শব্দ আহি সেন চৰাইটোক বিচু কৰাত সি মাটিত বাগৰি পৰে। পিচত কুকীয়ে শব্দপাতৰ সৈতে বজাক মণিটো দিলে। বজাই শব্দপাতত লিখা ধকা দেখিলে—'পুৰুষবাক পুত্ৰ আহুল'। বজাই উৰ্বশীৰ পুত্ৰ-সন্তান হোৱাটো গৰু পোছা নাছিল। এনেতে চান্দন মুনিৰ আশ্ৰমৰপৰা এজনী তপস্বিনীয়ে এজন ল'ৰা লৈ বজাৰ ওচৰত উপস্থিত হয়। সেই ল'ৰাটো আছিল আহুল, উৰ্বশীৰ পুত্ৰ। শাপমুক্ত হোৱাৰ ভৱত উৰ্বশীয়ে ল'ৰাটোক চান্দন মুনিৰ আশ্ৰমত থৈছিল। পুত্ৰৰ মুখদৰ্শন হোৱাৰ লগে লগে বজাৰপৰা বিচ্ছেদ হোৱাৰ ভৱত উৰ্বশী স্তব্ধমান হ'ল। উৰ্বশীৰ বিচ্ছেদত বজাই বানপ্ৰস্থ অৱলম্বন কৰিবলৈ মনস্থ কৰিলে। এনেদৰে অৱস্থাতে ইন্দ্ৰলোকৰপৰা নাৰদমুনি আহে। এওঁ আহি পুৰুষবাক দেৱ-দানৱ যুদ্ধৰ সংবাদ দিয়ে। সেই যুদ্ধত পুৰুষবাকই দেৱতাসকলক সহায় কৰিব লাগিব বুলি নাকদে ক'লে। লগতে এইটো জ্ঞাত কৰাবলৈ দিলে যে ইন্দ্ৰক পুৰুষবাকই যুদ্ধত

সহায় কৰাৰ বিনিময়ত যাবজীৱন উৰ্বশীৰ লগত কাল কটাব পাবিব। এই সংবাদত বজা আৰু উৰ্বশী সন্তুষ্ট হ'ল। ইয়াই আনুসৰ যুৱৰাজ পদত অধিষ্ঠিত কৰিলে। জীৱনৰ বাকীছোৱা পুৰুষবাই সুখ-স্বচ্ছন্দ্যৰ মাজত কটালে।

নাটকীয় সংবিধান—‘বিক্ৰমোৰ্বশী’ কালিদাসৰ পাঁচটা অঙ্কৰ ট্ৰোটক। ট্ৰোটকৰ গণনা উপস্থাপকৰ প্ৰভেদত কৰা হৈছে। ইয়াৰ নায়ক-নায়িকাৰ কথা বেদ, পুৰাণ আদি প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থসমূহত পোৱা যায়। পুৰুষৰাৰ আৰু উৰ্বশীৰ আখ্যান ঋগ্বেদ, মহাভাৰত, বিষ্ণুপুৰাণ, পদ্মপুৰাণ, মৎস্কপুৰাণ, ভাগৱত আৰু কথাসংগ্ৰহাৰ আদি অনেক গ্ৰন্থত পোৱা যায়। কিন্তু ভাৰ, ভাৰা, শৈলী, বসয়োজনা আৰু নাটকীয় প্ৰক্ৰিয়া আদিৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা কালিদাসে ইয়াক নবীন ৰূপত উপস্থাপিত কৰিছে। বিক্ৰমোৰ্বশীত ভৱভূমিৰ শাপ, কাৰ্ত্তিকেশ্বৰ নিৰাশ, উৰ্বশী লভাৰূপত পৰিণত হোৱা আৰু পুৰুষৰাৰ প্ৰলাপ আদি কালিদাসৰ স্বত্ব কল্পনা প্ৰস্তুত। কল্পিত বস্তুৰ বাবে নাটকৰ কথাবস্তুত প্ৰত্যাবোধপাৰকতা দেখা যায়।

নাটকত শৃংগাৰৰ সন্ভোগ আৰু বিপ্লৱমূলক স্থানৰ চিহ্ন দাঙি ধৰিছে। যদিও ইয়াৰ ভাষা সম্বল নহয়, তথাপি ইয়াত সৌষ্ঠৱতা পৰিলক্ষিত। সৰু সৰু ছন্দৰ প্ৰয়োগে ইয়াক কচিপূৰ্ণ কৰি তুলিছে। কালিদাসে বিশিষ্ট বৰ্ণনাচাতুৰী প্ৰদৰ্শন কৰিলেও নাটকীয় সংবিধানৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা ই উৎকৃষ্ট নহয়। অঙ্কত ইয়াৰ কবিত্ব-কল্পনা উচ্চস্তৰৰ। কিন্তু নাটকীয় ক্ৰিয়াশীলতাত শিথিল।

বিক্ৰমোৰ্বশীৰ নাটকৰ নায়ক পুৰুষৰা হৈ ধীবোদাস। এওঁ বীৰ, বিখ্যাত, সঙ্গ্ৰহ আৰু ক্ষমতাশালী। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ‘অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্’ৰ নায়ক দৃশ্যভূমিকৈয়ো শ্ৰেষ্ঠ লাভ কৰিছে। দৃশ্যত প্ৰথম ৰজা, পিচত প্ৰেমী। তেওঁৰ চকুত ৰাজকাৰ্য্য প্ৰথম, পিচতহে প্ৰণয় সম্বন্ধীয় কথা। কিন্তু পুৰুষৰা প্ৰথম প্ৰেমী, তাৰ পিচতহে ৰজা। সেই হেতুকে তেওঁ বহুদিন ধৰি ৰাজধানীৰপৰা আঁতৰত আছিল।

উৰ্বশী নাটকৰ নায়িকা। এওঁ আছিল ৰূপৱতী আৰু গুণৱতী। দেৱী আৰু মানৱী প্ৰভৃতিৰ সংমিশ্ৰণ এওঁৰ গাত বিद्यমান। ৰজাই এওঁক উপকাৰ কৰাৰ প্ৰতিদান স্বৰূপে প্ৰেম নিবেদন কৰে। ৰজাৰ প্ৰতি ধকা গভীৰ প্ৰেমৰ বাবে এওঁ নিজৰ নৱজাত শিশুকো আঁতৰত ৰাখিছিল। এওঁক সৰ্বদা উচ্চ কুলবধু ৰূপত দেখা যায়।

ইয়াৰ বাহিৰেও কবিয়ে উলীনবী, কক্ষী, নিপুৰিকা আৰু বিদূষকৰ চৰিত্ৰ

চিত্ৰণ কৰিছে। কিন্তু এইবোৰ চৰিত্ৰ নিম্নান প্ৰভাৱশালী আৰু সজল নহয়। বিদূষকৰ চৰিত্ৰ অকচিকৰ।

ঔশীনৰীৰ চৰিত্ৰৰ বিশেষত্ব ইয়াতে যে নিজৰ স্বৰ্ণ নেওচি স্বামীৰ স্বৰ্ণৰ বাবে উৰশীৰ লগত মিলনৰ অচুমতি দিয়ে। সেয়ে উৰশীৰ্তক ঔশীনৰীৰ চৰিত্ৰৰ মহত্ব অতি বেছি।

৩। **অভিজ্ঞানশকুন্তলা**—এই নাটকখনৰ প্ৰথম অঙ্কত হস্তিনাপুৰৰ ৰজা দুশ্শন্তাই যুগুপ্তা কবি কণ্ঠমুনিৰ আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰে। কণ্ঠৰ আশ্ৰমৰ উত্থানত ৰজাই প্ৰিয়বৰ্দ্ধা আৰু অননুয়াৰ লগত শকুন্তলাক দেখা পায়। হঠাতে এটা ভোমোৰা আহি শকুন্তলাৰ চাৰিওপিনে উৰি ফুৰিব ধৰে। ভোমোৰাৰ ভয়ত-ভীত হৈ শকুন্তলাই বন্ধা কৰা বুলি আৰ্ত্তনাদ কৰিবলৈ ধৰাত দুশ্শন্ত গছৰ আঁৱৰণৰা ওলাই আহি ভোমোৰাটো খেদি পঠায়। প্ৰথম দৰ্শনতে দুশ্শন্তৰ প্ৰতি শকুন্তলা আকৰ্ষিত হয়। দুশ্শন্তই সখীয়েক সকলৰপৰা গম পালে যে, অনিন্দ্য সুন্দৰী শকুন্তলা, বিশ্বমিত্ৰ আৰু মেনকাৰহে দুহিতা, কণ্ঠমুনিৰ নহয়। শকুন্তলাৰ পৰিচয় পোৱাৰ পিচত ৰজাৰো মন তেওঁৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়।

দ্বিতীয় অঙ্কত দুশ্শন্তই বন্ধু বিদূষকৰ আগত প্ৰেমৰ কাহিনী বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰে। ঠিক সেই সময়তে ৰজাৰ সন্মুখত দুটা সমস্তাই দেখা দিয়ে। তপস্বীসকলে তেওঁক কিছুদিন আশ্ৰমত থাকি যজ্ঞ উৎপীড়নকাৰী ৰাক্ষসসকলক নিধন কৰিবলৈ আহ্বান কৰিলে। আনপিনে ইন্দ্ৰপ্ৰস্থৰপৰা ৰাণী বহুমতীৰ আদেশ আছিল তেওঁ উপবাসপাৰায়ণ উৎসৱত উপস্থিত থাকিব লাগে। দুশ্শন্ত ৰাজধানীলৈ উভতি নগল। তেওঁৰ পৰিৱৰ্ত্তে উৎসৱত উপস্থিত থাকিবলৈ বিদূষকক পঠাই দিয়ে। বিদূষকে যাতে ৰাণী বহুমতীৰ আগত তেওঁৰ প্ৰেমৰ কাহিনী ব্যক্ত নকৰে, তাৰ বাবে তেওঁ ভাবিচিন্তি বিদূষকক প্ৰেমৰ কাহিনীটো ধেমালী কৰি কোৱা বুলিহে ক'লে।

তৃতীয় অঙ্কত দুশ্শন্তই শকুন্তলাৰ কামাৰুণ্য লুকাই নিৰীক্ষণ কৰিছে। শকুন্তলাই বিবহৰ বেদনাত উত্তপ্ত হৈ পত্ন্যৰ পাতত চিঠি লিখে। শেষত দুয়ো গছৰ প্ৰথমতে প্ৰণয় পাশত আবদ্ধ হয়।

চতুৰ্থ অঙ্কত ৰজাই ৰাজকাৰ্য্যবশতঃ নিজপুৰীলৈ প্ৰত্যাগমন কৰে। যোৱাৰ সময়ত বিবহ-ব্যথিত শকুন্তলাক স্মৃতি চিহ্ন স্বৰূপে নিজৰ আঙুঠিটো দি এইদৰে আশ্বাস দিলে—“মোৰ নামত যিমান আখৰ আছে সিমান দিনৰ মূৰত মই তোমাক লৈ যাম। কিন্তু দুশ্শন্তই কথা মতে কাম নকৰিলে। দুশ্শন্তৰ চিন্তাত শকুন্তলাই

ভয় হৈ থাকে। এনেতে দুৰ্বাসামুনি শকুন্তলাৰ ওচৰলৈ আহি ভিক্ষা মাগে। চিন্তাত ভয় হৈ থকা হেতু শকুন্তলাই দুৰ্বাসাৰ আভিষ্যৰ পিনে ফল-কাণ দিব নোৱাৰিলে। দুৰ্বাসাই ক্ৰোধাৱিভ হৈ শকুন্তলাক এইদৰে অভিশাপ দিলে—“দ্বাৰ চিন্তাত ভয় হৈ তই অতিথিক অপমান কৰিছ, তেওঁ তোকে ভুলি যাব।” দুৰ্বাসাৰ এই অভিশাপ শুনি অনশূয়া আৰু প্ৰিয়দৰ্শাই দৌৰি আহি মূনিৰ ওচৰত কমা ভিক্ষা মাগিলে। মূনিয়ে তেওঁলোকৰ কাকুতি-মিনতি এবাৰ নোৱাৰি ক’লে—“অভিজ্ঞান দেখি বজাই শকুন্তলাক চিনি পাব।” কথামূনিয়ে মোহমুৰ্খৰূপৰা প্ৰত্যাগমন কৰি আশ্ৰমত শকুন্তলাৰ গান্ধৰ্ব-বিবাহৰ কথা শুনিলে। মূনিয়ে শকুন্তলাক স্বামীৰ গৃহলৈ পঠাই দিবলৈ যো-জা কৰিলে। শকুন্তলাৰ বিদায়ৰ সময়ত ভগ্নোবনৰ জীৱ-জন্তু চবাই-চিৰিকতি, গছ-গছনি আটায়ে শোকত জ্বিন্নমান হ’ল। শকুন্তলাই চিৰ-সহচৰীসকলক এৰি ধৈ শোকাকুল হৃদয়েৰে আশ্ৰম ত্যাগ কৰিলে।

প্ৰথম অৱত গোতমী, শাকৰব আৰু শাৰদাতে শকুন্তলাক লৈ দুষ্টৰ বাজদৰ-বাৰত উপস্থিত হয়। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যৰ কি পৰিহাস। বাটতে ক’বাত শকুন্তলাৰ হাতৰ আঙুলিবপৰা স্মৃতিচিহ্ন স্বৰূপ দুষ্টৰই দিয়া আঙুঠিটো ওলাই পৰে। যথা-সময়ত শকুন্তলা বাজদৰবাৰত উপস্থিত হ’ল। কিন্তু বজাই তেওঁক প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে। শকুন্তলাই চিন স্বৰূপে আঙুঠিটো উলিয়াই দিব বিচাৰিলে। কিন্তু আঙুঠিটো হাতত নেপাই শকুন্তলা মূৰ্চা গ’ল। অনাদৃত শকুন্তলাক তাতে এৰি ধৈ আশ্ৰমবাসীসকল স্ব-স্থানলৈ প্ৰস্থান কৰিলে। তাৰ পিচত কোনো দৈব-শক্তিয়ে শকুন্তলাক আকাশৰ পিনে উঠাই লৈ যায়।

ষষ্ঠ অৱত এজন মাছমৰীয়াই বজাৰ নাম অৰিত আঙুঠি এটা বেচিবলৈ ধৰোঁতে ধৰা পৰে। আঙুঠিটোৰ সৈতে মাছমৰীয়াক বজাৰ ওচৰলৈ অনা হয়। আঙুঠিটো দেখাৰ লগে লগে বজাৰ অতীতৰ সমগ্ৰ ঘটনা-চক্ৰ স্মৃতিপটত ভাহি উঠে। শকুন্তলাৰ প্ৰতি কৰা অবিচাৰৰ বাবে বজাৰ মন অহতপ্ত হয়।

সপ্তম অৱত বজাই ‘কালনেমি’ নামৰ দৈত্যক পৰাজুত কৰি ইন্দ্ৰলোকৰপৰা প্ৰত্যাগমন কৰে। বাটতে গন্ধমাদন পৰ্বতত মৰীচিৰ দৰ্শন লাভৰ অৰ্থে আশ্ৰমতে প্ৰৱেশ কৰে। আশ্ৰমত পুত্ৰ ভৰত আৰু প্ৰিয়া পত্নী শকুন্তলাৰ লগত বজাৰ সাক্ষাৎ হয়। পিছে মৰীচিৰ আশীৰ্বাদ লাভ কৰি দুষ্টৰই পুত্ৰ-পত্নী সমন্বিতে বাজধানীলৈ উভতি আহে।

নাটকৰ কথা-বস্তাৰ আধাৰ—মহাভাৰতৰ শকুন্তলা উপাখ্যানৰ ওপৰত

কালিদাসৰ ‘অভিজ্ঞান শকুন্তলা’ আধাৰিত বুলি বহুত পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে। কিছুমানৰ মতে ‘পদ্মপুৰাণ’ৰ শকুন্তলাৰ উপাখ্যানৰও প্ৰভাৱ পৰিছে। কিন্তু ‘পদ্মপুৰাণ’ৰ শকুন্তলা উপাখ্যান কালিদাসৰ পৰৱৰ্তীকালৰ বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। গতিকে দেখা যায় ‘পদ্মপুৰাণ’ৰ প্ৰভাৱ কালিদাসৰ ওপৰত পৰাটো সম্ভৱ নহয়। বৰং ‘পদ্মপুৰাণ’ৰ গ্ৰন্থকাৰে ‘শকুন্তলা’ৰ অনেক কথা পদ্ম পুৰাণত সংযোগ কৰিছে।

কিন্তু মহাভাৰতৰ শকুন্তলা উপাখ্যান কালিদাসৰ পূৰ্বৰ। এতেকে তাৰ প্ৰভাৱ কালিদাসৰ ওপৰত পৰাটো একো অস্বাভাৱিক নহয়। কিন্তু দুয়োটাৰ কথানক অংশ বিজাই চালে দেখা যায় ‘অভিজ্ঞান শকুন্তলাত’ যি কথা বৰ্ণিত আছে, মহাভাৰতত তাক পোৱা নাযায়।

মহাভাৰতত শকুন্তলাৰ পুত্ৰই ছয়বছৰত তৰি দিয়াৰ পিচতহে শকুন্তলা পতিগৃহলৈ যায়। কিন্তু কালিদাসৰ নাটকত পুত্ৰজন্মৰ আগতেই শকুন্তলা পতিগৃহলৈ গমন কৰে। মহাভাৰতত দুয়ুজই লোক-অপবাদৰ ভয়ত শকুন্তলাৰ লগত গন্ধৰ্ব বিবাহত সোমাবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। দৈৱবাণী হোৱাতহে তেওঁ শকুন্তলাক গন্ধৰ্ব বিবাহ কৰায়। কিন্তু কালিদাসে দুয়োকে গন্ধৰ্ব-বিবাহত আৱদ্ধ হোৱা দেখুৱাই।

ইয়াৰ বাহিৰেও দুৰ্বালাৰ অভিশাপ, আঙুঠি প্ৰাপ্তি আদি কালিদাসৰ স্বকীয় কল্পনা। চুস্তন্তক কলছৰ কালিমাৰণবা মুক্ত ৰখাৰ উদ্দেশ্যেহে কালিদাসে এইবোৰ ঘটনা নাটকত অৱতৰণ কৰিছে।

নাটকীয় সংবিধান—নাট্য-শাস্ত্ৰকাৰ ভৰতমুনিৰ মতে নাটকত থাকিবলগীয়া আটাইবোৰ গুণ শকুন্তলা নাটকত বিদ্যমান। নাটকৰ মূল কাহিনী হৈছে—দুয়ুজ আৰু শকুন্তলাৰ প্ৰেম কাহিনী।

ঘটনাৰ ঐক্যতা নাটকখনত বিদ্যমান। নাটকৰ মূল-কাহিনী সূচকৰূপে আগবঢ়াই নিয়াত কবিক গান্ধৰ্ব-বিবাহ, অভিশাপ, আঙুঠিহৰণ আদি প্ৰতিকূল ঘটনা আৰু বিবাহ, আঙুঠি প্ৰাপ্তি তথা ৰক্ষাৰ নিমজ্ঞন আদি অমূল ঘটনাই যথেষ্ট সহায় কৰিছে। উক্ত ঘটনাবোৰ কবিৰ কল্পনা-প্ৰসূত আৰু সেইবোৰে নাটকখনৰ সৌষ্ঠৱতা বৃদ্ধি কৰিছে।

ঘটনাৰ স্বাভাৱ-প্ৰতিভাৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা বিচাৰকৰি চালে দেখা যায়, গোপন-বিবাহ, কথৰ ভয়ত দুয়ুজৰ আশ্ৰম পৰিত্যাগ, দুৰ্বালাৰ অভিশাপ আদি ঘটনাই কথ-বন্ধৰ গতিপথত যথেষ্ট বাধাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

গোপনীয় গান্ধৰ্ব বিবাহে শকুন্তলা আৰু দুহন্তৰ মনত গভীৰ ভয় আৰু চিন্তা সঞ্চার কৰে। ৰাজহুৱাবলৈ শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যান আৰু গোঁতমীৰ দ্বাৰা বজাৰ ভংগনা আদিয়ে সেই ভয় আৰু চিন্তা কাৰ্য্যত পৰিণত কৰে। গোঁতমী, শাকৰ্বৰ আৰু শাবৰত আদিয়ে বজাৰ প্ৰণয়ৰ কাহিনী প্ৰমাণ কৰিবলৈ যত্ন কৰে। দুহন্তৰ অন্তৰত তুমুল অন্তৰ্দ্বন্দ্ব লাগে। ধৰ্মভয় আৰু লোকভয়ত শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰিলেও বজাৰ অন্তৰ শকুন্তলাৰ প্ৰতি সমবেদনাত জৰ্জৰিত। পৰিত্যক্তা হৈ অৱলা শকুন্তলাই উচ্চস্বৰে কান্দিবলৈ ধৰে। নাট-শাস্ত্ৰীয় সংবিধানৰ ফালৰপৰা ‘অভিজ্ঞান শকুন্তলা’ এখন শ্ৰেষ্ঠ নাটক।

চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ—দুহন্ত, শকুন্তলা, কথ, অহমুয়া আৰু প্ৰিয়তমা আদিয়েই নাটকৰ লেখত লবলগীয়া চৰিত্ৰ। ইয়াৰ বাহিৰেও ভৰত, বিদূষক, শাকৰ্বৰ, শাবৰত আৰু গোঁতম আদি গোঁণ চৰিত্ৰ।

দুহন্তক নাটকৰ নায়ক। এওঁ চন্দ্ৰবংশীয় ৰজা। নায়ক হিচাপে এওঁ ধীৰোদাস্ত। দুহন্ত এজন বীৰপুৰুষ। ৰাক্ষসকলক নিধন কৰি ভূপোবনৰ যাগ-যজ্ঞ সূচকৰূপে চলাবলৈ দিয়াত এওঁ অতি তৎপৰ। এওঁ কৰ্তব্যপৰায়ণ, ক্ষমাশীল, প্ৰজাবৎসল, বিনয় আৰু মিষ্টভাষী। এওঁৰ স্বভাৱ আত্মপ্ৰশংসা বহিত। শকুন্তলাৰ প্ৰতি আসক্ত হলেও ৰাজকাৰ্য্যক অৱহেলা কৰা নাই। এওঁৰ আত্মবিশ্বাস আছিল অসীম। সেয়েহে শকুন্তলাক দেখি ভাবিছিল—

‘অসংশয়ং ক্ষত্ৰপৰি গ্ৰহক্ষমা যদাৰ্য্যমশ্ৰামভিলাষি মে মনঃ।

সভাং হি সন্দেহপদেষু বস্তুষু প্ৰমাণমন্তঃকৰণ প্ৰযুক্তমঃ ॥’

অৰ্থাৎ “নিঃসন্দেহে এওঁ (শকুন্তলা) ক্ষত্ৰিয়ৰ গ্ৰহণযোগ্য, কাৰণ মোৰ সাধু মন এওঁৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হৈছে। কোনো সন্ধিগ্ৰহণ কৰা বা নকৰা বিষয়ত সংপূৰ্ণৰূপৰ অন্তঃপ্ৰকৃতিয়েই প্ৰমাণ।” পিছে শকুন্তলাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ দ্বিধাবোধ কৰাটো তেওঁৰ শকুন্তলাৰ প্ৰতি অৱিশ্বাস হেতু নহয়, অভিশাপৰ বাবেহে। প্ৰথম অৱত যুৱতিসকলক আশ্ৰমৰ উত্থানত লুকাই থাকি নিৰীক্ষণ কৰাটো দোষণীয় বুলি ধৰিব নোৱাৰি। কাৰণ সেইটো তেওঁৰ দোষ নহয়, মানৱজাত প্ৰযুক্তিৰহে দোষ।

শকুন্তলা আশ্ৰমৰ প্ৰকৃতিৰ মাজত লালিত-পালিত এজনী সৰল স্বভাৱৰ যুৱতি। এওঁৰ মাক অপ্সৰা মেনকা আৰু দেউতাক ঋষি বিশ্বামিত্ৰ। কিন্তু কথমুনিৰ পালিতা হুহিতা। কথৰ শকুন্তলাৰ প্ৰতি মৰম আছিল অসীম।

শকুন্তলা আছিল পতিপৰায়ণ। এওঁ ভাৰতীয় নাৰীৰ আদৰ্শ। গান্ধৰ্ব সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুধকী—১৬

বিবাহত আৱদ্ধ হৈ এওঁ দুস্তৰৰ প্ৰতি ঘন-ঘটন-কৰিব দাৱা আকৃষ্ট। দুস্তৰই আত্মক পৰিত্যাগ কৰি নিঃসুৰীষে প্ৰত্যাশক কৰাৰ সময়ত তেওঁৰ চিন্তাত শকুন্তলা ইমান আত্মবিশ্বস্ত হয় যে দুৰ্বাশাই কেতিয়া তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ অভিমান দি ওচৰি দাৱ, তাৰ পৰকে নাপালে। কলত দ্বাৰীৰ ঘৰত শকুন্তলাই লাহিতা আৰু অপমানিতা হৈ সুবি অধিবলগা হয়। কিন্তু তাৰ বাবে তেওঁ নিজৰ কপালকেই বিয়াইছে। কাৰো দোষী সাব্যস্ত কৰা নাই। 'চক্ৰবৰ্ত্ত পৰিহৰ্ত্তে দুখানি চ দুখানি চ।'—শকুন্তলাৰো ক্ষেত্ৰত সেয়েই হ'ল। কালৰ চকবিত শকুন্তলাৰ দুস্তৰৰ লগত পুনৰ মিলন হ'ল। নাৰীয়ে দ্বাৰীৰ কথাত প্ৰত্যুত্তৰ নকৰে। ই তাৰতীয় নাৰীৰ আদৰ্শ। এই আদৰ্শ শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰত স্মৃতি উঠিছে। শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰত নাৰী-মূলত কমনীয়তা, নম্ৰতা আৰু কষ্ট-সহিষ্ণুতা আদি গুণ বিস্তাৰন।

মহৰ্ষি কথ শান্তি, সম্ভাষণ, ধৈৰ্য আৰু সবলতাৰ আকৰ। এওঁ আছিল কুলপতি। বৈদিক কৰ্মাহুষ্ঠান আছিল এওঁৰ জীৱনৰ লগৰী।

শকুন্তলাৰ প্ৰতি দেখুৱা স্নেহে তেওঁৰ সাংসাৰিক অভিজ্ঞতাৰ পৰিচয় দিয়ে। সাংসাৰিক মায়া-মোহ এৰি তপস্বী জীৱন-যাপন কৰিলেও শকুন্তলাক নিজ সন্তানৰ দৰে জ্ঞান কৰে। বস্তুতঃ শকুন্তলাই এওঁক অনেক দায়িত্ব বহন কৰা গৃহস্থ হিচাপে গঢ় দিছে। এইটোৱে এওঁৰ চৰিত্ৰৰ বিশেষ বিশেষতা। নাটকত কথৰ চৰিত্ৰই একমাত্ৰ চৰিত্ৰ, যি অভুলনীয়। কথ আছিল গৃহ-মুনি। শকুন্তলাৰ বিদায় বেলাত এওঁ যি উক্তি প্ৰয়োগ কৰিছিল, ই সমগ্ৰ কবিতাৰ প্ৰাণ। এই উক্তিৰ দ্বাৰা 'অভিজ্ঞান শকুন্তলা' পৃথিৱীৰ শ্ৰেষ্ঠ কৃতি হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। শকুন্তলা আৰু দুস্তৰৰ গাৰ্হস্থ-বিবাহত মুনি ক্ৰোধাধিত নহয়, বৰং অতি আনন্দেৰে সেই বিবাহত সন্মতি জ্ঞাপন কৰে। এইটো এওঁৰ অত্যন্ত ব্যৱহাৰ কুশলতা।

দ্বাৰীগৃহলৈ বিদায় লোৱাৰ সময়ত কথই শকুন্তলাক পতিগৃহৰ মানুহৰ লগত যথোচিত ব্যৱহাৰ আৰু গাৰ্হস্থ জীৱনৰ বিষয়ে উপদেশ দিয়ে। অবিবাহিতা বাবে স্কৃতী প্ৰিয়তমা আৰু অনন্ত্যাক শকুন্তলাৰ লগত নপঠাই শাকৰব আৰু গোঁভমীক পঠায়। ই কথৰ দূৰদৰ্শীতাৰ চিন। পুত্ৰ লাভৰ পিচত পুত্ৰ-দ্বাৰী সম্বন্ধিত শকুন্তলাই পুনৰ তেওঁক আশ্ৰমত লগ পাব বুলি আশীৰ্বাদ দিয়ে। শকুন্তলাক দ্বাৰীৰ ঘৰলৈ পঠাই কস্তা-দায়ৰ দায়িত্ববপৰা হাত সাৰি মুনিয়ে পৰম শান্তি অহুত্তৰ কৰে।

চতুৰ্থ অঙ্কৰ চৈবশিষ্ট—শকুন্তলা নাটকৰ প্ৰত্যেকটো দৃশ্যই কাব্যবীৰ আৰু
হৃদয়স্পৰ্শী। পণ্ডিতসকলৰ মাজত ‘অভিজ্ঞান শকুন্তলা’ৰ শ্ৰেষ্ঠতাবলম্বৰ এইদৰে
মন্তব্য প্ৰচলিত—

‘কাব্যোন্মূ নাটকং বৰ্যং তদাপি চ শকুন্তলা।

তদাপি চ চতুৰ্থোহঙ্কৰঃ শ্লোকচতুষ্টিয়ম্।’

অৰ্থাৎ “কাব্যৰ ভিতৰত নাটক বেছি মনোপ্ৰাণী, তাৰ ভিতৰত অভিজ্ঞান শকুন্তলা,
তাৰ ভিতৰত আকৌ চতুৰ্থ অঙ্কটো ; তাৰে আৰু চাৰিটা শ্লোক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ।”

শকুন্তলা নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কটো বাস্তৱিকতে বৰ মাৰ্মিক। কিছুমান পণ্ডিতে
তৃতীয় অঙ্কটো নাটকৰ সৰ্বোচ্চ অঙ্গ বুলি কবলৈ প্ৰয়াস কৰে। কাব্য অঙ্কৰ অৰ্থ
দৃষ্টিকোণৰপৰা ইয়াত বৰ দ্বন্দ্বপ্ৰাণী চিত্ৰণ অঙ্কিত হৈছে। তদাপি, কবিত্বৰ
দৃষ্টিকোণৰপৰা চতুৰ্থ অঙ্কটো শ্ৰেষ্ঠ।

চতুৰ্থ অঙ্কৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হৈছে তুৰ্ণাসাৰ ক্ৰোধপূৰ্ণ অভিযান।

‘আঃ স্মৃতিধি মাং পৰিত্যজি ?

বিচিন্তয়ন্তী যমনস্তামানসাম্

ভূপাধনং বেৎসি ন মামুপস্থিতম্।

স্ববিস্তৃতি য়াং ন স বোধিতোহপি সন্

কথ্যং প্ৰমত্তঃ প্ৰথমং কৃত্যমিব ॥”

অৰ্থাৎ, “আহ ! অতিথি মোক অৱজ্ঞা কৰিছা। যাক একান্ত মনে চিন্তা কৰি
খাকি আশ্ৰয়লৈ অহা অতিথি মোৰ প্ৰতি অলপো মন দিয়া নাই, প্ৰমত্তী মাহুহে
নিজৰ পূৰ্বকৃত প্ৰতিজ্ঞা ভুলি যোৱাৰ দৰে বাৰ বাৰ মনত পেলাই দিলেও ভেঙ
(দুঃস্বপ্নই) তোক ভুলি যাব।”

অনাদৃত তপস্বীৰ এই অসন্তোষৰ ফল হাতে হাতে মিলিল। এই অঙ্কৰপৰা
শাপপ্ৰস্তা শকুন্তলাৰ প্ৰতি কবি ককণা, মমতা আৰু বিচ্ছেদৰ অতি দুঃখময়
বাতাৱৰণ আৰম্ভ কৰে।

কস্তাৰদায় ভাৰতীয় পৰিয়ালৰ বাবে বৰ দায়িত্বপূৰ্ণ। পিতৃৰ বাৎসল্য, মাতৃৰ
মমতা, ভাই-ভনীৰ প্ৰেম আৰু সখী লগসমনীয়া সকলক এৰি যেতিয়া আনৰ
হবলৈ যাবলগা হয়—এই মুহূৰ্তটো অতি কৰণ। ইয়াৰ চিত্ৰণ কালিদাসে অতি
অন্তশ্লীৰ্ষপে প্ৰকট কৰিছে। গৃহস্থৰ বাবে কস্তা বিৰোগ অতি অসহনকৰ।
কিন্তু এই ক্লেশময় তথা পীড়াকৰ সংঘাতক জয় কবিবপৰা এজন তপস্বীৰ হৃদয়কে।

কভাবিচ্ছেদৰ কৰণায় কিদৰে আন্দোলিতকৰিব পাৰে, তাক মহৰ্ষি কথৰ অহুত্বিৰ পৰা জানিব পাৰি।

“যান্ত্ৰাত্ম শকুন্তলোতি হৃদয়ং সম্পূৰ্ণমুৎ কৰ্ণয়া
কৰ্ণঃ স্তম্ভিতঃ বাস্পবৃদ্ধি কলুষশ্চিত্তাজড়ং দৰ্শনম্ ;
বৈল্লভ্যং মম তাবদীদৃশমপি স্নেহাদবৰ্ণোবসঃ
পীড়াস্ত্যো গৃহিণঃ কথং ন তনয়াবিলেবদুঃখৈৰ্গৰ্ভৈঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “আজি শকুন্তলা পতিগৃহলৈ যাব, সেয়ে মোৰ হৃদয় দুঃখত ভৰি পৰিছে, কৰ্ণবোধ হৈছে। চিত্তাজৰ উৎপন্ন হৈছে। বনবাসী হৈও যদি মই, কস্তাব বিচ্ছেদত ইমান ব্যাকুল হওঁ তেন্তে গৃহস্থীৰ কি দশা হয় ?”

কথৰ আশ্রমৰ বনদেৱতা, লতা, মৃগ আদিৰ প্ৰতি শকুন্তলাৰ সখাবৎ, সহচৰীবৎ, ভগিনীবৎ তথা পুত্ৰবৎ স্নেহ। সেয়েহে সেইবোৰে শকুন্তলাৰ বিচ্ছেদ বেদনা সহিবলৈ অসমৰ্থ। শকুন্তলাইয়ো সেইবোৰৰ প্ৰতি স্নেহ ত্যাগ কৰিবলৈ অপৰাগ।

এই সময়ত শকুন্তলাৰ শুভ কামনা কৰি কথই কৈছে—

“পাতুং ন প্ৰথমং ব্যস্তশ্চি জলং যুয়াশ্চলিতেন্মু যা
নাদন্তে প্ৰিয়মণ্ডনাপি ভৱতাং স্নেহেন যা পল্লবম্।
আদৌ বঃ কুহ্মমপ্ৰবৃদ্ধিসময়ে যন্তা ভবতুৎসবঃ
সেয়ং যাতি শকুন্তলা পতিগৃহং সৰ্বৈবহুজ্ঞায়তাম্ ॥”

অৰ্থাৎ, “যি শকুন্তলাই তোমালোকক পানী নখুওৱাকৈ নিজে পান নকৰে, আভুষণৰ ইচ্ছা হলেও যিয়ে মৰমৰ কাৰণে তোমালোকৰ পল্লব কেতিয়াও নিচিঙে, তোমালোক পুষ্পিত হোৱাৰ সময়ত যি অতি আনন্দিত হয়—সেই শকুন্তলা আজি পতিগৃহলৈ যায়। হে বনদেৱতা আৰু তপোবনৰ ভকলতা, তোমালোকে এওঁক বিদায় দিয়া।”

প্ৰিয় সহচৰী, বান্ধৱী আৰু হিঠৈষিণী শকুন্তলাৰ বিদায় বেলাত গোটেই তপোবন ব্যাকুল হৈ উঠিল। হৰিণবোৰে মৃখমেলি বৈ থাকিল আৰু মৃখৰপৰা ঘাঁহ-বন সৰি পৰিল। ময়ূৰে নাচিবলৈ এৰিলে। লতাবোৰে যেন শুকান পাত সৰাই চকু পানী টুকিব ধৰিলে :

“উদগীৰ্ণদৰ্ভকবলা মৃগী পৰিত্যক্তনৰ্ত্তনা ময়ূৰী।

অপমত্তপাপুপত্ৰা মুহুৰ্ত্তি অশ্ৰ ইব লতাঃ ॥”

সাংসারিক যারা—অযত্নে বন্ধন মুক্ত হবৈগৈ যিদকস মহাশ্বাই সংসার ভাগ
কবিছে, তাৰ ভিতৰত কথ এজন। কিন্তু এওঁৰ কত্তাৰ এজন পিতৃ হিচাপে
কৈছে—

“অশ্বান্ সাধু বিচিন্ত্য সংযমধনাত্মকৈঃ কুলকান্দন-
স্বযন্তাঃ কথমপ্যবাদ্ধকৃত্যং মেহপ্ৰযুক্তিং চ তাম্ ।
সামান্য প্ৰতিপত্তিপূৰ্বকমিয়ং দাবেষু দৃষ্টা স্বয়া
ভাগ্যাধীনমভঃ পৰং নখন্ তৎস্বত্বীৰজ্জুৰ্ভিৰ্ধাচতে ॥”

অৰ্থাৎ, “সংযমেই মাথোন আমাৰ ধন আৰু তুমিও অতি উচ্চ বংশত জন্মলাভ কৰিছা
আৰু তোমাৰ প্ৰতি শকুন্তলাৰ যি অহুবাগ সি তেওঁৰ কোনো বন্ধুৰ দ্বাৰা সংঘটিত
হোৱা নাই—এই আটাইবোৰ বিবেচনা কৰি তুমি শকুন্তলাক অস্বাভাৱ স্বীৰ জনত
সমানে আদৰ কৰিবা। ইয়াতকৈ বেছি আদৰ লাভ ভাগ্যৰ অধীন (অৰ্থাৎ
ভাগ্যত থাকিলে পাটবাণীও হব পাৰে)। কিন্তু বধূৰ আত্মীয়স্বজনসকলে এই
কথা কোৱা উচিত নহয়।”

শাকৰবইতৰ হাতত দুষ্টমূলৈ পঠাই দিয়া মহৰ্ষিৰ বাণী অতি মাৰ্মিক। পতিৰ
গৃহত ভিন্ ভিন্ মাছুহক কেনেকুৱা ব্যৱহাৰ কৰা উচিত, সেই বিষয়ে শকুন্তলাক
দিয়া মহামুনিৰ উপদেশ অতি হৃদয়গ্ৰাহী।

কথৰপৰা বিদায় লোৱাৰ সময়ত শকুন্তলাই কৈছে—“পিতা, আপোনাৰ বাহুব
ছাঁপৰা বিৰত হৈ মই কিদৰে জীৱন ধাৰণ কৰিম ?” ইয়াতে শকুন্তলাক আশ্বাস
দি মুনিয়ে কৈছিল—“হে বাচা, সুদীৰ্ঘকাল আসমুদ পৃথিৱী ভোগ কৰাৰ পিচত
নিজ-পুত্ৰক সিংহাসনত বহুৱাই সমস্ত পৰিয়ালৰ ভাৰ তেওঁৰ ওপৰত জ্ঞাত কৰি
তুমি পতিৰ লগত এই শান্ত আশ্ৰমলৈ আহিবা।”

শেষত গোতমী আৰু শাকৰবৰ লগত শকুন্তলাক বিদায় দি কথই দি স্বস্তিৰ
নিশ্বাস পেলায় তাক মাথোন কত্তাৰ পিতৃয়েহে উপলব্ধি কৰিব পাৰে। কথই
কৈছিল—“শকুন্তলাক পতিগৃহলৈ পঠিয়াই মই নিশ্চিত হ’লো—কাৰণ ;

অৰ্থো হি কত্তা পৰকীয় এব ভামন্য সশ্ৰেণ্য পৰিগ্ৰহীতুঃ ।

জাতো মমাংগ বিশদঃ প্ৰকাম-প্ৰতাপিত-স্তাস ইবাস্তবাস্বা ॥”

অৰ্থাৎ, “কত্তাখন পৰকীয়। এই পৰকীয় ধনপতিৰ গৃহলৈ পঠাই যোব এটা
ভাঙৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰিলো, যিদৰে আনৰ স্তম্ভধন প্ৰকৃত গৰাকীক দিয়া যায়। আজি
যোৰ মন আনন্দত বিভোৰ।”

এইদৰে শম্ভুজলাৰ চতুৰ্থ অৱস্থাত কালিদাসে গৃহস্থজীৱনৰ দ্বি-ধৰ্মাৱলম্বী প্ৰসঙ্গৰ চিত্ৰণ কৰিছে, সি চিবন্তন যথার্থ আৰু কবিত্বময়। ই কালিদাসৰ অভুলনীয় কবিত্বৰ চানেকী।

শূদ্ৰক

ভাৰতীয় প্ৰাচীন নাট্যকাৰসকলৰ ভিতৰত শূদ্ৰকৰ স্থান আগশাৰীত। ‘মুচ্ছকটিক’ নাটকে সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাসত এওঁৰ নাম অমৰ কৰি ৰাখিছে। ‘মুচ্ছকটিক’ কথা-বস্তু তৎকালীন জনজীৱনৰ এখন দাপোণ। কিন্তু ইয়াৰ বচক লব্ধে এতিয়াও সংদ্বিগ্ন অৱস্থাত আছে। এই সম্ভেদৰ উৎস হ’ল নাটকখনৰ প্ৰস্তাৱনাত উল্লেখিত কিছুমান স্থানবপৰা।

নান্দীৰ পিচত, দৰ্শক-শ্ৰৱণীক সন্মোদন কৰি নৃত্যধাৰে কৈছে—“আমি ‘মুচ্ছকটিক’ নামৰ প্ৰকৰণথম অভিনয় কৰিম। ইয়াৰ বচক মতঙ্গৰ দৰে গভীৰল; চকোৰ চৰাইৰ দৰে নেত্ৰধাৰী, পূৰ্ণচন্দ্ৰৰ দৰে স্নানৰ, সুস্থ শৰীৰ আৰু অল্পপম বলশালী অগ্নিৱজ্ৰেষ্ঠ সু-প্ৰসিদ্ধ কবি শূদ্ৰক।”

আকৌ নৃত্যধাৰে কৈছে—

“ঋগ্বেদং সামবেদং গণিতমথ কলং কৌশিকীং হস্তিশিকাম্।

জাভা শৰ্বপ্ৰসাদাং ব্যাগতভিমিৰে চক্ৰবী চোপলভ্য।

বাজানং বীক্য পুঞ্জং পৰমসমুদ্যোনাশ্ৰমেধেন চেষ্টা।

লকা চান্দুঃ শতাব্দং দশদিনমহিতং শূদ্ৰকোহয়িং প্ৰবিশ্ঠঃ।”

অৰ্থাৎ, “ঋগ্বেদ, সামবেদ, গণিত, কলা-কৌশল, বানিজ্য আৰু হস্তিশাস্ত্ৰ-জাতা ভগবান শংকৰৰ অৱগ্ৰহত জ্ঞান-চক্ৰ লাভ কৰি দ্বিজজ্ৰেষ্ঠ শূদ্ৰকে অশ্বমেধ যজ্ঞৰ পিচত বাজকুমাৰৰ হাতত বাজ্যভাৰি গতাই দি এশ বছৰ দহদিন আনুস শেষ কৰি জুইত প্ৰৱেশ কৰে।”

কিন্তু উক্ত বৰ্ণনা প্ৰক্ষিপ্ত বুলি অহুমান হোৱাৰ থল আছে। কাৰণ গ্ৰন্থকাৰে নিজৰ মৃত্যুৰ সংকেত নিজে দিয়াটো অস্বাভাৱিক।

নাটকত আৰু উল্লেখ আছে—

“অবন্তিপুৰ্ণ্যাং দ্বিজসার্থবাহো-মুবা-দৰিত্ৰঃ কিল চাকদন্তঃ।

গুণাহবক্তা গণিকা চ যন্ত বসন্তশোভেব বসন্তসেনা।।

জন্মোবিদং সংজ্ঞবতোং সৰ্বাঙ্গায়ং নৱপ্ৰচাকং ব্যৱহাৰদ্বৈতাম্।

থলব্ধতাং ভবিষ্যতাং ভবা চকাৰ সৰ্বং কিল শূদ্ৰকো নৃপা।।”

অৰ্থাৎ, ‘উজ্জয়িনী নগৰত চাকদত্ত নামে এজন বিজ্ঞপ্ৰেষ্ঠ আছিল। এওঁ বৰ ধনী আছিল; কিন্তু পিচত দৰিদ্ৰ হয়। এই নগৰীতে চাকদত্তৰ গুণত মুক্ত বসন্তৰ সদৃশ বসন্তসেনা নামৰ এজনী গনিকা আছিল। এওঁলোক দুয়োজনৰে পৰিত্ৰে প্ৰণয়, এওঁৰ প্ৰতি স্নায় আৰু স্নায়ধিকাৰীৰ চৰ্য্যাবহাৰ, কিছুমান হুঙেলোকৰ হুঙে প্ৰযুক্তি আৰু এওঁলোকৰ কামৰ ধৰণ—এই আটাইবোৰ প্ৰকৰণত বজা শূত্ৰকে নিবন্ধ কৰে।’

‘মৃচ্ছকটিক’ৰ উক্ত প্ৰস্তাৱনাৰপৰা সন্দেহ হয়—তেওঁ ইয়াৰ ৰচক আছিল নে আন কোনোবাহে আছিল। যদি শূত্ৰক ইয়াৰ ৰচক তেনেহলে নিজৰ বহুত্ব সন্দেহ এইদৰে লিখিলে কেনেকৈ ?

শূত্ৰক প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ বজা। ই ক্ৰম সস্ত। শিছু কবি-সকলে তেওঁৰ কাহিনী কাব্য আকাৰত লিপিবদ্ধ কৰে। বজা শূত্ৰক আৰু কবি শূত্ৰক এজন ব্যক্তি নে দুজন ভিন্ ভিন্ ব্যক্তি তাক নিৰূপণ কৰিব পৰা নাযায়।

স্থিতিকাল—শূত্ৰকৰ স্থিতিকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকল একমত নহয়। কিন্তু এইটো ঠিক যে এওঁ বামণ আৰু দণ্ডীতকৈ আগৰ। বামণে ছাত্ৰৰ প্ৰশংসাত মৃচ্ছকটিকৰ এটা বাক্য উদ্ধৃত কৰিছে—

‘দ্যতং হি নাম পুৰুষস্ত অহিংসাসনং ৰাজ্যম্।’

দণ্ডীয়ে মৃচ্ছকটিকৰ ‘লিম্পতীৰ ডামোহদানি’ৰ অলংকাৰ নিৰূপণ স্থলৰভাৱে কৰিছে।

ড° পিশেলে ইয়াৰ আধাৰত দণ্ডীকেই মৃচ্ছকটিকৰ ৰচক বুলি মন্তব্য প্ৰকাশ কৰে। শূত্ৰকৰ সময়ত বীতি-নীতি মহুৰ ব্যৱস্থা অহুসৰি চলিছিল বুলি অন্তৰ্দৰ্শ প্ৰমাণৰপৰা প্ৰমাণিত হয়।

কল্পপুৰাণ, বেতাগপঞ্চবিংশতি, ৰাজতৰঙ্গিনী, কথাসংসাগৰ, হৰ্ষচৰিত, কাদম্বৰী আৰু দশকুমাৰ-চৰিত আদি গ্ৰন্থত শূত্ৰকৰ উল্লেখ থকা পোৱা যায়। কিন্তু ইয়াৰপৰাও শূত্ৰকৰ সম্বন্ধে এক নিশ্চিত কথা জানিব নোৱাৰি। এইটো ধাৰণা হয়, উদয়নৰ নিচিনা শূত্ৰককো পৰৱৰ্তীকালত লোককথাৰ নায়ক হিচাপে লোৱা হয়। তদুপৰি কিছুমান অবাস্তৱ কথা জোৰা দি তেওঁৰ প্ৰকৃত ৰূপটো নাইকিয়া কৰি পেলাইছে।

প্ৰফেচৰ ষ্টেন কানোৰ মতে আতীৰ বংশৰ বজা শিৱদত্তৰ (২৪৮ খ্ৰীঃব) আন এটা নাম শূত্ৰক। ড° লিলাবিন সেনাৰ মতে ‘মৃচ্ছকটিক’ কোনোবা অজ্ঞাতনাৰা

কবিৰ লিখনি। ত° বেলেটম্বিৰ যতে শূদ্রক আত্মবংশৰ বহা সিস্ক সাত্ত্বাৱনবেই আন এটা নাম। এওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল খ্ৰীঃপূঃ ২৪০। ত° কীথৰ যতে কোনো ব্যক্তিয়ে নিজৰ বৃত্ত্যৰ সূচনা জীৱিত থকা কালত নিদিয়ৈ। গতিকে এই নাটকখন আন কোনোবা কবিৰ ৰচিত। শূদ্রক এক কাল্পনিক ব্যক্তি। জনশ্ৰুতি অনুসৰি বামিল আৰু সৌমিল্লই ‘শূদ্রক-কথা’ নামক এখন গ্ৰন্থ লিখে। ইয়াত শিল্পবন্দনা আছে। সেয়ে বহুতে মূচ্ছকটিক কোনোবা অজ্ঞাত কবি তথা সৌমিল্লই ৰচনা কৰে বুলি অনুমান কৰে।

শূদ্রকৰ ইতিবৃত্ত আৰু এওঁৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে যি সম্বেদপূৰ্ণ কথা আমি পঢ়িবলৈ পাওঁ, আধুনিক গৱেষণাই তাক নিৰ্বৰ্ণক কৰি পেলাইছে। আধুনিক পণ্ডিতসকলৰ মতে শূদ্রক এজন ঐতিহাসিক ব্যক্তি। বামণে (৮০০ খ্ৰীঃ) ‘কাব্যালংকাৰ পুত্ৰবৃত্তি’ত ‘মূচ্ছকটিক’ৰ দুটা শ্লোক (১/৯ ; ২/৬) উদ্ধৃত কৰি শূদ্রকক নাটকৰ ৰচক বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু আধুনিক পণ্ডিতসকলে ‘মূচ্ছকটিক’ শূদ্রকৰ ৰচনা নহয় বুলি কব খোজে।

অৱশ্যে নাটকত শূদ্রকৰ নাম থকা শ্লোকবোৰ নিশ্চয় প্ৰেক্ষিপ্ত। শূদ্রক অৱশ্যে ঐতিহাসিক নাম। কিন্তু নাটকৰ লগত ইয়াৰ কোনো সম্বন্ধ নাই। এতেকে ‘মূচ্ছকটিক’ কোনোবা অজ্ঞাতনামা নাট্যকাৰৰ কৃতি।

ৰচনাকাল—‘মূচ্ছকটিক’ৰ ৰচনাকাল লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। কিছুমানৰ মতে ‘মূচ্ছকটিক’ৰ ৰচনাকাল কালিদাসতকৈ আগৰ আৰু ভাসৰ পিচৰ। তেওঁলোকৰ মতে ‘মূচ্ছকটিক’ত কালিদাসৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। কিন্তু লিখনিৰপৰা অনুমান হয়, ই কালিদাসৰ পূৰ্বৰ নহয়। ইয়াৰ অন্ত আৰু বাহ্যৰূপ বিশ্লেষণ কৰি আৰু বিশেষকৈ ইয়াত যি সামাজিক, ধাৰ্মিক, আৰ্থিক আৰু ৰাজনীতিক পৰিস্থিতি চিত্ৰণ কৰিছে, তাক চালিজাৰি চালে দেখা যায়, ই কালিদাসতকৈ বহুত পিচৰ। নাটকখনৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচনাকাল নিৰ্ণয় কৰিবলৈ হলে তলত দিয়া কথাখিনি চাব লাগিব।

‘মূচ্ছকটিক’ কালিদাসতকৈ পিচৰ। কাৰণ কালিদাসে ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰাকৃতৰ উপৰিও অনেক প্ৰকাৰ প্ৰাকৃতৰ ব্যৱহাৰ ইয়াত দেখা যায়। ইয়াৰ উপৰিও কালিদাসে তেওঁৰ পূৰ্বৱৰ্তী ভাস, সৌমিল্ল, কবিপুত্ৰ আদি নাট্যকাৰৰ উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু ‘মূচ্ছকটিক’ সম্বন্ধে কোনো কথা উল্লেখ কৰা নাই। ‘মূচ্ছকটিক’ৰ সৰল ৰচনামূলকবোৰও ই কালিদাসৰ পিচৰ বুলি সিদ্ধান্ত হৈছে।

যি যুগত যুদ্ধকটিক বচনা হয়, সেই সময়ৰ বাজনীতিক ব্যাঘাত অতি পোচনীয়া । দেশৰ চাৰিওফালে অৰাজকতা বিৰাজমান । বজাৰুলৰ চাৰিওফালে অৰাজকতা দৃশ্যমান ।

সেই যুগত বজাৰ গুপ্তচৰ বিভাগ আছিল । গুপ্তচৰৰ কাৰ্য্যভাৰ বিভাগীয় অধীক্ষকৰ দ্বাৰা পৰিচালিত কৰা হৈছিল । বিভাগীয় অধীক্ষকসকলৰ কাৰ্য্যকৰ বেহুৰপ চাইছিল যন্ত্ৰীসকলে । সেই সময়ত বজাই আছিল শাসন-ব্যৱস্থাক অধিকৰ্তা । জায়ালয়ত চাকদন্তই কৰা উক্তিবপৰা তৎকালীন ৰাজ্য ব্যৱস্থাৰ সৰ্ব্বোচ্চ জনা যায় । বজাই দায়ব একমাত্র অধিকৰ্তা । বজাই নিজ ইচ্ছামতে যৌবক শাস্তি বিহিব পাৰিছিল । সময়ে সময়ে ৰাজ্যত আক্ৰমণ হৈছিল আৰু প্ৰত্যেকো বিৰোধ কৰিছিল ।

প্ৰাণদণ্ডৰ প্ৰথা পুৰাতমে আছিল । অসন্তোষ প্ৰাণদণ্ডৰ ক্ষেত্ৰত বজাই নিৰপেক্ষ হিচাপে বিচাৰ কৰিছিল । বাদী আৰু প্ৰতিবাদীৰ সাক্ষ্য লৈহে বিচাৰত ৰায় দিছিল । শকাব্দৰ প্ৰাণদণ্ড তাৰেই জনস্ত প্ৰমাণ । কিন্তু চাকদন্তই শকাব্দ কমা কৰে ।

সেই যুগত সমাজত ব্ৰাহ্মণসকলক বৰ সন্মান কৰা হৈছিল । জায়ালয়ত চাকদন্ত উপস্থিত হোৱাৰ সময়ত বিচাৰকে তেওঁৰ প্ৰতি সন্মান দেখুৱাই । কিন্তু আইনৰ দৃষ্টিতে সকলোৰে একে শাস্তি বিধান আছিল । সেই সময়ত জুই, পানী আদিক সাক্ষী কৰি বিচাৰ-ব্যৱস্থা কৰাৰ প্ৰচলন আছিল । চাকদন্তৰ ওপৰত অভিযোগ তোলাৰ সময়ত তেওঁ বিচাৰকক কৈছিল—“হে বিচাৰক, যদি আপুনি বিষ, পানী, তুলা আৰু জুইক সাক্ষী কৰি মোৰ বিচাৰ কৰে তেনেহলে মোৰ শৰীৰত এতিয়াই তৰোৱালেৰে প্ৰহাৰ কৰক । আকৌ যদি শত্ৰুৰ প্ৰবোচনাত মই ব্ৰাহ্মণক শাস্তি দিয়ে তেনেহলে আপুনি পুত্ৰপৌত্ৰাদি সহিত নৰকত তুলিব ।”

ভেতিয়াৰ সমাজত চোৰ, লম্পট, জুয়াৰী, ধূৰ্ত আদিৰে ভৰপূৰ । যন্ত্ৰীসকলে সন্ধিয়াৰ পিচত বাহিৰ ওলাবলৈ সাহস নকৰিছিল । ৰাতি ৰাজআলিত বেঙা, লম্পট আৰু জুয়াৰীৰ সমাগম পৰিলক্ষিত । সমাজ আছিল অতি প্ৰগতিশীল । ব্ৰাহ্মণ আৰু গণিকাৰ মাজত বিবাহ সম্পন্ন হোৱা দেখা যায় । যুদ্ধকটিক নাটকত এনেকুৱা ব্ৰাহ্মণ-গণিকা বিবাহ চাকদন্ত-বলন্তসেনাৰ আৰু পাৰ্বলিক-মদনিকাৰ মাজত দেখুৱাইছে ।

দাস প্ৰথাও সমাজত পুৰাতমে চলিছিল । টকা দি নাইবা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পিচত

খাটি দি দালত বন্ধনবপৰা মুক্ত হয় পাবিছিল। নাইবা গৰাকীৰ ইচ্ছামতেও দালতৰ বন্ধনবপৰা মুক্ত হৈছিল। মদনিকা আৰু স্থায়ক ইয়াৰ উদাহৰণ। ৰাজ্যত যদিও কোনো ৰাধা নোহোৱাকৈ জুৱাৰ প্ৰচলন আছিল, তাৰ ভিতৰত কিছু নিয়মো নথকা নহয়। ঠগ-প্ৰহৰণা কৰিলে বিচাৰালয়ত যাবলগা হয়। চৰকাৰৰ কালব-পৰাই দা্তালয়ত 'সন্তিক' নামক মুখীয়াল নিযুক্ত কৰে। ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মই তেতিয়া আছিল মুখ্য ধৰ্ম। ই ৰাজধৰ্মও আছিল। শৈৱ আৰু শাক্তধৰ্মও পুৰাদমে চলিছিল। কিন্তু বৌদ্ধধৰ্মক হীনদৃষ্টিৰে চোৱা হৈছিল। ফলত বৌদ্ধধৰ্মৰ পতন হোৱা দেখা যায়। আলিবাটত বৌদ্ধভিক্ষু লগ পালে তাক অন্তত বুলি গণ্য কৰা হয় আৰু যাত্ৰা কালত সেই পথ পৰিত্যাগ কৰা হয়। সপ্তম অৱত আৰ্থক আৰু চাকদন্তই তাকেই কৰে।

'মুচ্ছকটিক'ত শোৰসেনী তথা মাগধী প্ৰাকৃত আৰু চাঙালী, শকাবী, ছন্দী, অৰ্দ্ধতিকা আৰু প্ৰাচ্যা আদি ভাষাৰ প্ৰয়োগবপৰা অনুমান হয় ইয়াৰ ৰচনাকাল পাঁচ-ছয় শতাব্দীৰ। সেই সময়ত বেপাৰ-বাণিজ্যতো যথেষ্ট উন্নতি সাধন হয়। চতুৰ্থ অৱত মৈত্ৰেয় আৰু চেটীৰ কথোপকথনবপৰা জনা যায় যে, জাহাজেৰে সমুদ্ৰ পথেৰে বিদেশলৈ বস্তু পঠোৱা হয়।

মুচ্ছকটিকৰ এই আটাইবোৰৰ স্থিতি বিশ্লেষণ কৰি দেখা গ'ল—ইয়াৰ ৰচনা-কাল পঞ্চম-ষষ্ঠ শতাব্দীৰ ভিতৰত। দণ্ডিৰ 'দশকুমাৰ চৰিত'ত যি সামাজিক, ৰাজনীতিক তথা আৰ্থিক অৱস্থা বৰ্ণিত আছে, মুচ্ছকটিকৰ লগত সম্পূৰ্ণ মিলে। ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিলে 'মুচ্ছকটিক'ৰ ৰচনাকাল দণ্ডিৰ (প্ৰায় ৬৪০খ্ৰীঃ) সময়সাময়িক।

মুচ্ছকটিকৰ কথা-বস্তু—মুচ্ছকটিকৰ দহটা অৱত এখন প্ৰকৰণ। ই ভাসৰ 'চাকদন্ত' নাটকৰ আধাৰত ৰচিত। নাটকৰ প্ৰথম অৱত আৰম্ভণিতে আমি বিদূষকক পাওঁ। 'চাকদন্ত' আৰু বিদূষক ৰচনিকাৰ সৈতে মাতৃবলি অৰ্পণৰ বাবে বেদীলৈ যায়। এই অৱতে বসন্তসেনাৰ পিচে পিচে যোৱা শকাৰ, আৰু বিটক দেখা যায়। ডেওঁলোকবপৰা ৰক্ষা পাবৰ নিমিত্তে বসন্তসেনাই চাকদন্তৰ ঘৰত প্ৰবেশ কৰে। চাকদন্তৰ হাতত বসন্তসেনাই নিজৰ অলংকাৰ পাতি জমা থয়। ইপিনে ৰাতিৰ আন্ধাৰত শকাৰে বসন্তসেনা বুলি ভুলকৈ ৰচনিকাক ধৰে। চাকদন্তই বসন্তসেনাক নিজৰ ঘৰলৈ নিৰাপদে পঠাই দিয়ে। তেতিয়াৰপৰাই চাকদন্তৰ প্ৰতি বসন্তসেনাৰ অনুৰাগ বাঢ়ে।

বিশ্ৰুত অৰুণ সংবাহকক দেখা যায়। এসময়ত এওঁ আছিল পাটলিপুত্ৰৰ এখন সন্মানিত নাগৰিক। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ উচ্ছিন্ননীত ব্ৰাহ্মণ চাকদত্তৰ সৈন্যক হিচাপে থাকিবলগা হয়। পিচত চাকদত্তই হাবিভ্ৰাৰ কন্যাত পৰাত সংবাহকক কোনো গভাস্তৰ নেদেখি শেষত জুহাৰী হয়। জুহাখেলত হাবি আশ্চৰ্য্যকাৰ বাবে তেওঁ এদিন হঠাৎ বসন্তসেনাৰ ঘৰত সোমায়। বসন্তসেনাই সোণৰ অলংকাৰ দি জুহাবীসকলৰ হাতবপৰা সংবাহকক বন্ধা কৰে। ইয়াতে সংবাহকক আশ্চৰ্যানি সজ কৰিব নোৱাৰি বোঁহুভিক্ত হয়।

তৃতীয় অঙ্কত বসন্তসেনাৰ দাসী মদনিকাৰ মূৰ্ত্তিৰ বাবে ঐশ্বৰিক শাৰ্বিলকক চাকদত্তৰ ঘৰত সোমাই বসন্তসেনাই ধবলৈ যায়। অলংকাৰবোৰ ছুৰি কৰে আনে।

চতুৰ্থ অঙ্কত শাৰ্বিলকে অলংকাৰবোৰ লৈ বসন্তসেনাৰ ঘৰ পায়। কিন্তু মদনিকা আৰু শাৰ্বিলকৰ কথাবতৰাধৰণা ঐকান্ত কথাটো গম পালে। বসন্তসেনাই মদনিকাক শাৰ্বিলকলৈ দি দিলে। ইপিনে বসন্তসেনাৰ অলংকাৰবোৰ ছুৰি হেঁহাত চাকদত্তৰ মনত এটা ডাঙৰ সমস্যা হৈ দেখা দিলে। বসন্তসেনাৰ অলংকাৰবোৰ জুহাখেলত হাবি শেষ কৰা বুলি ধৰব দি নিজৰ পত্নীৰ বহুমূলীয়া বস্ত্ৰাৱলী মৈত্ৰেয়ৰ হাতত দি বসন্তসেনাক দিবলৈ পঠাই দিলে। চাকদত্তৰ পুত্ৰ বোহসেনৰ মাটিৰ গাড়ীখনত বসন্তসেনাই তেওঁৰ অলংকাৰবোৰ ভৰাই দিয়ে আৰু সেই অলংকাৰেৰে এখন সোণৰ গাড়ী কিনিবলৈ কৰ। নাটকখনৰ 'মুহুৰ্ত্তিক' নাম সত্ত্বেও এই ঘটনাৰ আধাৰতে হয়।

পঞ্চম অঙ্কত বসন্তসেনাই বিটক লগত লৈ ডাৱৰীয়া বতৰত চাকদত্তৰ ঘৰলৈ আহে। তেওঁ বৰমুগত তিতি-বুৰি চাকদত্তৰ ঘৰ পায়। সেই দিনাখন ৰাতি বসন্তসেনাই চাকদত্তৰ ঘৰতেই থাকে।

ষষ্ঠ অঙ্কত চাকদত্ত পুশ্কাৰগুৰু উজানলৈ যায় আৰু বসন্তসেনাক তাত লগ ধৰিবলৈ লয়। বসন্তসেনাই উজানলৈ যোৱাৰ সময়ত নিজৰ গাড়ীত ছুটি তুলক্ৰমে তেওঁ গাড়ীখনৰ পিচত বৈ থকা গাড়ীখনত উঠিল। ইপিনে বজা পালকক কোনো সিদ্ধপুৰুষে ভৱিষ্যত বাণী কৰিলে যে তেওঁৰ পিচত গোপালৰ পুত্ৰ আৰ্য্যক বজা হব। এই কথাত বিশ্বাস কৰি পালকে জেলবপৰা ওলাই আহি চাকদত্তই বসন্তসেনাৰ বাবে পঠোৱা গাড়ীত উঠিল। গাড়োৱানে লোহ-শৃংখলৰ শব্দক অলংকাৰৰ শব্দ বুলি ভাবি গাড়ীখন খেদিলৈ গ'ল। যাওঁতে বাটত চন্দন আৰু বীৰক নাথৰ ছন্দন কনিষ্ঠবলে লগ পায়।

সপ্তম অঙ্কত আৰ্য্যকে কনিষ্ঠবলব হাতবপৰা বজা পবিল। ভেঠ গাড়ীত উঠি গৈ উদ্ভানত প্ৰৱেশ কৰে। তাত ভেঠ চাকদন্তক লগ পায়। এই অঙ্ক আৰ্য্যক আৰু চাকদন্তৰ কথোপকথনেৰে ভৰপূৰ।

অষ্টম অঙ্কত বসন্তসেনাই পুন্সকবন্তক উদ্ভানত প্ৰৱেশ কৰে। ভেঠ তাত চাকদন্তৰ লগনি শকাবকহে দেখা পায়। শকাৰে বসন্তসেনাৰ প্ৰণয় প্ৰাৰ্থনা কৰে। কিন্তু বসন্তসেনাই ক্ৰুদ্ধ হৈ শকাৰক তিবজাব কৰে। শকাৰে খঙত বসন্তসেনাক ডিঙিতে চেপি ধৰে আৰু ভেঠক মৃতপ্ৰায় অৱস্থাত এৰি থৈ গুচি যায়। তাৰ পিচত সংবাহক নামৰ বোঁদ্ধভিক্ষু এজন আহি বসন্তসেনাক শুদ্ধা কৰে। বসন্তসেনাৰ জ্ঞান কিবি আছিলত, সংবাহকে ভেঠক বুদ্ধবিহাৰলৈ লৈ যায়।

নৱম অঙ্কত শকাৰে ভায়ালয়ত গৈ বসন্তসেনাক হত্যা কৰা বুলি চাকদন্তৰ ওপৰত গোচৰ দিয়ে। বিচাৰত চাকদন্তৰ ফাঁচীৰ হুকুম হয়।

দশম অঙ্কত চাণালে চাকদন্তক ফাঁচীকাঠলৈ লৈ যায়। সেই সময়ত বোঁদ্ধ ভিক্ষু সৰ্ববাহকে বসন্তসেনাক লৈ আহে। ইপিনে চাকদন্তৰ বন্ধু আৰ্য্যকে বজা পালকক বধ কৰি নিজে বজা হয়। ইয়াতে সকলোবোৰ ঘটনা চক্ৰৰ বাতাবৰণ বদলি যায়। বজা আৰ্য্যকে চাকদন্তক মুক্তি দিয়ে আৰু মিছা অভিযোগ তোলা বাবে শকাৰক ফাঁচী দিবলৈ হুকুম দিয়ে। কিন্তু চাকদন্তই শকাৰক ক্ষমা কৰে। শেষত চাকদন্ত আৰু বসন্তসেনাৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়।

মাটিকখনৰ নামাকৰণ—‘মুচ্ছকটিক’ৰ কথানক তথা বস্ত্ৰ-সংবিধানৰ পিনৰপৰা ইয়াৰ নাম ‘চাকদন্ত’ নাইবা ‘দৰিত্ৰ-চাকদন্ত’ হোৱা উচিত আছিল। কিন্তু কবিয়ে ইয়াৰ নাম ‘মুচ্ছকটিক’ কিয় থলে? ইয়াৰ উত্তৰ আমি বৰ্ষ অঙ্কৰ শিত্ত ক্ৰীড়াৰ প্ৰসঙ্গত দেখিবলৈ পাওঁ, যেতিয়া চাকদন্তৰ দাসী বদনিকাই চাকদন্তৰ পুতেক বোহসেনক নিচুকাইছিল। বদনিকাই মাটিৰ গাড়ীখন খেলিবলৈ দিয়াত বোহসেনে উচুপি উচুপি কান্দি কৈছিল—‘কিমন্তয়া মুক্তিকাশকটয়া? তামেৰ সৌৰ্ভৰ্ণশকটিকাং দেহি।’ অৰ্থাৎ মই মাটিৰ গাড়ীৰে খেলা নকৰোঁ। মোক সোণৰ গাড়ী দিয়া। তেতিয়া বদনিকাই হৃথমনেৰে শিত্তটোক কৈছিল—‘জাত, কুতোহস্মাকং স্তূৰ্ণ ব্যৱহাৰঃ? তাতন্ত্ৰ পুনৰপি ঋদ্ধয়া স্তূৰ্ণশকটিকয়া ক্ৰীড়িস্মি।’ অৰ্থাৎ, “বোপা, সোণৰ লগত এতিয়া আমাৰ সঘন ক’ত? দেউতাৰ পুনৰ ধনধান হলে সোণৰ গাড়ী খেলিবলৈ পাবা।’

বোহসেন কোনো প্ৰকাৰে মান্তি নোহোৱাত বদনিকাই তাক লগত কৰিবলৈ

বসন্তসেনাই ঘৰলৈ গৈ যায়। ল'ৰাটোক দেখা যাকৈ বসন্তসেনাই ঘনত যাকৈ ঘৰ
দেখ জাগি উঠিল। তেওঁৰ বদনিকাক হুথিলে—“কত মুনকয় দাবক ? অনল-
কুতোহপি চক্ৰমুখ ইব আনন্দয়তি মম হৃদয়ম্।” অৰ্থাৎ, “এই ল'ৰাটো কাব ?
অনলকুণ্ড হলেও ইয়াৰ চক্ৰ নিচিনা উজ্জল মুখ মোৰ হৃদয় আনন্দিত কৰি
তুলিছে।” ইয়াতে বদনিকাই উত্তৰ দিলে—“এব খৰ্খাচাকদন্ত পুত্ৰো বোহসেনো
নাম।” অৰ্থাৎ “এওঁ আৰ্য চাকদন্তৰ পুত্ৰ। নাম বোহসেন।”

বদনিকাবৰা বোহসেনৰ পৰিচয় পাই বসন্তসেনাই হৃদয় ল'ৰাটোৰ প্ৰতি
আকৰ্ষিত হ'ল। তেওঁ মৰমতে ল'ৰাটোক ক'লে—“বোব ওচৰলৈ অহা আৰু বোক
আগিজন কৰা।”

বোহসেনাক কোলাত তুলি লৈ বসন্তসেনাই বদনিকাক হুথিলে—“অথ কি
নিমিত্তমেব বোধিত্তি ? অৰ্থাৎ, “ই কেলেই কান্ধিছে।” তাৰ কাৰণকৰণ কাৰণ
জানিব পাৰি বসন্তসেনাই ল'ৰাটোক মৰম কৰি কলে—“জ্ঞাত, বা কৰিহি।
সৌৰ্ৱৰ্ণশকটিকয়া ক্ৰীড়িভাসি ?” অৰ্থাৎ “বাচা, নাকান্দিবা, তুমি সোণৰ গাড়ীয়ে
খেলাবা।”

বসন্তসেনাই স্নেহপূৰ্ণ কথা শুনি বোহসেনা অলপ আনন্দ হৈ বদনিকাক
হুথিলে—“হেবা বদনিকা এওঁ কেন ?” বদনিকাই উত্তৰ দিবলৈ নোপাওভেই
বসন্তসেনাই উত্তৰ দিলে—“পিতৃভক্ত গুণনিৰ্জিতা দাসী, অৰ্থাৎ, “দেউতাবৰ গুণমুগ্ধ
দাসী। বসন্তসেনাই এই কথা ল'ৰাটোৱে বুজিব নোৱাৰিলে। তেওঁ উৎকণ্ঠপূৰ্ণ
চকুৰে বদনিকাৰ পিনে চালে। তেতিয়া বদনিকাই বুজাই কলে—“জাত, আৰ্ঘ্যা
তে জননী ভবতি” অৰ্থাৎ “বাচা, এওঁ তোমাৰ মা।” কিন্তু বদনিকাৰ কথাত সি
পতিয়ন নগ'ল। অলংকাৰ বিহীন বুলিহে সি মাকক জানে। সেইবাবে সি
বদনিকাক কলে—“বদনিকে, অলীকং ত্বং ভগসি। যন্ত্ৰন্যাকং আৰ্ঘ্যা জননী
তৎকিমৰ্মমলং কুতা ?” অৰ্থাৎ, “হেবা বদনিকা তুমি মিছা কৈছা। যদি এওঁ মোৰ
মা, তেনেহলে ইমানবোৰ অলংকাৰেৰে ভূষিত হ'ল কেনেকৈ ?”

ল'ৰাটোৰ মুখত এনেকুহা কথা শুনি বসন্তসেনাই স্নেহপূৰ্ণ হৃদয় গলি গ'ল।
তেওঁ ল'ৰাটোক খুব মৰমেৰে কলে—“আবে হুট ! এনেকুহা-হৃদয় মুখৰপৰা তই
অতি নিষ্টৰ কথা কইছ।”

সেই মুহূৰ্ত্তে বসন্তসেনাই অলংকাৰবোৰ খহাই ল'ৰাটোক কলে—“এবেদানী
তে জননী সংবৃত্তা। তন্মৃহাণৈভমলংকাৰম্। সৌৰ্ৱৰ্ণশকটিকং কাবম্।” অৰ্থাৎ

“ছোৱা! এতিয়াহে জোৱাৰ বা হৈ গ’লো নহয়। লোৱা, এই আটাইবোৰক অজ্ঞানৰ ভূমি সোৱা আৰু সোণৰ গাছী তৈয়াৰ কৰা।”

উপৰোক্ত আলোচনাবিশৰা ‘মৃচ্ছকটিক’ৰ নাট্যকৰণ ‘হৰ্ষণকটিকা’ হোৱা উচিত আছিল। কাৰণ সোণেই সোটেই প্ৰকৰণত এনেভাৱে প্ৰভাৱ পেলাইছে যে তাৰ দ্বাৰাই বসন্তসেনা আৰু চাকদত্তৰ মিলন সম্ভৱ হৈছে।

চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ—যথার্থবাদী নাটক হিচাপে ‘মৃচ্ছকটিকা’ৰ প্ৰত্যেক চৰিত্ৰতে জীৱনী-শক্তি বিৰাজমান। চাকদত্ত, বসন্তসেনা, শকাৰ, দাৰ্শিলক, মৈত্ৰেয় (বিদ্বান), বীৰক, চন্দনক, দহুৰক, মদনিকা, বদনিকা, বিট, চেট আৰু চাণাল আদি অনেক চৰিত্ৰ নাটকত অৱন কৰা হৈছে। এই চৰিত্ৰবোৰৰ মাজেৰে সমাজৰ প্ৰত্যেক ভৰব সৎ আৰু অসৎ আদৰ্শকালী উদ্ঘাণিত কৰা হৈছে। ‘ব্ৰাহ্মণ, বৃত্ত, বেস্তা, লম্পট, চোৰ, জুৱাৰী, পুলিচ অধীক্ষক আদি অনেক চৰিত্ৰই তৎকালীন সামাজিক অৱস্থাৰ সজীৱ চিত্ৰ আৱাৰ আগত দাঙি ধৰিছে।

চাকদত্ত ব্ৰাহ্মণ যুৱক। কৰ্মত এওঁ বণিক। এওঁৰ ব্যক্তিত্বত উদাৰতা, সঙ্কল্পতা, ধাৰ্মিকতা, সৌহাৰ্দ, আদৰ্শবাদিতা আৰু প্ৰেম আদি অনেক গুণ বিস্তৃত। ‘মৃচ্ছকটিক’ৰ প্ৰথম অঙ্কত বিটৰ উক্তিৱে চাকদত্তৰ সকলোখিনি গুণ প্ৰকাশ কৰে।

“দীননাং কল্পবৃক্ষঃ স্বগুণকলতঃ সজ্জনানাং কুটুৰী

আদৰ্শঃ শিকিতানাং হুচৰিতনিকষঃ শীলবেলাসমুজঃ।

সংকৰ্তা নাবমস্তা পুৰুষগুণনিৰ্দিষ্টকিণোদাৰসম্বো

হেৰুঃ শ্লাঘ্য স জীৱত্যাধিকগুণতয়া চোচ্ছসন্তীৰ চাত্ৰে ॥”

অৰ্থাৎ, “চাকদত্ত হুখীয়াৰ কল্পতক, গুণত বিনয়, সংজনৰ স্বজন, শিকিতৰ আদৰ্শ, সংচৰিত্ৰৰ আধাৰ, শীলৰূপ সমুদ্ৰৰ লহৰ, সকলোৰে আদৰৰ পুৰুষ গুণ-বাজিৰে সমযুক্ত, কুশল আৰু উদাৰ একমাত্ৰ চাকদত্তইহে শ্লাঘনীয়। নিজগুণৰ উৎকৰ্ষতাত প্ৰকৃত অৰ্থত এওঁ জীৱিত। ‘আন মানুহে কেৱল নিশাস লই থাকে।”

এসময়ত চাকদত্ত আছিল উজ্জয়িনীৰ বিখ্যাত চহকী ব্যক্তি। কালজয়ত এওঁ দাবিত্যাৰ কবলত পৰে। অৱন্তিপুৰা দ্বিজস্বামীৰাহো যুবা দাবিত্যা: কিল চাকদত্ত: ॥”

যুৱ অৱস্থাতেই দাবিত্যাৰ লগত সংগ্ৰাম কৰিবলগা হয়। এদিন এওঁক কালদেৱায়ত্তনোভানত বসন্তৰ শোভায়ুক্ত বহুদূৰ বসন্তসেনাৰ লগত লাক্ষ্য হয়।

প্রথম দর্শনভেদে বসন্তসেনা হবিব্র চাকান্ডব জনক মূব হন। বসন্তসেনার অসিদ্ধিত
চাকান্ডব হবিব্র হাং। করবিত মন মূবর নীহিত হৈ উঠ।

চাকৰন্তৰ অস্তৰ অতি পবিত্ৰ । ব্ৰাহ্মণজনোচিত আটাইবোৰ নকৰণ একেৰ পাৰ ।
বিদ্যমান । এওঁৰ বংশও অতি উচ্চ । এওঁ নিজে কৈছে—

“অপাপানার কুলে জাড়ে যদি পাপ ন বিড়ড়ে ।

যদি সংভাব্যভে পাপমপাধেন চ কিং যদা ।”

অর্থাৎ “নিশাপ কুলডে যোব কয়। যোব লেখায়ও পাপ নাই। ইয়াতে, যদি-
 মোব পাপব শব্দ কবির পাবে, তেন্তে নিজকেই যোব বিশাপ নির্ভর করাত-
 বার্থ হয়।”

প্রকৃততে চাকরস্বত্ব এমন নিরলুপ ব্যক্তি। বিহাতে বসন্তসেবায়, বধ জ্ঞান
কলর এওঁব গুণবস্ত জাপি দিয়া হৈছিল। সেয়ে এওঁ বিচাৰালয়ত কৈছিল—ভেওঁ
মৃত্যুক ভয় কৰা নাই, কিন্তু ভয় কৰিছে বিহা কলরক। এণাৰেওঁ জন্ম বিহাতে
আনন্দেৰে তাক মূৰ পাতি লবলৈ কুঠাবোধ নকৰিছিল।

চাকর্য্য আছিল এজন হয়ালু পুৰুষ । শৰণাগতক কহা কবাই এওঁৰ উদ্যবজ্ঞান
পৰাকাষ্ঠ । এওঁ উদ্যবমনা । কিন্তু জন অপবাদ সহ কৰিব নোৱাৰিছিল । হৰিজ
হলেও ভেওঁ গুণৰ সাগৰ ।

চাকদত্তাই মনত খেদ কবি বিদূষকক কৈছিল—“সই ধনর বাবে হুখ কবা নাই। কিন্তু হুখ ইয়াভেই যে মোর দাবিত্রাভার বাবে বন্ধু বান্ধবসকল মোর ওচৰলৈ আহিবলৈ এৰি দিছে।”

এওঁৰ হৃদয় সৰল আৰু পৱিত্ৰ। চোৰে এওঁৰ ঘৰত লোমাই একো বস্তু নোপোৱাত নিজে তাৰ বাবে খেদ কৰিলে। এনেকি চোৰে নিজৰ কুকৰ্মৰ বাবে প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলৈ চাকদস্তৰ ওচৰ চপাত তাক ক্ষমা কৰে। মানৱীয় গুণেৰে শোভিত চাকদস্তৰ নিচিনা চৰিত্ৰৰ উদাহৰণ অতি বিৰল।

বসন্তসেনা। স্বভাবতঃ সৰল, সন্মুখ, সুভাবিণী, সংজনব আদৰব পাত্ৰী,
শৰণাগতবৎসল। বেস্তা হলেও আদৰ্শ শ্ৰেয়িকা আৰু সদগৃহিণী।

বসন্তসেনা উজ্জয়িনীৰ বিখ্যাত গণিকা। গণিকা হলেও এওঁৰ কৰ্ম ভাষা আচৰণ অতি পবিত্ৰ। পঞ্চম অঙ্কত বিটে বসন্তসেনাৰ বিষয়ে এইদৰে কৈছে—‘অপদা ক্ৰীৰেখা’। অৰ্থাৎ, “এওঁ সাক্ষাৎ ক্ৰী।” প্ৰভেদ ইয়ানেই যে এওঁৰ জন্ম পত্ন্যবপৰা নহয়।

এওঁৰ জন্ম আৰু কৰ্মৰ ভিন্নতা আমাৰ আগত পৰিলক্ষিত। এওঁৰ গাঁৱ

গণিকাভকৈ কুলজীৱৰ বতাবৰ তথা সদাচৰ অভ্যন্তৰিণিত হৈ আছে। জন্মবপাই সৎনাৰীৰ আটাইবোৰ গুণ এওঁৰ গাত বিস্তাৰিত। মাতৃৰ বাৎসল্য তাৰো এওঁৰ গাত বিৰাজমান। সেয়ে এওঁ শিশু বোহসেনৰ ইচ্ছা পূৰণৰ অৰ্থে নিজৰ মূল্যমান সোণৰ আত্মবশৰ ত্যাগ কৰে। মাতৃকৰ ইচ্ছা ইমান প্ৰবল যে চাকদন্তৰ পত্নী হোৱাৰ আগতেই এওঁ বোহসেনক মাক হিচাপে চিনাকী দিয়ে। এইটো এওঁৰ চৰিত্ৰৰ এক ডাঙৰ মহানতা।

এওঁৰ মনে গণিকা হিচাপে থাকিবলৈ নিবিচাবে, চাকদন্তৰ কুলবধু হবলৈহে অভিলাষ কৰে। দাসী গণিকা মদনিতাক তেওঁ কৈছিল—“সাম্প্ৰত্যং স্বমেব বন্দনীয়া সংকৃত। তদগচ্ছ আৰোহ প্ৰবহণম্”। পিছে এই ইচ্ছা পূৰণো হয়।

যদিও বসন্তসেনা গণিকা, তথাপি এওঁ আছিল অন্ধৃত যৌৱনা। এওঁৰ প্ৰথম মিলন চাকদন্তৰ লগতেই হয়। সাধাৰণ গণিকাৰ দৰে এওঁ ব্ৰট চৰিত্ৰ নহয়। এওঁ আছিল সৎনাৰীৰ দৰে লজ্জাৱতী। যেতিয়া শ্ৰামলক ৰাজ আলিবে যোৱা দেখিছিল, তেতিয়া এওঁ হৰিলীৰ দৰে আঁতৰি যায়।

মাকে বসন্তসেনাৰ শকাবৰ লগত বিবাহ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ায়। কিন্তু শকাবৰ অভ্যন্তৰ আচৰণৰ বাবে বসন্তসেনাই মাকৰ সেই প্ৰস্তাৱ অগ্ৰাহ্য কৰে। মাক আৰু বসন্তসেনাৰ চৰিত্ৰৰ মাজত আকাশ-পাতাল পাৰ্থক্য। মাক ধনৰ লুভীয়া। কিন্তু বসন্তসেনা স্মিল আৰু গুণৰ প্ৰতি অহুৰক্ত। ধনৰ লোভত প্ৰেমলীলাত বত গণিকাতকৈ এওঁৰ প্ৰণয়ৰ ভিন্নতা দেখা যায়। অষ্টম অঙ্কত এওঁ শকাবক কৈছে—“হে হুট, নীচ, পাপী, মোক ধনৰ লোভ দেখুৱাইছ কিয়? ভোমবাই পবিত্ৰ পদুম কেতিয়াও পবিত্ৰ্যাগ নকৰে; ই তাৰ স্বভাৱ। মই তোৰ ধনৰ লোভত পদুমসদৃশ প্ৰিয়তম চাকদন্তক ত্যাগ কৰিম নে? কুল-স্মিল সম্বন্ধিত দৰিত্ৰ পুৰুষকেই সেৱা কৰা উচিত বুলি মই ভাবো।” সেয়ে বসন্তসেনা কুলজীৱ, পবিত্ৰী নহয়।

চাকদন্তৰ প্ৰতি এওঁৰ প্ৰণয় স্বাভাৱিক। এই প্ৰণয়ক দমন কৰিব নোৱাৰি, আঁতৰাই পঠাব নোৱাৰি, ধনেৰে কিনিব নোৱাৰি। চাকদন্তৰ প্ৰতি এওঁৰ প্ৰেম প্ৰবল। সেয়ে বোৰ আন্ধাৰ ৰাতি ধাৰাসাৰ বৰষুণভো ভিঙি-বুৰি চাকদন্তৰ ঘৰলৈ যায়। এওঁ বৰষুণ এৰিবলৈ ইত্ৰক অহুনয়-বিনয় কৰিছিল। কিন্তু অহুনয়-বিনয় কৰা সত্ত্বেও বৰষুণ নেৰাত নিজৰ দৃঢ় সংকল্পৰ কথা প্ৰকাশ কৰি কৈছিল—

‘গৰ্জ বা বৰ্ষ বা শত্ৰুম্বক বা শতশোহশনিম্।

ন শক্যা হি জিয়ো বোদ্ধুং প্ৰস্থিতা দয়িতং প্ৰতি।’

অৰ্দ্ধাং, “হে ইন্দ্ৰ, তুমি গৰ্ভম্বেই কৰা বা বৰষুণেই মিলা বা বস্ত্ৰপাত্ৰেই বান্ধা: জ্ঞাপি নিজৰ প্ৰেৰীতজনৰ ওচৰলৈ যাবলৈ উত্তম জিহ্বাতক বাধা দিব নোৱাৰা।”

শৰ্কিলাকৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ’ল তেওঁৰ উগ্র সাহসিকতা। “দাহসে ক্ৰী: প্ৰতিবসতি” বুলি এওঁৰ বিশ্বাস। এওঁ অতি স্পষ্টবাদী। প্ৰেমিকা মদনিকাৰ-পৰা সকলো কথা গম পাই শৰ্কিলকে চাকদন্তৰ ওচৰলৈ গৈ নিজৰ দোষ স্বীকাৰ কৰে।

এওঁ আছিল স্বাধীনচেতীয়া স্বভাৱৰ। এওঁ আচলতে চোৰ নাছিল। চুৰি কৰাৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য আছিল প্ৰেমিকা মদনিকাক দাসত্বৰ শিকলিখনৰা মুক্ত কৰি তেওঁৰ লগত সুখৰ জীৱন-যাপন কৰা। চোৰ কথা পাণ বুলি জানে। কিন্তু মদনিকাৰ মুক্তিৰ বাবে এওঁৰ আন একো পৰা নাছিল। চোৰ কৰাৰ কাৰণ নিজে কৈছা —

‘পণিকামদনিকাৰ্ধৰ্ণ কাৰ্য্যমহুৰ্জিগামি।’

শকাৰ বন্ধাৰ ধুকপালীহৰক। শকাৰৰ চৰিত্ৰ আত্মজ্ঞান, অহংকাৰ, মহ-উন্নততা, মূৰ্খতা, প্ৰতি স্পৰ্শ আৰু আত্মজ্ঞান আদি ভূতপেৰে পৰিপূৰ্ণ।

বসন্তসেনাক কল্যাণকাৰ কবিলৈ বিকল হৈ তেওঁৰ হাকৰ ধনৰ প্ৰসোজন দেখুৱাই বশ কৰিবলৈ যি চেষ্টা কৰিছিল, তাতে তেওঁৰ মূৰ্খতা আৰু উন্নতী স্বভাৱৰ পৰিচয় পোৱা যায়। মূঠতে শকাৰ চৰিত্ৰৰ অতি সুশিক্ষিত আৰু সু-কৰ্মৰে ভৰা।

নাটকৰ আন আন চৰিত্ৰৰ তুলনাত চাকদন্তৰ ধৰ্ম-পত্নী সূক্তা তাৰতীয়া নাবীৰ আদৰ্শ। এওঁ সৎচৰিত্ৰা, স্নেহময়ী, নিজ পতিৰ কল্যাণ-কাৰিনী। চাকদন্ত আৰু বসন্তসেনাৰ প্ৰথমক এওঁ আনন্দৰে স্বীকৃতি দিয়ে।

মৈত্ৰেয়সকৰ চৰিত্ৰ বিদূষকৰ স্বপ্নত সকলভাবে চিত্ৰিত কৰিছে। এওঁ ব্ৰাহ্মণ। কিন্তু অতি লুতীয়া। চাকদন্তৰ পৰা বহু। চাকদন্তৰ ভাল অৱস্থাত এওঁ খুব খোৱা-বোৱা কৰিছিল; কিন্তু তেওঁৰ দৰিদ্ৰতাৰ দিনত মৈত্ৰেয়ই আহাৰ বিচাৰি দিনৰ দিনলৈ খুঁচি ফুৰিছিল আৰু বাতি ভৰা সময়ত চাকদন্তৰ ঘৰলৈ আহিছিল। এওঁ আছিল বৰ খুহতীয়া। সুখৰ দিনতো চাকদন্তক ইহিৰ খোৱাক বোঁগাৰ পাবিছিল।

চাকদন্তৰ পুত্ৰ ৰোহনসেনক নিহতক। বিট উদাত্তচৰিত আৰু স্পষ্টবাদী। জ্ঞানিক পণিকা আৰু দাসী হলেও নিজ গৰাকী বসন্তসেনাৰ লক্ষ্যৰে ঘূৰিছে। জ্ঞানিকাও নিজৰ গৰাকী চাকদন্তৰ প্ৰতি নিষ্ঠাভাৱ বশা ফুৰি।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—১৭

কবিত্ব—মুচ্ছকটিক এখন বৰ্ণাবাহী প্ৰকৰণ। কবিয়ে কল্পনা আৰু কবিত্বৰ কম অৱকাশ পালেও ইয়াৰ স্বেচ্ছতা হ্ৰাস হোৱা নহৈ। সাময়িক আঁঠাৰ আৰু নাটকীয় সাহিত্যৰ অতিৰিক্ত ইয়াৰ বচক বসন্তসিদ্ধ কবি। এওঁৰ পৰিপূৰ্ণ কবিত্বৰ ছাপ নাটকখনৰ সৰ্বত্ৰ বিস্তাৰ।

মুচ্ছকটিকত প্ৰকৃতিৰ উদীপন আৰু আলোক দুয়োটা ৰূপতে অতি সুন্দৰ চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে। বাৰিষাকালৰ মেঘাচ্ছন্ন আকাশৰ বৰ্ণনা 'মুচ্ছকটিক'ৰ প্ৰথম অৱত বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে আকাশৰপৰা জলধাৰা পৃথিৱীত পৰাত কেনেকুৱা দেখা গৈছে, তাৰ চিত্ৰণ তলৰ শ্লোকটোত পোৱা যায়—

‘ভালীষু তাৰং বিটপেষু মজ্জং শিলাসু কক্ষং সলিলেষু চণ্ডম্।

সংগীত বীণা ইব তাত্যমানাঙ্গালাহুসাৰেণ পতন্তি ধাৰাঃ।’

অৰ্থাৎ, “এই জলধাৰা তালগছত উচ্চৰবে, গছত গছীৰ স্বৰে, শিলত অতি কক্ষস্বৰে, আৰু পানীত প্ৰচণ্ডস্বৰে, সংগীতৰ বীণাৰ নিচিনা স্বৰ জুলি মাটিত পৰিছে।” অৰ্থাৎ যিধৰে বীণা, মজ্জ, কক্ষ আৰু চণ্ড আদি অনেক স্বৰ আৰু লয়ত বজোৱা হয়, সেইদৰে বাৰিষাৰ এই বৰষুণতও সঙ্গীতময় গতি বিস্তাৰ।

উক্ত শ্লোকত কবিৰ অৱতীৰ্ণতা জলবৃষ্টিৰ বিভিন্ন স্থিতিৰ দৃষ্টৰ উপৰি ইয়াৰ সংগীতজ্ঞতাও প্ৰকট হৈছে। পূৰ্ণোপমাৰ এনেকুৱা ভব্য আৰু কোমলতা কালিদাসৰ কবিতাত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

বাৰিষাৰ বৰ্ণনাৰ লগত অভিসাৰিকা বসন্তসেনাৰ তলত দিয়া বৰ্ণনা অতি কবিত্বময়। “প্ৰসূতিস্ত হোৱা কদমফুল, কদমগছতকৈ সুগন্ধময় উদ্ভেজিত হোৱা মেঘৰ বৰ্ষাজলেৰে তিতিযোৱা অমক (কপালত ওলমি পৰা কৈকোৰা চুলি) যুক্ত প্ৰেমৰ আমাৰ এই বসন্তসেনা অথবা বৰ্ষাঋতুই নিজৰ প্ৰিয়ভৱৰ দৰলৈ আহিছে। বিজুলীৰ চিকমিকনি আৰু মেঘৰ গিৰগিৰ শব্দেৰে চকিত হৈ তোমাৰ দৰ্পনৰ অভিশাপকাৰিণী বোকাৰে কষ্ট দিয়া নিজৰ নুপুৰযুক্ত ভৰিহুখন ধুই তেওঁ বাহিৰত ঠিগ হৈ আছে।”

ইয়াৰ উপৰিও অন্ধকাৰৰ বাবে অন্ধন আৰু বৰ্ষাৰ উপমা, চন্দ্ৰাস্তৰ বৰ্ণনা, নভ-মধ্যগত সূৰ্য্যৰ বৰ্ণনা আৰু অতিপাত গৰমৰ বাবে গছৰ ছাঁত বিজ্ঞান লোৱা গাই-গকৰ বৰ্ণনা—মুচ্ছকটিক বচকৰ সুন্দৰ প্ৰকৃতি-নিৰীক্ষণৰ পৰিচয়।

‘মুচ্ছকটিক’ প্ৰথম প্ৰধান প্ৰকৰণ। ইয়াত প্ৰধান বসৰ অনেক সুন্দৰ চিত্ৰণ অঙ্কিত কৰা হৈছে। বসন্তসেনা অমর সৌন্দৰ্য্যৰ মূৰ্ত্তিমতী দেৱী। এওঁৰ অঙ্গে অঙ্গে পোতা বিস্তাৰ।

প্রকল্পিত চাকদন্তৰ প্ৰতি বসন্তসেনাই প্ৰথম অতি ভাবপূৰ্ণভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বিতীৰ অকৃত বসন্ত সেনা আৰু যদুনিকাৰ কথাশব্দৰ যদুনিকাই চাকদন্তৰ দ্বিবিভাৱ অৰ্থে দিছে। তেওঁ আন কোনোৱা বসন্তসেনা ব্যক্তিক প্ৰেমিক হিচাপে লবলৈ বসন্তসেনাক উপদেশ দিয়ে। যদুনিকাই বসন্তসেনাক এইদৰে কৈছে—আৰ্হে কিং হীনকুহুং সহকাৰণাৎ মধুকৰ্য্য পুনঃ সেন্যতে ?” অৰ্থাৎ, “হে আৰ্হে ! ফুলহীন আমগছক কেতিয়াবা মৌমাখিয়ে সেৱন কৰেনে ?” ইয়াতে বসন্তসেনাই যি উত্তৰ দিছে, সি অতি মাৰ্মিক। আৰু ই কবিক বসন্ত কবীৰ পৰিচয় দিছে। বসন্তসেনাই কৈছে—“অন্ত এব ত্য মধুপৰ্য্যঃ উচ্যতে। সেই বাবেইটো ইয়াক মধুকৰী বোলা হয়।” বসন্তসেনাৰ মূখৰণাও গোৱা “মধুকৰী” শব্দৰ প্ৰয়োগ অতি ভাবপূৰ্ণ। বসন্তসেনাৰ উক্তিৰ প্ৰকৃত অৰ্থ হৈছে—“মধুকৰে কেৱল মোৰ বাবেহে আমগছত পৰে। ইহঁত আৰ্পণ। এইটো বাস্তৱিক প্ৰেম নহয়। কিন্তু মোৰ প্ৰেম মধুকৰৰ নিচিনা আৰ্পণ আৰু অস্বাভৱিক নহয়। সেইবাবেই মই চাকদন্তক ইচ্ছা কৰিছোঁ, কাৰণ এওঁ ফুলহীন আমগছৰ দৰে। চাকদন্তৰ এই দ্বিবিভাৱ মোৰ বাবে মধুকৰীৰ মৌ।”

চাকদন্তৰ দ্বিবিভাৱ সমগ্ৰ প্ৰকৰণখনৰ কথাবস্তুৰ কেন্দ্ৰবিন্দু। প্ৰথম অকৃত চাকদন্তৰ দ্বিবিভাৱ অতি কৰুণ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। চাকদন্তই দ্বিবিভাৱ বৰ্ণনা নিজৰ মূৰে বৰ্ণনা কৰাত ই অতি স্বাভাৱিক হৈ উঠিছে। দ্বিবিভাৱ মাত্ৰহে সমাজত কেনেকুৱা স্থান, তাক ভুক্তভোগী চাকদন্তই কৈছে—

‘দাবিত্ৰাং পুৰুষস্ত বাস্তৱজ্ঞানো বাক্যে ন সন্নিষ্ঠতে।

সুস্মিতা বিমূৰ্খীভৱন্তি সুহৃদঃ ক্ষাবীভৱন্ত্যাপদঃ।

সখ্যং হ্ৰাসমুপৈতি শীলশশিনঃ কান্তিঃ পৰিমায়াতে।

পাপং কৰ্ম চ যৎপৰৈবপি কৃতং তন্তস্ত সংভাৱ্যতে।’

অৰ্থাৎ, “ধনহীন হোৱা বাবে আত্মীয়-স্বজনসকলেও তেওঁৰ কথাত আঁদৰ নকৰে। তেওঁৰ অতি প্ৰিয় বন্ধুও শত্ৰু হয়। তেওঁৰ বিপদ সদায় বাঢ়ি যায়। তেওঁৰ শক্তি কীৰ্ণ হয়। তেওঁৰ শীলৰূপ চন্দনৰ শক্তি কান্তি হালি হয়। আনে কৰা কৰ্মৰ দ্বিবিভাৱ মাত্ৰহে ওপৰত আপি দিয়া হয়।”

‘মুছকটিক’ প্ৰকৰণখনৰ বিশেষতা হৈছে—ইয়াৰ প্ৰাকৃত ভাৱ। সবহ ভাগ চৰিত্ৰই প্ৰাকৃত ভাৱ ব্যৱহাৰ কৰিছে। শূদ্ৰকৰ সংস্কৃতশৈলী অতি সবল আৰু সকল। কঠিন ছন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা নাযায়। মৃদুতে বসন্তনিৰ্দেশ, চৰিত্ৰ-চিত্ৰণ, বসন্তবিশাক আদিৰ দৃষ্টিকোণৰণা মুছকটিক এখন উৎকৃষ্ট প্ৰকৰণ।

হৰ্ষবৰ্দ্ধন

হৰ্ষবৰ্দ্ধন খানেশ্বৰৰ বজা প্ৰভাকৰ বৰ্দ্ধনৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ। জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতৃ ৰাজ্যবৰ্দ্ধনৰ মৃত্যুৰ পিচত এওঁ ৰাজসিংহাসনত আবোধন কৰে। ৰাণভট্ট, যদুৰভট্ট আৰু দিবাৰুৰ ভট্টই এওঁৰ ৰাজসভা অলংকৃত কৰে। ৰাণভট্টই 'হৰ্ষচৰিত'ত এওঁৰ চৰিত-কথা বৰ্ণনা কৰিছে। চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েনচাং এওঁৰ সময়ত ভাৰতলৈ আহে। এওঁ হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ বিঘ্নতা, দানশীলতা আৰু বিদগ্ধতাৰ অনেক প্ৰশংসা কৰে। এওঁৰ ৰাজত্বকাল ৬০৬ খ্ৰীঃবপৰা ৬৪৫ খ্ৰীঃলৈ। নালন্দাৰ তৎকালীন আচাৰ্য্য ধৰ্মকীৰ্ত্তিৰ লগত হৰ্ষৰ সাক্ষাৎ হয়। আচাৰ্য্য ধৰ্মকীৰ্ত্তিৰ সহায়ত হৰ্ষই বৌদ্ধধৰ্ম তথা বৌদ্ধধৰ্মনৰ জ্ঞান পায়।

অজস্ৰাঙ্কনী—হৰ্ষবৰ্দ্ধনে 'প্ৰিয়দৰ্শিকা', 'বসন্তালী' আৰু 'নান্দানন্দ' নামক তিনিখন গ্ৰন্থ লিখে। তাৰ ভিতৰত প্ৰথম দুখন নাটিকা, শেষখন নাটক।

কথাবস্তু : ১। প্ৰিয়দৰ্শিকা—প্ৰিয়দৰ্শিকা চাৰিটা অঙ্কৰ নাটিকা। ইয়াৰ কথাবস্তু গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎকথা'ৰপৰা লোৱা। ইয়াৰ বচনা-শৈলীত কালিদাসৰ কচনা-শৈলীৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। ৪৭সৰ বজা উদয়ন আৰু মহাৰাজ দৃঢ়বৰ্মাৰ ছুহিতা প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ প্ৰণয় কাহিনীয়েই নাটিকাৰ বিষয়বস্তু। নাটিকাৰ নাম অম্বুসবি নাটিকাখনৰ নাম হৈছে—প্ৰিয়দৰ্শিকা।

নাটিকাৰ প্ৰথম অঙ্কত বিনয় বস্তু আৰু দৃঢ়বৰ্মাৰ প্ৰৱেশ। অঙ্গদেশৰ বজা হিৰ কৰিছিল। উদয়নৰ লগত প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ বিয়াৰ ঠিক হোৱা বুলি শুনি কলিঙ্গৰ অধিপতিৰ বৰ খঙ উঠিল। কাৰণ তেওঁ প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ পাণিপ্রার্থী আছিল। কলিঙ্গৰ অধিপতিয়ে তাৰ প্ৰতিশোধ লবৰ নিমিত্তে দৃঢ়বৰ্মাৰ ৰাজ্য অঙ্গদেশ হঠাৎ আক্ৰমণ কৰে। যুদ্ধত দৃঢ়বৰ্মা বন্দী হয়। বিনয় বস্তুৱে প্ৰিয়দৰ্শিকাক উদয়নৰ হাতত অৰ্পণ কৰিবৰ নিমিত্তে দৃঢ়বৰ্মাৰ বন্ধু আৰণ্যদেশৰ বজা বিদ্যাকেতুৰ ওচৰ পালে। প্ৰিয়দৰ্শিকাক বিদ্যাকেতুৰ ওচৰত থৈ বিনয় বস্তু আগন্ত্যতীৰ্থলৈ গুচি গ'ল। ইতিমধ্যে উদয়নৰ সৈন্তই বিদ্যাকেতুৰ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰি তেওঁক বধ কৰে। বিনয় বস্তু তীৰ্থৰপৰা ঘূৰি আহি প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ কোনো অম্বুসজ্ঞান নাপালে তেওঁ দুখে-বেজাৰে অঙ্গদেশলৈ উভতি গ'ল।

যুদ্ধত জয়লাভ কৰা বাবে উদয়নে সেনাপতি বিজয়ধেনুক সজ্জাবণ জনায়। তেওঁলোকে যুদ্ধত জয়লাভ কৰি আহোঁতে প্ৰিয়দৰ্শিকাক লগত লৈ আহে।

বজাই প্রিয়দর্শিকাক বাসরদস্তাৰ হাতত অৰ্পণ কৰে। বাসরদস্তাই বজাব আদেশ
মতে প্রিয়দর্শিকাক বাজ-অন্তঃপুৰত বাখিলে। আৰুবা দেশবন্দবা অহা বীৰে
ভেঙিব নাব হ'ল আকাক্ষা। --

বিত্তীয় অৰুত বাসরদস্তাৰ কোনো মাকলিক অহুটামৰ বাবে সহচৰী ইন্দিৰাক
আক আবণ্যাক পছম কুল আনিথলৈ আদেশ দিলে। কুল চিঠি থাকোঁতে
প্রিয়দর্শিকাৰ উদয়নৰ লগত সাক্ষ্য হয়। বজাই এটা জোপোহাৰ মাজত কুলই
থাকি আবণ্যকাৰ অৰ্থাৎ প্রিয়দর্শিকাৰ স্বপৰস পান কবিলে ধখিলে। পছমিও পৰা
তোমোবা এটাই আবণ্যকাক পছমকুল চিঠাত সন্মানৰ স্তুতি কৰে। বজাব বীৰে
প্রিয়দর্শিকাই চিঠিৰ মাৰি দিয়ে। উদয়নে সত্যকৃতকণাই ওলাই আহি প্রিয়দর্শিকাক
বকা কৰে। এবাৰ সাক্ষ্যভেদে কয়োৰে পৰকণি এটি আবণ্যক বাৰিল।
ইন্দিৰাই বজাক আক প্রিয়দর্শিকাক অকনে এৰি ভটি ধায়। ভেঙিলা প্রিয়দর্শিকা
আক উদয়নে কৰাবতবা পতাৰ স্থিতি পায়।

তৃতীয় অৰুত সাংস্কৃত্যায়নী নামৰ এজনী কুলই উদয়ন আক বাসরদস্তাৰ বিত্তীয়
বটনাটোৰ ওপৰত নাটক লিখে। লোকবন্ধনৰ বাবে বাজদৰবাবত এই স্বপৰকণ
অভিনয় কৰা হয়। নাটকত বাসরদস্তাৰ অভিনয় কৰিলে আবণ্যকাই আক
উদয়নৰ অভিনয় কৰিলে বজাই। এই অভিনয় স্বপৰকৰ মনোবন্ধনতেই পীৰিত
নাথাকি বাস্তবৰূপত বপায়িত হয়। অৰ্থাৎ, আবণ্যকা আক উদয়নৰ গ্ৰেয়ৰ
কথা সৰ্ববিদিত হ'ল। তাকে দেখি বাস্তবদস্তা ক্ৰোধানলত জলি উঠিল।
বাসরদস্তা বজাব ওপৰত কষ্ট হ'ল।

চতুৰ্থ অৰুত বাসরদস্তাৰ আদেশ মতে আবণ্যকাক বন্দী কৰি ধলে।
সাংস্কৃত্যায়নীৰ অহুৰোধক্ৰমে বাসরদস্তাৰ খঙ মাৰ গ'ল। তেওঁ সকলো কথা
মাজনা কৰিলে। বাসরদস্তা আক বজাই কথাবতবা পাতি থাকোঁতে বিজয়সেন
আক দৃঢ়বৰ্মাৰ কুতুকী আহি বাজদৰবাবত উপস্থিত হয়। বজাব তৎকণাত
তেওঁলোকক লৈ আহি যথায়োগ্য সন্মান দেখুৱায়। কলিঙ্গৰ বজাব মৃত্যু আক
দৃঢ়বৰ্মা বাজ্যত অধিষ্ঠিত হোৱা শুনি বজাই আনন্দ পালে। তেওঁ সেনাপতি
বিজয়সেনৰ শলাগ ললে। বসন্তকৰ কথা মতে বিজয়ৰ উৎসৱৰ দিনাখন বাসরদস্তাই
আবণ্যকক মুক্তি দিলে। বাসরদস্তাই প্রিয়দর্শিকাৰ সকলো খবৰ কুতুকীৰপৰা
পাই বৰ বেজাৰ কৰিলে। আবণ্যকে বিধোধাৰ। বুলি শুনি বাসরদস্তাই উদয়নক
কৰোৰো আবণ্যকক ভাগ কবিলে অহুন্নয় কৰে। কুতুকীয়ে আবণ্যকক দেখি
“এইজনীয়েই প্রিয়দর্শিকা” বুলি চিঞৰি কলে। বজাব বহুত প্রিয়দর্শিকা হুহু

হ'ল। দেবত বাসৱদত্তাৰ কথা মতে উদয়নে প্ৰিয়বৰ্ণিকাৰ পাবিত্ৰৰূপ কৰে। ইয়াতে নাটিকাখনৰ পৰিসমাপ্তি ঘটে।

বট্ঠাকলী—এই নাটিকাখন চাৰিটা অঙ্কৰ সমষ্টি। ইয়াৰ বিষয়বস্তু হৈছে—
সিংহলৰ ৰাজহুৱাৰী বট্ঠাকলী আৰু মহাৰাজ উদয়নৰ প্ৰেম-কাহিনী। নাটিকাখনৰ প্ৰথম অঙ্কত মন্ত্ৰী যোগেশ্বৰদ্বাৰা জ্ঞানিলে যে বট্ঠাকলীৰ পাবি মিয়ে প্ৰেৰণ কৰিব, তেওঁ সন্নাহৰা পুৰিহীৰ অধিনায়ক হ'ব। সেয়ে যোগেশ্বৰদ্বাৰা বট্ঠাকলী কেনেকৈ উদয়নৰ পত্নী হ'ব পাৰে তাৰে চিন্তা কৰিব ধৰিলে। এই কাৰ্য্য সমাপন কৰাৰ অৰ্থে যোগেশ্বৰদ্বাৰা ৰাজহুৱাৰী বাসৱদত্তা জুইত পুৰি মৰা বুলি মিছাকৈ প্ৰচাৰ কৰে। সিংহলৰ অধিপতি বিজয়বাহুৱে নিজৰ হুহিতা বট্ঠাকলীক (সাগৰীকাক) মন্ত্ৰী বহুমতী আৰু কুৰুক্ষীৰ লগত উদয়নৰ ওচৰলৈ পঠাই দিয়ে। হঠাৎ সাগৰত জাহাজ ডুব যোৱাত কৌশলীৰ এজন বণিকৰ হাতত বট্ঠাকলীৰ জীৱন বন্ধা পৰে। বণিকে যোগেশ্বৰদ্বাৰাৰ হাতত বট্ঠাকলীক গতাই দিলে। বট্ঠাকলীৰ মূখে মন্ত্ৰী যোগেশ্বৰদ্বাৰাৰে সকলো কথা গম পালে। তেওঁ নিজৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱাৰ উদ্দেশ্যে বট্ঠাকলীক সাগৰিকা নাম দি বাসৱদত্তাৰ লিগিৰী হিচাবে অস্তঃপুৰত ৰাখিলে। অতি কৰ্পমতী সাগৰিকাক বজাৰ চকুৰ আঁতৰত ৰাখে। কিন্তু মননমহোৎসৱত উদয়ন আৰু সাগৰিকাৰ সাক্ষাৎ হয়। ইয়াত দুয়ো পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হয়।

দ্বিতীয় অঙ্কত সাগৰিকাই সখীয়েক স্বেংগতাৰ আগত উদয়নৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰেমাসক্তিৰ কথা ব্যক্ত কৰে। হঠাৎ বাহিৰত বৰ কোলাহল শুনা যায়। কাৰণ বজাৰ পুহনীয়া এটা বান্দৰ আৰু এটা ডাটো বাহিৰলৈ ওলাই আহে। কোলাহল শুনি বজা আৰু বিদূষক ঘটনাস্থলীত উপস্থিত হয়। ইয়াতে বজাই সাগৰিকাক লগ পায়। বিদূষকে বাসৱদত্তা অহা বুলি কোৱাৰ লগে লগে বজাই সাগৰিকাৰ হাতখন এৰি দিয়ে। সাগৰিকাই লাজতে বেগাবেগিকৈ সেই স্থান পৰিত্যাগ কৰে। বাসৱদত্তাই ওচৰলৈ আহি বজাক খঙ কৰে আৰু কোনো কথা-বতৰা নপতাৰৈ তাৰপৰা গুচি যায়।

তৃতীয় অঙ্কত দুয়ো প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মিলনৰ বাবে বিদূষকে এটা বুদ্ধি পাতিলে। সাগৰিকাই বজাৰ লগত তেওঁৰ মিলন অসম্ভৱ বুলি ভাবি মনৰ দুখত অশোক গছত ঝাঁট লগাই মৃত্যুবৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। বিদূষকে দেখা পাই চিঞৰ-বাখৰ কৰে। ৰাশীৰ কাপোৰ পৰিধান কৰি আছিল বাবে বিদূষকে তেওঁক বাসৱদত্তা বুলিহে ভাবিছিল। বজাই বিদূষকে চিঞৰ-বাখৰ কৰা শুনি

অশোক গছদোপাৰ ওচৰলৈ গৌৰি আহি দেখে যে বসন্তমেনা নহয়, সাগৰিকায়ে। বজাই সাগৰিকাক যুত্ৰাবণৰা বন্ধা কৰি তেওঁৰ লগত প্ৰেমালাপ কৰে। ইয়াকে দেখি বাসৱদত্তা ক্ৰোধত জলি উঠে।

চতুৰ্থ অঙ্কত সাগৰিকাক বাসৱদত্তাই বন্ধী কৰি থয়। কিন্তু তেওঁক উজ্জয়িনীলৈ পঠাই দিয়া বুলি মিছা জনবব ভুলি দিয়ে। সেই সময়ত এজন ঐকান্তালিকে বজাক বাহু দেখুৱাবলৈ আহে। বাহু দেখুৱাই থাকোঁতে হঠাৎ অস্তঃপুৰত জুই লগা দেখা যায়। সাগৰিকা জুইত পুৰি মৰা বুলি বাসৱদত্তাৰ মহা গুৰ লাগিল। সাগৰিকাক বন্ধা কৰিবৰ নিমিত্তে বাসৱদত্তাই বজাক অতুলন-বিনয় কৰি থৈ গৈছে। বজাৰ বাসৱদত্তাৰ অহুবোধ ক্ৰমে জুইত জাপ দি সাগৰিকাৰ প্ৰাণ বন্ধা কৰে। সেই সময়ত সিংহলৰ বজাৰ মন্ত্ৰী বহুভূতি প্ৰবেশ কৰে। তেওঁ বজাৰ আগত সাগৰিকাৰ প্ৰকৃত পৰিচয়টো দিয়ে। শেষত মন্ত্ৰী যোগকৰমাৰ্গে সকলোৰে আগত এই বড়মন্ত্ৰৰ কথা প্ৰকাশ কৰে। বাসৱদত্তাই বস্ত্ৰাৱলীক বজাৰ হাতত অৰ্পণ কৰে। বস্ত্ৰাৱলীয়ে বাসৱদত্তাক তক্তিসহকাৰে সেৱা কৰিলে। বাসৱদত্তাই সবমেৰে বস্ত্ৰাৱলীক ভুলি লৈ আলিঙ্গন কৰিলে। ইয়াতেই নাটিকাৰ পৰিদমাপ্তি ঘটে।

জাগাজল—নাগানন্দ পাঁচটা অঙ্কৰ নাটক। নাটকৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধত বিজাধৰ কুমাৰ জীমূতবাহন তথা সিদ্ধকল্পা মলয়ৱতীৰ প্ৰেম-কাহিনীৰ বৰ্ণনা আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধত জীমূতবাহনৰ দ্বাৰা গৰুড়ৰ সৰ্পভক্ষণ ভ্যাগৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে।

নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত বিজাধৰৰাজ জীমূতকেতুই পুতেক জীমূতবাহনক ৰাজ্য অৰ্পণ কৰি বাণপ্ৰস্থ জীৱন গ্ৰহণ কৰে। কিন্তু পৰম পিতৃভক্ত জীমূতবাহনে ৰাজ্য এৰি পিতাকৰ পৰিচৰ্যাৰ বাবে বন্ধু আত্ৰেয়ৰ লগত বনলৈ গুচি গ'ল। পিতাকক বিচাৰি গৈ জীমূতবাহনে মলয়পৰ্বত পালে। ইয়াতে দেৱী গৌৰীৰ মন্দিৰত উপাসনা কৰি থকা সিদ্ধৰাজৰ কল্পা মলয়ৱতীৰ লগত এওঁৰ লাক্ষ্য হয়। জীমূতবাহনে জানিলে যে দেৱী-গৌৰীয়ে মলয়ৱতীক স্বপ্নত এটা বব দিয়ে। সেই ববমতে মলয়ৱতী কোনো বিজাধৰ বজাক পতিত্বপে পাব। এওঁলোকৰ কথা-বতৰা জীমূতবাহনে জোপোহাৰ মাজত লুকাই থাকি মলয়ৱতীয়ে সখীয়েকক কোৱা শুনে। ববদানৰ কথা শুনি জীমূতবাহনৰ শৰীৰ বোম্বাৰ্জিত হৈ উঠিল। বিদ্যকে ছয়োৰে মিলনৰ ব্যৱস্থা কৰে। কিন্তু হঠাৎ তেওঁলোকৰ সমুখত ময়াদানী এজন আহি উপস্থিত হোৱাত তেওঁৰ কথা আধৰুৱা হৈ থাকে। জীমূতবাহন আৰু মলয়ৱতীৰ মাজত প্ৰশস্ত প্ৰেম গঢ়ি উঠে।

দ্বিতীয় অৱস্থাত মলয়বতীৰ প্ৰেৰণাত্মক দৃষ্ট চিত্ৰণ কৰা হৈছে। ইণ্ডিয়ে জীমূতবাহনৰো একে অৱস্থা দেখা গৈছে। ইয়াৰ মাথতে মলয়বতীৰ আঁহ মিহাবহুৰ আগমন দেখা যায়। তেওঁ জনীয়েকৰ ধৰণ পাই জনৈ আৰু জীমূতবাহনক মলয়বতীৰ পানি-প্ৰস্থ কবিবলৈ প্ৰস্তাৱ দিয়ে। মিহাবহু আৰু জীমূতবাহন আছিল পৰম বন্ধু। মলয়বতীক মিহাবহুৰ জনীয়েক বুলি গম পোৱাত জীমূতবাহনে তেওঁক বিয়া কৰাবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। তাকে জনি মলয়বতী আত্মহত্যা কবিবলৈ উত্তত হয়। গিছে জীমূতবাহনে তেওঁৰ গভীৰ প্ৰণয়ক স্বীকাৰ কৰাত মলয়বতীয়ে আত্মহত্যাৰপৰা বিৰত হয়।

তৃতীয় অৱস্থাত সৰগ্ৰা ঘটনাৰ স্পষ্টীকৰণ হয়। ইয়াতে মলয়বতী আৰু জীমূতবাহনৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়। জীমূতবাহনে কিছুদিনৰ পিচত মলয়বতীক লৈ পিতাকৰ আশ্রমলৈ আহিল।

চতুৰ্থ অৱস্থাত জীমূতবাহন আৰু মিহাবহুৰে ফুৰিবলৈ সমুদ্ৰৰ তীৰলৈ যায়। তাৰপৰা দুয়ো পৰ্বতৰ ওপৰলৈ উঠিব ধৰে। এনেতে বহুত দূৰৈত এটা কিহাৰাৰ বগা ঘ'ম দেখিলে। জীমূতবাহনে সেইবোৰ মেঘ বুলি ভাবিছিল। পিচত বন্ধু মিহাবহুৰপৰা জানিব পাৰিলে, সেইবোৰ সাপৰ হাড়হে, মেঘ নহয়। তাত শংখচূড় নামক নাগৰ মাকে তুমখনেৰে বিলাপ কৰি আছিল। ঘটনাৰ আভিভূতি বিচাৰি তেওঁলোকে জানিলে—গৰুড়ৰ বাবে প্ৰতিদিন একোটাটক নাগ পৰ্শ্য লাগে। আজি মাকৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ শংখচূড়ৰ পাল। জীমূতবাহনে শংখচূড়ৰ পৰিৱৰ্তে নিজৰ জীৱনগৰুড়ৰ আহাৰ হিচাপে বিসৰ্জন দিবলৈ ইচ্ছা কৰি বধাশিলাৰ ওপৰত বহিল। গৰুড়ে ধুম্‌ধাম্‌ দৰে আহি জীমূতবাহনক মলয়পৰ্বতলৈ উলিয়াই লৈ গ'ল।

পঞ্চম অৱস্থাত জীমূতবাহন উভতি নহাত জীমূতকেতু আৰু মিহাবহু চিন্তাত ব্যাকুল হ'ল। এনেতে তেজ আৰু মত্তহ লাগি থকা এধাৰ মণি আহি তেওঁলোকৰ আগত পৰিলহি। জীমূতবাহনৰ মাকে পুতেকৰ মণি বুলি চিনি পাই আটাই কেইজন বৰ চিন্তিত হৈ পৰিল। শংখচূড়ে গৰুড়ৰ ওচৰলৈ দৌৰি গৈ জীমূতবাহনক মুক্তি দিবলৈ অত্ননয় কৰে। গৰুড়ে জীমূতবাহন বুলি জানি নিজৰ ভুলৰ বাবে বৰ দুখ প্ৰকাশ কৰে। সেই সময়তে দেৱী গৌৰী আৱিৰ্ভাৱ হৈ জীমূতবাহনক পুনৰ জীৱন দান কৰি লগতে আন আন নাগবোৰকো জীৱন দান দিয়ে।

গৌৰী প্ৰসন্ন হৈ জীমূতবাহনক বিদ্ধাধৰ ৰাজচক্ৰবৰ্তী পদত অভিষিক্ত কৰে।

গকড়ে ভবিষ্যতে কোনো নাগ বধ নকবিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। শেষত ভবত-বাক্যৰে নাটকৰ সাৰবৰণি পৰে।

নাটকীয় সংবিধান—হৰ্বই ‘বদ্যাবলীত’ দৃষ্টকাৰ্য্যৰ শাস্ত্ৰীয় নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰদৰ্শন কৰিছে। শাস্ত্ৰীয় নিয়ন্ত্ৰণ সম্পূৰ্ণৰূপে ঘনিষ্ঠতা সংকল্প সাহিত্যৰ ভিতৰত ‘বদ্যাবলী’ এখন সকল নাটিকা। হৰ্বই বদ্যাবলীত কালিদাসৰ প্ৰভাৱ অস্বীকাৰ নকৰি পৰিমাণে পৰা দেখা যায়। উদয়ন আৰু অগ্নিৱৰ্ম্মৰ অন্তৰ্ভুক্ত কল্পবাহনৰ একত্ৰ প্ৰেম ‘মাগবিকাগ্নিৱৰ্ম্ম’ অন্তঃপুৰণৰ অঙ্গবৰণ।

বদ্যাবলীৰ প্ৰভাৱে হৰ্বই নাটিকা কেইখনত পৰিছে। বদ্যাবলীৰ বচন ধনজয়ৰ মতে ‘প্ৰিয়দৰ্শিকা’ আৰু ‘বদ্যাবলী’ নামক উদয়ন বীৰবলিত। ‘বদ্যাবলী’ৰ লাবণ্যদাহৰ সংকল্প বদ্যাবলীত পোৱা যায়।

হৰ্বই বদ্যাবলীত পুৰা কল্পনা চাৰুৰীৰ পূৰ্ণ পৰিণাম হয় ‘প্ৰিয়দৰ্শিকা’ত। কবিয়ে নাটিকাৰ কথানক ‘বৃহৎকথা’ৰ পৰিৱৰ্ত্তিত সংকল্প ‘কথাসংকল্প’ আৰু ‘বৃহৎ কথামঞ্জৰী’ৰ পৰা লোৱা। কিন্তু নিজ কল্পনাশক্তিৰে কবিয়ে ইয়াৰ সলনি কৰি তোলে। বদ্যাবলীৰ উদয়নৰ কথা কালিদাসৰ বহু আগবৰণাই লোককথাৰ ৰূপত প্ৰচলিত হৈ আহিছে। এই লোকপ্ৰিয় কথানক ‘প্ৰিয়দৰ্শিকা’ত লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ কথানক অতি লেহেৰ গতিত আগবাঢ়ে ; বিত্তীয়তে নাটিকাৰ প্ৰথম অঙ্কত নায়ক-নাগিকাৰ পূৰ্ববাগৰ বীজ দেখা নাযায়। প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ তৃতীয় অঙ্কত গৰ্ভকৰ সূৰ্যোজনা কবিৰ নাট্যকৌশলৰ উত্তম চানেকী। বিত্তীয় অঙ্কত প্ৰিয়দৰ্শিকাই তোমোৰাবৰণা পোৱা ভয় অভিজ্ঞানশকুন্তলাৰ প্ৰভাৱ।

নাটকীয় সংবিধানৰ ফালৰপৰা প্ৰিয়দৰ্শিকাত যি দৃষ্টিগত হয়, বদ্যাবলীত তাৰ পৰিমাৰ্জন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ইয়াৰ প্ৰথম অঙ্কত কামদেৱ পূজা শেষ হোৱাৰ পিচত নায়ক-নাগিকাৰ পূৰ্ববাগ প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ কবিয়ে পাহৰি যোৱা নাই।

প্ৰিয়দৰ্শিকাতকৈ বদ্যাবলীৰ নাটকীয় সংবিধান আৰু কথাশুদ্ধতা উভয়তে প্ৰোচুতা বিদ্যমান।

‘নাগানন্দ’ নাটকৰ মজলাচৰণ আৰু ভবতবাক্যত বোধপ্ৰভাৱ পৰিছে। কথা-বস্তুৰ ফালৰপৰা নাটকখন চুটী ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। প্ৰথম তিনিটা অঙ্কত প্ৰণয় কথা বৰ্ণিত। সেয়েহে আন দুখন নাটিকাৰ দৰে ‘নাগানন্দ’ এই অংশ প্ৰণয় প্ৰধান। নাটকীয় দৃষ্টিকৌশলৰপৰা নাটকখন ত্ৰিটীৰ্ণ।

ভবভূতি

পৰিচয়—ভবভূতিয়ে মহাবীৰ চৰিতৰ প্ৰস্তাৱনাৰে নিজৰ বিষয়ে সংক্ষিপ্ত পৰিচয় দিছে। প্ৰস্তাৱনাৰ পৰা জনা যায়—এওঁ বিদৰ্ভদেশৰ (আজিকালিৰ বৰাব) পদ্মপুৰৰ নিবাসী। এওঁ কাণ্ডপগোত্ৰীয় আৰু কুম্ভকৰ্ণবৈদ্যৰ তৈত্তিৰীয়া শাখাৰ অঙ্গগামী। ভবভূতিৰ পিতৃৰ নাম নীলকণ্ঠ, মাকৰ নাম জাতুকণী আৰু পিতামহৰ নাম ভট্টপোপাল। ভবভূতিৰ আন এটা নাম ‘উষেক’ বুলি জনা যায়। উষেক আছিল যীমানসামান্যৰ এজন ডাঙৰ পণ্ডিত।

বিদৰ্ভনাট্যৰ পদ্মপুৰ আছিল তেওঁলোকৰ বাসস্থান। ভবভূতিৰ আচল নাম আছিল ‘শ্ৰীকণ্ঠ’। টীকাৰ সৰুসৰ মতে ‘ভবভূতি’ হ’ল শ্ৰীকণ্ঠৰ পিছৰ কালত লোৱা উপাধি। ভবভূতি বেদ, উপনিষদ, সাংখ্য, যোগ, ছন্দ, জ্যোতিষ আদিত সুপণ্ডিত আছিল। ইয়াৰ বাহিৰে ভবভূতিয়ে তেওঁৰ জন্মকাল সম্বন্ধে নাইবা তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক বজাৰ সম্বন্ধে কোনো কথা স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰা নাই। কাশ্মীৰৰ কবি কলহনে ‘ৰাজতৰঙ্গিনী’ত ঈ: অষ্টম শতাব্দীৰ মধ্যভাগৰ কালকুজৰ বজা যশোবৰ্মাৰ ৰাজসভাৰ কবি বুলি ভবভূতিৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

ৰামণৰ কাব্যালংকাৰত ভবভূতিৰ নাম উল্লেখ আছে। ৰামণৰ গ্ৰন্থৰচনাকাল খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম-অষ্টম শতাব্দী বুলি ধৰা হয়। গতিকে ভবভূতিৰ আবিৰ্ভাব কাল খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম-অষ্টম শতাব্দী বুলি ঠিৰাং কৰা হয়।

আবিৰ্ভাবকাল—ৰাজতৰঙ্গিনীত ললিতাদিত্য নামৰ এজন অতি পৰাক্ৰমী কাশ্মীৰৰ বজাৰ বিজৃত বৰ্ণনা পোৱা যায়। ললিতাদিত্যই সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰত জয় কৰে। তেওঁ স্বৰ্ণৰ গোড়দেশও (বঙ্গদেশ) জয় কৰে। পিচত তেওঁ কালকুজৰ বজা যশোবৰ্মাৰ হাতত পৰাস্ত হয়। যশোবৰ্মা অকল বিজ্ঞানসকলৰ আশ্ৰয় দাতাই নহয়, নিজেও এজন সুপণ্ডিত। এওঁ ৰামাত্ম্যদয় নামক নাটক এখন ৰচনা কৰে। দশৰূপক আদি গ্ৰন্থত এই নাটকখনৰ বহুবাৰ উল্লেখ আছে। কিন্তু আজিলৈকে এই গ্ৰন্থখন উদ্ধাৰ হোৱা নাই। এওঁৰ ৰাজসভা ভবভূতি, বাকপতিৰাজ আদি কবিৰ দ্বাৰা অলংকৃত আছিল। ললিতাদিত্যৰ ৰাজত্বকাল ৬২৫ খৃষ্টাব্দ আৰু এওঁ সিংহাসনত আৰোহণ কৰিয়েই দ্বিবিজয় কৰিবলৈ মন মেলে। গতিকে ভবভূতিৰ আবিৰ্ভাব কাল ৭০০ খ্ৰী:ৰ ওচৰা-ওচৰি হয়। কিন্তু চীনদেশীয় ইতিহাসক মতে ললিতাদিত্যৰ ৰাজত্বকাল ৭২৫ খ্ৰী:ৰ আগপিচ। চীনদেশৰ ইতিহাসৰ এই প্ৰমাণিকতা বাকপতিৰাজ ৰচিত ‘গুডুৰহো’ত উল্লিখিত সূৰ্য্যগ্ৰহণৰ সময়বৰণৰ

লিখি হৈছে। কাব্য 'গউত্তবহো'ত্ত বশোবৰ্ণাই বধ কৰা কোমোবা গৌড়েশ্বৰ বজাৰ বৰ্ণনা আছে। কিন্তু ললিতাদিত্যৰ দ্বাৰা এওঁৰ পৰাজয় বৰণ কৰাৰ কথাৰ উল্লেখ নাই। বশোবৰ্ণাই ৭৩৩ খ্ৰীঃত কাশ্মীৰৰ বজাৰ অধীনতা স্বীকাৰ কৰে। এজেকে ইয়াৰপৰা প্ৰতীয়মান হয়—মহাকবি ভবভূতিৰ আবিৰ্ভাব কাল অষ্টম শতাব্দীৰ পূৰ্বাৰ্ধ।

বচনান্বলী—ভবভূতিৰ নাটক তিনিখন—মালতীমাধৱ, মহাবীৰচৰিত আৰু উত্তৰবায়চৰিত। মালতীমাধৱখন প্ৰকৰণ আৰু আনতখন নাটক।

(১) মালতীমাধৱ—ই দৃষ্টা অৰুৰ সমষ্টি। ইয়াত মালতী আৰু মাধৱক প্ৰেমকাহিনী কবিয়ে অতি চমৎকাৰভাৱে অঙ্কিত কৰিছে।

নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত মদনোৎসৱৰ আয়োজন কৰা হৈছে। ইয়াতে মালতী আৰু মাধৱ পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। পিচত সৰীয়েকসকলৰ সৈতে মালতী গুচি যায় আৰু মকৰন্দই প্ৰৱেশ কৰে। মাধৱৰ বিয়োগ অৱস্থাৰ বৰ্ণনাৰ লগতে প্ৰথম অঙ্কৰ সমাপ্তি ঘটে।

দ্বিতীয় অঙ্কত পদ্মাবতীদেৱৰ মন্ত্ৰী ভুবিসিহ্নই নিজৰ ছোৱালী মালতীৰ বিবাহ নন্দনৰ লগত সম্পন্ন কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে। ইপিনে কামন্দকীয়ে মালতীক মাধৱৰ লগত বিয়া দিবলৈ যো-জা কৰে।

তৃতীয় অঙ্কত কামন্দকী শিৱমন্দিৰৰ ওচৰৰ অশোক বনত মালতী আৰু মাধৱ মিলনৰ আয়োজন কৰে। মাধৱে ইয়াত আগেয়ে লুকাই আছিল। লৱঙ্গিকাই মালতীক লৈ ইয়ালৈ অহাত ছুরোৰে মিলন হোৱাৰ পূৰ্বে শিঙৰাবপৰা এটা বাঘ ওলাই মদয়ন্তিকাক আক্ৰমণ কৰে। মাধৱৰ প্ৰিয় বন্ধু মকৰন্দই মদয়ন্তিকাক বাঘৰ হাতৰপৰা বন্ধা কৰে।

চতুৰ্থ অঙ্কত মৃত সিংহৰ ওচৰত মাধৱ আৰু মকৰন্দ মূৰ্ছিত গৈ পৰি থাকে। সংজ্ঞা ঘূৰি অহাত মকৰন্দই মালতীৰ লগত মদয়ন্তিকাক দেখা পায় আৰু তেওঁৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়।

পঞ্চম অঙ্কত কাপালিকা অঘোৰঘট্টই মালতীক কৰাগদেৱীৰ ওচৰত বনি দিবলৈ অপহৰণ কৰে। মালতীয়ে ভয়ত চিঞৰ মৰাত শ্বশানবপৰা আহি মাধৱ উপস্থিত হয় আৰু অঘোৰঘট্টক বধ কৰে।

ষষ্ঠ অঙ্কত এপিনে কপালকুণ্ডলাই গুৰু অঘোৰঘট্টৰ বধৰ প্ৰতিশোধ লবলৈ উদ্ভূত হয় আৰু আনপিনে বজাৰ সৈন্তবোৰে মালতীক বিচাৰি শ্বশানলৈ যায়। তাত তেওঁলোকে মালতীক পায়। পুনৰ মালতী আৰু নন্দনৰ বিবাহৰ যো-জা

হয়। ইয়াৰ মাজতে এগিনে কামন্দকীৰ যুধিষ্ঠিৰৰ দ্বাৰা মালতীৰ ঠাইত মকৰন্দৰ লগত নন্দনৰ বিবাহ হয় আৰু আনগিনে কামন্দকী মালতীক শিৱৰ মন্দিৰলৈ লৈ গৈ মাধৱৰ লগত গন্ধৰ্ব বিবাহ পাতি দিয়ে।

সপ্তম অঙ্কত মদয়ন্তিকা আৰু বুদ্ধবসিতা লৱঙ্গিকাৰ মাজত কথোপকথন, মকৰন্দৰ প্ৰিয়তমাৰ ওচৰত আত্মপ্ৰকাশ আৰু মদয়ন্তিকাই মকৰন্দৰ ওচৰত আত্ম-সমৰ্পণ কৰা দেখা যায়।

অষ্টম অঙ্কত মালতী আৰু মাধৱ উজানত মদয়ন্তিকা আৰু মকৰন্দক অপেক্ষা কৰি থাকে। ইগিনে মদয়ন্তিকাক পলাই নিয়াৰ অপৰাধত সৈন্তবোৰে মকৰন্দক বন্দী কৰে। এই বাতৰি কলহংসই আহি মাধৱক জনায়। বন্ধুৰ বন্ধাৰ নিমিত্তে মাধৱে মালতীক অকলে এৰি থৈ ভাটলৈ গুচি যায়। তাত সৈন্তবোৰ আৰু মাধৱ-মকৰন্দৰ মাজত তুমুল ৰণ হয়।

নৱম অঙ্কত, মকৰন্দৰ লগত মাধৱে বিক্ষিপ্ত অৱস্থাত বিজ্ঞপৰ্বতত ভ্ৰমণ কৰা দেখুৱায়। মাধৱ মালতীৰ বিয়োগত ব্যাকুল হয়। ঠিক সেই সময়ত কামন্দকীৰ শিষ্যা সৌৰ্যমিনীৰ প্ৰৱেশ প্ৰদৰ্শন কৰে। দশম অঙ্কত মালতীৰ পিতৃ ভুবিবহু, কামন্দকী, লৱঙ্গীকা আৰু মদয়ন্তিকা আদি মালতীৰ শোকত ভিন্নমান হয়। মকৰন্দই আহি মাধৱ মালতীৰ মিলনৰ বাতৰি দিয়ে। পিচত মকৰন্দৰ মদয়ন্তিকাৰ লগত বিবাহ হয়।

‘মালতী-মাধৱ’ৰ কল্পিত কথাৰ নাটকীয়ৰূপ দিবলৈ ভকতজিয়ে ‘অবিমৰক’ নাটক নাইবা ‘মুচ্ছকটিক’ নাটকৰূপৰা প্ৰেৰণা পায়।

‘অবিমৰক’ৰ লোককথাৰূপৰা গ্ৰহণ কৰা কথানক আৰু প্ৰকৃতি চিত্ৰণ তথা ৰচনানৈপুণী আৰু বহুকথা মালতীমাধৱত একে দেখা যায়।

কাহিনীৰ শৃংখলতাৰ অভাৱ নাটখনত বিদ্যমান। নাটকত যি ঐংস্থক্য আৰু প্ৰতাবাস্থকতাৰ বাবে অনেক বহুস্তৰ সমাবেশ কৰিছে তাতো ই স্বাভাৱিক গতি আৰু সংবিধান কাৰ্য্যত কুপ্ৰভাৱ পেলাইছে। স্বাভাৱিক পৰিস্থিতিত কাহিনীটো আগবঢ়াই নিওঁতে কবিয়ে মাধৱে সন্ধানত মাংসখিকী কৰা, ভূত-প্ৰেতৰ তাণ্ডৱ-নৃত্য, ঘৃণা-ব্যঞ্জক বিষৰণ, অৰ্ঘ্যবৰ্ষটোই মালতীক বধ কৰাৰ চেষ্টা আদি অনেক অলৌকিক ভৌতিক আৰু অসাধাৰণ বস্তুৰ সহায় লৈছে। ঐতিহাসিক আখ্যানবৃত্ত নাটকত এনেকুৱা অভিপ্ৰাকৃত ঘটনা থকাটো সমীচীন নহয়।

উৎপত্তি হঠাৎ মাধব উপস্থিত হৈ আদ্যোবদন্তকৰ হাততপৰা মালতীক বন্ধা কৰা, সৌদামিনীয়ে কণাৰকুণ্ডলাৰ হাততপৰা মালতীক বন্ধা কৰা, নগবত বাঘ ওলোৱাত মদনভিক্ৰাৰ লঙ্ঘাস, মকৰন্দৰ দাবা মদনভিক্ৰাক বন্ধা, প্ৰতিটো চৰিত্ৰই আত্মহত্যা কৰিবলৈ উত্তৰ হোৱাত কিবা অলৌকিক ব্যক্তিয়ে তেওঁলোকক জঁজা কৰা আদি আকস্মিক ঘটনাৰ সহায় লৈছে। নাটকখনৰ কলা-কৌশলতপৰা অজুমান হয়—কবি নাটকৰ কাহিনী বিকাশত সিমান অভিজ্ঞ নহয়। বাস্তৱতাভাৱে কল্পনাইহে নাটকত বেছি ঠাই অধিকাৰ কৰিছে।

মহাৰাণীচৰিত—ই সাতটা অঙ্কৰ সমষ্টি। বামায়নৰ কথাৰ পূৰ্বাৰ্ভভাগ—বামৰ বিবাহ, বামৰ বনবাস, সীতাহৰণ আৰু বামৰ ৰাজ্যাভিষেক আদিয়েই নাটকৰ কথা-বস্তু।

যক্ষ বন্ধাৰ্থে বিশ্বামিত্ৰ মুনিয়ে বজা দশবন্ধৰ ওচৰত বাম-লক্ষণক খেদায়। অনিচ্ছা সত্ত্বেও বজা দশবন্ধে বাম-লক্ষণক ধৰিব লগত ঘৰলৈ দিয়ে। বজা চাবলৈ জনকপুৰীতপৰা মহাবাজ জনকৰ লক্ষ জাহ্নুপথে সীতা আৰু উৰ্মিলাক লগত লৈ আহে। ইয়াতে দুয়োৰে বাম-লক্ষণৰ লগত সাক্ষাত হয়। এনেতে তাড়কাই কোলাহল কৰি প্ৰৱেশ কৰে। বিশ্বামিত্ৰৰ আদেশ পাই বামে তাড়কাক বধ কৰে।

বামে হৰদত্ত ভক্ত কবি সীতাৰ পাণিগ্ৰহণ কৰাত পৰভবামৰ খুব খং উঠে। পৰভবাম আৰু বামৰ ভিতৰত তন্মায়না হুত হয়। হুত পৰভবাম পৰাস্ত হয়। ইয়াৰ পিচত ৰাৱণৰ মন্ত্ৰী মালাবানে ভনীয়েক শূৰ্পণখাক কৈকেয়ীৰ পৰিচাৰিকা মন্ত্ৰবাৰ ছদ্মবেশ ধাৰণ কৰাই বামৰ ওচৰলৈ পঠায়। ছদ্মবেশী শূৰ্পণখাই কৈকেয়ী দিয়া বুলি মিছাকৈ বামক এখন চিঠি দিয়ে। চিঠিত লিখা আছিল কৈকেয়ীৰ দশবন্ধৰ ওচৰত খুজা বৰ ছুটাৰ কথা। প্ৰথম বৰ আছিল বামৰ চৈধ্যবছৰ বনবাস আৰু তৰতৰ ৰাজ্যাভিষেক। বামে চিঠিখন পঢ়ি শিক্ৰসত্য পালনৰ্থে লক্ষণ আৰু সীতাৰ লগত বনলৈ যায়।

বনত ৰাৱণে বামক বহুত বিপদ-বিঘিনিৰ সাজত পেলায়। ৰাৱণে সীতাক হৰণ কৰে। বামে হস্তমানেৰ সহায়ত ৰাৱণক বধ কৰি সীতাক উদ্ধাৰ কৰে আৰু বিজয়ধ্বজ লক্ষ্য ৰাজসিংহাসনত বহুৱায়। চৈধ্যবছৰ বনবাস খাটি বামে পুৰুষ কিম্বাৰে অৰোক্ষাৰ্ণৱে বৃষি আহি অৰোধ্যাৰ ৰাজসিংহাসনত বহে।

অসম্ভৱতঃ কবীৰ-চৰিত নাটকীয় সন্নিধানৰ দৃষ্টিকোণতপৰা এজন উপক্ৰম

নাটক। মহিও কথাবস্ত কুশল নহয়, তথাপি শিল্প-কৌশল অতি চমৎকাৰ। মহাবীৰ চৰিত্তৰ কথাবস্ত বায়ৰণৰপৰা ধাৰ কৰা। কিন্তু ইয়াৰ বস্ত, শিল্প আৰু নাট্যত ভালৰ অভিব্যেক আৰু বাসচৰিত্তৰ সঠিক প্ৰস্তাৱ পৰিছে। দীক্ষণ দীৰ্ঘল সংবাদ আৰু বৰ্ণন সংকুলতা দোষে অনেক ঠাইত নাটকৰ গজিবোধ কৰিছে। চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ কালৰপৰাও নাটকখন উচ্চ পৰ্য্যায়ৰ নহয়। মহাবীৰ চৰিত্তত কোনো কোনো ঠাইত বায়ৰ যি মানদীৱৰূপ চিত্ৰিত কৰিছে, উক্তৰ বায়ৰিত অপেক্ষা বহুত তলখাপৰ। ভবভূতি বীৰবস আৰু ককণবস বিশাৰদ। কিন্তু মহাবীৰ চৰিত্তত কবিৰ এই কুশলতাও দেখা নাযায়।

উত্তৰবামচৰিত্ত—ভবভূতিৰ উত্তৰবামচৰিত্ত সাতটা অঙ্কৰ নাটক। নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত নান্দীপাঠৰ পিচত সূত্ৰধাৰে নাট্যকাৰৰ পৰিচয় দিছে। তাৰপিচত নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাৰপৰা এইটো বিদিত হয় যে বায়ৰ মাতুৰে অকল্মষীৰ লগত কল্মশূন্যৰ বায়ৰণবীৰ যজ্ঞলৈ যায়। এই সময়ত বায়ে পিতৃ-বিত্ৰোগত দুঃখ কৰি থকা সীতাক লাফনা দিবলৈ অন্তঃপুৰত প্ৰৱেশ কৰে। এনেতে অষ্টাবজ্জই প্ৰৱেশ কৰি বায় আৰু সীতাক বশিষ্ঠ তথা অকল্মষীৰ আশীৰ্বাদ বাতৰি দিয়ে। অষ্টাবজ্জৰ পিচত লক্ষ্মণে প্ৰৱেশ কৰি খেদগ্ৰস্ত সীতাৰ মনোবিনোদৰ বাবে বায়ৰ বিগত জীৱনৰ কথা চিত্ৰপটত দেখুৱায়। চিত্ৰপটত সীতাৰ গন্ধাক দেখা পায় আৰু বায়ৰ লগত পুনৰ বন-বিহাৰ আৰু গন্ধাঙ্গান কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে। বায়ে গৰ্ভৱতী সীতাৰ ইচ্ছা পূৰণৰ্থে এই কাৰ্য্যতাৰ লক্ষণৰ হাতত অৰ্পণ কৰে। ইয়াৰ পিচত সীতাই শুই পৰে। ইয়াৰ ভিতৰতে দুমুখে সীতাৰ লোকনিন্দাৰ কথা বায়ক নিবেদন কৰে। বায় শোকত অভিভূত হৈ পৰে। বাতিপুৰা সীতাক লৈ লক্ষ্মণ বনলৈ যায়।

দ্বিতীয় অঙ্কত আজ্ঞেয়ী আৰু বাসন্তীৰ কথোপকথনৰপৰা জনা যায়—মহৰ্ষি বায়ীকিৰ আজ্ঞয়ত কুশলৰ নামৰ ছজন বালক আছে। তেওঁলোক দুয়ো জুড়কাস্ত্ৰত সিদ্ধহস্ত। আজ্ঞেয়ীৰপৰা জনা যায়—ভয়সা নদীলৈ যোৱা মহৰ্ষিয়ে কোনো এটা ব্যাধে ক্ৰোধ চৰাই এটা বধ কৰা দেখা পায়। ইয়াতে স্তম্ভিত হৈ ব্যাধক অভিশাপ দিয়ে। মহৰ্ষিৰ এই মোকলক্ষ বায়ী জনি ব্ৰহ্মাই তেওঁৰ আগত দেখা দি স্তম্ভিত বায়ৰ কথা বচনা কৰিবলৈ আদেশ দিয়ে। আজ্ঞেয়ীৰ কথাবপৰা এইটোও জনা যায়—বায় সীতাৰ সোণৰ মূৰ্ত্তিক ধৰ্মপত্নীৰূপে লৈ মজ্জা আৱৰ্ত্ত কৰে। পুস্ক বিমানত উঠি বায়ে প্ৰৱেশ কৰে আৰু অপৰাধী শমুকক

আধাত্ত কবে। ফলত শব্দকে বিবাক্ষণ ধারণ কৰি বামক জনায় যে অগত্যই আত্মবৃত্ত বামক অপেক্ষা কৰি আছে। পিচত আটায়ে প্ৰেহান কৰে।

তৃতীয় অঙ্কত মুকলা আৰু ভমনা নামৰ দুটা নৰীৰ বাক্তীলাপৰ পৰা জনা যায়—এয়ে নীতাই স্বৰ্ঘ্য উপাসনা কৰিবলৈ আহিব। পুষ্প-চয়ন কৰি নীতাই প্ৰৱেশ কৰে। সেই সময়তে পুষ্পক বিমানত উঠি বায়ে লেইপিনে আছে। বামৰ অকথা দেখি নীতা মুচ্ছিত হয়। নীতাৰ হাতৰ স্পৰ্শত বায়ে চেজনা লাভ কৰে। ইয়াৰ পিচত বাসন্তী আৰু বামৰ কথাবতৰা হয়। পিচত বায়ে অখমেধ যজ্ঞৰ বাবে অযোধ্যালৈ প্ৰেহান কৰে।

চতুৰ্থ অঙ্কত বিক্ৰান্ত দাণ্ডায়ন আৰু সৌধাতকী নামক বালক তপস্বীৰ কথোপ-
কথনৰপৰা জনা যায়—ঋষি বশিষ্ঠই অকল্পতী আৰু বামৰ মাকক জনক লৈ
ঋতুশৃঙ্গ মূনিৰ আত্মবৃত্তৰপৰা গৈ বাম্মাকি মূনিৰ আত্মবৃত্ত উপস্থিত হয়। এইটো
জনা যায় যে মহাবাজ জনকে আগেয়ে বাম্মাকিৰ আত্মবলৈ আছে। জনকৰ লক্ষণ
বশিষ্ঠ আদিৰ মিলন হয়। ইয়াৰ মাজতে লৰাই প্ৰৱেশ কৰে। ভেটৰোকাৰ
আগত লৰাই কুশৰ ভাই আৰু বাম্মাকিৰ শিশু বুলি পৰিচয় দিয়ে। ইপিনে লক্ষণৰ
পুত্ৰ চন্দ্ৰকেতুই অখমেধ যজ্ঞৰ ঘোঁৰা লৈ তালৈ আহে। লৰাই যজ্ঞৰ ঘোঁৰা
অপহৰণ কৰে।

পঞ্চম অঙ্কত লৰাই চন্দ্ৰকেতুৰ সৈন্তক পৰাস্ত কৰে। লৰাৰ জুড়কাজ দেখি
ঋতুশৃঙ্গ আচৰিত হয়। পিচত লৰা আৰু চন্দ্ৰকেতুৰ মাজত যুদ্ধ হয়।

ষষ্ঠ অঙ্কত বিমানত বিচৰণ কৰা বিভাধৰ আৰু বিভাধৰীৰ কথোপকথনৰপৰা
জনা যায়—চন্দ্ৰকেতু আৰু লৰাৰ যুদ্ধত আয়েয়, বাকৰু আৰু বায়বা আদি অস্ত্ৰ
ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পিচত বামৰ উপস্থিতিত যুদ্ধ বন্ধ হয়। লৰা, কুশ,
চন্দ্ৰকেতু আৰু বামৰ যুদ্ধক্ষেত্ৰত পৰিচয় হয়। পিচত অকল্পতী, বশিষ্ঠ, বাম্মাকি,
জনক আৰু কৌশল্যা আদি বামৰ ওচৰলৈ আহে।

সপ্তম অঙ্কত 'গৰ্ভাক' নামক এখন অৱাস্তৰ নাটক যোজনা কৰি পূৰ্বৰ ছটা
অঙ্কৰ সমগ্ৰ ঘটনা দেখুৱায়। গন্ধাৰ ভীৰত নাটকৰ অভিনয় দেখি সকলোৱে
নীতাক প্ৰণাম কৰে আৰু লোকপাল তথা সপ্তৰ্ষি পুষ্পবৃষ্টি কৰে। ইয়াতে বাম,
নীতা, লক্ষণ, কুশ, লৰা, আৰু শত্ৰুৰ আদি সকলোৱে মিলিত হয় আৰু জুখাত
অৱস্থাত নাটকৰ সামৰণি পৰে।

উদ্ভৱবায়চৰিত বামায়ণৰ উদ্ভৱাৰ্জৰ আধাবত ৰচিত। কিন্তু ৰচনগ্ৰন্থলীভ
কবিৰ প্ৰতিভা ছটি উঠিছে। বাম্মাকিৰ বামকথা দুঃখাত। কিন্তু ভৱভূক্তিয়ে

ইয়াৰ বেলেগ অংশত লোকসাহিত্যজনকৰী কবি তুলিছে। চিত্ৰকৰ্ম, বাৰংবাৰ দণ্ডাকাৰণালৈ পুনৰাগমন, বাস্তবীকৰণ বিলাপ, ছায়া সীতাৰ উদাহৰণ 'কল্পনা' আৰু অন্তৰ্ভুক্ত পৰ্য্যায়—এই সকলোবিলাক ভবভূতিৰ স্বকীয় কল্পনা।

উদ্ভবৰামচৰিতৰ পাত্ৰবোৰৰ চৰিত্ৰ আদৰ্শ, কৰ্ত্তব্যনিষ্ঠা, পৰিশ্ৰুতি, দৃঢ়তা, আত্মত্যাগ আৰু লোকপৰম্পৰাৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত।

চতুৰ্থ তথা পঞ্চম অঙ্কত আৰু সম্পূৰ্ণ প্ৰভাভিজ্ঞান দৃষ্টত নাটকীয় সোৎপ্ৰাণ (Dramatic Irony) বৰ সফলভাৱে প্ৰদৰ্শন কৰিছে। এইবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ বাবে উদ্ভবৰামচৰিত নাটকীয় সংবিধানৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা এক সৰ্বাঙ্গীন কৃতি অপেক্ষা এক উৎকৃষ্ট কাব্যকৃতি।

উদ্ভবৰামচৰিতে ভবভূতিৰ্বিশিষ্টভাৱে—সংস্কৃত সাহিত্যৰ সমালোচক-মণ্ডলীৰ মাজত এটা কিংবদন্তি প্ৰচলিত আছে। কিংবদন্তিমতে এবাৰ কোনোৱে কালিদাসক প্ৰশ্ন কৰিলে—নাটকৰ কেন্দ্ৰত কালিদাস আৰু ভবভূতিৰ ভিতৰত কোনো অধিক সফলতা লাভ কৰিছে? উদ্ভবত কালিদাসে কলে—

‘নাটকে ভবভূতিৰ্যাবলম্ব বা বয়সেব বা।

উদ্ভবৰামচৰিতে ভবভূতিৰ্বিশিষ্টভাৱে।’

কালিদাস আৰু ভবভূতিৰ কালক্ৰমৰ ফালৰপৰা এই কিংবদন্তিৰ মিল নাই। তথাপি সংস্কৃত সাহিত্যৰ মনীষীসকলে ছদ্মোজনে মহাকাবিৰ বিষয়ে উক্ত ধৰণে মানি লয়। এই ধাৰণাৰ যথার্থতা সিদ্ধিৰ বাবে কেইটামান কথা আলোচনা কৰি চোৱা যাওঁক। কালিদাস সৰস্বতীদেৱীৰ সৌভাগ্যশালী বৰপুত্ৰ। সৰস্বতীৰ অলুকাৰ্ণা এওঁৰ ওপৰত স্বাভাৱিক। এওঁ আছিল বিজয়াদিত্যৰ ৰাজসভাৰ নব-বয়সৰ ভিতৰত অল্পতম কবি। ৰাজকীয় বাতাবৰণত থকাহেতু কালিদাসে কোমল তথা ললিত বস্ত্ৰৰ প্ৰতি আকৃষ্ট। আনপিনে ভবভূতি আছিল উপনিষদ আৰু দৰ্শনৰ পণ্ডিত, যাৰ ফলত এওঁৰ কবিতাত গান্ধীৰ্য্যৰ উৎকৰ্ষ পোৱা যায়। জীৱিত-কালত ভবভূতিয়ে তেওঁৰ কাব্যৰ স্বীকৃতি নাপালে। জীৱনৰ অধিককাল এওঁ বিধৱ পৰিস্থিতিৰ মাজত কটাব লগা হয়। পৰৱৰ্তীকালত তেওঁৰ লিখনিত বিশেষকৈ উদ্ভবৰামচৰিতত যি বৈশিষ্ট্য আছে, সি সমালোচকসকলৰ দৃষ্টিত কালিদাসতকৈও ওপৰত স্থান পায়। ভবভূতিৰ বৈশিষ্ট্যতা তেওঁৰ বচন-শৈলীৰ বাহ্য আৰু আন্তৰিক পক্ষত দেখা যায়।

বাহ্যপক্ষ :

প্ৰকৃতিবৰ্ণন—প্ৰকৃতিৰ বাবে ভবভূতিৰ মন অতি আকৃষ্ট। “ভবভূতিয়ে

প্ৰকৃতিৰ সৌম্যৰূপেই কেৱল বৰ্ণনা কৰা নাই, বৌদ্ধপ্ৰাণটোও বৰ্ণনা কৰিছে। উক্তৰ বামচৰিতৰ দ্বিতীয় অঙ্কত ভবভূক্তিয়ে প্ৰকৃতিৰ বৌদ্ধ আৰু ব্ৰহ্মবোধোৎপাদক ক্ষণৰ স্বাভাৱিক চিত্ৰণ দাঙি ধৰিছে। দণ্ডকাৰণ্যৰ ভীষণতাৰ চিত্ৰণ অতি স্পষ্ট আৰু স্বাভাৱিক।

“নিষ্কৃষ্ণস্তিমিতাঃ কচিং কচিদপি প্ৰোচডলঙ্ঘননাঃ

ষেচ্ছা-স্বপ্তগভীৰভোগভূজগন্ধাস প্ৰদীপ্তায়নঃ।

সীমানঃ প্ৰদৰ্শনৰেণু বিলসৎস্বল্লাভসো ঘা স্বয়ং

তৃষ্ণাঃ প্ৰতিস্বৰ্ণ্যকৈবজ্জগবন্ধেদম্ৰবঃ পীয়তে ॥”

অৰ্থাৎ, “এই গভীৰ বন ক’ৰবাত নিৰ্জনতাৰ ছায়াৰে আবৃত। ক’ৰবাত হিংস্ৰ পত্ৰৰ ঘোৰ গৰ্জন শুনিবলৈ পোৱা গৈছে। ক’ৰবাত ক’ৰবাত ষেচ্ছাপূৰ্বক তই থকা মূখেৰে ফোঁচ্ ফোঁচ্ শব্দ কৰা সাপৰ নিশ্বাসেৰে প্ৰাঞ্জলিত হৈ জুই লাগিছে। ক’ৰবাত গাতত অলপ পানী জ্বিল্মিলাই আছে। আকৌ, ক’ৰবাত তৃষ্ণাতুৰ হৈ পৰিথকা অজগৰৰ শৰীৰৰ ঘায় পান কৰি আছে।”

প্ৰকৃতিৰ সৌম্যৰূপে সুন্দৰভাৱে প্ৰকট কৰিছে। প্ৰকৃতিৰ ধীৰস্থিৰ প্ৰশান্ত আৰু মধুৰ দৃশ্যবোৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। এওঁ চকুৰে কমলবন কম্পিত কৰা মল্লিকাঙ্ক হংস আৰু গছৰ ডালত নাচি থকা ময়ূৰৰ কোমল ভঙ্গিমা অবলোকন কৰিছিল।

এইদৰে দণ্ডকাৰণ্যত প্ৰকৃতিৰ ‘স্নিগ্ধশ্ৰাম’ আৰু ‘ভীষণাভোগকৰু’ দুয়োটা দেখে।

“স্নিগ্ধশ্ৰামাঃ কচিদপৰতো ভীষণাভোগকৰুাঃ

স্থানে-স্থানে মূৰককুভো বাঙ্ কৃতিনিৰ্বাণাম্ ॥”

উক্তৰ বামচৰিতৰ এটা অঙ্কত কবিয়ে বৈ গৈ থকা পাহাৰী নিজৰাৰ এক ৰমণীয় দৃশ্য দাঙি ধৰিছে—

“ইহ সমদশকুস্তাক্ৰান্ত বাণীৰবীকং

প্ৰসত স্বৰভিগীতস্বচ্ছতোয়া বহন্তি।

ফলভৰ পৰিণাম শ্ৰামজঘ্ননিকুঞ্জ

শ্বলনমূৰবভূবিশ্ৰোতসো নিৰ্বাণ্যঃ ॥”

অৰ্থাৎ, “জয়স্বানৰ ঘনপূৰ্ণ জামগছৰ নিকুঞ্জৰ মাজেৰে নদী বৈ আহি আগুৱাই গৈ আছে। নদীবিলাকৰ কাষত গজালিমেল বোভক্ষুজত বহি স্নমধুৰ কণ্ঠেৰে গোৱা চৰাইবিলাকে কিবিলি পাবি আছে। এই কুঞ্জবিলাকৰ ছায়া নিজৰাবিলাকৰ

পানীত পৰি আছে। এই শাবীৰবোৰ নাটি বকাত বেতৰ ফুলবোৰ নদীৰ শীতল আৰু শুষ্ক পানীত পৰি তাক সুগন্ধিত কৰি আছে। এই নদী যেতিয়া পকি ফলা হোৱা জামগছৰ ফলৰ খোশামুক্ত ঠালঠেঙুলিৰে খুন্দা-খাই প্ৰবাহিত হয়, তেতিয়া সেইবোৰ বেলেগ বেলেগ ধাৰাবে (সোঁতেৰে) মুখৰিত হৈ উঠে।”

উক্ত বৰ্ণনাত প্ৰাকৃতিক স্থৰমাৰ স্বাভাৱিক, সংশ্লিষ্ট আৰু বিশ্বগ্ৰাহী চিত্ৰণ দেখা যায়।

ভবভূতিৰ প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনাৰ এক বিশেষতা এই যে, ইয়াত অনাবশ্যক অপ্ৰস্তুত বিধানৰ অভাৱ। এওঁৰ বৰ্ণনাত প্ৰকৃতি সশৰীৰ অৱতৰিত হয়। বনদেৱী, বাসন্তী, তমসা তথা মূৰলা আদি নদী প্ৰকৃতিৰ এনেকুৱা সজীৱ ৰূপ। ভবভূতিয়ে নিৰ্জীৱ প্ৰাকৃতিক সজীৱৰূপত অঙ্কিত কৰি দূৰৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰে। এওঁ উক্তৰ বামচৰিত্তৰ তৃতীয় অঙ্কত মানৱী সীতাক ছায়াৰূপত দেখুৱাই এক অসাধাৰণ কাৰ্য সম্পাদন কৰে। উক্ত আটাইবোৰ কথাই ভবভূতিৰ প্ৰকৃত প্ৰকৃতি ভক্তিৰ পৰিচয় দিয়ে। এওঁ প্ৰকৃতিৰ পশু-পক্ষী, গছ-লতা আদিক স্বল্পন হিচাপে আঁকোৱালি লয়। সেয়ে কবিয়ে কৈছে—

‘যত্র ক্রমা অপি যুগা অপি বান্ধবো মে।’

যুদ্ধবৰ্ণন—কালিদাস শৃঙ্গাৰ ৰসৰ কবি। এওঁৰ কাব্যত বীৰৰস কেতিয়াবা ব্যৱহাৰ হলেও ই অল্পৰূপেহে ব্যৱহাৰ হয়। মূলতঃ শৃঙ্গাৰ ৰস প্ৰকাশৰ বাবেহে এওঁ বীৰৰস ব্যৱহাৰ কৰিছে। কালিদাস শৃঙ্গাৰ ৰসপ্ৰিয় বাবে যুদ্ধৰ বৰ্ণনাত জোৰ দিয়া নাই। কিন্তু ভবভূতিৰ যুদ্ধবৰ্ণন অতি চমৎকাৰ। এওঁ শাবী-ধ্বনিত নিপুণ। সেয়ে কৰ্ণগোচৰ হোৱা মাত্ৰকে যুদ্ধৰ ভয়াবহ দৃশ্য চকুত ভাহি উঠে।

শ্লোক পঢ়িলেই বীৰৰসৰ অহুভূতি হয়। ‘বণশ্চাঠিত কঙ্কণ কণিত কিকীটিকং ধ্বজঃ’ আদি পঢ়িলেই ধ্বজত বাজি উঠা কিকিনীৰ শব্দ হঠাৎ কাণত পৰে। যুদ্ধ বৰ্ণন প্ৰসঙ্গত গোঁড়ীৰ গাঢ়বন্ধন তথা শাবীধ্বনি আৰু সংঘৰ্ষময় বীৰাজয় বৰ্ণন কালিদাসৰ লিখনিত বিচাৰিলেও পোৱা নাযায়।

আন্তৰিক পক্ষ :

প্ৰেমৰ চিত্ৰণ—প্ৰেম চিত্ৰণত কালিদাসৰ অপেক্ষা ভবভূতিৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছে। কালিদাসৰ কাব্যত সাংসাৰিক বাসনাময় স্বাভাৱিক প্ৰেমৰ চিত্ৰ অঙ্কিত কৰা দেখা যায়। দুস্তন্ত আৰু শকুন্তলাৰ প্ৰেম বাসনামিশ্ৰিত উন্মুক্ত প্ৰেমৰ নিদৰ্শন। কিন্তু ভবভূতিয়ে উক্তৰ বামচৰিত্তত উজ্জল দাম্পত্য প্ৰেমৰ যি চিত্ৰ

দাঙি ধৰিছে ই সহজ স্বাভাৱিক আৰু প্ৰকৃত। প্ৰেমৰ বৰ্ণনাত ভবভূতিয়ে কেজিয়াও কামুকতাৰ স্তৰত অৱতৰণ কৰা নাই। ভবভূতিৰ পাছ সজ্জন প্ৰেমৰ পক্ষপাতী নহয়, বৰ সমালোচক দ্বাৰা অভিনয়িত ধৰ্মাভ্যাসী প্ৰেমৰ আদৰ্শৰ প্ৰতীক।

শৃঙ্গাৰৰ সংযোগ আৰু বিপ্লৱত দুয়োটা পক্ষ ভবভূতিয়ে অতি কৌশলেৰে চিত্ৰিত কৰিছে। এওঁৰ এই শৃঙ্গাৰ বৰ্ণন সকলো পিনৰপৰা মৰ্যাদিত আৰু আদৰ্শ-পূৰ্ণ। সেইবাবে ভবভূতিক আদৰ্শময় প্ৰেমৰ সৰ্বোচ্চ কবি হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। উত্তৰ ৰামচৰিতৰ প্ৰথম অঙ্কত শৃঙ্গাৰ চিত্ৰণ অতি মধুৰ, মৰ্যাদিত আৰু হৃদয়গ্ৰাহী। জনহানৰ মনোমোহা সৌন্দৰ্য দেখি ৰামৰ অতীতৰ স্মৃতি মনলৈ আহে আৰু ভাবিবলৈ ধৰে—

“কিমপি কিমপি মন্দং মন্দমাসত্তিযোগা

দবিবলিত কপোলং জল্পতোৰজ্জমেষ।

অতি শিথিল পৰিবস্ত ব্যাপৃভৈককমোকো

ৰবিদিতগতমামা বাজিবেৰ ব্যংগ শ্লীং ॥”

অৰ্থাৎ, “আহ! এইখনেই ঠাই, য’ত ৰাম আৰু সীতাই বাতি গালত গাল লগাই পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ বাহৰে গাঢ় আলিঙ্গন কৰি নানা অসংলগ্ন কথা পাতি প্ৰহৰৰ পিচত প্ৰহৰ কটাই গোটেই নিশা অতিবাহিত কৰিছিল। উজাগৰে বাতি পুহাল, কিন্তু কথা হ’লে শেষ নহ’ল।”

ৰাম আৰু সীতাৰ প্ৰেম সমস্ত দাম্পত্য প্ৰেমৰ আদৰ্শৰ প্ৰতীক। কবিয়ে প্ৰকৃত প্ৰেমক দৈবী বৰদান বুলি মানে। ‘অৰৈতং স্তব্ধঃখয়োবহুগতং সৰ্বাশ্বহাস্ত তং’ আদি শ্লোকত ভবভূতিৰ মতে প্ৰেমৰ জ্যোতি স্তব্ধৰ সমীৰত তথা স্তব্ধৰ ধুমুহাত সমানৰূপে জলি উঠিছে।

ভবভূতিয়ে দাম্পত্য প্ৰেমৰ যি উল্লেখ কৰিছে তাৰ কল্যাণময় পৰিণতি হৈছে সম্ভাৱন প্ৰাপ্তি। সম্ভানেই পতি-পত্নীৰ স্নেহসিক্ত হৃদয়ক একত্ৰিত বন্ধন কৰা আনন্দদায়ী প্ৰসি।

‘অন্তঃ কৰণভস্ম দাম্পত্যোঃ স্নেহসংজ্ঞয়াং।

আনন্দপ্ৰসিবেকোহয়মপত্যম্ ইতি কথ্যতে ॥’

ভবভূতিৰ এই প্ৰণয় বৰ্ণন ভাৰতীয় আদৰ্শৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত। ইয়াক আমি মাতা-পত্নী, ল’ৰা-ছোৱালী আটাইৰে আগত নিঃসংকোচে পঢ়িব পাৰো। ইয়াত স্নেহ, মৰ্যাদা পৰিজ্ঞতা আৰু জনকল্যাণকৰ উচ্চ আদৰ্শ সন্নিহিত।

ভবভূতিৰ কৰুণ বস :

অভিজ্ঞান শকুন্তলাৰ দৰে উদ্ভব বামচৰিত সংস্কৃত ভাষাৰ কৰ্ত্তাহাৰ। অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটকৰ জনপ্ৰিয়তাৰ কাৰণ যিয়েই নহওঁক, কিন্তু উদ্ভব-বামচৰিতৰ ইমান লোকবিক্ৰমিত আৰু প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাৰ একমাত্ৰ কাৰণ হৈছে ইয়াৰ কাব্যিক সৃষ্টি। কৰুণৰণবাই সাধাৰণতে কবিতা সৃষ্টি হোৱা দেখা যায়। সংস্কৃতৰ ক্ষেত্ৰত কবিতাময়ী ভাষাৰ প্ৰথম বৰদান কৰুণাময়ী বাণীয়েই দিছে আৰু ইয়াৰ কাৰণ আছিল বামকথা। সেইবাবে বাম্পৌৰুষ আদি কবি বোলা হয়। তেওঁৰ বামায়ণ সংস্কৃত প্ৰেমিকৰ বাবে প্ৰেৰণাদায়িনী সৃষ্টি। কিন্তু বামৰ জীৱনৰ দুখময় কাহিনীৰ যি অংশ বাম্পৌৰুষ মুনিও চিত্ৰিত কৰিব পৰা নাই, ভবভূতিয়ে তাক সম্পন্ন কৰে। কৰুণা, ব্যথা আৰু বিয়োগৰ দ্বাৰা আচ্ছন্ন বামৰ জীৱনৰ এই অংশ অতি মহত্বপূৰ্ণ। উদ্ভব-বামচৰিত ইয়াৰ পৰিণাম।

ভবভূতিয়ে কৰুণবস প্ৰধান নাটক ৰচনা কৰি নাটকৰ প্ৰধান বস বীৰ বা শূৰাৰ হব লাগে—কাব্যচাৰ্য আৰু নাট্যাচাৰ্যসকলৰ এই পৰম্পৰাগত ৰীতি উলঙ্ঘন কৰে। নাটক ৰচনাত ভবভূতিৰ ই এটা অভিনৱ সৃষ্টি। পৰম্পৰাৰ উক্ত কৰ্তিৰ সমৰ্থক কিছুমান লোকে কবলৈ প্ৰয়াস কৰে যে উদ্ভব বামচৰিত শূৰাৰ বসৰ ৰচনা। কিন্তু তাক বহুতে মানি নলয়। কাৰণ দুখ আৰু কৰুণাৰ স্নেহমূল কোমলতাৰ ভিতৰত বৰ অসম্ভৱ।

নাটক ৰচনাত ভবভূতিয়ে পৰম্পৰাৰ ৰূঢ়ি উলঙ্ঘন ভুলবশতঃ কৰা নাই, বৰং জানি-বুজিহে কৰিছে। তৃতীয় অঙ্কত কৰুণবসৰ ব্যাখ্যা এইদৰে কৰিছে—

“একো বসঃ কৰুণ এব নিমিত্তভেদাৎ

ভিন্নঃ পৃথকপৃথগিবাভ্ৰমতে বিবৰ্ত্তান।

আৱৰ্ত্তবুদ্ধতবজ্জয়মান বিকাৰান্

অন্তো যথা সলিলমেৱ হি তৎসমগ্ৰম্ ॥”

অৰ্থাৎ, “কৰুণ বসেই মূখ্য বস। আন আঠবিধ বস ইয়াৰ প্ৰকাৰান্তৰ। যিদৰে এটা ৰূপত থকা স্থিৰ পানী অনেক প্ৰকাৰ আয়তন, বুদ্ধত্ব তথা তৰঙ্গৰ ৰূপত পৰিৱৰ্তিত হ’লেও তাৰ মূল অৱস্থা একেদৰে থাকে, থিক সেইদৰে এক কৰুণবস অস্ত্ৰ বিভাবাদিৰ বাবে অনেক বসৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলেও নিজৰ মূলৰূপত এক হৈ থাকে।

ককণ বসব নিমিত্তে উক্তৰ বামচৰিত্তৰ বচনা কৰা বুলি ভবভূতিয়ে স্বীকাৰ কৰিছে, যি উক্ত শ্লোকত আন আটাইবোৰ বস ককণ বসৰ প্ৰকাৰস্বৰ বুলি কৈছে। তাৰ উদাহৰণ আমি উক্তৰ বামচৰিত্তৰ কথাবস্তুত দেখিবলৈ পাই। এই ককণ বস সম্পূৰ্ণ কথাবস্তুৰ বীজ। ই আবস্তু, উন্নয়ন আৰু পৰ্য্যবলান সকলোতে বিস্তৰমান।

‘উত্তৰ-বামচৰিত্তৰ’ কথাৰ আবস্তু প্ৰথম অঙ্কৰ চিত্ৰদৰ্শনৰূপবাই আবস্তু হয়। এই চিত্ৰপট দেখি সীতা আৰু বাম এপিনে পঞ্চদশটীক স্বৰণ কৰি বিগত জীৱনৰ পৰিতাপত দুখিত আৰু আনপিনে বাম পত্নীবিচ্ছেদৰ আশঙ্কাত স্তম্ভিত। পত্নীৰ অনিষ্ট সূচক প্ৰথম অঙ্কৰ এই দৃশ্য অতি দুখদায়ী। ইয়াৰ সংযোজনাত ভবভূতিয়ে বস্তুতঃ বৰ কোশল দেখুৱাইছে। কোলাত উই থকা সীতাৰ প্ৰতি বামৰ দৃষ্টি হঠাৎ আশঙ্কিত হৈ উঠিছে “কিমন্তা ন প্ৰেয়ো যদি পৰমসঙ্কট বিবহঃ”। অৰ্থাৎ, এওঁ প্ৰিয়তৰ নহয়, কিন্তু এওঁৰ বিয়োগ খুব অসহনীয়।

নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত, বাম-সীতাৰ ভবিষ্যত জীৱনৰ বেদনা, গীড়া, পৰিতাপ আদিৰ ভূমিকা সংৰক্ষ কৰা হৈছে আৰু দ্বিতীয় অঙ্কৰূপৰা এওঁলোকৰ জীৱনত ই ক্ৰিয়াত্মক ৰূপত দেখা দিছে। বামে দণ্ডকাৰণ্য আৰু পঞ্চদশটীত প্ৰৱেশ কৰিছে আৰু সন্মুখত সীতাৰ লগত চিৰদিনলৈ অস্থিত এই ঠাই দেখি অতীতৰ সকলো স্মৃতি ব্যথায়ুক্ত হৈ ওলাই আহিছে—

“চিৰাধোগাবস্তী প্ৰসূত ইষ তীত্ৰো বিধবসঃ

কৃতশ্চিৎসংবেগাৎপ্ৰচল ইষ শল্যস্ত শকলঃ।

ব্ৰণো ঞ্চগ্ৰন্থিঃ স্ফুটিত ইষ দ্ধমৰ্ম্মণি পুনঃ

ঘনীভূত, শোকো বিকলয়তি মাং মূচ্ছয়তি চ।”

অৰ্থাৎ, “মোৰ এই ঘনীভূত শোক বহুদিনৰ পিছত আজি হঠাৎ জাগি উঠি মোৰ গোটেই শৰীৰত তীব্ৰ বিষয় নিচিনা চাৰিওপিনে বিয়পি পৰিছে। এনেকুৱা লাগিছে যেন মোৰ হৃদয়ত গঢ়ি উঠা শল্যক কোনোবাই জোৰেৰে গতা মাৰি চোঁত কৰি দিছে। মোৰ হৃদয়ৰ মৰ্ম্মস্থলত যি আ ভৰি আছিল, জানিব পাৰিছো যে সি আজি বৰ জোৰেৰে শব্দ কৰি ফাটি গৈছে। এই মাৰাত্মক শোকে মোক আৰু ভয়াবহ কৰি তুলিছে। মই মুচ্ছিত হৈ পৰি আছো।”

পঞ্চদশটীৰ গছ-সতা, পশু-পক্ষী, হৰিণ আদি সকলোৱে সীতাৰ সহচৰীৰ সাক্ষী। ইয়াকে দেখি সীতালৈ মনত পৰি বামৰ হৃদয়ৰ অন্তৰ্গত ব্যথা চকুৰ পানীৰূপত

যদি বাহিৰ হয় তেনেহলে তাত আশ্চৰ্য্যৰ কাৰণ কি ? ফুলভৰ্তক কোমল চুখিতা সীতাৰ চুখত হাবিৰ পক্ত-পক্ষীবোৰেও চকুপানী টুকে। কবিৰ অন্তৰো কান্দি উঠে আৰু সংসাৰৰ মায়ামোহৰপৰা মুক্ত বাস্তৱিকি মূনিৰও চকুপানী ওলায়। তেনেস্থলত বামৰ হৃদয় কান্দি উঠা স্বাভাৱিক। পঞ্চৱটীৰ প্ৰত্যেক বস্তু আৰু প্ৰত্যেক দৃশ্যতে বামে সীতাকহে দেখা পায়। এই বস্তুবোৰৰ স্পৰ্শত, সাহচৰ্য্যত তথা দৰ্শনত বামে সীতাৰ স্পৰ্শ, সাহচৰ্য্য আৰু দৰ্শন অহুভৱ কৰে।

ভবভূতিৰ কৰণ বসৰ ই এক মনোটেবজ্ঞানিক পক্ষ। সেই কাৰণে ভবভূতি কৰণ বসৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰ বুলি স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। এনেকুৱা অহুভূতি, অভিযাজ্ঞা আৰু জীৱন্তৰূপ ভবভূতিৰ কৰণ বসত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

ইয়াৰ পিচত চতুৰ্থ অংকৰ জনক তথা কৌশল্যাৰ বিলাপ অতি বেদনাদায়ক। পঞ্চম অঙ্কৰ লব আৰু চন্দ্ৰকেতুৰ যুদ্ধত সীতাৰ মনবেদনা অতি কৰণাকৰ। ষষ্ঠ অঙ্কত লব-কুশৰ মুখমণ্ডলত সীতাৰ আকৃতি দেখি শোকাকুল বামৰ অৱস্থায়ো কৰণ বসৰ সঞ্চাৰ কৰিছে। এই অঙ্কত, লব-কুশক দেখি বামৰ আসন্নগৰ্ভা সীতালৈ মনত পৰি শোক সাগৰত ডুব যায়।

বামে সীতাৰ লগত মিলন হবলৈ আতুৰ হৈ উঠে। তেওঁ সীতাক নেপাই প্ৰলাপ বকিবলৈ ধৰে—“হে সীতা তুমি ক’ত ? তোমাৰ অহুসঙ্কানৰ বাবে মোৰ সকলো উপায় বিফল হৈছে। স্বগ্ৰীৱৰ মিত্ৰতা, বান্ধবসকলৰ পৰাক্ৰম, মহাবীৰ হনুমান তথা লক্ষ্মণৰ শক্তি আটাইবোৰে হাৰ মানিছে। মই তোমাক কেনেকৈ পাম ?”

ভবভূতিৰ কৰণ বসযুক্ত এই বাণী অতি মাৰ্মিক আৰু প্ৰভাৱকাৰী। ই জড়ত চৈতন্য আৰু চেতনত জড়তা সঞ্চাৰ কৰিছে। ‘জডনামপি চৈতন্যং ভবভূতেবভূদগিবা।’

তেনেহলে য’ত পাথৰেও কান্দে আৰু বজ্জৰ হৃদয়ও বিগলিত হয়, তাত মানুহৰ তো কথাই নাই : ‘অপি গ্ৰাৱা বোদিত্যপি দলপি বজ্জন্ত হৃদয়ম্।’ সেয়েহে ‘আৰ্ধ্যাসপ্তশতী’ৰ ৰচয়িতা গোবৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যই কৈছে—

‘ভৱভূতে: সৰ্বদ্বাং ভূধবভূবেব ভাবতী ভাতি।

এতৎ কৃত কাকণ্যং কিমম্বা বোদিতি গ্ৰাৱা ॥’

বামৰ কৰণ বসৰ গভীৰতা তথা মৰ্যাদা তৃতীয় অঙ্কত প্ৰকাশ পাইছে—

‘অনিৰ্ভিন্নো গভীৰত্বাদন্তগূঢ়ধৰ্মব্যথ:

পুটপাক প্ৰতীকাশো বামন্ত কৰণো বস: ॥’

ভবভূতিয়ে সংস্কৃত সাহিত্যত কৰণ বসৰ মন্দাকিনী বোৰাই ভাবতভূমিক

চিৰদিন সিল্ক কবি ৰাখিছে। সেয়ে কোৱা হয় যদি সংস্কৃত সাহিত্যত কৰুণ বসন অভিৰাঞ্জন কৰাত কোনোবা সফল হৈছে তেনেহলে একমাত্ৰ ভবভূতিয়েই ‘কাৰুণ্য ভবভূতিৰেব ভহুতে’।

ভূপৰি ভবভূতিৰ কবিতাত ভাৱ আৰু ভাষাৰ অল্পপম সামঞ্জস্য দেখা যায়। এওঁ অকল দীঘল সমাসযুক্ত ও গুণবিশিষ্ট পদ্য ৰচনা কৰাই নহয়, সমাসবিহীন লঘুকায় অল্পপদ ৰচনাতো সিদ্ধহস্ত। ভবভূতিৰ ৰচনাৰ শব্দৰ অৰ্থও মন কৰিবলগীয়া। অৱস্থা বিশেষে মানৱ হৃদয়ত যি যি ভাৱনাৰ জোৱাৰ উঠে তাক ভবভূতিয়ে যথোচিত ভাষাত বৰ্ণনা কৰিছে।

বিশাখদত্ত

পৰিচয়—মূদ্ৰাৰাক্ষস নাটকৰ ৰচয়িতা বিশাখদত্ত। মূদ্ৰাৰাক্ষসৰ বিষয় হৈছে কুটনীতি বা ৰাজনীতি। মূদ্ৰাৰাক্ষসৰ প্ৰস্তাৱনাত পোৱা মতে বিশাখদত্তৰ পিতামহৰ নাম বটেশ্বৰ দত্ত বা বৎসৰাজ। পিতৃৰ নাম আছিল ভাকৰ দত্ত বা পুথু। পুথুই মহাৰাজ পদবী লাভ কৰে। বিশাখদত্ত ৰাজনীতি, দৰ্শন, জ্ঞান ওৰা জ্যোতিষৰ বিচক্ষণ পণ্ডিত। ঐতিহাসিক গবেষণাৰ মতে এওঁৰ আৰিষ্ঠীয় কাল খ্ৰীষ্টীয় পাঁচ শতাব্দী।

নাটকৰ ভৰতবাক্যত মহাৰাজ চন্দ্ৰগুপ্তৰ উল্লেখ আছে। তাত কোৱা হৈছে—অতীতত পৃথিৱী প্ৰলয়সাগৰত ডুব যোৱাত তাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ভগৱান বিষ্ণুই বৰাহৰূপ ধাৰণ কৰি পৃথিৱীক তাৰ দাঁতেৰে তুলি ধৰি ৰক্ষা কৰে। আকৌ, বৰ্ত্তমান কালত পৃথিৱীত স্নেহৰ অত্যাচাৰ বাঢ়ি যোৱাত ভগৱান বিষ্ণুই ৰাজমূৰ্ত্তি ধাৰণ কৰি পৃথিৱীক স্নেহৰ অত্যাচাৰবপৰা ৰক্ষা কৰে। বিষ্ণুৰ এই ৰাজমূৰ্ত্তিয়েই হ’ল মহাৰাজ চন্দ্ৰগুপ্ত। বিষ্ণুৰ ৰাজমূৰ্ত্তি চন্দ্ৰগুপ্তই পৃথিৱীক চিৰকাল পালন কৰক, তেওঁৰ আত্মীয়স্বজন আৰু ভৃত্যসকলৰ ক্ৰিয়াক্ষি সাধন হওক।

“বাবাহীমাশ্ৰযোনেন্তুমুযবনবিধাৱস্থিত শ্ৰাহুৰূপাং

যশ্চ প্ৰাগদন্তকোটিং প্ৰলম্পৰবিগতা শিল্পিয়ে ভূতধাত্ৰী।

স্নেহেচ্চকৰেজ্যামানা ভূজয়ুগমধুনা সংশ্ৰিতা ৰাজমূৰ্ত্তে:

স ক্ৰীমদ্বকুভৃত্যচিৰমবতু মহীং পাৰ্থিৱশ্চন্দ্ৰগুপ্তঃ ॥”

(মূদ্ৰা, ৭ম অঙ্ক)

ইয়াৰপৰা অহুমান হয় চন্দ্ৰগুপ্ত বিশাখদত্তৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল। গতিকে আমি ধৰি লব পাৰো যে বিশাখদত্তৰ আৰিষ্ঠীয় মহাৰাজ চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজত্ব কালত।

এই চন্দ্ৰগুপ্ত অৱশ্যে নাটকৰ নায়ক চন্দ্ৰগুপ্ত নহয়। বিশাখদত্তৰ পৃষ্ঠপোষক এই চন্দ্ৰগুপ্ত প্ৰকৃততে দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত (খ্ৰী. ৩৮০-৪১৩)। 'ষ্টেন কানো, এচ. ক্ৰীকট শাস্ত্ৰী আৰু ডঃ কামীপ্ৰসাদ জয়লগয়ালে এই মত পোষণ কৰে।

দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ দিনত যিবিলাক বিদেশী শত্ৰুই ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰিছিল, তেওঁলোকক নাটকত য়েচ্ছ বোলা হৈছে। উইলচনৰ মতে 'য়েচ্ছ' শব্দই পট্টন বজাসকলক বুজাইছে।

নাটকত বৰ্ণিত মগধৰ ৰাজধানী কুম্ভমপুৰ বা পাটলিপুত্ৰ সমৃদ্ধিৰ স্বৰ্ণমুগত পদাৰ্পণ কৰিছিল। নাটকখনৰ শেষৰ অঙ্কত বৌদ্ধধৰ্মৰ সম্পৰ্কে যিবোৰ কথা উল্লেখ আছে তাৰপৰা এইটো কথা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে সেই সময়ত বৌদ্ধধৰ্মই উন্নতিৰ চৰম সীমাত উপনীত হৈছিল।

উইলচনৰ মতে বিশাখদত্ত দক্ষিণ ভাৰতৰ। পণ্ডিত কামীনাথ ত্ৰাণক ভৈসল্লৰ মতে বিশাখদত্ত উত্তৰ ভাৰতৰ। পিচত বহুত গবেষণা কৰি এওঁক উত্তৰ ভাৰতৰ, বুলিয়েই স্থিৰ কৰা হৈছে।

মুদ্ৰাৰাক্ষস—বিশাখদত্তৰ প্ৰতিভা 'মুদ্ৰাৰাক্ষস' নাটকৰ মাজেৰেই প্ৰকাশ পায়। মুদ্ৰাৰাক্ষসৰ বাহিৰেও এওঁ 'দেবী চন্দ্ৰগুপ্ত' আৰু 'অভিসাৰিক বনচিত্ৰক বা অভিসাৰিক বনহিতক' নামৰ দুখন নাটক লিখে বুলি জনা যায়। দেবী চন্দ্ৰগুপ্তৰ বিষয়বস্তু চন্দ্ৰগুপ্তৰ প্ৰণয় কাহিনী। অভিসাৰিক বনহিতকখন বাসৱদত্তা, পদ্মাৱতী আৰু উদয়নৰ প্ৰণয় কাহিনীযুক্ত শূলাৰ ৰসৰ নাটক।

মুদ্ৰাৰাক্ষসৰ প্ৰথম অঙ্কত নন্দবংশ বিনাশ কৰি ৰাক্ষসক নিজৰ বশলৈ আনিবৰ বাবে চাণক্য দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ। চাণক্যই ৰাক্ষসে চন্দ্ৰগুপ্তক মাৰিবলৈ পঠোৱা বিষকঙ্কাৰ দ্বাৰা পৰ্বতেশ্বৰক বধ কৰা বুলি মিছাকৈ প্ৰচাৰ কৰে। চাণক্যৰ গুপ্তচৰ ভাণ্ডাৰায়ণে ছদ্মবেশে ৰাক্ষসৰ বিশ্বাস ভাঙন হৈ থাকে। ৰাক্ষসে নিজৰ পৰিয়ালবৰ্গক নিৰাপত্তাৰ বাবে বন্ধু চন্দনদাসৰ ঘৰত থয়। শকটদাস চন্দনদাসৰ লগত থাকে। এদিনাখন এজন ল'ৰাই চন্দনদাসৰ ঘৰৰ দুৱাৰমুখত ৰাক্ষসৰ মুদ্ৰা এটা পেলায়। নিপুণকৈ মুদ্ৰাটো মনে মনে নি চাণক্যক দিয়ে। চন্দনদাসক চাণক্যই ৰাক্ষসৰ পৰিয়ালবৰ্গক সমৰ্পণ কৰিব কয়। কিন্তু চন্দনদাস মান্তি নহ'ল। তেওঁ ৰাক্ষসৰ পৰিয়ালটোক চাণক্যৰ হাতত অৰ্পণ নকৰিলে। এই অপৰাধত অপৰাধী কৰি, চন্দনদাসক ধৰি আনি কাৰাগাৰত বন্দী কৰি থলে। এই অঙ্কত চাণক্যই বুদ্ধি-কৌশল প্ৰয়োগ কৰি ৰাক্ষসক নিজৰ হাতলৈ আনিবলৈ যত্ন কৰে।

দ্বিতীয় অঙ্কত বান্ধসে চাণক্যৰ অনিষ্ট সাধিবলৈ কৌশল প্ৰয়োগ কৰে। গুপ্তচৰ বিবাহকৰণৰা বান্ধসে জানিলে যে চন্দ্ৰগুপ্ত বধৰ সকলো বড়ুময় চাণক্যই বিকল কৰি দিলে। ইয়াত বান্ধসে আন এটা কৌশল অৱলম্বন কৰে। তেওঁ চন্দ্ৰগুপ্তৰ বৈভালিকৰ পদত নিজৰ গুপ্তচৰ নিযুক্ত কৰে। তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল যাতে বৈভালিকৰ প্ৰশস্তি শুনি চাণক্য আৰু চন্দ্ৰগুপ্তৰ কাজিয়া লাগে। চন্দ্ৰগুপ্ত চাণক্যৰ ওপৰত কষ্ট হয়। এই কথা শুনি বান্ধস নিজৰ কৌশলৰ সকলোভাৱে আনন্দিত হয়।

তৃতীয় অঙ্কত চাণক্যই অতি নীতিমন্তাৰ পৰিচয় দিয়ে। বান্ধসৰ সকলোবোৰ কথাৰ গুপ্তসংবাদ চাণক্যই পাই থাকে। তেওঁ চন্দ্ৰগুপ্তক সকলো কথাৰ বহুত জনায়। চাণক্য আৰু চন্দ্ৰগুপ্তই পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ব্যৱহাৰত কষ্ট হোৱা জ্ঞাপুৰে। চাণক্যই পাটলিপুত্ৰত চন্দ্ৰগুপ্তৰ আজ্ঞা অৱজ্ঞা কৰি কৌমুদী মহোৎসৱ পাতে। ফলত চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু চাণক্যৰ মাজত মিছাকৈ বাহিৰত দেখুৱাৰ নিমিত্তে বাদ-বিবাদ হয়। সকলোৱে বিশ্বাস কৰিছিল চন্দ্ৰগুপ্তই চাণক্যক অৱহেলা কৰি সমস্ত ৰাজকীয় কাম নিজে কৰিছে। কিন্তু সেইবোৰ বাহ্যিকৰূপেহে দেখুৱাইছিল মাথোন।

চতুৰ্থ অঙ্কত বান্ধসৰ কুটনীতিৰ অৱলান ঘটে। পুষ্পপুৰৰপৰা ভাণ্ডাৰায়ণ মলয়কেতুৰ ওচৰলৈ আহে। তেওঁ কয় যে বান্ধসৰ পক্ষৰ মাহুৰৰ শক্ততা বাস্তৱিকতে চাণক্যৰ লগতহে, চন্দ্ৰগুপ্তৰ লগত নহয়। এনেতে শকটাবণ্ড পুষ্পপুৰৰপৰা আহে। তেওঁ বান্ধসক চাণক্য আৰু চন্দ্ৰগুপ্তৰ মাজত কাজিয়া লাগে বুলি জনায়। এই কথাত বান্ধস আনন্দিত হয়। তেওঁ চন্দ্ৰগুপ্ত নিজৰ হাতৰ মুঠিলৈ অহা বুলি ভাবিলে। তেওঁ পাটলিপুত্ৰ আক্ৰমণ কৰিবলৈ চিন্তা কৰিলে।

পঞ্চম অঙ্কত অনেক ঘটনা একত্ৰিত সংঘটিত হয়। জীৱসিদ্ধি অগণক পুষ্পপুৰলৈ যাবৰ নিমিত্তে ভাণ্ডাৰায়ণৰপৰা মুজা নিবলৈ শিবিৰলৈ আহে। মলয়কেতুই শিবিৰত দুয়োৰে বাৰ্তালাপ শুনে। জাল চিঠি আৰু আছুষণ লৈ শিবিৰৰ পৰা ওলাই যাবলৈ চেষ্টা কৰোতে সিদ্ধাৰ্থক ধৰা পেলায়। চিঠিখন বান্ধসে চন্দ্ৰগুপ্তক দিয়া বুলি মলয়কেতুৰ ওচৰত তেওঁ কলে। মলয়কেতু নিৰাশ হ'ল আৰু বান্ধসক বিশ্বাসঘাতক বুলি ভাবিলে। বান্ধসে সেই সময়ত যি ভূষণ পিন্ধিছিল সেইবোৰ আছিল পৰ্বতেশ্বৰৰ। বান্ধসে সেই ভূষণবোৰ পৰ্বতেশ্বৰৰ বুলি জানিছিল। সেইবোৰ চাণক্যৰ কোনো গুপ্তচৰে বান্ধসৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰিছিল। মলয়কেতুৰ

বিদ্যাল হ'ল যে পৰ্বতেশ্বৰক বান্ধসে বধ কৰিছে। ফলত মলয়কেতু আৰু বান্ধসৰ মাজত মনোমালিন্য হ'ল।

ষষ্ঠ অঙ্কত বান্ধসে বন্ধু চন্দনদাসক বন্ধা কৰিব নোৱাৰা বাবে বিলাপ কৰিছে। এওঁ পাটলিপুত্ৰৰ এখন ভগ্ন উদ্যানত অকলে বহি নিজৰ অকৃতকাৰ্য্যতা আৰু দুৰ্ভাগ্যৰ কথা চিন্তা কৰি সন্তাপ কৰিছে। এনেতে চন্দ্ৰগুপ্তৰ এজন গুপ্তচৰ তালৈ আহি ডিঙিত চিপছবি লগাই মৰিবলৈ যোজ্ঞা কৰে। বান্ধসে তাক বাধা দি আত্মহতী হবলৈ ওলোৱা কাৰণ সোধাত চন্দনদাসক বন্ধা কৰিব নোৱাৰাৰ দুখত সেই কাম কৰিবলৈ ওলোৱা বুলি কলে। সেই কথা শুনা মাজেৰে চন্দনদাসক বন্ধা কৰিবলৈ বান্ধস দৌৰি গ'ল।

সপ্তম অঙ্কত চাণক্যৰ গুপ্তবেশধাৰী চণ্ডালে চন্দনদাসক শূলত দিবলৈ লৈ যায়। চন্দনদাসৰ পৰিয়ালবৰ্গই কান্দি কান্দি তেওঁক অনুসৰণ কৰে। এনেতে চাণক্য আৰু চন্দ্ৰগুপ্তই প্ৰৱেশ কৰে। চাণক্যই নিজৰ কূটনীতিৰ সমগ্ৰ বৃত্তান্ত বান্ধসৰ ওচৰত প্ৰকাশ কৰে আৰু চন্দ্ৰগুপ্তৰ মন্ত্ৰী হবলৈ অনুৰোধ কৰে। এওঁৰ লক্ষ্যতে আন আন অপবাধীকো মুক্তি দিয়া হয়। অবশেষত ভৰতবাক্যেৰে নাটকৰ সামৰণি পৰে।

নাটকখনত মাধুৰ্য্য আৰু সৌন্দৰ্য্যৰ অভাৱ দেখা যায়। কৰণ বস আৰু শূৰ্য্যৰ বসৰ অভাৱো ইয়াত পৰিলক্ষিত। নাটকখন বীৰবস প্ৰধান। ইয়াক নায়ক চন্দ্ৰগুপ্ত ধীবোদান্ত। চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজ্যপ্ৰাপ্তি আৰু নন্দৰ মন্ত্ৰী বান্ধসক চন্দ্ৰগুপ্তৰ মন্ত্ৰী হিচাপে লাভ কৰাই নাট্যকাৰৰ মূখ্য উদ্দেশ্য।

নাটকখনত মূখ্য চৰিত্ৰ হৈছে ৰাজনীতিজ্ঞ চাণক্য আৰু তেওঁৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী বান্ধস। নাটকৰ নায়ক চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু প্ৰতিনায়ক মলয়কেতু। ইয়াৰ বাহিৰেও চন্দনদাস, শকটদাস, ভাগুৰায়ণ আদিৰ নাম উল্লেখনীয়। চাণক্যৰ চৰিত্ৰত নিঃস্বার্থতা প্ৰতীয়মান। এওঁ দূৰদৰ্শী, দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ, কূটনীতিবিয়াৰদ আৰু ৰাজনীতিজ্ঞ পুৰুষ। বান্ধসও এজন প্ৰোঢ় ৰাজনীতিজ্ঞ। এওঁৰ চাণক্যৰ দৰে দৃঢ়-প্ৰতিজ্ঞ, স্থিৰমতি আৰু কাৰ্য্যনিষ্ঠ। বান্ধসৰ চৰিত্ৰৰ ডাঙৰ বিশেষত্ব তেওঁৰ প্ৰগাঢ় স্বামীভক্তি। চন্দনদাসৰ চৰিত্ৰ বন্ধুত্বৰ উজ্জল চানেকী। ধন-প্ৰাণ আদি সকলো জলাঞ্জলি দি তেওঁ শেষ মুহূৰ্তলৈ বান্ধসক সহায় কৰে।

ৰাজশেখৰ

‘বালৰামায়ণ’ৰ প্ৰস্তাৱনাত পোৱা মতে ৰাজশেখৰ মহাবাহুৰ চূড়ামণি কবিসৰ অকালজলদৰ নাতি আৰু দুৰ্গকৰ পুত্ৰ। মাকৰ নাম শীলৱতী। কিছুমান পণ্ডিতৰ

মতে বাজশেখৰ ব্রাহ্মণ আৰু কিছুমানৰ মতে কজ্জিৰ কণজাত। বাজশেখৰৰ পত্নী অৱন্তীস্বন্দৰী ‘কপূৰমঞ্জৰী’ত পোৱামতে চোঁহানবংশৰ কজ্জিয়া নারী।

বাজশেখৰ ঘাঘৰৰ বংশৰ লোক। এওঁ আছিল প্ৰতিহাৰ বংশীয় বজা নিৰ্ভৰ লক্ষ্যগুৰু। বাজশেখৰে নিজকে ‘কবিৰাজ’ বুলি আখ্যা দিছে। তাৰ কাৰণো উল্লেখ কৰিছে। ‘কাব্যমীমাংসা’ৰ ছয় অধ্যায়ত কবিসকলৰ উক্তবোস্তৰ শ্ৰেষ্ঠতা বহু শ্ৰেণীৰ উল্লেখ কৰিছে। যিয়ে এক ভাষাত মহান প্ৰবন্ধ ৰচনা কৰে তেওঁ মহা কবি। (যোৎস্নতম প্ৰবন্ধে প্ৰবীণঃ স মহাকবি)। সপ্তম শ্ৰেণীৰ কবিৰ লগতে কৈছে—যি বেলেগ বেলেগ ভাষাত ভিন্ন ভিন্ন প্ৰবন্ধ আৰু স্বতন্ত্ৰতাপূৰ্বক ভিন্ন ভিন্ন ৰসত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিব পাৰে তেওঁ কবিৰাজ। বাজশেখৰ নৱম শতাব্দীৰ মধ্যভাগ বা শেষ ভাগৰ কবি।

বচনামঞ্জৰী—বালৰামায়ণৰ প্ৰস্তাৱনাত চহ্মথন গ্ৰন্থৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু বৰ্তমান এওঁৰ নামত কপূৰমঞ্জৰী, বিদ্যশালভঞ্জিকা, বালৰামায়ণ, বালভাৰত (প্ৰচণ্ড পাণ্ডৱ) আৰু কাব্যমীমাংসা আদি গ্ৰন্থ কেইখনহে পোৱা গৈছে। কাব্যমীমাংসা অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ আৰু বাকী চাৰিখন নাটক। ‘বালৰামায়ণ’ আৰু ‘বালভাৰত’ মথাক্ৰমে ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত। কাব্য-মীমাংসা এওঁৰ শেষ ৰচনা। হৰবিলাস নাট আৰু ‘ভূৱনকোষ’খন এতিয়াও উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নাই।

কপূৰমঞ্জৰী—কপূৰমঞ্জৰী বাজশেখৰৰ প্ৰথম আৰু সৰ্বোৎকৃষ্ট ৰচনা। ই চাৰিটা অঙ্কৰ নৃত্য প্ৰধান ‘সটুক’। এই নাটকখন বাজশেখৰ পত্নী অৱন্তীস্বন্দৰীৰ অন্তৰ্ভাৱ ক্ৰমে ৰচনা কৰে।

নাটকখনৰ প্ৰথম অঙ্কত প্ৰস্তাৱনাৰ পিচত বসন্ত উৎসৱৰ আয়োজনত বজা চন্দ্ৰপাল, বাণী বিভ্ৰমলেখা, বিদূষক আৰু প্ৰধান পৰিচাৰিকা বিচক্ষণাৰ প্ৰৱেশ। বিদূষকে থং কৰি গুচি যায় আৰু ভৈৰৱানন্দ নামৰ সিদ্ধযোগী এজনৰ লগত পুনৰ উলটি আহে। যোগৰ বলত ভৈৰৱানন্দই বজাৰ আগত বিদৰ্ভৰ অন্তৰ্ভাৱ স্বন্দৰী ৰাজকুমাৰী কপূৰমঞ্জৰীক প্ৰদৰ্শন কৰে। ৰাজকুমাৰীৰ প্ৰতি বজা আসক্ত হয়। কপূৰমঞ্জৰী আছিল বিভ্ৰমলেখাৰ সখ্যকীয় ভনীয়েক। বাণীয়ে ভৈৰৱানন্দক কিছু দিনৰ বাবে কপূৰমঞ্জৰীক লৈ আহিব কয়।

দ্বিতীয় অঙ্কত কপূৰমঞ্জৰীয়ে বজাৰ প্ৰতি মোহিত হয়। বিচক্ষণাৰ জৰিয়তে বজাই সেই কথা গম পায়। বিদূষক আৰু বিচক্ষণাৰ মূখবৰণা কপূৰমঞ্জৰীৰ

ৰূপ-সাহিত্যৰ কথা বজাৰ কাণত পৰে। দোল চতুৰ্থীৰ দিনা বজাই গছৰ আঁৰত থাকি কপূৰমঞ্জৰীক জুনি চায়। বাণীৰ কথা মতে কপূৰমঞ্জৰীয়ে কুবৰক, ভিলক আৰু অপোক গছক ক্ৰমে আলিঙ্গন কৰাত সেই গছবোৰ স্বতঃ বিকশিত হৈ উঠে। ইয়াক 'দোহন-সংস্কাৰ' বোলে। ই কামিনীসকলৰ অহুপয় ৰূপৰতা হোৱাৰ প্ৰমাণ।

তৃতীয় অঙ্কত বজাই কপূৰমঞ্জৰীক সপোনত দেখাৰ কথা বিদূষকৰ আগত ব্যক্ত কৰে। বিদূষকেও এটা সপোন দেখা বুলি বজাক কলে। দুয়োৰে মাজত প্ৰণয় আৰু যৌৱন সম্বন্ধীয় কথা-বতৰা হয়। এনেতে কুবজিকাৰ লগত বিবাহ বিদম্বা কপূৰমঞ্জৰীও সেই পিনে আহে। সকলো আত্মীয়স্বজনক এৰি থৈ স্বৰূপে ভেঙে বাহিৰলৈ ওলাই আহে। বজা আৰু কপূৰমঞ্জৰীৰ মাজত চম্পোদয় পৰ্য্যন্ত আলিঙ্গন চুখন হয়। পিচত তেওঁলোকৰ প্ৰণয়ৰ কথা বাণীৰ কাণত পৰে।

চতুৰ্থ অঙ্কত বজাক কামাতুৰ অৱস্থাত দেখা যায়। সাৰঙ্গিকাই বাণীৰপৰা এখন চিঠি লৈ বজাৰ ওচৰলৈ আহে। চিঠিত লিখা আছিল আজি বজাৰ বিবাহ হব। বজাই সাৰঙ্গিকাক এই বহুস্তৰ কথা সোধে। উত্তৰত সাৰঙ্গিকাই কলে যে আজি মহাৰাণীয়ে ভৈৰৱানন্দ যোগীৰ ওচৰত দীক্ষা লৈছে। দীক্ষাৰ পিচত বাণীয়ে যোগীৰাজক দক্ষিণা দিবলৈ ইচ্ছা কৰাত লাটুদেশৰ ৰজা চন্দ্ৰসেনৰ কণ্ঠা ধনসাৰমঞ্জৰীক বজালৈ বিয়া দিলেই দক্ষিণা দিয়া হব বুলি ভৈৰৱানন্দই কলে। সেই বাবে বাণীয়ে মহাৰাজক মতা বুলি সাৰঙ্গিকাই কলে। বাণীয়ে জনা নাছিল যে ধনসাৰমঞ্জৰীয়েই কপূৰমঞ্জৰী। বিয়াৰ পিচত এই বহুস্তৰ উদ্ঘাটন হয়।

নাটকীয় সংবিধানৰ ফালৰপৰা ই এখন অসম্পূৰ্ণ নাটক। ৰজা চন্দ্ৰপাল ইয়াৰ দীৰ্ঘললিত নায়ক। কাৰণ এওঁৰ চৰিত্ৰ সৌন্দৰ্য্য, সঙ্গীত তথা প্ৰেমেৰে পৰিপূৰ্ণ। কপূৰমঞ্জৰী মুখা নায়িকা। ইয়াৰ আত্মোপাস্ত শৃঙ্গাৰ ৰসেৰে পৰিপূৰ্ণ। ঋতুবৰ্ণনা আৰু প্ৰাকৃত বৰ্ণনাত অতি ক্ষুদ্ৰগ্ৰাহী। ইয়াত বৈদৰ্ভী, মাগধী আৰু পাঞ্চালী তিনিওটা ৰীতিৰ সমন্বয় ঘটিছে। সেইবাবে নাটখন সৌন্দৰ্য্য, সৰুটি আৰু প্ৰণয় আদি অনেক কথাত বৰ উৎকৃষ্ট হৈছে। নাটকখনত বসন্তভিলক, শাদূল-বিজীভিত আৰু শ্ৰদ্ধা আদি দীৰ্ঘ ছন্দৰ প্ৰয়োগ অতি সুন্দৰ।

নাটকৰ ভাষা শৈৱসেনী প্ৰাকৃত। ই কবিৰ প্ৰাকৃত প্ৰেমৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন। সংস্কৃত সাহিত্যত এইখনেই একমাত্ৰ-সম্পূৰ্ণ প্ৰাকৃত ভাষাত লিখা নাটক। সংস্কৃত নাটক পৰম্পৰাৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজশেখৰৰ ই এক নতুন পদক্ষেপ। ৰস প্ৰয়োগৰ মূলক্ষেত্ৰ হৈছে ভেওঁৰ পত্নী অৰন্তী-সুন্দৰীৰ প্ৰেৰণা।

পৰৱৰ্তীকালত এই প্ৰাকৃত নাটকখনে অধিক লোকপ্ৰিয়তা লাভ কৰে। এই লোকপ্ৰিয়তাৰ মূল কাৰণ ইয়াৰ অভিনয় কৌশল, স্তম্ভৰ নৃত্য-গীতৰ সমাবেশ তথা জনসাধাৰণৰ ভাষা ব্যৱহাৰ। আন নাটকতকৈ ইয়াত হাস্যৰসৰ স্তম্ভৰ চিত্ৰণ দেখা যায়। তৃতীয় অঙ্কত বিদূষকৰ স্বপ্নবৰ্ণন আৰু মাজে মাজে কৰা উক্তি হাস্যপূৰ্ণ, বিনোদপ্ৰিয়, কচিকৰ আৰু সজীৱ।

‘কপু বম্ভৰীৰ প্ৰস্তাৱনাত কুশীলৱৰ প্ৰবেশ, ধ্ৰুৱাগ্ৰীৱ তথা বিচিত্ৰ বাস্তৱ উল্লেখ আৰু চতুৰ্থ অঙ্কত, উল্লিখিত নৃত্যৰ দৃশ্যবৰণা এওঁৰ অভিনয়তা প্ৰমাণিত হয়। এইবিলাক বিশেষত্ব থকা সত্ত্বেও ‘কপু বম্ভৰী’ মঞ্চস্থ কৰাৰ বাবে উপযুক্ত নহয়।

বিজ্ঞানালভঞ্জিকা—‘বিজ্ঞানালভঞ্জিকা’ ৰাজশেখৰৰ দ্বিতীয় নাটক। ই চাৰিটা অঙ্কৰ সমষ্টি। এই নাটিকাখন ‘মালবিকামগ্নিমিত্ৰ’, বস্কাৱলী আৰু স্বপ্নবাসয়দত্তাৰ অৱলম্বনত লিখা। ইয়াত বিজ্ঞানধৰমজ্ঞ নামৰ ৰাজকুমাৰ আৰু মৃগাকান্তলী তথা কুন্তলয়মালা নামৰ দুজনী ৰাজকুমাৰীৰ প্ৰণয় কথা বৰ্ণিত আছে।

বালৰামায়ণ—বালৰামায়ণ দহটা অঙ্কৰ এখন নাটক। ইয়াক মহানাটক বুলিও অভিহিত কৰা হয়। নিৰ্ভয় ৰজাৰ আদেশ মতে ৰাজশেখৰে এই নাটকখন লিখে। ইয়াৰ কথাবস্তু সীতাৰ সন্মতবৰণৰ আৰম্ভ কৰি লক্ষ্মণৰ অধোধ্যালৈ ঘূৰি অহাত শেষ কৰিছে।

বাসৱৰ প্ৰেম অতি বিচিত্ৰৰূপত চিত্ৰিত কৰা আৰু গোটেই নাটকখনত ই প্ৰাধান্য লাভ কৰাটোৱেই নাটকখনৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য। পঞ্চম অঙ্কত সীতাৰ বিয়োগত বাসৱৰ ব্যাক ব্যথাৰ বৰ্ণনা কাল্পনিক। এই অংশ ‘বিক্ৰমোৰ্বশীৰ’ৰ পুৰুষৰ দৃশ্যৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত।

বালভাৰত (প্ৰচণ্ড পাণ্ডৱ)—বালভাৰতৰ মাথোন দুটা অঙ্কহে পোহা গৈছে। তাত দ্ৰোণদীৰ স্বয়ম্ভৱ, কোঁৱৰ-পাণ্ডৱৰ পাশাখেল আৰু দ্ৰোণদীৰ বস্তুহৰণ আদি বৰ্ণিত আছে।

কবিত্ব-প্ৰতিভা—কবিত্বৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা নিৰীক্ষণ কৰিলে দেখা যায় ৰাজশেখৰৰ নাটকীয় গুণৰ অপেক্ষা কাব্যাত্মক গুণহে অধিক। এওঁৰ কবিতাত নাদ সৌন্দৰ্য্য বিद्यমান। বৰ্ণনাত ৰস, ভাব আৰু ব্যঞ্জনাৰ সমাবেশ দেখা যায়। প্ৰকৃতি আৰু মানুহৰ মাজত বাগাত্মক সম্বন্ধ স্থাপন কৰাতো এওঁৰ কাব্যাত্মকতা অপূৰ্ব।

এওঁৰ কবিত্বত কলাত্মকতাও বিद्यমান। কবিৰ প্ৰশংসনীয় ছন্দ কৌশল এই

দৃষ্টিকোণৰপৰা স্বৰ্ণীয়। শাদুলবিজীভিত আৰু হুদৰা আদি দীৰ্ঘল ছন্দক প্ৰাকৃত আৰু সংস্কৃত উভয়তে অতি নিপুণভাৱে প্ৰয়োগ কৰিছে। শাদুলবিজীভিত ছন্দৰ এওঁ বিখ্যাত পণ্ডিত। স্মৃতিভিলকত লিখা আছে—

‘শাদুলজীভিত্তেৰেৰ প্ৰখ্যাতো ৰাজশেখৰঃ।

শিখৰীৰ পৰং বট্ৰৈঃ সোজ্জৈথৈকচ্চশেখৰঃ ॥’

পণ্ডিত নাটকৰ উপযুক্ত গীতাস্বকতাও ৰাজশেখৰৰ কবিত্ব-প্ৰতিভাৰ উজ্জ্বল চানেকী। এওঁৰ অহুপ্ৰাস প্ৰধান পণ্ডিত ছন্দৰ শব্দবিশ্ৰাস দেখিবলৈ পোৱা যায়। লোককিত্তিৰ প্ৰয়োগত ৰাজশেখৰ স্থনিপুণ। নাটক ৰচনাৰ সময়ত ৰাজশেখৰে দৃষ্টি ৰাখিছিল জনসাধাৰণৰ ওপৰত। তৎকালীন সামাজিক জীৱনৰ ছন্দৰ চিত্ৰ নাটকৰ মাৰ্গেৰে কবিয়ে দাঙি ধৰিছে। কুপাশকৰ শৰ্মাই ৰাজশেখৰৰ সন্মুখে এইদৰে মন্তব্য কৰিছে—সম্ভৱদয়ৰ মন মুহিবপৰা সবস সৃষ্টি আৰু জীৱন তৰুৰ মধুৰ ফল আশ্বাসন কৰিবলৈ হলে ৰাজশেখৰ অমৃতবৰ্ষিণী কবিতা পঢ়া উচিত। ললিত পদ প্ৰয়োগেই কবিৰ ভাষা সৌষ্ঠৱতাৰ প্ৰমাণ।

এওঁৰ এই পদলালিতা ‘কপূৰমঞ্জৰী’ত বিশেষৰূপে ধ্বনিত হৈছে। সম্ভৱতঃ ইয়াৰ কৰ্ণিণ হৈছে প্ৰাকৃত ভাষাৰ স্বাভাৱিক মধুৰতা।

ভট্টনাৰায়ণ

ভট্টনাৰায়ণৰ জীৱনচৰিত সন্মুখে বিশেষ জনা নাযায়। তথাপি কিংবদন্তিৰ পৰা জনা যায় এওঁ মূলতঃ কনোজৰ নিবাসী। বঙ্গদেশৰ বজা আদিসুৰে বৈদিক ধৰ্মপ্ৰচাৰ তথা উদ্ধাৰৰ বাবে কনোজৰপৰা নিজৰ দেশলৈ আমন্ত্ৰণ কৰে। এওঁৰ বংশৰ কুলীন ব্ৰাহ্মণ আজিও বঙ্গদেশত আছে।

বামণে কাব্যালংকাৰত বেণীসংহাৰৰ এটা পদৰ যুক্তিমত্তা প্ৰদৰ্শিত কৰিছে। ‘পতিতং বেৎস্তসি ক্ষিত্তো’ত (বেণীসংহাৰত) বামণে ‘বেৎস্তাত’ক হুটা পদত বিভক্ত কৰি সিদ্ধ কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে। ইয়াৰপৰা প্ৰমাণ হয় ৮০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পূৰ্বে নাটকখন ৰচিত হয়। আদিসুৰৰ সমসাময়িক হোৱাৰপৰাও এইটো ভট্টনাৰায়ণৰ আৰিষ্ঠাৰ কাল বুলি প্ৰমাণিত হয়। ঐতিহাসিকসকলৰ মতে আদিসুৰ ৭১৫ খ্ৰীঃত গোঁড়দেশৰ বজা হয়। ডঃ ষ্টেনকানোৰ মতে আদিসুৰ মগধ দেশৰ গুপ্তবংশীয় বজা আদিত্য সেন। কিন্তু এইটো তেওঁৰ কল্পনা মাত্ৰ। ভট্টনাৰায়ণৰ আৰিষ্ঠাৰ

কাল সময়ে প্রামাণিক ডক্টাৰ আচাৰ্য দত্তীৰ গ্ৰন্থত উল্লিখিত শ্লোক এটাত পোৱা যায়। তাত ভট্টনাৰায়ণে তিনিখন কাব্য ৰচনা কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে—

‘ব্যাখ্য পদ্যজয়গাপি যঃ শৰ্ত্তো ভুৱনজয়ম্।

ভক্ত কাব্যজয়ব্যাক্তো চিত্ৰং নাৰায়ণন্ত কিম্ ॥’

উক্ত ভাষ্যসমূহৰপৰা এইটো সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা গৈছে যে ভট্টনাৰায়ণ অষ্টম শতাব্দীৰ পূৰ্বাৰ্ধৰ লোক।

ৰচনা—আচাৰ্য দত্তীৰ পূৰ্বোক্ত শ্লোকৰ মতে ভট্টনাৰায়ণ যদিও তিনিখন গ্ৰন্থৰ ৰচক, বৰ্তমান এওঁৰ নামত ‘বেণীসংহাৰ’ নাটকখনহে মাথোন পোৱা গৈছে।

বেণীসংহাৰ—বেণীসংহাৰৰ কথানাক অংশ মহাভাৰতৰপৰা লোৱা। দ্ৰোণদীয়ে নিজ অপমানৰ প্ৰতিশোধ নোলোৱা পৰ্য্যন্ত বেণী নাৰাক্ষো বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰে। কোঁৱৰৰ সত্যত দুঃশাসনে দ্ৰোণদীৰ বস্ত্ৰহৰণ কৰি তেওঁক অপমান কৰে। এই অপমানৰ প্ৰতিকাৰ স্বৰূপে দ্ৰোণদীয়ে উক্ত প্ৰতিজ্ঞা কৰে। মহাভাৰতৰ এই ঘটনা ভট্টনাৰায়ণে ‘বেণীসংহাৰত’ নিবন্ধ কৰিছে।

নাটকীয় সংবিধানৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা বেণীসংহাৰে এক শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা বুলি স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। কোঁৱৰসকলে কৰা দ্ৰোণদীৰ অপমানৰ প্ৰতিকাৰ কৰাই নাটকৰ উদ্দেশ্য। এই প্ৰতিকাবেই ৰাজ্যপ্ৰাপ্তিবো ফল। সেই উদ্দেশ্যে নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত ‘মথ্যাস্তাৰ্ণবাস্তঃ’ তথা ‘ক্ৰোধজ্যোতিষং মহৎ কুববনে যৌথিষ্টিৰ জৃমতে’ আদি পঞ্চৰ দ্বাৰা যুধিষ্ঠিৰৰ ক্ৰোধৰূপী বীজ নিষ্কপ কৰি ‘মুখসন্ধি’ৰ যোজনা কৰিছে। দ্বিতীয় অঙ্কত যুধিষ্ঠিৰৰ ক্ৰোধৰূপী বীজ নানা ৰূপত প্ৰতিফলিত হৈ ‘প্ৰতিমুখ সন্ধি’ৰ সৃষ্টিপাত কৰি বিন্দুৰ ৰূপত প্ৰকাশ কৰিছে। ইয়াত নাটকাৰে ভীম বধৰ সূচনা দি শীঘ্ৰে যুধিষ্ঠিৰৰ হাতত সূৰ্যোদনৰ যত্নৰ সংকেত দিয়ে। নাটকৰ তৃতীয়, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম অঙ্কত ‘গৰ্ভসন্ধি’ৰ বিস্তাৰ দেখুৱাইছে।

বাহিৰত যুদ্ধৰ যি বাতাবৰণ চলিছে তেনেকুৱা সময়ত দূৰ্য্যোদন আৰু ভান্সৱতীৰ ৰাজঅন্তঃপুৰত প্ৰেমালাপ দেখুৱা সমীচীন হোৱা নাই। দূৰ্য্যোদনক উপস্থিত দূৰ্য্যোগৰপৰা পৰাশুখ দেখুৱাটো তেওঁৰ দুৰ্বলতাৰ পৰিচায়ক। মন্থটে ইয়াক ‘অহুচিৎ ঠাইত ৰস নিবেশ’ৰ (অকাণ্ডে প্ৰথনম্) দোষপূৰ্ণ প্ৰসঙ্গ বুলি কৈছে।

চতুৰ্থ অঙ্কত স্থলবকৰ যুদ্ধভূমিৰ বৰ্ণনা কাব্যাত্মক হলেও নাটকীয় দৃষ্টিকোণৰপৰা ই উপযুক্ত নহয়। ষষ্ঠ অঙ্কত চাৰীক-ৰাক্ষসৰ প্ৰসঙ্গৰ দ্বাৰা যুধিষ্ঠিৰৰ

অপমান ধনিত হয়। এই প্ৰসঙ্গৰ কৰণ বস অস্বাভাৱিক। নাট্যকাৰৰ শৈলী পৰিত্ৰুত নহয়। কৰণ, বীৰ, বোঁজ আৰু ভয়ানক আদি বস কোনো কোনো ঠাইত অনাৱশ্যকভাৱে দেখুৱাইছে। ইয়াৰ বাহিৰেও নাটকৰ দীঘল দীঘল সমাস আৰু জটিল বাক্যবিন্যাস এক ঘটনা প্ৰধান নাটকৰ বাবে উপযুক্ত নহয়।

চৰিত্ৰ—বেণীসংহাৰৰ আটাইবোৰ চৰিত্ৰ ঐতিহাসিক। মহাতাৰতৰ এই ঐতিহাসিক-চৰিত্ৰবোৰক নাট্যকাৰে অধিক সজীৱ ৰূপত চিত্ৰিত কৰিছে। ভীম, দুৰ্য্যোধন, অৰুণাশ্বামা, যুধিষ্ঠিৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰমুখ পুৰুষ চৰিত্ৰ আৰু দ্ৰোণদী তথা ভীষ্মতী প্ৰমুখ স্ত্ৰী চৰিত্ৰ।

অনঙ্গ হৰ্ষ

অনঙ্গ হৰ্ষৰ আন এটা নাম মাতৃৰাজ। এওঁ কোনোবা দেশৰ ৰজা আছিল। এওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল নৰেন্দ্ৰবৰ্ধন। ৰাজশেখৰৰ উক্তিমতে এওঁ চেদিদেশৰ কলচুৰি বংশীয় ৰজা। অনঙ্গ হৰ্ষৰ আবিৰ্ভাৱ কাল অষ্টম শতকৰ উত্তৰাৰ্দ্ধ।

‘তাপস বৎসৰাজ’ নাটকখন এওঁৰ ৰচিত। ই ছয়টা অঙ্কৰ সমষ্টি। ৰজা উদয়নে বাসৱদত্তাৰ শোকত আকুল হৈ প্ৰয়াগত আত্মহত্যা কৰিবলৈ যায়। পিছে অনেক যুক্তি দেখুৱাই তেওঁক ঘূৰাই অনা হয়। শেষত পদ্মাৱতীৰ লগত তেওঁৰ বিবাহ হয়। বৎসৰাজ-বিষয়ক নাটকসমূহৰ ভিতৰত এই নাটখনৰ স্থান অতি মহত্বপূৰ্ণ। বাৰ্লিন লাইব্ৰেৰীত মাথোন ইয়াৰ এটা নকল পোৱা গৈছে।

নাটকখনত সৰল তথা স্ববোধ ভাষাৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। শাদূল-বিক্ৰীড়িত ছন্দৰ বহুল তথা কটিকৰ প্ৰয়োগ নাটকখনৰ এক বৈশিষ্ট্য।

যুৰাৰি

অনৰ্ঘৰাঘৰ নাটকৰ ৰচক যুৰাৰি। এওঁ মোদগল্য গোত্ৰীয় শ্ৰীবৰ্ণমানক তথা তুমতীদেৱীৰ পুত্ৰ। এওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল অষ্টম শতকৰ উত্তৰাৰ্দ্ধ। তেওঁ কীথে এওঁৰ ‘মহিম্বতী’ৰ (নৰ্মদাৰ পাৰত অৱস্থিত মাক্কাতাৰ) নিবাসী কোনোবা ৰজাৰ সভাপণ্ডিত বুলি কৈছে। নাটকৰ এক প্ৰসঙ্গৰপৰা জনা যায়, এওঁ বাল-বাল্মীকি উপাধিৰে সন্মানিত হৈছিল।

এওঁৰ নাটক ‘অনৰ্ঘৰাঘৰ’ সাত অঙ্কৰ সমষ্টি। প্ৰস্তাৱনাত সূত্ৰধাৰে কৈছে—
বোঁজ, বীভৎস, ভয়ানক তথা অদ্ভুত ৰসযুক্ত নাটকৰ অভিনয় দেখি দৰ্শকমণ্ডলী উৰ্দ্ধ্ব হয়। সেয়ে এওঁ ‘অভিমত ৰস’যুক্ত নাটকৰ অভিনয় প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ

ইচ্ছুক। এও ভবভূতিৰ মহাবীৰ চৰিত্ৰৰ আধাৰত 'অনৰ্ব্বাচৰ' ৰচনা কৰে। নাটকীয় সংবিধানৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা নাটকখনে সফলতা লাভ কৰিবপৰা নাই।

জয়দেৱ

জয়দেৱে 'প্ৰসন্নৰাঘৱ' নাটকখন ৰচনা কৰে। নাটকখনত বামাঙ্গণৰ কথা অস্তিত্ব 'চমৎকাৰভাৱে' অঙ্কিত কৰা হৈছে। ই সাত অঙ্কৰ নাটক। প্ৰসাদময়ী কবিতাৰ বাবে নাটকৰ নাম 'প্ৰসন্নৰাঘৱ' উপযুক্ত হৈছে। নাটকখন মধুৰ আৰু শীতলবহুল।

জয়দেৱৰ পিতৃৰ নাম স্থমিত্ৰ আৰু মাতৃৰ নাম মহাদেৱী। জয়দেৱ অকল নাট্যকাৰেই নহয়; এও এজন গ্ৰাম্যশাস্ত্ৰবিদ আৰু আলম্বাৰিক। বিশ্বনাথ কবিৰাজে 'সাহিত্যদৰ্পণ'ত জয়দেৱৰ তলত দিয়া শ্লোকটো ধ্বনিৰ উদাহৰণৰূপে উদ্ধৃত কৰিছে—

‘কদলী কদলী কৰভঃ কৰভঃ কবিৰাজকঃ কবিৰাজকঃ।

ভূৰনজিতয়েহপি বিভৰ্তি তুলামিদম্বীৰুগং ন চমুক্ৰদঃ।’

ইয়াৰপৰা জয়দেৱৰ আবিৰ্ভাব কাল চতুৰ্দশ শতক বুলি অনুমান হয়।

কেমিশ্বৰ

কেমিশ্বৰ ৰাজশেখৰৰ সময়কালীন। এও আছিল কনৌজৰ ৰজা মহীপালৰ ৰাজসভাৰ সভাপতি। এও দুখন নাটক ৰচনা কৰে। চণ্ডকৌশিক আৰু নৈষধানন্দ। ইয়াৰ ভিতৰত চণ্ডকৌশিকখন বিশেষ প্ৰসিদ্ধ। সত্য .হৰিশ্চন্দ্ৰৰ জীৱন চৰিত নাটক ৰূপত ৰূপায়িত কৰা হৈছে। ই পাঁচটা অঙ্কৰ নাটক।

বিলহন—কৰ্ণহৃন্দৰী নাটিকাৰ ৰচক বিলহন। আনহিলবাদৰ ৰজা কামদেৱ ত্ৰৈলোক্যমল্লৰ কৰ্ণটৰ ৰাজকুমাৰী মিয়নল্লাদেৱীৰ বিবাহেই নাটিকাৰ কথাবস্তু।

ৰামচন্দ্ৰ (১১০০-১৫)—ৰামচন্দ্ৰ জৈন পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰৰ শিষ্য আৰু গুজৰাটৰ ৰজা সিদ্ধকুমাৰ পাল আৰু অজয় পালৰ সময়াময়িক। 'নলবিলাস', নিৰ্ভয়-ভীমব্যাযোগ, হৰিশ্চন্দ্ৰ এই তিনিখন এওঁৰ অতি ৰমণীয় নাটক। 'কৌমুদী মিত্ৰানন্দ' দহ অঙ্কৰ এখন সুদীৰ্ঘ প্ৰকৰণ।

জয়সিংহ সুৰি (১২২৫)—‘হৰ্মীৰ-মদ-মৰ্দন’ এওঁৰ একমাত্র নাটক। ইয়াত গুজৰাটৰ ৰজা হৰ্মীৰৰ ওপৰত মুছলমানৰ আক্ৰমণ, ৰজাৰ দুৰ্দশা, ৰজা বীৰধবল আৰু ভেওঁৰ মন্ত্ৰী বস্তুপালৰ কথা বৰ্ণিত আছে।

বৰিবৰ্মা—বৰিবৰ্মাৰ আবিৰ্ভাব কাল ১৩ শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্দ্ধ। এওঁ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—১২

‘প্ৰহ্লাদাভ্যুদয়’ নামৰ গীত অঙ্কৰ এখন নাটক ৰচনা কৰে। ৰবিবৰ্মা কেবেলাক অন্তৰ্গত ‘কেলবপুৰ’ৰ ৰজা। এওঁ পৰম বৈষ্ণৱ। ৰবিবৰ্মা আছিল এজন সুগায়ক-কবি ভবা আঙ্গকাবিক।

ৰামলঙ্ঘনভাণ—এওঁ দক্ষিণ ভাৰতৰ নিবাসী। আবিৰ্ভাৱ কাল প্ৰায় ১৪২০ শক। ‘পাৰ্বতী-পৰিণয়’ এওঁৰ এখন গীত অঙ্কৰ নাটক।

ইয়াত শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে। ‘শ্ৰদ্ধাবন্ধুৰণ’ ভাণ এওঁৰ প্ৰচলিত ভাণ। কবি-সাৰ্বভৌম, সাহিত্যচূড়ামণি আদি উপাধিবৰণা এওঁৰ অসীম পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

অহোদেৱ—মহাদেৱ ৰামচন্দ্ৰ দীক্ষিতৰ সমসাময়িক কবি। এওঁ দাক্ষিণাত্যৰ নিবাসী। মহাদেৱৰ আবিৰ্ভাৱ কাল ১৬ শতাব্দীৰ উদ্ভৱাৰ্দ্ধ। এওঁৰ ৰচিত নাটকখনৰ নাম ‘অদভুতদৰ্শন’। ইয়াৰ বিষয়বস্তু ৰামৰ কাহিনী। অদৰ্শৰ সৃষ্টিৰণা আৰম্ভ কৰি ৰামৰ ৰাজ্যাভিষেকলৈকে ইয়াত বৰ্ণনা কৰা আছে।

শক্তিভট্ট—কেবেলাৰ নিবাসী শক্তিভট্টই ‘আচৰ্য্যচূড়ামণি’ নাটক ৰচনা কৰে। বহুতে এওঁক ‘তপতীসম্বৰণ’ৰ ৰচক কুশলেশ্বৰ বৰ্মাতকৈ আগৰ বুলি কব খোজে। সেইদিনাবৰণা এওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল দশম শতাব্দী। ‘আচৰ্য্য-চূড়ামণি’ সাতটা অঙ্কৰ নাটক। ইয়াত ৰামৰ চৰিত্ৰ নাটকীয় ৰূপত দেখুৱা হৈছে। কিন্তু কবিয়ে ৰসক মুখ্য হিচাপে লৈ নাটকখন প্ৰণয়ন কৰিছে। এওঁৰ গ্ৰন্থত কালিদাসৰ প্ৰভাৱ যথেষ্টৰূপে পৰিছে। নাটকখনৰ ভাষা অতি সৰল, সুবোধগম্য আৰু সৰল।

হৰ্ষমাজ্জাটক—চৈধ্যটা অঙ্কৰ এখন মহানাটক। এই মহানাটকখনৰ সংস্কৰণ কাল একাদশ শতাব্দীৰ মাজভাগ। ইয়াৰ দুটা সংস্কৰণ পোৱা যায়। প্ৰথম সংস্কৰণ মধুসূদন মিশ্ৰ বিৰচিত নটা অঙ্কৰ নাটক আৰু দ্বিতীয় সংস্কৰণ দামোদৰ মিশ্ৰ বিৰচিত চৈধ্যটা অঙ্কৰ নাটক। অধিক অঙ্ক থকা হেতু নাটকখনক মহানাটক বোলা হৈছে। নাটকখন নান্দীশ্লোক, প্ৰস্তাৱনা আৰু প্ৰাকৃত ভাষাহীন। মহাকবি কালিদাসৰ গ্ৰন্থৰ কিছুমান বাক্যহে ইয়াত পোৱা যায়।

কৌমুদী সঙ্কোচসৰ—ইয়াৰ নাট্যকাৰ প্ৰকৃততে কোন তাক এতিয়াও জনা নাই। কোৱামতে বিজ্ঞকা নামৰ এজনী স্ত্ৰী কবিয়ে ইয়াক ৰচনা কৰে। ই পাচটা অঙ্কৰ নাটক। এই নাটকখন পাটলিপুত্ৰৰ ৰজা দেৱ কল্যাণবৰ্মাৰ নতুন ৰাজ্যপ্ৰাপ্তি উপলক্ষে কৰা হৈছিল।

কণকৰ শ্ৰেণী বিভাগ

ভাণ—প্রাচীনতাব দৃষ্টিকোণৰপৰা ভাণে এক মহত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ-মতে ধৃত, বিটৰ চৰিত্ৰৰ লগত যুক্ত অনেক ঘটনা, নিপুণ বিট, সংগোধন উক্তি-প্রভৃতি আৰু আকাশভাবিত বিজ্ঞপ্তি, যি বীৰ ভাষা পুৰুষৰ বস প্ৰধান, মুখ্য কথা কল্পিত, বুদ্ধি ভাবতী বা কৌমিকী, য'ত মুখ্য ভাষা নিৰ্বহন সম্বন্ধি বিস্তাৰণ সেই বচনাক ভাণ বোলা হয়। ভাণবিলাক একোকাৰী। ইয়াত ভাব, ভাষা আৰু ঘটনা চক্ৰৰ সাৱণীল গতিৰ খেঁচতা দেখা যায়। বৰকচি, ঈশ্বৰদত্ত, শ্ৰামলিক আৰু শূক্ৰকে ভাণ বচনা কৰে।

প্ৰায় খ্ৰীঃ পূঃ ৩০০ ত বৰকচিয়ে 'উজ্জয়িনীসাবিকা', ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃকে 'পদ্ম-প্ৰোভূতক', ৮০০ খ্ৰীঃ শ্ৰামলিকে 'পানভাঙিত' আৰু ১১০০ খ্ৰীঃ ঈশ্বৰদত্তই 'ধৃত-বিট-সংবাদ' ভাণ লিখে। এই ভাণজাতীয় দৃষ্টকাব্য চাৰিখনক একেলগে চতুৰ্ভাঙ্গী বোলা হয়। প্ৰত্যেকখনেই একাধিক আৰু নাটকীয় একোক্তি। এই ভাণসমূহৰ সাহিত্যিক মূল্য বিশেষ পৰিলক্ষিত নহয়। অৱন্তে সমাজৰ বাস্তৱ চিত্ৰ উপস্থাপনৰ ক্ষেত্ৰত ভাণসমূহে সফলতা লাভ কৰিছে। এই ভাণসমূহ পুৰুষ-বসান্বক। অগ্নীলতাৰ সমাবেশো ইয়াত কম নহয়। ব্যঙ্গ আৰু হাস্যৰস ইয়াৰ মূল সাহিত্যিক গুণ।

ভাণসমূহ ভৰভৰ নাট্যশাস্ত্ৰ বচনাৰ পিচত আৰু ভাণৰ আবিৰ্ভাব কালৰ পূৰ্বে ৰচিত। কোনো কোনোৰ মতে এইবোৰ গুপ্তযুগত ৰচিত। ডঃ মোতিচন্দ্ৰৰ মতে ভাণসমূহ চতুৰ্থ শতাব্দীৰ শেষাৰ্ধৰপৰা পঞ্চম শতাব্দীৰ প্ৰথমৰ্ধত ৰচিত। ভাণসমূহত তৎকালীন নগৰীয়া জীৱনৰ বিলাস-বাসনৰ অপৰিহাৰ্য সৃষ্টি বাৰবনিতাক কেন্দ্ৰ কৰি এই ভাণসমূহৰ বিষয়-বস্তু গঢ়ি উঠিছে। তদুপৰি সেই সময়ৰ আচাৰ-আচৰণ, ভাৱ, স্থাপত্য, নৃত্য-গীত, চিত্ৰ-কলা, বিলাস-বাসন, বেশভূষা আদিৰ চিত্ৰও ভাণসমূহত স্থলবৎ প্ৰতিবিম্বিত হোৱা দেখা যায়। ১২ শতাব্দীত বৎসৰাজে 'কপূৰচৰিত' ভাণ লিখে। ইয়াৰ উপৰিও ১৩ শতাব্দীত কানীপতি কবিৰাজে 'মুকুন্দানন্দ', ১৬ শতাব্দীত বামণভট্টবানে শূদ্ৰাবল্লভ, শ্ৰীচক্ৰ চৈতন্তৰ শিত্ৰ ৰূপগোষ্ঠীৰ 'দানকেলি কোমুদী', ১৭ শতাব্দীত গুৰুৰামে 'মদনগোপাল বিলাস', ৰাজচূড়ামণি দীক্ষিতে 'শূদ্ৰাব ভিলক', ৰামচন্দ্ৰ দীক্ষিতে 'শূদ্ৰাব ভিলক', নল্লকবি 'শূদ্ৰাব-সৰ্বৰ', বৰদাচাৰ্যই 'বসন্তভিলক ভাণ', ভাণ্ডাৰৰ ৰজা তুৰকোজীৰ মন্ত্ৰী মনজ্ঞানে বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত প্ৰায় এশ প্ৰায় লিখে। এওঁ 'মদনমঞ্জৰী' (ভাণ)

আৰু 'নবগ্রহচৰিত'ও (সট্টক) লিখে। ঊনৈশ শতাব্দীত কোটিলিঙ্গপুৰৰ ৰাজকুমাৰে 'বসন্তদন' ভাণ লিখে।

প্ৰেছসন—সংস্কৃত প্ৰেছসনবোৰৰ লোকপ্ৰিয়তা অতি বেছি। ইয়াত কোনো কোনো ঠাইত অন্নীলতা থাকিলেও চাৰ্বাক, জৈন, বৌদ্ধ, কাপালিক আদি বেদবিৰোধীসকলৰ প্ৰতি ইয়াত যি আক্ষেপ কৰা হৈছে ই অতি মাৰ্মিক।

ভাণবদৰে সন্ধি সংখ্যাক, লস্তাক আৰু অক্ষৰ দ্বাৰা সম্পাদিত নিম্ননীয় পুৰুষৰ কবি কল্পিত বৃত্তান্তক প্ৰেছসন বোলা হয়।

প্ৰেছসন কেবা প্ৰকাৰৰ। য'ত উপস্থী, সন্তাসী, ব্ৰাহ্মণ আদিৰপৰা কোনো দৃষ্ট নায়ক হ'লে সি শুদ্ধ প্ৰেছসন। বেস্তা, চেট, নপুংসক আদিৰ য'ত আভ্যন্তৰীণ প্ৰেছসন আৰু কুণ্ডুকী, তাপস, কামুক, বন্দী আদিৰ য'ত অহুকৰণ হয় সি বিকৃত প্ৰেছসন।

খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভিতৰত লিখা বোধায়ণৰ 'ভগবদ্গীতা' আটাইতকৈ প্ৰাচীন প্ৰেছসন। পল্লৱৰ ৰজা মহেন্দ্ৰ বিক্ৰমণৰ এক শিলালিপি 'মৰ্ত্তবিশ্বাস' প্ৰেছসনৰ লগত উক্ত প্ৰেছসনৰ উল্লেখ থকা বাবে কিছুমানে ইয়াক মহেন্দ্ৰ বিক্ৰমণৰ ৰচনা বুলি ভাবে।

খ্ৰীষ্টীয় সাত শতাব্দীৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধত পল্লৱৰাজ সিংহবিষ্ণুৰ পুত্ৰ প্ৰথম মহেন্দ্ৰ বিক্ৰমণে 'মৰ্ত্তবিশ্বাস' নামে এখন প্ৰেছসন ৰচনা কৰে। খ্ৰীঃ ১২ শতাব্দীৰ আৰম্ভণিত শঙ্কৰ কবিৰাজে 'লটকমেলকম' নামে এখন স্থম্বৰ প্ৰেছসন লিখে। সেইদৰে জ্যোতিৰীশ্বৰ কবিয়ে ১৪ শতাব্দীত 'ধূৰ্ত্তসমাগম', কবি তৰ্কিকে ১৭ শতাব্দীত 'কৌতুক ৰত্নাকৰ', সামৰাজ দীক্ষিতে 'ধূৰ্ত্তনৰ্ত্তক', ১৮ শতাব্দীত তাল্লোৰৰ ৰজা তুৰুজীৰ মন্ত্ৰী ঘনশ্ৰীয়ে 'ভমকক' আৰু জগদীশে 'হাস্তাৰ্ণৱ' তথা গোপীনাথ চক্ৰৱৰ্তী 'কৌতুকসৰ্বস্ব' লিখে।

একাংকী

সংস্কৃত সাহিত্যত এটা অক্ষৰ নাটক ৰূপক আৰু উপৰূপক দুয়োটাতে পোৱা যায়। ৰূপকত ব্যায়োগ, উৎফৰ্ণক, ভাণ, বীধি আৰু প্ৰেছসন পূৰ্ণৰূপে আৰু উপৰূপকত নাট্যবাসক, ৰাসক, গোষ্ঠী, উল্লাপা, কাব্য, ত্ৰীগদিত, বিলাসিকা তথা প্ৰেথন আদি কিছু হীন-দেবী হলেও একাংকী। এক অক্ষৰ সমাপ্ত হোৱা এই ৰূপক উপৰূপকত সংস্কৃত কাব্য শাস্ত্ৰসকলে অনেক শ্ৰেণীত বিভাজিত কৰিছে।

ডঃ কীথৰ মতে এক অকৃত শ্বেৰ হোৱা এই নাটকবোৰক একাংকী নাটক (One Act Play) বোলে।

কবি ভায়েৰে 'উল্লসবাখৰ' নামৰ এখন নাটক ৰচনা কৰে। ই 'বিক্ৰমোৎখীৰ'ৰ চতুৰ্থ অঙ্কৰ আধাৰত ৰচিত। ১৪ শতাব্দীৰ পূৰ্বভাগত বিজয়নগৰৰ বিত্তীয় হৰিহৰৰ পুত্ৰ বিক্ৰপাকই 'উল্লসবাখৰ' নামৰ এখন একাংকী নাটক লিখে। ইয়াতো বিক্ৰমোৎখীৰ নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কৰ প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়।

ব্যাংগো—ব্যাংগো ৰচনাত ভাস ৰচিত মধ্যমব্যাংগো দূত্বাকা, দূত-ঘটোৎকচ, কৰ্ণভাৰ আৰু উকুভঙ্গ আদি উল্লেখযোগ্য। কনকাকাৰ্য্যৰ (১২০০ খ্ৰীঃ) 'ধনঞ্জয় বিজয়', ৰামচন্দ্ৰ কবিৰ (১৩০০ খ্ৰীঃ) 'নিৰ্ভয়তীয়', প্ৰজ্ঞানদেৱৰ 'পৰাৰ্থ পৰাক্ৰম', বৎসৰাজৰ 'কিৰাতাজু'নীয়া', বিখনাথৰ 'সৌমজিকা-হৰণ' কোনোবা অজ্ঞাত পণ্ডিতৰ 'ধনঞ্জয়বিজয়', মোক্ষাধিত্যৰ 'জীৱবিজয়' আদি উল্লেখনীয় ব্যাংগো।

ৰূপকৰ অপ্ৰচলিত শ্ৰেণী—ৰূপকৰ এই শ্ৰেণীত নাটক, প্ৰকৰণ, ভাণ, প্ৰহসন আৰু ব্যাংগোৰ ওপৰত অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা হৈছে আৰু লোকসমাজত সমাদৰ লাভ কৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰে ডিম, সমৰকাৰ বীৰি আৰু ঈহামৃগ—এই পাঁচ শ্ৰেণীৰ প্ৰচলন বহুত কম। ৰূপকৰ এই আটাইবোৰ অপ্ৰচলিত শ্ৰেণীত বৎসৰাজে একোখনকৈ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি নিজ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় দিছে।

বৎসৰাজৰ ৰচনাসমূহী :

(১) কপূৰ্চৰিভিত (ভাণ)—নীলকণ্ঠৰ যাত্ৰা মহোৎসৱত এই ভাণখন 'পৰমল'ৰ আজ্ঞামতে মঞ্চস্থ কৰা হৈছিল। ইয়াত এজন জুৰাবীৰ জুৰাখেল তথা বেস্তাৰ লগত তাৰ প্ৰণয়লীলাৰ মনোহৰ বৰ্ণনা আছে।

(২) ছাপ্তচুড়ামণি (প্ৰহসন)—এই প্ৰহসনখন এক অঙ্কৰ। ধাৰ্মিক কৰ্ম ত্যাগ কৰি লৌকিক কাৰ্য্যৰ অহুৰতিক লক্ষ কৰি এই প্ৰহসনখন ৰচনা কৰে।

(৩) ত্ৰিপুৰদাহ (ডিম)—এইখন ডিম চাৰিটা অঙ্কৰ। কথাভাগ পুৰাণৰ-পৰা লোৱা। ভগৱান শংকৰে ত্ৰিপুৰ অসুৰক কেনেকৈ বিনাশ কৰে তাৰেই লাকো-পাঙ্গ বৰ্ণনা ইয়াত কৰিছে। ইয়াত ৰোদ্ৰ ৰসৰ পৰিপাক পূৰ্ণৰূপে বিদ্যমান। ইয়াৰ বাহিৰেও ঘনক্ৰাম ৰচিত ডিম, বেঙ্কটবৰ্ধ্যৰ 'কৃষ্ণবিজয়', ৰামকবিকৃত 'ময়থোমখন' আদি উল্লেখযোগ্য ডিম।

(৪) কিৰাতাজু'নীয়া (ব্যাংগো)—এক অঙ্কত ৰচিত। এই একাংকী ৰূপকত অজু'ন আৰু শিৱৰ যুদ্ধ বৰ্ণনা কৰিছে। 'প্ৰজ্ঞানদেৱ' চৰিত 'পাৰ্থ-পৰাক্ৰম'

কিৰাতাজুৰীতকৈও প্ৰাচীন ব্যায়োগ। ইয়াৰ বচক চম্ভাৱতীৰ (যোথপুৰ) পৰমাৰ বজা ধাৰাবৰ্ষৰ ভ্ৰাতৃ। প্ৰজ্ঞানদেৱৰ আবিৰ্ভাৱ কাল ১১৬২-১২০৩ খ্ৰীঃ। 'পাৰ্শ্ব-পৰাক্ৰম' এখন লোকপ্ৰিয় ব্যায়োগ। ইয়াত অৰ্জুনে বিৰাট বজাৰ গৰুবোৰ কোঁৱৰৰ হাতবৰণা লৈ অহা কাহিনীয়েই 'পাৰ্শ্ব-পৰাক্ৰম'ৰ কথাবস্তু। কাৰ্জনীচাৰ্য্যৰ 'ধনঞ্জয় বিজয়', বামচন্দ্ৰৰ নিৰ্ভয়ভীম, বিশ্বনাথৰ সৌগন্ধিকাহৰণ আদি উল্লেখযোগ্য ব্যায়োগ।

(৫) সমুদ্ৰ-মথৰ (সমৰকাৰ)—ই তিনিটা অঙ্কৰ সমৰকাৰ। ইয়াত সমুদ্ৰ-মথনৰ বৃত্তান্ত অতি বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে।

(৬) মাধৱী (বীধি)—এই ৰূপক শৃঙ্গাৰ বস আৰু কৌশিকী বৃত্তি প্ৰধান। ইয়াত এটা বা দুটা চৰিত্ৰ থাকে। 'মাধৱী' বীধিখন এতিয়াও অপ্ৰকাশিত।

(৭) শৰ্মিষ্ঠামহাতি (অৰু)—অঙ্কৰ কথানক অংশ পুৰাণ আৰু ইতিহাস-পৰা লোৱা হয়। ই কৰণ বস প্ৰধান। ইয়াত বাস্তৱ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা কৰা নহয়, মাখোন বাক-বুদ্ধিহে দেখুৱা হয়। 'শৰ্মিষ্ঠামহাতি' নামৰ ৰূপকখন এতিয়াও পোৱা হোৱা নাই। তাহৰ কবিৰ 'উন্নতৰাঘৱ' অঙ্কখন পোৱা গৈছে। কিন্তু ইয়াৰ বচনাকাল এতিয়াও নিৰ্ণয় হোৱা নাই।

(৮) কল্লিণী-পৰিণয় (দেহায়ুগ)—বৎসৰাজৰ 'কল্লিণী-পৰিণয়' তিনি অঙ্কৰ ৰূপক। ইয়াত কৃষ্ণৰ লগত শিশুপাল তথা কল্লিণীৰ সংঘৰ্ষ তথা চলপূৰ্বক যুদ্ধ বন্ধ কৰাৰ বৰ্ণনা আছে।

কাব্য দৃষ্টিকোণৰপৰা বৎসৰাজৰ এই ৰূপকসমূহ অতি সুন্দৰ। ভাষা সহজ সবল আৰু লালিত্যময়ী। শ্লোকসমূহপ্ৰসাদ গুণযুক্ত।

ছায়া নাটক

নাট্যগ্ৰন্থত ৰূপকৰ ভেদত 'ছায়া নাটক' উল্লেখ নাই। কিন্তু বাস্তৱিকতে ছায়া নাটক বচনা হৈছিল অতি প্ৰাচীন কালতেই। ছায়া নাটকৰ বৈশিষ্ট্য এই যে, ইয়াৰ চৰিত্ৰবোৰ বঙ্গমঞ্চত দেখা নিদিয়ে, মাখোন চৰিত্ৰবোৰৰ ছায়া পুতুলাৰ দ্বাৰা পৰ্দাৰ ওপৰত ছবিৰূপে দেখুৱায়। ভঃ শিশলৰ মতে ছায়া নাটক নাটকৰ প্ৰাচীন তথা আদিম ৰূপ। কবি হুভটৰ 'দূতান্দ'য়েই ইয়াৰ প্ৰমাণ। এই নাটকখন ১২৪৩ খ্ৰীঃত চালুক্য বজা বিজুবন পালৰ ৰাজসভাত মঞ্চস্থ কৰা হৈছিল। এডেকে হুভটৰ সময় ১৩শ শতাব্দী।

একেটব লুপ্তৰ মতে ছায়া নাটকৰপৰা সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি। উক্ত কীৰ্ত্তে ছায়া নাটকৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে। কিন্তু ভেটুৰ মতে ছায়া নাটকৰ উৎপত্তি নাটকৰ পিছত।

১৫শ শতাব্দীত ব্যাস ক্ৰীষাৰদেৱে 'সুভদ্ৰা পৰিণয়', বাৰাহ্মণ্যৰ আৰ্জি পাণ্ডৱাত্মক নাটক ৰচনা কৰে। ইয়াতে সুভদ্ৰা পৰিণয় নাটকখন সুভট্টৰ শৈলীৰ ওপৰত লিখা ছায়া নাটক। ছায়া নাটকবোৰ বামাৱণ আৰু মহাত্মাবাৰ্হৰ কাহিনীৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচিত।

প্ৰতীকাত্মক বা ভাবাত্মক নাটক

সংস্কৃত সাহিত্যত এক প্ৰকাৰ নতুন ৰূপক পোৱা যায়। ইয়াত প্ৰকৃতি, উদ্ভিদ আদি অমূৰ্ত পদাৰ্থবোৰ নাটকীয় চৰিত্ৰ। ক'ববাত অমূৰ্ত পদাৰ্থক মূৰ্ত-কল্পনা আৰু ক'ববাত মূৰ্ত-অমূৰ্তৰ মিশ্ৰণ দেখা যায়। ইয়াত চৰিত্ৰসমূহ অমূৰ্ত পদাৰ্থৰ প্ৰতীক হোৱা বাবে ইয়াক 'প্ৰতীক নাটক' বোলা হয়।

এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল এই নাটকৰ উৎপত্তি কেতিয়া? ইয়াৰ যথাযথ উত্তৰ দিয়া সম্ভৱপৰ নহয়। এই প্ৰতীকাত্মক শৈলীৰ নাটক আধাৰভূমি কালিদাসোক্তৰ কবি-সকলৰ ৰচনাত পোৱা যায়। অথৰ্বশাস্ত্ৰৰ 'শাবিৰপুত্ৰ-প্ৰকল্পণ' প্ৰতীকাত্মক নাটকৰ নিদৰ্শন। এই নাটকখনত বুদ্ধি, কীৰ্ত্তি, বৃত্তি আদি চৰিত্ৰসমূহে বঙ্গমঞ্চত প্ৰৱেশ কৰি বাৰ্তালাপ কৰে।

১১শ শতাব্দীৰ মধ্যভাগত কুৰুমিশ্ৰই 'প্ৰবোধচন্দ্ৰোদয়' নামৰ সুপ্ৰসিদ্ধ। প্ৰতীকাত্মক নাটক লিখে। কুৰুমিশ্ৰৰ এই নাটকখনে সংস্কৃত সাহিত্যত এক নৱনাট্যধাৰা প্ৰৱৰ্তন কৰে। পৰম্পৰাগত নাট্যকাৰসকলে এই নাটকখনৰ ৰচনা-শৈলীৰ অনুকৰণত অনেক প্ৰতীকাত্মক নাটক ৰচনা কৰে। এই নাটকখনত অৰ্ধশত বেদান্ত তথা বিষ্ণুভক্তিৰ মিলন অতি সুন্দৰভাৱে দেখুৱা হৈছে। ৰজাই মোহৰ পিঞ্জৰাত বান্ধ খোৱাৰ ফলত পুৰুষে নিজৰ সংস্কাৰ জ্ঞানৰূপা বঞ্চিত হয়। বিবেকৰ দ্বাৰা যেতিয়া মোহ পৰাজয় হয় তেতিয়া পুৰুষে শাস্ত জ্ঞান লাভ কৰে। বিবেক পূৰ্বক উপনিষদ অধ্যয়ন কৰাত আৰু বিষ্ণুভক্তিৰ আশ্ৰয় লোৱাত জ্ঞানৰূপ 'চন্দ্ৰমাৰ' উদয় হয়। নাটকখনৰ চৰিত্ৰবোৰত সজীৱতা বিৰাজমান। দ্বিতীয় অঙ্কত, দৃষ্ট আৰু অহংকাৰৰ কথোপকথন অতি হাস্যোৎপাদক। অৰ্ধশত বেদান্ত তথা বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ সমন্বয় এই নাটকখনৰ বিশেষ বিশেষৰূপ।

যশোপাল—চালুক্যৰাজ কুমাৰপালৰ উদ্ভৱাধিকাৰী অজয়পালৰ মন্ত্ৰী যশোপালে ‘মোহৰাজ পৰাজয়’ নাটক ৰচনা কৰে। এই নাটকখন ১২২০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ১২৩২ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত ৰচিত। আচাৰ্য্য হেমচন্দ্ৰৰ প্ৰভাৱত ৰজা কুমাৰপালে জৈন ধৰ্মত দীক্ষিত হোৱা ঘটনাই নাটকৰ মূখ্য ঘটনা। কলা শিল্পৰ ফালৰপৰা ই প্ৰবোধচন্দ্ৰোদয়তকৈ উল্লেখ্য। মহাবীৰৰ উৎসৱত কুমাৰবিহাৰত পোনপ্ৰথমে এই নাটকখন অভিনীত কৰা হয়।

বেদান্ত দেশিক—বেদান্ত দেশিকৰ ‘সংকল্প সূৰ্য্যোদয়’ এখন প্ৰসিদ্ধ প্ৰতীক নাটক। বিশিষ্ট বৈতবাদৰ সমৰ্থক বেদান্ত দেশিকৰ আবিৰ্ভাব কাল ১৩শ শতাব্দী। দহটা অঙ্কত ৰচিত এওঁৰ ‘সংকল্প সূৰ্য্যোদয়’ৰ বিষয়বস্তু হৈছে—মোহৰ পৰাজয় তথা বিবেকৰ উদয়। ইয়াৰ শাস্ত্ৰৰল হৈছে চিত্তৰ খেদ দূৰ কৰি প্ৰকৃত আনন্দ দিব পৰা একমাত্ৰ ৰস।

প্ৰতীকাত্মক শৈলীৰ ওপৰত ১৫৭২ খ্ৰীষ্টাব্দত কবি কৰ্ণপুৰে ‘চৈতন্ত্ৰচন্দ্ৰোদয়’ নামৰ এখন নাটক লিখে। এই নাটকখনত প্ৰতীকাত্মকতাৰ লগত পৌৰাণিক পন্থা আৰু চাৰিত্ৰিক প্ৰধানতাও বিদ্যমান। ১৬শ শতাব্দীত গোকুল নামে ‘অমৃতোদয়’ আৰু বঙ্কম্বেট শ্ৰীনিবাসে ‘ভাৱনাপুৰুষোত্তম’ ৰচনা কৰে। ১৮শ শতাব্দীত তাজোৰৰ ৰজা শাহীৰায় শৰভাজীৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী আনন্দৰায় মথী বিত্তাপৰিণয় আৰু জীৱানন্দন নামে দুখন প্ৰতীক নাটক লিখে। আনন্দৰায় মথী ‘বেদকবি’ নামে জনাজাত। এওঁ আছিল শৈৱ আৰু সবস্বতীৰ উপাসক। এওঁৰ নাটক বিত্তাপৰিণয় এখন সাত অঙ্কৰ নাটক। ইয়াত কবিয়ে অৰ্হিত বেদান্তৰ লগত শৃংগাৰ ৰসৰ মজুল সামঞ্জস্য দেখুৱাইছে। নাটকখনৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে—শিৱভক্তিৰ দ্বাৰা মোক্ষ প্ৰাপ্তি। ‘জীৱানন্দন’খনো সাত অঙ্কৰ নাটক। ইয়াত গলগণ্ড, পাণ্ডু, উন্মাদ, কুষ্ঠ, গুণ্ডা, কৰ্ণমূল আদি ৰোগৰ তত্ত্বও ৰূপকেৰে প্ৰকাশ কৰে।

ভূদেৱ গুৱাই ১৬২৫ খ্ৰীষ্টাব্দত পাঁচ অঙ্কৰ ‘ধৰ্মবিজয়’ ৰূপক নাটক লিখে। ১৭৩৮ খ্ৰীষ্টাব্দত কবি সামৰাজ দীক্ষিতে চৈতন্ত্ৰচন্দ্ৰোদয়ৰ কথাত্মকতাৰ আধাৰত ‘শ্ৰীৰাম-চৰিত’ নাটক লিখে।

প্ৰতীক নাটকৰ অল্পস্বপ্ন ‘মৰেলিটি’ নামৰ নাটক মধ্যযুগত ইউৰোপতো প্ৰচলন আছিল। এই নাটকবোৰৰ উদ্দেশ্য আছিল ৰজমুগত কল্পিত চৰিত্ৰবোৰ উত্থাপন কৰি দাৰ্শনিক তথা ধাৰ্মিক তত্ত্ব সমাজৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰা। বিজ্ঞান যুগৰ আৰম্ভণিৰ লগে লগে ইউৰোপত এনেকুৱা নাটকৰ সমাদৰ কমি আহে। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষত জনসাধাৰণৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে বহু শতাব্দী ধৰি ই চলি আহিছে।

চফুৰ্শ অধ্যায়

বৌদ্ধ-সাহিত্য

পালি-সাহিত্য

পালি-সাহিত্যৰ ৰচনা ভাগ্যভৰপৰা আৰম্ভ কৰি বৰ্তমানলৈকে অবিচ্ছিন্ন গতিত প্ৰৱাহিত হৈ আহিছে। ত্ৰিভবত সিংহই পালি-সাহিত্যৰ ইতিহাসক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে। প্ৰথম ভাগৰ সময়ৰ সীমা বুদ্ধ-পৰিনিৰ্বাণৰপৰা খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দীলৈ আৰু দ্বিতীয় ভাগৰ ৰচনা খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দীৰপৰা বৰ্তমানলৈকে চলি আহিছে।

বুদ্ধই জ্ঞানলাভ কৰাৰপৰা পৰিনিৰ্বাণ প্ৰাপ্ত হোৱালৈকে—এই সময়ছোৱাৰ ভিতৰত কোৱা কথাবোৰ ‘সুত্তপিটক’, ‘বিনয়পিটক’ আৰু ‘অভিধম্মপিটক’ত ক্ৰমে অল্পশাসন বিষয়ক, উপদেশাত্মক আৰু মনোবৈজ্ঞানিক নীতিৰ ওপৰত আধাৰিত দৰ্শনৰ দ্ৰৱ্য সংগ্ৰহ। এই ত্ৰিপিটকৰ সংকলন কৰে ভিক্ষুকসকলে।

দীঘ, মজ্জিম, সংযুক্ত, অল্পবস্তৱ আৰু খুদ্দক আদি ‘সুত্তপিটক’ৰ পাঁচখন গ্ৰন্থ। বিনয়পিটক তিনিভাগত বিভক্ত—সুত্ত, খঙ্কক আৰু পৰিবাৰ। ধম্মসংগনি, বিভঙ্গ, ধাতুকথা, পুংগলপঞ্জক্তি, কথাবংখু, যমক আৰু পট্টঠানি—এই সাতখন ‘অভিধম্মপিটক’ৰ গ্ৰন্থ। ‘পিটক’ সাহিত্যৰ পিচত অল্পপিটক সাহিত্যৰ ৰচনা হয়। পালি অল্পপিটক সাহিত্যৰ প্ৰথম যুগক ‘প্ৰাগ্-বুদ্ধঘোষ যুগ’, ২য় যুগক ‘বুদ্ধ-ঘোষ যুগ’ আৰু তৃতীয় যুগক ‘উত্তৰবুদ্ধঘোষ যুগ’ বা ‘বুদ্ধঘোষ যুগ’ বা ‘টীকাৰযুগ’ বুলি কোৱা হয়।

প্ৰথম প্ৰাগ্-বুদ্ধঘোষ যুগত ৰচিত অল্পপিটক সাহিত্যৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত ‘নেতিপ্ৰকৰণ’, পেটেকোপদেশ, সুত্তসংগ্ৰহ, মিলিন্দপঞ্হ আৰু দীপবংশ আদিৰ নাম উল্লেখযোগ্য। দ্বিতীয় ‘বুদ্ধঘোষ’ যুগৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত বিহুজ্জিমগ্গ, অৰ্থকথা, বুদ্ধদন্ত, কচ্চান ব্যাকৰণ, লঙ্কাত ৰচিত ‘মহাবংশ’ আৰু অনিৰুদ্ধৰ ‘অভি-ধম্মংখ-সংগ্ৰহ’ আদিয়েই প্ৰধান। তৃতীয় উত্তৰবুদ্ধঘোষযুগ ‘বৃহদ্-অৰ্থকথা’ সাহিত্যৰ টীকা আৰু অল্পটীকাৰ যুগ। এই যুগত ৰচিত গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত আচাৰ্য্য বুদ্ধ-ঘোষৰ ৰচিত ‘অৰ্থকথা’ৰ ওপৰত মগধ ভাষাত লিখা টীকা সৰ্বপ্ৰথম। সিংহলৰ নৃপতি পৰাক্ৰমবাহুৰ ৰাজত্বকাল ১২-১৩ শতাব্দীত সিংহলৰ নিবাসী ভিক্ষু সাৰিপুত্ৰ

আৰু ভেওঁৰ শিল্পসকলে টীকা বচনা কৰে। ‘মহাবংশ’ৰ ‘চুসবংশ’ ভাগও এই যুগত বচিত। ধৰ্মানন্দ কোঁশাৰীৰ ‘বিশুদ্ধিমগ্গদীপিকা’ আৰু অভিধৰ্ম্মসং-সংগ্ৰহ টীকাও বৰ্তমানৰ উল্লেখনীয় গ্ৰন্থ। ব্ৰহ্মদেশৰ ভিক্কুসকলে অনিৰুদ্ধৰ ‘অভিধৰ্ম্মসং-সংগ্ৰহ’ৰ আধাৰত অনেক গ্ৰন্থ লিখে। পালি অল্পপিটক সাহিত্যৰ তৃতীয় যুগত শ্ৰাম, ব্ৰহ্মদেশ, লঙ্কা আৰু ভাৰতত অনেক গ্ৰন্থৰ বচনা হয়।

পালি-সাহিত্যৰ বিস্তৃতি—পালি ভাৰতৰ অতি প্ৰাচীন ভাষা। ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ বিকাশত ই যি পৰিমাণে বিস্তাৰ লাভ কৰিছে, তেনেকৈ সিংহল, শ্ৰাম আৰু বৰ্মা দেশৰ ভাষাৰ বিকাশতো ইয়াৰ অবদান যথেষ্ট। সম্ভৱতঃ সেইবাবেই ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ লগত উক্ত দেশসমূহৰ ওতঃপ্ৰোত সম্বন্ধ।

মহাস্থবিৰ নাগসেনৰ সংকলিত ‘ভল্লিপপত্ৰ’ এখন পালি ভাষাৰ বিশিষ্ট গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থখনৰ প্ৰকৃত ৰচক কোন আৰু ইয়াৰ ৰচনাকাল কি তাক ঠিৰাংকৈ কোৱা টান। কিন্তু এইটো নিশ্চিত যে বৰ্তমান ৰূপত উপলব্ধি গ্ৰন্থখনেই ইয়াৰ আদি ৰূপ। ইয়াৰ সাতটা অধ্যায়। ৩১৭-৪২০ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত ‘নাগসেন-সূত্ৰ’ নামেৰে ইয়াৰ প্ৰথম তিনিটা অধ্যায় চীনভাষাত অনুবাদ হয়। বৌদ্ধতত্ত্বজ্ঞান, বৌদ্ধনীতি শাস্ত্ৰ আৰু বৌদ্ধমনোবিজ্ঞানৰ বাহিৰেও এই গ্ৰন্থৰ ঐতিহাসিক মহত্ব যথেষ্ট। ইয়াত সাহিত্য, ভূগোল, ইতিহাস আৰু তত্ত্বজ্ঞান আদি সকলো বিষয়ৰ অপূৰ্ব মিলন ঘটিছে। সেইবাবে ইয়াৰ স্থান ‘ত্ৰিপিটক’ৰ পিচতেই।

পালি-সাহিত্যত বুদ্ধদত্তৰ ৰচনাসমূহৰ স্থান ‘মিলিন্দপত্ৰ’ৰ পিচতেই। এওঁ ‘অভিধৰ্ম্মপিটক’ৰ ‘অট্টকথা’ চমুকৈ ‘অভিধৰ্ম্মাবতাৰ’ত আৰু ‘বিনয়পিটক’ৰ ‘আট্টকথা’ চমুকৈ ‘বিনয়বিনিচ্ছয়ত’ লিখে। বুদ্ধদত্ত আছিল চোলৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত ঠৰগপুৰৰ (উৰঙ্গপুৰৰ) নিবাসী।

বুদ্ধদত্তৰ সময়ত অল্পপিটক সাহিত্যৰ ব্যাখ্যাৰ্থক হৈছে বুদ্ধঘোষ। বুদ্ধঘোষৰ সময়ত সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰচাৰ যথেষ্ট হয়। বুদ্ধ-সাহিত্যক অৰঘোষ, নাগাৰ্জুন, বসুৰজ্জু আৰু দিণ্ণাগ আদিয়ে সংস্কৃত গ্ৰন্থ লিখে। আনপিনে গুপ্তকালত পালিৰ ঠাইত সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰচলন হয়। অৱশ্যে পালিভাষাৰ প্ৰতি অল্পৰাগ থকা সাহিত্যিকো কম নাছিল। খ্ৰীঃ ৫০০ত বুদ্ধঘোষে পালিভাষাৰ পুনৰুদ্ধাৰৰ বাবে যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা কৰে। এওঁ ‘আনোদয়’ আৰু ‘অট্টসালিনী’ নামৰ দুখন গ্ৰন্থ লিখে।

বুদ্ধঘোষে ‘সমস্তপাসাদিকা’, ‘কংখাবিতৰণী’ৰ বাহিৰেও প্ৰথম চাৰিখন ‘নিকায়’ গ্ৰন্থৰ ওপৰতো আট্টকথা লিখে। এওঁ ‘দীঘনিকায়, মজ্জিমনিকায়, সংযুক্তনিকায়

‘আৰু অকৃত্তবনিকায়’ৰ ওপৰত ক্ৰমে ‘স্বমঙ্গলবিলাসিনী, পপকন্থনীনী, সাক্ষৎপদকাসিনী আৰু মনোবধপুৰণি’ আদি আট্টকথা বচনা কৰে। বুদ্ধঘোষে ‘খুদ্ধকনিকায়’ৰ গ্ৰন্থ ধৰ্মপদ, জাতক, খুদ্ধকপাঠ আৰু স্তুতিনিপাতৰ ওপৰত ক্ৰমে ধৰ্মপদট্টকথা, জাতকট্টকথা আৰু পৰমংখজ্যোতিক আদি তিনিখন আট্টকথা লিখে। সিংহলৰ অহুৰাধাপুৰ মহাবিহাৰৰ পৰম্পৰাত এওঁ ‘অভিধৰ্মপিটক’ৰ সাতখন গ্ৰন্থৰ ওপৰত সাতখন আট্টকথা লিখে। ইয়াৰ বাহিৰেও ধৰ্মসংগনিৰ ওপৰত আট্টসালিনী, বিভজ্জৰ ওপৰত ‘সংমোহবিনোদিনী’ আৰু শেষৰ পাঁচখন গ্ৰন্থৰ ওপৰত ‘পচঞ্জকৰণট্টকথা’ বচনা কৰে।

বৰ্তমান পালিভাষাত পোৱা ‘জাতকট্টবঙ্গনা’ৰ কিছু কিতাপ সিংহলী ভাষাৰ কিতাপৰ অহুবাদ। ধৰ্মপালে বুদ্ধঘোষৰ ৰচিত ‘খদ্ধক-নিকায়’ৰ ছয়খন গ্ৰন্থৰ ওপৰত ‘পৰমংখদীপিনী’ নামৰ গ্ৰন্থ বচনা কৰে। বুদ্ধঘোষৰ ‘বিম্বজ্জিমগ্গ’ৰ ওপৰতো ‘পৰমংখমঞ্জুসা’ নামৰ টীকা এগুন লিখে।

বংশ-সাহিত্য—বৌদ্ধ-সাহিত্য সৰ্বিশেষ পৰিচয় পাবলৈ হলে বংশ-সাহিত্যৰ স্থান অতি মহত্বপূৰ্ণ। সংস্কৃত সাহিত্যত পুৰাণ গুৰুত্বখনৰ তথা মহাভাৰত আৰু ৰাজতৰঙ্গিনীৰ যি স্থান, পালি-সাহিত্যতো বংশগ্ৰন্থসমূহৰ সেই স্থান। কিন্তু সংস্কৃত পুৰাণ-ইতিহাসসমূহতকৈ পালি বংশগ্ৰন্থত সংগৃহীত বিষয়বস্তু সঙ্গতিপূৰ্ণ, অধিক স্পষ্টীকৰণ আৰু সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। পালিবংশ সাহিত্যৰ ৰচনা-কাল প্ৰায় খৃষ্টাব্দ চাৰি শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্দ্ধকালৰপৰা আৰম্ভ হৈ বৰ্তমানলৈ প্ৰবাহিত হৈ আহিছে। পালি-সাহিত্যৰ মুখ্য বংশ-সাহিত্য কেইখন ক্ৰমে—

- ১। দীপবংশ, ২। মহাবংশ, ৩। চুলবংশ, ৪। বুদ্ধঘোষসম্ভৱি, ৫। সঙ্কমলংগ্ৰহ,
- ৬। মহাবোধিবংশ, ৭। থুপবংশ, ৮। অন্তনগলুবিহাৰবংশ, ৯। দাঠাবংশ
- ১০। ছকেশ্বৰতুংবংশ, ১১। গ্ৰন্থবংশ, ১২। সাসনবংশ।

দীপবংশত পালিভাষাত প্ৰাচীন লঙ্কাদীপৰ শাসন পৰম্পৰা সম্বন্ধে লিপিবদ্ধ কৰা আছে। পালি-সাহিত্য তথা বৌদ্ধধৰ্মৰ বিকাশ সম্বন্ধেও এই গ্ৰন্থৰপৰা জানিব পাৰি। বিষয়, ক্ৰম, আকাৰৰ ফালৰপৰা দীপবংশতকৈ ‘মহাবংশ’ৰ কাব্যত্বগুণ অধিক। ই এখন বিস্তৃত ঐতিহাসিক মহাকাব্য। মহাবংশৰ ৰচক ‘ভদন্তমহানাম’।

বুদ্ধঘোষসম্ভৱি (বুদ্ধঘোষোৎপত্তি) নামৰ গ্ৰন্থখন বুদ্ধদেৱৰ জীৱনী গ্ৰন্থ। সিংহলৰ ভিক্ৰম মহামঙ্গল ইয়াৰ ৰচক। ‘সঙ্কমলংগ্ৰহ’ নামৰ ঐতিহাসিক গ্ৰন্থত প্ৰথমৰপৰা ১৩ শতাব্দীলৈকে ভিক্ৰমদেৱৰ কথা বৰ্ণিত আছে। অশোকে তৃতীয়

বৌদ্ধমহামেল পতাৰ পিচত ইয়াৰ প্ৰচাৰাৰ্থে পঠোৱা ভিক্ষুকসকলৰ পৰিচয়ো এই গ্ৰন্থত পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থখন ৪০টা অধ্যায়ত বিভক্ত। ‘বালাবতাৰ ব্যাকৰণ’ ৰচয়িতা ধৰ্মকিৰ্ত্তি মহাসাৰীয়ে (ধৰ্মকীৰ্ত্তি মহাসাৰীয়ে) ১৪ শতাব্দীৰ শেষভাগত এই গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। সিংহলী ভিক্ষু উপতিসসে (উপতিয়ে) মহাবোধিবংশত অল্পৰাধাপুৰব বোধিবুদ্ধৰ কথা পতাকাৰত বৰ্ণনা কৰিছে। সিংহলী ভিক্ষু সাৰিপুস্তৰ শিষ্ট ৰাচিসসৰ ধূপবংশত ভগবান বুদ্ধৰ ধাতুনিৰ্মিত স্তূপৰ ইতিহাস বৰ্ণনা কৰিছে।

‘অন্তনগলুবিহাৰবংশ’ গ্ৰন্থৰ ৰচক কোন সি এতিয়াও অজ্ঞাত। সিংহলী ভিক্ষু অনোমদসীৰ অল্পবোধক্ৰমে ১৩ শতাব্দীত পৰাক্ৰমবাহুৰ সময়ত ৰচিত। ই এবাৰটা অধ্যায়ত ৰচিত আৰু ইয়াৰ বৰ্ণনাকালী অতি সহজ-সৰল।

‘হাঠবংশ বা দন্তধাতুবংশ’ নামৰ গ্ৰন্থখন ১৩ শতাব্দীৰ আৰম্ভণিত সিংহলী ভিক্ষু সাৰিপুস্তৰ শিষ্ট মহাধৰ্ম ধৰ্মকিৰ্ত্তিয়ে (মহাস্থবিৰ ধৰ্মকীৰ্ত্তিয়ে) ৰচনা কৰে।

‘ছকেসাধাতুবংশ’, ‘সাসনবংশ’ আৰু ‘নম্ববংশ’—এই গ্ৰন্থ তিনিখন ১২ শতাব্দীত একেলগে ৰচিত। ‘ছকেসাধাতুবংশ’ গ্ৰন্থখন কোনোবা ব্ৰহ্মদেশীয় ভিক্ষুই ৰচনা কৰে। সাসনবংশত (শাসনবংশত) বুদ্ধ-শাসনৰ ইতিহাস বৰ্ণিত আছে। বুদ্ধৰ পৰিনিবাণৰপৰা ১২ শতাব্দীলৈ—এই স্থলীৰ্থ সময়ছোৱাত বৌদ্ধধৰ্মৰ বিকাশ তথা অৱস্থা যথাযথভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ১২ শতাব্দীত ব্ৰহ্মদেশীয় ‘পঞ্ঞসামী’ (প্ৰজ্ঞাসামী) এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

‘গম্ববংশ’ (গ্ৰন্থবংশ) নামৰ গ্ৰন্থখনত পালি-সাহিত্যসমূহৰ তালিকা, লিখকৰ নাম, ৰচনাস্থানৰ বিষয় আৰু ৰচনাৰ উদ্দেশ্য বহলভাৱে বৰ্ণনা কৰা আছে। ১২ শতাব্দীত ব্ৰহ্মদেশত এই গ্ৰন্থখন ৰচিত।

পালি-কাব্য—পালি-সাহিত্যত কাব্যগ্ৰন্থ অতি বিৰল। মানৱ-জীৱনৰ ব্যাপক তথা গহীন অল্পভূতিৰ প্ৰথম দৰ্শন হয় ‘ত্ৰিপিটক’ত। ত্ৰিপিটকত ভগৱান বিষয়ক গভীৰ বিচাৰত যদিও কাব্য-বিষয়ৰ সৰ্বাস্থীন সমাবিষ্ট হৈছে, তথাপি পালি-সাহিত্যত কাব্যক যিদৰে বিল্লেখ কৰা আছে, সেইপিনৰপৰা ‘ত্ৰিপিটক’ক কাব্য ছবুলি কাব্যৰ উপজীৱী পালি-সাহিত্যৰ জননী বুলিব পাৰি। ত্ৰিপিটকৰ স্তম্ভৰ কথা-শিল্পৰ আধাৰত দহ শতাব্দীৰপৰা ১৫ শতাব্দীলৈকে লক্ষা আৰু ব্ৰহ্মদেশত পালি কাব্য সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়।

পালি-কাব্য দুই ভাগত বিভক্ত—১। বৰ্ণনাত্মক আৰু ২। আখ্যানাত্মক।

কসমপৰ (কাণ্ডপৰ) ‘অনাগতবংশ’; ভিক্ষু কল্যাণপ্ৰিয়ৰ ‘ভেলকটাহগাথা’; বুদ্ধৰকথিতৰ (বুদ্ধৰকিতৰ) ‘জিনালংকাৰ’; মেঘকবৰৰ ‘জিনচৰিত’; স্থবিৰ;

বুদ্ধগ্নিথৰ (বুদ্ধপ্ৰিয়ৰ) ‘পঞ্চমধু’; সিংহলৰ ভিক্ষু ব্ৰহ্মচাৰী সোমপ্ৰিয়ৰ (সোমপ্ৰিয়ৰ) ‘সন্ধমোপায়ন’, ব্ৰহ্মদেশৰ ভিক্ষু মেঘকবৰ ‘লোকপ্ৰদীপসার’ বা ‘লোকদীপসার’ আদি গ্ৰন্থসমূহ বৰ্ণনাত্মক।

প্ৰথম সংস্কৰ্তা হুবিৰ ৰট্টপাল (বাট্টপাল) আৰু দ্বিতীয় সংস্কৰ্তা ভিক্ষু বৈদেহ হুবিৰ (বেদেহথের) ‘বসবাহিনী’, ব্ৰহ্মদেশীয় ভিক্ষু শীলবংশৰ ‘বুদ্ধাংকাৰ’, ব্ৰহ্মদেশত সংকলিত কথাসংগ্ৰহ ‘সহস্ৰবৎসুপ্পকবণ’ আৰু ব্ৰহ্মদেশৰ ৰজা ‘বোদোপয়া’ৰ (বুদ্ধপ্ৰিয়ৰ) প্ৰেৰণাত লিখা গল্পগ্ৰন্থ ‘ৰাজাধিৰাজ বিজয়িনী’ আদি আখ্যানাত্মক কাব্য।

যিদৰে বৌদ্ধধৰ্মৰ হুবিৰবাদী শাখাৰ প্ৰায় আটাইবোৰ গ্ৰন্থ পালিভাষাত পোৱা যায়, সেইদৰে সৰ্বাস্তিবাদী শাখাৰ প্ৰৱৰ্তক আৰু অনুৱৰ্তক কবিসকলৰ প্ৰায়বোৰ গ্ৰন্থ সংস্কৃত ভাষাত পোৱা যায়। সেই সংস্কৃতানুবাদী কবিসকলৰ ভিতৰত অশ্বঘোষ নাগাজুঁন, আৰ্য্যঅসংগ, বহুবল্লু, দিঙুনাগ, চন্দ্ৰগোমিন্ আৰু ধৰ্মকীৰ্ত্তিৰ নাম উল্লেখযোগ্য।

অশ্বঘোষ—অশ্বঘোষ বৌদ্ধ-শ্ৰায়ৰ এজন সুপ্ৰসিদ্ধ দাৰ্শনিক আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ মহাকবি। অশ্বঘোষ সৰ্বাস্তিবাদী শাখাৰ কবি।

নাগাজুঁন—বৌদ্ধ-শ্ৰায় দাৰ্শনিক নাগাজুঁন বৌদ্ধ সাহিত্যৰ ইতিহাসত বহুমুখী ব্যক্তিত্ব আৰু অসামান্য প্ৰতিভাৰ বাবে চিৰস্মৰণীয়। এওঁৰ স্থিতিকাল খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দীৰপৰা খ্ৰীষ্টাব্দ আঠ শতাব্দীৰ ভিতৰত বুলি বুৰঞ্জীবিদসকলে অনুমান কৰে। বৌদ্ধ-ভিক্ষু কুমাবজীৱে ৪০১-৪০২ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত আচাৰ্য্য নাগাজুঁন আৰু আচাৰ্য্য বহুবল্লুৰ দুখন জীৱনী লিখে। ৪০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত কুমাবজীৱে লিখা নাগাজুঁনৰ জীৱনীখন চীন ভাষাত অনুবাদ হয়। এই জীৱনী গ্ৰন্থমতে নাগাজুঁনৰ জন্মস্থান দাক্ষিণাত্য আৰু তেওঁৰ জন্ম ব্ৰাহ্মণকুলত। কুমাবজীৱ ৰচিত নাগাজুঁনৰ জীৱন-চৰিত মতে নাগাজুঁনে প্ৰথমতে বেদৰ গভীৰ তত্ত্বসমূহ অধ্যয়ন কৰি পিচত বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষা লয়। বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষিত হৈ এওঁ ২০ দিন ধৰি ত্ৰিপিটকখন স্মৃদ্ধভাৱে অধ্যয়ন কৰি। তাৰ পিচত এওঁ হিমালয়ৰ নিকটৱৰ্তী এজন পণ্ডিতৰ ওচৰত ‘মহাযান সূত্ৰ’ৰ জ্ঞান লাভ কৰে। সুপ্ৰসিদ্ধ গণ্যকাৰ বাণভট্টই নাগাজুঁনক মিত্ৰসমুদ্ৰাধিপতি সাতবাহন ৰজাৰ মিত্ৰ বুলি কৈছে।

নাগাজুঁনৰ মহান ব্যক্তিত্ব আৰু অসীম প্ৰতিভাৰ কথা তেওঁৰ ৰচিত গ্ৰন্থসমূহৰ মাজেদি প্ৰকাশ পাইছে। চীন আৰু তিব্বতীয় ভাষাত অনুবাদ হোৱা ২০ খন গ্ৰন্থ নাগাজুঁনৰ নামত পোৱা যায়। আচাৰ্য্য নাগাজুঁনৰ স্বৰচিত ১২ খন গ্ৰন্থ

বৰ্তমান পোৱা গৈছে। সেই কেইখন হৈছে ক্ৰমে—১। মাধ্যমিক কাৰিকা বা মাধ্যমিক শাস্ত্ৰ, ২। দশভূমি বিভাৰা শাস্ত্ৰ, ৩। উপায়কোশলা, ৪। বিগ্ৰহ-বাহুৰ্ত্তিনী, ৫। মহাপ্ৰজ্ঞাপাবমিতানুত্ৰ-কাৰিকা, ৬। প্ৰমাণ বিধ্বংসন, ৭। যুক্তি-বৰ্ঠিকা, ৮। চতুঃস্তব, ৯। শূণ্যতা-সপ্ততি, ১০। প্ৰতীত্যসমুৎপাদন্থদয়, ১১। সঙ্কল্লেক্ষ, ১২। মহাযান বিংশক।

বস্তুবজ্জু—বৌদ্ধ-সাহিত্য কাননৰ ধৰ্ম আৰু দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত বস্তুবজ্জুৰ পাণ্ডিত্য আছিল অসীম। বস্তুবজ্জুৰ জন্মস্থানৰ পেশাৱৰ। এওঁ আছিল কৌশিক গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ। সাত শতাব্দীৰ স্থপ্ৰসিদ্ধ চীনা পৰিব্ৰাজক হিউৱেনচাঙৰ ভ্ৰমণটোকাতে বস্তুবজ্জুৰ নাম বহুবাৰ উল্লেখ কৰিছে। কুমাৰজীৱ আৰু পৰমার্থই ক্ৰমে ৪০১-৪০২ খ্ৰীঃত আৰু ৪২২-৫৬০ খ্ৰীঃত বস্তুবজ্জুৰ দুখন জীৱনী লিখে। পৰমার্থৰ ৰচিত জীৱনীখন চীনভাষাত সম্প্ৰতি পোৱা গৈছে আৰু ইয়াক জাপানী পণ্ডিত তকাকুসুৱে ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰে।

জীৱনী গ্ৰন্থত পোৱা মতে বস্তুবজ্জুই শৈশৱ অৱস্থাত নিজ জন্মভূমি ত্যাগ কৰি অমোধ্যালৈ আহি স্থবিৰ বুদ্ধমিত্ৰৰ ওচৰত হীনযান সম্প্ৰদায়ৰ দীক্ষা গ্ৰহণ কৰে। অমোধ্যাত এওঁ বৌদ্ধদৰ্শনৰ গভীৰ তত্ত্বসমূহ সুস্থভাৱে অধ্যয়ন কৰি বৌদ্ধধৰ্ম বিষয়ক দৰ্শন গ্ৰন্থসমূহ ৰচনা কৰে। স্থিৰমতি, দ্বিঙনাগ, আৰ্য্যবিমুক্তসেন, আৰু গুণপ্ৰভ আদি দাৰ্শনিক পণ্ডিতসকলৰ এওঁৰ শিষ্য। হিউৱেনচাঙৰ মতে বস্তুবজ্জুৰ আবিৰ্ভাব কাল ৫১০ খ্ৰীষ্টাব্দ। মেগ্গমুলাৰৰ মতে ৬০ শতাব্দীৰ শেষ ভাগ। বস্তুবজ্জু সমুদ্ৰগুপ্তৰ অন্তৰঙ্গ বন্ধু আছিল বুলি কোৱা আছে। এই তালৰপৰা এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল ২৮০-৩৬০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত বুলি নিৰ্ণয় কৰা হৈছে।

চীনভাষাৰ ত্ৰিপিটক গ্ৰন্থত বস্তুবজ্জুৱে ২৬খন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা বুলি উল্লেখ আছে। কিন্তু ঐতিহাসিকসকলৰ মতে বস্তুবজ্জুৰ ৰচিত গ্ৰন্থ কেইখন হৈছে— হীনযান সম্প্ৰদায় বিষয়ক গ্ৰন্থ—১। পৰমার্থ সপ্ততি, ২। তৰ্কশাস্ত্ৰ, ৩। বাদবিধি ৪। গাধাসংগ্ৰহ, ৫। অভিধৰ্মকোষ আৰু মহাযান সম্প্ৰদায়বিষয়ক গ্ৰন্থ— ১। সঙ্কৰপুণ্ডৰীক-টীকা, ২। মহাপৰিনিৰ্বাণস্থত্ৰ-টীকা, ৩। বজ্জছেদিকা-প্ৰজ্ঞাপাবমিতা-টীকা আৰু ৫। মাত্ৰতাৰিকি।

ভূদুপৰি তিস্ততীয় পণ্ডিত বৃন্তানে পঞ্চদ্ব্যক্ৰকৰণ, ব্যাখ্যামুক্তি, কৰ্মসিদ্ধি-প্ৰকৰণ, মহাযানস্থজাগংকাৰ-টীকা, প্ৰতীত্যসমুৎপাদস্থত্ৰ-টীকা আৰু মধ্যান্ত বিভাগভাষা নামৰ গ্ৰন্থ কেইখনো বস্তুবজ্জুৰ দ্বাৰা ৰচিত বুলি উল্লেখ কৰিছে।

আৰ্য্য অসংগ—বৌদ্ধ-দৰ্শনত আৰ্য্য অসংগৰ স্থান আগশাৰীত। পূৰ্বপুৰ (পেশৱাৰ) এওঁৰ জন্মভূমি। অসংগই কান্দীৰত 'বিভাৰা-শাস্ত্ৰ'ৰ গভীৰ অধ্যয়ন কৰে আৰু বৈদিক শাস্ত্ৰত যথেষ্ট জ্ঞান লাভ কৰে। প্ৰথমতে এওঁ আছিল সৰ্বাঙ্গী-সম্প্ৰদায়ৰ অহংগামী। অসংগ আছিল যোগাচাৰ না বিজ্ঞানবাদৰ নিপুণ পণ্ডিত। ইয়াৰ প্ৰভাৱত এওঁ সৰ্বাঙ্গীবাদ ত্যাগ কৰি বিজ্ঞানবাদ গ্ৰহণ কৰে।

মহাযান সংপৰিগ্ৰহ, প্ৰকৰণ আৰ্য্যাবাচা, যোগাচাৰ, ভূমিশাস্ত্ৰ আৰু মহাযান সূত্ৰাংকাৰ আদি গ্ৰন্থ কেইখন লিখি আচাৰ্য্য অসংগই বৌদ্ধ-সাহিত্য কাননত খ্যাতি লাভ কৰে।

আচাৰ্য্য দিঙ্‌নাগ—আচাৰ্য্য দিঙ্‌নাগ বৌদ্ধ-শাস্ত্ৰৰ যুগজ্ঞা। তামিলনাডুৰ কাঞ্চীৰ ওচৰৰ সিংহবক্ৰ নামৰ ঠাইত এওঁৰ এক সম্ভ্ৰান্ত ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত জন্ম হয়।

বৌদ্ধ-সাহিত্যৰ স্বৰ্ণযুগ গুপ্তকালতেই আচাৰ্য্য দিঙ্‌নাগৰ জন্ম। বুৰঞ্জীবিদসকলৰ মতে এওঁৰ স্থিতিকাল চাৰি শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্দ্ধ নাইবা পাঁচ শতাব্দীৰ আৰম্ভণি।

দিঙ্‌নাগে শাস্ত্ৰদৰ্শনৰ ওপৰত প্ৰায় এশখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। চীন আৰু তিব্বতীয় ভাষাত অনুদিত সেই গ্ৰন্থৰাজি পোৱা গৈছে। এওঁৰ অতি মহত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থখন নাম 'প্ৰমাণ-সমুচ্চয়'।

ধৰ্ম্মকীৰ্ত্তি—সাত শতাব্দীত চোলদেশৰ তিকমলাই নামৰ গাঁওত এওঁৰ জন্ম। দিঙ্‌নাগৰ শিষ্য কেশৱসেনৰ ওচৰত এওঁ প্ৰথম বেদ অধ্যয়ন কৰে আৰু পিচত নালন্দালৈ আহি মহাশ্ববিৰ ধৰ্ম্মপালৰ শিষ্য হয়।

ধৰ্ম্মকীৰ্ত্তিৰ ৰচিত গ্ৰন্থসমূহ হৈছে—প্ৰমাণ-বাৰ্ত্তিক, প্ৰমাণ-বিনিশ্চয়, শাস্ত্ৰবিন্দু, সংবন্ধ-পৰীক্ষা, হেতুবিদ্যু, বাদ-শাস্ত্ৰ আৰু সমানান্তৰসিদ্ধি।

চন্দ্ৰগোমিন্—পণ্ডিত চন্দ্ৰগোমিনৰ ব্যক্তিত্ব বহুমুখী। এওঁ ব্যাকৰণৰ নিচিনা নীৰস বিষয়ৰ ওপৰত বিজ্ঞান-সন্মত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে আৰু কাব্য, নাটক আদি হৃদয়গ্ৰাহী বিষয়ৰ ওপৰতো এওঁৰ পাণ্ডিত্য আছিল অপৰিসীম।

সংস্কৃত সাহিত্যত এওঁ এজন কাব্যকাৰ নাইবা নাট্যকাৰতকৈ বৈয়াকৰণিক হিচাপেহে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছিল। চন্দ্ৰগোমিনৰ বিষয়ে এইটো জ্ঞাত যে তেওঁ আছিল মহাযানৰ যোগাচাৰ শাখাৰ শ্ৰেষ্ঠ আচাৰ্য্য বহুবছৰ প্ৰশিষ্য আৰু আচাৰ্য্য শ্বিৰমতিৰ শিষ্য।

এওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল পাঁচ শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্দ্ধ। এওঁৰ ৰচিত গ্ৰন্থৰাজি ক্ৰমে: ১। শিষ্যলেখ-ধৰ্ম্মকাব্য, ২। আৰ্য্যসাধন শতক (কাব্য), ৩। আৰ্য্যভাষান্তৰ-বলিবিধি (ভুক্তিকাব্য), লোকানন্দ (নাটক) আৰু 'চন্দ্ৰ-ব্যাকৰণ'।

কোষ-কাব্য

সংস্কৃত কাব্য সংকলনক কোষ কাব্য হিচাপে জনা যায়। একোখন কোষ কাব্যত অনেক কবিৰ কবিতা সংকলিত কৰা হয়। কবি হালবদ্বাৰা সংকলিত 'গাথাসপ্তশতী' বা 'গাহা-সম্ভবসউ' প্রাচীনতম কোষ কাব্য। সংস্কৃত সাহিত্যত কোষ কাব্যৰ আৰম্ভণি একাদশ শতাব্দী বুলি অনুমান কৰা হয়। তলত কেইখন-মান সংস্কৃত কোষ কাব্যৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হল।

কবীন্দ্র-বচন-সমুচ্চয় : 'কবীন্দ্র-বচন-সমুচ্চয়' সংস্কৃতৰ প্রাচীনতম কোষ কাব্য। ইয়াত বিচিত্র বসৰ ৫২৫টা কবিতা আছে। ভূ-প্রকৃতি, জনজীৱনৰ চিত্ৰ, ঋতু তথা বাধাক্ষয়ৰ আদি বসায়ক প্রেম-কাহিনী ইয়াৰ প্ৰতিপাত্ত বিষয়। কালিদাস, ভবভূতিৰ উপৰিও বন্দ্য তথাগত, গোড় অভিনন্দন, জিতাবী নন্দী, শ্ৰীধৰ নন্দী, অপৰাজিত বস্কিত, বুদ্ধাকৰ গুপ্ত, মধুশীল, বীৰমিত্ৰ, শ্ৰীধৰ্মকৰ, বত্তিপাল, ভ্ৰমৰদেৱ, বিনয়দেৱ আদিৰ কবিতা ইয়াত সন্নিবিষ্ট আছে। এই সংকলনত দুই এজনী মহিলা কবিৰ কবিতাও পোৱা যায়। এই কাব্যৰ প্রাচীনতম পাতুলিপিটো খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতাব্দীৰ প্ৰতিলিপি বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

সহস্রিক্তিকৰ্ণামৃত : শ্ৰীধৰ দাসৰ সহস্রিক্তিকৰ্ণামৃত কোষ কাব্য ১২০৫-৬ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত। শ্ৰীধৰ লক্ষণ সেনৰ সমসাময়িক। কাব্যখন ৪৮৫ জন কবিৰ ২৩৮০টা শ্লোকৰ সমষ্টি। ইয়াত ভাস, কালিদাস, ভৰ্তৃহৰি আদিৰ উপৰিও লক্ষণসেন, কেশৱ সেন, বাসুদেৱ সেন, উমাপতিধৰ, জয়দেৱ, শৰণ, গোবৰ্ধন, ধোয়ী, কমলগুপ্ত, ৰবিগুপ্ত, যজ্ঞ ঘোষ, সংগ্ৰাম চন্দ্ৰ, দিৱাকৰ দত্ত, নাৰায়ণ দত্ত, ভগীৰথ দত্ত, স্বত্ৰত দত্ত, অচল দাস, বিনয় দেৱ, পদ্মপতিধৰ, কালিদাস নন্দী, গঙ্গাধৰ নাথ, ত্ৰিপুরী পাল আদিৰ কবিতা সংকলিত কৰা হৈছে। অমৰ, শৃঙ্গাৰ, চাটু, উপদেশ, আৰু উচ্চাৰচ—এই পাঁচটা প্ৰবাহত কাব্যখন বিভক্ত। কবিতা-সমূহত গাঁৱলীয়া জীৱনৰ চিত্ৰ তথা অপূৰ্ব সমাজ চেতনাৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

শাক্তধৰ্ম পদ্ধতি : চতুৰ্দশ শতাব্দীত কবি শাক্তধৰ্মে ‘শাক্তধৰ্ম পদ্ধতি’ সংকলন কৰে। এই গ্ৰন্থখন ১৬৩টা ভাগত বিভক্ত। ইয়াত ২৬৩ জন কবিৰ গ্ৰন্থ চাৰে চাৰিহাজাৰ শ্লোক সন্নিবিষ্ট আছে।

পত্নাহলী : ১৫শ শতকত স্বপ্নগোস্থামী ‘পত্নাহলী’ নামৰ কোষ কাব্যখন সংকলন কৰে। ইয়াত ১২৫ জন কবিৰ ৩৮৬টা কবিতা পোৱা যায়। কেৱল কৃষ্ণ-প্ৰাসঙ্গিক কবিতাইহে ইয়াত স্থান পাইছে।

ইয়াৰ উপৰিও সূৰ্য্যকলিঙ্গ ৰায়ৰ ‘সুস্তিম্বাশ্বাকৰ (১৪শ শতাব্দী), বজ্জত বেদৰ ‘সুভাষিতাহলী’ (১৫শ শতাব্দী), বেণীদত্তৰ ‘পদ্মবেণী’ আৰু হৰি কবিৰ ‘সুভাষিত হাৰাহলী’ উল্লেখযোগ্য কোষ কাব্য।

ষোড়শ অধ্যায়

অলংকাৰ শাস্ত্ৰ

লংকৃত সাহিত্য কাননত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান বিশেষ গ্নন কৰিবলগীয়া। ই সমালোচকসকলৰ হৃদয়-বিচাৰ পদ্ধতিৰ চাবি-কাঠি। প্ৰাচীন বেদৰূপৰা আৰম্ভ কৰি লৌকিক গ্ৰন্থসমূহৰ পূৰ্বজ্ঞানবোধৰ বাবে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ একেৰাৰে অপৰিহাৰ্য্য। আদ্যশ্লোকন্তাৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা পৰ্য্যবেক্ষণ কৰি মহাকবি ৰাজশেখৰে অলংকাৰ শাস্ত্ৰক বেদৰ অঙ্গ হিচাপে গণনা কৰিছে। কাব্যত শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্যক সৌন্দৰ্য্য উপলব্ধি কৰিবলৈ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিশেষ প্ৰয়োজন। ভামহ ৰচিত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ নাম ‘কাব্যালংকাৰ’। কাব্যত অলংকাৰৰ সত্তা অতি আদ্যশ্লোক আৰু উপাদেয়। ৰাজশেখৰে অলংকাৰ শাস্ত্ৰক ‘সাহিত্য বিজ্ঞা’ বুলি নামাকৰণ কৰিছে। ৰাজশেখৰৰ এই নামাকৰণ ভামহৰ (শব্দার্থে) সহিত্তে কাব্যম্) কাব্যলক্ষণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। শব্দ আৰু অৰ্থৰ সমুচিত সামঞ্জস্যই কাব্য-সাহিত্য। সাহিত্যৰ এই মধুৰ কল্পনা পৰৱৰ্তীকালৰ আলংকাৰিকসকলৰ দ্বাৰা উচ্চ প্ৰশংসিত।

ভোজ ৰজাৰ ‘শৃঙ্গাৰ প্ৰকৰণ’ সাহিত্য কল্পনাৰ ওপৰত ৰচিত। সাহিত্যবিজ্ঞা বা সাহিত্য শাস্ত্ৰ—এই নামাকৰণ অতি হৃদয় আৰু যুক্তিযুক্ত। কিন্তু এই নাম অতি প্ৰসিদ্ধ নহয়। প্ৰাচীন কালত ইয়াৰ নাম আছিল—‘ক্ৰিয়া-কল্প’। বাৎস্তায়নৰ মতে চৌষষ্টি কলা বিজ্ঞাৰ ভিতৰত ক্ৰিয়া-কল্প’ও এটা কলা-বিজ্ঞা। প্ৰাচীন অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ নাম ‘ক্ৰিয়া-কল্প’ যদিও ই ‘অলংকাৰ শাস্ত্ৰ’ নামে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছে। ৰামায়ণৰ মতে অলংকাৰ কেৱল শব্দ আৰু অৰ্থৰ শোভা বৰ্দ্ধন কৰা বাহ্য উপকৰণেই নহয়, ই কাব্যক ৰসাল কৰা অন্তৰ্ভৰ্ম্মা উপাদানো। মূঠতে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ সৌন্দৰ্য্য সম্পন্ন কৰা সমস্ত উপকৰণৰ প্ৰতিপাদক শাস্ত্ৰ।

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি—ৰাজশেখৰে কাব্য-মীমাংসাত অলংকাৰৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে বহুলভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। এওঁৰ মতে ভগৱান শব্দৰে পোন প্ৰথমে ব্ৰহ্মাক অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে শিক্ষা দিয়ে। তাৰ পিচত ব্ৰহ্মাই ইয়াৰ উপদেশ বহুতো দেৱতা আৰু ঋষিক প্ৰদান কৰে। ঔঠবজন উপদেশক ঋষিয়ে ঔঠৰ অধিকৰণত এই শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। এই শাস্ত্ৰখনত ভৰতে ৰূপক, নন্দিকেশ্বৰে ৰস, বিষণে দোষ, উপমন্তাই গুণ নিৰূপণ কৰে। কাব্যদৰ্শন টীকাৰ মতে কান্তপ আৰু

বৰকটি অলংকাৰ গ্ৰন্থৰ গ্ৰন্থৰ বচক। কল্পদ্বিপাশিনী টীকাৰ মতে কালিদাস ব্ৰহ্মদত্ত তথা নন্দীদ্বাৰী দণ্ডীভট্টক পূৰ্বৰ অলংকাৰিক। অধিপুৰাণত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয় প্ৰতিপাদিত কৰা হৈছে। কিন্তু ইয়াৰ প্ৰাচীনতা লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। কিন্তু বিত্তীয় শতকৰ শিলালিপিৰপৰা এইটো স্পষ্টৰূপে প্ৰমাণিত হয় যে সেই কালছোৱাৰ ভিতৰতে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ উদ্ভব হয়। কল্পদ্বিপাশিনীৰ শিলালিপিৰ ভাষা অলংকাৰপূৰ্ণ নহয়। তথাপি ইয়াত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ কিছুমান সিদ্ধান্তৰ নিৰ্দেশ আছে।

ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ—পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত শিলালি আৰু কৃশাৰ্হব বচিত নটশত্ৰেৰ উল্লেখ আছে। নটশত্ৰত বঙ্গমঞ্চত নটসকলৰ খেলা, বস্ত্ৰধাৰণ আৰু অগ্ৰাণ্ত আৱশ্যকীয় উপকৰণৰ বিধি-বিধান বৰ্ণনা কৰা আছে। কিন্তু পাণিনি নিৰ্দিষ্ট নট-শত্ৰ বৰ্তমান উপলব্ধ নহয়। বৰ্তমান নাট্য আৰু অলংকাৰ বিষয়ক প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থখন হৈছে ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ। ইয়াক ভাৰতীয় ললিত কলাৰ বিশ্বকোষ বুলিব পাৰি। নাট্যশাস্ত্ৰৰ উপৰিও ইয়াত অলংকাৰ শাস্ত্ৰ, সঙ্গীত শাস্ত্ৰ, ছন্দ আদি গ্ৰন্থৰ মূল সিদ্ধান্তৰ প্ৰতিপাদন পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থখনত ৫০০০টা শ্লোক আৰু ২৬টা অধ্যায় আছে। ইয়াৰ বেছিভাগ শ্লোকেই অষ্টশ্লোক ছন্দৰ। কেৱল ছয়, সাত আৰু আঠাইশ অধ্যায়ৰ কিছু অংশ গুণ্ডাম্বক। নাট্য শাস্ত্ৰখন এটা নিৰ্দিষ্ট সময় বচিত নহয়, ই বহুত শতাব্দীৰ দীৰ্ঘ সাহিত্যিক প্ৰয়াসৰ ফল। নাট্যশাস্ত্ৰখন তিনিটা অংশত বিভক্ত—১। শত্ৰ-ভাষ্য, ২। কাৰিকা আৰু ৩। অষ্টবংগশ্লোক।

ভৰতৰ মতে নাটকত বসেই প্ৰধান। অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিবেচন আৱশ্যকিক ৰূপত ৬, ৭ আৰু ১৬ অধ্যায়ত কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থৰ বচনাকাল কালিদাসভট্টকৈও প্ৰাচীন। কালিদাসে ভৰতক দেৱতাসকলৰ নাট্যাচাৰ্য্যৰ ৰূপত উল্লিখিত কৰিছে আৰু নাটকত আঠটা বসৰ বিকাশ তথা অঙ্গবাসকলৰ দ্বাৰা প্ৰতিনয় কৰাৰ নিৰ্দেশ আছে। ভৰত মুনীৰ আৱিৰ্ভাৱকাল কালিদাসভট্টকৈ পূৰ্বৰ। এতেকে ভৰত মুনীৰ সময় খৃষ্টীয় ১ম শতাব্দী বা তাৰ পূৰ্বভাগ।

ভামহ—ভামহ বচিত ‘কাব্যালংকাৰ’ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ এখন শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ। এইখন অলংকাৰ শাস্ত্ৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ পৰমতত্ত্বভাৱপৰা উদ্ভূত হৈ এক স্বতন্ত্ৰ শাস্ত্ৰৰ ৰূপত বচিত হৈছে। ভামহৰ পিতাকৰ নাম আছিল বজ্জিন গোমী। বজ্জিন গোমী কান্ধীৰ মাতুল। ভামহ দণ্ডীৰ পুৰুষভট্ট।

কাব্যালংকাৰ—ভামহৰ কাব্যালংকাৰ ছয়টা পৰিচ্ছেদৰ সমষ্টি। ইয়াৰ প্ৰথম

পৰিচ্ছেদত কাব্যৰ সাধন, লক্ষণ আৰু ভেদৰ বৰ্ণনা; দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় পৰিচ্ছেদত অলংকাৰৰ বিশিষ্ট বৰ্ণনা; চতুৰ্থ পৰিচ্ছেদত ভৰত মুনি প্ৰদৰ্শিত দহ দোষৰ যথাযথ বৰ্ণনা; পঞ্চম পৰিচ্ছেদত ছায়বিবোধী দোষৰ শীৰ্ষাংসা; ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদত কিছুমান বিবাদাস্পদ পদৰ ভুলভাৱৰ বিবেচনা কৰা হৈছে। তামহৰ বিশিষ্ট সিদ্ধান্তসমূহ হ'ল—

- ১। শব্দ-অৰ্থ যুগলৰ কাব্য (শব্দার্থে কাব্যম্)।
- ২। গুণ, মাধুৰ্য আৰু প্ৰসাদ—এই তিনি গুণৰ সমাবেশ।
- ৩। বক্তোক্তি সমস্ত অলংকাৰৰ মূল।
- ৪। দহবিধ দোষৰ সম্যক বিবেচন।

দ্বিতী—দণ্ডীৰ জীৱন-চৰিত সন্ধকে গছকাব্যত বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। এওঁ ৰচিত কাব্যাদৰ্শ বিষং সমাজৰ অতি আদৰ্শগীৰ্য়। কাব্যাদৰ্শত ৬৬০টা শ্লোক আৰু চাৰিটা পৰিচ্ছেদ। প্ৰথম পৰিচ্ছেদত কাব্যৰ লক্ষণ, বিভূত-ভেদ, বৈদৰ্ভী আৰু গোষ্ঠী ৰীতি, দহগুণৰ বিভূত বৰ্ণনা; দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদত ৩৫টা অলংকাৰৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ; তৃতীয় পৰিচ্ছেদত শব্দালংকাৰৰ বিশেষকৈ যমক অলংকাৰৰ ব্যাপক বৰ্ণনা; চতুৰ্থ পৰিচ্ছেদত দহবিধ দোষৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ আদি দিয়া আছে। দণ্ডী ঠাই বিশেষে তামহৰ সিদ্ধান্ত খণ্ডন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। এওঁ অলংকাৰ সম্প্ৰদায়ৰ অনুগামী, কিন্তু বৈদৰ্ভী আৰু গোষ্ঠী ৰীতিৰ পাবল্লবিকভেদ পোন প্ৰথমে এওঁ স্পষ্টৰূপে দেখুৱায়। সেয়েহে এওঁক ৰীতি সম্প্ৰদায়ৰ পথ-প্ৰদৰ্শক বুলি কলেও ভুল নহয়।

ৰামায়ণ—‘ৰীতিৰাশ্ৰা কাব্যন্ত’ অৰ্থাৎ বায়ণে ৰীতিক কাব্যৰ আশ্ৰা বুলি অভিযন্ত প্ৰকাশ কৰিছে। এওঁ ৰচিত অলংকাৰ শাস্ত্ৰখনৰ নাম ‘কাব্যালংকাৰ সূত্ৰ’। ইয়াত বায়ণে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সমস্ত সিদ্ধান্তৰ বিচাৰ সূত্ৰত কৰিছে আৰু সূত্ৰৰ ওপৰত এওঁ বুদ্ধিও লিখে। ইয়াৰ সূত্ৰৰ সংখ্যা ৩১২। প্ৰাথমিক পাঁচটা পৰিচ্ছেদ বা অধিকৰণত বিভক্ত। প্ৰথম (শৰীৰ) অধিকৰণত কাব্যৰ প্ৰয়োজন, ৰীতি, বৈদৰ্ভী, গোষ্ঠী, পাঞ্চালী ৰীতিৰ বৰ্ণনা; দ্বিতীয় (দোষদৰ্শন) অধিকৰণত পদ, বাক্য আৰু বাক্যাৰ্থৰ দোষ প্ৰতিপাদন, তৃতীয় (গুণবিবেচন) অধিকৰণত দহ গুণৰ শব্দ আৰু অৰ্থগত ভেদৰ বৰ্ণনা; চতুৰ্থ (আলংকাৰিক) অধিকৰণত শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰৰ লক্ষণ তথা উদাহৰণ আৰু পঞ্চম অধিকৰণত কিছুমান শব্দ-ভক্তি তথা প্ৰয়োগৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে।

কাব্যালংকাৰ সূত্ৰৰ টীকাৰ সহস্ৰবৰ্ষৰ মতে বামণৰ এই গ্ৰন্থখন লুপ্ত হৈ যোৱাত দশম শতকৰ আগভাগত মুকুস ভট্টই ইয়াক পুনৰ উদ্ধাৰ কৰে। বীতি সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতিষ্ঠাপক বামণৰ বিশিষ্ট সিদ্ধান্তসমূহ হৈছে—

- ১। বৈদৰ্ভ, গোষ্ঠী আৰু পাকালী আদি তিনিটা বীতি।
- ২। বক্তোক্তিৰ বিশিষ্ট লক্ষণ (সাদৃশ্য লক্ষণাব্যক্ৰোক্তিঃ)।
- ৩। বিশেষোক্তিৰ বিচিত্ৰ লক্ষণ।

উদ্ভট—উদ্ভট বামণৰ সময়কালীন। এওঁ আছিল জয়পীঠৰ সভাৰ সভাপতি। বামণ বীতি-সম্প্ৰদায়ৰ আৰু উদ্ভট অসংকাৰ সম্প্ৰদায়ৰ পৃষ্ঠপোষক। দুয়োজনে একেজন বজাৰ আশ্ৰয়ত থাকি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। দুয়োজন আলংকাৰিক ভামহৰ গ্ৰন্থৰ ওপৰত ‘ভামহ-বিবৰণ’ নামৰ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ লিখে।

উদ্ভটে ‘কাব্যালংকাৰ সাৰ সংগ্ৰহ’ নামৰ অসংকাৰ গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। ইয়াত ছয়টা বৰ্গ আৰু ৭০টা কাৰিকাত ৪১টা অসংকাৰৰ বৰ্ণনা আছে। মুকুলভট্টৰ শিষ্য প্ৰতিহাৰেন্দ্ৰৰাজে ইয়াৰ ওপৰত এখন টীকা ৰচনা কৰে। উদ্ভট ভামহৰ দৰে অসংকাৰ সম্প্ৰদায়ৰ অহংগামী হলেও কিছুমান সিদ্ধান্তত ভামহৰ লগত অমিল দেখা যায়। এওঁৰ বিশিষ্ট সিদ্ধান্তসমূহ হৈছে—অৰ্থভেদৰ দ্বাৰা শব্দভেদৰ কল্পনা (অৰ্থভেদেন ভাবং শব্দা ভিগ্ৰতে)। শ্লেষ দুই প্ৰকাৰ—শব্দশ্লেষ আৰু অৰ্থশ্লেষ। আন অসংকাৰৰ যোগত শ্লেষৰ প্ৰবলতা। অৰ্থৰ দ্বিবিধ কল্পনা—বিচাৰিত হৃদয় আৰু অবিচাৰিত বয়সীৰ; আৰু বাক্য তিনি প্ৰকাৰৰ দ্বাৰা অভিধা-ব্যাপাৰ।

কব্জন্ত—কব্জন্তৰ জন্মস্থান কাশ্মীৰ। ৰাজশেখৰে কাব্য মীমাংসাত ‘কাকুবক্তোক্তি’ৰ শব্দালংকাৰ মানিলোৱাৰ পিচত এওঁৰ নাম স্মৰণ কৰিছে। ‘কাকুবক্তোক্তিনাম্ শব্দালংকাৰোহয়মিতি কব্জন্তঃ।’ এই উক্তিৰপৰা কব্জন্ত ২০০ খৃষ্টাব্দতকৈও পূৰ্বৰ বুলি অহুমান হয়। এওঁৰ গ্ৰন্থ ‘কাব্যালংকাৰ’ বিষয়ৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা অতি ব্যাপক। ইয়াত অসংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সমস্ত সিদ্ধান্ত বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। কাব্যৰ প্ৰয়োজন, উদ্দেশ্য আৰু অসংকাৰৰ বিস্তৃত আৰু সুব্যৱহাৰিত বৰ্ণনা এই গ্ৰন্থখনত সন্নিবেশ কৰা আছে। এই গ্ৰন্থখনত পঞ্চৰ সংখ্যা ৭০৪টা। ভাবা, বীতি, বস ভবা বৃত্তিৰ মীমাংসা থাকিলেও অসংকাৰৰ সমীক্ষাহে গ্ৰন্থৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। এওঁ অসংকাৰৰ বাবে চাৰিটা মূল ভৱ বিচাৰি উলিয়ায়—বাস্তৱ, ঔপম্য অভিধা আৰু শ্লেষ।

জ্ঞানম্ভৰণ—জ্ঞানম্ভৰণ কাশ্মীৰৰ বজা অৱন্তিৰবাৰ (৮৫৫—৮৮৩ খ্ৰীঃ) ৰাজসভাৰ পণ্ডিত। এওঁ ‘জ্ঞানালোক’ ৰচনা কৰে। জ্ঞানালোকৰ প্ৰত্যেক পৃষ্ঠা

গ্ৰন্থকাৰৰ মৌলিকতা, সূক্ষ্ম বিবেচন শক্তি আৰু গুঢ় বিষয়-সাহিত্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়। বসগল্পাধৰৰ মতে ধনিকাৰে সাহিত্যশাস্ত্ৰৰ বাট পৰিষ্কাৰ কৰি দিয়ে। (ধনিকৃত্যাম্ আলংকাৰিক সবদিব্যাহ্বাপকত্যাং) ধন্যালোকৰ তিনিটা অংশ—১। কাৰিকা; ২। বৃত্তি আৰু ৩। উদাহৰণ।

এই গ্ৰন্থখনত চাৰিটা উত্তোত্ত। প্ৰথম উত্তোত্তত ধনি-বিবোধী মতৰ সমীক্ষা; দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় উত্তোত্তত ধনিৰ প্ৰকাৰ বিবেচন আৰু চতুৰ্থ উত্তোত্তত ধনিৰ উপযোগিতা বৰ্ণনা কৰা আছে।

আনন্দবৰ্ধন অকল আলংকাৰিকেই নহয়, এজন স্বকবিও। এওঁ 'বিষমবান-লীলা', 'অজুৰ্ন চৰিত' আৰু 'দেৱীশতক' নামৰ তিনিখন সবস কাব্য ৰচনা কৰে। কিন্তু এওঁৰ অসীম কীৰ্ত্তিৰ ধন্যালোকৰ ওপৰতহে। আনন্দবৰ্ধনৰ লিখনী শৈলী অতি পোচ, বিষম্বা আৰু কচিপূৰ্ণ। আনন্দবৰ্ধনে ধনিবিবোধীসকলৰ সিদ্ধান্ত খণ্ডন কৰি ধনি আৰু ব্যঞ্জন স্থাপন কৰে। এওঁৰ পক্ষে এইটো মহান কীৰ্ত্তি। এই সিদ্ধান্ত স্থাপনৰ পূৰ্বে ধনি সম্বন্ধে তিনিটা মত প্ৰচলিত আছিল। সেইবোৰ হৈছে ক্ৰমে—১। অভাববাদ, ২। ভক্তি (লক্ষণবাদ) ৩। অনিৰ্বচনীয়তা-বাদ। উক্ত মত কেইটা আনন্দবৰ্ধনে খণ্ডন কৰি ব্যঞ্জনৰ স্বতন্ত্ৰ সত্যাসিদ্ধ কৰি ধনিৰ প্ৰকাৰৰ বিচাৰ কৰে। এই গ্ৰন্থৰপৰাই ধনিসম্প্ৰদায়ৰ উৎপত্তি।

অভিনৱগুপ্ত—আনন্দবৰ্ধনৰ সিদ্ধান্তৰ মৰ্ম অতি সূক্ষ্মভাৱে বুজাই দিয়া টীকাৰ জনৰ নাম অভিনৱগুপ্ত। এওঁৰ জন্মস্থান কান্ধীৰ। এওঁৰ আৰিভাৰ-কাল প্ৰায় দশ শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্দ্ধ। এওঁ আছিল শৈৱ। অভিনৱগুপ্ত ৰচিত 'ভন্যালোক' তন্ত্ৰশাস্ত্ৰৰ বিশ্বকোষ। এওঁ ধন্যালোকৰ ওপৰত 'লোচন' আৰু তৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ ওপৰত 'অভিনৱভাৰতী' নামৰ দুখন টীকা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। এওঁৰ বসবিষয়ক সমীক্ষা অতীৰ বৈজ্ঞানিক আৰু যুক্তিমুক্ত।

ধনিবিবোধী আচাৰ্য্যসকল—কুন্তক আৰু মহিমতট্ট নামৰ দুজন পণ্ডিতে ধনিৰ বিবোধিতা কৰি দুখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। কুন্তকৰ গ্ৰন্থৰ নাম 'বক্ৰোক্তি-জীৱিত' আৰু মহিমতট্টৰ গ্ৰন্থৰ নাম 'ব্যক্তিবিবেক'। বক্ৰোক্তিৰ অৰ্থ হৈছে—'বৈদগ্ধভকীভণ্ডিত'। বক্ৰোক্তিৰ মূল কল্পনা ভাষ্যহৰ। কিন্তু ইয়াক ব্যাপক সাহিত্যিক তত্ত্বৰ ৰূপত বিকশিত কৰা কুন্তকৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য। বক্ৰোক্তিৰ ভিতৰত সমস্ত সাহিত্যিক তত্ত্ব সন্নিৱিষ্ট কৰি কুন্তকে মহান পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় দিছে। মহিমতট্টৰ 'ব্যক্তিবিবেক'ত তিনিটা বিষয়। ধনিৰ অজ্ঞানৰ প্ৰকাৰ

প্ৰদৰ্শন কৰাই গ্ৰন্থৰ মূল উদ্দেশ্য। ধ্বনি আচলতে কোনো পৃথক বস্তু নহয়। ই অতুমানবেই ভেদ। মহিমভট্টই এই সিদ্ধান্ত বৰ পাণ্ডিত্যৰে প্ৰতিপাদন কৰে।

ধ্বনিকল্প—বাক্যবাদৰ খণ্ডন কৰা ধ্বনিবিবোধীসকলৰ ভিতৰত ধ্বনিকল্প অন্যতম। ধ্বনিকল্প আৰু তেওঁৰ জাত 'ধ্বনিক' ধাৰা নগৰৰ বিতোংসাহী কথা। মূৰব (খ্ৰী: ২৭৪-২৪) বাক্যদৰবাৰৰ পণ্ডিত। মূৰব বাক্যসভাত থাকি ধ্বনিকল্প 'দশৰূপক' ৰচনা কৰে। ধ্বনিকে তাৰ ওপৰত 'অবলোক' নামৰ টীকা মূৰব উত্তৰাধিকাৰী সিদ্ধুৰাজৰ (খ্ৰী: ২২৪-১০১৮) বাক্যকালন্ত লিখে। ধ্বনিকল্পে 'কাব্য-নিৰ্ণয়' নামৰ অলংকাৰ গ্ৰন্থ এখনো ৰচনা কৰে। দশৰূপক নাটকৰ আৱশ্যকীয় সিদ্ধান্তৰ প্ৰতিপাদক গ্ৰন্থ। ই চাৰিটা প্ৰকাশ আৰু প্ৰায় ৩০০ কাবিকাৰ সমষ্টি। প্ৰথম প্ৰকাশত বস্তু নিৰ্দেশ, দ্বিতীয় প্ৰকাশত নায়ক-বৰ্ণন, তৃতীয় প্ৰকাশত স্বপ্নক ভেদ আৰু চতুৰ্থ প্ৰকাশত বস-নিৰূপণ কৰা আছে।

ভোজবাজ—ভোজবাজ ৰচিত (খ্ৰী: ১০১৮-৪৬) গ্ৰন্থ দুখনৰ নাম—'সৰবজী-কৰ্ণাভৰণ' আৰু 'শূলাৰ-প্ৰকাশ'। প্ৰথমখনত অলংকাৰ, গুণ, দোষৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আৰু দ্বিতীয়খনত বস নিৰূপণ ব্যাপকভাৱে কৰা হৈছে। ভোজবাজৰ মতে শূলাৰেই আটাইবোৰ বসৰ মূলভূত আদিত প্ৰকৃত বস। বসৰ বৈজ্ঞানিক প্ৰকাৰ প্ৰস্তুতকৰণত ভোজে স্মৃতি বিবেচন শাস্তিৰ পৰিচয় দিছে।

ধ্বনিমার্গৰ আচাৰ্য্য—মন্মটে ধ্বনিবিবোধীসকলৰ মত অতি সূচকৰূপে খণ্ডন কৰিছে। সেই কাৰণে মন্মটক 'ধ্বনি-প্ৰস্থাপন-পৰমাচাৰ্য্য' উপাধিৰে ভূষিত কৰা হৈছে। মন্মটৰ জন্মস্থান কান্ধীৰ।

'মহাভাগ্য-প্ৰদীপ' ৰচয়িতা 'কৈয়ট' আৰু 'বেদভাগ্যকাৰ' 'উকট' এওঁৰ অঙ্গ। এওঁলোকৰ আবিৰ্ভাৱ কাল একাদশ শতকৰ উত্তৰাৰ্দ্ধ। মন্মটৰ লেখন শৈলী সূত্ৰাঙ্কক। এওঁ 'কাব্যপ্ৰকাশ' নামৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰখন ৰচনা কৰে। কাব্য-প্ৰকাশৰ তিনিটা ভাগ—কাবিকা, বৃত্তি আৰু উদাহৰণ। ই দহটা উল্লাসৰ সমষ্টি। ইয়াত কাব্যৰ স্বৰূপ, বৃত্তিবিচাৰ, ধ্বনিভেদ, গুণীভূতবাক্য, চিত্ৰ-কাব্য, দোষ, গুণ, শব্দালংকাৰৰ বিচাৰ বৰ্ণিত আছে। ই অতি পোঁট, সাৰগৰ্ভিত আৰু পাণ্ডিত্য-পূৰ্ণ। বিশ্বনাথ কবিবাজে ইয়াৰ ওপৰত ব্যাখ্যা লিখে। দশম উল্লাসৰ পৰিকৰ অলংকাৰলৈকে মন্মটৰ স্বৰচিত। বাকীখিনি অলক বা অল্লক নামৰ এজন কান্ধীৰী পণ্ডিতে লিখি গ্ৰন্থখন সম্পূৰ্ণ কৰে।

কেম্বেল—মন্মটভট্টৰ সমকালীন আলংকাৰিক কেম্বেলই 'স্বৰূপিত্তিক' নামৰ এখন অল্পম ছন্দ শাস্ত্ৰ লিখে। ইয়াত ছন্দ বিকল্পক অনেক বৌলিক কথা

প্ৰস্তুত কৰা আছে। কবি কঠাভবপত্ত কাব্যৰ বাহু সাধনৰ বিশিষ্ট চৰ্চা কৰা আছে; কিন্তু এওঁৰ আটাইতকৈ মৌলিক ৰচনা হৈছে—‘ঔচিভাৰিচাৰ চৰ্চা’। ইয়াত ঔচিভাৰ মহত্বপূৰ্ণ সিদ্ধান্তৰ বিস্তৃত সমীক্ষা কৰা হৈছে। ঔচিভা ৰসৰ প্ৰাপ্তত্ব। ই অনেক প্ৰকাৰ। ঔচিভাৰ সম্বন্ধপদ, বাক্য, প্ৰবন্ধাৰ্থ, গুণ, অলংকাৰ, বস, ক্ৰিয়া, কৰণ, লিঙ্গ আদিৰ প্ৰয়োগেৰে ক্ষেমেজাই ঔচিভাৰ মহত্ব ভাল ধৰণে প্ৰদৰ্শিত কৰিছে।

কব্যক—কব্যক কাশ্মীৰৰ ৰজা জয়সিংহৰ (খ্ৰী: ১১২৮-৪২৮) সাহিবিগ্ৰন্থিক মহাকাব্যি সংকলন গুৰু। এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল বাৰ শতাব্দীৰ মধ্যভাগ। এওঁৰ ‘অলংকাৰ-সৰ্বস্ব’ এখন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ। ইয়াত ৭৫টা অৰ্থালংকাৰ আৰু ৬টা লক্ষ্যালংকাৰৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ বৰ্ণনা আছে। এওঁৰ সমীক্ষা মন্তৰৰ সমীক্ষাতকৈ অধিক ব্যাপক আৰু বিস্তৃত। ‘জয়ৰথ’ আৰু ‘সমুদ্ৰবন্ধ’ই ইয়াৰ ওপৰত পাণ্ডিত্য-পূৰ্ণ টীকা লিখে।

হেমচন্দ্ৰ—হেমচন্দ্ৰই (খ্ৰী: ১০৮৮-১১৭২) অলংকাৰৰ ওপৰত ‘কাব্যালুপ্তাসন’ নামৰ এখন গ্ৰন্থ লিখে। ইয়াৰ ওপৰত এওঁ বৃত্তিও লিখে। ই আঠটা পৰিচ্ছেদৰ সমষ্টি। ইয়াত অলংকাৰৰ তথ্যৰ বিস্তৃত আলোচনা কৰা হৈছে।

বিশ্বনাথ-কবিতাজ—এওঁ আছিল উৎকলৰ ৰজাৰ সন্ধিবিগ্ৰন্থিক। এওঁৰ শিলাক চন্দ্ৰশেখৰে ‘পুষ্পমালা’ আৰু ‘ভাৰ্ণব’ নামৰ দুখন গ্ৰন্থ লিখে। বিশ্বনাথৰ স্প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থখনৰ নাম ‘সাহিত্য-দৰ্পণ’। ইয়াৰ দহটা পৰিচ্ছেদত কাব্য ভাষা নাট্যৰ বিবেচন আতি সবল আৰু সবল ধৰণে কৰিছে। এই গ্ৰন্থখন কাব্যপ্ৰকাশৰ শৈলীৰ আধাৰত ৰচিত।

পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ—এওঁৰ ‘বস-গঙ্গাধৰ’ সাহিত্য শাস্ত্ৰৰ মৰ্ম প্ৰকাশক গ্ৰন্থ। জগন্নাথ অকল এজন প্ৰতিভাশালী কবিয়েই নহয়, এজন অলৌকিক গুণসম্পন্ন পণ্ডিতো। সকলো দিশৰপৰা এওঁৰ গ্ৰন্থখন উপাদেয়। শৈলী শ্ৰোত আৰু বিচাৰ মৌলিক।

ইয়াৰ বাহিৰেও ৰাজশেখৰে ‘কাব্য-মীমাংসাত’ কবি শিক্ষাৰ বিষয় প্ৰধানকৈ আলোচনা কৰিছে। মুকুলভট্টই ‘অবিধাবৃত্তি মাতৃকা’ত অবিধা আৰু লক্ষণাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা কৰিছে। বাগ্ভট্টই ‘ভাগভট্টালংকাৰ নামৰ’ অলংকাৰ গ্ৰন্থত দোষ, গুণ, বৃত্তি, বস আৰু অলংকাৰৰ সবল বিবেচন কৰিছে। বামচন্দ্ৰ আৰু গুণচন্দ্ৰৰ ৰচিত নাট্য-দৰ্পণ’ত নাটকৰ অঙ্গৰ উপাদেয় বৰ্ণনা পোৱা যায়। ‘শাবদাভনৰ’ ‘ভাবপ্ৰকাশন’ নাট্যশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থ। ইয়াৰ দহটা অধিকৰণত বস আৰু ভাবৰ স্তম্ভ

বৰ্ণনা আছে। বিভাধৰৰ 'একাঙ্কলি', জয়দেৱৰ 'চন্দ্ৰালোক', কবি কৰ্ণপুৰৰ 'অলংকাৰ কোষত', বিভানাদৰ 'প্ৰভাপকত্ৰ-মণ্ডোদুৰ্গ', অন্নয়দীকিতৰ 'কুসলয়ানন্দ' অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ। এইদৰে অলংকাৰ শাস্ত্ৰবিষয়ক গ্ৰন্থ খৃষ্টীয় ১য় শতাব্দীৰপৰা আৰম্ভ কৰি ১৮ শতাব্দীলৈকে ধাৰাবাহিকৰূপে ৰচিত হৈ আহিছে।

১। অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সম্প্ৰদায়—অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সম্প্ৰদায় অনেক। 'আলংকাৰিকসকলৰ প্ৰধান বিষয় হৈছে কাব্যৰ আত্ম-বিচাৰ। কি বস্তুৰ সম্ভা থাকিলে কাব্যত কাব্যত বিভূমান থাকে, এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ যোৱাত অনেক সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি হয়। কোনোৱে অলংকাৰক, কোনোৱে গুণক বা বীতিক আৰু কোনোৱে ধ্বনিক কাব্যৰ প্ৰাণভূত বুলি মানে। কাব্যৰ আত্মাৰ সহীকাত মতভেদ হোৱা বাবে ভিন্ ভিন্ সময়ত নতুন নতুন সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি হয়। অলংকাৰ-সৰ্বস্বৰ টীকাৰ সঙ্গ্ৰহৰ মতে বিশিষ্ট শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনতেই কাব্যৰ সৃষ্টি। শব্দ আৰু অৰ্থৰ এই বিশিষ্টতা তিনি ধৰণে আহিব পাৰে—১। ধৰ্মবৰণা, ২। ব্যাপাৰবৰণা আৰু ৩। ব্যঙ্গবৰণা। ধৰ্মমূলক বৈশিষ্ট্য দুই প্ৰকাৰৰ—নিত্য আৰু অনিত্য। অনিত্য ধৰ্মৰ অভিপ্ৰায় অলংকাৰবৰণা আৰু নিত্যধৰ্মৰ তাৎপৰ্য গুণবৰণা। এইদৰে ধৰ্মমূলক বৈশিষ্ট্য প্ৰতিপাদন কৰা দুটা সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি হয়—অলংকাৰ সম্প্ৰদায় আৰু গুণ বা বীতি সম্প্ৰদায়।

ব্যাপাৰমূলক বৈশিষ্ট্য দুই প্ৰকাৰৰ—১। বক্ৰোক্তি আৰু ২। ভোজকল্প। কল্পক বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায়ৰ আচাৰ্য্য। ভট্টনাথকে বিভাৰ, অহুতাৰ আৰু সকাৰী-ভাববৰণা-সৰ নিষ্পত্তি বুজাবলৈ ভোজকল্প ব্যাপাৰৰ সৃষ্টি কৰে।

ব্যঙ্গৰ বৈশিষ্ট্য সন্মৰ্থক আনন্দবৰ্ধনে ধ্বনিক উক্তয় কাব্য বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। 'আনন্দবৰ্ধনে ধ্বনি বিবোধী তিনিটা মন্তৰ উল্লেখ কৰিছে—১। অতাবাদিন্, ২। ভক্তিবাদিন্ আৰু ৩। অনিৰ্বচনীয়তাবাদিন্।

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সম্প্ৰদায় মুখ্যতঃ ছয়টা—১। অলংকাৰ সম্প্ৰদায়, ২। বসম্প্ৰদায়, ৩। বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায়, ৪। গুণ বা বীতি সম্প্ৰদায়, ৫। ধ্বনি সম্প্ৰদায় আৰু ৬। উচিত্য সম্প্ৰদায়।

১। অলংকাৰ সম্প্ৰদায়—ভামহ, উদ্ভট আৰু কব্ৰট অলংকাৰৰ পৃষ্ঠপোষক। 'কিছুমান ক্ষেত্ৰত দণ্ডীকও অলংকাৰৰ পৃষ্ঠপোষক বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়। উক্ত সম্প্ৰদায়ৰ মতে অলংকাৰেই কাব্যৰ জীৱন। চন্দ্ৰালোকত লিখা আছে—

‘অদীকবোতি যঃ কাব্যং শব্দাৰ্থাবনলভতী।

‘অদৌ ন মন্ততে কন্যাদহকমনলং কৃতী ॥’

বিদ্যে জুইক উকতাবহিত বুলি ধৰা উপহাস্য, সেইদৰে কাব্যক অলংকাৰহীন বুলি ধৰিলোঁৱাও অস্বাভাৱিক। ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ মতে মূল অলংকাৰ চাৰিটা হৈছে—অহুপ্ৰাস, উপমা, স্বপক আৰু ধীপক। ইয়াৰ এটা শব্দালংকাৰ আৰু তিনিটা অৰ্থালংকাৰ। কব্ৰটৰ মতে উপমা, বাস্তৱ, অভিযম আৰু স্নেহ অলংকাৰৰ মূল। অলংকাৰৰ পক্ষপাতী আচাৰ্যসকলে বসক অলংকাৰৰ অন্তৰ্ভুক্তি যুগিছে মানে।

বসবৎ, প্ৰেম, উৰ্জয়ী আৰু সমাহিতা—এই চাৰিটা অলংকাৰৰ ভিতৰৰ বস। দ্বিতীও বসবৎ অলংকাৰৰ লগত স্থগৰিচিত। এওঁ আঠটা বস আৰু আঠটা স্থায়ীভাৱে নিৰ্দেশ কৰে।

২। বস-সম্প্ৰদায়—বাজশেখৰৰ মতে নন্দিকেশ্বৰে ব্ৰহ্মাৰ উপদেশমতে সৰ্বপ্ৰথম বস নিৰূপণ কৰে। কিন্তু নন্দিকেশ্বৰৰ বসবিষয়ক মতৰো কোনো অহুসন্ধান পোৱা নাযায়। প্ৰকৃততে ভৰত মুনিহে বসসিদ্ধান্তৰ লগত জড়িত। ভৰত মুনি বস-সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰথম আৰু সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আচাৰ্য। নাট্য-শাস্ত্ৰৰ ষষ্ঠ আৰু সপ্তম অধ্যায়ত বস আৰু ভাবৰ যি নিৰূপণ কৰা হৈছে, ই সংস্কৃত সাহিত্যভাৰ্গৱৰ অপূৰ্ব বস্তু; বস-সম্প্ৰদায়ৰ মূলভূত সূত্ৰ হৈছে—‘বিভাহুভাব-ব্যভিচাৰিসংযোগাৎ বসনিষ্পত্তিঃ’। অৰ্থাৎ, বিভাহু, অহুভাহু আৰু ব্যভিচাৰী ভাবৰ সংযোগৰপৰা বসৰ নিষ্পত্তি হয়। ভট্টলোম্বট, শংকুক, ভট্টনায়ক আৰু অভিনৱগুপ্ত আদি টীকাকাৰসকলে এই সূত্ৰৰ বেলেগ বেলেগ ব্যাখ্যা দিছে। ভট্টলোম্বট উৎপত্তিবাদী। এওঁ বসক বিভাবাদিৰ কাৰ্য্য বুলি মানে। শংকুকে বিভাবাদিৰ দ্বাৰা বসৰ অহুমিতি মানে। বিভাবাদি আৰু বসৰ লগত এওঁৰ মতৰ অহুমানক অহুমান্ত সম্বন্ধ। ভট্টনায়ক হৈছে ভুক্তিবাদী। এওঁৰ মতে বিভাবাদিৰ বসৰ লগত ভোজ্য-ভোজক সম্বন্ধ। অভিনৱগুপ্ত ব্যক্তিবাদী। এওঁৰ মতটোৱে অধিক মনোবৈজ্ঞানিক। সমগ্ৰস্থায়ীভাৱ বাসনাৰূপত সঙ্কল্পৰ ছন্দস্বত বিद्यমান হৈ থাকে। বিভাবাদীৰ দ্বাৰা এই স্থগ স্থায়ীভাৱ অভিযুক্ত হৈ আনন্দময় বসৰ স্বপ্ৰাপ্ত হয়।

ভৰতমুনিৰ মতে বস আঠ প্ৰকাৰ—১। শৃঙ্গাৰ, ২। হাস্য, ৩। কৰণ, ৪। বোঁৱ, ৫। বীৰ, ৬। উদ্যানক, ৭। বীভৎস, ৮। অদ্ভুত।

শাস্ত্ৰৰসৰ বিষয়ত আলংকাৰিকসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। ধনঞ্জয় আৰু ভৰতে নাটকত শাস্ত্ৰৰসৰ স্থিতি অস্বীকাৰ কৰে। নাটক অভিনয়ৰ দ্বাৰা প্ৰদৰ্শিত কৰা হয় আৰু শাস্ত্ৰৰস সকলো কাৰ্য্যৰ বিবাহৰূপ। একেৰূপ ক্ষেত্ৰত

শাস্তবসব প্ৰয়োগ নাটকত অলঙ্কৃত। অলঙ্কৃত কাব্যত শাস্তবসব সত্তা বিস্তাৰিত। উদাহৰণস্বৰূপে মহাত্মাবক্তৰ মূল বস শাস্তবস বুলি আনন্দবৰ্ধনে মন্ত প্ৰকাশ কৰে। কব্ৰটে ‘প্ৰেয়ান’ক আৰু বিশ্বনাথে ‘বাৎসল্য’ক বস বুলি স্বীকাৰ কৰিবলৈ প্ৰেৰণ কৰে।

৩। বক্তোক্তি সম্প্ৰদায়—কুন্তকৰ মতে বক্তোক্তি কাব্যৰ জীৱন। সেয়ে ভেওঁৰ গ্ৰন্থৰ নামো ৰাখিছে ‘বক্তোক্তি জীৱিত’। বক্তোক্তি শব্দৰ অৰ্থ—বক্ত উক্তি-অৰ্থাৎ সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ কথাবপৰা ভিন্ন অলৌকিক চমৎকাৰ যুক্ত কথা। কুন্তকৰ ভাষাত বক্তোক্তি ‘বৈদগ্ধ্যভঙ্গীভাবিত্তি’। কুন্তক বক্তোক্তিৰ কল্পনাত ভাৱহৰ ওচৰত ঞ্চনী। তামহে অভিপ্ৰায়ান্তিক বক্তোক্তি বুলি নামাকৰণ কৰে আৰু ইয়াক অলংকাৰৰ জীৱনী শক্তি বুলি মানে। ভাৱহৰ মতে বক্ত অৰ্থযুক্ত শব্দ প্ৰয়োগত কাব্যত অলংকাৰৰ উৎপন্ন হয়—‘বাচ্য বক্তাৰ্থশব্দোক্তিৰলংকাৰায় কল্পতে।’ লোচনে ভাৱহৰ উদ্ধৃত দি কৈছে—শব্দ আৰু অৰ্থৰ বক্ততা লোকোত্তৰ স্বৰূপ অৱস্থিত।

বক্তোক্তিৰ মূখ্যৰূপ পাঁচ প্ৰকাৰ—১। বৰ্ণবক্ততা, ২। বদবক্ততা, ৩। বাক্য-বক্ততা, ৪। অৰ্থবক্ততা আৰু ৫। প্ৰৱন্ধবক্ততা। কুন্তক ধ্বনিমণ্ডৰ লগত সুপৰিচিত। ধ্বন্যালোকৰ পশুও কুন্তকে নিজ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু এওঁৰ বক্তোক্তি কল্পনা ইমান উদাত্ত, ব্যাপক আৰু বহুমুখী যে, ইয়াৰ ভিতৰত ধ্বনিৰ সমস্ত প্ৰপঞ্চ বিৰাজ কৰিছে। বক্তোক্তিৰ মোহনীয় ভাবনাৰ বীজ বোপণ কৰা শ্ৰেষ্ঠ পণ্ডিত ভাৱহ আৰু এই বীজক উদাত্তৰূপত অংকুৰিত তথা পল্লবিত কৰে কুন্তকে।

৪। বীতি বা গুণ-সম্প্ৰদায়—বামণ বীতি সম্প্ৰদায়ৰ পৃষ্ঠপোষক। এওঁৰ মতে বীতি কাব্যৰ আত্মা। বীতি পদৰ বিশিষ্ট ৰচনা। গুণবপৰা ৰচনাত এই বিশিষ্ট ভাবৰ সৃষ্টি হয়। বীতি গুণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেইবাবে বীতি মডক গুণসম্প্ৰদায় বুলি কোৱা হয়। দণ্ডীয়ে বৈদৰ্ভী আৰু গোষ্ঠী বীতি বিভেদ স্পষ্টৰূপে প্ৰদৰ্শন কৰিছে। বামণে প্ৰথম গুণ, অলংকাৰৰ ভেদ স্পষ্টৰূপে প্ৰতি-পাদিত কৰি দেখুৱায়। বামণে গুণক শব্দগত আৰু অৰ্থগত বুলি ধৰি লৈ তাৰ সংখ্যা দুগুণ কৰি দেখুৱায়।

ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত শব্দ, প্ৰসাদ, সমতা, সমাধি, মাধুৰ্য, গুণ, স্নহুমাৰতা, অৰ্থ, ব্যক্তি, উদাৰতা আৰু কান্তি—এই দহটা গুণৰ উল্লেখ আছে। দণ্ডী আৰু বামণে উক্ত দহগুণৰ আৱশ্যকতা স্বীকাৰ কৰিছে। বামণৰ মতে ‘কাব্যশোভায়াঃ কৰ্ত্তাবো

ধৰ্মীঃ গুণা । ভৱতিশয় হেতুৰোহিতলংকাঃ ॥’ অৰ্থাৎ কাব্যৰ শোভাবৰ্ধন কৰা ধৰ্ম ‘গুণ’ আৰু অভিশয় কৰা ধৰ্ম ‘অলংকাৰ’ । অলংকাৰ সম্ভাৱনাতকৈ বীৰতিনন্দাদায়ক পৃষ্টিভঙ্গী গভীৰ আৰু পৈশম্ভ ।

৫। ধ্বনি-সম্ভাৱন—আনন্দবৰ্ধনে যুক্তিসহ ব্যঙ্গৰ সম্ভা বাচ্যৰপৰা পৃথক কৰে। এওঁৰ ধ্বনি বিষয়ক তিনিটা বস্তু—অভাববাদী, তত্ত্ববাদী আৰু অনিৰ্বচনীয়াবাদী। ধ্বনিৰ তিনিটা মুখ্য ভেদ—বস, বস্তু আৰু অলংকাৰ। ইও আকৌ কেবা প্ৰকাৰৰ। ধ্বনিবাদী সিদ্ধান্তৰ ব্যৱহাৰকসকলে নিজ পদ্ধতি অনুসাৰে গুণ, দোষ, বস, বীৰ্তি আদি সমস্ত কাব্যতত্ত্বৰ স্থলৰ ব্যাখ্যা কৰিছে।

৬। ঔচিত্য সম্ভাৱন—ঔচিত্য ভাবনা বসধ্বনি আদি সমস্ত কাব্যতত্ত্বৰে মূল ভাবনা। ক্ষেমেক্ষ্মেই ‘ঔচিত্য-বিচাৰ চৰ্চা’ লিখি কাব্যতত্ত্বৰ ব্যাপকৰূপ স্পষ্টৰূপে দাঙি ধৰিছে। এওঁৰ মতে ‘ঔচিত্য’ বসৰ জীৱনভূত প্ৰাণ। যাৰ যিহৰ লগত সাদৃশ্য আছে, যাৰ লগত যিহৰ মিল হয়, সিয়েই ‘উচিত’ আৰু উচিতৰ ভাবেই ‘ঔচিত্য’। এই ‘ঔচিত্য’ৰ পদ, বাক্য, অৰ্থ, বস, কাব্যক, লিঙ্গ, বচন আদি অনেক ঠাইত দেখুৱাই দি আৰু ইয়াৰ অভাৱ অন্তৰ্ভুক্ত দেখুৱাই ক্ষেমেক্ষ্মেই সাহিত্য বসিকসকলৰ মহান উপকাৰ সাধন কৰে। ঔচিত্যৰ মূল তত্ত্ব উদঘাটন কৰে আনন্দবৰ্ধনে।

‘অনৌচিত্যাদৃতে নাস্তাদ্ বসমঙ্গল্য কাৰণম্ ।

ঔচিত্যোপনিষদ্বন্ত বসস্তোপনিষৎ পৰা ॥’

অনৌচিত্যৰ বাহিৰে বসভঙ্গৰ আন কোনো কাৰণ নাই। বসৰ পৰম বহুত —‘পৰা উপনিষদ’—এইটোৱেই হৈছে ঔচিত্যৰ লগত ইয়াৰ নিষেধন।

অলংকাৰ শাস্ত্ৰই আলোচনা শাস্ত্ৰক তিনিটা কাব্যতত্ত্ব দিছে। যেনে ঔচিত্য, বস আৰু ধ্বনি। ইয়াত ‘ঔচিত্য’ আটাইতকৈ ব্যাপক তত্ত্ব। ঔচিত্য নাথাকিলে ‘বসত’ নাথাকে সবসত্তা আৰু ধ্বনিত মহন্ততা। ঔচিত্যৰ তত্ত্বৰ ওপৰত সাহিত্যৰ, সমগ্ৰ সিদ্ধান্ত প্ৰতিষ্ঠিত।

সপ্তম অধ্যায়

(ক) ধৰ্মশাস্ত্ৰ

ধৰ্মশাস্ত্ৰ ৰচনা হয় বৈদিক কালতেই। বঙ্গশত্ৰুত ধৰ্মশাস্ত্ৰই এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰিছে। খৃঃ পূঃ ৫ম আৰু ৬ষ্ঠ শতাব্দীত বেদৰ শাখাৰ লগত জড়িত অনেক ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ৰচনা হয়। ই সূত্ৰৰূপত ৰচিত। পিচলৈ ইয়াৰ আলমত স্মৃতিগ্ৰন্থৰ সৃষ্টি হয়। ধৰ্মশাস্ত্ৰ পাঁচ প্ৰকাৰ—বৰ্ণধৰ্ম, আশ্ৰমধৰ্ম, বৰ্ণাশ্ৰমধৰ্ম, নৈমিত্তিক ধৰ্ম আৰু গুণধৰ্ম। বেদ-বেদাঙ্গ আৰু স্মৃতিৰ আধাৰত এই শাস্ত্ৰবোৰ গঢ়ি উঠিছে। ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ আন এটা নাম স্মৃতিশাস্ত্ৰ। ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰৰ ক্ষেত্ৰত বামাশ্ৰম, মহাত্মাৰত আৰু পুৰাণসমূহৰ অৱদান যথেষ্ট আছে। কবিতা আছে যে আপস্তম্ব, পৰাশৰ, শতপথ, সামকৰ্ত, দক্ষ, বশিষ্ঠ, অজিবস, যম, বিষ্ণু, মনু, যাজ্ঞবল্ক্য, অত্ৰি, হাবীতি, লিখিত, অথ, গোতম, বৃহস্পতি, কাভ্যায়ন, ব্যাস আৰু উশনস আদি বিশজন ব্ৰহ্মৰ পুত্ৰই ইয়াই ৰচনা কৰে। স্মৃতিগ্ৰন্থ প্ৰায় পঞ্চাশখন। তাৰ ভিতৰত বশিষ্ঠস্মৃতি, কাভ্যায়নস্মৃতি, নাবদস্মৃতি, অথস্মৃতি, লিখিতস্মৃতি, মনুস্মৃতি, আৰু যাজ্ঞবল্ক্যস্মৃতি, আদিৱেই প্ৰধান। স্মৃতিগ্ৰন্থসমূহত আচাৰ, ব্যৱহাৰ আৰু প্ৰায়শ্চিত্ত—এই তিনিটা বিষয়ক ৰচনা পোৱা যায়। আচাৰখণ্ডত ব্ৰহ্মাচাৰী, গৃহস্থ, বাণপ্ৰস্থ আৰু সন্ন্যাসীৰ আচাৰৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আৰু ব্যৱহাৰ খণ্ডত বাজধৰ্মৰ বৰ্ণনা আৰু প্ৰায়শ্চিত্ত খণ্ডত পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্তৰ ব্যৱহাৰ বৰ্ণনা কৰা আছে।

মহাত্মাৰতৰ যুগত বশিষ্ঠকৃত ধৰ্মশত্ৰু ৰচিত হয়। কান্তপেও ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ওপৰত এখন সূত্ৰগ্ৰন্থ লিখে। এই সূত্ৰগ্ৰন্থৰ কিছু অংশ বিশ্বৰূপ আদি প্ৰাচীন টীকাত পোৱা যায়। 'বৌধ্যয়ন' ধৰ্মশত্ৰুত কান্তপীৰ ধৰ্মশত্ৰুৰ কথা উক্ত আছে।

মহাত্মাৰতৰ শাস্তিপৰ্বৰপৰা জনা যায় যে, মৰীচি, অত্ৰি, অজিবা, পুলস্ত্য, পুলহ, ক্ৰতু, আৰু বশিষ্ঠ—এই সাতজন ঋষিয়ে 'চিদ্ৰশিখণ্ডিশাস্ত্ৰ' ৰচনা কৰে। ইয়াত ধৰ্মৰ উপদেশযুক্ত একলাখ শ্লোক আছে। এই গ্ৰন্থখন প্ৰকৃততে ধৰ্মৰেই প্ৰতিপাদক গ্ৰন্থ।

মনুৱে ৰচিত ধৰ্মগ্ৰন্থখনৰ পাম মনুস্মৃতি। ইয়াত হিন্দু সমাজ-ব্যৱস্থা তথা ধৰ্মৰ কথা অতি সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰিছে। মনুস্মৃতি বাৰটা অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত চাৰি আশ্ৰম আৰু বজা-প্ৰজাৰ ধৰ্মৰ বিশদ বৰ্ণনা আছে। মেধাতিথি আৰু কুলকণ্ঠই ইয়াৰ ওপৰত প্ৰসিদ্ধ টীকা লিখে। ডা° কুলবৰ মতে 'মনুস্মৃতি'

বচনাকাল ২০০ খ্রীঃ পূঃপৰা ১০০ খ্রীঃৰ িভবন্ত। আকৌ কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে মহুস্বতিৰ বচনাকাল খ্রীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতাব্দী।

মহুস্ব পিচতেই যাজ্ঞবল্ক্যৰ নাম স্থতি গ্ৰন্থত স্প্ৰসিদ্ধ। এওঁ স্থতিগ্ৰন্থত আচাৰ, ব্যৱহাৰ আৰু প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা কৰিছে। দক্ষিণ ভাৰতৰ বিজ্ঞানেশ্বৰ নামৰ এজন পণ্ডিতে ‘মিতাক্ষৰা’ নামে ইয়াৰ ওপৰত এখন টকা লিখে। বিজ্ঞানেশ্বৰ আছিল চালুক্যৰাজ বঠ বিজ্ঞানাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত। যাজ্ঞবল্ক্য স্থতি’ৰ বচনা কাল প্ৰায় চতুৰ্থ শতাব্দীৰ মাজভাগত। এই গ্ৰন্থখন মিথিলাত ৰচিত হয়।

কপিল ৰচিত ‘কপিলস্থতি’ দুহটা অধ্যায়ৰ স্থতিগ্ৰন্থ। ইয়াৰ প্ৰত্যেকটো অধ্যায়তে এশটাকৈ শ্লোক আছে। ইয়াত জ্ঞান, বিবাহ, প্ৰায়শ্চিত্ত আৰু দন্তপুৰ আদি বিষয় সন্নিবেশ কৰা আছে।

নাৰদস্থতিৰ দুটা বেলেগ বেলেগ পাঠ বৰ্তমান পোৱা গৈছে। নাৰদস্থতিৰ মূল বিষয় হ’ল—আইন। মহুস্বতিৰ দৰে ইয়াত আচাৰ আৰু প্ৰায়শ্চিত্ত কথা নাই। নাৰদস্থতিত ধনৰ ভেদৰ কথা উল্লেখ আছে। নাৰদস্থতি মতে ধন তিনি প্ৰকাৰ—ভূক, মিত্তিত আৰু কুক। প্ৰত্যেক ভাগৰে আকৌ সাতটাকৈ বেলেগ বেলেগ ভাগ আছে। সূত্ৰগ্ৰন্থৰ পিচত স্থতিগ্ৰন্থসমূহ ৰচিত হৈছে। বিষ্ণুস্থতিৰ বাহিৰে পিচৰ স্থতিগ্ৰন্থবোৰ শ্লোকত ৰচিত। ‘পৰাশৰস্থতি’খন পৰাশৰে ভেঙৰ জীৱনৰ অন্তিম কালত বচনা কৰে।

প্ৰাচীন ধৰ্মসূত্ৰসমূহৰ ভিতৰত গৌতমৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, আপস্তম্বৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, বোধায়নৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, বশিষ্ঠৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, বিষ্ণুৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, হাবীতৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, শাংখৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, বৈশানসৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, পৈথীনসীৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, উশনসৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’, কাশ্যপৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’ আৰু বৃহস্পতিৰ ‘ধৰ্মসূত্ৰ’ৰ নাম উল্লেখনীয়।

ইয়াৰ বাহিৰেও তেৰ শতাব্দীত বেবলতট্টই ‘স্থতিচন্মিকা’, বৰদ্বাজে স্থতি-সংগ্ৰহ’, হেমালিয়ে ‘চতুৰ্গচিন্তামণি’ আৰু চতুৰ্থ শতাব্দীত বিখ্যেৰে ‘মদন-পাৰিজাত’, চণ্ডেৰে ‘স্থতিবদ্ধাকৰ’ আৰু মাধবে ‘কালমাধৱী’ বচনা কৰে। পোন্ধৰ শতাব্দীত বাচস্পতিয়ে ‘চিন্তামণি’, ষোল্ল শতাব্দীত কত্ৰদেৰে ‘সৰস্বতী-বিলাস’, বঘুনন্দই ‘অগ্নিপৰীক্ষা’ বৈষ্ণনাথ দীক্ষিতে ‘স্থতিমুক্তাকল’, আৰু সোডৰ শতাব্দীত ভট্টজী দীক্ষিতে ‘তিথি-নিৰ্ণয়’, কমলাকৰ ভট্টই ‘নিৰ্ণয়লিঙ্গ’, নীলকণ্ঠই ‘ভগৱন্তভাষ্য’ৰ আৰু মিত্ৰ মিজ্জই ‘বৌদ্ধমিত্ৰোদয়’ আদি গ্ৰন্থ বচনা কৰি ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ উৰাল টনকিয়াল কৰে।

ভাৰতীয় জনজীৱনত আচাৰ-বিচাৰ, ৰীতি-নীতি বিষয় অতি প্ৰাচীন।

বৈদিক সাহিত্যসমূহৰ অধিকাংশতেই ধৰ্ম-কৰ্ম, আচাৰ-বিচাৰ আদিৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰা আছে। ভাৰতৰ ধাৰ্মিক ইতিহাসত সামাজিক একতাৰ বাবে ভাৰতীয় স্বভাবোৰে যি মহান আচাৰ-প্ৰণালী আৰু উচ্চ নিয়মৰ ৰূপৰেখা তৈয়াৰ কৰিছে, পৃথিৱীৰ ইতিহাসত ইমান প্ৰাচীন কালত এনেকুৱা নিয়ম পোৱা নাযায়।

(খ) অৰ্থশাস্ত্ৰ

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ভিতৰত কোটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ অতি প্ৰামাণিক আৰু প্ৰাচীন গ্ৰন্থ। চাণক্য আছিল সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্তৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী। চাণক্যই অৰ্থশাস্ত্ৰত ৰজাৰ শাসন-প্ৰণালী সম্বন্ধীয় কথা লিপিবদ্ধ কৰে। ইয়াত ৰাজকুমাৰসকলক দিয়া শিক্ষা, চোৰাংচোৰাৰ কাৰ্য্য, ৰাজদূত, মন্ত্ৰীসভা, শাসন, আইন, ৰাজকৰ, ৰাজনীতিৰ ক্ষুদ্ৰটো প্ৰধান উপাদান, ৰজাৰ দোষ, কবি, পুৰোহিত, ভোজমাছীৰ তোলন ইত্যাদি বিষয়সমূহ সম্যকৰূপে আলোচনা কৰা আছে। এই গ্ৰন্থৰূপৰা সেই কল্পিত ৰাজ্য ব্যৱস্থা, সেন-দেন, বেপাৰ-বাণিজ্য আদিৰ কথা জালিহৰে জনা যায়। অৰ্থশাস্ত্ৰৰ পিচতে ৰচিত হয় ‘মুক্তনীতি’। ইয়াত ৰাজ্য-শাসন প্ৰণালীৰ ব্যৱস্থা সন্দৰ্ভতহে লিপিবদ্ধ কৰা আছে। ইয়াৰ পিচত গুপ্তকালত, ‘মন্দকনীতিসাৰ’ ৰচিত হয়। তদুপৰি মিত্ৰমিষ্ৰই ‘ৰাজনীতি-প্ৰকাশ’ আৰু চণ্ডেৰে ‘ৰাজনীতি ৰক্ষাকৰ’ নামৰ দুখন প্ৰসিদ্ধ ৰাজনীতি বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

(গ) কামশাস্ত্ৰ

সংস্কৃত সাহিত্যত কামশাস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰ অতি বিশাল। কামশাস্ত্ৰৰ ভিতৰত বাৎস্যায়ন ৰচিত কামশাস্ত্ৰই আটাইতকৈ প্ৰাচীন। ই সূত্ৰৰূপত লিখা। ইয়াৰ ওপৰত লিখা শৰ্ব্বাচাৰ্য্যৰ ‘জয়মঙ্গল’ নামক টীকা অতি উপাদেয়। ইয়াত গাৰ্হস্থ্যজীৱন সুখময় কৰি তোলা উপকৰণসমূহৰ সন্দৰ্ভ বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰ ৰচনাকাল গুপ্তযুগ। বাৎস্যায়নৰ কামশাস্ত্ৰৰ বাহিৰেও পৰৱৰ্তীকালত পঞ্চসায়ক, অনঙ্গৰত্ন, ৰতিবহন্ত্ৰ, ৰতিমঞ্জৰী, ৰতিবহু, প্ৰদীপিকা, কন্দৰ্প চিন্তামণি আদি কামশাস্ত্ৰৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ।

(ঘ) জ্যোতিষশাস্ত্ৰ

জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত বৈদিক সাহিত্যত পোৱা যায়। বেদত সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ আৰু আন আন কিছুমান নক্ষত্ৰক দেৱতাৰ ৰূপত ভূতি কৰা হৈছিল। এই ভূতিপাঠত নক্ষত্ৰবোৰৰ প্ৰতি বৈদিক ঋষিসকলৰ বহুতৰ্পণ উৎসৱকতাৰ ভাৱ বিদ্যমান। বৈদিক যজুৰ বিধি সম্পন্ন কৰাৰ অৰ্থে শুভ, অমুন, দিনমান আৰু লগ আদিৰ শুভ-অশুভৰ বাবে ব্ৰাহ্মণযুগত জ্যোতিষৰ জ্ঞান অনিবাৰ্য্য বুলি জ্ঞান

কৰা হৈছিল। জ্যোতিষ তিনিটা ভাগত বিভক্ত—নিৰ্দ্ধাৰ, কাহিনী আৰু ছোৱা। পিঠলৈ ক্ৰমে ই ছোৱা, গণিত, কাহিনী, গ্ৰন্থ আৰু নিৰ্দ্ধাৰ আদি পৰ্য্যায়ত বিকশিত হয়। ছোৱা-শাস্ত্ৰৰ বিষয় হৈছে—জন্মকালীত ছাদশ জাৰৰ কলাক্ষল বিচাৰ কৰা। বৰামিহিব, নাৰচন্দ্ৰ, সিদ্ধসেন, চুংটিবাজ, কেশৱ, ক্ৰীধৰ আৰু ক্ৰীপতি আদি জ্যোতিৰ্বিদসকল ছোৱা-শাস্ত্ৰৰ পণ্ডিত।

গণিত জ্যোতিষৰ বিষয় হৈছে—কাল গণনা, গ্ৰহৰ গতি নিৰূপণ, গ্ৰহোত্তৰ বিবেচনা আৰু অক্ষক্ষেত্ৰ সম্বন্ধীয় অক্ষজ্যা, লম্বজ্যা, ছাজ্যা, কূজ্যা, তদ্বৃতি, সমশঙ্ক আদিৰ নিৰূপণ। গ্ৰন্থজ্যোতিষত গ্ৰন্থাক্ষৰ, গ্ৰন্থ-লগ্ন আৰু স্বৰজ্ঞানৰ বিধি বৰ্ণিত আছে। ই এক মনোবৈজ্ঞানিক বিষয়ও। ইয়াত গ্ৰন্থকৰ্তাৰ ভাব, বিচাৰ আদিৰ মাধ্যমেৰেও বিচাৰ কৰিব পাৰি।

জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ কাল ছয়টা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে—

- ১। অন্ধযুগ—আদিকালৰপৰা ১০০০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বেলৈকে।
- ২। উদয়কাল—১০০০০ৰপৰা ৫০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বেলৈ।
- ৩। আদিকাল—৫০০ খ্ৰীঃ পূৰ্বেৰপৰা ৫০০ খ্ৰীঃলৈ।
- ৪। পূৰ্বমধ্যকাল—৫০০ খ্ৰীঃৰপৰা ১০০০ খ্ৰীঃলৈ।
- ৫। উত্তৰ মধ্যকাল—১০০০ খ্ৰীঃৰপৰা ১৬০০ খ্ৰীঃলৈ।
- ৬। আধুনিক কাল—১৬০০ খ্ৰীঃৰপৰা বৰ্তমানলৈ।

জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ অস্তিত্ব প্ৰাচীন মন্ত্ৰসংহিতা, বৈদিক সাহিত্য, মহাভাৰত, কল্পসূত্ৰ, নিকন্ত, অষ্টাধ্যায়ী আৰু জৈন সাহিত্যত বিদ্যমান।

ডঃ শামশাস্ত্ৰীৰ মতে আয়ন, মলমাস, ক্ষয়মাস, নক্ষত্ৰভেদ, সৌৰমাস, চন্দ্ৰমাস আদি জ্যোতিৰ্বিদসকল চৰ্চা বৈদিক কালতেই হয়। তৈত্তিৰীয় সংহিতাত ছাদশ মাহৰ নাম ক্ৰমে মধু, মাধৱ, শুক্ল, শুচি, নভস, নভশ্ৰ, ইষ, উৰ্জ, সহস্, সহশ্ৰ, ভাপস আৰু ভপশ্ৰ বুলি নামকৰণ কৰিছে। ইয়াৰ মধু-মাধৱ মাহক বসন্ত; শুক্লশুচি মাহক গ্ৰীষ্ম, নভস-নভশ্ৰ মাহক বৰ্ষা, ইষ-উৰ্জ মাহক শৰদ, সহস্-সহশ্ৰ মাহক হেমন্ত আৰু ভপস-ভপশ্ৰ মাহক শীত ঋতু বোলে। এইদৰে বাৰটা মাহক ছয় ঋতুত বিভাজিত কৰিছে।

মন্ত্ৰসংহিতাৰ বাহিৰেও বৈদিক সাহিত্যত বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত জ্যোতিষ বিষয়ক বহুত কথা বৰ্ণিত আছে। কল্পসূত্ৰতো জ্যোতিষ বিষয়ক চৰ্চা পৰ্য্যাপ্ত। পৰিমাণে পোৱা যায়। পাৰস্বৰ সূত্ৰত বিবাহ, খেতি আৰু নক্ষত্ৰৰ শুভ-অশুভ ফলৰ বিষয় বহুলভাৱে চৰ্চা কৰা দেখা যায়।

জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ ৰচনাকাল খ্ৰৈষ্টাব্দে ৩০০ খ্ৰীঃ পূঃ, হেবৰে ৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ আৰু কোলক্ৰেকে ১৪১০ খ্ৰীঃ পূঃ বুলি মন্তব্য প্ৰকাশ কৰে।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় জ্যোতিষ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত গৰ্গসংহিতা, সূৰ্য্যপ্ৰজ্ঞপ্তি আৰু সূৰ্য্যসিদ্ধান্তৰ নাম উল্লেখযোগ্য। - পাটনা নিবাসী বিখ্যাত জ্যোতিষী আৰ্য্যভট্টৰ ‘আৰ্য্যভট্টীয়’, উজ্জয়িনীৰ বৰাহমিহিৰৰ ‘পঞ্চসিদ্ধান্তিকা’ অতি মহত্বপূৰ্ণ জ্যোতিষ গ্ৰন্থ।

সপ্তম শতিকাত বিখ্যাত গণিতজ্ঞ ব্ৰহ্মগুপ্তই ‘ব্ৰহ্মস্ফুট সিদ্ধান্ত’ নামৰ এখন জ্যোতিষ গ্ৰন্থ লিখে। ইয়াৰ দ্বাদশ আৰু অষ্টাদশ অধ্যায়ত ভৰুশাস্ত্ৰ বিষয়ক কথা বৰ্ণনা কৰা আছে।

দাক্ষিণাত্যৰ ৰজা বিষ্ণুবৰ্ধনৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত ৰাজাদিত্যই ব্যৱহাৰ-গণিত, ক্ষেত্ৰগণিত, জৈনগণিত সূত্ৰ-টীকা আৰু লীলাবতী আদি জ্যোতিষবিষয়ক গ্ৰন্থৰচনা কৰে। দুৰ্গভৰাজে ‘সামুদ্ৰিক তিলকত’ হস্তৰেখা নিৰ্ণয় বৰ্ণনা কৰিছে। তুলসী-ৰাজৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ জগৎদেৱে ‘সামুদ্ৰিক তিলক’খন লিখি সম্পূৰ্ণ কৰে। জগৎদেৱে ‘ঋগ্গিষ্ঠামণি’ নামে আন এখন জ্যোতিষ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

১৪৪২ খ্ৰীঃত কেবেলাৰ নীলকণ্ঠ সোমায়জীনে ‘সিদ্ধান্তদৰ্পণ’ নামৰ এখন জ্যোতিষশাস্ত্ৰ লিখে। ইয়াৰ বাহিৰেও এওঁ সিদ্ধান্তদৰ্পণৰ ওপৰত সিদ্ধান্তদৰ্পণ ব্যাখ্যা, আৰ্য্যভট্টৰ আৰ্য্যভট্টীয় গ্ৰন্থ ব্যাখ্যা, আৰ্য্যভট্টীয় ভাষ্য আৰু গ্ৰহণ নিৰ্ণয় আদি গ্ৰন্থ লিখে। ১৫ শতিকাৰ আগভাগত কেবেলাৰ পণ্ডিত পৰমেশ্বৰে ‘গোল-দীপিক’ গ্ৰন্থ লিখে।

প্ৰাচীন কামৰূপৰ জ্যোতিষ পণ্ডিতসকলে জ্যোতিষ চৰ্চাত অতি আগবঢ়া আছিল। কামৰূপ নিবাসী চূড়ামণিয়ে ‘জ্যোতিষ চূড়ামণি’ নামৰ এখন জ্যোতিষ গ্ৰন্থ লিখে। ইয়াত জ্যোতিষ আৰু গণিত বিষয়ক কথা বৰ্ণিত আছে। কালিকা পুৰাণত আছে—“অশ্ব মধ্যো স্থিতো ব্ৰহ্মা প্ৰাড্, নক্ষত্ৰান্ সমৰ্জহ,

ততঃ প্ৰাগ্জ্যোতিষ নাম পুৰিঃ শত্ৰুপুৰোপমঃ”

—অৰ্থাৎ, “ইন্দ্ৰৰ অমৰাৱতীৰ নিচিনা এই প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰ। ইয়াতেই প্ৰাচীন কালত ব্ৰহ্মাই নক্ষত্ৰসমূহৰ সৃষ্টি কৰিছিল।” অতি প্ৰাচীন কালৰপৰাই যে অসমত জ্যোতিষচৰ্চা বহুলভাৱে হৈছিল উক্ত শ্লোকটোৱেই তাৰ প্ৰমাণ।

ভাৰতীয় জ্যোতিষৰ প্ৰভাৱ ফ্ৰান্স আৰু আৰব দেশত যথেষ্ট পৰিমাণে পৰে। খলিফা হাকৰমদ্বাৰে ভাৰতীয় জ্যোতিষবিদসকলক ৰাজদৰবাৰলৈ আক্ৰমণ কৰি ভাৰতীয় জ্যোতিষ বিষয়ক গ্ৰন্থবোৰ আৰবী ভাষালৈ অহ্বাৰ কৰে।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী—২১

অষ্টাদশ অধ্যায়

আয়ুৰ্বেদ

আয়ুৰ্বেদক ঋগ্বেদৰ উপবেদ বুলি জ্ঞান কৰা হয়। ব্ৰহ্মা, অগ্নিনীকুমাৰদেৱ, ইন্দ্ৰ আদিয়ে চিকিৎসাবিজ্ঞানৰ ক্ৰম পোন প্ৰথমে মৰ্তবাসীলৈ পঠায়। তাৰ পিচত ভৰষাজ, আক্ৰেয়, অগ্নিবেশ আদি মুনিয়ে গ্ৰহ আকাৰে এইবোৰ মানৱ সমাজত প্ৰচলন কৰে। অৰ্থৰ্বেদত আয়ুৰ্বেদ সম্বন্ধীয় ৰোগৰ নাম, লক্ষণ, শৰীৰবিজ্ঞা, গৰ্ভবিজ্ঞা আদিৰ কথা পোৱা যায়। আয়ুৰ্বেদ চিকিৎসাৰ বিভাগ আঠটা। সেইবোৰ হৈছে ক্ৰমে—শলা, শলক্য, কায়চিকিৎসা, ভূতবিজ্ঞা, কৌমাৰভূতা, অগদভূতা, বসায়ন ভূতা আৰু বাজীকৰণ ভূতা।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় চিকিৎসা পদ্ধতি কেতিয়াবপৰা প্ৰচলন হৈছিল তাক সঠিক কোৱা টান। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে ই খ্ৰীঃ পূঃ দহ হেজাৰ পূৰ্ব আৰু কিছুমানৰ মতে খ্ৰীঃ পূঃ ৫০০ বছৰ পূৰ্ব। আয়ুসম্পৰ্কীয় জ্ঞান লিপিবদ্ধ থকা হেতু এই চিকিৎসাবিষয়ক গ্ৰন্থক আয়ুৰ্বেদ বোলে। আয়ুৰ্বেদৰ মূল শত্ৰু হৈছে—বায়ু, পিত্ত, কফ আদি জিহোষ সিদ্ধান্ত। নানা ৰোগ-বাধিয়ে যেতিয়া মানুহৰ আয়ু হৰণ কৰিব ধৰিলে তেতিয়া ঋষিসকলে ইন্দ্ৰৰপৰা আয়ুসম্পৰ্কীয় মথাবিহিত জ্ঞান আহৰণ কৰি লিপিবদ্ধ কৰে।

আয়ুৰ্বেদৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে—সুস্থসকলৰ স্বাস্থ্য অটুত ৰখা আৰু ৰোগাক্ৰান্ত-সকলৰ ৰোগ নিৰাময় কৰা।

আয়ুৰ্বেদৰ মতে মানুহৰ অকল কায়িক উৎকৰ্ষ সাধন হ'লেই স্বাস্থ্যৱান হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ বাবে মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনৰো বিশেষ প্ৰয়োজন। সেয়েহে মানসিক উৎকৰ্ষতা লাভৰ বাবে আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থৰ ঠাই বিশেষে সংবাক্য, সদাচাৰ আদি সন্নিবেশ কৰা হৈছে। চৰক-সংহিতাত বৰ্ণনা কৰা আছে যে ৰসায়ন ঔষধ সেৱন কৰিলে যিদৰে মানুহৰ বল, বৰ্ণপুষ্টি আদি সাধন হৈ মানুহৰ আয়ুস বাঢ়ে সেইদৰে আচাৰ, ৰসায়নোক্ত সদাচাৰ, সংবাক্য অনুশীলনৰপৰা মানুহৰ উৎকৰ্ষ সাধন হয়।

আয়ুৰ্বেদাচাৰ্যসকলৰ ভিতৰত চৰক, সুশ্ৰুত আৰু বাগভট্টই প্ৰধান। চৰক সংহিতা আটাইতকৈ প্ৰাচীন। শত্ৰুহান, নিদান হান, বিমনহান, শৰীৰ-হান, ইন্দ্ৰিয়হান, চিকিৎসাহান, কল্পহান আৰু সিদ্ধিহান—এই আঠটা ভাগত চৰক সংহিতা বিভক্ত। মহৰ্ষি চৰক আছিল মহাৰাজ কণিকৰ প্ৰধান চিকিৎসক।

চৰক সংহিতাখন ৮০০ খ্ৰীঃপূ আৰম্ভ আৰু ভাবো পূৰ্বে কাৰ্তী ভাৰতলৈ আহিবাহ হয়। মহৰ্ষি চৰক আছিল মহাৰাজ কণিকৰ প্ৰধান চিকিৎসক। মহৰ্ষি চৰক খৃষ্টীয় ১ম শতাব্দীৰ পিচৰ। এওঁ আছিল গান্ধাৰ নিবাসী (পশ্চিম সীমা প্ৰান্তৰ)।

● Bombay Hospital Journal-ত চৰকৰ বিষয়ে এইদৰে মন্তব্য কৰিছে—

"The science of medicine goes much to the brilliant philosopher physician Charak whobesides being philosopher, astronomer and the greatest physician of to-day was the author of a manumentel treatise of medicine the 'Charak Samhita' one of the most authoritative of the ancient medical works of the world. He was able to provide lucid descriptions of about 25 varieties of fevers of abdominal swellings of various type, heart diseases, urinary infection Joundice and refered to a most symptoms and signs".

সুশ্ৰুত সংহিতা শলা চিকিৎসাৰ গ্ৰন্থ। আচাৰ্য্য সুশ্ৰুতে এই গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। কবিৰাজ দিবোদাস ধৰত্ৱৰি আছিল সুশ্ৰুতৰ গুৰু। ধৰত্ৱৰিৰপৰা পোৱা শল্যামূলক আয়ুৰ্বেদজ্ঞান সুশ্ৰুতে গ্ৰন্থ আকাৰত লিপিবদ্ধ কৰে। সুশ্ৰুতৰ সমকালীন ঔপধেনব নামৰ এজন পণ্ডিতে শলাচিকিৎসাৰ ওপৰত 'ঔপধেনব' নামৰ এখন তন্ত্ৰ-গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। সুশ্ৰুত আৰু ঔপধেনবৰ সমীৰ্ণ ধৰত্ৱৰীৰ শিষ্য উৰভ্ৰ পোন্ধলাৱত, কৰবীৰ্য্য, বৈতৰণ আদিয়ে শলা চিকিৎসাৰ ওপৰত তন্ত্ৰ-গ্ৰন্থ লিখে। শলা-চিকিৎসাৰ প্ৰাচীন পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত ভোম্বৰ নাম উল্লেখযোগ্য।

কৌমাৰভৃত্য চিকিৎসা গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত কান্তপ সংহিতা, কুমাৰভৃত্য, বাগভৃত্য, বালচিকিৎসা, নাড়ী পৰীক্ষা অৰ্কপ্ৰকাশ আৰু উদ্ভাণতন্ত্ৰ আদিয়েই প্ৰধান। কান্তপ সংহিতাত গৰ্ভৱতী তিৰোতাৰ আৰু শিশু ৰোগৰ লক্ষণ আৰু তাৰ চিকিৎসাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আছে। বিবিধ বিষয় উপশয়ৰ উপায়ৰ কথা বৰ্ণনা থকা গ্ৰন্থবোৰৰ নাম অগদভৃত্য। ইয়াত সৰ্পদংশনৰ বিষ আৰু তাৰ নিৰাময় উপায় বৰ্ণিত আছে। পাণ্ডুলিপিত ভেল সংহিতাও এখন পোৱা গৈছে। ১৮২০ খ্ৰীঃপূ নবনিতক নামৰ এখন গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে। ইয়াত ভেল, চূৰ্ণ আদিৰ বিৱৰণ দিয়া আছে।

ৰসায়ন তন্ত্ৰসমূহৰ ভিতৰত বাগভট্টৰ 'ৰসৰত্নসমুচ্চয়', নাগাজুৰ 'ৰসৰত্নাকৰ' লোহশাস্ত্ৰ, ককপুট, আৰোগ্যমঞ্জৰী, যোগসাৰ, ৰসেন্দ্ৰমঞ্জল, ৰভিশাস্ত্ৰ, ৰসকঙ্কপুট আৰু শিক্কাগাজুৰ্নেই প্ৰধান। কণিকৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত নাগাজুৰ্নেই উক্ত আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থৰ ৰচক।

৬ষ্ঠ শতিকাত সিংহগুপ্তৰ পুত্ৰ বাগ্‌ভট্টে ‘অষ্টাদ্‌ হৃদয়’ ভাক ‘অষ্টাদ্‌ সংগ্ৰহ’ নামৰ দুখন গ্ৰন্থ লিখে। অষ্টম শতাব্দীত ইন্দুকৰৰ পুত্ৰ মাধৱকৰে ‘কয়িনিস্তয়’ (মাধৱ নিদান), বুদ্ধই ‘বুদ্ধমাধৱ’; ১১ শতিকাত চক্ৰপাণি দত্ত আৰু বংগসেনে ‘চিকিৎসাসাৰ’ নামৰ দুখন চিকিৎসা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে; ১২ শতিকাত শাক্‌ধৰ নামৰ এজন পণ্ডিতে ‘শাৰঙ্গধৰসংহিতা’ নামৰ এখন চিকিৎসাগ্ৰন্থ লিখে। ইয়াত নানাবিধগৰ লক্ষণ আৰু তাৰ চিকিৎসাৰ কথা বৰ্ণিত আছে। ১৩ শতিকাত হিম্মত্বে ‘চিকিৎসাসম্মত’ বৈয়াকৰণ ৰোপদেৱে ‘শাক্‌ধৰসংহিতা-টীকা’ আৰু ‘শতশ্লোকী’; ১৪ শতিকাত তিসটে ‘চিকিৎসা কলিকা’; ১৬ শতিকাত ভাৰমিঞ্জাই ‘ভাৰপ্রকাশ’ আৰু ১৭ শতিকাত লোলম্বৰাজে ‘বৈতজীৱন’ আদি আয়ুৰ্বেদীয় গ্ৰন্থ লিখে।

ইয়াৰ বাহিৰেও গ্ৰীষ্ম-জম্বৰ চিকিৎসা বিষয়ৰ কিছুমান গ্ৰন্থ আছে। নাৰায়ণ ৰচিত মাণ্ডললীলা আৰু পলকপ্যৰ ৰচিত গজবৈভৱ হাতীৰ নানা ধৰণৰ ৰোগৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আছে। বৰ্ধমানৰ ৰচিত যোগমঞ্জৰী, জয়াদিত্য আৰু দীপাকৰ ৰচিত অম্ববৈভৱ, গণ্ধৰ ৰচিত অম্ব আয়ুৰ্বেদ, ভগভটৰ ‘অম্বায়ুৰ্বেদ’, নকুলৰ ‘অম্বচিকিৎসা’, ভোজৰ শালিহোত্ৰ আৰু হুখানন্দৰ অম্বশাস্ত্ৰ আদি ঘোঁৰাৰ ৰোগ আৰু তাৰ প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা বৰ্ণনা কৰা গ্ৰন্থ।

চিকিৎসা বিষয়ৰ ওপৰত লিখা কেবাখনো অভিধান গ্ৰন্থ আছে। তাৰ ভিতৰত অজ্ঞাতকালীন ‘ধৰ্ম্মন্তৰীয় নিঘণ্টু’, ১১ শতিকাৰ হুবেশ্বৰ ‘শকপ্ৰদীপ’, ১৩ শতিকাৰ নৰহৰিৰ ‘ৰাজনিঘণ্টু’, ১৪ শতিকাত মদনপালৰ ‘মদনবিনোদ-নিঘণ্টু’ আৰু কোনো এজন অজ্ঞাতনামা লিখকৰ ‘পথ্যাপথ্যনিঘণ্টু’ আদিৰ নাম উল্লেখনীয়।

ভাৰতৰ বাহিৰেও গ্ৰীচ, কচ, চীন আদি দেশলৈ আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰিত হৈছিল। খ্ৰীঃ পূঃ ৪০০-ত পেৰিচৰ ৰাজবৈজ্ঞ ‘ক্ৰোচিমাচে’ ভাৰতলৈ আহি আয়ুৰ্বেদ সংস্কৃত শিক্ষা লাভ কৰে। চীন পৰিত্ৰাজকসকলে তেওঁলোকৰ চৌকাসমূহত ভাৰতীয় চিকিৎসা গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰে। ৫ম আৰু ৬ষ্ঠ শতিকাত কেইজনমান ভাৰতীয় চিকিৎসকে চীনৰ সম্ৰাটৰ ৰাজসভাত থাকি ৰাজকীয় চিকিৎসক হিচাপে সুনাম অৰ্জন কৰিছিল। সেই চিকিৎসকসকলে চৰক সংস্কৃতিখন চীনভাষালৈ অনুবাদ কৰে। খ্ৰীষ্টীয় অষ্টম আৰু নৱম শতিকাত চৰক, জম্বৰ আদি আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থসমূহ ৰজা হাকৰ আৰু মজ্জ দিনত আববী ভাষালৈ অনুবাদ কৰা হয়।

উল্লেখ্য অধ্যায়

সঙ্গীত

‘সীতা বাক্য নৰ্ত্তনং চ জয়ং সঙ্গীতমুচ্যতে ।

মার্গদেবীবিভাগেন সঙ্গীতং বিবিধং স্বতম্ ॥’

বৈদিক যুগতেই সঙ্গীতবিজ্ঞাৰ আবিৰ্ভাব হয়। সেই যুগত গায়ক, বাদক আৰু নৰ্ত্তক— এই তিনিগ্ৰন্থকাৰ কলাকাৰ আছিল। তৎকালীন পৰাজাত পায়ক, বাদক আৰু নৰ্ত্তকক সন্মানৰ চকুৰে চোৱা হৈছিল। কাব্য, মহাকাব্য, নাটক, কাব্যশাস্ত্ৰ, পুৰাণ আদি সকলো গ্ৰন্থতে সঙ্গীত চৰ্চাৰ কথা দিচ্চিত্ত হৈ আছে। সেয়েহে লোকপ্ৰিয়তা তথা সাহিত্যিক মহত্বৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা সঙ্গীতৰ স্থান অতি উচ্চ। চাৰিবেদৰ ভিতৰত গছৰ বেদো এখন। মহাভাৰতত কোৱা আছে মহামুনি নাৰদে ব্ৰহ্মাৰপৰা প্ৰথম গছৰ-বিজ্ঞা শিকে। নাৰদৰ নামত ‘নাৰদীয়-শিক্ষা’, ‘চৰ্চাবিংশৎ বাগনিৰূপণ’ আৰু ‘সঙ্গীত মকৰন্দ’ আদি সঙ্গীত বিষয়ক গ্ৰন্থ পোৱা যায়। কিন্তু গ্ৰন্থসমূহৰ প্ৰকৃত বচক মহাক্ৰিানাবল হয়নে নহয় সন্দেহ।

ভৰতৰ ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’খনহে সঙ্গীত বিষয়ক প্ৰথম গ্ৰন্থ বুলি কব পাৰি। ইয়াত নাটকৰ সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হৈছে যদিও ২৮, ২০ আৰু ৩০ অধ্যায়ত সঙ্গীত বিষয়ক কথাৰ আলোচনা কৰা আছে। নাট্যশাস্ত্ৰৰ এই প্ৰসঙ্গৰপৰা জনা যায় যে সেই সময়লৈকে ৩ গ্ৰাম, ২১ মূছনা, ৭ স্বৰ আৰু ২২ ক্ৰান্তিৰ বচনা হয়। ভৰত মুনিয়ে প্ৰায় ২৩টা শ্লোকত স্বৰৰ বাদী, সংবাদী, অম্ববাদী আৰু বিবাদী প্ৰভৃতি অনেক স্থানৰ বিচাৰ কৰিছে। নাট্যশাস্ত্ৰ ৰচিত হয় খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দীত।

পঞ্চতন্ত্ৰৰ এঠাইত সঙ্গীত বিষয়ক এক মহত্বপূৰ্ণ শ্লোক আছে। তাত সাতস্বৰ, তিনিগান, একৈশ মূছনা, ঊনপঞ্চাশ তান, তিনি মাত্ৰা, তিনি স্থান, নবম বস, ছয়ত্ৰিশ বাগ আৰু চল্লিশ ভাষাৰ উল্লেখ আছে। সঙ্গীত বিকাশৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা ‘পঞ্চতন্ত্ৰ’ৰ এই কথাখিনি মহত্বপূৰ্ণ।

মাতঙ্গী ষাঠি শতাব্দীত ‘বৃহৎসঙ্গীত’ নামৰ এখন সঙ্গীত গ্ৰন্থ বচনা কৰে। ইয়াত টকী, সাবীৰা, মালৱ পঞ্চম, বণ্ডৱ, বটুবাগ, হিংদোলক আৰু টঙ্ককৌলিকা আদি সাত বাগৰ উল্লেখ আছে।

পাৰ্শ্বদেৱৰ ‘সঙ্গীত সময়সাৰ’ আৰু দোমনাথৰ ‘বাগবিবোধ’ত বাগ-বাগিনী আৰু স্বৰ সম্বন্ধীয় কথাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আছে। জ্ঞানদেৱৰ ‘দশস্বতী জ্ঞানসংলাপ’

১০২৫—১১৬৭ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত লিখা এখন সঙ্গীত গ্ৰন্থ। ইয়াত দাক্ষিণাত্য, সৌৰাষ্ট্ৰী, গুৰ্জৰী, সৈন্ধৱী, বঙালী, প্ৰাচীন কাশ্মীৰী আদি অনেক দেশীয় বাগক উল্লেখ আছে। ১২১০—১২৪৭ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত ৰচিত শাক্তদেৱৰ ‘সঙ্গীতবত্নাকৰ’ সঙ্গীত বিষয়ৰ এক উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ। ই সাতটা অধ্যায়ত বিভক্ত।

১৬২৫ খ্ৰীঃত দামোদৰে ‘সঙ্গীতদৰ্পণ’ নামে এখন সঙ্গীত গ্ৰন্থ লিখে। ১৭৭৪ খ্ৰীঃত শ্ৰীধীননাথে এই গ্ৰন্থখন ফাৰ্চী ভাষালৈ অনূবাদ কৰে।

পণ্ডিত ভাবভট্টই অনুপবিলাস, অনুপাংকুশ আৰু অনুপসঙ্গীত বত্নাকৰ নামৰ তিনিখন সঙ্গীত বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। অনুপসঙ্গীত বত্নাকৰত সঙ্গীত বত্নাকৰ, সঙ্গীতদৰ্পণ, বাগবিবোধ, স্বৰমেলকলানিধি, বাগকোঁতুক, বাগতত্ত্ববিবোধ, সঙ্গীত কল্পবৃক্ষ, সঙ্গীতোপনিষদ, নৃত্যনিৰ্ণয়, সঙ্গীত পাবিজ্ঞাত, বাগমালা আৰু হৃদয় প্ৰকাশ আদি গ্ৰন্থৰ উল্লেখ আছে। বৰ্তমান উক্ত গ্ৰন্থসমূহ বিকানীৰৰ সংস্কৃত পুস্তকালয়ত সুৰক্ষিতকৈ ৰখা হৈছে।

ইয়াৰ বাহিৰেও ঔৰংজেয়ৰ শাসনকালত ‘অহোৱল’ নামৰ পণ্ডিত এজনে ‘সঙ্গীত পাবিজ্ঞাত’ নামৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। সোমনাথৰ দৰে এওঁ উক্তৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ স্বৰবিধিত সামঞ্জস্য স্থাপন কৰিবলৈ যত্নপৰ হৈছিল। ইয়াৰ পিচত হৃদয়নাৰায়ণদেৱে ‘হৃদয়কোঁতুক’ আৰু ‘বাগতবজ্জিনী’ নামৰ দুখন গ্ৰন্থ লিখে। উক্তৰ ভাৰতৰ সঙ্গীতজ্ঞ পণ্ডিত গুণ্ডৰীক বিত্তহলে নৰ্ত্তননিৰ্ণয়, বাগ মঞ্জৰী, বত্নমালা আৰু সত্ৰগচ্ছিক্কা নামৰ তিনিখন সঙ্গীত গ্ৰন্থ লিখে। একে সময়তে ভেঙ্কটমথিন নামৰ দাক্ষিণাত্যৰ এজন পণ্ডিতে ‘চতুৰ্দণ্ড প্ৰকাশিকা’ ৰচনা কৰে।

১৭৪৮ খ্ৰীঃত মেহাৰৰ মহাৰাণী কুন্তনদেৱে ‘বাগবত্কোষ’ নামৰ এখন গ্ৰন্থ লিখে। ইয়াত বাস্তৱ সঙ্গীত অনেক কথা সুন্দৰভাৱে বৰ্ণিত আছে। ১৮ শতাব্দীত ক্ৰিকট্টই ‘বসকৌমুদী’ নামৰ এখন সঙ্গীত বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

ভাৰতীয় সঙ্গীত বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত দাক্ষিণাত্যৰ অৱদান বহুতো। মধুবানী নামৰ এজন দাক্ষিণাত্যৰ পণ্ডিতৰ সঙ্গীত বিষয়ক গ্ৰন্থ এখন বাল্লোৰত পোৱা গৈছে। এওঁ আছিল তাজোৰৰ ৰজা ৰঘুনাথৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত। মৌদগল্য গোত্ৰীয় ৰজা বাধাকান্তদেৱে ‘শব্দকল্পদ্রুম’ নামৰ এখন সঙ্গীত গ্ৰন্থ লিখে।

ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ সুদীৰ্ঘ পৰম্পৰাৰ ক্ষেত্ৰত শ্ৰীবিষ্ণুনাৰায়ণ ভাভথণ্ডেৰ নাম উল্লেখযোগ্য। বোম্বেৰ বালকেশ্বৰ নামৰ ঠাইত ১৮৬০ খ্ৰীঃত এক উচ্চ ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত এওঁৰ জন্ম। ১২ শতাব্দীৰ ভাৰতীয় সঙ্গীতসকলৰ ভিতৰত ভাভথণ্ডেৰ স্থান সবাতোকৈ আগত।

বিংশ অধ্যায়

দৰ্শন শাস্ত্ৰ

ভাৰতবৰ্ষত দৰ্শনৰ মহত্ব অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আঁৰৰ জীৱনৰ দৈনন্দিন ঘটনাৰ লগত ওতঃপ্ৰোত সম্বন্ধ। পাশ্চাত্য দৰ্শন মাথোন বিদ্যৎ-সমাজৰ মনোবিনোদৰ সাধন। কিন্তু ভাৰতীয় দৰ্শন নিতান্ত ব্যৱহাৰিক। আধ্যাত্মিক, আধিৰ্ভৌতিক আৰু আধিদৈৱিক—এই তিনিবিধ তাপৰ দ্বাৰা সমগ্ৰ জনগণৰ হৃদয়ত মোচনৰ উদ্দেশ্যে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ জন্ম। দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ সৃষ্টিভিত্তি আধ্যাত্মিক তথ্যৰ ওপৰত ভাৰতীয় ধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠিত।

সংহিতা কালতেই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ জন্ম। ঋগ্বেদৰ কালৰপৰাই ভাৰতীয় বিচাৰধাৰাত দুবিধ প্ৰবৃত্তি আৰু দুবিধ লক্ষ্যৰ দৰ্শন পোৱা যায়। প্ৰথম বিধ প্ৰবৃত্তি প্ৰতিভামূলক বা প্ৰজ্ঞামূলক। ইয়াত প্ৰত্যেক চকুৰে চাই প্ৰকৃত তত্ত্ব উদ্ঘাটন কৰিব পাৰি। দ্বিতীয়বিধ তৰ্কমূলক—য'ত তাত্ত্বিক বুদ্ধি প্ৰয়োগ কৰি তত্ত্বৰ সমীক্ষা কৰিব পাৰি। লক্ষণ দুই প্ৰকাৰ—ধৰ্ম অৰ্জন আৰু ব্ৰহ্মৰ সাক্ষাৎকাৰ।

জগতৰ মূল পুৰুষ প্ৰকৃতিক সমৰ্থন কৰা সাংখ্য, সমাধিৰ দ্বাৰা পৰম তত্ত্ব লাভ কৰিব পৰা যোগ, পৰমাণু, জীৱ আৰু কেশ্বৰ আদি মৌলিক তত্ত্ব সমৰ্থন কৰা বৈশেষিক আৰু প্ৰমাণ শাস্ত্ৰৰ বিশদ ব্যাখ্যা কৰা শ্ৰায়—আদি তৰ্কমূলক প্ৰবৃত্তিৰ উজ্জল দৃষ্টান্ত। উপনিষদেই হৈছে দৰ্শনৰ বীজ। ‘তত্ত্বমসি’—অৰ্থাৎ তুমিয়েই মই এইটোৱেই উপনিষদৰ মূল দৰ্শন। যি দৰ্শনৰ দ্বাৰা পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ স্বৰূপ জ্ঞানৰ উদয় হয় সেয়ে বিবেকজ্ঞান বা সাংখ্য। ই হৈছে অলৌকিক সাক্ষাৎকাৰ। কিন্তু কিছুমান দাৰ্শনিকে ব্যৱহাৰিক ৰূপৰ দ্বাৰা সাক্ষাৎকাৰৰ আৱশ্যকতা উপলব্ধি কৰে আৰু ইয়াক পূৰণ কৰিবপৰা গৈছে যোগৰ দ্বাৰা। এইদৰে সাংখ্য-যোগ এক তত্ত্বজ্ঞানৰেই দুটা ৰূপ। তাৰ অলৌকিক পক্ষৰ নাম সাংখ্য আৰু ব্যৱহাৰ পক্ষৰ নাম যোগ। কিছুমান দাৰ্শনিকে জীৱজগতৰ বহুত উদ্ঘাটনৰ বাবে ব্যাকুল হয়। তেওঁলোকৰ আত্মা আৰু অনাত্মাৰ গুণ বিচাৰৰ ফলস্বৰূপে বৈশেষিক দৰ্শনৰ উৎপত্তি হয়। জ্ঞান প্ৰাপ্তিৰ পথ নিশ্চিতৰূপে দেখুৱাবৰ বাবে জন্ম হয় শ্ৰায়ৰ। পিছে শ্ৰায়ৰ তৰ্কজালেৰে আত্মাতত্ত্বৰ সাক্ষাৎকাৰ সহজ নহয় বাবে দাৰ্শনিকসকলে ক্ৰটি তথা বৈদিক কৰ্মকাণ্ডৰ পিনে ঢাল লয়। তাৰ ফলত জন্ম

হয় মীমাংসাৰ। কিন্তু আধ্যাত্মিক ভাবনাতেই মাথোন মানৱ মনৰ তৃপ্তি নপলায়। সেয়ে বেদৰ জ্ঞান-কাণ্ডৰ মীমাংসা হবলৈ আৰম্ভ কৰে। কলত জন্ম হয় বেদান্তৰ। এইদৰে ‘ভৰুমানি’ৰ যথার্থ ব্যাখ্যা কৰিবৰ অৰ্থে উক্ত ক্ৰমৰপৰা ষড়দৰ্শনৰ উৎপত্তি হয়। কিন্তু আটাইবোৰৰ বিশেষত্ব এই যে—ইয়াৰ মূল লক্ষ্য একেটাই।

দৰ্শন দুই প্ৰকাৰৰ—আন্তিক আৰু নাস্তিক। বেদৰ প্ৰতিপাদিত সিদ্ধান্তৰ প্ৰামাণিক আৰু সত্য বুলি মানিলোৱা দৰ্শনক নাস্তিক বোলা হয়। প্ৰধানতঃ দৰ্শন ছয় প্ৰকাৰ—জ্ঞায়, বৈশেষিক, সাংখ্য, যোগ, মীমাংসা আৰু বেদান্ত। দৰ্শনসমূহৰ উদয় আৰু অজুদয় কাল তিনি ভাগত বিভক্ত—সূত্ৰকাল, ভাস্ক্যকাল আৰু বৃত্তি কাল। প্ৰত্যেক দৰ্শনৰ মূলগ্ৰন্থ সূত্ৰৰূপত পোৱা যায়। যেনে—মহৰ্ষি গোতমৰ জ্ঞানসূত্ৰ, কণাদৰ বৈশেষিক সূত্ৰ, কপিলৰ সাংখ্য, পতঞ্জলিৰ যোগ, জৈমিনিৰ মীমাংসা আৰু বাদৰায়ন ব্যাসৰ বেদান্ত। এই সূত্ৰবোৰ বিক্ৰমাদিত্যৰ সময়ৰ পূৰ্বৰপৰাই ৰচিত হয়। এই সূত্ৰবোৰৰ বিকাশ কালক ‘ভাস্ক্যকাল’ আখ্যা দিয়া হয়। ভাস্ক্যকালৰ পিচত পাঁচ শতাব্দী ‘বৃত্তিকাল’ নামে জনাজাত। এই কাল-ছোৱাৰ ভিতৰত ভাস্ক্যকালৰ বিশাল গ্ৰন্থৰাশি তথা বিচাৰ ধাৰা বোধগম্য কৰি ভুলিবৰ অৰ্থে সৰু সৰু বৃত্তি গ্ৰন্থবোৰ ৰচিত হয়।

নাস্তিক দৰ্শন তিনিপ্ৰকাৰ—চাৰ্বাক, জৈন আৰু বৌদ্ধ।

চাৰ্বাক দৰ্শন—চাৰ্বাক দৰ্শন ছুতবাদী। খোৱা, পিয়া আৰু স্মৃতি কৰা—এই সিদ্ধান্ত প্ৰচাৰ কৰা বাবে ই ‘চাৰ্বাক’ নামে অভিহিত। কিন্তু চাৰ্বাক —এই শব্দৰ পৰাই ‘চাৰ্বাক’ শব্দৰ উৎপত্তি বুলি ধাৰণা হয়। চাৰ্বাক দৰ্শনৰ ৰচক আচাৰ্য্য বৃহস্পতি। চাৰ্বাক প্ৰত্যক্ষবাদী। এওঁলোকে অহুমান নাইবা শব্দ প্ৰমাণৰ সত্তা নামানে। পৃথিৱী, পানী, তেজ, বায়ু—এই চাৰিবিধ ভূতৰ-পৰা জগতৰ উৎপত্তি। শৰীৰৰ উৎপত্তি পৃথিৱী আদি চাৰি ভূতৰ দ্বাৰা। ‘চৈতন্ত্য বিশিষ্টঃ কায়ঃ পুৰুষঃ’। অৰ্থাৎ চৈতন্ত্য বিশিষ্ট শৰীৰেই আত্মা। চাৰ্বাকে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ নকৰে। এওঁলোক স্বভাৱবাদী। এওঁলোকৰ মতে মৰণ মানেই মোক্ষ লাভ।

‘বাবজীৱেৎ স্তথং জীৱেৎ ঋৎ কৃষা স্ততং পিৱেৎ।

ভস্মীভুতন্ত দেহন্ত পুনৰাগমনঃ কৃতঃ।’

—এইটোৱেই চাৰ্বাকৰ মূল সিদ্ধান্ত।

বৌদ্ধদৰ্শন—পালিতাৰাৰ মাধ্যমত বুদ্ধই নিজ ধৰ্মৰ বাণীসমূহ লোকৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰে। বুদ্ধধৰ্মৰ মূলগ্ৰন্থখনৰ নাম হৈছে ‘জিপিটক’। মহাবান ধৰ্মৰ

গ্ৰন্থসমূহ সংকলিত ভাষাত ৰচিত। এই গ্ৰন্থৰ প্ৰধান চাৰি সম্প্ৰদায় হৈছে—
১। বৈভাবিক, ২। সৌত্ৰান্তিক, ৩। যোগাচাৰ আৰু ৪। মাধ্যমিক। সম্ভাৱ
সিদ্ধান্তৰ বিষয়ত বেলেগ বেলেগ মত থকা বাবে এই চাৰি সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি হয়।
বৈভাবিকসকলৰ মতে বাহ্যিক তথা আন্তৰিক জগতৰ সকলো পদাৰ্থ সত্য।
আকৌ ইয়াক প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত কৰা হৈছে। ইয়াৰ আন এটা
নাম ‘সৰ্বাভিবাদ’। ‘সৌত্ৰান্তিক’ সম্প্ৰদায়েও বাহ্যিক পদাৰ্থৰ সত্যতা মানি
লয়। কিন্তু প্ৰত্যক্ষ ৰূপত নহয়, অনুমানৰ দ্বাৰাহে। যোগাচাৰৰ আন এটা
নাম ‘বিজ্ঞানবাদ’। কাৰণ ই বিজ্ঞান অথবা চিন্তাবহে একমাত্ৰ সত্যতা মানে।
মাধ্যমিকৰ আন এটা নাম ‘শূন্যবাদ’। এই মত অনুসাৰে জগৎ মিথ্যা।
এই চাৰিওটা মতৰ সিদ্ধান্ত জানিবলৈ হলে ভগত দিয়া শ্লোকটো অতি
আৱশ্যক।

‘মুখ্যো মাধ্যমিকো বিবৰ্ত্তমখিলং শূন্যন্ত যেনে জগৎ।

যোগাচাৰ মতে তু সন্তি মতয়ন্তাসাং বিবৰ্ত্তোহখিলঃ।

অর্থোস্তি কণিকন্তুসাবহুমিতো বুদ্ধয়েতি সৌত্ৰান্তিকঃ।

প্ৰত্যক্ষং কণভঙ্গং চ সকলং বৈভাবিকো ভাষতে ॥

জৈনদৰ্শন—বৌদ্ধধৰ্মতকৈও জৈনধৰ্ম অতি প্ৰাচীন। জৈনধৰ্ম প্ৰবৰ্তক
মহাপুৰুষসকলক তীৰ্থংকৰ বা তীৰ্থশঙ্কৰ বোলা হয়। ধৰ্মৰূপী তীৰ্থৰ প্ৰবৰ্তন কৰা
নিম্পূহ মহাপুৰুষজনেই তীৰ্থংকৰ : ‘তৰতি সংসাৰমহাৰ্গং যেন নিমিস্তেন
তন্তীৰ্থমিতা।’ জৈন ধৰ্মৰ প্ৰথম তীৰ্থশঙ্কৰ জনৰ নাম ঋষভদেৱ আৰু শেষৰ দুজন
ক্ৰমে পাৰ্শ্বনাথ আৰু মহাবীৰ। জৈনধৰ্মৰ তীৰ্থশঙ্কৰৰ সংখ্যা ২৪ জন।

জৈনধৰ্মৰ মূলসিদ্ধান্ত অৰ্ধমাগধী ভাষাত লিখা। সিদ্ধান্ত গ্ৰন্থৰ সংখ্যা
৪৫ খন। তাৰ ভিতৰত ১১ খন অঙ্গ, ১২ খন উপাঙ্গ, ১০ খন প্ৰকীৰ্ণ, ৬ খন ছেদ
সূত্ৰ, ৪ খন মূল সূত্ৰ আৰু ২খন স্বতন্ত্ৰ গ্ৰন্থ। জৈনসকলৰ দাৰ্শনিক সাহিত্যও
বিশাল আৰু গভীৰ জ্ঞানপূৰ্ণ।

জৈনধৰ্মৰ মতে মোক্ষলাভৰ তিনিটা মাৰ্গ—১। সম্যক দৰ্শন (জ্ঞান),
২। সম্যক জ্ঞান (জীৱ, অজীৱ, আত্মৰ, বদ্ধ, সৰ্ব, নিজৰা আৰু মোক্ষ—এই
সাত পদাৰ্থৰ যথাযথ জ্ঞান); ৩। সম্যক চৰিত্ৰ। চৰিত্ৰ সিদ্ধিৰ বাবে অহিংসা,
সত্য, আন্তেয়, ব্ৰহ্মচৰ্য আৰু অপৰিগ্ৰহ—এই পাঁচটা ব্ৰত পালন কৰা নিত্য
আৱশ্যক। জৈনধৰ্মৰ আচাৰ-নীতিসমূহৰ মাজত আৰ্থিক আৰু উপাদেয়। প্ৰকাশ্যে
জৈন দৰ্শনে ছয় প্ৰকাৰ দ্ৰব্যক মানে। একদেহবাপীজব্যা হৈছে ‘কাল’। বহুদেহ-

ব্যাপী দ্ৰব্যক ‘অন্তিকার’ বোলা হয়, সন্তা ধাৰণ কৰা বাবে ইয়াক ‘অন্তি’ আৰু শব্দীৰব সন্ধান বিকৃত হোৱা বাবে ইয়াক ‘কাৱ’ বোলে। বাকী পাঁচ দ্ৰব্য হৈছে— জীৱ, জুত, আকাশ, ধৰ্ম আৰু অধৰ্ম। স্তাৱবাদ আৰু সপ্তভঙ্গীনয় জৈন শ্ৰায়ব-বিশেষতা।

স্তাৱদৰ্শন—মিথিলাৰ গঙ্গেশ উপাধ্যায় বিজয়ী ১২ শতাব্দীত ‘ভব্ৰচিন্তা-মণি’ নামৰ ঐশ্বৰ্য্য শ্ৰায়ব ছটা ধাৰা দেখুৱাইছে। প্ৰথম ধাৰাত প্ৰমাণ, প্ৰমেন, সংশয়, প্ৰয়োজন আদি বোদ্ধটা পদাৰ্থৰ যথার্থ বিচাৰ দেখুৱাইছে। এই অংশৰ নাম ‘পদাৰ্থ-মীমাংসক’। দ্বিতীয়-অংশত প্ৰত্যক্ষ, অহুমান, উপমান আৰু শব্দ প্ৰমাণৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ কৰিছে। এই অংশৰ নাম ‘এপিষ্টোমোলজিকেল’ বা ‘প্ৰমাণমীমাংসাসূক্ত’।

শ্ৰায় সূত্ৰবোৰ বিজয়পূৰ্ব চতুৰ্থ শতকত ৰচিত। বাৎস্ৰায়ণে বিজয়ী দ্বিতীয় শতকত শ্ৰায়ৰ ভাৱ লিখি শ্ৰায়সূত্ৰৰ দুস্বৰ্থ অৰ্থ জনসাধাৰণৰ বাবে বোধগম্য কৰি তুলে। এই কালছোৱা ব্ৰাহ্মণ আৰু বৌদ্ধ শ্ৰায়ৰ সংঘৰ্ষৰ যুগ। উভয় পক্ষৰ ভাৰ্কিকে নিজৰ সিদ্ধান্ত স্থাপনত ব্যস্ত।

শ্ৰায়দৰ্শনত প্ৰমাণ, প্ৰমেন, সংশয়, প্ৰয়োজন, দৃষ্টান্ত, সিদ্ধান্ত, তৰ্ক নিৰ্ণয়, বাদ, জল্প, বিতণ্ডা, হেতুভাণ্ড, ছল, জাতি আৰু নিগ্ৰহস্থান—এই বোদ্ধ পদাৰ্থৰ যথার্থ জ্ঞানৰ দ্বাৰা, নিঃশ্ৰেয়সৰ অধিগম মানৱ জীৱনৰ পৰম লক্ষ্য বুলি ধৰা হয়। শ্ৰায়ৰ মতে ‘ঈশ্বৰেই সৃষ্টি, স্থিতি, লয়ৰ চৰম আৰু একমাত্ৰ কাৰণ।’ পূৰ্বজন্মৰ কৰ্মফল অহুয়ায়ী জীৱে ইহজন্মত সুখ-দুখ ভোগ কৰে। ঈশ্বৰ চিৰ-জাগ্ৰত। ঈশ্বৰত আশ্ৰয় কৰিয়েই জীৱে তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰি মুক্তি লাভ কৰিব পাৰে।

ষষ্ঠ শতিকাত উদ্যোতকাৰে শ্ৰায় ভাৱৰ ওপৰত ‘বাৰ্তিক’ লিখে। ধৰ্মকীৰ্তিয়ে ‘শ্ৰায়বাৰ্তিক’ৰ ওপৰত ‘প্ৰমাণ-বাৰ্তিক’ লিখি উদ্যোতকাৰৰ মত খণ্ডন কৰে। নৱম শতিকাত বাচস্পতি মিশ্ৰই বাৰ্তিকাবৰ অৰ্থ বুজিবৰ অৰ্থে ‘তাৎপৰ্য্য-টীকা’ লিখে। জয়ন্ত ভট্টই সূত্ৰৰ ওপৰত ‘শ্ৰায়-মঞ্জৰী’ নামৰ এখন অতি পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ বৃত্তি লিখে। মিথিলাৰ উদয়নে ‘তাৎপৰ্য্য পৰিভাষিত’ বাচস্পতিৰ ‘তাৎপৰ্য্য’ৰ সূক্ষ্মৰ ব্যাখ্যা কৰে। নব্যশ্ৰায়ৰ জয়দাতা মিথিলাৰ গঙ্গেশ উপাধ্যায়ৰ ‘ভব্ৰ-চিন্তামণি’ বাস্তৱিকতে শ্ৰায়-ভব্ৰ চিন্তামণি। ১৬ শতাব্দীত ৰঘুনাথে শিৰোমণি ‘দীৰ্ঘিতি’ আৰু মধ্বনাথ তৰ্কবাগীশে ‘চিন্তামণি আৰু ‘দীৰ্ঘিতি’ৰ ওপৰত ‘বহন্ত’ নামৰ টীকা লিখে। ১৭ শতাব্দীত জগদীশ-ভট্টাচাৰ্য্যই ‘জাগদীশী’ আৰু গদাধৰ-ভট্টাচাৰ্য্যই, ‘গদাধৰী’ ৰচনা কৰি ‘দীৰ্ঘিতি’ৰ গূঢ়াৰ্থ প্ৰকাশ কৰে।

সিদ্ধসেন দ্বিবাৰৰ স্তায়ৱতাৰ গ্ৰন্থৰ ৰচক। তেওঁৰ পিতৃ ৰজা বিজ্ঞানাদিত্যৰ ৰাজপুৰোহিত আছিল।

তেওঁৰ সৰ্ব্বদে কোৱা আছে যে এবাৰ তেওঁৰ সকলো প্ৰাকৃত সাহিত্য সংক্ৰান্ত অল্পবাদ কবিৰ বুলি দস্তোক্তি কৰাত শুক্ৰে তেওঁক তাৰ শাস্তি স্বৰূপে ১২ বছৰ কাল মৌনতা অৱলম্বন কৰিবলৈ আদেশ দিয়ে। সিদ্ধসেনে এই সময়ত ভ্ৰমণ কৰি গৈ উজ্জয়িনীত উপস্থিত হৈ মহাকালীৰ মন্দিৰত অৱস্থান কৰে। তাত তেওঁ শিৱৰ মূৰ্ত্তিক প্ৰণাম নকৰা বাবে মন্দিৰৰ পূজাৰীসকলে ৰজা বিজ্ঞানাদিত্যক জনালত, তেওঁ আহি শিৱমূৰ্ত্তিৰ আগত প্ৰণাম কৰিবলৈ সিদ্ধসেনক বাধ্য কৰায়। সেই সময়ত সিদ্ধসেনে স্বৰচিত কল্যাণমন্দিৰ স্তোত্ৰ পাঠ কৰি থাকোঁতে শিৱ-মূৰ্ত্তিৰ মাজৰপৰা জৈন তীৰ্থ শংকৰৰ মূৰ্ত্তি আবিৰ্ভাৱ হয়। ৰজাই এই ঘটনাৰ পিচত জৈনধৰ্মত দীক্ষিত হয়। জিনসেনে আদিপুৰাণত সিদ্ধসেনৰ বিষয়ে এইদৰে বৰ্তব্য কৰিছিল :

“প্ৰবাদিক বিশ্বথানাং কেশৰী নয়কেশৰী।

সিদ্ধসেন কবিজ্ঞানং বিকল্প নখাবহুৰঃ।”

বৈশেষিক দৰ্শন—স্তায়দৰ্শনৰ লগত বৈশেষিক দৰ্শনৰ তালৈখিনি সাদৃশ্য আছে বাবে ই ‘সমানতত্ত্ব’ নামেও অভিহিত। ইয়াত ভৌতিক বিজ্ঞানৰ ওপৰত সত্যতাৰ মীমাংসা প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। স্তায়ৰ প্ৰধান লক্ষ্য অন্তৰ্জগত তথা জ্ঞানৰ মীমাংসা আৰু বৈশেষিক দৰ্শনৰ মূখ্য তাৎপৰ্য্য বাহ্যজগতৰ বিস্তৃত সমীক্ষা। বৈশেষিকৰ মতে পদাৰ্থ সাতপ্ৰকাৰ। যেনে—দ্ৰব্য, গুণ, কৰ্ম, সামান্য বিশেষ, সমবায় আৰু অভাৱ। দ্ৰব্য ন প্ৰকাৰ। এই দ্ৰব্যসমূহৰ আশ্ৰিত ধৰ্ম হৈছে—গুণ আৰু কৰ্ম। দ্ৰব্য, গুণ আৰু কৰ্মৰ সামান্য ধৰ্মৰ যোগৰ নাম ‘সামান্য’। বস্তুৰ পাৰস্পৰিক বৈধৰ্ম্যৰ জ্ঞান বিশেষৰ দ্বাৰা হয়। সামান্য তথা বিশেষ পদাৰ্থৰ অন্তৰ্গত পদাৰ্থৰ লগত সৰ্ব্বদে দেখুৱাবলৈ ‘সমবায়’ নামক নিত্য সৰ্ব্ব সত্তা স্বীকাৰ কৰে। এই বস্তুতাব পদাৰ্থৰ নিচিনা অভাৱও বাস্তৱ, যথার্থ আৰু মহত্বশালী। বৈশেষিক দৰ্শনৰ মতে নিকাম কৰ্ম সম্পাদনও নিতান্ত আৱশ্যক।

বৈশেষিক দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা মহৰ্ষি কণাদ। প্ৰশস্তপাদে ‘পদাৰ্থ ধৰ্মসংগ্ৰহ’ত বৈশেষিক তত্ত্বৰ অতি প্ৰামাণিক আলোচনা কৰিছে। পঞ্চম শতিকাত চন্দ্ৰই ‘দশপদাৰ্থী শাস্ত্ৰ’খন ৰচনা কৰে। ৬০৮ খ্ৰীষ্ট চীনা ভাষালৈ এইখন গ্ৰন্থ অলুব্দা হয়। অৱান্তৰ আচাৰ্য্যই কণাদস্বয়ং আৰু প্ৰশস্তপাদস্তায়ৰ ওপৰত স্বন্দৰ টীকা লিখে। অষ্টম শতকত ব্যোমশিৱাচাৰ্য্যই ‘ব্যোমৰতী’, ১১৩ শতকত উদয়চাৰ্য্যই

‘কিৰণাকলী’, শ্ৰীমদাচাৰ্য্যই ‘জ্ঞানকন্দলী’, ১২ শতকত বৰ্ত্তমানচাৰ্য্যই ‘জ্ঞান-সীমাহতী’ পদ্যনাম মিশ্ৰই ‘সেতু’, জগদীশ ভট্টাচাৰ্য্যই ‘সৃষ্টি’ আদি প্ৰশস্তপাদ্যভাষ্যৰ ওপৰত ব্যাখ্যা লিখে। ১৫ শতাব্দীত শঙ্কৰ মিশ্ৰই ‘উপকাৰ’, জয়নাবায়ণে ‘বিসৃতি’ আৰু চন্দ্ৰকান্ত ভট্টাকলকাৰে ভাষ্য লিখে। ইয়াৰ উপৰিও ১০ শতকত শিৱাহিত্য মিশ্ৰই ‘সপ্তপদাৰ্থী’ত বৈশেষিক সিদ্ধান্তৰ জ্ঞান সিদ্ধান্তৰ লগত মনোৰম সমন্বয় ঘটায়। ১৭ শতকত বিশ্বনাথ জ্ঞান পঞ্চাননে মৃত্তাহলীৰ দ্বাৰা বিচ্ছবিত ‘ভাষাপৰিচ্ছেদ’ আৰু অন্নভট্টই ‘তৰ্ক-সংগ্ৰহ’ ৰচনা কৰে।

সাংখ্য—কঠ, ছান্দোগ্য, শ্বেতাশ্বতৰ আৰু মৈত্ৰী আদি উপনিষদত সাংখ্যৰ সিদ্ধান্ত পোৱা যায়। সাংখ্যদৰ্শন দৈৱতমতৰ প্ৰতিপাদক। প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ মূলতত্ত্ব। দুয়োৰে পৰস্পৰ সম্বন্ধত জগতৰ সৃষ্টি। প্ৰকৃতি সত্ত্ব, ৰজ আৰু তম—এই তিনিটা গুণৰ সাম্য অৱস্থা। সত্ত্ব প্ৰধান অহকাৰৰপৰা একাদশ ইন্দ্ৰিয়ৰ তথা তামস অহকাৰৰপৰা পঞ্চতন্মাত্ৰা আৰু ইয়াৰপৰা সূক্ষ্ম মহাভূতৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। সাংখ্যৰ দাৰ্শনিক দৃষ্টি যথার্থবাদ।

সাংখ্যৰ ভাগ কেইবাটাও। প্ৰাচীন সাংখ্য ঈশ্বৰবাদী। বেদান্তৰ লগত ইয়াৰ বিশেষ প্ৰভেদ নাই। কিন্তু সাংখ্য প্ৰকৃততে নিৰীশ্বৰবাদী। গোঁতম-বুদ্ধই মৌলিক সিদ্ধান্তসমূহ সাংখ্যৰপৰা গ্ৰহণ কৰা। ছুংখৰ সত্তা, বৈদিক কৰ্মকাণ্ডৰ গোঁপতা, ঈশ্বৰৰ সত্তাৰ ওপৰত অনাস্থা আৰু জগতৰ পৰিণামশীলতাৰ সিদ্ধান্ত বুদ্ধই সাংখ্যদৰ্শনৰপৰা গ্ৰহণ কৰে।

সাংখ্যদৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা কপিল। এওঁ উপনিষদ কালীন স্থবি। কপিলৰ শিষ্য আত্মবি। আত্মবিৰ শিষ্য পঞ্চশিখে ‘যজ্ঞিতত্ত্ব’ নামৰ এখন সাংখ্যদৰ্শনৰ পুৰি ৰচনা কৰে। ঈশ্বৰ কৃষ্ণৰ ‘সাংখ্যকাৰিকা’ সাংখ্যদৰ্শনৰ এখন উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থখন ছয় শতাব্দীত পৰমার্থই চীনভাষালৈ অনূবাদ কৰে। চীনভাষাত এই গ্ৰন্থখন ‘হিৰণ্যসপ্ততি’ বা ‘স্বৰ্ণসপ্ততি’ নামে জনাজাত। আচাৰ্য্য গোড়পাদে ‘সৃষ্টিদীপিকা’, মাঠৰে ‘মাঠৰসৃষ্টি’, ৰাচপতি মিশ্ৰই ‘তত্ত্বকৌমুদী’ আৰু শঙ্কৰাচাৰ্য্যই ‘জয়মঙ্গলা’ আদি সাংখ্যদৰ্শনৰ ওপৰত টীকা লিখে। বিজ্ঞান ভিত্তিই ‘সাংখ্যপ্ৰবণ ভাষ্য’ত বেদান্তৰ লগত সাংখ্যৰ সমন্বয় দেখুৱাইছে।

যোগদৰ্শন—ঋষিকলৰ প্ৰতিভাজ্ঞান বা অন্তৰ্দ্ৰষ্টিৰ উৎপত্তিৰ প্ৰধান কাৰণ যোগ। যোগৰ বলন্ত নানা ধৰণৰ সিদ্ধি লাভ কৰিব পাৰি। ইয়াত অকণো সন্দেহ নাই।

বহুবি পতঞ্জলিয়ে উপনিষদত প্ৰতিপাদিত যোগবিজ্ঞান অতীশীলন কৰি বিক্ৰমীকৰণ

হুইশ বছৰ পূৰ্বে 'ৰাজযোগ'ৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা কৰে। পতঞ্জলিৰ মতে যোগৰ আঠ প্ৰকাৰ—যম, নিয়ম, আসন, প্ৰাণায়াম প্ৰত্যাহাৰ, ধাৰণা, ধ্যান আৰু সমাধি। এই আটকাৰেৰে অভ্যাসৰ দ্বাৰা চিন্তাবৃত্তিবোৰ বিলীন হৈ এক হয়। একাগ্ৰ বা নিৰুদ্ধ ভূমিত চিন্তা ধোয় বস্তুত সম্পূৰ্ণ নিবিষ্ট হৈ থাকে আৰু নিৰুদ্ধ ভূমিত চিন্তা সকলো প্ৰকাৰে ক্ৰিয়াশীল হয়। আনকি চিন্তাৰ চিন্তাশক্তিও বিলুপ্ত হৈ যায়। যোগ বা সমাধি দুই প্ৰকাৰ—সম্প্ৰজ্ঞাত আৰু অসম্প্ৰজ্ঞাত। প্ৰথম বিধত ধোয় বস্তুত চিন্তা সম্পূৰ্ণ নিবিষ্ট হৈ ধোয় বস্তুৰ স্বৰূপ জ্ঞান প্ৰাপ্ত হয়। দ্বিতীয় বিধত চিন্তাত ধোয় বস্তুৰ উপলব্ধি নহয়, চিন্তা ভেজিয়া জ্ঞানৰ অসীম হৈ পৰে।

যোগদৰ্শনৰ মতে ঐশ্বৰ্য আৰু জ্ঞানৰ পৰাকাঠই হৈছে ঈশ্বৰ। তেওঁ অনাদি সৰ্বব্যাপী। ঈশ্বৰত চিন্তক নাইবা সকলো কৰ্মফল অৰ্পণ কৰিলে সমাধিৰ সিদ্ধি লাভ হয়। যোগদৰ্শনে ঈশ্বৰক স্বীকাৰ কৰা বাবে ইয়াৰ আন এটা নাম 'সেশ্বৰ সাংখ্য'।

'হিৰণ্যগৰ্ভ' নামৰ গ্ৰন্থখনেই আদি যোগদৰ্শন। বিজয়ীৰ হুইশ বছৰ পূৰ্বে মহৰ্ষি পতঞ্জলিয়ে যোগৰ প্ৰতিপাদিত শাস্ত্ৰৰ মাথোন উপদেশ দিয়ে। তৃতীয় শতাব্দীত ব্যাসে সূত্ৰবোৰৰ ওপৰত ভাস্কৰ লিখে। যোগশাস্ত্ৰৰ গূঢ় অৰ্থবোৰ অভিব্যক্তিৰ বাবে বাচস্পতিয়ে নহম শতিকাত 'তত্ত্ব-বৈশাৰদী' ৰচনা কৰে। বাঘবানন্দ সাৰস্বতী এই গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত 'পাতঞ্জল-বহুত' নামক টীকা লিখে। ১৬ শতাব্দীত বিজ্ঞানভিক্ষুই সাংখ্যৰ ওপৰত 'যোগবাৰ্তিক' ৰচনা কৰে। যোগসূত্ৰৰ ওপৰত ভোজে 'ৰাজমার্গ' বা 'ভোজবৃত্তি', ৰামানন্দয়তি 'মণিপ্ৰভা', অনন্ত পণ্ডিতে 'যোগচন্দ্ৰিকা', ভাবাগণেশে 'বৃত্তি', সদাশিবেঞ্জ সৰস্বতীয়ে 'যোগসুধাকৰ' আৰু নাগোজীতট্টই বিস্তৃত টীকা লিখে।

শ্ৰীমাংসা দৰ্শন—বেদৰ কৰ্মকাণ্ডৰ যাগযজ্ঞাদিৰ বিধানসমূহ সমৰ্থন কৰাই শ্ৰীমাংসা দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য। ভৈত্তিৰীৰ সংহিতা, ভাগৱত ব্ৰাহ্মণ, ছান্দোগ্য উপনিষদ আদিত শ্ৰীমাংস ধাতুক বিচাৰ অৰ্থত প্ৰৱেশ কৰা হৈছে।

উদিত হোন্তব্যমহুৰ্দ্ধিত হোন্তব্যমিতি শ্ৰীমাংসন্তে।' কোবীতকী ব্ৰাহ্মণত মূলতঃ উদিত হোঁস আৰু অহুৰিত হোঁসৰ বিষয়ে সন্মীকাৰ উল্লেখ আছে। এই সন্মীকাৰ হেতু 'শ্ৰীমাংসা' প্ৰাচীন 'ভায়' নামে অভিহিত। 'ধৰ্মাখ্যং বিষয়ং বক্তুঃ শ্ৰীমহাশাস্ত্ৰাঃ প্ৰৱোজনম্'—অৰ্থাৎ ধৰ্মৰ বিচাৰৰ আৰ্থে শ্ৰীমাংসাৰ প্ৰৱোজন। শ্ৰীমাংসাৰ মতে কৰ্ম জহুনাৰে পুণ্যপুণ্য উৎপন্ন হয় আৰু জাৰণৰাই হয়

ফলপ্ৰাপ্তি। বিদ্বেষে পদজ্ঞান ব্যাকবৰণৰ বা, প্ৰমাণ জ্ঞান জ্ঞানবৰণৰ হয়; সেইদৰে
বাৰ্য্য জ্ঞান হয় মীমাংসাবৰণৰ। মীমাংসাই শব্দৰ নিত্যতাৰ ওপৰত অতি সূক্ষ্ম
মৌলিক বিচাৰ কৰিছে। প্ৰত্যেকৰৰ ‘অদ্বিতাভিধানবাদ’ শব্দাৰ্থৰ জ্ঞান লাভৰ
উপযুক্ত গ্ৰন্থ।

মীমাংসা সূত্ৰৰ ৰচকমহাৰ্ষি জৈমিনী। বিক্ৰমীয় তিনিশ বছৰ পিচত শব্দৰত্নামীয়ে
ছাদশলক্ষী মীমাংসাৰ ওপৰত বিস্তৃত তথ্য প্ৰামাণিক ভাৱ লিখে। কুমাৰিলভট্টই
‘শ্লোকবাৰ্ত্তিক’ আৰু ‘ভট্টবাৰ্ত্তিক’ লিখি অলৌকিক পাণ্ডিত্য আৰু তৰ্ককুশলতাৰ
পৰিচয় দিয়ে। কুমাৰিলভট্ট ভাট্টমতৰ উদ্ভাৱক। দ্বণ্ডন মিশ্ৰই ভাট্টমতৰ ওপৰত
‘বিধিবিবেক’, ‘ভাবনাবিবেক’, ‘বিভ্ৰমবিবেক’ আনিপ্ৰামাণিক গ্ৰন্থ লিখে। বাচস্পতি
মিশ্ৰই ‘বিধিবিবেক’ৰ ওপৰত ‘শ্ৰায়কণিকা’ নামৰ টকা আৰু শব্দাৰ্থৰ বিষয়ত ‘তত্ত্ব
বিন্দু’ ৰচনা কৰে। কুমাৰিলভট্টৰ শিষ্য উৎকেকে ‘ভাবনাবিবেক’ আৰু শ্লোকবাৰ্ত্তিক’ৰ
ওপৰত টকা লিখে। মিথিলাৰ পাৰ্শ্বসাবধি মিশ্ৰই ‘তৰ্কৰত্ন’ আৰু ‘শ্লোকবাৰ্ত্তিক’ৰ
ওপৰত ‘শ্ৰায়বন্ধক’ টকা লিখে। এওঁৰ প্ৰাকৰণ গ্ৰন্থ ‘শাস্ত্ৰদীপিকা’ এখন
অতিপ্ৰামাণিক আৰু উপাদেয় গ্ৰন্থ। বেদভাষ্যকাৰ সায়ণাচাৰ্য্যৰ জ্যেষ্ঠ ভাতৃ
মাধৱচাৰ্য্যৰ ‘শ্ৰায়মালাবিস্তৰ’ মীমাংসা সূত্ৰৰ ওপৰত লিখা ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ। খণ্ডদেৱ
মিশ্ৰই ‘অধিকৰণ প্ৰস্থান’ৰ ওপৰত ‘ভাট্টদীপিকা’ আৰু এওঁৰ গুৰু বিশ্বেশ্বৰভট্টই
‘ভাট্টচিন্তামণি’ নামে মীমাংসা সূত্ৰৰ ওপৰত টকা লিখে। বিশ্বেশ্বৰভট্টৰ সম-
সাময়িক অগ্নয়দীক্ষিতে ‘বিধিৰসায়ন’, ‘উপক্ৰমপৰাক্ৰম’ আদি ৰচনা কৰি মীমাংসা
সাহিত্যৰ উৰাল টনকিয়াল কৰে। আপদেৱৰ ‘মীমাংসাস্থায় প্ৰকাশ’ মীমাংসা
দৰ্শনৰ এখন উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ। অপদেৱৰ পুত্ৰ অনন্তদেৱে এই গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত
‘ভাট্টালঙ্কা’ৰ নামে এখন ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

গুৰু মতৰ প্ৰতিষ্ঠাপক প্ৰভাকৰ মিশ্ৰই ‘বৃহতী’ নামৰ টকা এখন ৰচনা কৰে।
আচাৰ্য্য শালিকনাথে ‘বৃহতী’ৰ ওপৰত ‘ঋজুবিমলা’ আৰু ‘লক্ষী’ৰ ওপৰত ‘দীপ-
লিখা’ নামৰ টকা লিখে। ইয়াৰ বাহিৰেও এওঁ ‘প্ৰাকৰণপঞ্চিকা’ নামে এখন
প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। এওঁৰ আবিৰ্ভাবকাল দশম শতক।

মুৰাৰিমত প্ৰৱৰ্ত্তক মুৰাৰি মিশ্ৰ মধ্যযুগৰ এজন বিচক্ষণ মীমাংসক। গাঙ্গেশ
উপাধ্যায় ‘ভট্টচিন্তামণি’ত এওঁৰ মতৰ উল্লেখ কৰিছে। মুৰাৰি মিশ্ৰৰ আবিৰ্ভাব
কাল বিক্ৰমীয় ১২ শতাব্দী।

বেদান্তদৰ্শন—‘বেদান্ত’ অৰ্থ উপনিষদ। এই উপনিষদত বেদৰ সিদ্ধান্ত
প্ৰতিপাদন হোৱা বাবে ইয়াক ‘বেদান্ত’ বোলা হৈছে। উপনিষদ বহুতো। তাৰ

সিদ্ধান্তবোৰও ভিন্ ভিন্। গতিকে সেইবোৰৰ বিবোধ দূৰীকৰণৰ বাবে মহৰ্ষি বাদবায়ণ ব্যাসে 'ব্রহ্মসূত্ৰ' ৰচনা কৰে। এই সূত্ৰবোৰৰ ৰচনাকাল বিজ্ঞানপূৰ্ণ প্ৰায় ছয় শতক। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ওপৰত শব্দৰে 'শাৰীৰিক ভাস্ক', ভাৱৰে 'ভাস্কৰভাস্ক', বামাহুজে 'শ্ৰীভাস্ক', মধুই 'পূৰ্ণপ্ৰজ্ঞভাস্ক', নিম্বাৰ্কে 'বেদান্তপাৰিভাষ', শ্ৰীকৰ্ণই 'শৈৱভাস্ক', শ্ৰীপতি 'শ্ৰীকৰভাস্ক', বলভে 'অহুভাস্ক', বিজ্ঞানভিক্ৰুই 'বিজ্ঞানামৃত' আৰু বলদেৱে 'গোবিন্দভাস্ক' ৰচনা কৰে।

বেদান্তৰ মতে ব্ৰহ্মই জগতৰ মূল কাৰণ। জগতৰ সৃষ্টি-স্থিতি-লয় এক চেতন ভাৱৰ কাৰণ। ব্ৰহ্ম সৰ্বত্ৰ ব্যাপক আৰু নিত্য। মুখ্যতঃ উপনিষদেই সিদ্ধান্ত গ্ৰহ। ব্ৰহ্ম আদি ইন্দ্ৰিয়াতীত আধ্যাত্মিক বিষয় নিৰূপণত বেমেই আধিক প্ৰমাণ। মুক্তিৰ বাবে কৰ্মৰ সন্ন্যাস শ্ৰেষ্ঠ। সংসাৰৰ বন্ধনৰূপা মুক্তি লাভ কৰাই মানৱ জীৱনৰ চৰম উদ্দেশ্য।

শঙ্কৰাচাৰ্য্য অদ্বৈতবাদী। এওঁৰ মতে জীৱ আৰু ব্ৰহ্ম অভিন্ন—'ব্ৰহ্ম সত্যং জগন্নিধ্যা জীৱো ব্ৰহ্মৈৱ নাপৰঃ।' শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতে ব্ৰহ্মই একমাত্ৰ সত্ত্ব। তেওঁ এক আৰু অধিকাৰী হৈ বিচিত্ৰ সৃষ্টি ৰচনা কৰিছে। যি শক্তিৰ বলত এক ঈশ্বৰে বিচিত্ৰ আৰু বিবিধ সৃষ্টি ৰচনা কৰে তাৰেই নাম 'মায়'। শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ দুটা—সগুণ আৰু নিগুণ। মায়াবিশিষ্ট ব্ৰহ্মই সগুণ। এওঁৰেই ঈশ্বৰ—জগতৰ সৃষ্টি আৰু পালনকৰ্তা। নিগুণ ব্ৰহ্মৰ মায়াব লগত কোনো সম্বন্ধ নাই। ই অখণ্ড, সৰ্বত্ৰব্যাপক, সচ্ছিদানন্দ স্বৰূপ।

বৈষ্ণৱদৰ্শন—বৈষ্ণৱ আচাৰ্য্য বামাহুজৰ মতে ঈশ্বৰ অখিল সদ্গুণৰ নিকেতন। ব্ৰহ্ম সগুণ, নিগুণ নহয়। এওঁৰ মতে জীৱজগতৰ কৰ্তা এক ঈশ্বৰ। সেইবাবে এওঁৰ সিদ্ধান্তক অদ্বৈত মূলি বিশিষ্ট অদ্বৈত বোলা হয়। আচাৰ্য্য নিম্বাৰ্কৰ মতে জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব বেলেগ বেলেগ। সেয়ে এওঁৰ মত দ্বৈততাদ্বৈত নামে জনাজাত। মাধৱৰ মতে জীৱ আৰু ঈশ্বৰ এক নহয়, ই ভিন্ ভিন্। ঈশ্বৰ এই জগতৰ কেৱল নিমিত্ত কাৰণ, উপাদান কাৰণ নহয়। কিন্তু আন আন আচাৰ্য্যসকলৰ মতে জগতৰ উপাদান আৰু নিমিত্তৰ কাৰণ স্বয়ং ভগৱান। সেই কাৰণে এই মতক 'দ্বৈতমত' বোলা হয়। আচাৰ্য্য বলভে মায়াবাদ নামানে। তেওঁ কেৱল অদ্বৈতবাদ স্বীকাৰ কৰে। সেয়ে তেওঁৰ মত শুদ্ধাদ্বৈত নামে জনাজাত। বলৰ চৈতন্য সম্প্ৰদায় আৰু অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰক মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীহৰিদেৱৰ হৰিদেৱী সম্প্ৰদায়ৰ মতে তত্ত্বিয়েই মোক্ষলাভৰ একমাত্ৰ পন্থা।

ব্ৰহ্মই ঈশ্বৰ। ঈশ্বৰৰ দৰে চেতনজীৱ আৰু জড়জগত উভয়ে সত্য। বিষ্ণুই ঈশ্বৰ। গতিকে এওঁলোকে বিভিন্নৰূপত বিষ্ণুৰেই উপাসনা কৰে।

বেদান্ত আৰু বৈষ্ণৱ সাহিত্য

ব্ৰহ্মসূত্ৰে বৰ্ণিত হয় বিষ্ণুৰূপে ছয় শ বছৰ পূৰ্বে। বেদান্ত সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰ অতি বিশাল। আচাৰ্য্য গোড়পাদৰ মাণ্ড্যুকা কাৰিকাবৰণবাই অৰ্ধৈত্ববাদৰ আৰম্ভ হয়। আচাৰ্য্য সূৰেখৰে তৈত্তীৰীয়া ভাষ্য আৰু বৃহদাৰণ্যক ভাষ্যৰ ওপৰত বাৰ্ত্তিক লিখি বাৰ্ত্তিকাৰ উপাধি লাভ কৰে। পদ্মপাদে ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ চতুঃসূত্ৰীৰ ওপৰত 'পঞ্চপাদিকা' আৰু প্ৰকাশাত্ম্যভি ইয়াৰ ওপৰত 'বিশ্বৰূপ' নামৰ টীকা লিখে।

'বিশ্বৰূপ'ৰ ওপৰত আৰ্কে অখণ্ডানন্দমুনি 'তত্ত্বদীপন' আৰু বিদ্যাবণ্যাই 'বিশ্বৰূপপ্ৰমেয়-সংগ্ৰহ', নামৰ দুখন প্ৰসিদ্ধ টীকা ৰচনা কৰে। শ্ৰীহৰ্ষৰ 'খণ্ডনখণ্ডখণ্ড' এখন পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থ। মধুসূদন সৰস্বতীৰ 'অৰ্ধৈত্বমিচ্ছি' এখন স্কন্দৰ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ। অঙ্গয়দীক্ষিতৰ 'কল্পতৰু-পৰিমল' আৰু 'সিদ্ধান্ত লেশ সংগ্ৰহ' বেদান্ত সাহিত্যৰ উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ।

বৈষ্ণৱদৰ্শনত ৰামানুজ ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ওপৰত শ্ৰীভাষ্য আৰু গীতা ভাষ্য লিখে। ১০১৭ খ্ৰীঃত ৰামানুজে শ্ৰীপেৰুম্বুদৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰে। তেওঁৰ পূৰ্বৰ নাম আছিল লক্ষণ, পিচত লক্ষণমুনি নামে জনাজাত হয়। শেষ বয়সত বেদান্ত-ধৰ্মত দীক্ষিত হৈ তেওঁ সন্ন্যাস ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। হৃদৰ্শন শ্ৰৱিৰ শ্ৰীভাষ্যৰ ওপৰত লিখা শ্ৰুত-প্ৰকাশিকা' এখন প্ৰসিদ্ধ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ। বেদান্ত দেশিকে 'তত্ত্ব-টীকা', 'তত্ত্ব-মুক্তা', 'কলাপ' 'গীতাৰ্থ-ভাষণ-চম্ভিকা' আদি অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি বৈষ্ণৱ মত লোকসমাজত প্ৰচাৰ কৰে। নিম্বাৰ্কাচাৰ্য্যৰ 'বেদান্ত-পাৰিজাত সৌৰভ' বেদান্ত সূত্ৰৰ ভাষ্য। শ্ৰীনিবাসে ইয়াৰ ওপৰত 'বেদান্ত-কৌস্তভ' নামৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যা লিখে। পূৰ্ববোস্তমৰ 'শ্ৰুতান্ত-স্বৰূপ' আৰু দেৱাচাৰ্য্যৰ 'সিদ্ধান্ত জাহ্নবী' উৎকৃষ্ট বেদান্ত গ্ৰন্থ। ইয়াৰ বাহিৰেও বিটঠলনাথৰ 'বিষ্ণুগুণ', কৃষ্ণচন্দ্ৰৰ 'ভাবপ্ৰকাশিকা' পূৰ্ববোস্তমৰ 'অমৃতভৰজিনী', গিৰিধৰ মহাৰাজৰ 'সুহৃদৈবত-মাত্ত' আৰু সনাতন ভট্টৰ 'প্ৰমেয়দীপ' চম্ভাৰ্ধৈত মতৰ প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ। চৈতন্য মন্ত্ৰদায়ৰ শ্ৰীম্প-গোষাৰীৰ 'লক্ষ্যভাগৱতায়ত', উজ্জলনীলমণিৰ 'ভক্তৰসায়তমিচ্ছু' আৰু সনাতন গোষাৰীৰ 'বৃহদ্ ভাগৱতায়ত', বৈষ্ণৱ ভোবিগী আৰু হৰিভক্তি বিলাসেই উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। কৃষ্ণদাস কবিরাজৰ চৈতন্য চৰিতামৃত আৰু বলদেৱ বিদ্যাকৃষ্ণৰ 'গোবিন্দভাষ্য', চৈতন্য পন্থৰ প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ। মহাপুৰুষ হৰিদেৱ ৰচিত 'ভক্তিবল,—ভবদীনা' আৰু বিজয়দাসৰ ৰচিত 'হৰিদেৱচৰিত' অসমৰ বৈষ্ণৱ মন্ত্ৰদায়ৰ অমূল্য গ্ৰন্থ।

॥ পৰিশিষ্ট ॥

কেইজনমান গ্ৰন্থকাৰৰ চমু পৰিচয়

ভৰদ্বাজ : ‘ককুতস্ত’ৰ পূৰ্বোক্ত বাক্যত ব্ৰহ্মা, বৃহস্পতি আৰু ইন্দ্ৰৰ নিহত ভৰদ্বাজক চতুৰ্থ ব্যাকৰণ প্ৰবক্তা বুলি উল্লেখ কৰিছে। এওঁ আছিল বৃহস্পতিৰ পুত্ৰ। ‘কাশিকা বৃত্তি’ত ভৰদ্বাজৰ এবাৰজন সন্তান থকা বুলি কোৱা আছে। এওঁ ব্যাকৰণ আৰু আত্মবেদৰ জ্ঞান ইন্দ্ৰবৰণা আৰু পুৰাণৰ জ্ঞান ‘তুৰাক্ষৰ’ পৰা লাভ কৰে। ‘ৰামায়ণ’ৰ এক প্ৰসঙ্গবৰণা জনা যায়, প্ৰয়াগৰ গঙ্গা-যমুনাৰ কংগৰ সন্মিলিত ভৰদ্বাজৰ আজন্ম আছিল। আজিও তাৰ চিহ্ন বিদ্যমান। ‘ঐক্যবৈ আৰণ্যক’ত এওঁ ‘অনুচানত’ আৰু ‘দীৰ্ঘজীৱিত’ লিখিছে। ‘ৰামায়ণবৰণা জনা যায়, এওঁ ৰামৰ সমকালীন। এডেকে এওঁৰ আত্মজ্ঞানিক সময় জ্ঞেতা যুগৰ শেৰতাল।’ এওঁৰ গ্ৰন্থসমূহ হ’ল—১। ভৰদ্বাজ-ব্যাকৰণ, ২। আত্মবেদ-সংহিতা, ৩। ধৰ্ম্মবেদ, ৪। বাজশাস্ত্ৰ, ৫। অৰ্থশাস্ত্ৰ, ৬। মন্ত্ৰসৰ্বস্ব ৭। পুৰাণ, ৮। শিকা। ইয়াৰ ভিতৰত বৰ্তমান ‘মন্ত্ৰসৰ্বস্ব’ আৰু ‘শিকা’ নামৰ গ্ৰন্থ দুখন পোৱা হৈছে।

কাশ্যপ : ‘অষ্টাধ্যায়ী’ত আচাৰ্য কাশ্যপৰ নাম দুবাৰ উল্লেখ কৰিছে। ‘বাজসনেয় প্ৰতিশাখ্য’তো এওঁৰ নাম পোৱা যায়। মহাত্মাবতৰ যুদ্ধৰ সময় এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল। এওঁ ব্যাকৰণ, কল্প, ছন্দঃশাস্ত্ৰ, আত্মবেদ, পুৰাণ আৰু দৰ্শনৰ ওপৰত গ্ৰন্থ লিখে; কিন্তু এইটো নিশ্চিতভাৱে ক’ব নোৱাৰি যে এই গ্ৰন্থসমূহৰ ৰচয়িতা এজন ব্যক্তি নে একে নামৰ ভিন্ ভিন্ ব্যক্তি।

গাৰ্গ্য : পাণিনিৰ ‘অষ্টাধ্যায়ী’ৰ তিনি ঠাইত গাৰ্গ্যৰ নাম উল্লেখ আছে। এওঁ বৈয়াকৰণ ভৰদ্বাজৰ পুত্ৰ। এওঁৰ স্থিতিকাল ৫৫০০ বিক্ৰমপূৰ্ব। গাৰ্গ্যই এখন সৰ্বাঙ্গপূৰ্ণ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰাৰ উপৰিও ‘নিকন্ত’ ‘নামবেদ পদপাঠ’, ‘শাকল্যাত্ত’, ‘তকশাস্ত্ৰ’, ‘দেবঘিচৰিত’ আৰু ‘সামতত্ত্ব’ নামৰ ছয়খন গ্ৰন্থ লিখে।

শাকল্য : আচাৰ্য শাকল্যক পাণিনিয়ে চাৰিবাৰ উল্লেখ কৰিছে। সংস্কৃত সাহিত্যত চাৰিজন শাকল্য নামৰ ব্যক্তি পোৱা যায়। তেওঁলোক হৈছে—শাকল্য, হুবিৰ শাকল্য, বিদগ্ধ শাকল্য আৰু বেদমিত্ৰ শাকল্য। মীমাংসকৰ মতে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত উদ্ধৃত শাকল্য আৰু ঋগ্বেদৰ পঢ়কাৰ শাকল্য একেজন ব্যক্তি। এওঁৰ আবিৰ্ভাবকাল ২৮০০ বিক্ৰমপূৰ্ব। এওঁ শাকলচৰণ আৰু পদপাঠৰ ওপৰত গ্ৰন্থ লিখে।

পাণিনি আৰু অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণ: পাণিনি ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ এক স্থপতিৰূপে আৰু সৰ্বাধিক খ্যাতিসম্পন্ন ব্যক্তি। পুৰবোধনৰ দেৱৰ 'ত্ৰিকাণ্ড শেৰ' কোষত এওঁক পাণিন, পাণিনি দাক্ষীপুত্ৰ, শালকি, শালাতুৰীয়া আৰু আহিক— এই ছয়টা পৰ্যায়বাচী নাম দিছে।

মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিত শিৱহৰ্ষ শৰ্মাই শালকি শব্দটোৱৰূপৰা পাণিনিৰ পিতাকৰ নাম শালক বুলি লিখিছে। হৰিহৰ্ষৰ 'পণোহত্ৰাতীতি পনী, তত্ৰাপত্যং পাণিনঃ, পণিনত্ৰাপত্যং পাণিনো বুবা পাণিনিঃ'—এই নিকৰ্ত্তি মতে পাণিনিৰ পিতাকৰ নাম পাণিন বুলি কৈছে। পতঞ্জলিয়ে পাণিনিক দাক্ষীপুত্ৰ বুলি কৈছে। ইয়াৰপৰা বুজা যায়, এওঁৰ মাক মাক কুলৰ। এওঁ চাৰি হেজাৰ সূত্ৰ আৰু আঠোটা অধ্যায়ত 'অষ্টাধ্যায়ী' ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। ছন্দশাস্ত্ৰৰ বচক পিঙ্গল পাণিনিৰ কনিষ্ঠ ভ্ৰাতৃ।

পাণিনি লৌকিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰথম বৈয়াকৰণ। ম্যাক্সমুলাৰ আৰু গ্ৰেবাৰৰ মতে পাণিনিৰ আবিৰ্ভাবকাল খ্ৰীঃপূঃ ৪ৰ্থ শতাব্দী। আচাৰ্য্য বৰ্ষৰ গুচৰত পাণিনি ব্যাকৰণ শিক্ষালাত কৰে। পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণৰ ৰীতিৰ পৰ্যালোচনা কৰি ব্যাঙিয়ে 'সংগ্ৰহ' নামৰ একলক্ষ শ্লোকত এখন গ্ৰন্থ লিখে। খ্ৰীঃপূঃ ৩য় শতাব্দীত কাভায়নে পাণিনিৰ সূত্ৰবোৰৰ মোৰ, জটী প্ৰশ্নোদন কৰি বাৰ্ত্তিক ৰচনা কৰে।

পাণিনি ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ ব্যাকৰণ-ৰচয়িতা। বিশ্বৰ ভাষাতত্ত্ব চৰ্চাৰ ইতিহাসত পাণিনিৰ স্থান অবিসংবাদিত। বিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথমৰ্ধত যি বৰ্ণনামূলক ভাষাবিজ্ঞানৰ নতুন অধ্যায় সৃষ্টিত হয়, 'ন্যুমফিক্ত'ৰ মতে সেই ভাষা-বিজ্ঞানৰ সূচনা হৈছিল বহুপূৰ্বে ভাৰতবৰ্ষত পাণিনিৰ হাতত। পাণিনিক পৃথিৱীৰ প্ৰথম বৰ্ণনামূলক ভাষাবিজ্ঞানী বলা হয়। আৰ্কো, বিংশ শতাব্দীৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত আব্ৰাহাম নোৱাম চম্‌স্কি (Abraham Noam Chomsky) যি ৰূপান্তৰমূলক মননশীল ব্যাকৰণ (Transformational Generative Grammar) তত্ত্ব প্ৰতিপাদন কৰি সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ ভাষাবিজ্ঞানত বিপ্লৱ আনিছে সেই ব্যাকৰণৰ অনেক সূত্ৰৰ উৎস পাণিনিৰ ব্যাকৰণত পোৱা যাব।

পতঞ্জলি: পতঞ্জলি ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত নতুন উপলব্ধিৰ স্ৰষ্টা আৰু নতুন উপাদানৰ জয়দাতা। পতঞ্জলি আছিল এক মহান বিচাৰক মনসী। ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্ৰত নতুন যুগ সূচনা কৰি নিম্নৰ অসামান্ত প্ৰতিভাৰ ছাপ পদ্ধতি পুৰুষলৈ এৰি থৈ গৈছে। এওঁ পাণিনীৰ ব্যাকৰণৰ অধিতীয়া ব্যাখ্যাত। তেওঁৰ

সচিভ ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ মহাভাষ্য ব্যাক্তিৰ ‘সংগ্ৰহ’ৰ ওপৰ প্ৰতিষ্ঠিত। পঞ্চদশি বৈয়াকৰণৰ উপৰিও ভেওঁ একেধাৰে সাংখ্য, যোগ, জ্ঞান, আত্মবোধ, কোষ, বদান্তন আৰু কাব্যশাস্ত্ৰৰো বচক। ভেওঁৰ বচিষ্ঠ ‘সামবেদীয় নিধান-সূত্ৰ’, ‘যোগ-সূত্ৰ’, আৰু ‘মহাভাষ্য’ নামৰ তিনিখন গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে। কান্দীৰৰ বজা অভিন্নত্বৰ শাসন কালত কান্দীৰত মহাভাষ্যৰ পঠন-পাঠনে যথেষ্ট সমাদৰ লাভ কৰিছিল। এওঁৰ আবিৰ্ভাবকাল এতিয়াও সঠিকভাৱে জনা নাযায়। তথাপি খ্ৰীঃ পূঃ ১ম বা খ্ৰীষ্টাব্দ ১ম শতাব্দী বুলি অহমান কৰা হৈছে।

ভৰ্হুহবি :—ভৰ্হুহবি ‘বাক্যপদীয়’ আৰু ‘প্ৰকীৰ্ণক’ নামৰ দুখন গ্ৰন্থ লিখে। মহাভাষ্যৰ ওপৰত পোৱা টীকাৰ ভিতৰত ভৰ্হুহবিৰ টীকাই প্ৰাচীন। ভৰ্হুহবিৰ টীকা অতি প্ৰামাণিক। ‘বাক্যৰূপ-নিকাৰ’ত ভৰ্হুহবিৰ হান প্ৰতিষ্ঠাৰ পিছতেই।

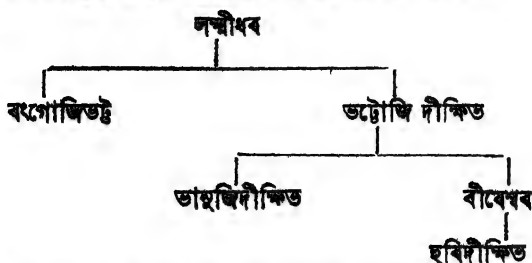
ভৰ্হুহবি নিজৰ সম্পৰ্কে একো লিখা নাই। পুৰুষোত্তমৰ কখন অহুসাৰে ভৰ্হুহবিৰ গুৰুৰ নাম বহুবাত আছিল বুলি অহুমান হয়। চীনা পৰিব্ৰাজক হি৭-চিং-এ ভুলবশতঃ ভৰ্হুহবিৰ বোদ্ধ বুলি লিখিছে। কিন্তু এওঁ বোদ্ধ নহয়, কট্টৰ বৈদিক ধৰ্ম্মালম্বীহে। এওঁ ফোটিবাদৰ সমৰ্থক। ভৰ্হুহবিৰ গ্ৰন্থসমূহ হ’ল— ‘মহাভাষ্য দীপিকা’ (মহাভাষ্য-ব্যাখ্যা), ‘বাক্যপদীয়’ (বাক্যপদীক), ‘ভট্টিকাৰ্য্য’, ‘ভাগবত্ৰি’ (অষ্টধ্যায়ী), ‘নীতিশতক’, ‘শৃঙ্গাব শতক’, ‘বৈবাজ শতক’, ‘দীৰ্ঘাঙ্গ-সূত্ৰবৃত্তি’, ‘বেদান্ত-সূত্ৰবৃত্তি’ আৰু ‘শব্দধাতু সমীক্ষা’।

‘মহাভাষ্য-দীপিকা’ত ব্যাকৰণৰ নানা দৰ্শন আলোচনা কৰিছে আৰু দ্বিতীয় অধ্যায়ত আৰু ‘প্ৰকীৰ্ণক’ত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ অন্ত্যন্ত দিশ বিতৰ্ত্তাৰে আলোচনা কৰিছে।

জীতেশ্বৰবুদ্ধি : ‘কাশিকা’ৰ ওপৰত পোৱা ব্যাখ্যানসমূহৰ ভিতৰত জীতেশ্বৰবুদ্ধিৰ বচিষ্ঠ ‘কাশিকা বিৱৰণ-পঞ্জিকা’ আটাইতকৈ প্ৰাচীন। পিছত ই স্তান নামে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰে। জীতেশ্বৰবুদ্ধিৰ স্থিতিকাল খ্ৰীঃ ৮ম শতিকা। ‘স্তান’-ব্যাখ্যা ইমান লোকপ্ৰিয় হৈ উঠিছিল যে ইয়াৰ ওপৰত মৈত্ৰেয় ৰক্ষিতে ‘তত্ত্বপ্ৰদীপ’, মজ্জিনাথে ‘স্তানোত্তোভ’, মহামিঞাই ‘বাক্যৰূপ-প্ৰকাশ’ আৰু বহুমতি আদিয়ে ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ লিখে।

ভট্টোজী দীক্ষিত : ব্যাকৰণ ইতিহাসত ভট্টোজীৰ এক বিশিষ্ট স্থান আছে। ব্যাকৰণৰ ওপৰত ভেওঁ অনেক গ্ৰন্থ লিখে। ‘অষ্টাধ্যায়ী’ৰ ওপৰত লিখা

এওঁৰ ‘শব্দকোষত’ নামৰ বুহৎ বুদ্ধিৰ সম্প্রতি কিছু অংশহে পোৱা গৈছে।
ভট্টোজি দীক্ষিত মহাবাহুদয় ব্রাহ্মণ। এওঁৰ বংশাবলী তলত দিয়া হ’ল—

ভট্টোজি দীক্ষিতে হুসিংহৰ পুত্ৰ শেবকৃষ্ণৰ ওচৰত ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিছিল।
অগ্নয় দীক্ষিত এওঁৰ গুৰু আছিল। এওঁৰ আৰিষ্ঠাকাল সপ্তদশ শতিকা।
ৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰজিয়া কোমুদীৰ অঙ্কৰণত ভট্টজিদীক্ষিতে ‘সিদ্ধান্ত কোমুদী’ ৰচনা
কৰে। ‘সিদ্ধান্ত কোমুদী’ ওপৰত ভট্টোজি দীক্ষিতৰ স্বৰচিত টীকাৰ নাম ‘পৌঢ়
মনোৰমা’ আৰু পানিনিৰ ‘অষ্টাধ্যায়ী’ৰ ওপৰত লিখা টীকাৰ নাম ‘শব্দকোষত’।

কাভ্যায়ন : এওঁৰ পিতামহৰ নাম ঘাঙ্কৰ্ণ, পিতাকৰ নাম সোমদত্ত। বৰ-
কটি নামেও এওঁ জনাজাত। আচাৰ্য্য উপবৰ্ষ এওঁৰ শিক্ষাগুৰু। এওঁ উপবৰ্ষৰ কন্যা
‘উপকোশা’ৰ পাণিগ্ৰহণ কৰে। পানিনিৰ ‘অষ্টাধ্যায়ী’ ব্যাকৰণৰ এওঁ ঘণস্বী
বাৰ্ত্তিকাৰ। কাভ্যায়ন শাখাৰ অধ্যয়ন মহাবাহুদয় প্ৰচলিত। তাৰপৰা অনুমান
হয় এওঁ দাক্ষিণাত্যৰ লোক। এওঁৰ আৰিষ্ঠাকাল খ্ৰীঃপূঃ ৩য় শতাব্দী।

নীলকৰ্ণ : নীলকৰ্ণ পিতামহৰ নাম ৰামচন্দ্ৰ আৰু পিতাকৰ নাম বটেশ্বৰ।
বটেশ্বৰৰ দীক্ষা-গুৰু, অগ্নয় দীক্ষিতৰ পুত্ৰ, নীলকৰ্ণৰ গুৰু ‘তত্ত্ববোধিনীকাৰ’ জ্ঞানেন্দ্ৰ
সৰস্বতী। ভট্টোজি দীক্ষিতৰ ‘সিদ্ধান্ত কোমুদী’ৰ তত্ত্ববোধিনীকাৰ জ্ঞানেন্দ্ৰ
সৰস্বতী আৰু অগ্নয় দীক্ষিত দুয়ো সমকালীন। পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথৰ পিতৃ
পেকুণ্ডট্টৰ গুৰুও আছিল জ্ঞানেন্দ্ৰ। এতেকে নীলকৰ্ণৰ স্থিতিকাল ভট্টোজি
দীক্ষিত আৰু পেকুণ্ডট্টৰ সময়ত প্ৰায় ১৭ শতাব্দী হব। এওঁ ভাৰতবৰ্ষবৈবেক
মহাভাষ্যৰ ওপৰত), ‘সিদ্ধান্ত-কোমুদী-তত্ত্ববোধিনী’, ‘পানিনীয়দীপিকা’ আৰু
‘পৰিভাষাবুদ্ধি’ নামৰ গ্ৰন্থ লিখে।

মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিজ্ঞানাগীশ ভট্টাচাৰ্য্য : ইংৰাজ
চিভিলিয়ান মি. এইচ., এ. ডি. ফিলিপে উল্লেখ কৰা মতে ষষ্ঠদশ শতিকাত
মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ ৰাজসভা অলংকৃত কৰা পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত ক্ৰমত

স্বৰূপ পণ্ডিতপ্ৰৱৰ পুৰুষোত্তম বিজ্ঞাবাগীশে বন্ধাবণৰা প্ৰেৰণা পাই সংকুভ ভাষাত 'প্ৰয়োগ বন্ধমালা' ব্যাকৰণখন প্ৰণয়ন কৰে। প্ৰয়োগ বন্ধমালা ব্যাকৰণৰ মঙ্গলাচৰণত এইদৰে উল্লেখ আছে—

শ্ৰীমন্তদেৱন্ত গুণৈকসিদ্ধো-

মহীমহেন্দ্ৰন্ত যথানিৰ্দেশম্ ।

যস্মাৎ প্ৰয়োগোক্তমবন্ধমালা

বিভক্ততে শ্ৰীপুৰুষোত্তমেন ।

পুৰুষোত্তমৰ সম্পৰ্কে এইদৰে ব্যাকৰণখনৰ পাতনিভ লিখা আছে : "It is an admitted fact that pandit Purushottam Vidyabagish was a jewel in court of the king Narnarayana. His Majesty, the king Narnarayana happened to come across this jewel of scholars on his way on a royal pilgrimage to Varanasi and brought him back to the Court."

উক্ত মন্তব্যাবণৰা বিজ্ঞাবাগীশৰ জন্ম য'তেই নহওক, তেওঁ যে কামৰূপাট্টৰ আৰু মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ সমসাময়িক তাত অকণো সন্দেহৰ অৱকাশ নাই।

সপ্তম শতিকাত কামৰূপৰ অধিপতি কুমাৰ ভাস্কৰ বৰ্মাই কাশীৰাজ্যে আয়োজন কৰা বিষ্ণু যজ্ঞলৈ আমন্ত্ৰণ পাই কাশীলৈ যায়। সেই মহাবিষ্ণু যজ্ঞৰ প্ৰধান হোতাৰূপে নিয়ন্ত্ৰিত হৈছিল কান্তকূষৰ কান্তপুগোত্ৰীয় পৰম বৈষ্ণৱ বেদ-দৰ্শনজ্ঞ পণ্ডিতপ্ৰৱৰ নৰোত্তম। যজ্ঞ সমাপন হোৱাৰ অন্তত ভাস্কৰ বৰ্মাই যজ্ঞৰ প্ৰধান হোতা নৰোত্তমৰ পাণ্ডিত্যত মুগ্ধ হৈ তেওঁক কামৰূপলৈ লৈ আহে। বজাই তেওঁক অথক্লান্তত এখন পঢ়াশালি পাতি দিয়ে। তেওঁ তাত আঠবছৰ কাল বেদ, ব্যাকৰণ, দৰ্শন আদিত শিক্ষা দান কৰি বহতি (বহবি) গ্ৰামলৈ গুচি যায়। বহতি গ্ৰামত তেওঁৰ পুত্ৰ কৃষ্ণদত্তক ঘৰ সংসাৰ কৰি দি নৰোত্তমে বৃন্দাবনলৈ যায়। এই নৰোত্তমৰ পুত্ৰ কৃষ্ণদত্ত, কৃষ্ণদত্তৰ পুত্ৰ হৰদত্ত, হৰদত্তৰ পুত্ৰ উমাকান্ত, উমাকান্তৰ পুত্ৰ পঞ্চানন, পঞ্চাননৰ পুত্ৰ সূৰ্যবৰ, সূৰ্যবৰৰ পুত্ৰ পদ্মনাভ আৰু অজনাভ, অজনাভৰ পুত্ৰ মহাপুৰুষ হৰিদেৱ আৰু পদ্মনাভৰ পুত্ৰ প্ৰয়োগবন্ধমালা ব্যাকৰণ ৰচয়িতা পুৰুষোত্তম বিজ্ঞাবাগীশ।

পুৰুষোত্তম বয়সত মহাপুৰুষ হৰিদেৱতকৈ সাত বছৰে ডাঙৰ। হৰিদেৱৰ জন্ম হয় ১৩৪৮ শতক (খ্ৰীষ্টীয় ১৪২৬ চনত)। ইয়াৰপৰা জানিব পাৰি যে

পুৰুষোত্তমৰ জন্ম হয় ১৩৪১ শতক (খ্রীষ্টীয় ১৪১২ চনত)। মক কালক্ষেত্ৰে পিতৃ-মাতৃ বিয়োগ হোৱাত জ্যেষ্ঠ পিতৃ অজ্ঞানতে লালন-পালন কৰি যথাসময়ত উপনয়ন কাৰ্য্য সমাপন কৰে। তাৰপিছত পুৰুষোত্তমে কিছুকাল শিলাগ্ৰামত মাতুলালয়ত থাকে। পিছত পাণিনি, বেদ-দৰ্শনাদি অধ্যয়নৰ উদ্দেশ্যে ভেঙে নৱদীপত কিছুকাল কটায়। ভেঙে মহাবাহুগ্ন পণ্ডিত বিবেকৰ শাস্ত্ৰীৰ ওচৰত বেদ অধ্যয়ন কৰি বিত্তাবাগীশ উপাধি লাভ কৰে।

অধ্যয়ন শেষ কৰি কামৰূপলৈ উভতি আহি শিলাগ্ৰামত স্থায়ীভাৱে থাকিবলৈ লয় আৰু পাত্ৰগ্ৰামত (বৰ্তমান পাটবাউনী) বিয়া কৰায়। বিয়াৰ পিছত শিলাগ্ৰামত পঢ়াশালি পাতি পাণিনি, কলাপ আদি শাস্ত্ৰৰ অধ্যাপনাৰ ক্ষেত্ৰত আত্মনিয়োগ কৰে।

পুৰুষোত্তমৰ পাণ্ডিত্যৰ কথা কামৰূপৰাত মহাবাহু বজায়েৰে (নৰনাৰায়ণে) ভেঙক ৰাজসভালৈ আহিবলৈ হাতীসহ মাছৰ পঠায়। পুৰুষোত্তমে ৰজাৰ ইচ্ছা অহুসৰি কোচবিহাৰলৈ যাবলৈ হৰিদেৱৰপৰা অহুমতি লৈ শিলাগ্ৰাম এৰি কোচবিহাৰত মহাবাহু নৰনাৰায়ণৰ ৰাজসভাত পণ্ডিত হিচাপে থাকিল। ১৪২০ শতক পুৰুষোত্তম বিত্তাবাগীশে “প্ৰয়োগ-বন্ধমালা” ব্যাকৰণ লিখি সমাপ্ত কৰি কোচবিহাৰত ভৱলীলা সম্বৰণ কৰে।

এওঁ লৌকিক ভাবাত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। পাণিনিৰতকৈ বিত্তাবাগীশৰ ব্যাকৰণ প্ৰয়োগ বন্ধমালা অতি সহজ আৰু সৰল। এওঁৰ ব্যাকৰণত পূৰ্বসূত্ৰৰ লগত উদ্ভৱ সূত্ৰৰ কোনো ব্যৱহাৰ নাই। এওঁৰ ব্যাকৰণৰ প্ৰথম সূত্ৰ হ’ল— ‘অকাৰাদি হকাৰাশ্চ।’ পাণিনি ব্যাকৰণত যিমান পদ বা সূত্ৰ লাগে এওঁৰ ব্যাকৰণত সিমান নালাগে। পাণিনি সূত্ৰটো ৯টা সূত্ৰ লগলাগি এটা পদ হয়, কিন্তু প্ৰয়োগবন্ধমালা ব্যাকৰণত তিনিটা সূত্ৰ লগ লাগি এটা পদ হয়। প্ৰয়োগবন্ধমালা ব্যাকৰণত এওঁ ২৩টা বিস্তাৰ দেখুৱাইছে। প্ৰথমভাগত বৰ্ণমালাৰপৰা অদাদি পৰ্যন্ত; দ্বিতীয় ভাগত গণৰ আলোচনা, স্বপৰ আলোচনা, উচ্চাৰণৰ স্থান; তৃতীয় ভাগত সূত্ৰৰ definition-বোৰ দিছে। ভাষ্য, উপোদ্ধাত আদিও ৩য় ভাগত লিখিছে, যিটো ভাগ অতি পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ আৰু উপভোগ্য।

বিত্তাবাগীশৰ ৰচনাত ব্যাকৰণ আৰু স্নেহযুক্ত কবিতাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। ত্ৰীময় ভাগৱতৰ কৃষ্ণকণী বিষুই আছিল এওঁৰ আৰাধ্য দেৱতা। এওঁৰ ৰহস্যত বাক্য কাশিকাবুদ্ধিৰপৰা লোৱা। (‘চাৰী লোকায়তে নয়তে’ পৃষ্ঠা ১২৫৫)।

বৈষ্ণৱধৰ্মৰ প্ৰভাৱৰ উপৰিও এওঁৰ গ্ৰন্থত শৈৱ ধৰ্মৰো প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। 'কল্প, বিষ্ণুৰ আদি ভোৱালোকৰ কুলৰ দেৱতা' বুলি কোৱা কথাই তাৰ প্ৰমাণ।

এওঁৰ ব্যাকৰণৰ সূত্ৰবোৰত প্ৰাণিনি, কানিকাবৃদ্ধিৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। নৈয়ায়িক-সকলৰ প্ৰভাৱো দেখা যায়। উন্নয়, চন্দ্ৰব্যাকৰণ আৰু ভাগবত্ৰি গ্ৰন্থৰ উল্লেখ এওঁৰ গ্ৰন্থত আছে। মাঘ, দ্বিতী, সবস্বতী কৰ্ণাভৰণম্, জয়দেৱ, অনৰ্ঘৰাঘব আদিৰ উল্লেখো পোৱা যায়। মহাকাব্য, লোকানন্দনাটক, বামাৱৰণৰ লক্ষ্যকাণ্ড, জ্ঞানভাস্কৰ, মহাভাৰত আদিৰপৰা উদাহৰণ উদ্ধৃতি দিছে; বেদান্তৰ প্ৰভাৱো এওঁৰ গ্ৰন্থত পৰাটো মনকবিবলগীয়া।

ভক্তি প্ৰকৰণত এওঁ বহুতো নতুন শব্দৰ ব্যাকৰণ কৰিছে। পৰিচিহ্নৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰি এওঁ প্ৰভাৱ আৰু ব্ৰীপ্ৰভাৱৰ স্বত্ব নতুনকৈ দিখিছে (ক্ৰতুৰ্ভাৱ আনয়তি ক্ৰত্বাণি)। এওঁ ধাতুৰূপৰ প্ৰয়োগ মাঘৰ উদ্ধৃতি দি বুজাই দিছে।

প্ৰয়োগবন্ধমালা ব্যাকৰণ আজিও সমগ্ৰ অসমৰ লগতে উত্তৰ-পূবভাৰতত সংস্কৃত পঢ়াশালীসমূহত প্ৰচলিত হৈ আহিছে।

মাতৃগুপ্ত

মাতৃগুপ্ত আছিল প্ৰাচীন কাম্বীৰৰ অধীশ্বৰ। তেওঁ আছিল বিদ্বান, কবি আৰু সদাচাৰী। দুখীয়া ব্ৰাহ্মণ পৰিৱাল এটাত জন্মগ্ৰহণ কৰি নিজ প্ৰতিভাৰ বলত তেওঁ শাৰদা দেশৰ (কাম্বীৰৰ) অধিপতি হ'বলৈ সমৰ্থ হয়।

উজ্জয়িনীত শকাৰি ৰজা বিক্ৰমাদিত্যই ৰাজ্য শাসন কৰি আছিল। তেওঁ আছিল ধৰ্মপৰায়ণ, বিত্তোৎসাহী ৰজা। বিদ্বান আৰু কবিসকলে তেওঁৰ ৰাজসভা অলংকৃত কৰিছিল। ৰজাৰ এই বিপুল কীৰ্ত্তিৰ বাবে তেওঁৰ দৰ্শন লাভৰ অৰ্থে মাতৃগুপ্তই উজ্জয়িনীলৈ যায়; কিন্তু ৰজাৰ সাক্ষাত লাভ কৰিবলৈ তেওঁৰ বাবে অতি কঠিন কাম হ'ল। বহুতো চেষ্টা কৰিয়ো দুৰ্বীৰ হুঁঠোৰ বাবে তেওঁ বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাত উপস্থিত হলেও ৰজাই তেওঁক যথোচিত সন্মান প্ৰদৰ্শন নকৰিলে। ৰজাই তেওঁৰ পৰীক্ষা লবলৈ ধৰিলে, কিন্তু নিৰাশ্ৰয় কবিৰ বাবে এইটো আছিল এক কঠিন পৰীক্ষাৰ সময়। দুৰ্বীৰ লগত বাহিৰত পহুলিমুখত অকাৰণতে চুপতা-চুপতি মাৰি অতি বিৰক্তিয়ে দিন কটাই থাকোঁতে এদিন ৰজাই ঘোঁৰাত উঠি বাহিবলৈ যাব ধৰোঁতে বীন-বীন, মলিনবস্ত্ৰ পৰিহিত, জীৰ্ণকাৰ মাতৃগুপ্তক

দেখিলে আৰু তেওঁকে অপেক্ষা কৰি থকা বুলি জানি বজাই মৰ্মাহত হ'ল আৰু তেওঁক কিম্বে উশকাব কবিব পাৰি সেই কথা ভাবিলে। সেই সময়ত কান্ধীৰ দ্বিৰ্ঘা নামৰ এজন বজাই ৩০ বছৰ ২ মাহ বাজাব কৰি অৰ্গমামী হয়। তেওঁ সন্তানহীন হোৱা বাবে বাজসিংহাসনত কাক বহুৱাব সেই লৈ মন্ত্ৰীসকলৰ মাজত ভীষণ সমস্ৰাই দেখা দিলে। তেওঁলোকে এই সমস্ৰা সমাধানৰ বাবে চক্ৰবৰ্তী বজা বিক্ৰমাদিত্যৰ হাতত দায়িত্ব অৰ্পণ কৰে। বজা বিক্ৰমাদিত্যই মাতৃগুপ্তক শাসনপত্ৰ দান কৰি কান্ধীৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰিবলৈ মন্ত্ৰীসকলৰ ওচৰলৈ পঠাই দিয়ে। মাতৃগুপ্তই শাসনপত্ৰ লৈ কান্ধীৰ অভিমুখে প্ৰস্থান কৰি কান্ধীৰ জয়মুৰ্ত্তক নামক দেশৰ 'কাৰুব' নামৰ ঠাইত কান্ধীৰ বাজ-মন্ত্ৰীসকলৰ লগত দেখা-লাফাত হয়। বিক্ৰমাদিত্যৰ শাসনপত্ৰ পঢ়ি মন্ত্ৰীসকলে তাতেই মাতৃগুপ্তৰ অভিষেক সমাপ্ত কৰি পিছত বৰ সমাৰোহেৰে বাজধানীত প্ৰৱেশ কৰে।

মাতৃগুপ্তৰ গুণগ্ৰাহিতা, প্ৰতিভা আৰু শাসনকুশলতাৰ বৰ্ণনা কলহনে অতি বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰি থৈ গৈছে। মাতৃগুপ্তই প্ৰায় ৫ বছৰ কান্ধীৰত বাজাব কৰাৰ সময়তে মহাবাজ বিক্ৰমাদিত্যই উজ্জয়িনীত পৰলোক গমন কৰে। বিক্ৰমাদিত্যৰ মৃত্যুৰ সংবাদ পাই মাতৃগুপ্ত অতি মৰ্মাহত হৈ কান্ধীৰ বাজসিংহাসন পৰিত্যাগ কৰি সন্ন্যাসী হৈ শেষ জীৱন কালীত অতিবাহিত কৰাৰ অভিপ্ৰায়ে কান্ধীৰৰপৰা গুছি আহে। কালীত দহ বছৰ কাল কটোৱাৰ অন্তত গঙ্গাৰ তীৰত মাতৃগুপ্তই তৰলীলা সম্বৰণ কৰে।

কিছুমান পণ্ডিতে মাতৃগুপ্ত আৰু কালিদাস একেজন ব্যক্তি বুলি কবলৈ প্ৰয়াস কৰে। তেওঁলোকে এই সম্পৰ্কে দিয়া যুক্তিবোৰ এনে ধৰণৰ—

১। কিংবদন্তি মতে বিক্ৰমাদিত্যই তেওঁৰ বাজসভাৰ কবি কালিদাসক অৰ্দ্ধ-ৰাজ্য প্ৰদান কৰে। মাতৃগুপ্তক কান্ধীৰ ৰাজ্য দিয়াটোৱেই ইয়াৰ আধাৰ প্ৰতীত হয়।

২। কালিদাসৰদৰে মাতৃগুপ্তও ভগৱতী কালীৰ সেৱক। দুয়োটা নামৰ সমানার্থক হোৱাও লক্ষণীয়।

৩। বাজভৱগিৰীত কলহনে তৰুভূতি আদি শ্ৰেষ্ঠ কবিসকলৰ উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু কবিকুল শ্ৰেষ্ঠ কালিদাসৰ কথা উল্লেখ নথকাটো আচৰিত। সম্ভৱ 'মাতৃগুপ্ত' নামেৰে কলহনে কালিদাসক উল্লেখ কৰিছে।

৪। সমালোচকসকলৰ মতে 'মেঘদূত' কালিদাসৰ জীৱনৰ ছায়া। কালিদাসে

প্ৰিয়ভাৰ বীৰ্য-হুসহ বিয়োগ সহিব লগাত পৰে আৰু কবিয়ে মেঘদূত আত্ম-
জীৱনী কোৱা বুলি ধাৰণা হয়।

৫। কান্ধীৰ ৰাজ্য লাভ কৰাৰ পিছত মাতৃগুপ্তই কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰি
ভগদত্ত দিয়া পত্তন ৰজা বিক্ৰমাদিত্যলৈ পত্ৰ পঠায়।

নাকাৰমুদুৰহসি নৈম বিকংধসে স্ব

দিংসাং ন শ্চয়সি যুগসি সংকলানি।

নিঃশব্দবৰ্ণমিবাশুধবন্ত ৰাজন্

সংলক্ষতে ফলত এব তব প্ৰসাধঃ ॥

(ৰাজডবৰিনী, তৃতীয় গুৰু, শ্লোক ২৫২১)

এই কৃতজ্ঞতাৰ ভাৱ কালিদাসে মেঘদূতৰ শেষ পত্ৰত প্ৰকাশ কৰিছে—

কচ্চিৎ সৌম্য ব্যৱসিতমিদং বহুকৃত্যং স্বয়া মে।

প্ৰত্যাদেশান্ন খলু তবতো ধীৰতাং কল্পনামি।

নিঃশব্দোহপি প্ৰদিশসি জলং ঘাচিভ্ৰুতাজ্জক্ৰোভ্যঃ

প্ৰভুত্বং হি প্ৰণয়িস্থ সত্যমীপিতাৰ্থক্ৰিয়ৈব ॥

(উ. মে. ৫১ শ্লোক।)

হুয়োটা পত্ৰৰ একে ভাব আৰু একে উপমা লক্ষণীয়। সেয়ে হুয়োটা পত্ৰ
এজন কবিৰে বুলি ধাৰণা হয়।

৬। প্ৰবাদ আছে ৰজা প্ৰবৰ সেনে বিভজ্জা (ফেলম) নদীৰ ওপৰত এখন
ডাঙৰ নাওৰ দলং সজাইছিল। তেতিয়াৰেপৰাই নাওৰ দলং সজা প্ৰথা প্ৰচলিত
হয়। এই ঘটনাকে উপলক্ষ কৰি প্ৰবৰসেনে ‘সেতুবন্ধ’ প্ৰাকৃত মহাকাব্য ৰচনা
কৰে বুলি কিংবদন্তি আছে। সেতুবন্ধৰ টীকাৰে কালিদাসক ইয়াৰ ৰচয়িতা
বুলি মানে।

কিন্তু স্মৃতিভাৱে পধ্যালোচনা কৰিলে মাতৃগুপ্ত যে কালিদাসৰ নাম নহয়, আৰু
এজন ভিন্ন লোক, সেই কথা স্পষ্ট হৈ পৰে। মাতৃগুপ্তই বিষ্ণু-মন্দিৰ নিৰ্মাণ
কৰিছিল, কিন্তু কালিদাস আছিল শিৱভক্ত। সেয়ে বৈষ্ণৱ মাতৃগুপ্ত আৰু শৈৱ
কালিদাস একেজন কবি নহয়।

প্ৰাচীন টীকাবোৰত দিয়া উদাহৰণৰপৰা মাতৃগুপ্ত কবিৰ পৰিচৰ্কে লক্ষণকাৰ
বুলিহে প্ৰতীত হয়। শকুন্তলাৰ টীকাত ৰাঘৱ ভট্টই মাতৃগুপ্তৰ নামত নাট্য-

বিষয়ক অনেক পদ উদ্ধৃত কৰিছে। কপূৰমঞ্জৰীৰ টীকাৰ বাহুদেৱে মাতৃগুপ্তক অলংকাৰ বিষয়ক গ্ৰন্থৰ ৰচক বুলি উল্লেখ কৰিছে। আনহাতে, জ্ঞানৰ মিজক ‘নাট্যপ্ৰদীপ’ মতে মাতৃগুপ্ত ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ টীকাকাৰ। সেয়ে দেখা যায় মাতৃগুপ্ত নাট্যলক্ষণৰ গ্ৰন্থ নিৰ্মাতা পণ্ডিত, কাব্যৰচক কালিদাসৰ লগত এওঁ অভিন্নতা মানি লোৱাটো সাহিত্য-পৰম্পৰাৰ নিত্যকৰ্ম অগুহ আৰু বিৰুদ্ধ কথা।

জলহন ১:—কান্ধীৰ এজন প্ৰখ্যাত অলংকাৰ গোষ্ঠীৰ কবি। তেওঁ ৰাজ-পুৰীৰ (বৰ্তমান বৰ্জোৱী নগৰৰ) অধিপতিৰ সন্ধিবিগ্ৰহিক পদত অধিষ্ঠিত আছিল। সেইসময়ত কান্ধীৰ বজা আছিল সোমপাল।

ৰাজপুৰীৰাকুলস্থ নীতায়ামানসাদ তৎ।

তদন্তৰ্ভূঃ সোমপালন্ত দ্বন্দ্বশাস্তিকং চিৰাং ॥

(ৰাজতৰঙ্গিণী ।)

জলহন বজা সোমপালৰ মন্ত্ৰী। তেওঁ সোমপালৰ বিষয়ে ‘সোমপাল বিলাস’ নামক কাব্যখন প্ৰণয়ন কৰে। তেওঁ আছিল বক্তোন্ত্ৰিৰ ৰচনাত বিশেষ নিপুণ। মুৰাৰি আৰু ৰাজশেখৰৰ সমতা স্থাপন কৰা উক্তি ৰচনাত তেওঁ আছিল অতি চতুৰ। জলহনৰ আবিৰ্ভাবকাল ১২শ শতাব্দীৰ পূৰ্বাৰ্ধ।

প্ৰাকৃতসেন ১:—প্ৰাকৃত মহাকাব্য ‘সেতুবন্ধ’ৰ এওঁ ৰচক। আবিৰ্ভাবকাল আৰু দেশৰ নিৰ্দিষ্ট ঠিকনা পোৱা নাযায়। মহাকবি কালিদাসে ‘সেতুবন্ধ’ প্ৰণয়ন কৰে। ১৫০৫ খৃঃ ত ৰামদাস নামৰ এজন কবিয়ে “ৰামসেতু প্ৰদীপ” নামৰ এখন ব্যাখ্যা সেতুবন্ধৰ ওপৰত লিখে। দণ্ডীৰ মতে ‘সেতুবন্ধ’ মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত লিখা এখন শৃঙ্খিত ভাণ্ডাৰ। বাণৰদ্বাৰা প্ৰশংসিত হোৱা বাবে প্ৰবৰসেন পঞ্চম শতাব্দীৰ কবি বুলি ধৰিব পাৰি। বহুতো পণ্ডিতে বাকটক বংশীয় বজা প্ৰবৰসেন দ্বিতীয়ক আৰু সেতুবন্ধৰ ৰচক প্ৰবৰসেন একেজন ব্যক্তি বুলি কব খোজে। প্ৰাকৃত ভাষাত লিখা সেতুবন্ধ কাব্যখন ১৫টা আশ্বাস বা সৰ্গৰ সমষ্টি। কৰ্মী যুদ্ধকাণ্ড। ই সেতুবন্ধনৰপৰা ৰাধণবৰ্ণনৈ লম্বু কথা মহাকাব্যৰ প্ৰমুখ উপকৰণেৰে সমৃদ্ধ হৈ এক বিশাল কাব্যৰূপে ৰচিত হৈছে। আবন্তগিৰি ৮ আশ্বাসত শব্দ, ৰাজিশোভা-চন্দ্ৰোদয়, প্ৰভাত আদিৰ বৰ্ণনা কৰা আছে যাৰ ওপৰত সংস্কৃত মহাকাব্যৰ শৈলীক পূৰ্বা প্ৰভাৱ পৰা লক্ষণীয়। উৎপ্ৰেক্ষা, কল্পনাত মৌলিকতা তথা চমৎকাৰিতা আৰু যাজে যাজে প্ৰয়োগ কৰা শৃঙ্খিবাবেও কাব্যখনক অধিক মনোপ্ৰাণী কৰি তুলিছে। সজ্জনৰ বিষয়ে লিখা এই শৃঙ্খিটো অতি বসাল আৰু প্ৰভাসময়ী—

তে বিহলা সন্মুখা

যে অভভক্তা ভক্ততি কজালায়ে ।

খোঅ চিঅ তে বি ছমা

জে অমনিঅ কুহুয় নিগ্গমা দেতি ফলাং ।

(সেকুৰছ ৩/৩)

ৰাজতকবিশীৰ মতে প্ৰবৰসেন আছিল কাখীৰ ৰজা। আনকবৰ্ধন আলোচনাৰ এক বিশিষ্ট তথ্যৰ উল্লেখ কৰিছে—কাব্যত অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ ঠিক নহয়, পবিত্ৰ বসসমাহিত অন্তৰৰ কবিৰ সন্মুখলৈ অনাৱাদে আহি উপস্থিত হয়। এই অৱস্থাত অলংকাৰ কবিৰ বাবে হয় প্ৰাণ, উপেক্ষণীয় মহত্ব। এই নিষ্কান্তৰ দৃষ্টান্ত সেতুবন্ধৰ প্ৰসঙ্গ য'ত ৰায়ৰ কৃত্তিম শিবজেহনন দেখি সীতাই বিহল হৈ উঠিছিল—

অলংকাৰান্তৰাণি হি নিষ্কপ্যমাণদুৰ্ঘটনাশ্চাপি বসসমাহিতচেতসঃ প্ৰতিভানবজঃ
কবেবহং পূৰ্বিকৰা পৰাপত্ততি যথা কাহৰ্ঘ্য্যং কাহৰী দৰ্শনাবমবে। যথা চ
মায়াৰামদিশিবোধৰ্শন বিহ্ননায়ং সীতাদেহ্যাং সেভো। (ধৃতালোক ।)

শীলাভট্টাবিকা :—সংস্কৃত সাহিত্যৰ এক প্ৰসিদ্ধ মহিলা কবি। ৰাজশেখৰৰ বৰ্ণনাৰপৰা এইটো স্পষ্ট যে এওঁৰ আবিৰ্ভাব কাল দহ শতাব্দীৰ পূৰ্বৰ। স্তোভাভি-
বত্ৰকোষত এওঁৰ নাম ক'তো উল্লেখ নাই, কিন্তু দুটা পত্ৰ দিয়া আছে যাৰ বচনা
অন্ত স্তোভাভিত গ্ৰন্থত শীলাভট্টাবিকা বুলি উল্লেখ আছে।

অলংকাৰ শাস্ত্ৰত বহুগভাৱে চৰ্চিত “যঃ কোমাৰহবঃ স এষ হি ববঃ” শ্লোক
এওঁৰ নিঃসন্দিগ্ধ বচনা। দৃতীৰঘাৰা উপহাস বাৰ্তা অতি সুন্দৰ—

শাসঃ কিং স্ববিভাগতা পুলকিতা কন্যাং প্ৰসাদঃ কৃতঃ।

অন্তাবেশ্চাপি পাদয়োনিপতনান্নীৰী গমাদাগমাং ॥

স্বৈদাৰ্জ্জ মুখমাতপেন গমিতং, কমা কিমিত্যুক্তিভি-

দূৰ্তি ম্লানসবোকহাক্তিধৰ্ত্তোষ্ঠস্ত কিং বক্যসি ॥

সোভ্জল :—সোভ্জলে তেওঁৰ স্বৰচিত চম্পূকাব্য ‘উদয়সুন্দৰী কথা’ৰ প্ৰথম
উচ্ছ্বাসত নিজৰ বংশৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা দিছে। এওঁৰ জন্ম হয় গুজৰাটৰ এক
কাহন বংশত। এওঁ কোংকনৰ ৰজা চিন্ধৰাজ, নাগাৰ্জুন আৰু মৃদুনিৰ ৰাজসভাৰ
কবি। এওঁলোক তিনিওজন ভাইককাই ক্ৰমে এজনৰ পিছত আনজনে সিংহাসনত
আবোধন কৰে। এওঁলোকৰ ৰাজত্বকাল ১১ শতাব্দী।

হালকবি :—শালিবাহন বা সার্তবাহন বজাই হাল নামেৰে কবি সমাজত প্ৰখ্যাত। এওঁ অকল প্ৰাকৃত ভাষাৰ কবিয়েই নাছিল, প্ৰাকৃত ভাষাৰ কবিসকলৰ আশ্ৰয়দাতাও। তাৰ ভিতৰত ত্ৰিণালিত আছিল মুখ্য। এওঁ প্ৰাকৃত নৃত্তিৰ সংগ্ৰহ “গাহালস্তলটী” (গাথা সপ্তসতী)-ত তৎকালীন প্ৰকাশজন প্ৰমুখ কবিৰ নৃত্তি সংগৃহীত কৰে। গাথাৰ বিষয় বিস্তৃত শৃংখাৰ। সেইসকলৰ জনজীৱনৰ হুবহু চিত্ৰ এই নৃত্তিবোৰৰ মাজেৰে দাঙি ধৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। কাব্যখনৰ ৰচনাকাল বিত্তীয় শতাব্দী।

জয়ন্তকবি :—কাদম্বৰী কথালাবৰ ৰচক অভিনন্দন পিতৃ। এওঁ বৃত্তিকাৰ নামেৰে দাৰ্শনিক গোষ্ঠীৰ মাজত প্ৰসিদ্ধ। এওঁৰ দাৰ্শনিক ৰচনা স্তায়মজৰীত স্তায়দৰ্শনৰ কেইটামান সূত্ৰৰ ওপৰত বিস্তৃত প্ৰেমেরবাহল্যা ব্যাখ্যা লিখিছে। এওঁৰ গদ্য অতি সৰল, সৰল তথা প্ৰবাহময়। ভাষা আৰু ভাব—দুয়ো দীৰ্ঘৰপৰা গ্ৰহণন অশ্ৰুতিম আৰু অচূৰ্ম।

জিলোচন :—জিলোচনৰ ‘পাৰ্থবিজয়’ নাটকৰ কথা নাট্যদৰ্শনত চাৰিবাৰ উল্লেখ আছে, য’ত অংকবিলাকৰ কথা আৰু শ্লোকও উদ্ধৃত কৰা হৈছে। ভোজ-ৰাজে ‘শৃংখা-প্ৰকাশ’ত এই নাটকৰ ছবাব উল্লেখ কৰিছে য’ৰপৰা ইয়াৰ প্ৰসিদ্ধিৰ কথা জনা যায়। ৰাজশেখৰৰ পূৰ্বৰ হোৱা হেতুকে এওঁৰ সময় নৱম শতাব্দী। স্তায়বাস্তিক ভাষাৰ্ণ টীকাত বাচস্পতি মিত্ৰই নিজৰ গুৰু বুলি কোনোবা জিলোচনৰ উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু দুয়োজন একেজন ব্যক্তি বুলি কোনো উপলব্ধ প্ৰমাণ নাই। এওঁ বোদ্ধ কবি আছিল—লোকেশ্বৰৰ ভক্ত তথা উপাসক। স্মৃতিবিত্ত ৰত্নকোষত এওঁৰ চাৰিটা পত্ৰ উদ্ধৃত আছে।

হৰিদেৱ (১৪২৬—১৫৬৬ খৃঃ) :—বেদভাগৱত দৰ্শনাচাৰ্য্য মহাপুৰুষ হৰিদেৱগুৰু অসমৰ অগ্ৰণী বৈষ্ণৱ ধৰ্মপ্ৰচাৰক আৰু সত্ৰাৱস্থান তথা জনশিক্ষাৰ বাটকটীয়া। ১৪৫৩ খৃঃ ত অসমৰ আদি সত্ৰ বহুবিসত্ৰ স্থাপন কৰি অসমী আইব বুকুত জনকল্যাণৰ বাবে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বিমল অমৃতধাৰা বোৱায় দিয়ে। তেওঁ অশ্বক্লান্তৰ জনাৰ্দন মন্দিৰত জনৈক সন্ন্যাসীৰ ওচৰত চিৰাচৰিত প্ৰথামতে শৰণ-দীক্ষা গ্ৰহণ কৰি নানা তীৰ্থ পৰ্যটন কৰাৰ পিছত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰত প্ৰবৃত্ত হয়। কোচবিহাৰৰ মহাৰাজ নৰনাৰায়ণে হৰিগুৰুৰ ওচৰত শৰণ-দীক্ষা গ্ৰহণ কৰি তোৰা নদীৰ পাৰত হৰিপুৰ সত্ৰ পাতি দিয়ে। মহাৰাজ নৰনাৰায়ণে পাতি দিয়া একমাত্ৰ এইখনেই কোচবিহাৰৰ প্ৰাচীন সত্ৰ। বৰ্তমানেও তাত ট্ৰাষ্টবোৰ্ডৰদ্বাৰা নিয়োজিত পূজাৰীৰ দ্বাৰা শালগ্ৰামৰ নিত্যপূজা চলি আছে।

এইজন্য ধৰ্মগুৰুৱে সংস্কৃত আৰু প্ৰাচীন কামৰূপী অসমীয়া ভাষাত শব্দ-
সিদ্ধান্ত, ভক্তিবঙ্গ-ভৰতী, সম্পূৰ্ণ সংস্কৃতত বামাভিষেক নাটক আৰু বহুতো
সংস্কৃত ছোৱা লিখি থৈ যায়।

এইজন্য মহাপুৰুষে ভাগৱতী বৈষ্ণৱ ধৰ্ম তথা হৰিনাম ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে
বৈদিক নিত্য নৈমিত্তিক কৰ্মৰ লগতে নান-কীৰ্তনৰ ব্যৱস্থা কৰাৰ উপৰিও ভাগৱত
পঠন-কথন প্ৰণালী, অষ্টান্ত শাস্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা প্ৰণালী, নাট-ভাণ্ডনাৰ প্ৰচলন আদি
কৰি থৈ যায়।

শংকৰদেৱ (১৪৪২—১৫৬২ খৃ:) :—অসমৰ আন এজন্য বৈষ্ণৱধৰ্ম প্ৰচাৰক
শংকৰদেৱৰ জন্ম হয় বৰদোৱাৰ ওচৰৰ আলিপুখুৰীত। তেওঁ অসমত লক্ষ
বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰি জনসমাজক ভক্তিবৰ্গৰে দেখুৱায়। তেওঁ বহুতো ধৰ্ম গ্ৰন্থ
অসমীয়াত ৰচনা কৰাৰ উপৰিও সংস্কৃতত “ভক্তিবঙ্গাকৰ” আৰু বহুতো ছোৱা ৰচনা
কৰি জনসমাজত সমাদৃত হয়।

ভট্টদেৱ (১৫৫৮—১৬৩৮ খৃ:) :—অসমৰ বৈষ্ণৱধৰ্ম প্ৰচাৰক দেৱ দামোদৰ
গুৰুৰ প্ৰধান শিষ্য ভট্টদেৱৰ জন্ম হয় বৰনগৰৰ ওচৰৰ ভেৰাগ্ৰামত। তেওঁৰ
আচল নাম বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টাচাৰ্য্য। ভট্টদেৱে ‘বিষ্ণু সহস্ৰ নাম’ পুথিত নিজৰ যি
বংশ পৰিচয় দিছে তাৰপৰা জনা যায়—ত্ৰীচন্দ্ৰভাবতী তেওঁৰ পিতামহ। তেওঁৰ
শিষ্য কবি সৰস্বতী বিখ্যাত পণ্ডিত আছিল। তেওঁৰ ব্যাকৰণ, কাব্য, নৃত্য-
ভাগৱত, দৰ্শন আদিত বিশেষ ব্যুৎপত্তি থকা গুণে বহুতো ধৰ্মীয় তথা দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ
প্ৰণয়ন কৰি যি অৱদান দি গ’ল সি চিৰস্মৰণীয়। ভট্টদেৱে সংস্কৃতত ভক্তি-সাৰ,
ভক্তি-বিলেক, ভাগৱত-অধিকৰণ আৰু শব্দ-মালিকা ৰচনা কৰি অসমৰ বৈষ্ণৱ-
ধৰ্মৰ ভেটি সুদৃঢ় কৰাত যথেষ্ট অৰিহণা যোগায়।

আনন্দৰাম বৰুৱা (১৮৫০—১৮৮২ খৃ:) :—আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জন্ম হয়
উত্তৰ গুৱাহাটীত। চৈধ্যবছৰ বয়সতে স্নেহোদাসম্পন্ন আনন্দৰাম বৰুৱাই
পিতাকৰ যত্নত এজন সংস্কৃত পণ্ডিতৰ তত্বাবধানত সংস্কৃত ভাষাত বিশেষ ব্যুৎপত্তি
লাভ কৰি ‘অমৰকোষ’খন মুখস্থ কৰি পেলায় আৰু সেই সময়তেই এণ্ট্ৰেন্স
পৰীক্ষাও পাছ কৰে।

আনন্দৰাম বৰুৱাই ১৮৬৬ চনত এফ. এ. পৰীক্ষাত প্ৰথম বিভাগত উত্তীৰ্ণ
হৈ গণিতত ‘দাক্ জলপানী’ লাভ কৰে আৰু ১৮৬২ চনত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ,
বি. এ. পৰীক্ষাত প্ৰথম বিভাগত উত্তীৰ্ণ হয়। বৰুৱাদেৱে বছৰি ৩০০ পাউণ্ড
‘গিলক্ৰীষ্ট জলপানী’ লাভ কৰি উচ্চ শিক্ষাৰ বাবে ১৮৬৭ চনত ইংলণ্ডলৈ যায়।

কৰে আৰু ১৮৭০ চনত আই. টি. এচ. আৰু লণ্ডন বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা বি. এচ. টি. পৰীক্ষা পাছ কৰে। বৰুৱাদেৱে আছিল প্ৰথম অসমীয়া প্ৰাক্তক, প্ৰথম অসমীয়া বেৰিষ্টাৰ আৰু প্ৰথম অসমীয়া চিভিলিয়ান।

১৮৭২ চনত বৰুৱাদেৱে ইংলণ্ডৰপৰা ঘূৰি আহি শিৱলাগৰত 'এচিষ্টেণ্ট কমিচনাৰ' পদত নিযুক্তি পায় আৰু এষাৰ নিছত বঙ্গদেশলৈ বহলি হৈ জীৱনৰ শেষ চোৱা তাতেই অতিবাহিত কৰে।

বৰুৱাদেৱৰ সংস্কৃতৰ জ্ঞান আছিল অতি গভীৰ। তেওঁ 'English-Sanskrit Dictionary', 'Higher Sanskrit Grammar', মহাবীৰ চৰিত্ৰৰ 'জ্ঞানকী-ভাষ্য', Bhababhuti and his place in Sanskrit Literature', 'নানার্থসংগ্ৰহ', 'সৰস্বতীকণ্ঠভৰনম্', 'ধাতুকোষ', 'ধাতুত্বস্তিলাৰ' আদি গ্ৰন্থসমূহ ৰচনা তথা সম্পাদনা কৰি সংস্কৃত সাহিত্যৰ ভঁৰাল টনকীয়া কৰি থৈ যায়। তেওঁৰ অগাধ পাণ্ডিত্যৰ কথা স্বামী সমাজে চিৰদিন স্মৰণ কৰি থাকিব।

॥ অন্ত ॥

॥ महाबलोदा ग्रन्थसूच ॥

- १ | History of Sanskrit Literature—Macdonell.
- २ | History of Literature—Winternitz
- ३ | History of classical Sanskrit Literature
—M Krishnamachariar.
- ४ | History of Classical Sanskrit Literature
—Gaurinath Sastri.
- ५ | Introduction to India Philosophy
—Radhakrishnan.
- ६ | संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त इतिहास—भाबूपति मैरोला ।
- ७ | संस्कृत साहित्य का इतिहास.—बलदेव उपाध्याय ।
- ८ | वेदब परिचय—डः योगीराज बसू ।
- ९ | संस्कृत साहित्यब रूपवेधा—डः विमानचन्द्र भट्टाचार्य ।
- १० | उपमा कालिदास—डः मुकुन्दाधर शर्मा ।
- ११ | संस्कृत साहित्येतिहास —भाबाय रामचन्द्र मिश्र ।
- १२ | Religion of the Rigveda—H D Griswold
- १३ | History of Ancient Sanskrit Literature
—Max Muller
- १४ | Historical and Literary Inscriptions
—Dr Rajbali Pandeya.
- १५ | Kamrup Sasanavali —Padmanath Bhattacharya
